पदार्थादर्शव्याख्योपेतम्

प्रथमो भागः

कुलपतेः डॉ० मण्डनमिश्रस्य प्रस्तावनया समलङ्कृतम्

सम्पादकः

आचार्यश्रीकरुणापतित्रिपाठी

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

वाराणसी
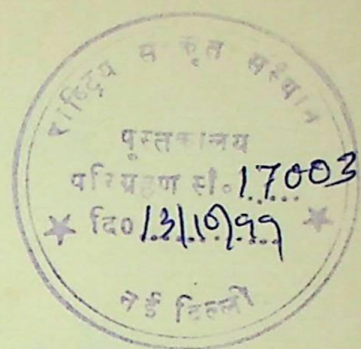
YOGATANTRA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 27]

ŚĀRADĀTILAKAM

OF

ŚRĪ LAKṢMAṆA DEŚIKENDRA

[PART ONE]

With the Commentary

'PADĀRTHĀDARŚA'

BY

ŚRĪ RĀGHAVA BHAṬṬA

FOREWORD BY

DR. MANDAN MISHRA

VICE-CHANCELLOR

EDITED BY

ĀCĀRYAŚRĪ KARUṆĀPATI TRIPĀṬHĪ

Ex-Vice-Chancellor

Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi

&

Ex-President

Uttar Pradesh Sanskrit Academy, Lucknow

VARANASI

1997
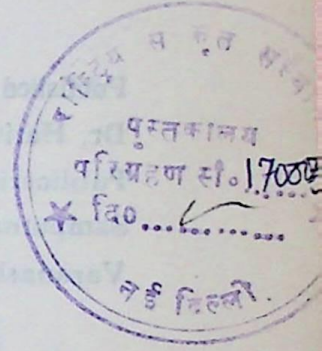
Research Publication Supervisor—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.

Published by—
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi–221 002.

Available at—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi–221 002.

First Edition, 1000 Copies
Price–Rs. 150.00

Printed by—
MADHO PRINTERS
K-48/6, Narayan Dixit Lane
Varanasi.

योगतन्त्र-ग्रन्थमाला

[२७]

श्रीलक्ष्मणदेशिकेन्द्रविरचितं

शारदातिलकम्

श्रीमद्राघवभट्टकृतपदार्थादर्शव्याख्याविभूषितम्

[प्रथमो भागः]

कुलपतेः डॉ० मण्डनमिश्रस्य प्रस्तावनया समलङ्कृतम्

सम्पादकः

आचार्यश्रीकरुणापतित्रिपाठी

कुलपतिचरः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य, वाराणसी

अध्यक्षचरश्च

उत्तरप्रदेशसंस्कृताकादम्याः, लखनऊ

वाराणस्याम्

२०५४ तमे वैक्रमाब्दे १९१९ तमे शकाब्दे १९९७ तमे खेस्ताब्दे

अनुसन्धान-प्रकाशन-पर्यवेक्षकः —
निदेशकः, अनुसन्धान-संस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी ।

▫

प्रकाशकः —
डाॅ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
प्रकाशनाधिकारी,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी–२२१ ००२.

▫

प्राप्ति-स्थानम् —
विक्रय-विभागः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी–२२१ ००२.

▫

प्रथमं संस्करणम्, १००० प्रतिरूपाणि
मूल्यम् — १५०=०० रूप्यकाणि

▫

मुद्रकः —
माधो प्रिन्टर्स,
के. ४८/६, नारायण दीक्षित गली
वाराणसी ।

प्रस्तावना

जीवस्येश्वरस्य च किं स्वरूपम्? कश्चानयोः परस्परं सम्बन्धः? धर्मार्थ-काममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयस्य कानि लक्षणानि? कथं नु किल प्रवर्तते सृष्टि-संहारयोः प्रक्रिया? ईदृशानां प्रश्नानां समाधानमुखेनेदंप्रथमतया वेदा एव समक्ष-मुपतिष्ठन्ते। ईदृशवेदप्रतिपादितकर्मोपासनाज्ञानाख्यकाण्डत्रितये विशेषतो वर्णाश्रमिणा-मेवाधिकारदर्शनात् कलौ वर्णाश्रमाणां शैथिल्यात् कलियुगीयमानवानां कल्याणाय परमेश्वरेण परमकरुणया आगमशास्त्राणां प्रणयनमकारि। इदमागमशास्त्रं तन्त्रशास्त्रमपि प्रोच्यते। उक्तञ्च—

तनोति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितान्।
त्राणं च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते॥

एवञ्च मन्त्रतत्त्वसमन्वितविशिष्टार्थवितानकत्वे सति भयेभ्यस्त्राणकर्तृत्वं तन्त्रत्वमिति पर्यवस्यति। आगमस्यापि स्वरूपमुक्तमस्ति स्वच्छन्दतन्त्रे—

आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजामुखे।
मतं हि वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते॥

एवञ्च शिवमुखादागत्य गिरिजाश्रवणविषयतामनुभावकत्वमागमत्वमिति फलति। एष्वागमशास्त्रेषु तत्तन्मन्त्रसाधकानि शक्तितत्त्वसाधकानि च बहून्यागम-ग्रन्थरत्नानि आचार्यैर्विरचितानि। तत्र तेषां बहुत्वेन गौरवमालोच्य पूज्यपादो-त्पलाचार्यशिष्यः श्रीलक्ष्मणाचार्य एकस्मिन्नेव ग्रन्थविशेषे सर्वमन्त्रविधानगर्भं **शारदातिलक**नामानं तन्त्रग्रन्थसारं व्यरीरचत्।

शारदातिलकशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः

शीर्यते इति सारम्, स्थूलं कर्मफलम्, 'शॄ विशरणे' इत्यस्माद् धातोः कर्मणि घञ्प्रत्ययः। तद् ददाति या सा शारदा। आदन्ताद् दाधातोः कर्तरि कप्रत्ययः। अथवा तादृशं कर्मफलं कृपाकटाक्षेण द्यति खण्डयतीति शारदा चिच्छक्तिः। तस्यास्तिलको भूषणम्। अनेनास्य ग्रन्थस्योत्कर्षातिशयः प्रदर्शितः।

अत्रोपवर्णिता विषयाः

सकारणा शब्दार्थसृष्टिः, यन्त्र-मन्त्राणां विधिः, निर्गुणसगुणभेदेन द्विविधः शिवः, सच्चिदानन्दस्वरूपात् परमशिवात् शक्तिसमुद्भवः, ततो नादः, नादाद् बिन्दुः, परशक्तिमयादस्माद् बिन्दोर्बिन्दुर्नादो बीजं चेति त्रितयम्, तत्रायं बिन्दुः शिवात्मा, बीजं शक्तिः, तयोर्मिथः समवायो नादः, पुनश्च परात् बिन्दोरव्यक्तात्मा रवः, स एव शब्दब्रह्म, तच्च चेतनम्। पुनश्च बिन्दोः परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीति वाक्चतुष्टयस्य क्रमिकः प्रकाशः, अकारादिक्षान्तवर्णशिवस्योपाधिभूतायाः

शक्तेः षट्त्रिंशत्संख्याकतत्त्वानां समुत्पत्तिरित्यादिविषयाः सम्यग्रूपेणात्र विवेचिताः। अत्र च अकारादिवर्णानां संख्या, स्थानम्, प्रयत्नः, उच्चारणविधिश्च, द्विचत्वारिंशदक्षरसङ्केतिनी भूतलिपिः, अङ्गन्यास-करन्यासयोः प्रकारः, प्राणायामविधिः, कुण्डमण्डपनिर्माणविधिः, हवनविधौ नानाविधद्रव्याणां निरूपणम्, गुरुशिष्यलक्षणम्, तयोः कर्तव्यविधिश्च, भुवनेश्वरी-दुर्गा-त्रिपुरा-मातङ्गी-मातङ्गेश्वरी-वागीश्वरी-भुवनेश्वरीदेवीनां पूजाविधिः, वशीकरण-नानारोगनिवारण-राजसम्मान-शत्रुविजयप्रभृतिफलानि विशेषतो द्रष्टव्यानि।

ग्रन्थस्यास्य सम्पादका विश्वविद्यालयस्यास्य पूर्वकुलपतयः **आचार्य-श्रीकरुणापतित्रिपाठि**महोदया विभिन्नानां संस्कृतशास्त्राणां विशिष्टा अध्येतारः, सक्षमाश्च व्याख्यातारः। अत एव तेषां लेखन्या भारतीयचिन्तनस्य विविधानां पक्षाणां विवेचनं कृतम्। तेश्चैकत्र स्कन्दपुराणान्तर्गतस्य **'काशीखण्डस्य'** सम्पादनेन, तद्द्वारा च विभिन्नानां स्तोत्राणां व्याख्यानेन, अपरत्र च **'शारदातिलक'**-सदृशानां तन्त्रग्रन्थानां सम्पादनेन संस्कृतसाहित्यस्य श्रीवृद्धिः सम्पादिता। श्रद्धेयाः श्रीत्रिपाठिनो विद्यातपोमूर्त्तयो भारतीयविद्याया विविधाङ्गानां सुप्रसिद्धा मनीषिणो महान्तश्च तत्त्वचिन्तकाः। यथा हि प्राचीनाचार्येषु बहुविधानां विद्यानां सङ्गम आसीत्, तथैवैतेष्वपि ज्ञानविज्ञानस्य त्रिवेणी साक्षादवलोक्यते। दिल्लीस्थ-श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठेन (मानितविश्वविद्यालयेन) **'वाचस्पतिः'** इति सम्मानोपाधिना, उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानेन **'संस्कृतविश्वभारती'**-पुरस्कारेण च सम्मानिताः श्रीत्रिपाठिनो वाराणस्या गौरवभूताः स्वकीयया साधनया संस्कृतवाङ्मयमनुगृह्णन्तीति महतो हर्षप्रकर्षस्य विषयः। तेषामिदं योगदानं तेषामनुग्रहस्यैव फलत्वेन विश्वविद्यालयोऽयं शिरसा धारयन् स्वकीयां कृतज्ञतामभिव्यञ्जयति। ग्रन्थस्यास्य प्रकाशने प्रकाशनाधिकारिणां **डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठि**नाम्, 'माधो-प्रिन्टर्स'-यन्त्रालयसञ्चालकानां **श्रीराहुल-सहायविसारिया**महोदयानां च श्रमं सादरं सधन्यवादमङ्गीकुर्वन्नहं ग्रन्थस्य प्रकृतमिमं प्रथमभागं पाठकेभ्यः समुपहरामि।

वाराणस्याम्
मार्गशीर्षपूर्णिमायाम्,
वि० सं० २०५४

मण्डनमिश्रः
कुलपतिः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

प्रास्ताविकम्

निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः ।
निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ॥
शब्दब्रह्मेति तं प्राहुः सर्वागमविशारदाः ।
शब्दब्रह्मेति शब्दार्थं शब्दमित्यपरे विदुः ॥

वैष्णव-शैव-शाक्त-गाणपत्य-सौराख्यतन्त्राणां श्रेष्ठसङ्ग्रहरूपं सकलार्थप्रतिपादकत्वेन शुभम्, धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्तये प्रधानं कारणं शारदातिलकमस्ति तन्त्रग्रन्थविशेषः । तत्र—

शीर्यते इति शारं कर्मफलम्, तद्दातीति शारदा तत्तत्कारणत्वेन ब्रह्मविद्याधिरूढा सती द्यति खण्डयति ता इति वा शारदा चिद्रूपा शक्तिः । यद्वा शरः स्वतन्त्रम्, तस्य भावः शारः स्वातन्त्र्यम्, तद्दातीति । अनाद्यविद्यापरिच्छेद्यजीवभावनिरासेन परमैश्वर्यप्रदायिका । एतच्चोक्तं तन्त्रव्याकरणे गौतमेन—

'शरः स्वतन्त्रं हृदयं स्फुरत्ता परमेशिता ॥ इति ।

तस्याः शारदायास्तिलको भूषणम् । यथा मुखे वर्तमानस्तिलकः सर्वतः प्रथमं दृश्यतामायाति, तथैव अयं महनीयग्रन्थोऽपि ।

अस्य श्रीशारदातिलकग्रन्थस्य तन्त्रविषयप्रतिपादकतया आगमविषयप्रकाशकतया च सुप्रसिद्धिरस्ति । अतस्तन्त्रागमशब्दार्थविमर्शः कर्तव्योऽस्ति, येन द्वयोस्तन्त्रागमयोः सम्बन्धः स्पष्टीभवेत् ।

तन्त्रशब्दार्थविमर्शः

'तन्यन्ते विस्तीर्यन्ते ऐहिकामुष्मिकाभ्युदयनिःश्रेयससाधका उपाया येन' इति व्युत्पत्तिलभ्यार्थदृष्ट्या योगरूढोऽयं तन्त्रशब्द इति प्रतिभाति । तत्र 'तनु' विस्तारे इति तनादिगणीयधातोः करणेऽर्थे "सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" इत्यौणादिकसूत्रेण ष्ट्रन्प्रत्यये कृते सति निष्पन्नता तन्त्रशब्दस्य । अथवा 'तन्त्रि' कुटुम्बधारणपोषणयोरित्यस्माच्चौरादिकाद् धातोः कर्मणि करणे अधिकरणे वा "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति पाणिनीयसूत्रेण घञ्प्रत्यये कृते सति 'तन्त्र्यते यत्, येन, यत्र वा' इति व्युत्पत्तिभिस्तन्त्रशब्दः साधुत्वं भजते ।

ततश्च "समाजस्य धारकत्वं पोषकत्वं वा तन्त्रत्वम्" इति "नियमविशेषनियन्त्रितलोकत्वं वा तन्त्रत्वम्" इति वा परिष्कृतस्वरूपं लभ्यते । तथा चोक्तम्—

तनोति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितान् ।
त्राणं च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते ॥
व्यवहारः कथ्यते यत्र तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥ इति ।

आगमशब्दार्थविचारः

आङ्पूर्वकाद् गम्धातोर्गत्यर्थकाद् भौवादिकाद् 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति पाणिनीयसूत्रेण कर्मणि करणेऽधिकरणे वा अप्प्रत्यये सति 'आगम्यते यो येन यत्र वा' इति विग्रहे आगमशब्दस्य निष्पत्तिर्भवति । ततश्च गतिः, प्राप्तिः, ज्ञानं वा स्वीकृत्य सम्यक्प्राप्तिविषयः, सम्यक्प्राप्तिसाधनम्, सम्यग्ज्ञानाधिकरणम् इति त्रयोऽर्थाः परिस्फुरन्ति । तत्र सम्यक्प्राप्तिविषयता मोक्षरूपपुरुषार्थस्यैव भवितुमर्हतीति मोक्षतत्त्वम्, मोक्षसाधनत्वम्, आगमत्वमिति आद्यविग्रहद्वयीयोऽर्थः । तृतीयविग्रहेण तु सम्यग्ज्ञानमात्मज्ञानमेव तदधिकरणमात्मैवेति आत्मैव आगमपदार्थ इति निश्चेतुं शक्यते । आभिर्व्युत्पत्तिभिर्मोक्षतत्त्वस्य ज्ञापकत्वम्, साधनत्वम्, आत्मतत्त्वविवेचकत्वं वा आगमत्वमिति पर्यवस्यति । तच्च समाजस्य पोषणमन्तरा न सम्भवतीति "समाजपोषणनियमविशेषज्ञापकत्वे सति आत्मतत्त्वस्य ज्ञापकत्वमनुशासकत्वं वाऽऽगमत्वमिति परिष्कृतं लक्षणस्वरूपमनुमन्तव्यम् । समाजपोषकत्वं तन्त्रत्वमित्यत्र समाजस्य पोषणं किमर्थमिति विमर्शे क्रियमाणे आत्मज्ञानार्थमेवेत्युत्तरं कर्णगोचरं भवति । एवञ्च तन्त्रपदार्थस्य फलमागमपदार्थः, आगमपदार्थस्य साधनं तन्त्रपदार्थः । द्वयोरनयोः साध्यसाधनभावेनैव अन्वयसङ्गतिः । अतश्च योगरूढ्या तन्त्रागमशब्दार्थयोः साम्यं दृष्ट्वा, तान्त्रिकैरन्यैर्वा विद्वद्भिरभेदेनानयोर्व्यवहारः सम्पादितः ।

तथा हि—मृगेन्द्रतन्त्रम्=मृगेन्द्रागमः, शैवतन्त्रम्=शैवागमः, भैरवतन्त्रम्=भैरवागम इत्यादि । तथा च "मालिनीविजयवार्तिके" (पृ० ३६-३८) तदनुगामिनि "तन्त्रालोकविवेके" (भा० १, पृ० ३६-४१) शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो दशानां शैवागमानामष्टादशानां च रौद्रागमानां चतुःषष्टिसंख्याकानां च भैरवागमानामाविर्भावप्रकारो निरूपितो वर्तते । तेषु स्थलेषु आगमशब्देन तन्त्रस्य ग्रहणं सुस्पष्टमभिहितमस्ति ।

तान्त्रिक-वैदिकसिद्धान्तयोर्बहुविधा विभिन्नता दृश्यते । तन्त्रेषु स्त्रीशूद्रादीनामधिकारो विद्यते । वेदाध्ययनेऽध्यापने वा तेषामधिकारो न वर्तते । वाक्चतुष्टयात्मकस्य विशेषतः पराख्यवाग्ब्रह्मण उपासनं षडध्वमुखेन जगत्सर्जनप्रलयौ च तन्त्रशास्त्रीयं प्रमुखं वैशिष्ट्यम् । यद्यपि वेदाङ्गभूते व्याकरणागमेऽपि शब्दब्रह्मणो महिमा उपासनं च तत्र तत्र वर्णितमस्ति । तथा च तत्प्रतिपादिका श्रुतिरपि—

"चत्वारि वाक्परिमिता पदानि[१]" इत्यादिका। अथ च "अकारः सर्ववर्णाग्र्यः", "अनयोः सामरस्यं तत्परस्मिन्नहमि स्फुटम्" इत्यादिसङ्केतपद्धतिव्याख्यातोऽर्थो बहुत्र श्रुतिष्वपि उपलभ्यते। तथा हि—"अकारो वै सर्वा वाक्[२]", "वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता", "वागक्षरं प्रथमजा ऋतस्य", "अनाहतशीर्ष्णो वाग् जुषाणा सोमस्य तृप्यतु", इत्यादीनि आरण्यक-ब्राह्मण-संहितावचनानि द्रष्टव्यानि। अस्यां स्थितावपि शब्दब्रह्मणः प्रपञ्चो यादृशस्तन्त्रेषु दृश्यते, न तथा वेदेषु तदङ्गेषु च।

भगवतो बुद्धस्य महावीरस्य च समये तिस्रो दृष्टयः प्रचलिता आसन्। ताश्च वेदानुगामिन्यः, वेदविरोधिन्यः, स्वतन्त्राश्चेति। तत्र सौगतानां जैनानां च दृष्टयो वेदविरोधिन्यः, सांख्य-योग-पाञ्चरात्रादीनां स्वतन्त्राः, साम्प्रतं तु पाञ्चरात्रिकाः शैवाश्च वेदमनुसरन्त्य एवानुभूयन्ते। स्वतन्त्रा दृष्टयो गच्छता कालेन स्वातन्त्र्यं परिहृत्य वेदप्रामाण्यं भजमाना अभवन्।

यद्यपि भारतीये वाङ्मये निगमागमशब्दयोः समानेऽर्थे प्रयोगो बहुत्र दृश्यते। यथा श्रीभर्तृहरिणा आगमशब्दस्य निगमार्थे प्रयोगः कृतोऽस्ति[३]। पुनश्च परवर्तिकाले शैवरौद्राद्यागमेषु वैष्णवाद्यागमेष्वपि च प्रयुक्तो निगमशब्दः। तन्त्रशब्दोऽपि आगमसमानार्थक एव, वैष्णवाद्यागमेषु लक्ष्मीतन्त्र-पाद्मतन्त्रप्रभृतिग्रन्थदर्शनात्। एवं सत्यपि शैवेषु वैष्णवेषु चागमशब्दः, बौद्धेषु शाक्तेषु च तन्त्रशब्दः प्राचुर्येण प्रयुक्तो दृश्यते। अस्यां स्थितौ आगमतन्त्रयोरनर्थान्तरत्वेऽपि निगमपदाभिधेयापेक्षया वैलक्षण्यमस्त्येव। यद्यपि—

स्वयं प्रामाण्ये तानि न हातव्यानि हेतुभिः।

इत्याद्युक्त्या,

सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै[४]॥

इत्याद्युक्त्या च आगमादीनामपि प्रामाण्यं वेदतुल्यतां भजते। तथापि भगवता वेदव्यासेन ब्रह्मसूत्रतर्कपादे वेदबाह्यैः बौद्धजैनमतैः सहैतेषां मतानां वेदानभिमतत्वं निरणायि। श्रीशङ्करभगवत्पादैस्तथा व्याख्यातमपि।

"विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्", "हेतुदर्शनाच्च" इति जैमिनीयं सूत्रद्वयं व्याचक्षाणैः श्रीकुमारिलभट्टपादैरपि सांख्य-योग-पाञ्चरात्र-पाशुपत-जैन-सौगतमतानां वैदिकास्पष्टतया प्रोक्तम्।

---

१. ऋ० सं० १।१।१६४।४५; २. ऐ० आ० २।३।६।

३. वा० प० १।१।१३२।

४. महाभारतम् शा०, मो० ३४९-६४,३ ; जैमिनीयं सूत्रम् —१।३।३-४।

यद्यपि परवर्तिकाले श्रीयामुनाचार्यप्रभृतिभिः पाञ्चरात्रादितन्त्राणां वैदिकत्व-साधने प्रयासः कृतः। "त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति" इति महिम्नः-स्तोत्रदृष्ट्या श्रीभास्कररायप्रभृतिभिश्च[१] तन्त्राणां स्मृतितुल्यत्वं च प्रसाधितम्। तथापि—तेषु तेषु तन्त्रग्रन्थेषु वेदानामवरशासनत्वं दृश्यमानं वेदविरोधं स्पष्टं प्रतिपादयति[२]। विरुद्धसैद्धान्तिकमेतन्मतद्वयं वैदिकं तान्त्रिकं चेति निर्णयन्ति इतिहासरहस्यविदोऽपि। तथा हि–सिन्धुसभ्यताचिह्नानां शिवलिङ्ग–वृषभयोगि-प्रभृतीनां दर्शनाद् वैदिकसभ्यतातो भिन्ना तत्र काचित् सभ्यताऽऽसीत्। तत एव तान्त्रिक्याः सभ्यताया उद्भवो मन्यते। वैदिकसभ्यतयाऽस्याः सङ्क्रमे द्वयोः प्रायेण मिश्रणं समजायत। अस्मिन्नेव सङ्क्रमेऽथर्ववेदे तान्त्रिकं कर्मकाण्डम्, यजुर्वेदे च तान्त्रिकः शिवो रुद्रात्मना प्रतिष्ठितोऽभवत्। वैदिक्यां तु विशिष्टानामेव, अपरत्र तु साधारणानामपि जनानां प्रवेशोऽधिकारश्चास्ति[३]।

अत्रायं निष्कर्षः

यद्यपि बौद्धार्हतयोरिव तन्त्रशास्त्रेषु पाञ्चरात्रादिषु सर्वथैव वेदप्रामाण्यं न प्रत्याख्यातम्, तथापि लोकसङ्ग्रहार्थं क्वचिदंशेषु प्रत्याख्यातमेव। वेदविरुद्धमप्येतन्मतं भारतीये समाजे समादृतमभूत्। उत्तरे भारते सिद्ध-नाथ-सन्तप्रभृतीनां वाक्येषु, दक्षिणे च भारते आलवरादीनां परम्परासु साम्प्रतमपि तान्त्रिकदृष्टिप्रवाहो निर्बाधं प्रवहत्येव।

यथा ब्रह्मा पूर्वकल्पस्थितान् वेदान् स्मृत्वोपदिशति, तथैव शिव-नारायण-बुद्ध-प्रभृतिभिस्तानि तानि तन्त्राण्यपि ऋषि-मुनि-परम्परासु उपदिश्यन्ते। अनेन रूपेण तन्त्रशास्त्रस्यापि वेदवद् अपौरुषेयत्वमेव स्वीक्रियते तन्त्रसम्प्रदायनिष्णातैः। काल-क्रमेण तन्त्रशास्त्रं नानाशाखोपशाखासु विभक्तमभवदिति तन्त्ररहस्यम् अद्यत्वे वर्णाश्रम-शैथिल्यं भजमाने लोके बहुजनहिताय वेदनीयमास्ते।

---

१. वरिवस्यारहस्यप्रकाशे, पृ० ७।

२. (क) उत्तमाः पञ्चरात्रस्था मध्यमास्तु त्रयीमयाः। (लक्ष्मीतन्त्रम्—२२।३६)
(ख) सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं परम्। (कुलार्णवे—२।७)

३. 'अस्यां च पूजायां सर्वजातीनामधिकारः' इत्यादिना सन्दर्भेण सौभाग्यभास्करे एतद् द्रष्टव्यम्, पृ० २२१।

तन्त्राणां शाखाभेदाः

गारुडे भूततन्त्रे च वाग्विधानेषु सर्वतः ।
यामले चैकवीरे च नवके त्रिकभेदतः ॥

समभेदे च देव्याख्ये दुर्गाख्ये विन्ध्यवासिनि ।
चण्डिकाख्ये चतुष्के च स्वयंभूत्ये महेश्वरे ॥

ऋक्प्रतिष्ठितरूपे वा ऋषिमानुषयोजिते ।
आयुधे विविधे चैव विद्यापीठेषु सर्वतः ॥

सर्वपातालतन्त्रेषु नागेषु द्रामिडेषु च ॥

इत्येवं प्रकारेण नेत्रतन्त्रे भेदा वर्णिताः सन्ति[१] ।

तदीयोद्द्योतव्याख्यायाम्—यामल इति ब्रह्मयामल-रुद्रयामलादौ, एकवीर इति परात्रिंशिका-मतत्रिंशिकादौ, नवक इति नवात्मचक्रादौ, त्रिक इति षडर्धनयेषु, समभेदे चेति समविषमाख्येषु मतनयेषु, देव्याख्ये इति महाघोराजयादिभेदेषु, विन्ध्यवासिनीत्येतदाख्यदेवताप्रतिपादके, चण्डिकाद्ये चतुष्के इति दक्षिणवामस्रोतसि तत्तद्देवताचतुष्टयाराधनप्रतिपादिनि इत्येवं विशदीकृतम् ।

अजितागमभूमिकायामुद्धृतपूर्वकारणागमे तु शैवतन्त्रस्य चातुर्विध्यं प्रदर्शितम्, तथा हि—

शैवं चतुर्विधं ज्ञेयं शैवं पाशुपतं तथा ।
सोमं लाकुलमित्येते चतुर्भेदाः प्रकीर्तिताः ॥

पुनश्च तत्रैव भूमिकायामुद्धृते कामिकागमे गारुड-भैरव-कापाल-पाञ्चरात्र-लाकुल-पाशुपत-बौद्ध-जैनप्रभृतिभेदा वर्णिताः । तथा च—

गारुडं भूततन्त्रं च भैरवं वामतन्त्रकम् ।
कापालं पाञ्चरात्रं च लाकुली कुशशास्त्रकम्[२] ॥ इत्यादि ।

पुनश्च अजितागमे क्रियापादे भैरव-पाशुपत-भूततन्त्र-विष्णुतन्त्रादिभेदानामुल्लेखो वर्तते । तथा हि—

सिद्धान्ते भूततन्त्रे च वामे स्रोतसि दक्षिणे ।
भैरवे च तथान्येषु पशुपाशुपतादिषु ॥
विष्णुतन्त्रे च बौद्धे च तथा दिक्पालदर्शने[३] ॥

१. ने० त० १३।३८-४२ ;   २. कामिकागमे—१।११४-११६ ।
३. अजितागमे — ३।२२-२३ ।

कुलार्णवे तु मन्त्राणां बहुविधा भेदा निरूपिताः सन्ति । तथा च—

शैव-वैष्णव-दौर्गार्कगाणपत्येन्दुसम्भवैः ।
मन्त्रैर्विशुद्धचित्तस्य कुलज्ञानं प्रकाशते[1] ॥

तन्त्राणामुत्तमाधमभावविमर्शः

परात्रिंशिकाव्याख्यायामुद्धृतवचनेन तन्त्राणामुत्तराधरभावो द्रष्टव्यः । तथा च—

वेदाच्छैवं ततो वामं ततो दक्षं ततः कुलम् ।
ततो मतं ततश्चापि त्रिकं सर्वोत्तमं परम्[2] ॥

पुनश्च तत्रैवोद्धृतनिशाचरवचनेनापि स भावः प्रदर्शितः । तथा च—

वाममार्गाभिषिक्तोऽपि देशिकः परतत्त्ववित् ।
संस्कार्यो भैरवे सोऽपि कुले कौले त्रिकेऽपि सः[3] ॥

कुलार्णवतन्त्रोक्तप्रमाणेनाऽपि पूर्वोक्तभावस्य स्फुटाभिव्यक्तिः प्रदर्शिताऽस्ति । तथा च—

सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं परम् ।
वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद् दक्षिणमुत्तमम् ॥
दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् ।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हि[4] ॥

मन्त्रस्वरूपविमर्शः

तन्त्रशास्त्रे मनुशब्दोऽपि मन्त्रपर्यायतया प्रयुज्यते[5] । स्त्रीदेवत्याश्च मन्त्रा विद्यापदेन प्रोच्यन्ते ।

मननत्राणधर्माणश्चिन्माहात्म्यावमर्शका मन्त्रा भवन्ति । 'मननात् त्रायत इति मन्त्रः' इति व्युत्पत्तिरपि निगूढमर्थं बोधयति । 'मत्रि' गुप्तभाषणे इति चौरादिकाद् धातोर्भावे घञ्प्रत्यये कृते सति 'मन्त्रणं मन्त्रः, गुप्तभाषणमित्यपि' इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः सम्मान्यते । अत एव गुप्तार्थभाजः पिण्डबीजरूपाः पुरुषवाच्यध्यासिताश्च मन्त्रा भवन्तीत्यपि वर्तते उद्घोषः । त एव मन्त्राः संवेद्यमानस्फुटार्थरूपा मालामन्त्राः स्त्रीरूपवाच्यध्यासिताश्च सन्तो विद्यापदाभिधेया भवन्ति । मन्त्रा आणव-शाक्त-शाम्भवोपायसम्बन्धिन इत्यपि केचित् । मृत्युञ्जयभट्टारकेण तु संसाराद् मोचकत्वं परे शिवे संयोजकत्वं च मन्त्राणां स्वभाव उक्तः । तथा च—

---

१. कुलार्णवे—२।२९; २. परा० उ०, पृ० ९२; ३. तत्रैव, पृ० ९२ ।
४. कुला० २।७-८; ५. रुद्रयामले—२।११ ।

मोचयन्ति च संसाराद् योजयन्ति परे शिवे ।
मननत्राणधर्मित्वात् तेन मन्त्रा इति स्मृताः[1] ॥

नेत्रतन्त्रेऽप्ययं विषयः सम्यक् प्रपञ्चितोऽस्ति[2] ।

भावादिहीनमन्त्राणां सिद्धिप्रदत्वाभावः

भाव–ध्यान–निराहार–नित्यस्नान–जितेन्द्रियत्व–शान्तनिगूढार्थवेतृत्वप्रभृति-धर्महीना मन्त्रजन्यसिद्धिषु अक्षमा भवन्ति । तथा चोक्तं रुद्रयामले—

मन्दभाग्यः पशोर्योनिं प्राप्नोति मां विहाय सः ।
मयि भावं यः करोति दुर्लभो जनवल्लभः ॥

भावेन लभ्यते सर्वं भावेन देवदर्शनम् ।
भावेन परमं ज्ञानं तस्माद् भावावलम्बनम् ॥

भावं च सर्वशास्त्राणां गूढं सर्वेन्द्रियस्थितम् ।
सर्वेषां मूलभूतं च देवीभावं यदा लभेत् ॥

तदेव सर्वसिद्धिश्च तदा ध्यानदृढो भवेत् ।
अकलङ्को निराहारी निवासधृतमानसः ॥

नित्यस्नानाभिपूजाङ्गो भावी भावं यदा लभेत् ।
क्रियादक्षो महाशिक्षानिपुणोऽपि जितेन्द्रियः ॥

सर्वशास्त्रनिगूढार्थवेत्ता न्यासविवर्जितः ।
तेषां हस्तगतं भावं वद भावं यथा तनौ[3] ॥

नेत्रतन्त्रेऽप्ययं विषयो विस्तरेण प्रकाशितोऽस्ति । तथा हि—

भावहीनास्तु ये मन्त्राः शक्तिहीनास्तु कीलिताः ।
वर्णमात्रादिहीनास्तु गुर्वागमविवर्जिताः ॥

भ्रष्टाम्नायविहीना ये आगमोज्झितविघ्निताः ।
न सिद्ध्यन्ति यदा देवि जप्ता इष्टाः सहस्रशः ॥

असिद्धा रिपवो ये च सर्वांशकविवर्जिताः ।
आद्यन्तसम्पुटेनैव साध्यवर्णेन तु रोधिताः[4] ॥

---

१. मृत्युञ्जय० २१।७५-७६; २. नेत्रतन्त्रे मृत्युञ्जयभट्टारके—२१।११ ।

३. रुद्रयामले—१।११२-११७; ४. नेत्रतन्त्रे—८।५९-६२ ।

अस्मिन् रुद्रयामले भावस्य त्रैविध्यं दर्शितमस्ति । तथा हि—

पशुभावं महाभावं भावानां सिद्धिदं पुनः ।
आदौ भावं पशोः कृत्वा पश्चात् कुर्यादवश्यकम् ॥
वीरभावं महाभावं सर्वभावोत्तमोत्तमम् ॥
तत्पश्चादतिसौन्दर्यं दिव्यभावं महाफलम् ।
फलाकाङ्क्षी मोक्षगश्च सर्वभूतहिते रतः[1] ॥

भावत्रयस्य फलविमर्शः

एतस्य भावत्रयस्य फलत्रयमपि तत्रैव क्रमेण वर्णितं वर्तते । तद्यथा—

विद्याकाङ्क्षी धनाकाङ्क्षी रत्नाकाङ्क्षी च यो नरः ।
कुर्याद् भावत्रयं दिव्यं भावसाधनमुत्तमम् ॥
भावेन लभते वाद्यं (विद्यां) धनं रत्नं महाफलम् ।
कोटिगोदानजैः पुण्यैः कोटिशालग्रामदानजैः ॥
वाराणस्यां कोटिलिङ्गपूजनेन च यत्फलम् ।
तत्फलं लभते मर्त्यः क्षणादेव न संशयः[2] ॥

मन्त्रेषु दशधा दोषोत्पादनम्

कीलनेन भेदनेन मौनेन जम्भनेन स्तम्भनेन प्रत्यङ्गिरत्वेन सन्त्रासेन ताडनेन रिपुत्वकरणेन सर्वहानिविधानेन—एभिर्दशसंख्याकैः प्रकारैर्मन्त्राणां सामर्थ्यं क्षीयते । अतः सुगुप्ते स्थाने जपहोमादिकं विधातव्यम् । उक्तं च—

कीलनं चैव मन्त्राणां भेदनं मोहनं तथा ।
सन्त्रासं ताडनं चैव जम्भनं स्तम्भनं तथा ॥
रिपुत्वकरणं चान्यत् प्रत्यङ्गिरत्वमेव हि ।
सर्वहानिविधायित्वं क्रियते दुर्मन्त्रिभिः ॥
एवं दशप्रकारेण प्रवर्तन्ते हि हिंसकाः[3] ॥

नवविधं मन्त्रदोषनिवारणम्

मन्त्राणामुक्तदोषाणामपनयनाय नव प्रकाराः शास्त्रे प्रोक्ताः । ते च—

दीपनं भेदनं चैव तापनं चाभिषेचनम् ।
विमलीकरणं चैव तथेन्धननिवेशनम् ॥

---

१. रुद्रयामले—६।५१-५३; २. तत्रैव—६।५५-५६; ३ नेत्रतन्त्रे—६।३३ ।

सन्तर्पणं गुप्तिभाव आप्यायो नवमस्तथा ।
एवं नवप्रकारेण मन्त्रवादमशेषतः ॥
यो जानाति स जानाति मन्त्रसाधनमुत्तमम्[१] ॥

अयं भावः — दीपनं मन्त्रस्य प्रणवेन । बोधनं नमःशब्देन । ताडनं फट्कारेण । अभिषेचनं वौषट्कारेण । विमलीकरणं स्वाहाशब्देन । इन्धननिवेशनं दाह्यपाशविषादिदहने विनियोजनम्, तच्च हुंकारेण सम्पुटीकरणम् । तर्पणं बलवत्तासाधनम्, तच्च प्रतिवर्णं लांकारेण सम्पुटीकरणम् । गुप्तिभावो रक्षणम्, तच्च नेत्रनाथसम्पुटीकृतस्य अयुतजपाद् भवति । आप्यायनं पुनर्जातबलस्य पुष्ट्याधानम्, तच्च वांकारेण प्रतिवर्णं सम्पुटीकरणम् । एते नवविधाः प्रकारा मन्त्रदोषनिवारकत्वेन शास्त्रे प्रोक्ताः साधकैर्ज्ञातव्याः ।

अत्र शारदातिलके विशिष्टा विषयाः संक्षिप्य निरूप्यन्ते ।

प्रथमपटले—शब्दब्रह्मस्वरूपम्, शिवस्य निर्गुणत्वं सगुणत्वं च । तथा हि—

निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः ।
निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ॥

प्रयोगसारेऽप्येतदुक्तमस्ति—

नित्यः सर्वगतः सूक्ष्मः सदानन्दो निरामयः ।
विकाररहितः साक्षी शिवो ज्ञेयः सनातनः ॥

नारायणीयेऽपि एतदुक्तं द्रष्टव्यम्—

निष्क्रियं निर्गुणं शान्तमानन्दमजमव्ययम् ।
अजरामरमव्यक्तमज्ञेयमचलं ध्रुवम् ॥
ज्ञानात्मकं परं ब्रह्म स्वसंवेद्यं हृदि स्थितम् ।
सत्यं बुद्धेः परं नित्यं निर्मलं निष्कलं स्मृतम् ॥

शक्ति-नाद-बिन्दूनां समुद्भवप्रकारः

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद् बिन्दुसमुद्भवः[२] ॥

---

१. नेत्रतन्त्रे ६।१७-१८ ।

२. शारदातिलके प्रथमपटले, पृ० ७-१४ ।

ज्ञानेच्छाक्रियाभेदेन शक्तयस्तिस्रो वर्णिताः सन्ति[१]। अष्टपीठानि[२], गायत्री-भेदाः[३], परा-पश्यन्ती-मध्यमानां स्वरूपं च[४] सुष्ठु निरूपितमस्ति।

द्वितीये पटले—स्वर-स्पर्शयोः स्वरूपम् उक्तम्, तत्र स्वराणां संख्या षोडश इति,[५] स्पर्शानां पञ्चविंशतित्वम्, स्वरमन्तरा स्पर्शानामभिव्यक्तिर्न भवति[६]। पञ्चाशद्-वर्णगानां कलानां निरूपणम्[७]। रक्तवर्णानां रुद्राणां निरूपणम्[८]। स्वरशक्तीनां विचारः[९]। दामोदर-वासुदेव-सङ्कर्षण-प्रद्युम्न-अनिरुद्धप्रभृतयः स्वराणां मूर्तिरूपतया वर्णिताः सन्ति[१०]। पुं-स्त्री-नपुंसकभेदेन मन्त्राणां भेदा द्रष्टव्याः[११]। शक्तिहीन-मन्त्राणां लक्षणानि[१२]। मन्त्राणां जपस्य विधिविचारः[१३]। मन्त्रस्य संस्कारपद्धतिः, अभिषेकस्तर्पणं च।

अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद् विशुद्धये।
सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत्॥
मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं त्विदम्[१४]॥

एतद्ग्रन्थोक्तानि गुरुलक्षणानि

मातृतः पितृतः शुद्धः शुद्धभावो जितेन्द्रियः।
सर्वागमानां सारज्ञः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्॥
योगमार्गानुसन्धायी देवताहृदयङ्गमः।
इत्यादिगुणसम्पन्नो गुरुरागमसम्मतः[१५]॥

शिष्यस्य लक्षणम्

शिष्यः कुलीनः शुद्धात्मा पुरुषार्थपरायणः।
अधीतवेदः कुशलो दूरमुक्तमनोभवः॥
आज्ञाकारी गुरोः शिष्यो मनोवाक्कायकर्मभिः।
त्रिकालं यो नमस्कुर्यादागमाचारतत्त्ववित्॥
एतादृशगुणोपेतः शिष्यो भवति नापरः[१६]॥

---

१. शा० ति० प्रथमपटले, पृ० १५; २. तत्रैव, पृ० ८७।
३. तत्रैव, पृ० १००; ४. तत्रैव, पृ० ११२।
५. तत्रैव, द्वितीयपटले, पृ० १-८; ६. तत्रैव, पृ० ८; ७. तत्रैव, पृ० १७-२७।
८. तत्रैव, पृ० ३४-३५; ९. तत्रैव, पृ० ३६-३८।
१०. तत्रैव, पृ० ४५-५०; ११. तत्रैव, पृ० ५७; १२. तत्रैव—२।७२-११०।
१३. तत्रैव—२।११४-१२०; १४. तत्रैव—२।११८-११९।
१५. तत्रैव—२।१४२-१४४; १६. तत्रैव—२।१४५-१५३।

तृतीये पटले—वास्तुयागपुरस्सरं दीक्षाविधौ स्थानकालादीनां विचारः कृतो वर्तते। तथा हि—

नक्षत्रराशिवाराणामनुकूले शुभेऽहनि।
ततो भूमितले शुद्धे तुषाङ्गारविवर्जिते॥ १९।

पुण्याहं वाचयित्वा तु मण्डपं रचयेच्छुभम्।
पञ्चभिः सप्तभिर्हस्तैर्नवभिर्वामितान्तरम्॥ २०।

आशीर्वाग्भिर्द्विजातीनां मङ्गलाचारपूर्वकम्।
निर्वपेत्तेषु पात्रेषु देशिको यतमानसः॥ ३९।

अथ च दीक्षाग्रहणे नववेश्मप्रवेशने अभिषेकादिकर्मणि च अङ्कुरार्पणमावश्यकम्। अङ्कुरस्य शुभाशुभत्वपरीक्षा सिद्धान्तशेखरादिग्रन्थोक्तपद्धत्या करणीया इति च पदार्थादर्शव्याख्यायां द्रष्टव्यम्। तथा च—

दीक्षायामभिषेकेषु नववेश्मप्रवेशने।
उत्सवेषु च सम्पत्त्यै विदध्यादङ्कुरार्पणम्॥ ४६-४७।

कुण्डस्य मण्डपादीनां च समीचीनं लक्षणं निर्माणविधिश्च प्रदर्शितमस्ति।

दीक्षायां देवपूजार्थं मण्डलानां चतुष्टयम्।
सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम्॥ १४०।

चतुर्थे पटले—मण्डलकथनानन्तरं दीक्षाविधानव्यवस्था प्रोच्यते चतुर्थे पटले। दीक्षाशब्दार्थो दीक्षाभेदाश्च प्रोक्ताः सन्ति। तथा हि—

दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात् पापस्य संक्षयः।
तस्माद् दीक्षेति सम्प्रोक्ता देशिकैस्तन्त्रवेदिभिः॥ २।

चतुर्विधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्याविभेदतः।
क्रियावती वर्णमयी कलात्मा वेधमय्यपि॥ ३।

पदार्थादर्शव्याख्यायामपि प्रोक्तं प्रयोगसारोक्तं पद्यमुद्दिश्य—

दीयते ज्ञानसद्भावः क्षीयते पापसञ्चयः।
तेन दीक्षेति सा ज्ञेया पाशच्छेदक्षयात् क्रिया॥ इति।

नित्यकृत्यविधिरपि तत्रैव टीकायामुक्तोऽस्ति[१]। अत्र पटलेऽङ्गन्यास-करन्यास-प्राणायामादिविधिर्विस्तरेण वर्णितः।

---

१. शा० ति०, पदार्थादर्शव्याख्यायाम्, पृ० १६१।

पञ्चमे पटले—विधिवत्संस्कृते कुण्डे तन्त्रशास्त्रानुसारम् अग्निजननं प्रोक्तम् । कुण्डानां चाष्टादशसंस्काराश्चोक्ताः[१] । वागीश्वरेण संयुक्ताया वागीश्वर्य्याः पूजनम्[२], हवनविधिः, पूर्णाहुतिविधानं च प्रोक्तमस्ति[३] । देशिकोत्तमेन दिव्यदृष्टया शिष्यावलोकनम्[४], चतुर्विधाया दीक्षाया अत्र पटले निरूपणञ्च कृतमस्ति[५] ।

षष्ठे पटले—दीक्षाकथनानन्तरं मन्त्रा वक्तव्याः । अतस्तेषां प्रकृतिभूतां मातृकां वक्तुमुपक्रमतेऽत्र षष्ठे पटले । वाग्देवतास्वरूपमप्यत्रोक्तम् । तथा हि

मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च हस्ताम्बुजै-
बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये[६] ॥

अक्षरन्यासस्थानानि प्रोक्तानि[७], वाग्देवताया नव शक्तयश्च निरूपिताः । तथा च—

मेधा प्रज्ञा प्रभा विद्या श्रीर्धृतिस्मृतिबुद्धयः ।
विद्येश्वरीति सम्प्रोक्ता भारत्या नव शक्तयः[८] ॥

वागीश्वर्य्याः पूजोपचारवर्णनम्[९], मातृकान्यासस्तत्र ऋषिच्छन्दोदेवतानां निरूपणञ्च । तथा च—

शक्तिपूर्वां तनौ न्यस्येन्मातृकां मन्त्रवित्तमः ।
ऋषिः शक्तिः स्मृतं छन्दो गायत्रं देवता बुधैः ॥
सम्प्रोक्ता विश्वजननी सर्वसौभाग्यदायिनी[१०] ॥

एवमेव अपरासामपि मातृकाणां पूजनप्रकाराः प्रोक्ताः, तत्फलं चापि निरूपितम् । तथा हि—

अभिषिञ्चेद् विलोमेन साध्यं तं दत्तदक्षिणम् ।
सर्वपापक्षयकरं शुभदं शान्तिसिद्धिदम् ॥

कृत्याद्रोहादिशमनं सौभाग्यश्रीजयप्रदम् ।
पुत्रप्रदं च वन्ध्यानामभिषेकमिमं विदुः ॥

ज्वरार्त्तस्य पुरः स्थित्वा जपेत् साग्रं सहस्रकम् ।
ज्वरो नश्यति तस्याशु क्षुद्रभूतग्रहा अपि ॥

---

१. शा० ति०—५।१-७ । २. तत्रैव—५।१०-११ ।
३. तत्रैव—५।९८; ४. तत्रैव—५।९७; ५. तत्रैव—५।१४१ ।
६. तत्रैव ६।४; ७. तत्रैव – ६।५-७; ८. तत्रैव—६।११ ।
९. तत्रैव—६।१२-१५; १०. तत्रैव—६।४५-४६ ।

**परतेजसि सञ्चिन्त्य शुभ्रं स्रुतसुधामयम् ।
विधुं विद्यां जपेद्योगो विषरोगविनाशकृत् ॥**

**वलीपलितरोगघ्नः क्षुत्पिपासाप्रणाशनः ।
पुष्टिदः सर्वसौभाग्यदायी लक्ष्मीशुभप्रदः[1] ॥**

सप्तमे पटले—अत्र मातृकाविशेषस्य भूतलिपिमन्त्रस्य विशदं निरूपणमस्ति । तथा हि—

**अथ भूतलिपिं वक्ष्ये सुगोप्यमतिदुर्लभम् ।
यां प्राप्य शम्भोर्मुनयः सर्वान् कामान् प्रपेदिरे ॥**

**पञ्च ह्रस्वाः सन्धिवर्णा व्योमेराग्निर्जलन्धरा ।
अन्त्यमाद्यं द्वितीयं च चतुर्थं मध्यमं क्रमात् ॥**

**पञ्च वर्गाक्षराणि स्युर्वान्तश्वेतेन्दुभिः सह ।
एषा भूतलिपिः प्रोक्ता द्विचत्वारिंशदक्षरैः[2] ॥**

मन्त्रोद्धारः प्रोच्यते-**पञ्चेति** । पञ्च ह्रस्वाः । अ इ उ ऋ ऌ—प्रथमो वर्गः । सन्धिवर्णाः ए ऐ ओ औ–द्वितीयः । व्योम (आकाशः) हः । ईरो यः (ईरो वायुः) । अग्नी रः । जलं वः । धरा लः । अयं तृतीयः । पञ्च वर्गाक्षराणां क्रम उक्तः —**अन्त्यमिति** । अन्त्यं ङः, आद्यं कः । द्वितीयं खः । चतुर्थं घः । मध्यमं गः । अयं क्रमोऽग्रेऽपि चतुर्षु बोध्यः । एवं वर्गाष्टकम्[3] ।

दीक्षितकर्तृकन्यास-जपादिसंख्यानिरूपणम्—

**आगमोक्तेन मार्गेण दीक्षितः साधकोत्तमः ।
लक्षं न्यसेज्जपेत्तावदयुतं जुहुयात्तिलैः ॥**

**पूजयेदन्वहं देवीं पीठे प्रागीरिते सुधीः ।
वर्णाब्जेनासनं दद्यान्मूर्तिं मूलेन कल्पयेत्[4] ॥**

अयमाशयः — अष्टदलं भूपुरं चतुर्द्वारं च कृत्वा तत्र पूर्वोक्ताः पीठशक्तीः सम्पूज्य वर्णाब्जेनासनं दत्त्वा मूर्तिं मूलेन सङ्कल्प्य तत्र देवीमभ्यर्च्य केसरेषु यथापूर्वमङ्गानि चाभ्यर्च्य तदुपरि दिग्दलेषु चतस्रोऽम्बिकाद्याः, तदग्रे ब्राह्म्याद्याः, षोडशदलादिषु कराल्याद्याः पूजयेत् । वर्णाब्जेनेति—"ह् सौः वर्णाब्जाय भूतलिपियोगपीठाय नमः" इति आसनदानम्[5] ।

---

१. शा० ति० ६।९९-१०३;   २. तत्रैव—७।१-३ ।
३. तत्रैव, पदार्थादर्शे, पृ० २७१ ;   ४. तत्रैव—७।२२-२३ ।
५. तत्रैव, पदार्थादर्शे, पृ० २७४ ।

अम्बिका-वाग्भवी-दुर्गा-ब्राह्मीप्रभृतयो द्वात्रिंशच्छक्तयः, अपराश्च पिङ्गलाक्षी-विशालाक्षी-श्रद्धा-स्वाहाप्रभृतयो मातृशक्तयः प्रयत्नतः शास्त्रीयोपचारेण सम्पूज्याः[१] । मन्त्रसाधने वर्जनीयाः पदार्थाः । तथा हि—

आम्रातं गृञ्जनं बिल्वं कलञ्जं लशुनं तथा ।
तैलं पलाण्डुं पिण्याकं शाङ्गष्टमपि भोजने ॥
क्रोधं निष्ठीवनं तद्वन्नीचाङ्गस्पर्शनं तथा ।
मनुष्य-सर्प-मार्जार-मण्डूक-नकुलादयः ।
अन्तरा यदि गच्छेयुस्तदा व्याख्यां परित्यजेत्[२]॥

अत्राभिप्रायः स्पष्ट एव ।

अष्टमे पटले—ब्रह्मशक्तिवाचकान् सरस्वतीमन्त्रानुक्त्वा विष्णुशक्तिवाचकान्-लक्ष्मीमन्त्रान् वक्तुमुपक्रमो विधीयते—

वान्तं वह्निसमारूढं वामनेत्रेन्दुसंयुतम् ।
बीजमेतत् श्रियः प्रोक्तं चिन्तामणिरिवापरः ॥
ऋषिर्भृगुर्निवृच्छन्दो देवता श्रीः समीरिता ।
षड्दीर्घयुक्तबीजेन कुर्यादङ्गानि षट् क्रमात्[३] ॥

मन्त्रोद्धारप्रकारस्य विशदीकरणं पदार्थादर्शव्याख्यायाम्—

वान्तं शः । वह्नी रेफः । वामनेत्रम् ईकारः । इन्दुः बिन्दुः । चिन्तामणिरिव इत्यनेनैतदुक्तं भवति । प्रणवादित्वं वा, वागादित्वं वा, कामादित्वं वा । तद्योगे तत्तद्देवतानामुपसर्जनत्वं च । यथा प्रणवादित्वे परमात्मस्वरूपिणी श्रीर्देवता । एवं शक्त्यादित्वे शक्तिस्वरूपिणी श्रीर्देवता इत्यादि । शकारो बीजम् । ईकारः शक्तिः[४] ।

महालक्ष्मीमन्त्रजपस्य विधिः, तदीयहवने कीदृशी समिधा, कीदृशं हवनीयं द्रव्यम्, हवनीयं फलं च कीदृशमेतत् सर्वं निरूपितमस्ति । तथा हि—

त्रिलक्षं प्रजपेन्मन्त्रं वाञ्छितं लभते धनम् ।
अशोकवह्नौ जुहुयात्तण्डुलैराज्यलोलितैः ॥
वशयत्यचिरादेव त्रैलोक्यमपि मन्त्रवित् ।
जुहुयात् खादिरे वह्नौ तण्डुलैर्मधुरोक्षितैः ॥
राजा वश्यो भवेच्छीघ्रं महालक्ष्मीश्च वर्धते[५] ॥

---

१. शा० ति० ७।२८-४४; २. तत्रैव—७।११८-१२५ ।
३. तत्रैव—८।२-३; ४. तत्रैव, पदार्थादर्शे, पृ० २९१ ।
५. तत्रैव—८।२३-२६ ।

एवमेव बिल्वफलेन हवनस्य फलमुक्तं महालक्ष्म्याश्चक्षुषा दर्शनम् । अशोकवल्ली इत्यस्य अशोककाष्ठसमिद्धेऽग्नावित्यर्थः[1] । नानापदार्थैः समलङ्कृतस्य सुमनोहरमण्डपस्य मनसा ध्यानं कृत्वा तन्मध्ये पारिजातवृक्षस्य कल्पना कार्या, तस्याधस्तात् सुमनोहरस्य सिंहासनस्य कल्पना, तत्र स्थित्वा महालक्ष्मीं ध्यायेत्[2] । शास्त्रीये मण्डपे हवनम्, तत्र कलशे बहुविधरत्नादिद्रव्यप्रक्षेपः, तदीयजलेन यजमानस्याभिषेकः। तदभिषेकप्रभावेण वन्ध्याऽपि पुत्रं लभते, महारोगिणो रोगनिवारणं भवति, एवंविधानि बहूनि विशिष्टफलानि प्रोक्तानि[3] ।

भूयस्याः श्रिय आकाङ्क्षायां विष्णुभक्तः साधकः सत्यवादी भवेत् । पश्चिमाभिमुखोऽश्नीयात्, सत्यं प्रियं वदेत्, स्नानादिना शुचिर्भवेत्, मलिनो न भवेत्, कुत्सितान्नं न भुञ्जीत, एवं बहुविधा आचारा निर्दिष्टाः, तेऽवश्यं पालनीयाः[4] ।

नवमे पटले—भगवत्या भुवनेश्वर्य्या उपासनापद्धतिरुपन्यस्ताऽस्ति । अत्र द्वितीये पक्षे मन्त्रोद्धारविधिर्निरूपितोऽस्ति । तथा हि—

लकुलीशोऽग्निमारूढो वामनेत्रार्द्धचन्द्रवान् ।
बीजं तस्याः समाख्यातं सेवितं सिद्धिकाङ्क्षिभिः ॥

ऋषिः शक्तिर्भवेच्छन्दो गायत्री देवता मनोः ।
कथिता सुरसंघेन सेविता भुवनेश्वरी[5] ॥

मन्त्रोद्धारविधिरुक्तोऽस्ति पदार्थादर्शव्याख्यायाम्—

लकुलीश इति । लकुलीशो हः । अग्नी रः । वामनेत्रम् ई । अर्द्धचन्द्रो बिन्दुः । एवञ्च मिलित्वा बीजमेकम् । सिद्धिकाङ्क्षिभिः सेवितमिति । अनेनास्य केवलस्यापि सकलपुरुषार्थसाधनता सूचिता । तथा च भुवनेश्वरीपारिजाते—

मत्समः पुरुषो नास्ति त्वत्समा नास्ति चाङ्गना ।
मायाबीजसमो मन्त्रो न भूतो न भविष्यति ॥

भगवत्या भुवनेश्वर्य्या ध्यानमुक्तम्—

उद्यदिनद्युतिमिन्दुकिरीटां तुङ्गकुचां नयनत्रययुक्ताम् ।
स्मेरमुखीं वरदाङ्कुशपाशाभीतिकरां प्रभजे भुवनेशीम्[6] ॥

---

१. शा० ति० पदार्थादर्शे, पृ० २९५ ; २. तत्रैव—८।६६-७३ ।
३. तत्रैव—८।११३-१४०; ४. तत्रैव—८।१६१-१६७ ।
५. तत्रैव—९।२-३; ६. तत्रैव—९।१४ ।

अत्र पदार्थादर्शव्याख्या—इनः सूर्यः। रक्तपद्मस्थामित्यपि। आयुधध्यानम्—वामाधो हस्ते वरम्, दक्षिणोर्ध्वेऽङ्कुशम्, वामोर्ध्वे पाशम्, दक्षाधोऽभयमिति सम्प्रदायविदः। तदुक्तं महासम्मोहने—

दक्षिणे चाङ्कुशं दद्याद् वामे पाशं प्रदापयेत्।
वरदं वामतो दद्यादभयं दक्षिणे करे॥ इति।

अस्मिन् पटले पुत्तलीपूजनम्[1], भैरवपूजनम्[2], शास्त्रोक्तविधिना यन्त्रनिर्माणम्[3], नानाविधद्रव्यैर्हवनविधानम्, शिरस्त्राणे यन्त्रं विलिख्य रणे गमनं करणीयम्, विजयस्तत्फलं ध्रुवं निगदितमस्ति[4]।

भूर्जपत्रे यन्त्रविलेखनेन सर्ववश्यकरत्वमारोग्यं शत्रुपराजयश्च[5]।

दशमे पटले—भुवनेश्वरीमन्त्रप्रकथनानन्तरं त्वरितं फलदायिनीं त्वरितामित्यादिमन्त्रान् वक्तुमुपक्रमते—**तत इति**। तथा चोक्तम्—

भक्तियुतानां त्वरया सिद्धिकरो चेति मन्त्रिणां सततम्।
देव्यास्त्वरिताख्या स्यात्त्वरितं क्ष्वेलग्रहाविहरणतया[6]॥ इति॥

मन्त्रोद्धारविधिरुक्तः पदार्थादर्शव्याख्यायाम्। तत्र मूलस्थः श्लोकः—

तारो माया वर्म बीजमृद्धिरीशस्वरान्विता।
कूर्मस्तदन्त्यो भगवान् क्षस्त्रीदीर्घंतनुच्छवम्॥
सवंतो भगवान् माया फडन्तो द्वादशाक्षरः[7]॥

तार इति। तारः प्रणवः। माया शक्तिबीजम्, वर्मबीजं हुम्। ऋद्धिः कलान्यासे खः। ईशस्वर एकादशस्वरः। एतेनान्वितः। तेन खे। कूर्मश्चकारस्तदन्तः छः। भगवानेकारयुक्तस्तेन छे। क्षः स्त्रीस्वरूपम्। अत्र क्षकारः सविसर्गो ज्ञेयः। साठन्तमालयमित्युक्तेः। दीर्घं तनुच्छदं हूम्। संवर्तः क्षः, भगवानेकारयुक्तः। तेन क्षे। अस्याश्च देव्याः शापोऽस्तीति प्रसिद्धिः। केचन क्षे इति वर्णं कीलकं मन्यन्ते, तदर्थं च क्षेकारं पूर्वमुच्चार्य हुङ्कारमुच्चारयन्ति। दक्षिणामूर्तिसंहितायां तु—"कवचं स्त्रीमिमे बीजकीलके तु प्रकीर्तिते" इति। केचन पूर्वं हुङ्कारं पश्चात् क्षेकारमिति महती आचार्याणां विप्रतिपत्तिस्तत्र यथा वृक्षादीनां क्वचिद् ग्रन्थयो भवन्ति,

---

१. शा० ति० ९।४७-४८; २. तत्रैव—९।७५-७६।
३. तत्रैव—९।१०६-१०७; ४. तत्रैव—९।१०९-११०।
५. तत्रैव—९।१११; ६. तत्रैव, पदार्थादर्शे, पृ० ३३५।
७. तत्रैव—१०।१-२।

तथैव मन्त्राणामपि स्वभावादेव कीलाख्याद् ग्रन्थयो भवन्ति। तेन कालविलम्बा-सिद्ध्यादयो दोषा भवन्ति। स चाक्षरविशेषण एव जायते। तत्र केषुचिन्मन्त्रेषु तदक्षर-मुद्धृत्य शास्त्रीयेण केनचिदक्षरेण परिपूर्य जपं कुर्वन्ति—इत्येवं बहवो विकल्पाष्टीकायां द्रष्टव्याः[१]।

केन द्रव्येण कृते होमे कीदृशं फलमिति संक्षिप्य प्रोच्यते—

दीर्घमायुरवाप्नोति दूर्वाहोमेन साधकः।
धान्यैः प्रक्षालितैर्हुत्वा श्रियमिष्टां समाप्नुयात्॥

यवैर्धान्यसमृद्धिः स्याद् गोधूमैरिष्टसिद्धयः।
तण्डुलैरक्षया सिद्धिः स्याद् वृद्धिर्महती तिलैः॥

प्रबुद्धैः पङ्कजैर्हुत्वा वशं नयति मेदिनीम्।
अशोकैः पुत्रमाप्नोति मधूकैरिष्टमाप्नुयात्॥

पुष्पैर्वकुलसम्भूतैः कीर्तिः स्यादनपायिनी।
कुर्वीत सर्षपैर्होमं शत्रोर्नाशकरं सुधीः॥
शाल्मलीपत्रहोमेन सपत्नान् नाशयेद् ध्रुवम्[२]॥

अन्ते च कीर्ति-श्री-कान्ति-मेधानां प्राप्तये उपायो निरूपितः, तथा हि—

तारं शिरसि विन्यस्य देवीं सञ्चिन्त्य भारतीम्।
शक्तिबीजं न्यसेद् भाले संस्मृत्य भुवनेश्वरीम्॥

अमसौ नेत्रयोर्न्यस्येद् ध्यात्वा सूर्यं हुताशनम्।
मुखवृत्तेन विन्यस्येद् दान्तं चन्द्रमनुस्मरन्॥

जिह्वायां विन्यसेद् बीजं रमायास्तां विचिन्तयन्।
स्वाहार्णौ गण्डयोर्न्यस्येद् तद्गजेन्द्रधिया सुधीः॥
कीर्तिश्रीकान्तिमेधानां वल्लभो भवति ध्रुवम्[३]॥

एवं बहुविधं सिद्धिकरं साधनं प्रोक्तमस्ति—

एकादशे पटले—पूर्वपटले दुर्गाबीजस्योक्तत्वाद् अत्र पटले दुर्गामन्त्रा वचनीया इति कृत्वा दुर्गामन्त्रस्योद्धारप्रकार उच्यते—

ततो दुर्गामनुं वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदम्।
मायाऽत्रिः कर्णबिन्द्वाढ्यो भूयोऽसौ सर्गवान् भवेत्॥

---

१. शा० ति०, पदार्थादर्शे, पृ० ३३५;
२. तत्रैव—१०।२१-२८।
३. तत्रैव—१०।१२०-१२३।

पञ्चान्तकः प्रतिष्ठावान् मारुतो भौतिकासनः।
तारादिहृंदयान्तोऽयं मन्त्रो वस्वक्षरात्मकः॥
ऋषिश्च नारदश्छन्दो गायत्रं देवता मनोः।
दुर्गा समीरिता सद्भिर्दुरितापन्निवारिणी[1]॥

अयमाशयः—माया शक्तिबीजम्। अत्रिर्हकारः। कर्ण उकारः, बिन्दुरनुस्वारः। एतदाद्य इत्यनेन दुम्, भूयोऽसौ दुकारः। सर्गवान् विसर्गयुक्तः। अनेन एतादृशमपि बीजमिति सूचितम्। एतदर्थमेव सर्गवानित्युक्तिः। मन्त्रे तु रेफ एव। उपसर्गस्य तादृग्रूपत्वात्। पञ्चान्तको गकारः। प्रतिष्ठावानाकारयुक्तः, तेन गा इति। मारुतो यकारः। भौतिक ऐकारस्तदासनस्तेन ये। तदुक्तम्—

तारं माया स्वबीजानि दुर्गायै हृदयान्तिके। इति।

साम्प्रदायिका मायाबीजानन्तरं कामबीजमाहुः। दुं बीजं मायाशक्तिः। दुरितेत्यादिना विनियोगोक्तिः सूचिता[2]।

भगवतीं दुर्गां ध्यात्वा अष्टलक्षसंख्याकं मन्त्रं जपित्वा मधुरलोलितैस्तिलैः क्षैरेयेण वा हवनं कुर्यात्[3]।

ध्यानविधिस्तत्रैव सम्यक् प्रोक्तः। तथा हि—

सिंहस्था शशिशेखरा मरकतप्रख्यैश्चतुर्भिर्भुजैः
शङ्खं चक्रधनुःशरांश्च दधती नेत्रैस्त्रिभिः शोभिता।
आमुक्ताङ्गदहारकङ्कणरणत्काञ्चीरणन्नूपुरा
दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु वो रत्नोल्लसत्कुण्डला[4]॥

ध्यानानन्तरमियं मुद्रा दर्शनीया—

मुष्टिं बद्ध्वा कराभ्यां तु वासस्योपरि दक्षिणम्।
कृत्वा शिरसि सम्पूज्या दुर्गामुद्रेयमीरिता[5]॥

जया-विजया-कीर्ति-प्रीति-प्रभा-श्रद्धा-मेधा-श्रुति-नामधेयधारकाष्टसंख्याकशक्तीनामपि पूजनं महते फलाय निर्दिष्टमस्ति[6]।

शत्रोरुच्चाटनम्, शत्रोर्मारणम्, शत्रुसेनायां परस्परविरोधः, शत्रुसेनापलायनम्, शत्रुसेनायां महामारीप्रकोपनम्—इत्येवंविधानि कार्याण्यत्रोक्तेन विधिना

---

१. शा० ति० ११।१-३; २. तत्रैव, पदार्थादर्शे, पृ० ३५६।
३. तत्रैव—११।५-६; ४. तत्रैव ११।५।
५. तत्रैव, पदार्थादर्शे, पृ० ३५७; ६. तत्रैव—११।११-१६।

सम्पादितेन हवनेन झटित्येव सिद्ध्यन्ति[१]। पुनश्चात्रोक्तेन विधिना सम्पादित-जप-हवन-बलिप्रदानादिभीः रक्षा विधातव्या। तत्फलं चोक्तम्—

यत्रैवं विहिता रक्षा देशे वा नगरे पुरे।
ग्रामे गेहेऽथवा तत्र वर्धन्ते सम्पदः सदा॥

अश्मपातादयो दोषा भूतप्रेतादिसंयुताः।
अभिचारकृताः कृत्यारिपुचौराद्युपद्रवाः॥
नेक्षन्ते तां दिशं भीतास्तर्जिता देवताज्ञया[२]॥

अतश्च एतत्पटलोक्तपद्धत्या कृता यदि देश-ग्राम-नगर-जनपदानां रक्षा, तदा तत्र भूत-प्रेत-पिशाचादीनां बाधा न भवति। आकाशात् पाषाणवृष्टिभयं दूरं गच्छति, अभिचारकृता कृत्या-रिपु-चोरादिकृता बाधा न भवति। सुख-सम्पत्तिवृद्धिर्भवति।

द्वादशे पटले—दुर्गाभगवत्या मन्त्रस्वरूपनिरूपणं सम्यक्त्वेन एकादशे पटले कृतम्। अथ द्वादशे पटले भैरवीमन्त्रनिरूपणं विधीयते—

अज्ञानतिमिरध्वंसि संसारार्णवतारकम्।
आनन्दबीजमवतादवतक्र्यं त्रैपुरं महः॥

अथ वक्ष्ये परां विद्यां त्रिपुरामतिगोपिताम्।
यां ज्ञात्वा सिद्धसङ्घानामधिपो जायते नरः॥

वियद्भृगुहुताशस्थो भौतिको बिन्दुशेखरः।
वियत्तवादिकेन्द्राग्निस्थितं वामाक्षिबिन्दुमत्॥

आकाशभृगुवह्निस्थो मनुः सर्गेन्दुखण्डवान्।
वाग्भवं प्रथमं बीजं कामबीजं द्वितीयकम्[३]॥

त्रिपुराशब्दव्युत्पत्तिरुक्ताऽन्यत्र—

त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुरा भवत्वात् त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्या।
लये त्रिलोक्या अपि पूरणत्वात् प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम॥

सिद्धेश्वरीमते तु—

ब्रह्मविष्णुमहेशानैस्त्रिदेवैरर्चिता पुरा।
त्रिपुरेति तदा नाम कथितं दैवतैः पुरा॥ इति।

अतिगोपितामिति। अनेनैतदुक्तं भवति—मयाऽपि गुप्तमेव स्वरूपमुद्धृतमिति। अन्यथा 'विद्यां वक्ष्ये' इति प्रतिज्ञाय 'विद्या वेद्या' इत्युपसंहारः। अथ च मन्त्र

---

१. शा० ति० ११।९४-१०२; २. तत्रैव—११।१२२-१२४; ३. तत्रैव—१२।१-४।

उद्धृतः, इदमसङ्गतं स्यात्, **"शक्त्याद्या तु भवेद् विद्या शिवाद्यो मन्त्र उच्यते"** इत्युक्तेः । तदुक्तम्—

एषा सा शाम्भवी विद्या गुप्ता कुलवधूरिव ।
कर्णात् कर्णोपदेशेन सञ्चरत्यवनीतले ॥ इति ।

मन्त्रोद्धारकरणम्—**वियदिति ।** वियद् हः, भृगुः सः, हुताशो रेफः, ते तिष्ठन्त्यत्र सः, सुपिस्थ इति बाहुलकादधिकरणे कः । भौतिक ऐ, बिन्दुरनुस्वारः । इत्याद्यं कूटम् । वियद् हः, तदादिः सः, कः स्वरूपम् । इन्द्रो लः, अग्नी रः, एते स्थिता यत्रेत्याहिताग्न्यादिः । वामाक्षि, बिन्दुरनुस्वारः । इति द्वितीयं कूटम् ।

आकाशो हः । भृगुः सः । वह्नी रेफः । मनू रौ । सर्गो विसर्गः । इन्दुखण्डः अनुस्वारः, इति तृतीयं कूटम् । आद्यन्तयो रेफः कीलकम् । तदुक्तमाचार्यैर्भैरवीस्तवे—आद्यं तृतीयमनलोजितमेव बोजं कूटं द्वितीयमनलेन विराजमानमिति । एषां प्रत्येकं नामानि **वाग्भवमिति**[1] ।

नानाविधैः पुष्पैः फलैः हवनविधानम्, तेन होमेन दोर्घायुष्यम्, आरोग्यम्, सद्यः सौन्दर्यम्, अखिलरोगनिवृत्तिः, सर्वलोकवशीकरणम्—इत्येवं फलानि निर्दिष्टानि[2] । भगवत्या नानारूपेण नानापद्यैः स्तवनम् । तथा हि—

स्थूलां वदन्ति मुनयः श्रुतयो गृणन्ति
सूक्ष्मां वदन्ति वचसामधिवासमन्ये ।
त्वां मूलमाहुरपरे जगतां भवानि !
मन्यामहे वयमपारकृपाम्बुराशिम् ॥

चन्द्रावतंसकलितां शरदिन्दुशुभ्रां
पञ्चाशदक्षरमयीं हृदि भावयन्ति ।
त्वां पुस्तकं जपवटीममृताढ्यकुम्भं
व्याख्यां च हस्तकमलैर्दधतीं त्रिनेत्राम्[3] **॥**

इत्येवं बहूनि स्तुतिपद्यानि प्रोक्तानि, येषु भगवत्या विशुद्धं स्वरूपम्, विशुद्धं चरित्रम्, अपारकारुण्यम्, अनितरसाधारणी भक्तवत्सलता, सद्यो भक्तार्तिनाशनपरायणता, शीघ्रमेव प्रचुरसमृद्धिप्रदानम्—इत्येवं बहवो गुणाः समक्षमायान्ति । अन्ते च—

स्तुत्याऽनया शङ्करधर्मपत्नीं मातङ्गिनीं वागधिदेवतां ताम् ।
स्तुवन्ति ये भक्तियुता मनुष्याः परां श्रियं नित्यमुपाश्रयन्ति[4] **॥**

---

१. शा० ति०, पदार्थादर्श, पृ० ३७७ ; २. शा० ति० १२।५८-६६ ।
३. तत्रैव—१२।८४-८५; ४. तत्रैव—१२।१६६ ।

ब्रह्म-विष्णु-महेशवन्द्याया अज्ञानतिमिरध्वंसिन्याः संसारार्णवतारिकायाः सच्चिदानन्दस्वरूपिण्याः पराविद्यायास्त्रिपुरादेव्याः समर्चनेन ध्यानेन तन्मन्त्रजपेन सकलेष्टसिद्धिर्भवति ध्रुवम् ।

मान्या विद्वांसो विदन्त्येव यद् जगन्नियन्ता परमेश्वरः सृष्टिं निर्माय मानवानां शरीरं च विरचय्य तेषां समाजस्य रचनायै, रक्षायै, तदीयजन्ममरण-बन्धनाद् विमुक्तये, परमानन्दावाप्त्यै च केचन विशेषनियमा अवश्यं दातव्या आसन् । त एव नियमा मन्त्रब्राह्मणारण्यकोपनिषदात्मकवेदरूपेण उपदिष्टाः । स्मृति-शास्त्रादीनां तन्मूलकत्वेन तदर्थप्रतिपादकत्वेन च प्रामाण्यमस्तीति सुप्रसिद्धमेव ।

अनाद्यविद्योपाधिक एव परमेश्वरः सृष्टिं कर्तुं पारयति । इममाशयं श्रुति-रागमश्च प्रतिपादयतः । तथा हि—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति । 'शिवो हि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किञ्चन' इति ।

आस्तिकानां सर्वेषामेव दर्शनानामागमानां वा स्रोतांसि वेदा एव अत्र नास्ति काचन संशीतिः । इयान् विशेषः — वेदाः परमेशितुर्निःश्वासभूताः स्वत एवाविर्भ-वन्ति, आगमास्तु परम्परामनुसरन्ति ।

तेषामाद्यः प्रवक्ता भवानीनाथो विश्वनाथः । स एव पार्वतीमुपदिदेश तद्रहस्यजातम् । उक्तं च स्वच्छन्दतन्त्रे—

आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजामुखे ।
मतं हि वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते ।। इति ।

वचनेनानेन स्पष्टं प्रतीयते यद् आगमशास्त्रं वासुदेवाभिमतं भगवतः शिवात् पार्वतीभगवत्याः श्रोत्रविषयतामागतमस्ति ।

इदमपि विचारणीयमस्ति आगमोपदेशो गुरुपरम्परासम्बन्धमपेक्षमाणः किञ्चिदनुशासनमपि सम्पादयति । आगमेन शिष्याननुशासति गुरव इति कृत्वा शास्त्रत्वमपि आगमानां स्वीकर्तव्यम् । आचार्यः श्रीहरिर्व्याकरणशास्त्रस्यागमत्वं स्पष्टमुक्तवान्—

"तद् व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते" ।।

तत्र सर्वेषु वेदेषु कर्मोपासनाब्रह्मभेदेन काण्डत्रयं समुल्लसितमस्ति । तत्र जैमिनिप्रभृतिभिराचार्यैर्मीमांसाशास्त्रद्वारा कर्मकाण्डं सम्यक्त्वेन विवृतम् । उपा-सनाकाण्डं नारदादिभिर्देवर्षिभिः, ब्रह्मकाण्डं भगवद्व्यासादिभिर्ब्रह्मसूत्रादिद्वारा निरूपितम् । तत्र कर्मकाण्डाच्चित्तशुद्धिः, स्वर्गादिप्राप्तिश्च भवति । ब्रह्मकाण्डमेव ज्ञानकाण्डम्, ततश्च मुक्तिरूपा परमा गतिः प्राप्यते । मध्यपात्युपासनाकाण्डमेव आगमशास्त्रात्मकं स्वीकार्यम् ।

तत्रोत्पलाचार्यशिष्येण श्रीलक्ष्मणाचार्येण पूर्वतन्त्राणामनेकेषामेकैकमन्त्र-विधानकथनप्रवृत्तानामतिविस्तृतानां गभीरविषयगर्भाणामेकस्मिन् सर्वमन्त्रविधान-मभोप्सूनामिदानीन्तनानामल्पमतीनामल्पायुषां पुरुषाणां दुरवगाहत्वमवलोक्याति-करुणया शारदातिलकाभिधानतन्त्रग्रन्थशिरोमणिर्विरच्यते स्म ।

शारदातिलकशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्यो गभीरोऽर्थः पूर्वं भूमिकाप्रस्तावे उक्त एव ।

मान्या विद्वांसो विदाङ्कुर्वन्तु यत् सकलागमशास्त्रीयविषयाणामेकस्मिन्नेव ग्रन्थे समवायमालोच्य सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये द्वादशपटलान्तः शारदातिलका-भिधस्तन्त्रग्रन्थमूर्द्धन्यः प्रकाश्यमानो वर्तत इति परमं प्रमोदस्थानम् ।

'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति शिष्टोक्तिसत्त्वेऽपि दुर्लभस्यास्य ग्रन्थस्य अचिर-प्रकाशने वर्तमानकुलपतिपदं समलङ्कुर्वतां प्राच्यप्रतीच्योभयविधविद्यापारदृश्वनां महामेधाविनां **डॉ० मण्डनमिश्र**महोदयानां समीचीनप्रेरणैव महान् हेतुः । मान्याः श्रीमिश्रमहानुभावाः सततं धन्यवादैः समाद्रियन्ते ।

पुनश्चास्य ग्रन्थरत्नस्य प्रकाशने प्रकाशनाधिकारिणः **श्रीहरिश्चन्द्र-मणित्रिपाठिनः**, प्राग्रूपसंशोधकस्य **श्रीहरिवंशकुमारपाण्डेयस्य,** तत्सहयोगिकर्म-चारिणाम्, माधोप्रससञ्चालकमहोदयानां तत्रस्थेतरकर्मचारिणाम् अत्रत्याचार्यो-पाचार्यादीनाम्, छात्राणां च सहयोगेन कठिनतरमपि एतत् कार्यं सम्पूर्णतामलभत, एतदर्थं ते सर्वे शुभाशोराशिभिः समेध्यन्ते बहुकार्यव्यस्ततया स्वास्थ्यस्य समयस्य चाल्पीयस्त्वेन भ्रमाद् मुद्रणदोषाद्वा नूनं त्रुटयः सम्भाव्यन्ते, सुधीभिर्यदि ताः संसूच्यन्ते, तर्हि अहं तदीयकृतज्ञतामावक्ष्यामि ।

अन्ते च भगवन्तौ भवानीविश्वनाथौ प्रार्थये यत्तदीयानुग्रहेणैष विश्वविद्यालय ईदृशे महनीयकार्ये सर्वदा सर्वथा च तत्परतां भजेतेति स्वीयं हार्दं प्रकाशयति—

वाराणस्याम्
नागपञ्चम्याम्,
वि० सं० २०५४
(८-८-१९९७ ई०)

करुणापतित्रिपाठी
सम्मानिताध्यापकः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

विषयानुक्रमणिका

प्रथमपटलस्य

द्वितीयपटलस्य

तृतीयपटलस्य

चतुर्थपटलस्य

पञ्चमपटलस्य

षष्ठपटलस्य

सप्तमपटलस्य

अष्टमपटलस्य

नवमपटलस्य

दशमपटलस्थ

एकादशपटलस्य

द्वादशपटलस्य

श्रीलक्ष्मणदेशिकेन्द्रविरचितं

शारदातिलकम्

श्रीमद्राघवभट्टकृतपदार्थादर्शव्याख्याविभूषितम्

अथ शारदातिलकम्

श्रीमद्राघवभट्टकृतपदार्थादर्शव्याख्याविभूषितम्

प्रथमः पटलः

नित्यानन्दवपुर्निरन्तरगलत्पञ्चाशदर्णैः क्रमाद्
व्याप्तं येन चराचरात्मकमिदं शब्दार्थरूपं जगत् ।
शब्दब्रह्म यदूचिरे सुकृतिनश्चैतन्यमन्तर्गतं
तद्वोऽव्यादनिशं शशाङ्कसदनं वाचामधीशं महः ॥ १ ॥

श्रीकण्ठं निजताण्डवप्रवणताप्रोद्दाममोदोदयं
पश्यन्त्याः कुतुकाद्भुतप्रियतया सञ्जातभावं मुहुः ।
मन्दान्दोलितदुग्धसिन्धुलहरीलीलालसं लोचन-
प्रान्तालोकनमातनोतु भवतां भूतिम्भवान्याः शुभाम् ॥ १ ॥

संसेव्यमानमृषिभिः सनकादिमुख्यैर्योगैकगम्यमविनश्वरमादिभूतम् ।
संसारहृन्निगमसारविचारसारं शैवं महो मनसि मे मुदमादधातु ॥ २ ॥

भद्राय भवतां भूयाद्भारती भक्तिभाविता ।
स्मृतेरुज्जृम्भते यस्या वाग्विलासोऽतिदुर्लभः ॥ ३ ॥

शारदातिलके तन्त्रे गुरूणामुपदेशतः ।
पदार्थादर्शटीकेयं राघवेण विरच्यते ॥ ४ ॥

सम्प्रदायागतं किञ्चिद् गणितागमसम्मतम् ।
यदुक्तमत्र तत्सन्तो विचारयितुमर्हथ ॥ ५ ॥

पिशुनो दूषकश्चेत्स्यान्न तद्दोषाय दूषणम् ।
दोषावहाहिविकृतिर्न स्वभावो हि दुस्त्यजः ॥ ६ ॥

अथेश्वरः सर्वा अपि श्रुतीर्भवपाशबद्धानां जन्तूनां स्वर्गाय मुक्तये च समुपदिशति स्म । अन्येषां तु स्मृतिशास्त्रादीनां तन्मूलकत्वेन तदर्थप्रतिपादकत्वेन च प्रामाण्यमिति

सुप्रसिद्धतरम् । अस्यास्त्वागमस्मृतेः कथं तन्मूलकत्वम् ? अन्यच्च तैरेव विशेषेण पर्यालोचितैः स्वर्गोऽथ वा मुक्तिरपि भविष्यतीति किमनयेति प्राप्ते, ब्रूमः—"स ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेये"ति, तथा "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्वे"त्युपक्रम्य "आनन्दाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ती"त्यादि "इदं सर्वं यदयमात्मैवे"त्यन्तेनोपसंहृतम् । अतः "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये" इत्युक्तत्वात् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां स्वलीलारूपानाद्यनिवाच्याऽविद्यासहायसम्पन्नं परमानन्दस्वरूपं नित्यशुद्धबुद्धस्वभावं परब्रह्मैव स्वात्मविवर्त्तरूपं सकलं जगत् ससर्जेति श्रुतिवाक्यप्रतिपादितोऽर्थः ।

नन्वस्तु जगत्सृष्टिकर्तृत्वं ब्रह्मणः, अनाद्यविद्याङ्गीकरणं किमर्थमिति चेत्, तया विनाऽसङ्गस्य तत्कारणतैवानुपपन्ना, तथेममर्थं श्रुत्यागमावपि वदतः—"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप इयते" इति । "शिवो हि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किञ्चन" इति । एवं जाते जगति निजकर्म्मपाशबद्धा जन्तवोऽनात्मज्ञा उत्पत्तिमरणप्रवाहपतिता नाशक्नुवन् संसारसिन्धुं तरीतुम् । एवम्भूतान् तानवलोक्य परमकरुणतया किञ्चिदुपाधिविशिष्टः सर्वाः श्रुतीः समुपदिशति स्म ।

तत्र सर्वासु श्रुतिषु काण्डत्रयं कर्मोपासनाब्रह्मभेदेन । तत्र कर्मकाण्डं **जैमिनिप्रभृतिभिः** सम्यक्तया विवृतम् । इदमुपासनाकाण्डं **नारदादिभि**र्ब्रह्मकाण्डं **भगवद्व्यासादिभि**रिति स्मृ(श्रु)तिमूलकता अस्य प्रत्यक्षोपलब्धा । श्रुतिमूलकता तु रामपूर्वोत्तरतापिनीयनृसिंहपूर्वोत्तरतापिनीयसौराष्टाक्षरशैवपञ्चाक्षरात्मिका च साक्षाच्छ्रुतिरुपलभ्यत एव । तत्र कर्मकाण्डे सर्वोऽप्यधिकारी । मुमुक्षोरपि तत्त्वज्ञानपर्यन्तं स्वचित्तशुद्ध्यर्थं च कर्मकरणेऽधिकारसम्भवात् । तद्वदुपासनाकाण्डेऽपि । यतः साकारोपासनातः स्वर्गादि बहु फलं भवति, क्रमतो मुक्तिश्च, कर्मकाण्डात्तु स्वर्गादिफलं बहुतरव्ययथाऽऽयासेन भवति । ब्रह्मकाण्डान् मुक्तिरपि आदरनैरन्तर्यदीर्घकालाभ्याससाध्याऽनेकेषु जन्मसु तादृशेष्वेव गतेषु भवति । "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमि"ति वचनात्,अत एतदुपासनाकाण्डमेवागमशास्त्रात्मकं गरीय इति सिद्धम् ।

तत्रोत्पलाचार्यपूज्यपादशिष्यश्रीलक्ष्मणाचार्यः पूर्वतन्त्राणामनेकेषामेकैकमन्त्रविधानकथनप्रवृत्तानामतिविततानां गम्भीराणामिदानीन्तनानामल्पमतीनामल्पायुषामेकस्मिन्सर्वमन्त्रविधानमभीप्सूनां पुंसामशक्त्या दुरवगाहत्वमवलोक्यातिकृपालुः शारदातिलकतन्त्रं चिकीर्षुश्चिकीर्षितस्याविघ्नेन समाप्त्यर्थं प्रचयगम (१) नार्थं च सकलशिष्टैकवाक्यतया"अभिमतकर्मारम्भसमये तत्समाप्तिकामैर्मङ्गलमाचरणीयम्" इति सदाचारानुमितश्रुतिबोधितं परदेवतानुस्मरणलक्षणं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नन्नाह—**नित्येति** । तन्महोऽनिशं वोऽव्यादित्यन्वयः । तन्मह एतावतैव परदेवतानुस्मरणस्य सिद्धौ सत्यामप्यस्य पद्यस्य यत्किञ्चित् क्रियापेक्षायां विघ्नोपशमनद्वाराऽभिलषितफलवितरण-

प्रवणत्वरूपावनक्रियानिर्देशेन देवतासाम्मुख्यं दर्शितम् । तत्र सामान्यकर्मसम्बन्धे प्राप्ते क्रियमाणग्रन्थस्य निर्विघ्नपाठमभिप्रेप्सोः शिष्योपरि कृपां सूचयतो व इति कर्मनिर्देशः । वो युष्मान् शिष्यान् पातु इत्यर्थः । एषामेवात्र सम्बोधनयोग्यत्वात् सम्बोधनप्रधानत्वाच्च युष्मदर्थस्य यतः शिष्यकृपयैव विदितवेद्य आचार्यो ग्रन्थकरणे प्रवृत्तः। तथा च तेषां कञ्चित्कालमवने सिद्धे निर्विघ्नं पाठसमाप्तावपि तच्छिष्यद्वारा प्रचारमिच्छोरनिशमित्युक्तिः, एतेन सर्वदाऽवने सिद्धे स्वशिष्याणां तच्छिष्याणामपि च निर्विघ्नपाठसिद्धौ ग्रन्थप्रचारो भविष्यतीत्याशयः।

तन्मह इत्यपेक्षायामाह—**नित्यानन्दवपुरिति** । नित्यो योऽयमानन्दः स वपुर्यस्य । एतेन शक्त्यसम्भिन्नं परशिवस्वरूपमुक्तम् । ननु "शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नामधाम न विद्यते" इत्युक्तेर्निर्गुणस्यासङ्गस्य निराकारस्य तस्य कथमवनक्रियाकर्तृत्वमित्याह—**वाचामधीशमिति** । अनेन शक्त्युपहितं सदाशिवात्मकं रूपं वागुपदेष्टृत्वेनोक्तम् । ननु वागुपदेष्टृत्वं चतुर्मुखोपाध्युपर्ि तस्यापि वर्तते, तन्निवृत्त्यर्थमाह—**शशाङ्कसदनमिति** । शशाङ्कस्य चन्द्रस्य सदनं स्थानं चन्द्रकलावतंसमित्यर्थः । शब्दसृष्टेरत्र मुख्यत्वाद् मन्त्रमयं तत्स्वरूपं सूचयति, अनिशं शशाङ्कसदनमिति पदाभ्याम् । अः विष्णुः,तेन संकर्षणस्तेन औ ए (तेन) तत् सहिता निशा हकारो यत्रेत्युत्तरपदलोपी बहुव्रीहिस्तेन हाविति सिद्धम् । शशाङ्केत्यादिना बिन्दुरुक्तः, वागैश्वर्यमुपबृंहयन् वक्ष्यमाणां शब्दार्थसृष्टिं सूचयन् व्यापकतामाह—**येन चराचरात्मकमिदं** स्थावरजङ्गमात्मकं शब्दार्थरूपं जगत् क्रमाद् व्याप्तम्, कैः ? निरन्तरमनवरतं गलन्तो व्यक्तीभवन्तः पञ्चाशदर्णा वर्णास्तैः । अत्र "समासे वर्णशब्दस्य वा वलोपो वक्तव्यः"इति वर्णशब्द इव वलोपे अर्णशब्दो वर्णवाची ।

केचन नित्येत्याद्यर्णैरित्यन्तमेकमेव पदमित्याहुः । अत्र वर्णानामेकपञ्चाशत्त्वेऽपि सामीप्यसम्बन्धेन लक्षणया पञ्चाशत्त्वमुक्तम्, अन्वयानुपपत्ति वत्तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाबीजस्याभ्युपगतत्वात् । अथवा "मकारः पुरुषो यतः" इत्युक्तेस्तस्य स्वस्वरूपत्वात् पञ्चाशदित्युक्तिः । यद्वा क्षकारस्य कषसंयोगात्मकत्वात् तयोरुपदेशेनैवास्योपदेश इत्यपुनरुक्तं पञ्चाशद्ग्रहणम् । यद्वा विसर्गस्य केवलशक्तित्वात् पञ्चभूतात्मकत्वाभावात् सर्ववर्णोत्पत्तिहेतुत्वाच्च तं त्यक्त्वा तथोक्तिः । तदुक्तम्—"अमा (१) योऽनन्त्य एव वे"ति । क्वचिद्बाह्येऽपि तावतामेवोपयोगाद्वा तथोक्तिः ।

यद्वा मूलाधारादि-आज्ञान्त-षट्चक्रेषु पञ्चाशद्वर्णानामेव स्थितत्वात् पञ्चाशदित्युक्तिः । अनयोर्व्याख्यानयोर्बहिरान्तरभेदेन व्यवस्था ज्ञेया । आन्तरस्य च मुख्यत्वात् शास्त्रे सर्वत्र मुख्येन व्यवहार इति ज्ञेयम् । अनेनान्तर्मातृकान्यासोऽपि सूचितः । स चान्त्यपटले कुण्डलिनीस्तुतौ स्फुटीभविष्यति । अत एव द्वितीयादिचतुर्विंशतिपटलान्तं यत्प्रपञ्चितम्, तत्सर्वं मातृकाविकार इत्यपि सूचितम् ।

ननु "सर्वव्यापी सदाशिवः"इति वक्ष्यमाणत्वात् तस्य स्वत एव सर्वव्यापित्वे कुतः कैरिति कारणापेक्षेति चेत्, सत्यम्, तस्य स्वत एव सर्वव्यापित्वम्; किन्तु अत्र शास्त्र-

शब्दसृष्टेर्मुख्यत्वद्योतनाय निरन्तरगलत्पञ्चाशदर्णैरिति कारणतोक्तिः। किञ्च पूर्वमपि यत्किञ्चिच्छब्दत्युपाधिविशिष्टत्वे वक्तव्ये वाचामधीशमित्युक्तिः। सा (२) पि। अत्र वर्णानामर्थरूपव्यापकतोक्तिरपि तत्र शब्दस्वरूपमभिव्याप्यैवार्थरूपं व्याप्नोतीति क्रमादिमादित्युक्तिः, तेषां शब्दरूपव्यापकता सम्भवत्येव, अर्थरूपव्यापकता तु सर्वस्या-प्यर्थस्य शब्दप्रकाश्यत्वनियमाज्ज्ञेया।

तदुक्तं भगवता भर्तृहरिणा—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुबिद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गृ (३) ह्यते॥ इति।

अथवा येषां मते शब्दार्थयोरभेदः, तन्मतमालम्ब्योक्तम्। तदुक्तम् तेनैव "एकस्यै-वात्मनो भेदौ शब्दार्थौ वा पृथक् स्थिताविति"ति। अत एव मन्त्रदैवतयोरैक्यमत्र शास्त्रे। अत एव पूर्वं सदाशिवमन्त्रोद्धारः। यद्वा शक्तिसंभिन्नत्वात् तस्य शक्त्यंशत्वेन शब्दरूप-व्यापकत्वं शिवांशत्वेनार्थरूपव्यापकत्वं ज्ञेयम्। तदुक्तं वायवीयसंहितायाम् "शब्दजातम-शेषं तु धत्ते शङ्करवल्लभा। अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः" इति। एतत्पक्षे तृतीया उपलक्षणत्वेन योज्या। उपलक्षणत्वं च तदुत्पन्नत्वात्तेषाम्, शब्दसृष्टिप्राधान्यमेवो-पबृंहयन्नाह—सुकृतिनो यदन्तर्गतं चैतन्यं शब्दब्रह्मेत्यूचिरे इति। सुकृतिनस्तत्त्वज्ञास्ता-दृशा इत्यर्थः। "चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मतिः" इति वक्ष्यमाणत्वात्। तस्य सर्वव्यापित्वात् तदंशस्यैव सर्वजन्तुचैतन्यरूपत्वाच्छब्दब्रह्मता सम्भवत्येव।

किञ्च यस्माद्बिन्दोः शब्दब्रह्मण उत्पत्तिः, तस्मादेव बिन्दोः सदाशिवस्याप्यु-त्पत्तिरित्यपि। तत्र शब्दसृष्टौ शब्दब्रह्मेत्युक्तिः, अर्थसृष्टौ सदाशिव इति परं विशेषः। "भिद्यमानात्पराद्बिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत्। शब्दब्रह्मेति तं प्राहुः सर्वागमविशारदाः" इति।"अथ विन्दबात्मनः शम्भोः कालबन्धोः कलात्मनः। अजायत जगत्साक्षी सर्वव्यापी सदाशिवः" इति वक्ष्यमाणत्वात्। अथवा हेतुहेतुमद्भावेन योजना कार्या। यतः सुकृतिनः यद् अन्तर्गतं चैतन्यं शब्दब्रह्मेत्यूचिरे, अतो येन निरन्तरगलत्पाञ्चशदर्णैर्जगद् व्याप्तमिति। "तत्प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम्। वर्णात्मनाऽऽविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः" इति वक्ष्यमाणत्वात्।

अन्ये त्वन्यथा योजयन्ति—यत्परमशिवस्वरूपं सुकृतिनो वेदान्तिनः, तच्छब्देन ब्रह्मेत्यूचिरे। अयमर्थः। अस्माभिः परमशिव इत्युच्यते, तैस्तु ब्रह्मेत्युच्यत इति शब्दमात्रेण परं भेदः।

वस्तुतस्तु नित्यानन्दादिस्वरूपत्वं तैरप्यस्माभिरप्यङ्गीक्रियत एव। तत्कीदृक् ?—वाचामधीशम्, "यस्य निःश्वसितं वेदाः" इत्यादिश्रुतेर्वाचामधीशत्वं प्रसिद्धमेव। यतो वाचामधीशम्, अत एव निरन्तरगलत्पञ्चाशदर्णैर्येन जगद् व्याप्तमिति यथासम्भवं तत्रापि योजनीयम्, यतो वेदस्य वर्णमयत्वात्। इत्येका व्याख्या।

यद्वाऽत्र शास्त्रे शब्दसृष्टेरिवार्थसृष्टेरपि कुण्डलिन्या एवोत्पत्तेस्तस्या एव "कुण्डली परदेवता" इति परदेवतात्वोक्तेस्तदनुस्मरणमेवोचितमिति। महःशब्देन तेजोरूपा कुण्डलिनी उच्यते। "आदित्येन्द्वादितेजोमयमयतत्तन्मयो विभुः" इत्युक्तेः। सा कीदृक्? नित्यानन्दवपुः। असावेवान्त्ये पटले कुण्डलीस्वरूपं वक्ष्यति "नित्यानन्दमयी गलत्परसुधावर्षैः" इत्यादिना। येन यया कुण्डल्या शब्दार्थरूपं परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीरूपत्वेन शब्दजनकत्वात् कार्ये कारणोपचाराच्छब्दरूपम्, विषयत्वादर्थरूपम्। स्वभावेन चरम्, पृथिव्यंशाधिक्यात्कार्ये कारणोपचारादचरमेवम्भूतं गच्छतीति जगद्विनश्वरं शरीरं व्याप्तं यद् यया शब्दार्थरूपं चराचरात्मकं जगद्विश्वं व्याप्तं "सर्वगा विश्वरूपिणी। दिक्कालाद्यनवच्छिन्न" इत्यग्रत उक्तेः। कैः? निरन्तरगलत्पञ्चाशदर्णैः "पञ्चाशद्वारगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकां सूते" इति वक्ष्यमाणत्वात्। सुकृतिनः पुण्यात्मानस्तत्त्वज्ञा। इत्यर्थः। यां शब्दमयीमाहुः। "सा प्रसूते कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुरि"ति वक्ष्यमाणत्वात् चैतन्यं चिच्छक्तिस्तद्रूपा। अयमेव वक्ष्यति "ततश्चैतन्यरूपा सा" इति। अन्तर्गतं सुषुम्नान्तर्गतमित्यर्थः। "या मुण्डाधारदण्डान्तरविवरगता" इत्युक्तेः। **शशाङ्कसदनं** सहस्रारेन्दुमण्डलगतत्वाद्वाचामधीशं सर्वशब्दोत्पादकत्वात्, सर्वमन्त्रोत्पादकत्वाच्च। तथाऽयमेव वक्ष्यति—"विश्वात्मना प्रबुद्धा सा सूते मन्त्रमयं जगत्" इति। यद्वा वाचामधीशं वाग्भवरूपेत्यर्थः। "शक्तिः कुण्डलिनीति या निगदिता आईमसंज्ञा" इत्युक्तेः।

यद्वाऽत्र ग्रन्थारम्भे सरस्वतीदेवता, तस्या एव स्मरणाद् ग्रन्थरूपा स्फूर्तिर्भवित्री। किञ्चात्र ग्रन्थे प्रथमतः सरस्वतीमन्त्राणामेव वक्ष्यमाणत्वात्, तेन सरस्वतीदेवतानुस्मरणमेवोचितमिति। तद्वाचामधीशं महः सारस्वतं तेजो। वोऽव्यात्। अथ च वाचामधीशमित्यनेन केवलं वाग्भवस्य सरस्वतीमन्त्रत्वमुक्तम्। "एतज्जपन्नरवरो भुवि वाग्भवाख्यं वाचां सुधारसमुचां लभते स सिद्धिमित्युक्तेः। तत्कीदृक्? **शशाङ्कसदनम्**, अनेन चन्द्रकलावतंसत्वेन ध्यानमुक्तम्। यदाहुः "धृतशशधरखण्डोल्लासिकोटीरचूडा। भवतु सपदि वाचामीश्वरी भूतये वः" इति। पुनः कीदृक्? नित्यं सर्वदा आनन्दयतीत्यानन्दनम्। आनन्दजनकं वपुर्यस्य तत्। साधकानां सुधारससहोदरसरससूक्तिसंस्फुरणादाह्लादजनकमित्यर्थः। तथा च सरस्वतीस्तवे आचार्याः "क्षौमाम्बरपरिधाने मुक्तामणिभूषणे मुदावासे" इति। पुनः कीदृक्? चैतन्यमन्तर्गतम्, अनेन सूक्ष्मापरपर्याया पराख्या उक्ता। यदाहुः—"स्वरूपज्योतिरेवाहुः सूक्ष्मा वागनपायिनी" इति। अन्यत्रापि "सूक्ष्मा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रा परा मता" इति। येन महसा निरन्तरगलत्पञ्चाशदर्णैः चराचरात्मकं शब्दार्थरूपं जगद् व्याप्तम्।

अत्र पञ्चाशदर्णैरित्यनेन वर्णरूपा पश्यन्ती उक्ता। शब्दार्थरूपमित्यनेन पदरूपा मध्यमा उक्ता। यत्सारस्वतं महः सुकृतिनः शब्दब्रह्मेत्यूचिरे। अत्र शब्दब्रह्मशब्देन वेदा उच्यन्ते। तेन वेदात्मकमित्यर्थः। तदुक्तं वार्त्तिककारपादैर्ग्रहाधिकरणे

"शब्दब्रह्मेति यद्वेदशास्त्रं वेदाख्यमुच्यते" इति। अनेन वाक्यरूपा वैखरी उक्ता। यदाहुः "ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम्। यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वागधीशामुपास्महे" इति। अन्यत्रापि(१) "आदिक्षान्तविलासलालसतया तासां तुरीया तु या। क्रोडीकृत्य जगत्त्रयं विजयते वेदादिविद्यामयी" इति।

अपरे त्वत्र ग्रन्थकर्त्रा (कृता) भैरवीमन्त्रोद्धारः कृत इति वदन्ति। यद्यथा-तत् त्रैपुरं महोऽव्यात्। कीदृक्? अगलत् अविनश्वरम्, पुनः कीदृक्? नित्यानन्दवपुः। नित्यः पुरुषः, तेन हकारः। आनन्दयतीति आनन्दोत्पादकत्वाद्वा आनन्दः शक्तिः। तेन सः। ऐतौ वपुः शरीरं यस्य। एतेनैतयोर्बीजत्रयेऽपि सत्त्वमुक्तं भवति। अन्तः मध्ये मध्यबीजमित्यर्थः। तत् कीदृक्? क्रमात् कश्च रश्च मश्च करमाः, तानतति लक्षणया गृह्णातीति क्रमात्तेन ककारः। तदधो लकारः। अत्र रेफेण लकारस्य ग्रहणं व्याकरणपरिभाषया। उक्तञ्च "रेणलोऽपि च इष्यते ग्रहणं तेने"ति।

संहितायामपि "अत एव महेशानि रलयोः समता भवेदि"ति। तदधो मकारः पुरुषः। तेन हः। पुनः कीदृक्? अन्तर्गतम् अन्ते रः गतः संगतो यत्र तत्। पुनः कीदृक्? व्याप्तं विः चतुःसंख्या, तेन चतुर्थस्वरः। तेन आप्तं गृहीतम्। अत्र ग्रन्थकृतो वाररुचः संकेतोऽभिप्रेतः, स द्वितीयपटले स्फुटीभविष्यति। "निश्चनेत्रिच शून्यं ज्ञेयमि"ति वा वाररुचः संकेतः। तेन शून्यं तस्य बिन्दुरूपत्वाद्बिन्दुरुद्धृतः। एतेन षट्कूटं मध्यबीजमुद्धृतम्। अत एव वक्ष्यते "षट्कूटं त्रिपुरामन्त्रमि"ति। एवं मध्यबीजमुक्त्वा प्रथमबीजे हकारसकारयोः पूर्वमेवोक्तत्वात्। ऐच ऐकारोऽपि योजनीयः। कीदृक् प्रथम्? शशाङ्कसदनम्। एतेन बिन्दुस्थं प्रथमबीजमुद्धृतम्। अन्त्यं कीदृक्? शब्दार्थरूपम्। अत्र शब्दशब्देन शब्दादयो गृह्यन्ते, अर्थशब्दो विषयवाची। तेन शब्दादयो विषयाः, ते च दशेति दशसंख्या, तया औकारः, तद्रूपं यत्र तत्तथा। अन्यच्च "अङ्कानां वामतो गतिरि"त्युक्तेर्वा वाररुचसंकेतेन तकारस्य षट्संख्या "पिण्डान्त्यैरक्षरैरङ्काः" इत्युक्तेर्न्यं इति यकारस्यैकोऽङ्कः। एवं षोडश तेन विसर्गः। एवं तृतीयं बीजमुद्धृतम्। तदुक्तं सिद्धेश्वरीमते "हंसास्त्रयो (१) दन्त्यसकारयुक्ता वस्वब्धिपङ्क्तिस्वरसंविभिन्नाः। अन्त्यो विसर्गो इतरौ सबिन्दू मध्यो विरिञ्चीन्द्रहराग्नियुक्तः" इति।

अथ च ऐचेति स्वतन्त्रतया निर्देशाद् व्याप्तमित्याप्तशब्दग्रहणात् शब्दार्थरूपशब्दोपादानात् केवलास्त्रयः स्वरा एवास्य मन्त्रस्य चेतनीमन्त्र इति सूचितम्। यदाहुः— "शिवा (२) ष्टमं केवलमादिबीजं भगस्य पूर्वाष्टमबीजमन्यत्। परं शिरोऽन्तं गदिता त्रिवर्णाः संकेतविद्या गुरुवक्त्रगम्ये"ति। उक्तबीजानां क्रमेण वाग्भव-कामराज-शाक्तत्वमाह वाचामधीशमिति अनेनाद्यस्य वाग्भवत्वमुक्तं चराचरात्मकं जगद्येनेति मैथुनसृष्टेरुत्पन्नत्वाद् जगतो मध्यमबीजस्य कामराजतोक्ता। सुकृतिनो यद् अन्त्यबीजं शब्दब्रह्मेत्यूचिरे इत्यनेनान्त्यस्य शाक्तत्वमुक्तम्। "त्रिधामजननी देवी शब्दब्रह्मस्वरूपिणी" इति वक्ष्यमाणत्वात्।

यदुक्तं सिद्धेश्वरीमते, "वाग्भवं प्रथमं बीजं कामराजं द्वितीयकम्। शक्तिबीजं तृतीयं तु चतुर्वर्गफलप्रदमि"ति। अथ "ओंतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इत्युक्तेः शब्दात्मकब्रह्म शब्दब्रह्मेति प्रणवं चराचरात्मकं जगद्येनेति मैथुनसृष्टेः कामादुत्पत्तेः कामबीम्, वाचा नकारः, बृहत्तत्त्वन्यासे नकारेण सह शब्दतत्त्वन्यासात्। मश्च धीशक्तिरूपः। ईशः प्रभुः। अनेन विसर्गः, "माया शक्त्यभिधः सर्गः सर्वभूतात्मकः प्रभुरि"त्युक्तेः। एवं नमःशब्दः। एवमस्य मन्त्रस्याह्लादिनीमन्त्र उक्तः। यदाहुः—"कमलं (३) परिप्लुतमध्यमान्त्यस्वरमीशादियुतं सबिन्दुनादम्। निगमादि नमोऽन्तरे विराजद् भुवि देवो हृदयं प्रदिष्टमेतदि"ति। त्रयाणां बीजानां सामान्येन विशेषणमाह–अनिशमिति न विद्यते निशा हकारो यत्र। "आदावि"ति शेषः। केशवादिन्यासे निशा हकारशक्तिस्तेनादौ हकाराभावे सकारस्यादित्वमुक्तम्, तेनादौ सकारः, पश्चात् हकारः। यद्वा निरित्यनेनैव आद्यबीजस्यापि बिन्दोरुद्धृतत्वाद् अनिशं हकाररहितं शशाङ्कसदनं शशाङ्कः सः सदने स्थाने यस्य। अनेन हकारस्थाने सकारः। तदधो हस्त्वर्थादायातः। उक्तं च "भैरवीयमुदिताकुल (१)पूर्वा वैदिकैर्यदि भवेत्कुल(२) पूर्वा। सैव शीघ्रफलदा भुवि विद्येत्युच्यते पशुजनेऽत्रतिगोप्ये"ति। अनेनास्य मन्त्रत्वं विद्यात्वमप्युक्त यत्पिङ्गलामते "शक्त्याद्या तु भवेद्विद्या शिवाद्यो मन्त्र उच्यते। दीक्षाभिषेकपूता तु प्राणिनां भुक्तिमुक्तिदा" इति। अन्यदपि बीजत्रयसामान्यविशेषणमाह पञ्चाशद्वर्णैरिति उपलक्षितमित्यर्थः। अनेन सर्वस्य मन्त्रस्य मातृकान्तरितत्वेन जप उक्तः।

यदाहुः–"मन्त्रराजममुं समस्तजगद्विमोहनकारणम्। मातृकान्तरितं जपेदनुलोमतोऽपि विलोमतः" इति। अथवा अनेन विशेषणेन च हहसैं, सहसैं इत्यादि, डहसकलहरईं, ढहसकलहरई। इत्यादि। अहसौः, आहसौः, इत्याद्यन्तर्मातृकान्यासोऽपि सूचितः। यदाहुः "क्रमेण षट्चक्रवर्णान् तद्दलेषु प्रविन्यसेत्। चक्रद्वयक्रमेणैव देवीरुद्धांश्च मन्त्रवित्" इति। अन्यत्राऽपि मूलाधारकथनप्रस्तावे "चतुर्थ्यब्जपत्रेतु देवीनिरुद्धान् जलेन्द्राग्निवायून्न्यसेत्केवलान्वा। सबिन्दूनमन्दप्रभावान् प्रसिद्धान्"इति। अथवा पञ्चाशच्छब्देन सामीप्यसम्बन्धेन लक्षणया एकपञ्चाशद्ग्रहणे तैरुपलक्षितमित्यनेन बीजत्रयस्यापि दीपिन्युद्धारः सूचितः। तत्र प्रथमबीजदीपिनी तु व्यञ्जनस्वरैः पृथक्कृतैः सप्तदशवर्णात्मिका, द्वितीयबीजदीपिनीं तु पूर्ववदेव पञ्चविंशत्यक्षरा, तृतीयबीजदीपिनीपूर्ववन्नवाक्षरा, एवमेकपञ्चाशद्वर्णात्मका वर्णास्तत्र द्वितीयतृतीययोः क्षकारस्य सत्त्वात् तस्य चैकमेव व्यञ्जनं गृहीतं मातृकायां पृथगुपदेशात्। यद्ययं व्यञ्जनद्वयात्मैव स्यात्, तदा ज्ञ-वदस्यापि पृथगुपदेशो न स्यात्। तयोरेव बिन्दुद्वयमस्ति, तदपि न पृथग्गणितं तादृशस्यैव पञ्चदशस्वरत्वात्। प्रणवेऽपि बिन्दुः प्रणवान्तर्गत एवेति न पृथग्गणित इति सर्वमनवद्यम्। अयं च दीपिन्याद्युद्धारो ग्रन्थकृताऽत्र सूचितः। मया तु भैरवीपटले स्फुटीकरिष्यते।

अन्तःस्मितोल्लसितमिन्दुकलावतंसमिन्दीवरोदरसहोदरनेत्रशोभि ।
हेतुस्त्रिलोकविभवस्य नवेन्दुमौलेरन्तःपुरं दिशतु मङ्गलमादराद्वः ॥२॥

अथवा बालामन्त्रोद्धारो ग्रन्थकृतोऽभिप्रेत इति यतो भैरव्यादीनामपि स एव मूलभूतः । यदाहुः बालामुक्त्वा-"विद्यामूलोत्पत्तिरेषा मयोक्ता ज्ञातव्येयं देशिकैः सिद्धिकामैः"इति । तद्यथा--वाचामधीशमिति वाग्भवम् । अन्तः मध्ये मध्यस्थं क्रमात् कश्च रश्च मा लक्ष्मीस्तेन ईकारः । रेण पूर्ववद् लस्य ग्रहणं, निरिति बिन्दुः । एवं मध्यमं बीजम्, शशाङ्कः सकारः । सत्ओंकारः । अकारो नकारश्च शून्यद्वयं तेन विसर्गः । "नेत्रि च शून्यं ज्ञेयं तथा स्वरे केवले कथितम्"इत्युक्तेः । सत्शब्देन कथमोङ्कारग्रहणमिति चेत्, उच्यते, ओंकारस्य तावत्"ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इत्युभयोर्ब्रह्मवाचकत्वात् "सदोंकारो निगद्यत" इत्युक्तेश्च सच्छब्दवाचकता । सोऽत्राकृतपररूप एव केवलं विवक्षितः । स च सामीप्यसम्बन्धेनाग्रिमस्य लक्षकः ।

यद्वा "तस्यैवोकारयोगेन स्यादौकाराह्वयः स्वरः" इति आचार्योक्तेरोकार एवंविधः स्वजन्यौकारस्य लक्षकः । यद्वाशशोशशस्वरूपमस्मिन्निति मत्वर्थीयोऽच् । तेन शशश्चन्द्रः । तेन सः । शशन् गमनशीलः, शशो हंसस्तेन वा सः । अङ्कशब्देन पिण्डन्यायादकारः । यथा स वामदृक् "पवनगुणान्वितः करः"इत्यत्र करशब्देन ककारः । यथा हरिहयषष्ठवत् । वनमित्यत्र वतशब्देन वकारः, सच्छब्देनोङ्कार एव, तस्य पूर्वेण सह सन्धावौंकारोऽनाभ्यां विसर्गः ।

ननु प्रणवस्य सबिन्दुकत्वाद् बालान्त्यबीजे ग्रन्थकारो विसर्गमात्रं वक्ष्यति, अत्र च बिन्दुविसर्गावुद्धृताविति विरोध इति चेत्, न, बालाया मन्त्रभेदेषु क्वचिद्बिन्दुः, क्वचिद्विसर्गः, क्वचिद्बिन्दुविसर्गावप्युद्धृतौ, तदपि सूचयितुमत्रेदृगुद्धारः कृतः । यदाहुः सनत्कुमारे "अष्टमस्य तृतीयं तु चतुर्दशसमन्वितम् । दण्डकुण्डलमेतद्धि सारस्वतमुदाहृतम्"इति । अन्यत्र तु"दन्ता(३)न्तेन युतं तु दण्डिसकलं सम्मोहनाख्यं कुलम्'इति । अन्यत् पूर्ववदिति संक्षेपः । एतच्च व्याख्यानद्वयं गुरुवचननियन्त्रितेन मया कृतमिति क्षन्तव्यं देशिकेन्द्रैः ॥ १ ।

यदुपहितस्य सृष्टिकर्तृत्वं तामुपस्तौति-**अन्तरिति** । नवेन्दुमौलेरन्तःपुरं वो मङ्गलमादराद् दिशत्विति योजना । अत्रापि वो मङ्गलं दिशतु इत्यनेन शिष्ये कृपा सूचिता । यद्यपि तत्त्वतः शैवदर्शने "न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहितः शिवः । न तत्त्वतस्तयोर्भेदश्चन्द्रचन्द्रिकयोरिव" इति शक्तिशिवयोरैक्यमेव, तथापि द्वितीयेन विना सृष्ट्यनुपपत्तेः-लीलागृहीतं देहं स्त्रास्वरूपं वर्ण्यते । एतेन मैथुनसृष्टिः सूचिता । तस्य जगत्कारणतामाह—**त्रिलोकविभवस्य** हेतुरिति । चराचरात्मकत्वेन विस्तारो विभवः । कीदृशम् ?

संसारसिन्धोस्तरणैकहेतून्दधे गुरून्मूर्द्ध्नि शिवस्वभावान् ।
रजांसि येषां पदपङ्कजानां तीर्थाभिषेकश्रियमावहन्ति ।।३।

अन्तःस्मितोल्लसितम्, कल्पितमिदं जगद्विलसतीति हास्यकारणम् । ईश्वरे साभिलाषतया वा हासः । एतेनास्या ईश्वरक्षोभकता सूचिता । किञ्च "यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते" इति स्मृतेर्दम्पत्यानुकूल्यतो विचित्रजगन्निर्माणं सूचितम् । पुनः कीदृक् ? **इन्दुकलावतंसम्** । अत्रावतंसशब्देन मुकुटाभरणमुच्यते । तथा च नामलिङ्गानुशासने "पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरेऽपि शेखरे" इति । पुनः कीदृक् ? **इन्दीवरोदरसहोदरेति** । एतेन सर्वातिशायिसौन्दर्यं वर्णितम्, यद्वा नवेन्दुमौलेरन्तःपुरमित्यनेन भुवनेशीमन्त्र उक्तः । विशेषणैस्तदुद्धारः । त्रिलोकविभवस्य हेतुः शिवः, तेन हकारः । अन्तःस्मितं प्रकाशो यस्यासावन्तःस्मितोऽग्निः, रेफः । तेन उल्लसितं युक्तम । इन्दुकलावतंसमिति बिन्दुः । इन्दीवरोदरसहोदरे नेत्रे यस्याः सा लक्ष्मीः । तेन ईकारः । यद्वा इन्दीवरोदरस्य सहोदरं सुहृद् नेत्रं चन्द्ररूपम्, तच्च वाममिति दीर्घईकारः । तेन मिलित्वा भुवनेशीबीजम् ।।२।

"यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' इत्यागमात्परदेवताभक्तिवद्गुरुभक्तेरपि विद्याप्राप्तावन्तरङ्गसाधनत्वावगमात् परदेवतयोः स्मरणानन्तरं गुरुनमस्कारमाह—**संसारेति** । शिवस्वभावान् गुरून् मूर्ध्नि दध इत्यन्वयः । शिवस्वभाववान् शिवरूपानित्यर्थः । एतेन गुरुध्यानं तत्तद्देवतारूपतया कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति । तदुक्तम्—"गुरुं न मर्त्यं बुध्येत यदि बुध्येत तस्य तु । कदापि न भवेत् सिद्धिर्न मन्त्रे देवपूजनैरि"ति । अन्यत्राऽपि । "तस्माद्देवं विदित्वा तु गुरून्देवं च नान्यथा । त्रिकालप्रणिपातेन ध्यानयोगेन संयजेत्"इति । अन्यत्राऽपि—"ललाटे नयनं चान्द्रीं कलामपि च दोर्द्वयम् । अन्तर्निधाय वक्ष्या(तस्या)मि गुरुं मर्त्यो महीतले ॥" इति ।

मूर्द्ध्नि दधे इत्यनेन गुरुध्यानं मूर्ध्नि कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति । तदुक्तं "प्रातः शिरसि शुक्लेऽब्जे द्विनेत्रं द्विभुजं गुरुम् । प्रसन्नवदनं शान्तं स्मरेत्तन्नामपूर्वकम्" । इति । अन्यत्रापि श्रीमद्गुरुपदाम्भोजं मूर्द्धन्येव सदा स्थितम् । यः स्मरेत्सात्त्विकैर्भावैः सोऽचिरात् खेचरो भवेत्" । इति । गुरूनिति बहुवचनं पूजार्थं गुरु-परमगुरु-परमेष्ठिगुर्वपेक्षया वा । तथा च ग्रन्थकृद् गुरुपङ्क्तिः "श्रीकण्ठं वसुमन्तं श्रीसामानन्दमुत्पलाचार्यानि'ति "लक्ष्मणमभिनवगुप्तं वन्दे श्रीक्षेमराजं चे"ति तच्छिष्याः । कीदृशान् ? **संसारसिन्धोस्तरणैकहेतूनिति** । अनेन विना गुरूपदेशं संसारतरणमशक्यमित्युक्तम् । तथा च श्रुतिः—"आचार्यवान् पुरुषो वेद सत्यम्, तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाधिगच्छे"दिति । आगमश्च—"अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः" इति । गुरुप्रणाममाहात्म्यमाह **रजांसीति** । एतेन पादोपसंग्रहणपूर्वकं गुरुनमस्कारः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति ॥ ३ ।

सारं वक्ष्यामि तन्त्राणां शारदातिलकं शुभम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्तेः प्रथमकारणम् ॥ ४ ॥
शब्दार्थसृष्टिर्मुनिभिश्छन्दोभिर्दैवतैः सह ।
विधिश्च यन्त्रमन्त्राणां तन्त्रेऽस्मिन्नभिधीयते ॥ ५ ॥

अथ "सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः" इत्युक्तेः शिष्यबुध्यनुकूलनार्थं ग्रन्थमाहात्म्यं प्रकाशयन् श्रोतृप्रवृत्तिनिमित्तभूतान् विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणो दर्शयति– सारमित्यादिश्लोकद्वयेन। तन्त्राणां सारं श्रेष्ठं संग्रहरूपं चेत्यनेनास्योपादेयताऽतिसंक्षिप्ता चोक्ता । तत्र तन्त्राणामिति वैष्णवशैवशाक्तगाणपत्यसौराणां यतः सारम्,अत एव शुभशब्दसंक्षेपेऽप्याकाङ्क्षितसकलार्थप्रतिपादकत्वमेव शुभत्वं **धर्मार्थकामे**त्यादि वक्ष्यति तदुपयिको नामनिर्देशः। **शारदातिलकम्** शीर्यत इति शारं स्थूलं कर्मफलम्, तद्ददातीति शारदा तत्तत्कारणत्वेन ब्रह्मविद्याऽधिरूढा सती द्यति खण्डयतीति वा शारदा चिच्छक्तिः। यद्वा शरः स्वतन्त्रम्, तस्य भावः शारम्, स्वातन्त्र्यं तद्ददातीति । अनाद्यविद्यां परिच्छेद्यजीवभावनिरासेन परमैश्वर्यप्रदायिका । तदुक्तं गौतमेन तन्त्रव्याकरणे—"शरः स्वतन्त्रं हृदयं स्फुरत्ता परमेशिता । शारश्चेत्युदिताः शब्दाः पर्यायाः स्वार्थं-(शब्द) वाचकाः" इति । तस्याः तिलको भूषणम् । अनेनोत्कृष्टता दर्शिता। तत्रापि भूषणान्तरं न भवति; किन्तु तिलकरूपः। तेन यथा मुखे वर्तमानः तिलकः सर्वतः प्रथमं दृश्यो भवति, तद्वदयमपीत्यभिप्रायः। **प्रथमकारणं** यथा चास्य मुखत्वं तथा ग्रन्थसङ्गतिकथनप्रस्तावे अस्माभिः पूर्वमेव प्रपञ्चितं शब्दार्थसृष्ट्यादिविषयश्चतुर्वर्गः फलम् । अनयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः। तदर्थी चाधिकरी। अस्य शास्त्रस्य च व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावः सम्बन्धः। शास्त्रविषयस्य फलस्य च साध्यसाधनभावः सम्बन्ध इत्याद्यन्योऽपि यथायथमूहनीयः ॥४॥

सहेति त्रिभिः सम्बध्यते मुनिभिः तपोयोगबलेन मन्त्रप्रथमज्ञातृभिः प्रथमाराधकैः। तदुक्तं गौतमेन—"महेश्वरमुखाद् ज्ञात्वा गुरुर्यस्तपसा मनुम् । संसाधयति शुद्धात्मा पूर्वं स ऋषिरीरितः" इति । तथाऽन्यत्र--"येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै । मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्षकम्" इति । छन्दःशब्दव्युत्पत्तिरुक्ताऽन्यत्र--'छादनात् छन्द उद्दिष्टं वाससी इव चाकृतेः। आत्मा संछादितो देवैर्मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा ॥ आदित्यैर्वसुभीरुद्रैस्तेन च्छन्दांसि तानि वै" इति । तथान्यत्रापि—"मृत्युभीतैः पुरा देवैरात्मनश्छादनाय च । छन्दांसि संवृतानीह च्छादितास्तैस्ततोऽमराः ॥ छादनाच्छन्द उद्दिष्टं सर्वं छन्दोभिरावृतम्"इति । तत्तु गायत्र्यादि प्रसिद्धं दैवतंत तन्मन्त्रोद्दिष्टम् । यदाहुः—"यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या । तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यत" इति । दैवतैरिति विनियोगस्याप्युपलक्षणम्, तत्स्वरूपमुक्तमन्यत्र—"पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेन चेदं कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते"

निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः ।
निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ॥ ६ ॥

इति । तथाऽन्यत्रापि—"धर्मार्थकाममोक्षेषु शास्त्रमार्गेण योजनम् । सिद्धमन्त्रस्य संप्रोक्तो विनियोगो विचक्षणैः"इति । तज्ज्ञानाभावे दोषोऽप्युक्तोऽन्यत्र—"दौर्बल्यं याति तन्मन्त्रो विनियोगमजानतः"इति । छन्दऋषिदेवताज्ञानं मन्त्रसाफल्यार्थमवश्यमपेक्षितम् । तदुक्तं छन्दोगानामार्षेयब्राह्मणे—"यो ह वा अविदितार्षेय च्छन्दोदैवतेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति मर्त्तं वापद्यति प्रवामीयते पापीयान् भवति, यातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति" ।

"अथ यो मन्त्रं मन्त्रे वेद सर्वमायुरेति श्रेयान् भवति अयातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादृषीणां संस्थानो भवति, संस्थानो भवति, ब्रह्मणः स्वर्गे लोके महीयते स्मरन्वाजायते पुनरिति" । कात्यायनोऽपि—"एतान्यविदित्वा योऽधीते, अनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयति वा, तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवति । अनु विज्ञायैतानि योऽधीते वीर्यवत्तरं, यो यथार्थवित्तस्य वीर्यवत्तमं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा फलं प्राप्नोतो"ति । "यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षछन्दश्च दैवतमि" त्यादिनाऽऽगमेऽपि ।

याज्ञवल्क्योऽपि "आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगं तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्यापनं जपम् । होममन्यच्च यत्किञ्चि(१) त्तस्य चाल्पं फलं भवेत्" इति । **विधिरिति** । न्यासजपपूजाहोमतर्पणाभिषेकसम्पातपातादिः । चकारः शब्दसृष्ट्यादिप्रधानाऽप्रधानस्य समुच्चये मन्त्रयन्त्राणामिति एकपदोपादानेऽपि मुन्यादीनां यथायोगं सम्बन्धः । तत्र मुनिच्छन्दसी होमतर्पणे च मन्त्र एव । देवतादीनि अन्यान्युभयत्रापि । संपातपातस्तु यन्त्रे तदुपलक्षितेषु प्रतिकृतिकुम्भशिलाप्रतिमागुलिकातैलघृतादिषु सम्बध्यते । एतानि देवतोपासकस्य स्थूलरूपतयोक्तानि । एषां सूक्ष्मं रूपं यथा यदाहुः—"स्वात्मैव देवता प्रोक्ता मनोज्ञा विश्वविग्रहा । न्यासस्तु देवतात्मत्वात् स्वात्मनो देहकल्पना ॥ जपस्तन्मयतारूपभावनं सम्यगीरितम् । पूजा तु चञ्चलत्वेऽपि तन्मयत्वाप्रमत्तता ॥ होमो विश्वविकल्पानामात्मन्यस्तमयो मतः । एषामन्योऽन्यसंमेलभावनं तर्पणं स्मृतम् ॥ अभिषेकस्तु विद्या स्यादात्मैव स्वाश्रयो महान् । प्रयोगाः स्युरुपाधीनां हेतोः स्वात्मवि(२) मर्शनम् ॥ सन्ध्यासु भजनं तासामादिमध्यान्तवर्जनम् । मोहाज्ञानादिदुःखानामात्मन्यस्तमयो दृढमि"ति ॥५।

सृष्टिं वक्तुमुपोद्घातमाह **निर्गुण** इति । सनातनो नित्यः शिवो निर्गुणः सगुणश्च ज्ञेयः । आद्यस्य स्वरूपमाह—**निरिति** । प्रकृतेरन्यस्तत्सम्बन्धशून्यः षष्ठ्या एवात्र प्राधान्येनोद्देश्यत्वात् तेन सूक्ष्म इत्यर्थः । अत एवान्यशब्दार्थाभावाद् न पञ्चमीयम्, तथा सत्यनुवादे पर्यवसानं स्यात् । तदुक्तं प्रयोगसारे—"नित्यः सर्वगतः सूक्ष्मः सदानन्दो निरा-

सच्चिदानन्दविभवात्सकलात्परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्बिन्दुसमुद्भवः ॥ ७ ॥

मयः । विकाररहितः साक्षी शिवो ज्ञेयः सनातनः" इति । नारायणीयेऽपि—"निष्क्रियं निर्गुणं शान्तमानन्दमजमव्ययम् । अजरामरमव्यक्तमज्ञेयमचलं ध्रुवम् ॥ ज्ञानात्मकं परं ब्रह्म स्वसंवेद्यं हृदि स्थितम् । सत्यं बुद्धेः परं नित्यं निर्मलं निष्कलं स्मृतमि"ति ॥ द्वितीयस्य स्वरूपमाह–स इति । सगुणः । सकलकलाप्रकृतिस्तत्सहितः । सांख्यमते सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रधानापरपर्याया प्रकृतिः । अत एव सगुण इत्युक्तिः । वेदान्तनये त्वविद्या । शिवतन्त्रे शक्तिः । उक्तं च नारायणीयप्रयोगसारयोः "तच्छक्तिभूतः सर्वेशो भिन्नो ब्रह्मादिमूर्तिभिः । कर्त्ता भोक्ता च संहर्त्ता सकलः स जगन्मयः" इति ॥ ६ ।

सृष्टिमाह **सदिति** अविद्याशबलितत्वेन जडत्वेऽपि कथं तस्य सृष्टिकर्तृत्वमित्याशङ्कां वारयति—**सच्चिदानन्दविभवादिति** । अनेनाविद्योपहितत्वेऽपि तस्य न स्वरूपहानिरित्यर्थः । सकलात् शक्तिरासीदिति योजना । शक्तिसहितादेव पुनः शक्तिः कथमासीत् ? इति चेत्, सत्यम्, या अनादिरूपा चैतन्याभा(ध्या)सेन महाप्रलये सूक्ष्मा स्थिता, तस्याः गुणवैषम्यानुगुणतया सात्त्विकराजसतामसस्रष्टव्यप्रपञ्चकार्यसाधने उच्छूनावस्थात्वमेव उपचारादुत्पत्तिः । इयं च सदुत्पत्तिवादिसाङ्ख्यमतमाश्रित्य ग्रन्थकारस्योक्तिरिति ज्ञेयम् । तदुक्तं प्रयोगसारे—"तस्माद्विनिर्गता नित्या सर्वगा विश्वसम्भवा"इति । वायवीयसंहितायामपि—"शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता । ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिव" इति । पञ्चरात्रेऽपि—"एवमालोक्य सर्गादौ सच्चिदानन्दरूपिणीम् । समस्ततत्त्वसङ्घात्मस्फूर्त्यधिष्ठानरूपिणम् ॥ व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमः पुमान्" इति । तस्या एव नादबिन्दू सृष्ट्युपयोगावस्थारूपौ । तदुक्तं प्रयोगसारे—"नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामयपदोन्मुखी । शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुंरूपा सा तदा स्मृता ॥ सैव सर्गक्षमा तेने"ति ।

आचार्यास्तु—"सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रज्योतिषः संनिधेस्तदा । विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुतामि"ति । अन्यत्रापि—"अभिव्यक्ता परा शक्तिरविनाभावलक्षणा । अखण्डपरचिच्छक्तिर्व्याप्ता चिद्रूपिणी विभुः ॥ समस्ततत्त्वभावेन विवर्त्तेच्छासमन्विता । प्रयाति बिन्दुभावं च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्" इति । अत एव वक्ष्यमाणशैवतत्त्वेषु शुद्धानां पञ्चानामेव ग्रहणम् । अत्र यद्यप्यन्यैर्ग्रन्थकृद्भिर्नादावस्था नोक्ता; तथापि ग्रन्थकृता तारस्य सप्तात्मकत्वं सूचयितुमेतदुक्तिः कृता । कालं प्रस्तुवद्भिराचार्यैः सूचितैव नादावस्था । यदाहुः—"रवात्मन्यथो कालतत्त्वे" इति । भुवनेशीस्तुतावप्याचार्यैः "नमस्ते रवत्वेन तत्त्वाभिधाने" इत्युक्तम् ॥ ७ ।

परशक्तिमयः साक्षात्त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः ।
बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ॥ ८ ।

बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः ।
समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः ॥ ९ ।

रौद्री बिन्दोस्ततो नादाज्ज्येष्ठा बीजादजायत ।
वामा ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः ॥ १० ।

सज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वह्नीन्द्वर्कस्वरूपिणः ।
भिद्यमानात्पराद्बिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत् ॥ ११ ।

इच्छासत्त्वादिरूपतया बिन्दोस्त्रैविध्यमाह—**परेति** । साक्षात् परशक्तिमयः । अतः पश्चात्तदवस्थात्मकत्वमेवोक्तम् । अथवा परः शिवः, तन्मयः शक्तिमयः । एवमुभयात्मकः । "बिन्दुः शिवात्मकः" इति वक्ष्यमाणत्वात् । असौ त्रिधा भिद्यते । एतौ नादबिन्दू प्रथमोक्तनादबिन्दुभ्यामन्यौ, तत्कार्यरूपौ ज्ञेयौ । तदुक्तम्—"स बिन्दुर्भवति त्रिधे"ति ॥ ८ ।

बिन्द्वादेर्भेदत्रयस्य परम्परास्वरूपमाह—**बिन्दुरिति** । धर्मिणावुक्त्वा तत्सम्बन्धो वाच्य इत्यभिप्रायेण व्युत्क्रमः । शक्त्युत्पत्त्यनुरोधात्पूर्वत्र तथाक्रमः । समवायः सम्बन्धः, क्षोभ्यक्षोभकरूपः सृष्टिहेतुः । उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह—**सर्वागमविशारदैः** इति ॥ ९ ।

रौद्रीति । ततः तस्माद् बिन्दो रौद्री यतस्तस्य शिवमयत्वम्, अतोऽन्वर्थताऽपि नादाज्ज्येष्ठेति । मध्योच्चारितत्वेनान्वर्थत्वं ज्ञेयम्, बीजाद्वामा अजायतेति सम्बन्धः । तस्य शक्तिमयत्वाद् अन्वर्थत्वम्, तदुक्तं प्रयोगसारे—"बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम् । तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जातास्त्रिशक्तयः ॥ रौद्री बिन्दोः समुद्भूता ज्येष्ठा नादादजायत । वामा बीजादभूच्छक्तिस्ताभ्यो देवास्त्रयोऽभवन्नि"ति ॥ १० ।

सज्ञाने इति । सज्ञाने इच्छाक्रिये तदात्मानस्तेन रुद्रब्रह्मरमाधिपाः क्रमेणेच्छाशक्ति-क्रियाशक्ति-ज्ञानशक्तिस्वरूपाः । क्वचित्ते ज्ञानेच्छेति पाठः, सोऽसाम्प्रदायिक एव । अत एते वह्नीन्द्वर्कस्वरूपिणो रुद्रब्रह्मरमाधिपाः शब्दसृष्ट्यन्तर्गताः निरोधिकाऽर्धेन्दुबिन्दुरूपाः । शक्तेरेवावस्थाविशेषा ज्ञेयाः । एषामिच्छाक्रियाज्ञानात्मत्वं तु शक्तित उत्पन्नत्वात् । वक्ष्यति च-"इच्छाज्ञानक्रियात्मासावि"ति ।

ईश्वरप्रत्यभिज्ञायामपि—"यत इच्छन्ति तज् ज्ञातुं कर्त्तुं वा स्वेच्छया क्रियाः । अनन्तरं हि तत् कार्यज्ञानदर्शनशक्तिता ॥ ज्ञानशक्तिस्तदर्थं हि योऽसौ स्थूलः समुद्यमः । सा क्रिया शक्तिरुदिता ततः सर्वं जगत्परमि"ति । यतः पुनस्तेषां वक्ष्यमाणत्वात्ततो

शब्दब्रह्मेति तं प्राहुः सर्वागमविशारदाः ।
शब्दब्रह्मेति शब्दार्थं शब्दमित्यपरे विदुः (जगुः) ॥ १२ ।

न हि तेषां तयोः सिद्धिर्ज्जडत्वादुभयोरपि ।
चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मतिः ॥ १३ ।

रुद्रसमुद्भवस्ततो विष्णुस्ततो ब्रह्मा इति । अन्यथा पूर्वापरविरोधोऽपि स्यात् । यतो ग्रन्थकृत् "तस्यां सूर्येन्दुपावकान् । प्रणवस्य त्रिभिर्वर्णैरि"ति वक्ष्यति तत्र प्रणवांशा अकारोकारमकारा ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकाः, "अकाराद्ब्रह्मोत्पन्नः" इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

आगमान्तरं च—"ब्रह्मविष्णवीश्वरास्तत्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः"इति । तेन तत्र सूर्यरूपः अकारो ब्रह्मा । अत्र च सूर्यरूपो विष्णुरिति । अतो वक्ष्यमाणक्रमोऽर्थसृष्ट्यनुसारेणानुसन्धेयः । ग्रन्थकृच्च वक्ष्यति—"शब्दार्थभावि भुवनं सृजतीन्दुरूपा या तद् बिभर्ति पुनरर्कतनुः स्वशक्त्या । ब्रह्मात्मिका हरति तत् सकलं युगान्ते तां शारदां मनसि जातु न विस्मरामी"ति ।

गोरक्षसंहितायामपि—"इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी । त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत् परं ज्योतिरोमि"ति । आचार्या अपि—"आद्यैस्त्रिभेदैस्तपनान्तिकैर्यदि"ति । शब्दब्रह्मण उत्पत्तिमाह **भिद्यमानादिति** । पराद् बिन्दोरित्यनेन शक्त्यवस्थारूपो यः प्रथमो बिन्दुः, तस्मादव्यक्तात्मा वर्णादिविशेषरहितोऽखण्डो नादमात्रं रव उत्पन्नः ॥ ११ ।

तत्स्वरूपमेवाह—**शब्दब्रह्मेति** । सर्वागमविशारदाः सर्वश्रुत्यर्थविदः । तदुक्तमाचार्यैः—"सर्वैः श्रुतिसम्पन्नैःशब्दब्रह्मेति कथ्यते"इति । सृष्ट्युन्मुखपरमशिवप्रथमोल्लासमात्रे अखण्डोऽव्यक्तो नादबिन्दुमय एव व्यापको ब्रह्मात्मकः शब्दः शब्दब्रह्मेत्यर्थः । उक्तं च—"क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम् । प्रकृतेर्बिन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माभवत् परम्" इति ॥ अथान्तरस्फोटवादिमतं जातिव्यक्तिस्फोटात्मकबाह्यस्फोटवादिमतं दूषयितुमुपक्रमते **शब्देति** । एक आचार्याः । शब्दार्थम् आन्तरस्फोटं शब्दब्रह्मेत्याहुः । यथाह—"निरंश एवाभिन्नो नित्यो बोधस्वभावः शब्दार्थमय आन्तरस्फोट"इति । अपरे वैयाकरणाः पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणाभिव्यक्तं तत्तत्पदसंस्कारसहायचरमपदग्रहोद्बुद्धं वाक्यस्फोटलक्षणं शब्दमखण्डैकार्थप्रकाशकं शब्दब्रह्मेति वदन्ति । यदाह—"एक एव नित्यो वाक्याभिव्यङ्ग्योऽखण्डो व्यक्तिस्फोटो वा बहीरूपः" इति ॥ १२ ।

तदुभयमतं दूषयन् स्वमतमाह—**न हीति** । तेषां वादिनां मते तयोःशब्दशब्दार्थयोः सिद्धिः शब्दब्रह्मत्वसिद्धिर्न, उभयोस्तयोर्ज्जडत्वात् । यदि शब्दार्थः शब्दो वा शब्दब्रह्मेत्युच्यते, तदा ब्रह्मपदवाच्यत्वं नोपपद्यते,यतः सच्चिदानन्दरूपो ब्रह्मपदार्थः । तौ च जडौ, तदुक्तम्—"अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः" इति । अन्यत्रापि—"शब्दब्रह्मेति शब्दावगम्यमर्थं विदुर्बुधाः । स्वतोऽर्थानवबोध-

तत्प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ।
वर्णात्मनाऽऽविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः ।। १४ ।
अथ बिन्द्वात्मनः शम्भोः कालबन्धोः कलात्मनः ।
अजायत जगत्साक्षी सर्वव्यापी सदाशिवः ।। १५ ।
सदाशिवाद् भवेदीशस्ततो रुद्रसमुद्भवः ।
ततो विष्णुस्ततो ब्रह्मा तेषामेवं समुद्भवः ।। १६ ।

त्वात् प्रोक्तो नैत्तादृशो रवः ।। स तु सर्वत्र संस्यूतो जाते भूताकारे पुनः । आविर्भवति देहेषु प्राणिनामर्थविस्तृतः" इति । तेन सर्वागमविशारदा इत्यनेन सहैकवाक्यतैवास्य तद्बिन्दुरूपरवस्यैव सर्वशरीरेष्वाविर्भूतत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । यदुक्तं प्रयोगसारे–"सोऽन्तरात्मा तदा देवि नादात्मा नदते स्वयम् । यथा संस्थानभेदेन स भूयो वर्णतां गतः ।। वायुना प्रेर्यमाणोऽसौ पिण्डाद्व्यक्तिं प्रयास्यति" इति ।

केचित्तु शब्दब्रह्मेति शब्दस्य अर्थं शब्दमेवाहुरिति योजनां कृत्वा सर्वागमविशारदा इत्येकः पक्षः । अपरे बिन्दुरिति द्वितीयस्तयोर्दूषणमित्याहुः, तन्न, जडत्वादिति हेतुः प्रथमपक्षे न सम्भवति, आचार्यमतविरोधश्चापद्येत, तेन सर्वागमविशारदा इत्ययमेव पक्षो ग्रन्थकृदभिमत इति ।।१३।।

एवं परां तां शब्दसृष्टिमुक्त्वा सामान्यतः समापयति – **तत्प्राप्येति** । प्राणिनां देहमध्यगं कुण्डलीरूपं कुण्डलिनीस्वरूपं तच्चैतन्यं गद्यपद्यादिभेदतो वर्णात्मनाविर्भवति इति । किं कृत्वा ? प्राप्य कण्ठादिकरणानीति शेषः । अत एव वक्ष्यमाणा सृष्टिः कुण्डलिनीत इति ज्ञेयम् ।।१४।।

एवं प्राधान्यद्योतनाय प्रथमोद्दिष्टां परां तां शब्दसृष्टिमुक्त्वा पश्यन्त्यादीनां शरीरसृष्टिव्यतिरेकेण वक्तुमशक्यत्वात् तां वक्तुम् अर्थसृष्टिमारभते—**अथेति** । कला माया तदात्मनस्तत उत्पन्नत्वाद् बिन्दुरपि तस्यैवावस्थान्तरं तदात्मन इत्युभयत्र, कार्ये कारणोपचारात् । शक्तिशक्तिमतोरभेदात् । तदुक्तम्–"सर्वज्ञादिगुणोपेतामभिन्नामात्मनः सदेति" । यद्वा कला निवृत्त्याद्याः । अधिष्ठातृसदाशिवादीनां प्रातिलोम्येनोत्पादकास्तदात्मनः कालबन्धोरित्यनाद्यनन्ते काले सृष्टिरूपकालसहायान्नादात्मन इत्यर्थः । शम्भोः परमशिवात् सृष्टिस्थितिध्वंसनिग्रहानुग्रहकार्यपञ्चककर्त्ता अत एव जगन्निर्माणबीजरूपो जगत्साक्षी सदाशिवो जातः । अथ च कालबन्धोः, अत एव कलात्मन इति हेतुहेतुमद्भावेन योजना, "सा तु कालात्मना सम्यङ्मयैव ज्ञायते सदा" इत्याचार्योक्तेः । अनेन विशेषणद्वयेन प्रकृतेः कालस्य च महाप्रलयेऽप्यवस्थानमुक्तम्, अत एवानयोरापेक्षिकनित्यता । स्वतोनित्यत्वं पुरुषस्यैव सर्वविनाशस्य

पुरुषावधित्वादन्यथानवस्थानादित्यादियुक्तिर्द्रष्टव्या। अथ च कालबन्धोरिति बन्धुशब्देन कालस्य निमित्तत्वं सूचितम्, यदाहुः—

लवादिप्रलयान्तोऽयं तमःशक्तिविजृम्भितः।
निमित्तभूतः कालोऽयं भावानां जन्मनाशयोः॥ इति।

अन्यत्रापि—

अनादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते।
अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः॥ इति।

कालबन्धोरित्यनेन अपरः लवादिप्रलयान्तः कालोऽपि सूचितः, तेनैव परकालस्योक्तत्वात्। स च "नलिनीपत्रसंहत्यां सूक्ष्मसूच्यभिवेधने। दले दले तु यः कालः स कालो लवसंज्ञकः॥ लवैस्त्रुटिः स्यात् त्रिंशद्भिः" इत्यादिना, 'स वायुर्मम निश्वासः कालेनैवं प्रचोद्यते" इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेणाचार्यैर्विवेचितः। अस्माभिस्तु ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तः। अन्ये त्वेवं व्याचक्षते—कालबन्धोर्ज्ञानात्मनः। कश्च लश्चेति प्रत्याहारेण व्यञ्जनानि गृहीतानि। अश्चेत्यनेन स्वरा अपि गृहीताः। तदात्मन इति। अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते—कश्चलश्च आत्मा दीर्घाकारः। चतुर्णामात्मनां चतुर्थ उक्तः। कालशब्देनार्कस्तेन मः। यद्वा कालशब्देन महाकालो मकारस्य रुद्रमूर्तिर्गृहीता। भीमो भीमसेन इतिवत्, तेन मकारः, एवं मिलित्वा कामबीजमुद्धृतं तस्माद् इत्युक्तं भवति, तस्य जगन्मूलत्वात् शम्भोः। "भ्रमन्तं यान्यन्तःस्फुरदरुणबन्धूककुसुमप्रभं कामं ध्यायेज्जरठशशभृत्कोटिशिशिरम्" इत्यादिना, शरीरे मूलाधारे तेजस्त्रयरूपस्य तस्यैवोक्तत्वात् शक्तिरूपत्वाच्च बिन्द्वात्मन इति। तदुक्तम्—"विश्वं भूतेन्द्रियान्तःकरणमयमिनेन्द्वग्निरूपं समस्तं वर्णात्मैतत्प्रधाने कलनयनमये बीजरूपक्रमेण। नीत्वा तं पुंसि बिन्द्वात्मनि तमपि स्वात्मन्यथो कालतत्त्वे तं वै शक्तौ चिदात्मन्यपि नयतु च तां केवले धाम्नि शान्ते" इति। अन्ये तु शम्भोः हकारात् कलार्धेन्दुरात्मा ईकारः, बिन्दुः बिन्दुरेव, कालोऽग्निः प्रलये सर्वविनाशकत्वात्। एवं मायाबीजमुद्धृतम्, तस्मादित्युक्तम्। अस्या जगन्मूलबीजभूतत्वं प्रसिद्धमेव। इदं च व्याख्यानमाचार्यचरणसम्मतमिति। तदुक्तमाचार्यैः— "स्वामिन् प्रसीद विश्वेश के वयं केन भाविताः। किं मूलाः किं क्रियाः सर्वमस्मभ्यं वक्तुमर्हसि॥ इति पृष्टः परज्योतिरुवाच प्रमिताक्षरम्" इत्यस्य पद्यस्य व्याख्याने पद्मपादाचार्यैर्व्याख्यातं सर्वेश्वर उपादानादिकं संग्रहेणोक्तवानित्याह—"इति पृष्टः" इति। प्रकर्षेण मीयते ज्ञायत इति प्रमिता प्रकृतिः। प्रमिणोति जानातीति प्रमितः पुरुषः। प्रमिणोति परिच्छिनत्ति इति प्रमितः कालः। तेषां प्रमितानां वाचकमक्षरं प्रमिताक्षरं परावाक्। स तत्त्वं हकार इत्यर्थः। तस्य बीजबिन्दुनादरूपेण प्रकृत्यादिवाचकत्वं द्रष्टव्यम्। एतेन हेत्युत्तरमुवाचेत्यर्थः। संग्रहेणोक्तस्याप्रतिपत्तिमालक्ष्य तदेव विवृणोति— "यूयमक्षरसम्भूताः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवः" इति। न क्षरत्यश्नुते वेति व्युत्पत्त्या "अक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्" इत्यादिना। तेषामिति। शब्दसृष्टौ तेषामुद्भव उक्त एव। तेषामेव समुद्भवः अर्थसृष्टावित्यर्थः॥१५-१६॥

मूलभूतात्ततोऽव्यक्ताद्विकृतात्परवस्तुनः ।
आसीत्किल महत्तत्त्वं गुणान्तःकरणात्मकम् ।। १७ ।
अभूत्तस्मादहङ्कारस्त्रिगुणः सृष्टिभेदतः ।
वैकारिकादहङ्काराद्देवा वैकारिका दश ।। १८ ।
दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ।
तैजसादिन्द्रियाण्यासंस्तन्मात्राक्रमयोगतः ।। १९ ।

एवं प्रकृतायामर्थसृष्टौ तत्त्वसृष्टिं वक्तुमारभते—**मूलेति** । मूलभूतात् सर्वसृष्टि-मूलरूपादत एव परवस्तुनः अव्यक्ताद् बिन्दुरूपात् । यद्वा शब्दब्रह्मणो विकृतात् सृष्ट्यु-न्मुखाद् महत्तत्त्वं महन्नाम पदार्थआसीदुत्पन्नः, यस्य शैवमते बुद्धितत्त्वमिति संज्ञा । किं रूपम् ? सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकम् । मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्त-स्वरूपमन्तःकरणचतुष्टयात्मकता तु तत्कारणत्वेन कार्ये कारणोपचारात्, एवं शैवसिद्धान्तविदः । तदुक्तमीशान-शिवेन—"बोद्धव्यलक्षणा सैव प्रकृतिः शक्तिजृम्भिता । बुद्धितत्त्वं भवेद् व्यक्तं सात्त्विकङ्गुणमाश्रिता ।। सैव बुद्धिर्महन्नाम तत्त्वं सांख्ये निगद्यते" इति । वामकेश्वरतन्त्रे—"अव्यक्तविग्रहात् शब्दब्रह्मणः सर्वकारणम् । व्यक्तसत्त्वगुणं व्यक्तं बुद्धितत्त्वमजायत" इति । सांख्यमते तु सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपं प्रकृतिः प्रधानापरपर्यायमव्यक्त-शब्देनोच्यते । तत्परवस्तु सर्वमूलभूतं गुणन्यूनातिरेकेण विकृतात्तस्मान्महानुत्पन्नः । स कीदृशः ? गुणान्तःकरणात्मा । गुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणि । एषामन्तःकरण-चतुष्टयस्यापि कारणरूपः, उपचारादुभयात्मकः । तथा सृष्टिक्रमोऽपि—"प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः" इति ।।१७।।

अभूदिति । तस्मान्महतस्त्रिविधोऽहङ्कारः सृष्टिभेदतो जातः । वैकारिकस्तैजसो भूतादिश्चेति । तदुक्तम्—"अव्यक्तमेव तु व्यक्तं तन्महन्नाम लक्षणम् । ततोऽहङ्कारतत्त्वं स्यात् सत्त्वादिगुणभेदकम् ।। सोऽहङ्कारस्त्रिभेदः स्यात् पृथक्सत्त्वादिभेदतः । वैकारः सात्त्विको नाम तैजसो राजसः स्मृतः ।। भूतादिस्तामसस्तेऽपि पृथक्तत्त्वान्यवासृजन्" इति । तत्तत्कार्यं वदन्नेवं त्रैविध्यमुन्मीलयति—वैकारिकादित्यादिना । शक्तिसामरस्य-वित्कृतपरमेश्वरादुत्पन्नत्वाद् वैकारिकत्वमस्य तदुत्पन्नत्वाद् देवानामपि तथात्वम् । सांख्यमतेऽपि गुणोद्रेकविकृतप्रधानोत्पत्तेस्तादृक्त्वम् ।।१८।।

तानेवाह—**दिगिति** । अश्वीत्यश्विनीकुमारौ । यद्यप्येतौ द्वौ तथापि सहचारित्वात् सहजातत्वाद् एकत्वेनोक्तिः । उपेन्द्रो विष्णोरेका मूर्त्तिः मित्रस्तृतीयः सूर्यः । तदुक्तम्—"मित्रो भानुस्तृतीयकः" इति । को ब्रह्मण एका मूर्त्तिश्चन्द्रोऽपि ज्ञेयः । एते इन्द्रियाधिष्ठातृदेवा इति ज्ञेयम् । यदाहुः—"वैकारिका दिगाद्या ये चन्द्रेणैकादश स्मृताः । इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्तिताः" इति । तैजसादिति । तैजसादहङ्कारा-दिन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च । तदुक्तम्—"यच्चापरं मनस्तत्त्वं

भूतादिकादहङ्कारात्पञ्चभूतानि जज्ञिरे ।
शब्दात्पूर्वं वियत्स्पर्शाद्वायुरूपाद्धुताशनः ॥ २० ॥
रसादम्भः क्षमा गन्धादिति तेषां समुद्भवः ।
स्वच्छं वियन्मरुत्कृष्णो रक्तोऽग्निर्विशदं पयः ॥ २१ ॥
पीता भूमिः पञ्चभूतान्येकैकाधारतो विदुः ।
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा भूतगुणाः स्मृताः ॥ २२ ॥

ससङ्कल्पविकल्पकम् । तैजसादेव सञ्जातम्" इति । अन्यत्रापि—"तैजसतस्तत्र मनो वैकारिकतो भवन्ति चाक्षाणि । भूतादेस्तन्मात्राण्येषां सर्गोऽयमेतस्मात्" इति । अक्षाणि अक्षाधिष्ठातृदेवताः । सांख्यमते वैकारिकादहङ्कारात् तैजसाहङ्कारमिलिताद् इन्द्रियाण्यासन् इति । एवं तैजसाहङ्कारसहिताद् भूतादेरपि तन्मात्रोत्पत्तिः । तदुक्तमीश्वरकृष्णाचार्यैः—"सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" इति ।। १९ ॥

भूतादिकादहङ्कारात्तन्मात्राक्रमयोगतः । पञ्चभूतानि जज्ञिरे इति सम्बन्धः । कः स्वार्थिकः । तत्रादौ आकाशादीनां कारणभूताः पञ्चतन्मात्रा जाताः । शब्दतन्मात्रा-स्पर्शतन्मात्रा-रूपतन्मात्रा-रसतन्मात्रा-गन्धतन्मात्रा । एताभ्यः आकाश-वायु-तेजो-जल-पृथिवीरूपाणि पञ्चभूतान्युत्पन्नानि । उक्तञ्च—"शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । तन्मात्रादेव विषया भूतादेरभवन् क्रमात् ॥ ततः समभवद्व्योम शब्दतन्मात्ररूपकम् । स्पर्शात्मकस्ततो वायुस्तेजोरूपात्मकं ततः ॥ आपो रसात्मकास्तस्मात्ताभ्यो गन्धात्मिका मही । ततः स्थूलानि भूतानि पञ्च तेभ्यो विराडपि" ॥इति। तत्र भूतोत्पत्तिप्रकारमेवाह—शब्दादिति । शब्दतन्मात्रादाकाशः, स्पर्शतन्मात्रातो वायुः, रूपतन्मात्रातोऽग्निः, रसतन्मात्रातो जलम्, गन्धतन्मात्रातः पृथिवी । केचित् पूर्वपूर्वानुविद्धानामेषां कारणत्वमाहुः, पूर्वशब्दसामर्थ्यात् । तदुक्तम्—"शब्दाद्व्योमस्पर्शतस्तेन वायुस्ताभ्यां रूपाद्वह्निरेतै रसाच्च । अम्भांस्येभिर्गन्धतो भूरि"ति ॥२०॥

पञ्चभूतवर्णानुपदिशति—**स्वच्छमिति** । स्वच्छं श्वेतम् । अत्र केषाञ्चिदपि द्रव्याणां वर्णकथनमुपासनार्थं स्वशास्त्रानुरोधेन । तेषां स्वरूपमन्यत्रोक्तम्—'खमपि सुषिरचिह्नमीरणः स्याच्चलनपरः परिपाकवान् कृशानुः । जलमपि रसवद् घनाधरे" इति । एतैस्तानि ज्ञायन्त इत्यर्थः ॥२१॥

एकैकाधारत इति । स्वस्वकारणाधाराणीत्यर्थः । तदुक्तम्—"परस्परानुप्रविष्टैर्महाभूतैश्चतुर्विधैः । व्याप्ताकाशैर्जगत्सर्वं दृश्यं निष्पाद्यतेऽखिलम्" इति । अन्यत्रापि—"व्योम्नि मरुदत्र दहनस्तत्रापस्तासु संस्थिता पृथ्वी" इति । भूतगुणास्तत्तद्विशेषगुणा इति नैय्यायिकादयः। यद्वा शब्दो गुणो वियतः। शब्दस्पर्शौ वायोः। तौ रूपञ्चाग्नेः।

वृत्तं दिवस्तत्षड्बिन्दुलाञ्छितं मातरिश्वनः ।
त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वह्नेरर्द्धेन्दुसंयुतम् ॥ २३ ।
अम्भोजमम्भसो भूमेश्चतुरस्रं सवज्रकम् ।
तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधाः ॥ २४ ।

रसेन सह तानि जलस्य । गन्धेन सह पञ्च पृथिव्या इति सांख्याः । इदमेव स्फोरयितुम् एकैकाधारत इत्युक्तिः । उक्तञ्चेशानशिवेन—"शब्दैकगुणमाकाशः शब्दस्पर्शगुणो मरुत्। शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज इष्यते ॥ शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणः । शब्द-स्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा मही" इति ॥२२॥

भूतमण्डलान्याह—**वृत्तमिति** । दिवः आकाशस्य वृत्तम् । तद्वृत्तमेव समभागेन वृत्तपरिधिरेखामध्ये षड्बिन्दुलाञ्छितम् । मातरिश्वनो वायोः । त्रिकोणमूर्ध्वाग्रम्, "ऊर्ध्वं वह्निरधः शक्तिः" इत्युक्तत्वात् । अन्यत्रापि—"इन्द्रराक्षसवायव्यकोणैस्तद्वह्निमण्डलम्" इति । स्वस्तिकोपेतं त्रिकोणसम्पातरेखाः संवर्ध्य तत्र स्वस्तिकाकारं कुर्यादित्यर्थः । तदुक्तम्—"हृदि त्रिकोणं निर्गच्छत् स्वस्तिके रक्ततेजसी" इति । स्वस्तिकं नाम परस्पर-सम्बद्धं विदिग्गतचतुर्वक्त्रं रेखाद्वयम्, वह्निरिति पूर्वेणान्वेति । अर्द्धेन्दुसंयुतम् अम्भोज-मम्भस इति सम्बन्धः । अर्द्धेन्दौ संयुतम् अर्द्धेन्दुसंयुतमिति, सप्तमीति योगविभागात् समासः । यद्वा, अर्द्धेन्दुमम्भोजं संयुतमुभयं मिलितम् अम्भसो मण्डलं तेनार्द्धेन्दुं कृत्वा तदुभयभागे सरोजद्वयं कुर्यादिति । तदुक्तमाचार्यैः—"अब्जोपेतार्द्धेन्दुमद् बिम्बमाप्यम्" इति । अन्यत्रापि—"अर्द्धचन्द्रं द्रवं सौम्यं शुभ्रमम्भोजसंयुतम्" इति । प्रयोगसारेऽपि—"अब्जाङ्कोऽर्द्धेन्दुरम्भस" इति । तथान्यत्रापि—"तेषां क्रमेण शशिबिम्बसमन्तदेव षड्-बिन्दुमद्दहनशस्त्रयुतं त्रिकोणम् । अम्भोजयुग्मशशिखण्डसमानरूपं वेदास्रकं सदशनं त्विह मण्डलानि" इति । मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—"चन्द्रार्द्धमण्डलं वापि श्वेतं पङ्कजयुग्मयुक्" इति । स्वायम्भुवे नारसिंहेऽपि—"आप्यमर्द्धेन्दुपद्माङ्कितम्" इति । यस्तु अष्टदलपद्मं कृत्वा तद्दलाग्रेषु अर्द्धचन्द्राकारान् कुर्यादिति वदति स्म, स भ्रान्त एव । अन्ये तु अर्द्धचन्द्रं कृत्वा तन्मध्ये पद्मं लिखेद् इति वदन्ति । तदपि भूतलिपिपटले वक्ष्यमाणत्वादत्र न वाच्यम्, सवज्रकं चतुरस्रं भूमेरिति सम्बन्धः । चतुरस्रसम्पातरेखाः संवर्ध्याष्टवज्राणि कुर्यादिति केचित् । सम्प्रदायविदस्तु चतुरस्ररेखास्वेवाष्टवज्राणि कार्याणीति वदन्ति । तदुक्तं शौनककल्पे—"भूगृहं चतुरस्रं स्यादष्टवज्रविभूषितम्" इति । हिरण्यगर्भ-संहितायामपि—"बाह्ये वज्राष्टकविभूषितं चतुष्कोणं शुभमथो" इति । आचार्यश्च—"वसुकुलिशगम्" इति । ग्रन्थकारोऽपि—"वज्रेष्वष्टसु" इति वक्ष्यति । अन्योऽन्या-भिमुखतया त्रिवक्त्रं रेखाद्वयं परस्परसम्बद्धं वज्रं परस्परसम्बद्धमध्यं रेखाद्वयमिति केचन । मण्डलध्यानमाह—तत्तदिति । अनेन भूम्यादौ मण्डललिखने तत्तद्वर्णरजोभिः पूरणमप्युक्तं भवति ॥ २३–२४॥

वर्णैः स्वैरञ्चितान्याहुः स्वस्वनामावृतान्यपि ।
धरादिपञ्चभूतानां निवृत्त्याद्याः कलाः स्मृताः ॥ २५ ॥
निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा स्याद्विद्या शान्तिरनन्तरम् ।
शान्त्यतीतेति विज्ञेया नाददेहसमुद्भवाः ॥ २६ ॥

वर्णैः—द्वितीये वक्ष्यमाणभूतवर्णैः । स्वस्वनामावृतान्यपीति । अस्यायमर्थः—वक्ष्यमाणभूतलिपियन्त्रेषु यः कर्णिकालिखितो मन्त्रस्तेनावृतानीति । साम्प्रदायिकाश्चैवं मन्यन्ते—कलात्मन इति पूर्वमुक्तैर्भूतकारणभूता बिन्दुतत्त्वविनिर्गताः शक्तीः । संहारक्रमेण प्रयोगाद्यर्थमाह—**धरेति** । धरादिपञ्चभूतानामुत्पादिका इति शेषः । तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—

"शक्तिः प्रथमसम्भूता शान्त्यतीतपदोत्तरा ।
शान्त्यतीतपदच्छक्तेस्ततः शान्तिपदं क्रमात् ॥
ततो विद्यापदं तस्मात्प्रतिष्ठापदसंग्रहः ।
निवृत्तिपदमुत्पन्नं प्रतिष्ठापदतः परम् ॥
एवमुक्त्वा समासेन सृष्टिरीश्वरचोदिता ।
आनुलोम्यादथैतेषां प्रातिलोम्येन संहृतिः ॥
अस्मात् पञ्च पदोद्दिष्टान्न सृष्ट्यन्तरमिष्यते ।
कलाभिः पञ्चभिर्व्याप्तं यस्माद्विश्वमिदं जगत् ॥ इति ॥ २५ ॥

नादेति । नादाद्देहो यस्य स नाददेहः, बिन्दुः, तत्समुद्भवा इत्यर्थः । यद्वा तासां स्थूलवाचकांशमाह—नाददेहसमुद्भवा इति । नादो हकारः । नादस्य ध्वनेर्देह उत्पत्तिर्यस्मात् स वायुस्तेन यः सः, धर्मधर्मिणोरभेदात् । देहशब्देनोत्पत्तिरुक्ता—"मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्" इत्युक्तेर्नादोत्पत्तिहेतुत्वं तस्य समुद्दीप्यमाना भा दीप्तिर्यस्येति अग्निस्तेन रः बाह्यरूपम्, तत्र यरलवानां क्रमेण ग्रहणे कर्त्तव्ये यत्त्रयाणामेव ग्रहणं कृतवान्, तेन लकारोऽप्यस्तीति ज्ञेयम्, प्रथमतो नादग्रहणाद्बिन्दुयोगोऽप्येषां ज्ञेयः । एतानि विलोमेन तन्मात्राबीजानि । अथवा नादो हकारः, तस्य देहः स्वरूपं तत्र समुद्भवः स्थितिर्येषाम् एवंभूताः । आ आवर्णादयः । आ ई ऊ ऐ औकाराः । एषां सबिन्दुकत्वं ज्ञेयम् । तदुक्तं त्रिकोणोत्तरे—"नादाख्यं यत् परं बीजं सर्वभूतेष्ववस्थितम् । मूर्त्तिदं परमं दिव्यं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥ शान्तं सर्वगतं शून्यं मात्रापञ्चकसंस्थितम्" इति । केचन क्रमेण एषां लवरयह-योगमाहुः । तद्यथा ह्लां ह्वीं ह्रूं ह्यैं हौं एतानि अपञ्चीकृतभूतबीजानि । अथवा नादो हकारः शरीरस्य पृथिव्यंशाधिक्याद्देहशब्देन लकारः । तस्य समुद्भवः स्थितिर्यत्र स देहसमुद्भवः, येषु अकारादिषु ते नाददेहसमुद्भवाः । अत्र क्रमेण लवरयहयोगमाहुः । तद्यथा ह्लां ह्वीं ह्रूं ह्यैं हौं एतानि पञ्चीकृतभूतबीजानि । भूतबीजानामेव तदभिमानिनिवृत्त्याद्यादिबीजत्वं ज्ञेयम् । तदुक्तमाचार्यैः—"नादकलादिभूताः" इति ॥२६॥

पञ्चभूतात्मकं सर्वं चराचरमिदं जगत् ।
अचरा बहुधा भिन्ना गिरिवृक्षादिभेदतः ॥ २७ ।

एवं भूतान्युक्त्वा जगतस्तदात्मकत्वमाह—**पञ्चेति**। एतेन त्रिवृत्करणपक्षः पञ्चीकरणपक्षोऽपि सूचितः। तत्र ये तैजसा देवास्तेषामपि शरीरोद्धर्वो भागस्तैजसश्चतुर्थांशः पृथिव्याः चतुर्थांशो जलस्येति त्रिवृत्करणपक्षः। पञ्चीकरणपक्षे तु पृथिव्याश्चत्वारोंऽशाः। अन्येषामष्टमः अष्टमोंऽशः। एवमन्यत्रापि। तदुक्तम्—

द्विधा विधाय चैकैकञ्चतुर्धा प्रथमं पुनः।
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते ॥ इति।

अथवा षडंशास्तेजसः पृथिवीजलवाय्वाकाशादीनां दशमो दशमोंऽशः। एवं पार्थिवे अस्मदादिशरीरेऽपि षड् भागाः पृथिव्याः। अन्येषां दशमो दशमोंऽशः। एवं वरुणलोकनिवासिनामाप्यादिशरीराणामप्यवगन्तव्यम्। यदुक्तम्—

पृथिव्यादीनि भूतानि प्रत्येकं विभजेद् द्विधा।
एकैकम्भागमादाय पञ्चधा विभजेत् पुनः ॥
एकैकभागमेकैकं भूतैः संवेशयेत् क्रमात्।
ततश्चाकाशभूतस्य स्वभागाः षड् भवन्ति हि ॥
वाय्वादिभागाश्चत्वारो वाय्वादिष्वेवमादिशेत्।
पञ्चीकरणमेतत्स्यादित्याहुस्तत्त्ववेदिनः ॥ इति।

अन्यत्र विशेषः—

अस्थि मांसं त्वचं स्नायु रोम एव तु पञ्चमम्।
इति पञ्चविधा प्रोक्ता पृथिवी कठिनात्मिका ॥
लाला मूत्रं तथा शुक्रं शोणितं मज्ज पञ्चमम्।
अपां पञ्चगुणा एते द्रवरूपाः प्रकीर्त्तिताः ॥
क्षुधा तृष्णा भयं निद्रा आलस्यं क्षान्तिरेव च।
तृष्णात्मका गुणा एते तेजसः परिकीर्त्तिताः ॥
धावनं वल्गनं भुक्तिराकुञ्चनं प्रसारणम्।
एते पञ्चगुणा वायोः क्रियारूपा व्यवस्थिताः ॥
रागद्वेषौ तथा लज्जा भयं मोहस्तथैव च।
व्योम्नः पञ्चगुणा एते शून्याख्ये सुषिरात्मनि ॥ इति।

चरं जङ्गमम्, अचरम् स्थावरम्, चरेषु बहुवक्तव्यत्वात् प्रथमोद्दिष्टं तं विहायाचरानाह—**अचरा इति**। अत्र "ते स्वेदाण्डजजरायुजा" इति वक्ष्यति, तेन सृष्टत्वादेषामौद्भिदत्वमुक्तम्। यदाहुः—

देहश्चतुर्विधो ज्ञेयो जन्तोरुत्पत्तिभेदतः।
उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डोत्थश्चतुर्थस्तु जरायुजः ॥
उद्भिद्य भूमिं निर्गच्छेदौद्भिदः स्थावरस्तु सः ॥ इति।

चरास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताःस्वेदाण्डजजरायुजाः ।
स्वेदजाः कृमिकीटाद्या अण्डजाः पन्नगादयः ।। २८ ।
जरायुजा मनुष्याद्यास्तेषु नृणां निगद्यते ।
उद्भवः पुंस्त्रियोर्योगात्शुक्रशोणितसंयुतात् ।। २९ ।
बिन्दुरेको भवेद्गर्भमुभयात्मा क्रमादसौ ।
रजोऽधिके भवेन्नारी भवेद्रेतोऽधिके पुमान् ।। ३० ।

एषामुत्पत्तिप्रकारोऽन्यत्रोक्तः--
"उद्भिदः स्थावरा ज्ञेयास्तृणगुल्मादिरूपिणः ।
तत्र सिक्ता जलैर्भूमिरन्तरूष्मविपाचिता ।।
वायुना व्यूह्माना तु बीजत्वं प्रतिपद्यते ।
तथा चोप्तानि बीजानि संसिक्तान्यम्भसा पुनः ।।
उच्छूनतां मृदुत्वं च मूलभावं प्रयान्ति च ।
तन्मूलादङ्कुरोत्पत्तिरङ्कुरात्पर्णसम्भवः ।।
पर्णात्मिकं ततः काण्डं काण्डाच्च प्रसवः पुनः" ।। इति ।।२७।।

विभागपूर्वं चरानुद्दिशति—**चरास्त्विति** । जनः प्रत्येकं सम्बन्धं दर्शयन् तद्विशेषानाह--**स्वेदजा** इत्यादिना । कृमिकीटाद्या इति। अनस्थित्वे उभयोरपि दंशकादंशकत्वाभ्यां भेदः ; आदिशब्देन पतङ्गादीनां ग्रहणम् । यदाहुः—"कृमिकीटपतङ्गाद्याः स्वेदजा नाम देहिनः" इति । तदुत्पत्तिप्रकारोऽन्यत्रोक्तः--"स्वेदजाः स्विद्यमानेभ्योऽभूवन्ह्यद्भ्यः प्रजापतेः" इति । अनेनैषामयोनिजत्वमुक्तम् । यत्प्रयोगसारे—
किं तत्र स्वेदजा ये तु ज्ञेयास्ते चाप्ययोनिजाः ।
स्थिरा विवायवो भिन्नाश्चत्वारिंशत्सहस्रधा ।। इति ।
पन्नगादय इत्यादिशब्देन पक्षिकच्छपादिग्रहणम् । यदाहुः—
अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रमत्स्याश्च कच्छपाः ।। इति ।
तदुत्पत्तिप्रकारोऽपि—
अण्डजो वर्तुलीभूताच्छुक्रशोणितसंयुतात् ।
कालेन भिन्नात् पूर्णात्मा निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यति ।। इति ।। २८ ।।

जरायुः—गर्भाशयो जालिकारूपः । मनुष्याद्या इत्यादिशब्देन पश्वादयः । एषां संख्योक्ता प्रयोगसारे—"योनिजाः प्राणिनो भिन्नाश्चतुःषष्टिसहस्रधा" इति । तेषु नृणां निगद्यते उद्भव इति सम्बन्धः । यतः सर्वशास्त्रस्य मनुष्याधिकारित्वात् । शोणितसंयुतादित्यनेन तस्याप्रधानतोक्ता, अतः पुत्रः पितृजात्यादियुक्तः । तथा च महाभारते—"माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः" इति । भस्त्रा वाय्वाधारं चर्ममयम् ।।२९।।

उभयात्मा शुक्रशोणितात्मा। अत एव अग्नीषोमात्मा एको बिन्दुर्गर्भे विशेत् क्रमादसावित्युत्तरेणान्वयः। असौ बिन्दुः रजोऽधिकः क्रमान्नारी भवेत्। रेतोऽधिकः क्रमात्

उभयोः समतायां तु नपुंसकमिति स्थितिः ।
पूर्वकर्मानुरूपेण मोहपाशेन यन्त्रिताः ॥ ३१ ।
कश्चिदात्मा तदा तस्मिन् जीवभावं प्रपद्यते ।
अथ मात्राहृतैरन्नपानाद्यैः पोषितः क्रमात् ॥ ३२ ।

पुमान् भवेदिति योजना । अत्राधिक्यमुक्तप्रमाणतो ज्ञेयमुक्तप्रमाणसाम्ये नपुंसकोत्पत्तिरित्यपि। यदाहुः—"द्वाविंशति रजोभागाः शुक्रमात्राश्चतुर्दश । गर्भसंजनने काले पुंस्त्रियोः सम्भवन्ति च ॥ नारी रजोऽधिकेंऽशे स्याद् नरः शुक्राधिकेंऽशके । उभयोरुक्तसंख्यायां स्यान्नपुंसकसम्भवः" ॥ इति । क्रमादित्यनेनैतदुक्तं भवति—स एव बिन्दुर्वायुना पृथग् भिन्नः सन् बह्वपत्यतां जनयति । यदाहुर्वाग्भटो शरीरस्थाने—"शुक्रार्त्तवे पुनः । वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ॥ वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः । पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगता ॥ शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि । वीर्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ॥ रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा" इति ।। ३० ॥

तस्मिन् बिन्दौ जीवसंचारमाह—**पूर्वेति** । पूर्वजन्मशतसञ्चितकर्मणां मध्ये फलप्रदानोन्मुखं प्रबलमेकं पुण्यपापात्मकं सुख-दुःखोभयात्मकफलकं मनुष्यशरीरोपभोगयोग्यं यत्कर्म तदनुरूपेण मोहपाशेन अविद्यारूपेण यन्त्रितो बद्ध उत्पद्यते । एतेन नित्यस्यात्मनोऽनुत्पत्तिरुक्ता । गृहमिव देहमात्मा प्रविष्ट इत्यर्थः ।।३१ ॥

कश्चिदिति । "नानात्मानो व्यवस्थातः" इति कणादसूत्रानुसारात्, "पुरुषबहुत्वं सिद्ध"मिति सांख्योक्तेश्च । वेदान्तनये तु अविद्याकल्पितो भेदोऽङ्गीकर्त्तव्यः, अन्यथा यद्यात्मज्ञानेनाविद्या नष्टा तदा "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन" इति वचनात् पूर्वसंचितकर्मणां फलदानासामर्थ्यादग्रिमकर्मभिर्लेप एव नास्ति । "न लिप्यते कर्मभिः स पद्मपत्रमिवाम्भसा" इति वचनात् । तस्यैकत्वाद् मुक्तत्वाच्च अवतार एव न स्यात्, इत्यवतारकारणं मोहपाशेनेत्युक्तम् । तदुक्तमध्यात्मविवेके—"अस्ति ब्रह्म चिदानन्दं स्वयं ज्योतिर्निरञ्जनम् । सर्वशक्ति च सर्वज्ञं तदंशा जीवसंज्ञकाः ॥ अनाद्यविद्योपहिता यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गकाः । दीर्घाद्युपाधिसंभिन्नास्ते कर्मभिरनादिभिः ॥ सुखदुःखप्रदैः पुण्यपापरूपैर्नियन्त्रिताः । तत्तज्जातियुतं देहमायुर्भोगं च कर्मजम् । प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते" इति ।

अथेति । तत्र प्रकारो योगार्णवे—"आविश्य भुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा । संप्रविश्यात्र मध्यस्थं पृथक्किट्टं पृथग्जलम् ॥ अग्नेरूर्ध्वजलं स्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः ॥ वायुना व्यूह्यमानोऽग्निरत्युष्णं

दिनात् पक्षात् ततो मासाद् वर्द्धते तत्त्वदेहवान् ।
दोषैर्दूष्यैः सुखं प्राप्तो व्यक्तिं याति निजेन्द्रियैः ।। ३३ ।
वातपित्तकफा दोषा दूष्याः स्युः सप्तधातवः ।
त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि तान्विदुः ।। ३४ ।

कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते पुनः ।। द्विधा भवति तत्पक्वं पृथक् किट्टं पृथग् रसम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते पुनः।। प्रतर्पयन्ति सम्पूर्णास्ताश्च देहं समन्ततः । मातूरसवहां नाडीमनुबद्धा पराभिधा ।। नाभिस्थनाडीगर्भस्य मात्राहृतरसावहा" । इति ।।३२।।

दिनादिति । तदुक्तम्--"रथरेणुद्वयं जन्तुः क्षणमात्रेण वर्द्धते । नाडिकामात्रतो यूका युगलं च मुहूर्त्ततः ।। यूकानां वेदसंख्यं च दिनमात्राद्यवद्वयम्" इति । योगार्णवे च—"कललं चैकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् । शोणितं दशरात्रेण मांसपेशी चतुर्दशे ।। धनमांसं च विंशाहे पिण्डीभावोपलक्षितम् । पञ्चविंशतिपूर्णाहे पलं सर्वाङ्कुरायते ।। एकमासे तु सम्पूर्णे पञ्चभूतानि धारयेत् । मासद्वये तु सम्प्राप्ते शिरोभेदः प्रजायते ।। मज्जास्थि च त्रिभिर्मासैः केशाङ्गुल्यश्चतुर्थके । कर्णाक्षिनासिकानाञ्च रन्ध्रं मासे तु पञ्चमे ।। आस्यरन्ध्रोदरं षष्ठे पायुरन्ध्रं च सप्तमे । सर्वाङ्गसन्धिसम्पूर्णं मासैरष्टभिरिष्यते" ।। इति । अध्यात्मविवेके तु विशेषः—"द्रवत्वं प्रथमे मासे कललाख्यं प्रजायते । द्वितीये तु घनः पिण्डः पेशी षड्घनमर्बुदम् ।। पुंस्त्रीनपुंसकानां तु प्रागवस्थाः क्रमादिमाः । तृतीये त्वङ्कुराः पञ्च कराङ्घ्रिशिरसो मताः ।। अङ्गप्रत्यङ्गभागाश्च सूक्ष्माः स्युर्युगपत्तदा । विहाय श्मश्रुदन्तादीन् जन्मानन्तरसम्भवान् ।। एषा प्रकृतिरन्या तु विकृतिः समता सताम् । चतुर्थे व्यक्तता तेषां भावनामपि जायते ।। मातृजं चास्य हृदयं विषयानभिकांक्षति । अतो मातृमनोभीष्टं कुर्याद्गर्भसमृद्धये ।। तां च द्विहृदयां नारीमाहुर्दोहृदिनीं बुधाः । अदानाद्दोहदानां स्युर्गर्भस्य व्यङ्गतादयः ।। मातुर्यद्विषयालाभस्तदार्त्तो जायते सुतः । गर्भः स्यादर्थवान् भोगी दोहदाद् राजदर्शने ।। अलङ्कारे सुललितो धर्मिष्ठस्तापसाश्रमे । देवनादर्शने भक्तो हिंस्रो भुजगदर्शने ।। गोधाशशे तु निद्रालुर्बली गोमांसभक्षणे । माहिषेण तु रक्ताक्षं लोमशं सूयते शिशुम् ।। प्रबुद्ध पञ्चमे पित्तं मांसशोणितपुष्टता । षष्ठेऽस्थिस्नायुनखरकेशरोमविविक्तता ।। बलवर्णौ चोपचितौ सप्तमे त्वङ्गपूर्णता । अष्टमे त्वक्श्रुती स्यातामोजश्चेतश्च हृद्भवम् ।। शुद्धमापीतरक्तं च निमित्तं जीविते मतम् । पुनरम्बां पुनर्गर्भं चञ्चलं तत्प्रधावति ।। अतो जातोऽष्टमे मासे न जीवत्योजसोज्झितः" । इति । याज्ञवल्क्योऽपि—"पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति । अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते" ।। इति । एवम्—"ओजो यदा भवेद्बाले तदा माता न जीवति" इति ज्ञेयम् । यदा तूभयोर्हृदि तदोजो न स्यात् तदोभयोरपि जीवनं नेति ज्ञेयम् । तत्त्वदेहवान् चतुर्विंशतितत्त्वात्मकशरीरः । तत्त्वान्यनन्तरं वक्ष्यति—**दोषैरिति** । सुखं यथा स्यात्तथा दोषैर्दूष्यैः प्राप्तो निजेन्द्रियैर्व्यक्तिं याति । अनेनाष्टममासपर्यन्तं वृद्धिरुक्ता ।।३३।।

दोषादीनेवाह—**वातेति** । तानिति धातून् । एषां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति

ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रंत्वग्दृग्जिह्वानासिका विदुः ।
ज्ञानेन्द्रियार्थाशशब्दाद्याः स्मृताः कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ ३५ ।
वाक्पाणिपादपायवन्धुसंज्ञान्याहुर्मनीषिणः ।
वचनादानगतयो विसर्गानन्दसंयुताः ॥ ३६ ।
कर्मेन्द्रियार्थाः सम्प्रोक्ता अन्तःकरणमात्मनः ।
मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं च परिकीर्त्तितम् ॥ ३७ ।
दशेन्द्रियाणि भूतानि मनसा सह षोडश ।
विकाराः स्युः प्रकृतयः पञ्चभूतान्यहंकृतिः ॥ ३८ ।

कारणता ज्ञेया । तदुक्तं सुश्रुते—"वसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः। भवन्त्यन्योऽन्यतः सर्वे प्रचिताः पितृतेजसा" ॥इति। ननु कथं त्वचोऽसृजं प्रति कारणतेति चेत्सत्यं त्वगसृजी तु रसत उत्पन्ने, तदुक्तम्—"रसः स नाडीमध्यस्थः शारीरेणोष्मणा भृशम् । पच्यते पच्यमानाच्च भवेत्पाकद्वयं पुनः ॥ चर्मविष्ट्य समन्ताच्च रुधिरं च प्रजायते" । इति । अन्यत्रापि—"त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । सप्त स्युस्तत्र चोक्ताः त्वक्त्वकत्वं जाठरवह्निना ॥ पक्वाद्भवेदन्नरसादेवं रक्तादिभिस्तथा । स्वस्वकोशाग्निना पक्वैर्जन्यन्ते धातवः क्रमात्" ॥ इति । नारायणीये तु त्वगित्यादि पठित्वा "रसास्रेति पठन्त्येके" इत्युक्तम् ।.३४ ।

व्यक्तिं याति निजेन्द्रियैरित्युक्तम्, तानि इन्द्रियाणि तत्प्रसङ्गात्तेषां च विषयानप्याह—**ज्ञानेति** । अर्थशब्दो विषयवाची, उभयत्रापि शब्दाद्याः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । पूर्वं भूतगुणेषूक्तेरत्रादिनोक्तिरित्यवधेयम् ॥ ३५ ॥

अन्धुः लिङ्गम् ॥ ३६ ॥

आत्मनो ग्राहकमिति शेषः । तेन मनसो विषय आत्मेत्युक्तं भवति । अन्तःकरणस्यैव चातुर्विध्यमाह—मन इत्यादिना । तत्र सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः सर्वभावनिश्चयकारिणी बुद्धिः, ज्ञात्रभिमानयुक्तोऽहङ्कारः, निर्विकल्पकं चित्तमित्येषां भेदः । यदाहुः—

एषा शक्तिः परा जीवरूपिणी प्रोक्तलक्षणा ।
सङ्कल्पं च विकल्पं च कुर्वाणं तु मनो भवेत् ॥
बुद्धिरूपा तथा सर्वभावनिश्चयकारिणी ।
ज्ञात्र्यस्मीत्यभिमानाद्या सैवाहङ्कारसंज्ञिता ॥
निर्विकल्पात्मिका सैव खलु चित्तस्वरूपिणी ।
एवमेकैव बहुधा नर्त्तकीव प्रतीयते ॥ इति ॥ ३७ ॥

एवं पूर्वभूतानि इन्द्रियाण्यप्युक्त्वा तेषां मिलितानां संज्ञान्तराण्यप्याहश्लोकद्वयेन । अथवा तत्त्वदेहवान् इति यदुक्तं तानि तत्त्वान्याह—**दशेति** । विकारादि

अव्यक्तं महदित्यष्टौ तन्मात्राश्च महानपि ।
साहङ्कारा विकृतयः सप्त तत्त्वविदो विदुः ।। ३९ ।

संज्ञास्तत्प्रसङ्गसङ्गत्या उक्ता इति ज्ञेयम् । यद्वा सूचीकटाहन्यायेन दोषान् दूष्या-नुक्त्वा तत्त्वदेहवानिति उद्दिष्टानि तत्त्वानि कानीत्यपेक्षायामाह—ज्ञानेत्यादि । कर्मे-न्द्रियार्थाः सम्प्रोक्ताः पृथिव्यादय इत्यर्थः । तेन पञ्चभूतानि दशेन्द्रियाणि दशेन्द्रियार्थाः । एवं पञ्चविंशतितत्त्वानि । यदाहुः—"भूतेन्द्रियेन्द्रियार्थैरुद्दिष्टस्तत्त्वपञ्चविंशतिकः" इति । अथ च विसर्गानन्दसंयुता इति भिन्नपदकरणेन पायूपस्थयोर्विसर्गस्यैव कार्यत्वाद् आनन्दरहितत्वेन चतुर्विंशतेरेव तत्तत्त्वमुक्तं भवति । यदाहुः—"व्यानन्दकैश्च तैरपि तत्त्वचतुर्विंशतिस्तथा प्रोक्ता" इति । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेत्यनेन वचनादिव्या-वर्त्तनेन एतच्चतुष्टययुक्तत्वेन चतुर्विंशतितत्त्वानीत्युक्तं भवति । यदाहुः—"करणो-पेतैरेतैस्तत्त्वान्युक्तानि रहितवचनाद्यै"रिति ।

सांख्यमतोक्तचतुर्विंशतितत्त्वानि वदन् तेषां कियतामपि तत्प्रसिद्धाः संज्ञा अप्याह—**दशेति** । अनेन दशेन्द्रियाणि पञ्चभूतानि पञ्चतन्मात्रा मनः अहङ्कारः प्रधानप्रकृतिरिति चतुर्विंशतितत्त्वानि इत्युक्तम्, ग्रन्थकृदेव वक्ष्यति—'पञ्चभूतानि तन्मात्रा इन्द्रियाणि मनस्तथा । गर्वो बुद्धिः प्रधानं च मैत्राणीति विदुर्बुधाः" इति । विकाराः स्युरिति । एषां नित्यकार्यरूपत्वेन विकारता । अष्टौ प्रकृतय इति सम्बन्धः । उत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वादेषां प्रकृतित्वम् । अत्र भूतानीति भूतशब्देन तन्मात्रा उच्यन्ते, कारणे कार्योपचारात्, भूतानां केवलकार्यत्वेन विकारेऽप्युक्तत्वात्, अग्रे तन्मात्रा इति परामर्शाच्च । यदाहुः—"अप्राकृतिकानि सप्त विकृतिसंज्ञकानि स्युः" इति ।। ३८ ।।

अव्यक्तमिति । प्रधानापरपर्याया प्रकृतिरित्यर्थः । अव्यक्तं महदिति व्यत्ययो गोपनार्थः । साव्यक्तं महदिति वा पाठः । यतोऽत्र संहारक्रमो विवक्षितः । यदाहुः—"चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रकृत्यन्तानि संजगुः" इति । अन्यत्र सृष्टिक्रमापेक्षयोक्तम् । अव्यक्तं महदहङ्कृतिभूतानीति । तन्मात्राश्चेति । साहङ्कारा इति तन्मात्रविशेषणम् । तेन व्यत्ययः । चकारेण प्रकृतय इत्यस्य समुच्चयः । तेनैते सप्त प्रकृतिविकृतिवाच्या इत्यर्थः । उत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य प्रकृतिभूतत्वात् । पूर्वपूर्वं प्रति उत्तरोत्तरस्य विकृति-भूतत्वादेषां प्रकृतिविकृतित्वम् । तदाहुः—"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति ।

उपसंहरति—**तत्त्वविदो विदुरिति** । अयमर्थः—ज्ञानेन्द्रियाणीत्यादि एतदन्तं यत्तत्त्वनिरूपणं मया कृतं तत्तत्त्वविदां सम्मतमिति । अथ च तत्त्वविदो विदुरित्यनेन पूर्वप्रकारत्रयोक्ततत्त्वानि नास्मत्सम्मतानि; अपि त्वेतानि प्रकृत्यन्तान्येव चतुर्विंशति-तत्त्वानि । पुरुषान्तानि पञ्चविंशतिः । परान्तानि षड्विंशतिः । अस्मत्सम्मतानीत्युक्तं

अग्नीषोमात्मको देहो बिन्दुर्यदुभयात्मकः ।
दक्षिणांशः स्मृतः सूर्यो वामभागो निशाकरः ॥ ४० ।
नाड्यो दश विदुस्तासु मुख्यास्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः ।
इडा वामे तनोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गला परे ॥ ४१ ।

भवति। इयं योजना साम्प्रदायिकी। तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—"त्रयोविंशतितत्त्वेभ्यः परा प्रकृतिरुच्यते। प्रकृतेस्तु परं प्राहुः पुरुषं पञ्चविंशकम्॥ तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः। तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रकृतेः पुरुषस्य च"॥ इति। केचनान्यथा योजयन्ति। भूतादिकाहङ्कारसृष्टिमुक्त्वा तैजसादिन्द्रियाण्यासन् इत्युद्दिष्टानि इन्द्रियाणि तत्प्रसङ्गात्तेषां विषयानप्याह—ज्ञानेत्यादिपरिकीर्त्तितमित्यन्तेन। उत्तरव्यवहारशेषतया केषाञ्चिन्मन्त्राणां वर्णत्वन्यासयोगादिशेषतया च विकारादि दर्शयति—दशेत्यादि। तत्त्वविद इदं विदुः। एषां तत्रान्तर्भावात् तत्त्वविद्भिरेताः संज्ञाः कृता इत्यर्थः॥ ३९॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमाह—**अग्नीति**। देहः अग्नीषोमात्मकः। कुत इत्यपेक्षायां हेतुमाह–यद्यस्मात्कारणात्। उभयात्मको बिन्दुः, शुक्रमग्निरूपम्, रक्तं सोमरूपं तदात्मकः। यदाहुः—"कलाषोडशकश्चन्द्रः स्याद्द्वादशकलो रविः। कलादशयुतो वह्निः कलाष्टत्रिंशदंशभुक्॥ सप्तत्रिंशद्भवन्तीह गर्भाधानस्य हेतवः। अग्नीषोमात्मकं तेन गीयते सचराचरम्॥ कलांशकेन योगेन भूयाद्गर्भस्य सम्भवः"। इति। एवमप्यग्नीषोमात्मकमित्यर्थः। अग्नीषोमात्मको देह इत्युक्तम् तयोः प्रयोगादिविशेषतया देशविशेषे व्यवहाराय स्थितिमाह—दक्षिणांश इति। अत्र शास्त्रे दक्षिणभागः क्वचिदग्निशब्देन क्वचित्सूर्यशब्देनाऽपि व्यवह्रियते, "अग्नेर्यो दक्षिणो भाग" इत्युक्तेः। वायवीयसंहितायामपि—"द्विधा वै तैजसी वृत्तिः सूर्यात्मा चानलात्मिका" इति॥ ४०॥

पूर्वोक्तसूर्यनिशाकरयोः स्थितिमुपपादयितुं शरीरे नाडीरप्याह—**नाड्य** इति। तासु अनन्तासु दशनाडीर्मुख्या विदुरित्यन्वयः, नाड्योऽनन्ता इति वक्ष्यमाणत्वात्। तासु दशस्वपि तिस्रो मुख्याः प्रकीर्तिताः। तासु मुख्या इति पदस्य चावृत्त्या योजना। अत्रावृत्तिकारणं प्रकीर्तिता इत्यस्योपादानमन्यथा विदुरित्यनेनैव गतार्थत्वात्। उक्तं च—"तत्राद्यास्तिस्रो मुख्यतमाः स्मृताः" इति।

तासामेव स्थितिमाह—**इडेति**। तनोरिति त्रिषु स्थानेषु सम्बध्यते। वामे इडा वाममुष्कोत्था धनुर्वक्रा सती वामनासापर्यन्तं गता इत्यर्थः। तयोर्मध्ये पृष्ठवंशान्तर्गता सुषुम्णा "या मुण्डाधारदण्डान्तरविवरगता" इत्युक्तेः। परे दक्षिणे दक्षिणमुष्कोत्था धनुर्वक्रा दक्षिणनासापर्यन्तं गतेत्यर्थः। यदाहुः–"या वाममुष्कसम्बद्धा सा श्लिष्यन्ती सुषुम्णया। दक्षिणं वृक्कमाश्रित्य धनुर्वक्रा हृदि श्रिता॥ वामांसजत्र्वन्तरगा दक्षिणां नासिकामियात्। तथा दक्षिणमुष्कोत्था नासाया वामरन्ध्रगा"॥ इति। तन्त्रान्तरेऽपि—

मध्या तास्वपि नाडी स्यादग्नीषोमस्वरूपिणी ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च सुपूषाऽलम्बुषा मता ।। ४२ ।
यशस्विनी शंखिनी च कुहूः स्युः सप्त नाडयः ।
नाड्योऽनन्ताः समुत्पन्नाः सुषुम्णा पञ्चपर्वसु ।। ४३ ।

"सुषुम्णकल्पिता याता मुष्कं दक्षिणमाश्रिता। हृद्गता वामभागस्य जत्रुमध्यं समाश्रिता।। दक्षिणं नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजात्मजे। वाममुष्कसमुद्भूता तथाऽन्या सव्यनासिकाम्" ।। इति । अनयोः स्वरूपमुक्तं योगार्णवे—"इडा च शङ्खकुन्दाभा तस्याः सव्ये व्यवस्थिता । पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता" ।। इति । अनेन पिङ्गलेडयोः क्रमेण सूर्याचन्द्रमसोः स्थितिरुक्ता भवति, "इडायां सञ्चरेच्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः" इत्युक्तेः ।। ४१ ।।

मध्येति । सुषुम्णाया मुख्यत्वं वदन् स्वरूपमाह—तास्वपीति । अपिशब्दाद् मुख्येत्यनुषज्यते । तासु तिसृषु मध्या सुषुम्णा, मुख्या सुषुम्णैव तासु नाडीत्युक्तेः । सा कीदृशी ? अग्नीषोमस्वरूपिणी । मुख्यत्वे हेतुत्वेन योज्यम् । यतः पूर्वोक्तसोमाग्निरूपयोरिडापिङ्गलयोरत्रैव लयात् । तदुक्तम्—"राहोरास्यगतः" इति । अनेनास्या ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं स्थितिरित्यप्युक्तम् । यदाहुः—"तयोः पृष्ठवंशमाश्रित्य मध्ये सुषुम्णा स्थिता ब्रह्मरन्ध्रं तु यावत्" इति शिष्टानां सप्तानां नामान्याह—गान्धारीति । आसां स्थितिस्वरूपं चोक्तं योगार्णवे—"इडा पृष्टे तु गान्धारी मयूरगलसन्निभा । सव्यपादादिनेत्रान्ता गान्धारी परिकीर्त्तिता ।। हस्तिजिह्वोत्पलप्रख्या नाडी तस्याः पुरःस्थिता । सव्यभागस्य मूर्द्धादिपादाङ्गुष्ठान्तमाश्रिता ।। पूषा तु पिङ्गला पृष्ठे नीलजीमूतसन्निभा । वाम्यभागस्य नेत्रान्ताद्यावत्पादतलं गता ।। अलम्बुषा पीतवर्णा कण्ठमध्ये व्यवस्थिता । यशस्विनी शङ्खवर्णा पिङ्गला पूर्वदेशगा ।। गान्धार्याश्च सरस्वत्या मध्यस्था शंखिनी मता । सुवर्णवर्णा पादादिकर्णान्ता सव्यभागके ।। पादांगुष्ठादिमूर्द्धान्तं याम्यभागे कूहुर्मता" इति । अन्यैस्तु वारणा सरस्वती विश्वोदरा यशस्विनी एता अपि मुख्यत्वेनोक्ताः । यदाहुः—"ताश्च भूरितरास्तासु मुख्याः प्रोक्ताश्चतुर्दश । सुषुम्नेडापिङ्गले च कुहूरपि सरस्वती ।। गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणा च यशस्विनी । विश्वोदरा शङ्खिनी च ततः पूषा पयस्विनी" ।। अलम्बुषेति । अन्यत्रापि—"चतुर्द्दशात्र यद्देहे प्रधाना नाडयः स्मृताः" इति । आसां ध्यानं संस्थानं च ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तम् । मुख्या इत्यनेनैव सूचिताः ।।४२।

सामान्या आह—**नाड्य इति** । सुषुम्ना पञ्चपर्वसु अनन्ता नाड्यः समुत्पन्नाः । पञ्चपर्वाणि—स्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्धाज्ञान्तानि । तत्राधोऽधो ग्रन्थिमारभ्योर्ध्वोर्ध्वग्रन्थिपर्यन्तं पर्वसमाप्तिः । यद्यपि "ग्रन्थिर्ना" पर्वपरुषी, इति कोशः "इक्षुः पर्वविधिः स्मृतः" इति व्यवहारश्च । तथाप्यत्र षण्णां ग्रन्थीनां सत्त्वादेवं व्याख्यातम् । आश्वलायनश्रौतसूत्रभाष्यकारेण "पर्वण्यं जपेत्" इत्यत्र पर्वशब्दस्यैवं व्याकृतत्वात् । एतदभिप्रायेणैव वक्ष्यति—"मध्यमाङ्गुलिपर्वणि" इति । सुषुम्णायामेतेषु पर्वसु इडा-

मूलाधारोद्गतप्राणस्ताभिर्व्याप्नोति तत्तनुम् ।
वायवोऽत्र दश प्रोक्ता वह्नयश्च दश स्मृताः ।। ४४ ।
प्राणाद्या मरुतः पञ्च नागः कूर्मो धनञ्जयः ।
कृकलः स्याद्देवदत्त इति नामभिरीरिताः ।। ४५ ।

पिङ्गलयोर्योगो भवति इति ज्ञेयम् । अनन्ता इति । गणयितुम् अशक्यत्वादानन्त्यम् । यदाहुः-"पूर्वोक्तायाः सुषुम्णाया मध्यस्थायाः सुलोचने । नाभिहृत्कण्ठतालुभ्रूमध्यपर्वसमुद्भवा ।। अधोमुख्यः शिराः काश्चित् काश्चिदूर्ध्वमुखस्तथा । परा तिर्यग्गतास्याश्च तत्र लक्षत्रयाधिकाः ।। नाड्योऽर्द्धलक्षसंख्याताः प्रधानाः समुदीरिताः । तासु सर्वासु बलवान् प्राणो वायुः समन्ततः ।। संस्थितः सर्वदा व्याप्तः" इति । अध्यात्मविवेके तु विशेषः—"अस्थ्नां शरीरे संख्या स्यात् षष्टियुक्तं शतत्रयम् । त्रीण्येवास्थिशतान्यत्र धन्वन्तरिरभाषत ।।द्विशते त्वस्थिसन्धीनां स्यातामत्र दशोत्तरे। पेशीस्नायुशिरासन्धिसहस्रद्वितयं मतम् ।। नव स्नायुशतानि स्युः पञ्च पेशी-शतान्यपि । अधिका विंशतिः स्त्रीणां स्तनयोर्दिग्भगे दश ।। शिराधमनिकानां तु लक्षाणि नवविंशतिः । सार्द्धानि स्युर्नवशती षट्पञ्चाशद्युता तथा" ।। इति ।। ४३ ।।

नाडीनां फलमाह—**मूलेति** । वक्ष्यमाणेभ्यो भिन्नो मुख्यो देहधारकप्राणाभिन्नो वायुः । यदाहुः—"राजसः प्राणसंज्ञः स्यान्मुख्यो देहस्य धारकः । तद्भेदा दश विख्याता यैर्व्याप्तं स्याच्छरीरकम्" इति । सा चासौ तनुश्च ताम् । पूर्वोक्तं शरीरं तद्भेदांश्चवदन् प्रसङ्गादीनप्याह—**वायव इति** ।। ४४ ।।

तन्नामान्याह—**प्राणाद्या इति** । आदिशब्देनापानव्यानोदानसमानाः । प्रसिद्धत्वेनादिनोक्तिः । तत्र विशेषो योगार्णवे—"इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्तितम् । आस्यनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यगे ।। प्राणालयमिति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन । अपानत्यपानोऽयमाहारं च मलायितम् ।। शुक्रं मूत्रं तथोत्सर्गमपानस्तेन मारुतः । इन्द्रगोपप्रतीकाशः सन्ध्याजलदसन्निभः ।। स च मेढ्रे च पायौ च उरुवङ्क्षणजानुषु । जङ्घोदरे कृकाद्यां च नाभिमूले च तिष्ठति ।। व्यानो व्यानाशयत्यन्नं सर्वव्याधिप्रकोपनः । महारजतसुप्रख्यो हानोपादानकारकः ।। स चाक्षिकर्णयोर्मध्ये कट्यां वै गुल्फयोरपि । घ्राणे गले स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम् ।। स्यन्दयत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रप्रकोपनः । उद्वेजयति मर्म्माणि उदानो नाम मारुतः ।। विद्युत्पावकवर्णः स्यादुत्थानासनकारकः । पादयोर्हस्तयोश्चापि स च सन्धिषु वर्त्तते ।। पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलान् । समं नयति गात्राणि समानो नाम मारुतः ।। गोक्षीरसदृशाकारः सर्वदेहे व्यवस्थितः । उद्गारो नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः ।। उन्मीलने स्थितः कूर्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभः । कृकलस्तु क्षुते चैव जपाकुसुमसन्निभः ।। विजृम्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः । धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतवर्णकः ।। ललाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ त्वगस्थिषु । नागाद्या वायवः पञ्च सहैव परिनिष्ठिताः" ।। इति । आचार्यास्तु—"धनञ्जयाख्यो

अग्नयो दोषदूष्येषु संलीना दश देहिनः ।
बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ।। ४६ ।
शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्मयः ।
स्नाय्वस्थिमज्जानः शुक्रात् त्वङ्मांसास्राणि शोणितात् ।। ४७ ।
षाट्कौशिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु देहिनाम् ।
इत्थंभूतस्तदा गर्भे पूर्वजन्मशुभाशुभम् ।। ४८ ।

देहेऽस्मिन् कुर्याद्बहुविधान् रवान् । स तु लौकिकवायुत्वात्मृतं च न च मुञ्चति" ।। इति । अन्यैस्तु चत्वारो वायव अधिका उक्ताः—"वैरम्भणः स्थानमुख्यः प्रद्योतः प्रकृतस्तथा । वैरम्भणादयस्तत्र सर्ववायुवशङ्गताः" ।। इति ।। ४५ ।।

अग्नीनां स्थितिमाह—**अग्नय इति** । तेषां नामान्यन्यत्रोक्तानि—"ते जातवेदसः सर्वे कलमाषः कुसुमस्तथा । दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः ।। पीठरः पतगः स्वर्णस्त्वगाधो भ्राज एव च" । अन्यत्र तु नामान्तराण्युक्तानि—"जम्भको दीपकश्चैव विभ्रमभ्रमशोभनाः । आवसथ्याऽऽहवनीयौ च दक्षिणाग्निस्तथैव च ।। अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते दश **वह्नयः**" ।। इति । अन्यैरन्यथोक्तानि—"भ्राजको रञ्जकश्चैव क्लेदकः स्नेहकस्तथा । धारको रन्ध्रकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः ।। व्यापकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः" । इति । दोषा वातपित्तकफाः, दूष्याः सप्तधातव इति प्रागेवोक्तम् । एवं प्राणमुक्त्वा तस्य विशिष्टे अवस्थे वदन् प्रसङ्गाद् मनःशरीरयोरप्याह—**बुभुक्षेति** । ऊर्मिर्नाम आर्त्युत्पादकोऽवस्थाविशेषः ।। ४६ ।।

षडूर्मिप्रसङ्गाद् षाट्कौशिकं वदन् शुक्रशोणितकार्यं विविच्याचष्टे **स्नाय्विति**—शुक्रात् पितुः शुक्रात् । स्नाय्वादि । शोणितान्मातुः शोणितात् । त्वगादि । तदुक्तम्—"मातृतस्त्रीणि पितृतस्त्रीणि" इति । अन्यत्र तु—"मृदवः शोणितं मेदो मांसं प्लीहा यकृद्गुदः । हृन्नाभीत्येवमाद्यास्तु भावा मातृभवा मताः ।। समश्रुलोमकचाः स्नायुशिराधमनयो नखाः ।। दशनाः शुक्रमित्यादि स्थिराः पितृसमुद्भवाः ।। इति ।।४७ ।।

गर्भाशये तत् स्थितिप्रकारमाह—**इत्थंभूत इति** । इत्थंभूतः उर्बन्तरितहस्तबद्धश्रोत्रः,मातृपृष्ठमाश्रितो मोक्षोपायमभिध्यायन् इत्यर्थः । यदाहुः—"पाल्यन्तरितहस्ताभ्यां श्रोत्ररन्ध्रे पिधाय सः । उद्विग्नो गर्भसंवासादास्ते गर्भे लयान्वितः ।। स्मरन् पूर्वानुभूतांश्च नानायोनीश्च यातनाः । मोक्षोपायमभिध्यायन् वर्त्ततेऽभ्यासतत्परः" ।। इति । अन्यत्र विशेषः—"कृताञ्जलिर्ललाटेऽसौ मातृपृष्ठमभिश्रितः । अध्यास्ते सङ्कुचद्गात्रो गर्भे दक्षिणपार्श्वगः ।। वामपार्श्वश्रिता नारी क्लीबंमध्याश्रितं मतम्" इति ।। ४८ ।।

स्मरंस्तिष्ठति दुःखात्मा छन्नदेहो जरायुणा ।
कालक्रमेण स शिशुर्मातरं क्लेशयन्नपि ॥ ४९ ।
सपिण्डितशरीरोऽथ जायतेऽयमवाङ्मुखः ।
क्षणात्तिष्ठति निश्चेष्टो भीत्या रोदितुमिच्छति ॥ ५० ।
ततश्चैतन्यरूपा सा सर्वगा विश्वरूपिणी ।
शिवसन्निधिमासाद्य नित्यानन्दगुणोदया ॥ ५१ ।

कालक्रमेणेति । कालक्रममाह याज्ञवल्क्यः—"नवमे दशमे वापि" इति । अन्यत्रापि—"समयः प्रसवस्याथ मासेषु नवमादिषु" इति ॥ ४९ ॥

सपिण्डितशरीरः संकुचद्गात्रः । अवाङ्मुखः अधोमुखः सन्, जायते उत्पाद्यते, सूतिमारुतैर्नुन्न इति शेषः । यदाहुः—"प्रबलैः सूतिमारुतैः । निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सत्वरः" इति । अन्यत्रापि—"क्रियतेऽधःशिराः सूतिमारुतैः प्रबलैस्ततः । निःसार्यते रुजद्गात्रो यन्त्रच्छिद्रेण बालकः" ॥ इति । क्षणं निश्चेष्टस्तिष्ठति । भूमाविति शेषः ॥ ५० ॥

एवं शरीरोत्पत्तिपर्यन्तामर्थसृष्टिमुक्त्वा तत्प्राप्येति सामान्यत उक्त्वा शब्दसृष्टिं विविच्य वक्तुं "भीत्या रोदितुमिच्छति" इत्युक्तरोदनस्याप्यव्यक्तवर्णात्मकत्वाद् वर्णोत्पत्तिप्रकारं वदन् सर्वमन्त्राणां सामान्यतः कुण्डलिनीत उत्पत्तिमाह—**तत इत्यादिना** । तदुक्तम्—"मूलाधारात्प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः पश्चात्पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः । वक्त्रे वैखर्यपि रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्णाबद्धस्तस्माद्भवति पवनः प्रेरितो वर्णसंघः ॥ श्रोतो मार्गस्याविभक्तत्वहेतोस्तत्रार्णानां जायते न प्रकाशः"॥ इति । तत्र ततः शरीरोत्पत्त्यनन्तरं चैतन्यरूपा । अत एव शब्दब्रह्ममयी सा देवी कुण्डली परदेवता सर्वगात्रेण गुणिता, अत एव विश्वात्मना प्रबुद्धा जातप्रबोधा मन्त्रमयं जगत्सूत इति दूरेण सम्बन्धः । तत्र मूलाधारे कुण्डलीभूतसर्पवन्नाडी वर्त्तते । तन्मध्ये वायुवशादस्याः सञ्चरणमेव गुणनम् । तत्र चैतन्यरूपेति स्वरूपाख्यानं सा प्रसिद्धा । सर्वगेति सामान्यतो व्याप्तिर्द्दशिता । विश्वरूपिणीति विषयव्याप्तिः, शिवसन्निधिमासाद्य स्थितेति शेषः । अनेन शैवसिद्धान्ते शक्तिशब्दवाच्येयमित्युक्तम् । सन्निधिशब्दोऽप्यौपचारिकस्तन्मते शिवशक्त्योरभेदात् । तदुक्तमभिनवगुप्तपादाचार्यैः—"शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद् व्यतिरेकं न वाञ्छति । तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहकयोरिव" ॥ इति । यद्वा, सम्यङ्निधिस्वरूपं शिवस्वरूपं प्राप्येत्यर्थः । वक्ष्यति च—पिण्डं भवेत् कुण्डलिनी शिवात्मेति । गुणानां सत्त्वरजस्तमसामुदयो यस्यां सा । नित्यानन्दा चासौ गुणोदया च सा । नित्यानन्देत्यनेन कुण्डलिनीस्वरूपमुक्तं गुणोदयेत्यनेन सांख्यमते प्रकृतिवाच्येत्युक्तम् । यदाहुः—"प्रधानमिति यामाहुर्या शक्तिरिति कथ्यते" इति ॥ ५१ ॥

दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना सर्वदेहानुगा शुभा ।
परापरविभागेन परशक्तिरियं स्मृता ॥ ५२ ॥
योगिनां हृदयाम्भोजे नृत्यन्ती नित्यमञ्जसा ।
आधारे सर्वभूतानां स्फुरन्ती विद्युदाकृतिः ॥ ५३ ॥
शङ्खावर्तक्रमाद्देवी सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गश्रियमुपेयुषी ॥ ५४ ॥

इदानीमाध्यात्माधिभूताधिगुणाधिविषयाधिज्यौतिषक्रमेण तस्याव्याप्तिमाह—**दिक्कालेति** । सर्वदेहानुगेति । देहव्याप्तिः परापरविभागतः । काचन परशक्तिः काचनापरा । तद्विभागेनापि इयं परशक्तिरेव । यदाहुः—''भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्'' ॥ इति । यद्वा, परः स्थूलः, अपरः महदादिः, तद्विभागेन परशक्तिः स्थूलाशक्तिः, स्थूलात्स्थूलेत्युक्तेः । अनेन महदादिव्याप्तिः । यद्वा, सर्वदेहानुगेत्यनेन शब्दतो अर्थतश्च पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गव्याप्तिर्दर्शिता । शब्दतो यथा शिव इत्युच्यते । कुण्डलिनीत्युच्यते । प्रधानमित्युच्यते ।

एवंभूतापि सा स्त्रीत्वेनैव निर्दिश्यत इत्याह—**परापरेति** । परा प्रकृतिः, अपरा नपुंसकप्रकृतिस्तद्विभागेन तत्त्यागेन, इयं परशक्तिः स्मृता । अयमर्थः—यद्यपि लिङ्गत्रयवाच्या, तथापि तूर्णमेवाचलभक्तजनसमस्ताकांक्षाकल्पवल्ली परशक्तिशब्दवाच्येति । अत एव शुभा रमणीया । यदाहुराचार्याः—''पुंनपुंसकयोस्तुल्याप्यङ्गनासु विशिष्यते'' इति । नित्यक्लिन्नाम्नायेऽपि—सर्वत्रावस्थिता ह्येषा कामिनीषु विशेषतः । प्रकाशते ततस्तासामतिवृत्तिन्न कारयेदिति । अञ्जसा तत्त्वेन योगिनां हृदयाम्भोजे नित्यं नृत्यन्तीत्यनेनैव गुरूपदेशेन ज्ञायत इत्यर्थः, दृश्या देशिकदेशितैरित्युक्तेः ॥ ५२ ॥

सर्वभूतानां सर्वजन्तूनामाधारे मूलाधारे चक्रे स्फुरन्तीत्यनेन स्थाननिर्देशः, विद्युदाकृतिरित्यनेन ध्यानमुक्तम् । यदाहुः—''तडित्कोटिप्रख्यां स्वरुचिजितकालानलरुचिम्'' ॥ इति । अथवा अनेन अनेकशब्दोत्पत्तिहेतुत्वेनानेकविलासवतीत्युक्तम् ॥ ५३ ॥

शङ्खेति । मध्ये य आवर्त्तः स तथा शङ्खमध्यमावृत्य तिष्ठति । तद्वदियमपि देवीत्यर्थः । इदमवान्तरवाक्यं भिन्नमेव । शङ्खेति कुण्डलीत्यनयोर्हेतुहेतुमद्भावेन योजना । कुण्डलीभूता कुण्डलाकारतां प्राप्ता ये सर्पास्तेषाम् । केचन कुण्डलीति भिन्नपदं वर्णयन्ति । भूतानि सर्पाश्च एते यथा कुटिलगतयस्तद्वदियमपीत्यर्थ इति । तन्न, कुण्डलीपरदेवतेत्यनेन पुनरुक्तेः ॥ ५४ ॥

सर्वदेवमयी देवी सर्वमन्त्रमयी शिवा ।
सर्वतत्त्वमयी साक्षात् सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरा विभुः ।। ५५ ।
त्रिधामजननी देवी शब्दब्रह्मस्वरूपिणी ।
द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा पञ्चाशद्वर्णरूपिणी ।। ५६ ।
गुणिता सर्वगात्रेषु कुण्डली परदेवता ।
विश्वात्मना प्रबुद्धा सा सूते मन्त्रमयं जगत् ।। ५७ ।
एकधा गुणिता शक्तिः सर्वविश्वप्रवर्तिनी ।
वेदादिबीजं श्रीबीजं शक्तिबीजं मनोभवम् ।। ५८ ।
प्रासादं तुम्बुरुं पिण्डं चिन्तारत्नं गणेश्वरम् ।
मार्त्तण्डभैरवं दौर्गं नारसिंहं वराहजम् ।। ५९ ।
वासुदेवं हयग्रीवं बीजं श्रीपुरुषोत्तमम् ।
अन्यान्यपि च बीजानि तदोत्पादयति ध्रुवम् ।। ६० ।

सर्वदेवमयीति । देवव्याप्तिः, दीव्यतीति देवी तेजोरूपेत्यर्थः। अनेन तेजोव्याप्तिः सर्वमन्त्रमयीति मन्त्रव्याप्तिः । शिवा शिवरूपेत्यर्थः । यद्वा, शिवा कल्याणरूपा । साक्षात् सर्वतत्त्वमयीति तत्त्वव्याप्तिः, सूक्ष्मतरा विभुरिति, विरोधपरिहारस्तु—सूक्ष्मतरा दुर्ज्ञाना। यद्वा, सूक्ष्मात् त्रसरेणोरपि सूक्ष्मतरा अणुतरा । अनेनाण्वादिव्याप्तिर्दर्शिता । तदुक्तम् —"बालाग्रस्य सहस्रधा विदलितस्यैकेन भागेन या सूक्ष्मत्वात् सदृशी त्रिलोकजननीति" । विभुः इयत्तया ज्ञातुमशक्या ।। ५५ ।।

त्रिधामेति । सूर्यसोमाग्निरूपम् । यद्वा, त्रिधामेति स्थानत्रयं पातालभूस्वर्गरूपम्, अनेन स्थानव्याप्तिर्दर्शिता । द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मेति भूतलिपिमन्त्रमयी । पञ्चाशद्वर्णरूपिणीति मातृकामयी ।। ५६-५७ ।।

एवं सामान्यत उत्पत्तिमुक्त्वा एकद्वयादिविशेषाकारेण शब्दसृष्टिं वदन् प्रसङ्गादन्तरन्तर्जगच्छब्दसूचितामर्थसृष्टिमप्यभिधातुमुपक्रमते—**एकधेति** । सर्वं विश्वं शब्दार्थरूपं तत्प्रवर्त्तिनी तदुत्पादिका शक्तिरेकधा गुणिता वेदादिबीजमुत्पादयतीति सम्बन्धः। एवमग्रेऽपि बोद्धव्यम् । वेदादिबीजं प्रणवमन्त्ये वक्ष्यति, श्रीबीजमष्टमे, शक्तिबीजं नवमे, मनोभवं सप्तदशे ।। ५८ ।।

प्रासादमष्टादशे । तुम्बुरुमेकोनविंशे । पिण्डमुपान्त्ये । चिन्तारत्नमेकोनविंशे । गणेश्वरं त्रयोदशे । मार्त्तण्डभैरवं चतुर्दशे । दौर्गमेकादशे । नारसिंहं षोडशे । वाराहं पञ्चदशे ।। ५९ ।

वासुदेवं ग्लौं इदं गोपालबीजत्वेनोद्धृतम्, तद्वासुदेवशब्देनोक्तम् । तत्सप्तदशे। नारदपञ्चरात्रोक्तं वियन्मात्रं वासुदेवबीजं वा । हयग्रीवं पञ्चदशे ।

यदा भवति सा संविद् द्विगुणीकृतविग्रहा ।
हंसवर्णौ परात्मानौ शब्दार्थौ वासरक्षये ।। ६१ ।
सृजत्येषा परा देवी तदा प्रकृतिपूरुषौ ।
यद्यदन्यज्जगत्यस्यां युग्मं तत्तदजायत ।। ६२ ।
त्रिगुणीकृतसर्वाङ्गी चिद्रूपा शिवगेहिनी ।
प्रसूते त्रैपुरं मन्त्रं मन्त्रं शक्तिविनायकम् ।। ६३ ।
पाशाद्यं त्र्यक्षरं मन्त्रं त्रैपुटं चण्डनायकम् ।
सौरं मृत्युञ्जयं शक्तिसम्भवं विनतासुतम् ।। ६४ ।
वागीशीत्र्यक्षरं मन्त्रं नीलकण्ठं विषापहम् ।
यन्त्रं त्रिगुणितं देव्या लोकत्रयगुणत्रयम् ।। ६५ ।
धामत्रयं सा वेदानां त्रयं वर्णत्रयं शुभा ।
त्रिपुष्करं स्वरान्देवी ब्रह्मादीनां त्रयं त्रयम् ।। ६६ ।
वह्नेः कालत्रयं शक्तित्रयं वृत्तित्रयं मतम् ।
नाडीत्रयं त्रिवर्गं सा यद्यदन्यत् त्रिधा मतम् ।। ६७ ।

श्रीपुरुषोत्तममिति । श्रीयुक्तपुरुषोत्तम इत्युक्तत्वात् शक्तिशक्तिमतोरभेदात् पुरुषोत्तमशक्तिबीजं श्रीपुरुषोत्तमशब्देनोक्तं तत् सप्तदशे । अत्र कामबीजमेव पुरुषोत्तमबीजत्वेनोक्तम्, यदाहुः—"धरया लिङ्गितो ब्रह्मा मायाबिन्दुविभूषितः । पुरुषोत्तमसंज्ञोऽत्र देवो मन्मथविग्रहः" इति । **अन्यान्यपीति** । चन्द्रबीजबिम्बबीजादीनि ।। ६० ।।

हंसवर्णौ चतुर्दशे, परात्मानौ वर्णौ इति सम्बध्यते । परमात्मवाचकावित्यर्थः । तौ सोऽहंरूपावन्त्ये ।। ६१ ।।

प्रकृतिपूरुषाविति । यद्यपि पुरुषोऽनादिस्तथापि मायाशबलितत्वेनात्र प्रादुर्भावप्रचारात् । अन्यत् युग्ममस्याः सकाशादजायतेति सम्बन्धस्तद्यज्ज्योतिर्मन्वादि ।। ६२ ।।

त्रैपुरं मन्त्रद्वयं द्वादशे । शक्तिविनायकं त्रयोदशे । यद्यप्यग्रे नवाक्षरयोगाद् द्वादशाक्षरस्तथापि बीजत्रयात्मकत्वं त्रयाणां बीजरूपत्वेन प्राधान्यात् । ह्रीं श्रीं ह्रीं इति तन्त्रान्तरोक्तो वा ।। ६३ ।।

पाशाद्यं नवमे । त्र्यक्षरमिति । त्रिकण्टकीयद्वयं दशमे । विशेषणविशेष्यभावो वा । त्रैपुटं दशमे । चण्डनायकं चण्डेश्वरं विंशे । सौरं चतुर्दशे । मृत्युञ्जयमष्टादशे । शक्तिसम्भवं मन्त्रद्वयं नवमे । शाक्तं शाम्भवमिति पाठे शाम्भवं तन्त्रान्तरोक्तं प्रणवमायाबीजप्रासादात्मकम् । विनतासुतं क्षिप ओं इति तन्त्रान्तरोक्तम् ।। ६४ ।।

वागीशीत्र्यक्षरं सप्तमे । वागीशमिति पाठे त्र्यक्षरमिति नवमस्थं शाक्तमेकम् । विषापहं नीलकण्ठमेकोनविंशे । यन्त्रं नवमे । गुणत्रयं धामत्रयं चतुर्थे । यद्यप्यथर्ववेदोऽस्ति, तथापि हौत्राध्वर्यवौद्गात्ररूपपदार्थत्रयेण यज्ञनिष्पादनाद् वेदानां त्रय-

चतुःप्रकारगुणिता शाम्भवी शर्मदायिनी ।
तदानीं पद्मिनीबन्धोः करोति चतुरक्षरम् ।। ६८ ।
चतुर्वर्णं महादेव्या देवीतत्त्वचतुष्टयम् ।
चतुरः सागरानन्तः करणानां चतुष्टयम् ।। ६९ ।
सूक्ष्मादींश्चतुरो भावान् विष्णोर्मूर्त्तिचतुष्टयम् ।
चतुष्टयं गणेशानामात्मादीनां चतुष्टयम् ।। ७० ।
तथापूजादिकं पीठं धर्मादीनां चतुष्टयम् ।
दमकादीन् गजान् देवी यद्यदन्यच्चतुष्टयम् ।। ७१ ।

मित्युक्तम् । श्रुतिरपि—"सैषा त्रयी विद्या यज्ञ" इति । वर्णत्रयं प्रणवस्य । अकारोकारमकाराः । त्रिपुष्करं तीर्थत्रयम् । तस्य ज्येष्ठमध्यमकनीयस्त्वेन त्रित्वम् । स्वरानुदात्तानुदात्तस्वरितान् । देव्यो गायत्रीसरस्वतीसावित्र्यः, ब्रह्मादीनां ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रयं नवमे, देवीति भिन्ने पदे कुण्डलीविशेषणम् । वह्नेस्त्रयं दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयम् । कालत्रयम् अतीतवर्तमानभविष्यद्रूपम्, प्रातर्मध्याह्नसायंकालरूपं वा । शक्तित्रयं रौद्रीज्येष्ठावामात्मकम् । तदाद्ये प्रभावोत्साहमन्त्ररूपं वा । वृत्तित्रयं याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपम्, त्रीणि कर्माणि जीविकेति स्मरणात् । कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यं वा वृत्तित्रयम् । महदिति पाठे नाडीत्रयस्य विशेषणत्वेन महदिति योज्यम् । नाडीत्रयम् इडा-सुषुम्ना-पिङ्गलारूपमाद्ये, त्रिवर्गं धर्मार्थकामाः, "त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः" इत्युक्तेः । अन्यदिति दोषत्रयादि ।। ६५-६७ ।।

पद्मिनीबन्धोरिति । तन्त्रान्तरोक्तः प्रणवमायाहंसवर्णात्मकः ।। ६८ ।।

महादेव्या महालक्ष्म्याः अष्टमे । देवीतत्त्वचतुष्टयम् आत्मविद्याशिवसर्वतत्त्वम् । चतुरः सागरानिति । प्रागादिदिगपेक्षया चतुष्ट्वं वस्तुतस्तस्यैकत्वात् । अन्तःकरणानां सूक्ष्मादीनामिति चाद्ये ।। ६९ ।।

सूक्ष्मा परा, आदिशब्देन पश्यन्तीमध्यमावैखर्य्यः । तदुक्तम्—"वैखरी मध्यमा चैव पश्यन्ती चापि सूक्ष्मया । व्युत्क्रमेण भवन्त्येताः कुण्डलिन्यादितः क्रमात्" ।। इति । भावानवस्थाविशेषान् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयान् । विशेषणविशेष्यभावो वा । विष्णुमूर्तीरष्टमे । गणेशानामिति त्रयोदशे । आत्मादीनामिति चतुर्थे ।। ७० ।।

पीठमिति । उड्याणजालन्धरपूर्णगिरिकामरूपाणि । धर्मादीनामिति चतुर्थे । अधर्मादीनामप्युपलक्षकं धर्मार्थादीनां वा तदाद्ये । गजानित्यष्टमे । अन्यदिति । सिद्धादिमण्डलदीक्षा हेरम्बमन्त्रदेवी दूतीबीजादि ।। ७१ ।।

पञ्चधा गुणिता पत्नी शम्भोः सर्वार्थदायिनी ।
त्रिपुरा पञ्चकूटं सा तस्याः पञ्चाक्षरद्वयम् ।। ७२ ।
पञ्चरत्नं महादेव्याः सर्वकामफलप्रदम् ।
पञ्चाक्षरं महेशस्य पञ्चवर्णं गरुत्मतः ।। ७३ ।
सम्मोहनान्पञ्चकामान् बाणान्पञ्च सुरद्रुमान् ।
पञ्चप्राणादिकान् वायून् पञ्चवर्णान् महेशितुः ।। ७४ ।
मूर्त्तीः पञ्च कलाः पञ्च पच्च ब्रह्म ऋचः क्रमात् ।
सृजत्येषा परा शक्तिर्वेदवेदार्थरूपिणी ।। ७५ ।
षोढा सा गुणिता देवी धत्ते मन्त्रं षडक्षरम् ।
षट्कूटं त्रिपुरामन्त्रं गाणपत्यं षडक्षरम् ।। ७६ ।
षडक्षरं महेशस्य श्रीकृष्णस्य षडक्षरम् ।
षडक्षरं हिमरुचेर्नारसिंहं षडक्षरम् ।। ७७ ।

पञ्चधेति । क्रमात् पञ्चकूटादिकमेषा सृजतीति सम्बन्धः। क्रमस्तु वक्ष्यमाणः शक्तिध्वन्यादिकः। एवमग्रेऽपि । षट्क्रमादिति पदानि शब्दसृष्टौ संयोज्यायमेवार्थस्तेषां व्याख्येयः। पञ्चकूटमिति। हंसकलरव एते पञ्चवर्णा एकीकृताः कूटशब्देनोच्यन्ते, तस्याः पञ्चाक्षरद्वयमिति । एकः पञ्चकामैरपरे बाणबीजैरेतानि द्वादशे । तदुक्तं दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्—"त्रिपुरेशीमन्त्रमध्ये बाणाः प्रोक्ता मयेश्वरि । तैरेव पञ्चभिर्वार्णैर्विद्या पञ्चाक्षरी भवेत् ।। पूर्वोक्तपञ्चकामैस्तु पञ्चकामेश्वरी भवेत्" इति ।। ७२ ।।

पञ्चरत्नमिति। ग्लुं म्लुं स्लुं प्लुं ब्लुमिति मन्त्रपञ्चकं तन्त्रान्तरोक्तम् । सिद्धाम्बा विजया श्यामा वाराही सुन्दरीत्यपीति। महेशस्येति अष्टादशे । गरुत्मत इति चतुर्विंशे ।। ७३ ।।

सम्मोहनानिति। बहुवचनमाद्यर्थम्। सम्मोहनादीन् कामान् द्वादशे, सुरद्रुमान् मन्दारपारिजातसन्तानकल्पद्रुमहरिचन्दनान् वायूनाद्ये । वर्णान् शुक्लादीन् तृतीये । महेशितुरित्यग्रिमेण सम्बध्यते । मूर्त्तीरष्टादशे, कला निवृत्त्याद्या आद्ये । ब्रह्मऋच ईशानाद्या अष्टादशे । अन्यदित्यपि ज्ञेयम् । तच्च भूतप्रणवभेदादित्यमूर्तिपञ्चगव्यादि धत्ते विधत्ते करोतीत्यर्थः। षडक्षरं राममन्त्रं पञ्चदशे । षट्कूटमिति त्रिपुरार्णवोक्तम्। षट्कूटं मध्यबीजम्। तदुक्तम्—"कान्तान्तवान्ताकुललान्तवामनेत्रान्वितं दण्डिकुलं सनादम्। षट्कूटमेतत् त्रिपुरार्णवोक्तमत्यन्तगुह्यं स्मर एव साक्षादिति"। गाणपत्यं तन्त्रान्तरोक्तं चतुर्थ्यन्तं वक्रतुण्डं वर्मान्तम् ।। ७४-७६ ।।

षडक्षरं शैवमष्टादशे, षडक्षरं कृष्णमन्त्रं सप्तदशे, विशेषणविशेष्यभावो वा।

ऋतून् वसन्तमुख्यांश्च आमोदादीन् गणाधिपान् ।
कोशानूर्मीन् रसान् शक्तीः शाकिन्याद्याः षडध्वनः ॥ ७८ ।
यन्त्रं षड्गुणितं शक्तेः षडाधारानजीजनत् ।
षड्विधं यज्जगत्यस्मिन् सर्वं तत्परमेश्वरी ॥ ७९ ।
सप्तधा गुणिता नित्या शङ्कराद्धशरीरिणी ।
सप्तार्णं त्रिपुरामन्त्रं सप्तवर्णं विनायकम् ॥ ८० ।
सप्तकं व्याहृतीनां सा सप्तवर्णं सुदर्शनम् ।
लोकान् गिरीन् स्वरान्धातून्मुनीन्द्वीपान्ग्रहानपि ॥ ८१ ।

हिमरुचेः षडक्षरं चतुर्द्दशे, नारसिंहं षोडशे, षडक्षरं पाशुपतास्त्रं विंशे, विशेषणविशेष्यभावो वा ॥ ७७ ॥

ऋतूनिति त्रयोविंशे । आमोदादीनिति त्रयोदशे । कोशानूर्मीनाद्ये । रसान् मधुरादीन् । शक्तीरामोदादीनां त्रयोदशे । शाकिन्याद्या इति विंशे । शक्तीः शाकिन्याद्या इति, विशेषणविशेष्यभावो वा । षडध्वनः पञ्चमे ॥ ७८ ॥

यन्त्रं नवमे । आराधान् पञ्चमे । जगति यत्सर्वं षड्विधम् । षडङ्गसीतामन्त्रं षट्कर्मासनादि ॥ ७९ ॥

सप्तार्णमिति । सप्तवर्णं पद्मावतीमन्त्रं दशमे । त्रिपुरामन्त्रमिति । मायाबीजाद्योऽनुलोमविलोमभैरवीमन्त्रः । सप्तवर्णं शङ्खमन्त्रं सप्तदशे । विनायकं सुब्रह्मण्यं त्रयोदशे । यद्वा, सप्तार्णं त्रिपुरामन्त्रं विनायकं सप्तवर्णमिति विशेषणविशेष्यभावः ॥ ८० ॥

व्याहृतीनामिति । एकविंशे सप्तवर्णमिति । अंकुशमन्त्रं सप्तदशे । सुदर्शनं षोडशे, विशेषणविशेष्यभावो वा । लोकान् भूरादिकान् गिरीन् विन्ध्यपारियात्रसह्यर्क्षमलयमहेन्द्रशुक्तिमतः । स्वरान् षड्जऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादान् । धातून् त्वगादीनाद्ये । मुनीन् वशिष्ठकश्यपात्रिजमदग्निगौतमविश्वामित्रभरद्वाजान् वैवस्वतमन्वन्तरे, एत एव ऋषयः सप्त । द्वीपान् जम्बूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करान् । ग्रहानिति केषांचिन्मते राहुकेत्वोर्ग्रहत्वाभावात् सप्तेत्युक्ताः, तान् षष्ठे । तथा च वराहमिहिराचार्यैः—"अमृतास्वादविशेषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुरस्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं ग्रहभावं नैव प्राप्नोति" इत्यादिना, "एवमुपरागकारणमुक्तमिदं दिव्यदृग्भिराचार्यैः । राहुरकारणमस्मिन् इत्युक्तः शास्त्रसद्भावः ॥ योऽसावसुरो राहुस्तस्य वरो ब्रह्मणा पुरा दत्तः । आप्यायनमुपरागे दत्तहुतांशेन ते भवितेति' ॥ इत्यादिना च बहुना ग्रन्थसन्दर्भेण राहुकेत्वोर्ग्रहता निरस्ता । अपिशब्दादजीजनदिति क्रियानुषज्यते ॥ ८१ ॥

समिधः सप्त संख्याताः सप्तजिह्वा हविर्भुजः ।
अन्यत्सप्तविधं यद्यत्तदस्याः समजायत ।। ८२ ।
अष्टधा गुणिता शक्तिः शैवमष्टाक्षरद्वयम् ।
विष्णोः श्रीकरनामानं मन्त्रमष्टाक्षरं परम् ।। ८३ ।
अष्टाक्षरं हरेः शक्तेरष्टाक्षरयुगलं परम् ।
भानोरष्टाक्षरं दौर्गमष्टार्णं परमात्मनः ।। ८४ ।
अष्टार्णं नीलकण्ठस्य वासुदेवात्मकं मनुम् ।
यन्त्रं कामार्गलं दिव्यं देवीयन्त्रं घटार्गलम् ।। ८५ ।
गन्धाष्टकं शुभं देवी देवानां हृदयङ्गमम् ।
ब्राह्म्याद्या भैरवान् सर्पान् मूर्त्तीराशा वसूनपि ।। ८६ ।

समिध इत्युत्तरपदमुत्तरक्रियायामन्वेति। हविर्भुजः समिधः सप्त श्रुत्युक्ताः। तथा च श्रुतिः—"सप्त ते अयने समिधः सप्तजिह्वाः सप्त ऋषयः सप्तधाम प्रियाणीति"। सप्तग्रहाणां वा—'अर्कः पलाशः खदिरोऽप्यपामार्गोऽथ पिप्पलः। उदुम्बरः शमी च' इति। तदा हविर्भुज इत्यत्र न सम्बध्यते। सप्तजिह्वास्त्रिविधा अपि पञ्चमे। अन्यदिति। प्रकृतिविकृतित्रिपुरातत्त्वगरुडमन्त्रयन्त्रपटलमन्त्रद्वयवैवस्वतमन्त्रादि ।। ८२ ।।

शैवं द्वयमप्येकोनविंशे। विष्णोः श्रीकरनामानं परमष्टाक्षरं कृष्णस्य, द्वावपि सप्तदशे ।। ८३ ।।

हरेरिति पञ्चदशे। शक्तेरिति नवमे। युगलमपि भानोरिति चतुर्दशे। दौर्गं द्वयमप्येकादशे। परमात्मन इति षष्ठे।। ८४ ।।

नीलकण्ठस्येति। नीलकण्ठशब्देन क्षेत्रपालमन्त्रो गृहीतः, स विंशे। तन्त्रान्तरोक्तो वा, ॐ नीलकण्ठाय स्वाहेति, वासुदेवाय स्वाहेति। वासुदेवात्मकं मनुं मन्त्रम्। आगमशास्त्रे मन्त्रस्य मनुशब्दः संज्ञा। ॐ नमो वासुदेवायेति तन्त्रान्तरोक्तम्। कामार्गलं सप्तदशे। तस्य कामार्गलत्वेन प्रसिद्ध्यभावात्तन्त्रान्तरोक्तं कामार्गलम्—"व्योमब्रह्मेन्द्रलोकेशवह्निवामाक्षिबिन्दुमत्। कर्णिकायां लिखेत् साध्यं कामिनीं च दलाष्टके ।। मूलं मासकलापत्रेष्वालिखेत् स्वरभेदितम्। दन्तपत्रेषु तद्भिन्नवर्णैः सान्तैश्च कादिभिः।। वेष्टयेन्मन्दिरेणैतद् बहिः शक्त्याङ्कुशेन च। यन्त्रं घटार्गलेनैतत्तुल्यं कामार्गलं विदुरिति।।" दिव्यं यमार्गलमित्यर्थः, दिव्यं यमार्गलयन्त्रमित्युक्तेः। इदं चतुर्विंशे। देवी भुवनेशी, "हृल्लेखा शक्तिदेव्याख्या" इत्युक्तेः। तस्याः यन्त्रं घटार्गलं नवमे ।। ८५ ।।

गन्धाष्टकमपि त्रिविधं तुर्ये। देवो विष्णुर्देवः शिवश्च देवौ, देवी च देवौ च देवास्तेषां क्वचिद्दिव्यमिति पाठः, तदा देवानामिति सामान्येन। ब्राह्म्याद्याः षष्ठे।

अष्टपीठं महादेव्या अष्टाष्टकसमन्वितम् ।
अष्टौ ताः प्रकृतीर्विघ्नान्वक्रतुण्डादिकान् क्रमात् ।। ८७ ।
अणिमादिगुणान्नागान् वह्नेर्मूर्तीर्यमादिकान् ।
अष्टात्मकं जगत्यन्यत् सर्वं वितनुते सदा ।। ८८ ।
गुणिता नवधा नित्या सूते मन्त्रं नवात्मकम् ।
नवकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी ।। ८९ ।
नवकं पीठशक्तीनां शृङ्गारादीन् रसान्नव ।
माणिक्यादीनि रत्नानि नव वर्गयुतानि सा ।। ९० ।

अष्टौ भैरवान्नवमे । सर्पान् त्रयोविंशे । अष्टमूर्तीर्विंशे, आशाः पूर्वादीः । वसूनिति । "धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च अष्टैते वसवः स्मृताः" ॥ इति ।। ८६ ।।

अष्टाष्टकसमन्वितमष्टपीठं चतुःषष्टिविधम्, यथा—"मायामङ्गलनागवामनमहालक्ष्मीचरित्राभृगुच्छायाछत्रहिरण्यहस्तिनमहेन्द्रोड्डीशचम्पापुरम् (१४)। षष्ठं क्षीरकमञ्जनेश्वरपुरैलाश्चन्द्रपूःश्रीगिरिः कोलाकुल्लकपूर्णपर्वतकुरुक्षेत्रैकलिङ्गार्बुदाः (१२)।। काश्मीरैकाम्रकान्तामलयगिरिवरैकारकन्धूतदेवी कोट्टाम्रातेशजालन्धरसुरभिमनीषाद्रिकाशीप्रयागाः (१४)। त्रिस्रोतःकामकोट्टोज्जयिनिसमथुरं कोशलाकान्यकुब्जोडयाणौङ्कारादृट्टहासाविरज इह ततः कुण्डिनं राजगेहम् (१२) ॥ नेपालपुण्ड्रवर्द्धनमालवपरसीरकामरूपकेदाराः (६) । विन्ध्यमहामठगोश्रुतिकाम्पिल्यश्रीपीठमरुदीशाः (६) [६४] इति ।। प्रकृतीराद्ये । विघ्नान् वक्रतुण्डांश्च त्रयोदशे ।। ८७ ।।

अणिमादीति । अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च प्राकाम्यं प्राप्तिरेव चेति । नागान् गजानष्टमे । वह्निरिति पञ्चमे । यमादिकानन्त्ये । अन्यदिति । श्रीबाणरतिप्रियधूमावतीमन्त्रादि ।। ८८ ।।

नवधेति । जगति यावान् नवात्मको नवाक्षरो मन्त्रस्तं सूते सशार्ङ्गनवार्णो गोपालमन्त्रादिः । सेत्यन्तं पूर्वक्रियया, उत्तरपद्यमुत्तरक्रियया सम्बध्यते । शक्तितत्त्वानामिति । प्रकृतिर्नादो बिन्दुर्बिन्दुर्नादो बीजम्, रौद्री ज्येष्ठा वामेति नव शक्तितत्त्वानि । आद्ये वक्ष्यमाणानि दश सदाशिव्यतिरिक्तानि, नवेत्यन्ये ।। ८९ ।।

पीठशक्तीनामिति । तत्तन्मन्त्रेष्वपि तत्र तत्र शृङ्गारादीन् "शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः । वीभत्सरौद्रशान्ताश्च नव काव्ये रसाः स्मृताः" इति । रत्नानि नव वर्गाश्च षष्ठे ।। ९० ।।

नवकं प्राणदूतीनां मण्डलं नवकं शुभम् ।
यद्यन्नवात्मकं लोके सर्वमस्या उदञ्चति ॥ ६१ ॥
दशधा विकृता शम्भोर्भामिनी भवदुःखहा ।
दशाक्षरं गणपतेस्त्वरितायाः दशाक्षरम् ॥ ६२ ॥
दशाक्षरं सरस्वत्या यक्षिण्याः सा दशाक्षरम् ।
वासुदेवात्मकं मन्त्रमश्वारूढा दशाक्षरम् ॥ ६३ ॥
त्रिपुरा दशकूटं स्यात् त्रिपुराया दशाक्षरम् ।
नाम्ना पद्मावतीमन्त्रं रमामन्त्रं दशाक्षरम् ॥ ६४ ॥
दशकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी ।
नाडीनां दशकं विष्णोरवतारान् दश क्रमात् ॥ ६५ ॥

प्राणदूतीनामिति त्रयोविंशे । मण्डलं नवनाभं तृतीये । यद्यदिति । नवकुण्डं नवग्रहकूर्मचक्रनवकोष्ठादि ॥ ६१ ॥

गणपतेरिति । क्षिप्रप्रसादनस्य त्रयोदशे । त्वरिताया इति मायाहीनं दशमे । तदुक्तम्—"वर्म खे च तदन्त्यः शिवयुक् चरमोऽङ्गनाद्युसार्विलवम् । अन्त्यः सयोनिरस्त्रान्तकः सतारो मनुर्द्दशार्णयुतः" इति । नारायणीयेऽपि—"भुवनेशो भूतदण्डी कलान्त्यान्त्यं सयोनिकम् । तत्पञ्चमं तदन्त्यं सरुद्रं सामन्तमालयम् ॥ रामाख्यं दीर्घमाद्यं च कोपतत्त्वं हरान्तयुक् । एतत्फडन्तं तारादि मन्त्रं विद्याद्दशाक्षरम्" । इति" ॥ ६२ ॥

सरस्वत्या इति सप्तमे । यक्षिण्या इति । तन्त्रान्तरोक्तम्—"श्रीं श्रीं यक्षिणि हं हं हं स्वाहा" इति । वासुदेवात्मकमिति । गोपालं सप्तदशे । अश्वारूढेति बीजत्रयं मुक्त्वा दशमे । तन्त्रान्तरे दशाक्षर्या एव उद्धृतत्वात् । तदुक्तम्—"आद्यस्त्रयोदशो दण्डी ततस्त्वैकादशः परम् । अष्टमस्य तृतीयं स्यादाद्यंतार्त्तीयसंयुतम् ॥ षष्ठाद्यं सप्तमस्यापि द्वितीयं षष्ठपञ्चमम् । आद्यैकादशसंयुक्तं पश्चात्सप्तमपञ्चमम् ॥ तत्तुर्येण युतं पश्चात् सप्तमस्य द्वितीयकम् । आद्यतार्त्तीयसंयुक्तं द्विठः प्रोक्ता दशाक्षरी" ॥ इति ॥ ६३ ॥

दशकूटमिति । मध्यबीजस्य षट्कूटत्वमाद्यन्तबीजयोः क्रमेण कूटद्वयमिति मिलित्वा दशकूटं त्रिपुराया इति । तन्त्रान्तरोक्तम्—"ऐस् ह्रैंस् ह्रीस् ह्रौंस् ह्रौं त्रिपुरायै नमः" इति । पद्मावतीमन्त्रं तन्त्रान्तरोक्तम् -"ह्लें ह्लें पद्मे पद्मावति स्वाहेति" । रमामन्त्रमष्टमे । राममन्त्रमिति पाठे पञ्चदशे ॥ ६४ ॥

शक्तितत्त्वानामिति पञ्चमे । नाडीनामित्याद्ये । अवतारानिति सप्तदशे ॥ ६५ ॥

दशकं लोकपालानां यद्यदन्यत् सृजत्यसौ ।
एकादश क्रमात्संविद्गुणिता सा जगन्मयी ।। ९६ ।
रुद्रैकादशनीमाद्याशक्तेरेकादशाक्षरम् ।
एकादशाक्षरं वाण्या रुद्रानेकादश क्रमात् ।। ९७ ।
सुमुद्गिरति सर्वात्मा गुणिता द्वादश क्रमात् ।
नित्यामन्त्रं महेशान्याः वासुदेवात्मकं मनुम् ।। ९८ ।
राशीन् भानून् हरेर्मूर्त्तीर्यन्त्रं सा द्वादशात्मकम् ।
अन्यदेतादृशं सर्वं यत्तदस्यामजायत ।। ९९ ।

लोकपालानामिति तुर्ये। अन्यदिति। अग्निमन्त्रसंस्कारजयदुर्गामन्त्रादि ।।९६।।

रुद्रैकादशनीमिति। षडङ्गरुद्रैकावृत्ती रुद्राध्यायस्य तादृशः । एकादश तु रुद्रस्य रुद्रैकादशनी त्विति ।। षडङ्गरुद्रस्तु यज्जाग्रतः षट् सहस्रशीर्षा द्वाविंशतिस्ततः । आशुः शिशानो विभ्राडित्यनुवाकद्वयं शतम् ।। सहस्रशीर्षेति षोडशर्भिर्द्वितीयं षड्भिस्तृतीयं शतमिति । शतरुद्रीयेणास्त्रम् । शतरुद्रस्तु—"षट्षष्टिर्नीलसूक्तञ्च पुनः षोडश ऋग्जपः । एष ते द्वे नमस्ते द्वे नतं विद्वयमेव च ।। मीढुष्टमचतुष्कं च एतत्तु शतरुद्रियमिति" । आद्यशक्तेः सरस्वत्या एकादशाक्षरं सप्तमे । यद्वा, आद्यशक्तेर्नित्यक्लिन्नायास्तन्त्रान्तरोक्तम्—"ह्लीं नित्यक्लिन्ने मदद्रवे स्वाहेति" । आद्येति पाठे देवीविशेषणम् । वाण्या अयमपि सप्तमे । रुद्रानिति । "हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः । वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्द्दी रैवतस्तथा ।। मृगव्याधश्च शर्वश्च कपालीति शिवा मताः" ।। इति । अत्राप्यन्यदिति ज्ञेयम् । तच्च शक्ति-विनायकमन्त्रादि ।। ९७ ।।

समुद्गिरतीति क्रिया काकाक्षिगोलकन्यायेन पूर्वोत्तरवाक्ययोः सम्बध्यते। अन्त्याद्योर्निबन्धनात् सा चोत्तरवाक्ये अन्यदित्यन्तं सम्बध्यते। इत उत्तरं भिन्नमेव वाक्यम्। नित्यामन्त्रं महेशान्या वज्रप्रस्तारिण्याश्च दशमे । वासुदेवं पञ्चदशे ।।९८।।

राशीनष्टमे। भानून् हरेर्मूर्तींश्च पञ्चदशे। यन्त्रं नवमे। अन्यदिति। खड्गमन्त्रादि। एतादृशमित्यनेनैतदुक्तं भवति। त्रयोदशधा गुणिता वागीश्वर्यश्वारूढामन्त्राः। विश्वेदेवादिकं चतुर्दशधा लक्ष्मीवासुदेवगोपालमन्त्रभुवनादिकम्। पञ्चदशधा नित्या शूलिनीमन्त्रतिथ्यादिकम्, षोडशधा चक्रमन्त्रं स्वरकलादिकम्, सप्तदशधा लघुपञ्चमीतारादिविद्यायन्त्रादिकम् । अष्टादशधा कृष्णवामनमन्त्रम् अग्निसंस्कारादिकम् । ऊनविंशतिधा कृष्णधरामन्त्रादिकम्। विंशतिधा रत्नधारोमामहेश्वरमन्त्रादिकम् । एकविंशतिधा बटुकनाममन्त्रतन्त्रादिकम् । द्वाविंशतिधा कृष्णान्नाधिपतिसुमुखीमन्त्रादिकम्। त्रयोविंशतिधा लघुश्यामापुरुषोत्तमहृदङ्गमन्त्रादिकं सूत इति । ।। ९९ ।।

चतुर्विशति तत्त्वात्मा यदा भवति शोभना ।
गायत्रीं सवितुः शम्भोः गायत्रीं मदनात्मिकाम् ॥ १०० ॥
गायत्रीं विष्णुगायत्रीं गायत्रीं त्रिपदात्मनः ।
गायत्रीं दक्षिणामूर्तेः गायत्रीं शम्भुयोषितः ॥ १०१ ॥
चतुर्विशतितत्त्वानि तस्यामासन् परात्मनि ।
द्वाविंशद्भेदगुणिता सर्वमन्त्रमयी विभुः ॥ १०२ ॥
सूते मृत्युञ्जयं मन्त्रं नारसिंहं महामनुम् ।
लवणाद्यं मनुं मन्त्रं वरुणस्य महात्मनः ॥ १०३ ॥
हयग्रीवं मनुं दौर्गं वाराहं वह्निनायकम् ।
गणेशितुर्महामन्त्रं मन्त्रमन्नाधिपस्य च ॥ १०४ ॥

एवं परार्द्धपर्य्यन्तं सृष्टेः सत्त्वाद्बह्वीनां वक्तुमशक्यत्वात् प्रधानभूता आह— **चतुरिति** । चतुर्विशतेस्तत्त्वं स्वरूपं तद्रूप आत्मा यस्याः सा, चतुर्विशतिधा गुणितेत्यर्थः । सवितुरित्येकविंशे । शम्भोरिति । तन्त्रान्तरोक्ता । तत् "महेशाय विद्महे वाग्विशुद्धाय धीमहि तन्नः शिवः प्रचोदयात्" । इति । मदनात्मिकां सप्तदशे ॥ १०० ॥

विष्णुगायत्रीमपि सप्तदशे । पुरुषोत्तमगायत्र्येव च विष्णुगायत्रीशब्देनोक्ता । तन्त्रान्तरोक्ता वा—"नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्" । इति । त्रिपुरात्मनः त्रिपुरायाः, सा द्वादशे । दक्षिामूर्तेः—"दक्षिणामूर्त्तये विद्महे ध्यानस्थाय धीमहि तन्नो धीरः प्रचोदयात्" । इति । शम्भुयोषित इति--"सर्वमोहिन्यै विद्महे विश्वजनन्यै धीमहि तन्नः क्लिन्ने प्रचोदयात्" । इति ॥ १०१ ॥

तत्त्वान्याद्ये । एता गायत्र्यस्तत्त्वान्यपि तस्यामासन्नुत्पन्नानि । अत्राप्यन्यदिति ज्ञेयम् । तच्चाग्निसमृध्यग्निदक्षिणामूर्त्तिचिटिमन्त्रवक्रतुण्डदुर्गात्वरिताग्निनृसिंहगरुड-हयग्रीवगायत्र्यादि ॥ १०२ ॥

मृत्युञ्जयं वैदिकं त्रयोविंशे । नारसिंहं षोडशे । महामनुं मन्त्रराजमिति पूर्वविशेषणम् । लवणाद्यं द्वाविंशे । लवणस्येति श्रुत्युक्तम् । महात्मन इति विशेषणं तेन महावारुणमित्यर्थः ॥ १०३ ॥

हयग्रीवं पञ्चदशे । दौर्गं श्रुत्युक्तम्, 'अम्बे अम्बिके' अम्बालिके इत्यादिकम् । वाराहं पञ्चदशे । वह्निनायकमग्न्युपस्थानमन्त्रं पञ्चमे । गणेशितुः हरिद्रागणेशस्य । "ओं हुँ गंग्लौं हरिद्रागणपतये वरवरद सर्वजनहृदयं स्तम्भय स्तम्भय स्वाहा" । आथर्वणिको वक्रतुण्डस्य वा । "रायस्पोषप्रदाता च निधिदो रत्नदो मतः । रक्षोहणो बलगहनो वक्रतुण्डाय हुँ" इति, महामन्त्रमित्युक्तेः । अत्रैव वक्ष्यमाणो महागणपतिमन्त्रो वा, सम्प्रदायेन तस्य द्वात्रिंशदक्षरत्वात् । अन्नाधिपस्य तन्त्रान्तरोक्तः—"ओं ह्रीं अन्नरूप रसरूप तुष्टरूप नमो नमः । अन्नाधिपतये ममान्नं प्रयच्छ स्वाहेति" ॥१०४॥

मन्त्रं श्रीदक्षिणामूर्त्तेर्मालामन्त्रं मनोभुवः ।
त्रैष्टुभं वनवासिन्या अघोराख्यं महामनुम् ॥ १०५ ।
भद्रकालीमनुं लक्ष्म्या मालामन्त्रं यमात्मकम् ।
मन्त्रं सा देवकीसूनोर्मन्त्रं श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ १०६ ।
श्रीगोपालमनुं भूमेर्मनुं तारामनुं क्रमात् ।
महामन्त्रं महालक्ष्म्या मन्त्रं भूतेश्वरस्य सा ॥१०७ ।
क्षेत्रपालात्मकं मन्त्रं मन्त्रमापन्निवारणम् ।
सूते मातङ्गिनीं विद्यां सिद्धविद्यां शुभोदयाम् ॥ १०८ ।

दक्षिणामूर्त्तेरेकोनविंशे । मालामन्त्रं द्वात्रिंशदक्षरं मनोभुवस्तन्त्रान्तरोक्तम् । त्रैष्टुभमिति । तदन्तर्गतोक्त्योपचाराद् द्वात्रिंशदक्षर उच्यते । तदन्तर्द्धा सप्तति मन्त्राणामुद्धृतत्वात्, तन्मध्ये द्वात्रिंशदक्षराणामपि सत्त्वात् । अघोराख्यं तन्त्रान्तरोक्तम्, ग्रन्थकारोक्तस्यैकपञ्चाशदक्षरत्वात् । यदाह—"नकारस्ततो दन्तसम्भिन्नकालं भगस्यान्ततो वापि ते तस्य चान्ते । ततो घोररूपाद्यकारस्य चान्ते हनद्वन्द्वतोऽथोदहद्वन्द्वतश्च । पञ्चाभ्यासमुक्त्वा तथा भ्रामय स्यात् शिरोऽन्तं च वर्मादिकं फट्पदं चेति" ॥ १०५ ॥

भद्रकालीमनुं चतुर्विंशे । महालक्ष्म्याः दशमे । मालामन्त्रं सर्वतोभद्ररूपं यमात्मकमिति मन्त्रद्वयं चतुर्विंशे । देवकीसूनोरिति तं सुकीर्त्यादिकं सप्तदशे । श्रीपुरुषोत्तममन्त्रं तन्त्रान्तरोक्तम्—"ओं नमो भगवते वासुदेवाय पुरुषोत्तम आयुर्मे देहि विष्णवे प्रभविष्णवे नमः" ॥ १०६ ॥

श्रीगोपालमनुं यन्त्राङ्गद्वयमपि सप्तदशे । भूमेर्मनुम् । "उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना । मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम्" इति तन्त्रातरोक्तम् । तारामनुं तन्त्रान्तरोक्तम्—"ओं ह्रीं ह्रां हुँ नमस्ताराबै सकलदुस्तरांस्तारय तारय तर तरस्वाहा" इति । महालक्ष्म्या महामन्त्रं श्रीसूक्तलक्षणम् । भूतेश्वरस्य मन्त्रं तन्त्रान्तरोक्तम्—"ओं नमो भगवते रुद्राय सर्वभूताधिपतये भूतप्रेतपिशाचिनीर्नाशय नाशय" इति ॥ १०७ ॥

क्षेत्रपालात्मकं तन्त्रान्तरोक्तम्—"एह्येहि विदुषि विमुखि नर्तय नर्तय विघ्नमहाभैरवक्षेत्रपाल इमं बलिं गृहाण गृहाण स्वाहेति" । आपन्निवारणं तन्त्रान्तरोक्तम्, अत्र एकविंशत्यक्षरस्य वक्ष्माणत्वात् । मातङ्गिनीं तन्त्रान्तरोक्ताम्—"ओं ह्रीं ऐं श्रीं नमो भगवति उच्छिष्टचाण्डालि श्रीमातङ्गेश्वरि सर्वजन-वशंकरि स्वाहेति" । सिद्धविद्यां तन्त्रान्तरोक्ताम् । पूर्वोक्ताया एव सिद्धेत्यादिविशेषणद्वयं वा । अन्यदित्यपि ज्ञेयम् । तच्च वैष्णवतत्त्वशैवव्यापकमन्त्रादि ॥ १०८ ॥

अनेन क्रमयोगेन गुणिता शिववल्लभा ।
षट्त्रिंशतं च तत्त्वानां शैवानां रचयत्यसौ ॥१०९॥
अन्यान्मन्त्रांश्च यन्त्राणि शुभदानि प्रसूयते ।
द्विचत्वारिंशता मूले गुणिता विश्वनायिका ॥११०॥

अनेनेति । अनेन क्रमयोगेन गुणिता षट्त्रिंशद्वारगुणिता इत्यर्थः । शैवानामिति पञ्चमे ॥१०९॥

अन्यान् मन्त्रानिति । तन्त्रान्तरोक्तोच्छिष्टगणपतिपुष्टिपुरुषोत्तमव्यापकमन्त्रादीन् । पूर्वो यथा—"ओं नमो भगवते एकदंष्ट्राय हस्तिमुखाय लम्बोदराय उच्छिष्टमहात्मने क्रोष्टुं ह्रीं हुं घे घे स्वाहेति" । तृतीयं सप्तदशे । यन्त्राणीति । यन्त्रपटलप्रोक्तकोष्ठात्मकयन्त्राष्टमपटलप्रोक्तमहालक्ष्मीमन्त्रादीनि । अनेन क्रमयोगेनेति सामान्योक्तेर्मन्त्रान् यन्त्राणीति च तथोक्तेरष्टत्रिंशता गुणिता अष्टत्रिंशत्कला मन्त्रास्तद्बीजादि नवदुर्गापुरुषोत्तमनेत्राङ्गमन्त्रादीन् यन्त्राणि वृद्धश्यामावराहनृसिंहयन्त्रादीनि सूते इति सूचितम् । द्विचत्वारिंशतेति । मूले मूलाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विश्वनायिका कुण्डलिनी । अनेन क्रमेण अकारादिशकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकां वर्णमालां सृजतीति सम्बन्धः । तमेव क्रममाह—**शक्तिमिति** । सा कुण्डलिनी शक्तिं प्रसूते । ततः शक्तेर्ध्वनिरासीत्, ततस्तस्माद् ध्वनेरित्यादि ज्ञेयम् । अयञ्च क्रमो ग्रन्थकृता सर्वशेष उक्तोऽपि एकाद्यक्षरोत्पन्नावप्यनुसन्धेयः । तत्र सत्त्वप्राविष्टा चिच्छक्तिवाच्या परमाकाशावस्था, सैव सत्त्वप्रतिष्ठा रजोऽनुविद्धा सती ध्वनिशब्दवाच्या अक्षरावस्था, सैव तमोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्या अव्यक्तावस्था, सैव तमःप्राचुर्यान्निरोधिकाशब्दवाच्या, सैव सत्त्वप्राचुर्यादर्द्धेन्दुशब्दवाच्या । एतदुभयसंयोगाद्बिन्दुशब्दवाच्या । यदाहुः—"इच्छाशक्तिब्रलोत्कृष्टो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः । पुंरूपिणी च सा शक्तिः क्रियाख्यां सृजति प्रभुः" ॥ इति । असावेव बिन्दुः स्थानान्तरगतः पराद्याख्यो भवति । तस्मादिति । परा मूले, पश्यन्ती स्वाधिष्ठाने, मध्यमा हृदये, वैखरी मुखे । तदुक्तम्—"सूक्ष्मा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रात्मरूपिणी । अश्रोत्रविषया तस्मादुद्गच्छत्यूर्ध्वगामिनी ॥ स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्णामाश्रिता भवेत् । सैव हृत्पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥ ततः सञ्जल्पमात्रा स्याद् अविभक्तोर्ध्वगामिनी । सैवोरः कण्ठतालुस्था शिरोघ्राणरदस्थिता ॥ जिह्वामूलोष्ठनिस्यूतसर्ववर्णपरिग्रहा । शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रग्राह्या तु वैखरी" ॥ इति । कादिमतेऽपि—"स्वात्मेच्छा शक्तिघातेन प्राणवायुस्वरूपतः । मूलाधारे समुत्पन्नः पराख्यो नाद उत्तमः ॥ स एवोर्ध्वं तया नीतः स्वाधिष्ठाने विजृम्भितः । पश्यन्त्याख्यामवाप्नोति तयैवोर्ध्वं शनैः शनैः ॥ अनाहते बुद्धितत्त्वसमेतो मध्यमाभिधः । तथा तयोर्ध्वं नुन्नः सन् विशुद्धौ कण्ठदेशतः ॥ वैखर्याख्यस्ततः शीर्षकण्ठताल्वोष्ठदन्तगः । जिह्वामूलाग्रपृष्ठस्थस्तथा नासाग्रतः क्रमात् ॥ कण्ठताल्वोष्ठदन्तोष्ठात्कण्ठोष्ठद्वयतस्तथा । समुत्पन्नान्यक्षराणि

सा प्रसूते कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुः ।
शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्माद् नादस्तस्मान्निरोधिका ॥१११॥
ततोऽर्द्धेन्दुस्ततो बिन्दुस्तस्मादासीत्परा ततः ।
पश्यन्ती मध्यमा वाचि वैखरी शब्दजन्मभूः ॥११२॥
इच्छाज्ञानक्रियात्मासौ तेजोरूपा गुणात्मिका ।
क्रमेणानेन सृजति कुण्डली वर्णमालिकाम् ॥११३॥
अकारादिसकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकाम् ।
पञ्चाशद्वारगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् ॥११४॥
सूते तद्वर्णतो भिन्ना कला रुद्रादिकान् क्रमात् ।
निरोधिका भवेद्वह्निरर्द्धेन्दुः स्यान्निशाकरः ॥११५॥

क्रमादादिक्षकावधि ॥ आदिक्षान्तरतेत्येषामक्षरत्वमुदीरितम्" ॥ इति । तथा च श्रुतिः—'चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति'' इति । अथवा चिच्छक्तिरेव पराख्या चैतन्याभासविशिष्टतया प्रकाशिका मायानिष्पन्दा परा वागित्यर्थः । सस्पन्दावस्थाः पश्यन्त्याद्याः । तत्र सामान्यप्रस्पन्दप्रकाशरूपिणीं बिन्दुतत्त्वात्मिकां मूलाधारादिनाभ्यन्तरव्यक्तिस्थानां पश्यन्तीमाह—**पश्यन्तीति** । ज्ञानात्मकत्वात् पश्यन्तीत्यर्थः । बाह्यान्तःकरणात्मिकां हिरण्यगर्भरूपिणीं नादबिन्दुमयीं नाभ्यादिहृदयान्ताभिव्यक्तिस्थानां विशेषसङ्कल्पादिसतत्त्वां मध्यमामाह—**मध्यमेति** । मध्ये मा बुद्धिर्यस्या इति विग्रहः । विराड्रूपिणीं बीजात्मिकां हृदयाद्यास्यान्ताभिव्यक्तिस्थानां शब्दसामान्यात्मिकां वैखरीमाह—**वाचीति** । विशेषेण खरत्वात् वैखरीत्यर्थः ॥ ११०-११४ ॥

तद्वर्णत इति । ते च ते वर्णाश्च ततः । अभिन्ना याः कलाः ताः सूते, रुद्रादिकान् सूते । आदिशब्देन तच्छक्तयः । विष्णवः विष्णुशक्तयः पञ्चाशदौषधयश्च पञ्चाशत्कामास्तच्छक्तयश्च पञ्चाशद् गणेशास्तच्छक्तयः पञ्चाशत् क्षेत्रपालाश्च । तत्र पञ्चाशदौषधयो यथा—"चन्दनकुलचन्दनागरुकर्पूरोशीररोगजलघुसृणाः । कङ्कोलजातिमांसीमुरचोरग्रन्थिरोचनापत्राः ॥ पिप्पलविल्बगुहारुणतृणकलवङ्गाह्वकुम्भिवन्दित्यः । सौदुम्बरिकाश्मरिकास्थिराब्जदरपुष्पिकामयूरशिखा ॥ प्लक्षाग्निमन्थसिंहीकुशाह्वदर्भाश्च कृष्णदरपुष्पी । रोहिणटुण्टुकबृहतीपाटलिचित्रातुलस्यपामार्गाः ॥ शतमखलताद्विरेफाः विष्णुक्रान्तामुशल्यथांजलिनी । दूर्वा श्रीदेविसहे तथैव लक्ष्मी सदाभद्रे ॥ आदीनामिति कथिता वर्णानां क्रमवशादथौषधयः । गुलिकाकषायभसितप्रभेदतो निखिलसिद्धिदायिन्यः" इति । आसामौषधीनां प्रयोजनान्तरमप्युक्तं कादिमते—"यो यो मन्त्रस्तस्य तस्य वर्णौषधिविनिर्मिताः । तत्तद्वर्णोत्थसंख्याभिर्गुलिकामन्त्रसिद्धिदाः ॥

अर्कः स्यादुभयोर्योगे बिन्द्वात्मा तेजसां निधिः ।
जाता वर्णा यतो बिन्दोः शिवशक्तिमयादतः ॥ ११६ ॥
अग्नीषोमात्मकास्ते स्युः शिवशक्तिमयाद्रवेः ।
येन सम्भवमापन्नाः सोमसूर्याग्निरूपिणः ॥ ११७ ॥

॥ इति शारदातिलके प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

तयाभिषेकस्तद्धरणं तत् स्वादस्तद्विलेपनम् । तत्पूजा च तथा सिद्धिदायकः स्यान्न चान्यथा" इति । पञ्चाशत्कामास्तच्छक्तयश्च । यथा—"कामकामदकान्ताश्च कान्तिमान् कामगस्तथा । कामाचारश्च कामी च कामुकः कामवर्द्धनः ॥ रामो रामश्च रमणो रतिनाथो रतिप्रियः । रात्रिनाथो रमाकान्तो रममाणो निशाचरः ॥ नन्दको नन्दनश्चैव नन्दी नन्दयिता पुनः । पञ्चबाणो रतिसखः पुष्पधन्वा महाधनुः ॥ भ्रामणो भ्रमणश्चैव भ्रममाणो भ्रमोऽपरः । भ्रान्तश्च भ्रामको भृङ्गो भ्रान्तचारो भ्रमावहः ॥ मोहनो मोहको मोहो मोहवर्द्धन एव च । मदनो मन्मथश्चैव मातङ्गो भृङ्गनायकः ॥ गायनो गीतिजश्चैव नर्त्तकः खेलकस्तथा । उन्मत्तो मत्तकश्चैव विलासो लोभवर्द्धनः ॥ दाडिमो कुसुमाभाश्च वामाङ्के शक्तिसंयुताः । सौम्या रक्ताम्बराः सर्वे पुष्पबाणेक्षुकार्मुके ॥ बिभ्राणाः सर्वभूषाढ्याः कामाः पञ्चाशदीरिताः । रतिः प्रीतिः कामिनी च मोहिनी कमलप्रिया । विलासिनी कल्पलता कामला च शुचिस्मिता । विस्मिताक्षी विशालाक्षी लेलिहाना दिगम्बरा ॥ वामा कुब्जा धरा नित्या कल्याणी मोहिनी तथा । मदना च सुरश्रेष्ठा लापिनी मर्दिनी तथा ॥ कलहप्रिया चैकाक्षी सुमुखी नलिनी तथा । जपिनी पालिनी चैव शिवा मुग्धा रमा भ्रमा ॥ चारुलोला चञ्चला च दीर्घजिह्वा रतिप्रिया । लोलाक्षी भृङ्गिणी चैव पाटला मादिनी तथा ॥ माला च हंसिनी विश्वतोमुखी नन्दिनी तथा । रमणी च तथा कान्तिः कालकण्ठी वृकोदरी ॥ मेघश्यामारुषोन्मत्ता एकपञ्चाशदीरिताः । शक्तयः कुङ्कुमनिभाः सर्वाभरणभूषिताः ॥ नीलोत्पलकरा ध्येयास्त्रैलोक्याकर्षणक्षमाः" इति । पञ्चाशद्गणेशाः, तच्छक्तयश्च । यथा—"विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ । विघ्नकृद्विघ्नहर्त्ता च गणैक-द्विसुदन्तकाः ॥ गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्दी दीर्घजिह्वकः । शङ्कुकर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः ॥ गजेन्द्रः सूर्पकर्णश्च स्यात्त्रिलोचनसंज्ञकः । लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्मूर्त्ति-सदाशिवौ ॥ आमोददुर्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः । एकरदो द्विजिह्वश्च शूरवीर-सषण्मुखाः ॥ वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः । सेनानीर्ग्रामणीर्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः ॥ जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः । भक्षप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ॥ व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्गणपा इमे । तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः ॥ पाशांकुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः । ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती ॥ स्वाहा मेघा कान्तिकामिन्यो मोहिन्यपि वै नटी ।

पार्वती ज्वालिनी नन्दा सुपाशा कामरूपिणी ॥ उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी । कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्याद्भातिकासिता ॥ रमा च महिषी प्रोक्ता भञ्जिनी च विकर्णपा । भ्रुकुटिः स्यात्तथा लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा ॥ यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा । लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः दुर्भगा सुभगा शिवा ॥ भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता । कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशत् शक्तयः स्मृताः ॥ सर्वालङ्करणादीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुशोभनाः । रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरारुणाः" ॥ इति ॥ पञ्चाशत्क्षेत्रपालाः क्षेत्रपालमन्त्रे वक्ष्यन्ते । वर्णानामग्नीषोमात्मकत्वं सोमसूर्याग्निरूपत्वं च अग्रे उपयोगीति तद्विविच्याह— **निरोधिकेति** । निरोधिकाया अग्निरूपत्वात् शिवस्वरूपत्वम् । अर्द्धेन्दोः सोमरूपत्वात् शक्तिस्वरूपत्वम् । येन कारणेन शिवशक्तिमयाद्रवेः सम्भवमापन्नाः, रवेः शिवशक्तिमयत्वमर्कः स्यादुभयोर्योग इत्युक्तेः । तेन सोमसूर्याग्निरूपिणो भवन्ति, कार्यकारणयोरभेदात् ॥ ११५-११७ ॥

॥ इति शारदातिलकटीकायां पदार्थादर्शाभिख्यायां प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः

ततो व्यक्तिं प्रवक्ष्यामि वर्णानां वदने नृणाम् ।
प्रेरिता मरुता नित्यं सुषुम्णारन्ध्रनिर्गताः ॥ १ ।
कण्ठादिकरणैर्वर्णाः क्रमादाविर्भवन्ति ते ।
एषु स्वराः स्मृताः सौम्याः स्पर्शाः सौराः शुभोदयाः ॥ २ ।
आग्नेया व्यापकाः सर्वे सोमसूर्याग्निदेवताः ।
स्वराः षोडश विख्याताः स्पर्शास्ते पञ्चविंशतिः ॥ ३ ।
तत्त्वात्मानः स्मृताः स्पर्शा मकारः पुरुषो यतः ।
व्यापका दश ते कामधनधर्मप्रदायिनः ॥ ४ ।

एवमर्थसृष्टिं शब्दसृष्टिं च मध्यमान्तामभिधाय उक्तानुवादपूर्वकं वैखरीसृष्टिं वक्तुं प्रतिजानीते—**तत इति**। प्रेरिता मरुतेति। मरुता प्रेरिताः पश्यन्तीस्थानं प्रापिताः। उत्पत्त्युन्मुखीकृता इति यावत्। अत एव सुषुम्णारन्ध्रनिर्गता वर्णाः कण्ठादिकरणैः क्रमादाविर्भवन्तीति सम्बन्धः। सुषुम्णारन्ध्राण्यनाहतविशुद्धयोः एकदोच्चारणाभावात् क्रमादित्युक्तम्। तदुक्तं भगवता भर्तृहरिणा—"आत्मा बुध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्॥ मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्" इति ॥ १ ॥

कण्ठादीति। आदिशब्देन ताल्वादि। तदुक्तम्—"अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च" इति। यत्सर्ववर्णानां सोमसूर्याग्निरूपत्वमुक्तम्, तस्यैवाग्रे प्रयोगार्थम् अष्टत्रिंशत्कलादिव्यवहाराय च व्यवस्थया त्रैविध्यमाह—**एष्विति**। एषु वर्णेषु स्वरा अकारादिविसर्गान्ताः, स्पर्शाः ककारादिमकारान्ताः। व्यापका यकारादिक्षकारान्ताः शुभोदयाः। सर्वे एवं सोमसूर्याग्निदेवताः। तत्र स्वराणामुदयमनन्तरमेव वक्ष्यति। अन्येषामुदयस्तु अन्तिमपटले वक्ष्यमाणभूतोदयेनेति ज्ञेयम्, "भूतकलाभिस्तदुदयः" इति आचार्योक्तेः। तदत्रैव भूतवर्णकथनेन सूचयिष्यति। विना स्वरैरिति। वक्ष्यमाणप्रकारेण वा। स्वरादयः कियन्त इत्यपेक्षायामाह—**स्वरा इति**। विख्याता विशेषेण ख्याताः स्वतन्त्रा इत्यर्थः। यदाहुः—"तेषु स्वराः स्वतन्त्रा स्युरिति" ॥ २-३ ॥

तत्त्वात्मान इति। कृत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वमया इति स्वरूपकथनम्। ननु तेषां पञ्चविंशतिसंख्यकत्वात्कथं चतुर्विंशतितत्त्वमयत्वमत आह—मकारः पुरुषो यत इति। यतः कारणान्मकारः पुरुषः परमात्मा च विश्वरूप इत्यर्थः। भादयः प्रकृति-

ह्रस्वः स्वरेषु पूर्वोक्तः परो दीर्घः क्रमादिमे ।
शिवशक्तिमयास्ते स्युर्बिन्दुसर्गावसानकाः ।। ५ ।
बिन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
स्वराणां मध्यगं यच्च तच्चतुष्कं नपुंसकम् ।। ६ ।
पिङ्गलायां स्थिता ह्रस्वा इडायां सङ्गताः परे ।
सुषुम्णा मध्यगा ज्ञेयाश्चत्वारो ये नपुंसकाः ।। ७ ।

बुद्ध्यहङ्कारमनांसि तन्मात्राश्रोत्रवागाकाशादय इतरवर्णाः। इदं च शक्तितत्त्वादिन्यासेषूपयोगीत्युक्तं द्विद्विवर्णक्रमोक्तद्वादशसूर्यकलासु अन्त्यत्याग इत्यपि सूचयितुम् । एवं ते चतुर्विंशतितत्त्वमयाः, "अन्त्य आत्मा रविः स्मृतः" इति आचार्योक्तेः । अत एव सर्वबीजेषु बिन्दुरूपमकारयोगात् पुरुषैक्यं तेषामिति मन्तव्यम्, मकारस्य बिन्दुरूपत्वात्, "बिन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः" इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । स्वावयवेषु ककारादिष्वनुगतत्वात् सूर्यरूपबिन्द्वात्मना मकारेण स्पृश्यमानत्वात् स्पर्शाः। अत एव सौराः। यद्वा, एवं योजना—मकारः पुरुषः, अन्ये स्पर्शास्तत्त्वात्मानः, यत इत्यग्रिमेण सम्बध्यते । यतः कारणाद्दश व्यापकाः। एषां द्रव्येषु वर्त्तमानत्वाद् व्यापकत्वम्। तत्राग्नीनामपि सत्त्वादाग्नेया इत्यपि, नृसिंहाख्यकालाग्निरूपक्षकारान्तत्वेन वा आग्नेया इत्यपि द्रष्टव्यम्। ते कामधनधर्मप्रदायिन इति क्रमेण त्रयाणां फलम्। अत एवाग्रे "कामदायिन्यः स्वरजाः" इत्यादि वक्ष्यति ।। ४ ।।

स्वराणामेव पृथग् व्याप्तिं दर्शयन् तेषामष्टमूर्त्तितच्छक्तिवाचकत्वाय अग्रे व्यवहाराय च प्रकारद्वयमाह—**ह्रस्व इति** । एकारौकारयोः दीर्घत्वेऽप्यत्र पारिभाषिकं ह्रस्वत्वम्। इमे ह्रस्वदीर्घाः क्रमात् शिवशक्तिमयाः। ह्रस्वाः अ इ उ ऋ लृ ए ओ, एते शिवमयाः पुंरूपाश्चेत्यर्थः। दीर्घाः आ ई ऊ ॠ ॡ ऐ औ, एते शक्तिमयाः स्त्रीरूपाश्चेत्यर्थः। बिन्दुसर्गाविजपायां पुरुषप्रकृतिरूपौ पृथग्भूतावेताविति विवक्षन्नाह—"ते स्युर्बिन्दुसर्गावसानकाः" इति। ते ह्रस्वा अन्ते बिन्दुयुक्ताः। दीर्घा अन्ते विसर्गयुक्ताः। ह्रस्वेषु बिन्दुरष्टमो दीर्घेषु विसर्गोऽष्टम इत्यर्थः ।। ५ ।।

अत एवाह—**बिन्दुः पुमानिति** । निशाकर इत्युक्तेरितरस्वराणां तत्कलारूपतिथ्यात्मकत्वात् । शशिरूपं विसर्जनीयं स्वकीयषोडशसंख्यापूर्तिकारणतया। स्वरन्ते कथयन्तीति स्वराः। अत एव सौम्याः। अयमेव पक्षो ग्रन्थकृदभिमतो यतो मातृकाषडङ्गकथनाद्यवसरे "अक्लीबह्रस्वदीर्घान्तर्गतैः षड्वर्गकैः क्रमा" दित्यादि व्यवहारदर्शनात्। कश्चित्तु स्वरेषु पूर्वोक्त अ इ उ ऋ लृ एकमात्रो ह्रस्वः। परे आ ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ बिन्दुसर्गावसानकाः। संयोगपरश्च दीर्घ इति मन्यते। स केवलं नमस्य एव। नपुंसकमिति। नपुंसकत्वं धर्मः, स अस्यास्तीति अर्शादित्वादच् ।। ६ ।।

स्वराणामुदयमाह—**पिङ्गलायामिति**। ह्रस्वाः अ इ उ ए ओ, परे दीर्घाः आ ई ऊ ऐ औ बिन्दुसर्गयोः रविर्निशाकर इत्यनेनैवोदयस्योक्तत्वात्। एतत्प्रयोजनमुक्तं गौतमेन।

विना स्वरैस्तु नान्येषां जायते व्यक्तिरञ्जसा ।
शिवशक्तिमयान्प्राहुस्तस्माद्वर्णान्मनीषिणः ॥ ८ ॥

"षट्स्वरोदयजे कर्म्म प्रथितं मारणादिकम् । फलदं क्रूरकर्माशु ह्रस्वैर्दीर्घोदयेऽन्यथेति" । **सुषुम्णेति** । तत्र प्रकार उत्तरभागाद्दक्षिणभागप्रवेशप्रारम्भसमये कंचित्कालमुभयत्र वहति देहवायुः, स दक्षिणायनप्रारम्भसमयस्तदा ऋॢकारात्मकं ह्रस्वद्वन्द्वमुदेति । एवं दक्षिणादुत्तरभागप्रवेशप्रारम्भसमये कंचित्कालमुभयत्र वहति देहवायुः, स उत्तरायण-संक्रमकालः, तदा ॠ ॡ दीर्घद्वन्द्वमुदेति । यत्प्रयोगसारे—"स्वरं सप्तममारभ्य चत्वारो ये नपुंसकाः । ते सुषुम्णाश्रिते प्राणे प्रोद्यन्त्ययनसंक्रमे" ॥ इति । अन्ये त्वन्यथा मन्यन्ते—ह्रस्वाः अ इ उ ऋ ॢ, परे दीर्घाः आ ई ऊ ॠ ॡ इति । तदुक्तं प्रयोगसारे—"दक्षिणस्थो यदा प्राणस्तदा स्याद्दक्षिणायनम् । पञ्चभूतात्मकास्तत्र ह्रस्वाः पञ्चोदयन्ति ते ॥ वामाश्रितो यदा प्राणस्तदा स्यादुत्तरायणम् । पञ्चभूतास्तदा दीर्घास्तत्रोद्यन्ति पृथक् पृथक्" ॥ इति । अन्यत्रापि—"प्राणे दक्षिणनाडीस्थे परा चैव तु रेचिका । इन्धिकाख्या च विद्याख्या निवृत्तिश्च तथा क्रमात् । प्रतिष्ठा शान्तिसंज्ञा च दीपिका मोचिका तथा । सूक्ष्मा चेति स्वराः प्राणे प्रोद्यन्तीडाश्रये प्रिये" इति । येषां मते एकारादीनामुदयो नोक्तः, स तु तेषां सन्ध्यक्षरत्वात् तदुदयेनैव ज्ञेयः । पद्मपादा-चार्यास्तु—"बाह्यघटिकापञ्चकेन आध्यात्मिकमयनम् । उक्तविधिविलम्बस्याप्यनुपपत्तौ श्वासोच्छ्वासानां कालावयवसम्पादनं द्रष्टव्यम् । तत्राहोरात्रात्मकौ वा पक्षात्मकौ वेच्छावशेन ज्ञातव्यौ" इति ॥ ७ ॥

व्यञ्जनशब्दव्युत्पत्तिं दर्शयन् तेषामपि शिवशक्तिमयत्वमाह—**विनेति** । स्वरैर्विना अन्येषां ककारादीनां व्यक्तिरञ्जसा प्राकट्येन न भवति । तस्मात् सर्वे वर्णाः शिव-शक्तिमयाः । व्यक्तिरञ्जसेति व्युत्पत्तिर्दर्शिता । यदाहुः—"स्वैर्व्यञ्ज्याद् व्यञ्जनं भवेदि"ति । एतदुक्तं भवति—स्वराणां पूर्वं शिवशक्तिमयत्वमुक्तम् । हलाञ्च विना स्वरैरुच्चारणस्या-शक्यत्वात् स्वरसहितोच्चारणे शिवशक्तिमयत्वमिति । एवं स्वरोदयेनैव तत्प्रधानत्वाद् व्यञ्जनानामुदयो ज्ञेयः । उक्तञ्च तत्र मन्त्रमुक्तावल्याम्—"तत्प्रधानाश्च मन्त्राः" इति । अन्ये त्वन्यथा योजयन्ति—"सोमसूर्याग्निरूपिणः" इति । यदुक्तं तद्विभजते—**एष्विति** । अत्र सूर्यरूपबिन्दोः सर्वत्र व्यापकत्वात् शुभोदया इति सौरविशेषणमुक्तम् । ननु यद्ययं विभागस्तदा पूर्वोक्तो येनेति हेतुः सर्ववर्णसामान्येनोक्तो न घटत इत्याशङ्क्याह—सर्वे सोमसूर्याग्निदेवता इति । ननु तथापि विरोधस्तदवस्थ इति चेत्, न, इदं तु तात्त्विकम्, विभागस्तु प्रयोगाद्यर्थ इति ज्ञेयम् । स्वराः स्पर्शा व्यापका इति यदुक्तम्, ते के कियन्तः ? इत्यपेक्षायामाह—स्वरा इत्यादि । विख्याता विशेषेण ख्याताः । अनेन स्वरा विंशतिरेकश्चेति शिक्षादौ संख्यान्तरश्रुतिर्या सा निरस्ता । व्यापकेषु क्षवदत्रापि संयुक्तस्य ज्ञस्य ग्रहणं स्यादिति शङ्कां वारयति—**पञ्चविंशतिरिति** । तत्त्वदेहवानिति । पूर्वपटले प्रकृतेः पुरुषः, तं वदन् तत्त्वान्याह—तत्त्वात्मान इति । दशेत्यनेन मूर्द्धन्यस्य णस्य ग्रहणं

कारणात्पञ्चभूतानामुद्भूता मातृका यतः ।
ततो भूतात्मका वर्णाः पञ्चपञ्चविभागतः ।। ९ ।
वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात् ।
पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घाः बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः ।। १० ।

सूचयति । कामेति । क्रमेण त्रयाणां फलम् । सर्वे सोमसूर्याग्निदेवता इति यदुक्तम् तदेव विवृणोति—ह्रस्व इति । ह्रस्वानां पुरुषत्वादग्निसूर्यरूपत्वं स्वरत्वात्सौम्यरूपत्वं दीर्घाणां स्वरत्वेन सौम्यत्वं ह्रस्वोत्पन्नत्वात् सूर्याग्निरूपत्वं शास्त्रान्तरानुसारेण दशानामेवैते संज्ञे स्यातामित्यत आह—ते स्युरिति । प्रकारान्तरेण तद्रूपत्वमाह—**स्वराणामिति ।** मध्यगमित्यनेन रेफादुत्पत्तिरेषामुक्ता । यदाहुराचार्याः—"ऋकाराद्यास्तु चत्वारो रेफोत्था लृपराः स्मृताः" इति । एतेन ह्रस्वषट्कं हकारोत्थं दीर्घषकट्मीकारोत्थं तत्र हकारस्य पुंरूपत्वादर्कत्वम् । ईकारस्य शक्तिरूपत्वात्सौम्यत्वम् । रेफस्याग्निरूपत्वाद् अग्निरूपत्वम् । अत्र यद्यपि हकारस्य ह्रस्वषट्कहेतुत्वमिति विभागेनास्माभिरुच्यते । तथापि केवलस्योत्पत्तिहेतुत्वमशक्यमिति तदुभयानुवृत्तिरवश्यमपेक्षणीया । एवमितरयो-रप्यनुसन्धेयम् । तेन प्रत्येकं सोमसूर्याग्निरूपत्वम् । तदुक्तमीश्वरप्रत्यभिज्ञायाम्—"यदेकतरनिर्माणे कार्यं जातु न जायते । तस्मात्सर्वपदार्थेषु सामरस्यं व्यवस्थितम्" ।। इति । सामरस्यं त्रितयसत्त्वम् । प्रकारान्तरेण तदेवाह—**पिङ्गलायामिति ।** सुषुम्णायां नपुंसकोदये इडापिङ्गलयोरपि तत्रान्तर्भावात् तद्वर्णा अपि तत्रान्तर्भवन्ति, ताभ्यां विना तदुभयाभावात् । अत एवोक्तं प्रागग्नीषोमस्वरूपिणीति । व्यञ्जनानां प्रत्येकं सोमसूर्याग्निरूपत्वं दर्शयति—**विना स्वरैरिति ।** शिवशक्तिमयाद्रवेः येन सम्भवमापन्ना इत्युपक्रम्य सर्वे सोमसूर्याग्निदेवता इत्यादिनोक्तमुपसंहरति—शिवेति । तस्मादिति । पूर्वोक्तहेतुत्रयानुवादः शिवः सूर्याग्निरूपः शक्तिः सोमरूपा । अथवा य एव शिवः सैव शक्तिः शिवशक्त्योरभेदाद्भुवनेशीबीजात्मिका इत्यप्युक्तम् । यदाहुराचार्याः—"यथा स्वरेभ्यो नान्ये स्युर्वर्णाः षड्वर्गभेदिताः । तथा सवित्रानुस्यूतमिति" । एवं त्रिवृत्करण-प्रक्रियां भुवनेशीबीजादुत्पत्तिं च सूचयता तेजस्त्रयतः सृष्टिरुक्ता ।। ८ ।।

अथ पञ्चीकरणप्रक्रियां प्रणवादुत्पत्तिं च सूचयन् भूतानां पृथक्प्रयोगार्थं पुनर्वर्ण-विभागमाह—**कारणादिति ।** कारणावच्छिन्नशक्तिसमवायाद् बिन्दोर्मातृकेति । अकारा-दिक्षकारान्तवर्णसमुदायस्य संज्ञा । यत्प्रयोगसारे—"प्रसिद्धा वर्णमाला सा मातृकेत्युच्यते परा" इति । पञ्चपञ्चविभागतः, दशविभागतः । अथ च पूर्वं क्रमात् पञ्चतोऽपि पञ्चेति वीप्सापि ।। ९ ।।

तदेवोद्दिष्टं कथयति—**वाय्विति ।** वाय्वाकाशयोराद्यन्तत्वेन निर्दिष्टत्वाद् व्युत्क्रमोक्तिः पञ्चीकरणप्रक्रियायां मुख्यत्वद्योतनाय । तत्र क्लृप्ताक्षराणां तत्र

पञ्चाशत् कादयः षक्षलसहान्ताः समीरिताः ।
सोमसूर्याग्निभेदेन मातृकावर्णसम्भवाः ।। ११ ।

तत्रान्तर्भावाय च पञ्चाशदिति । विसर्गानन्तर्भावेन, तेन च गौणत्वम् । पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घा इति प्रसिद्धाः । सन्धिसम्भवानां पृथगुपादानान्न पारिभाषिकह्रस्वदीर्घग्रहः । बिन्द्वन्ता इति । सन्धिसम्भवविशेषणन्ते च ए ऐ ओ औ एषां यथा सन्धिसम्भवत्वं तथोक्तमाचार्यैः—"अकारस्येकारयोर्योगादेकारो वर्ण इष्यते । तस्यैवाकारयोगेन स्यादैकाराक्षरं तदा ।। उकारयोगे तथैव स्यादोकाराह्वयः स्वरः । तस्यैवौकारयोगेन स्यादौकाराह्वयः स्वरः ।। सन्ध्यक्षराः स्युश्चत्वारो मन्त्राः सर्वार्थसाधकाः" इति । ननु कथमत्र विसर्गो न गणितः । उच्यते—मूलाधारात्सञ्जातविवक्षोत्पन्नप्रयत्नप्राणपवनप्रेरितः स्थानान्तरमप्राप्य कण्ठादेव निःसरन् प्रकृत्यात्मकः सर्गोऽत्र भूतेषु न गणितः । अत एवाचार्यैः—"कण्ठात्तु निःसरत्सर्गः" इत्यादिना "नश्वरः सर्ग एव स्यात्" इत्यन्तेनोक्त्वा सर्गादेव ककारादीनामुत्पत्तिरुक्ता । कादिमतेऽपि प्राणाग्नीलाम्बुखात्मानः पंक्तयः पञ्च कीर्तिताः । मायाशक्त्यभिधः सर्गः सर्वभूतात्मकः प्रभुः । तस्मात्तस्यात्र विन्यासो नैकदेशे शिवात्मनि" इति ।। १० ।।

कादयः 'शान्ता' इति शेषः । एतेन अ आ ए क च ट त प य षा वायवीयाः, एवम् इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्षा आग्नेयाः । एवं भ्वादीनामपि ज्ञेयम् । तदुक्तमाचार्यैः—"उऊ औगादिललाः कोर्नसी चतुर्थार्णकावसौ वाराम् । दृष्ट्वे द्वितीयरक्षावह्ने रद्वन्द्वयोनिकादियषाः ।। मरुतः कपोलबिन्दुकपञ्चमवर्णाः शहौ तथा व्योम्नः" इति । अत्र मन्त्रशोधनप्रकरणे स्वकुलान्यकुललक्षणः शोधनप्रकारो नोक्तः, स भूतवर्णकथनेन सूचितः । फलं तु पिङ्गलामतात्क्रम् । यथा—"चत्वारिंशत्तथा पञ्च वर्णसंख्या प्रकीर्त्तिता । गणस्तु नवभिर्ज्ञेयः पार्थिवादिषु पञ्चसु" ।। अत्र ह्रस्वैरेव दीर्घाणां ग्रहान्नवभिरित्युक्तिः । मन्त्रसाधकयोराद्यो वर्णः स्यात्पार्थिवो यदि । तत्कुलं तस्य तत्प्रोक्तमेवमन्येषु लक्षयेत् ।। पार्थिवं वारुणं मित्रमाग्नेये मारुतं तथा । ऐन्द्रवारुणयोः शत्रुर्माहतः परिकीर्त्तितः ।। आग्नेये वारुणं शत्रुः वारुणे तैजसं तथा । सर्वेषामेव तत्त्वानां सामान्यं व्योमसम्भवम् ।। परस्परविरुद्धानां वर्णानां यत्र सङ्गतिः । स मन्त्रः साधकं हन्ति किं वा नास्य प्रसीदति ।। तन्त्रान्तरेऽपि—"वर्णांशकं वदिष्यामि चतुर्मान्व्यवस्थितम् । स्वकुलं मित्रमध्यस्थे अमित्रं च चतुर्थकम् ।। वायव्याग्नेयवारुण्यपार्थिवं च प्रकीर्त्तितम् । उत्तरोत्तरसंसिद्धिसमता व्याधिमृत्यवः ।। प्राप्नुवन्ति समासाद्य मन्त्रिणोऽत्र निबोधनात् । मित्रे सिद्धिः समाख्याता उदासीने न किंचन ।। मृत्युर्व्याधिरमित्रे च स्वकुले सिद्धिरुत्तमा । नामादिवर्णाः साध्यस्य साधकस्य यथाक्रमम् ।। उर्ध्वाधस्थं समालेख्या अंशकं च निरूपयेत् । वायव्ये तैजसं मित्रमुदासीनं तु वारुणम् । शत्रुं च पार्थिवं विद्यात् स्वकुलं वायवं पुनः । तैजसे वारुणं शत्रुरुदासीनं तु पार्थिवम् ।। वायव्यं मित्रमाख्यातं स्वकुलं तैजसं पुनः । वारुणे पार्थिवं मित्रमुदासीनं तु वायवम् ।। तैजसं तु

अष्टात्रिंशत्कलास्तत्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः ।
अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः ।। १२ ।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ।
पूर्णा पूर्णामृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः ।। १३ ।
तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः ।
सुषुम्णा भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा ।। १४ ।
कभाद्या वसुदाः सौर्य्यष्ठडान्ता द्वादशेरिताः ।
धूम्रार्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी ।। १५ ।

रिपुं विद्यात्स्वकुलं वारुणं पुनः । पार्थिवे वारुणं मित्रं तैजसं शत्रुरीरितम् ।। उदासीनं वायवं तु स्वकुलं पार्थिवं पुनः । एष वर्णांशको नाम सान्वयस्ते निरूपितः" ।। इति । अष्टत्रिंशत्कलाद्यर्थं पूर्वं विभागः कृतः । ताः कला एवाह—**सोमेति** । अनेन प्रणवस्य त्रिभ्यो भेदेभ्योऽकारोकारमकारेभ्य एव अष्टत्रिंशत्कलोत्पत्तिरुक्ता । तत्र प्रथमाक्षरस्य विसर्गरूपत्वात् सोमत्वम्, उकारस्य विसर्जनीयस्य रेफादुत्पत्तेरग्न्यात्मकत्वं मकारस्य सूर्यरूपत्वं संसिद्धमेव । ननु प्रथमद्वितीययोः कथं सोमाग्निरूपत्वमिति चेदुच्यते—अन्त्यपटले अजपातः प्रणवस्योत्पत्तिं वक्ष्यति, तत्र विलोमीकृता अजपा सोऽहं भवति । सकारहकारलोपे पूर्वरूपे कृते प्रणवसिद्धिः । तत्र प्रथमो वर्णो विसर्गात्मकः "सर्गः शक्तिर्निशाकरः" इत्युक्तेस्तस्यैव विसर्गस्य सकारादेशे उत्वे च कृते उकारादेशो भवति इत्यग्नित्वम् । यद्वा, तस्यां सूर्येन्दुपावकात्, प्रणवस्य त्रिभिर्वर्णैरिति वक्ष्यमाणत्वात् तेषां तथात्वम् । तेनैतदुक्तं भवति—प्रणवस्य त्रिभिर्भेदैः अष्टत्रिंशत्-कलोत्पत्तिः, पञ्चभेदेभ्यः पञ्चाशत्कलोत्पत्तिः । वायवीयसंहितायां तु—"लोकवृत्ति-प्रवृत्त्यर्थमाकाशमरुदाश्रयात् । संचरन्ति त्रयो भूता वह्निसूर्येन्दुरूपिणः ।। तेजोरुद्रात्मकं यत्तु स वह्निस्त्रिगुणः स्मृतः । भिन्नास्तमो रजःसत्त्वैस्तद्गुणा नवधाऽभवन् ।। वह्नेः कला दश प्रोक्ता बिन्दुना सह धर्मदाः । ब्रह्मात्मको रसो यस्तु स सूर्यः स चतुर्गुणः ।। तद्गुणा गुणभेदेन पुनर्द्वादशतां गताः । तेन द्वादश विख्याताः सूर्यस्य धनदाः कलाः ।। न हि नादकलेत्येवममूर्तत्वात् प्रदर्श्यते । या च विष्ण्वात्मका पृथ्वी सोमोऽसौ गुणपञ्चकः ।। तेऽपि प्रत्येकभेदेन गुणाः पञ्चदशा भवन् । ताः कलाः सह बीजेन षोडशेन्दोरनङ्गदाः" ।। इति ।। ११ ।।

तत्तन्मण्डलेष्विति । सोममण्डलसूर्यमण्डलाग्निमण्डलेषु ।। १२ ।।

स्वरजा इत्यनेन अमृतादीनां पूजने स्वरमादौ कृत्वा पूजेत्युक्तं भवति । तत्र प्रयोगः—"अं अमृतायै नमः" इत्यादि ।। १३-१४ ।।

कभाद्या इति । ककारादनुलोमेन द्वादशठकारपर्यन्तं भकाराद्विलोमेन

सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहा अपि।
यादीनां दशवर्णानां कलाधर्मप्रदा इमाः ॥ १६।
अभयेष्टकरा ध्येयाः श्वेतपीतारुणाः क्रमात्।
तारस्य पञ्चभेदेभ्यः पञ्चाशद्वर्णगाः कलाः ॥ १७।

द्वादशङकारपर्यन्तमित्यर्थः। तत्र प्रयोगो यथा—"कं भं तपिन्यै नमः", "खं बं तापिन्यै नमः" इत्यादिः ॥ १५ ॥

हव्यकव्यवहेति। हव्यकव्ययोर्द्वन्द्वः, ततो वहाशब्देन समासस्तेन "द्वन्द्वात्परः श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते" इति न्यायाद् हव्यवहा कव्यवहा इतिशक्तिद्वयम्, यादीनामित्यनेन धूम्रार्चिरादीनां यादित्वमुक्तम्। प्रयोगस्तु "यं धूम्रार्चिषे नमः" इत्यादिः ॥ १६ ॥

अभयेष्टेति। इष्टो वरः। तत्र दक्षहस्ते अभयं वामहस्ते वर इति सम्प्रदायविदः। उक्तं च—"ऊर्ध्वीकृतो दक्षहस्तः प्रसृतोऽभयमुद्रिका। अधोमुखो वामहस्तः प्रसृतो वरमुद्रिका" इति। दशपटल्यामपि भुवनेशीध्याने—"दक्षेऽङ्कुशाभये प्रोक्ते वामे पाशमथेष्टदम्" इति। तन्त्रान्तरे सरस्वतीध्याने—"साक्षस्रक्कलशोद्ध्वबाहुयुगलां चाधः समुद्राभयं हस्तं दक्षिणमन्यतः सवरदो यस्याः करे पुस्तकम्" इति। सौत्रामणीतन्त्रे पञ्चमीध्याने—"चक्रं खड्गं मुसलभयं दक्षिणाभिर्भुजाभिः शङ्खं खेटं हलमपि वरं बिभ्रती वामदोभिः" इति। तन्त्रान्तरे नित्याध्याने—"कपालमभयं तथा। दधानां दक्षिणैर्हस्तैः" इति। अन्यत्रापि "पाशं पताकां चर्मापि शार्ङ्गं चापं नरं करैः। दधानां वामपार्श्वस्थैः सर्वाभरणभूषितैः ॥ अङ्कुशं च ततो दण्डं खड्गं बाणं तथाऽभयम्। दधानां दक्षिणैर्हस्तैरासीनां पद्मविष्टरे" इति। कादिमतेऽपि—"ब्रूहि देव महेशान स्थूलसूक्ष्मस्वरूपयोः। ध्यानयोः कर्मणां सिद्धिं विविधां फलयोगतः ॥ तासां तत्तत्करेषूक्तेष्वायुधान्यप्यशेषतः ॥ ? (इति पृष्टे शिव आह) श्रृणु वक्ष्ये महेशानि क्रमेण त्वं हि साम्प्रतम्। वामदक्षिणयोः स्यातां द्विभुजे तु वराभये ॥ पाशाङ्कुशौ चतुर्बाहौ षड्भुजे चापसायकौ। चर्मखड्गावष्टभुजे गदाशूले दशोदितः" इति। अतो यत्र यत्र शक्तिध्याने वराभये तत्र प्रायः अभयं दक्षिणे, वामे वरमिति ज्ञेयम्। यत्तूत्तरषट्कें—"वामेनाभयसंयुक्ता वरदं दक्षिणेन तु"। इति। अन्यत्रापि। "पुस्तकं चाभयं वामे दक्षिणे चाक्षमालिके। वरदानरतां देवीम्" इति। एतत् स्वस्वगुरुसम्प्रदायानुसारेण तत्तद्देवताविशेषे बोद्धव्यमित्यलम्। क्रमादिति। सौम्यकालादीनां श्वेतादयः। अनेन वर्णवस्त्रमाल्यभूषाणां ग्रहणम्। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। यदर्थं पञ्चभूतेषु विभाग उक्तस्ताः कला उद्दिशति। यद्वा, तद्वर्णतो भिन्नाः कला इति पूर्वपटलान्तेऽनुद्दिष्टास्ता निर्दिशति—तारस्यैति तारस्य। प्रणवस्य। पञ्चभेदा इति। अकारोकारमकारबिन्दुनादाः। यद्यपि शक्तिशान्ताविति प्रणवस्य षष्टसप्तमभेदौ तथापि तयोरेषु गणना नास्ति, परत्वात्। तदुक्तम्—"सप्तात्मकस्य तारस्य परौ द्वौ

सृष्टिर्ऋद्धिः स्मृतिर्मेधा कान्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्थिरा ।
स्थितिः सिद्धिरिति प्रोक्ताः कचवर्गकलाः क्रमात् ॥ १८ ॥
अकाराद् ब्रह्मणोत्पन्नास्तप्तचामीकरप्रभाः ।
एताः करधृताक्षस्रक्पङ्कजद्वयकुण्डिकाः ॥ १९ ॥
जरा च पालिनी शान्तिरीश्वरी रतिकामुके ।
वरदाह्लादिनी प्रीतिर्दीर्घाः स्युष्टतवर्गगाः ॥ २० ॥
उकारा विष्णुनोत्पन्नास्तमालदलसन्निभाः ।
अभीति शङ्खचक्रेष्टबाहवः परिकीर्त्तिताः ॥ २१ ॥
तीक्ष्णा रौद्रा भया निद्रा तन्द्री क्षुत् क्रोधिनी क्रिया ।
उत्कारी मृत्युरेताः स्युः कथिताः पयवर्गगाः ॥ २२ ॥
रुद्रेण मार्णादुत्पन्नाः शरच्चन्द्रनिभप्रभाः ।
उद्वहन्त्योऽभयं शूलं कपालं बाहुभिर्वरम् ॥ २३ ॥
ईश्वरेणोदिता बिन्दोः पीता श्वेताऽरुणाऽसिताः ।
अनन्ता च पवर्णस्था जपाकुसुमसन्निभाः ॥ २४ ॥

तु परौ यतः । ततस्तु शक्तिशान्ताख्यौ न पठ्येते परैः सह" ॥ इति । पञ्चाशच्छब्दोऽत्र लाक्षणिकः, कलाः क्रमादुत्पन्ना इति शेषः । काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र क्रमादिति सम्बध्यते ॥ १७ ॥

तमेव क्रममाह—**सृष्टिरित्यादिना** "इति पञ्चाशदाख्याताः" इत्यन्तेन ॥१८॥

अकारात् प्रणवांशादुत्पन्ना इति ज्ञेयम् । वाच्यवाचकयोरभेदात् । तदुक्तमाचार्यैः—"अकारप्रभवा ब्रह्मजाताः स्युः"इति । एवमग्रेऽपि । एता इति । अक्षस्रगक्षमाला । आयुधध्यानं दक्षाधस्तनाद्वामाधस्तनपर्यन्तम् ॥१९॥

आह्लादिनीति च्छेदः। दरः शङ्खः। आयुधध्यानं पूर्ववत्—स्थानत्रये॥२०-२२॥

शरच्चन्द्रस्य निभा कान्तिस्तद्वत्प्रभा यासां ताः । निभशब्दः सदृशवाची वा ॥२३॥

बिन्दुकला आह—**ईश्वरेणेति** । असितेति पदच्छेदः ॥२४॥

अभयं हरिणं टङ्कं दधाना बाहुभिर्वरम् ।
निवृत्तिः सप्रतिष्ठा स्याद्विद्याशान्तिरनन्तरम् ।। २५ ।
इन्दिका दीपिका चैव रेचिका मोचिका परा ।
सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायिनी तथा ।। २६ ।
व्यापिनी व्योमरूपा स्युरनन्ताः स्वरसंयुताः ।
सदाशिवेन सहिता नादादेताः सितत्विषः ।। २७ ।
अक्षस्रक्पुस्तकगुणकपालाढ्यकराम्बुजाः ।
न्यासे तु योजयेदादौ षोडशस्वरजाः कलाः ।। २८ ।
इति पञ्चाशदाख्याताः कलाः सर्वसमृद्धिदाः ।
श्रीकण्ठानन्तसूक्ष्माश्च त्रिमूर्तिरमरेश्वरः ।। २९ ।
अर्घीशो भारभूतिश्चातिथीशः स्थाणुको हरः ।
झिण्टीशो भौतिकः सद्योजातश्चानुग्रहेश्वरः ।। ३० ।
अक्रूरश्च महासेनः षोडशस्वरमूर्त्तयः ।
पश्चात् क्रोधीश-चण्डीश-पञ्चान्तक-शिवोत्तमाः ।। ३१ ।
अप्येकरुद्रकूर्मैकनेत्राह्वचतुराननाः ।
अजेयः शर्वसोमेशौ तथा लाङ्गलिदारुकौ ।। ३२ ।

हरिणम् । हरिणमुद्राम् । अन्ये मृगशिशुं मन्यन्ते । टङ्कः परशुः । सप्रतिष्ठेति । प्रतिष्ठाकलासहिता ।।२५।।

परेति कलानाम सूक्ष्मामृतेत्येका ज्ञानामृतेत्येका ।।२६।।

अनन्तेति । षोडशी कला ।।२७।।

गुणः शूलम् । कराम्बुजमित्युपमासमासः । आद्ये ऊर्ध्वयोर्दक्षवामयोरन्त्ये अध इत्यायुधध्यानम् । वैपरीत्यं च केचनेच्छन्ति । शङ्खपूजायामयं क्रम उक्तः । शरीरे न्यासक्रममाह—न्यासे त्विति । तुः पूर्वस्माद्विशेषे ।।२८।।

सर्वसमृद्धिदा इति न्यासफलम् । रुद्रादिकानिति पूर्वप्रकृतान् रुद्रानुद्दिशति—श्रीकण्ठेति ।।२९।।

स्थाणुक इति । कः स्वार्थे । स्थाणुरिति नाम ।।३०-३१।।

एकरुद्रश्च एकनेत्राह्वयश्च चतुराननश्चेति द्वन्द्वः । आह्वशब्दस्य न.. संज्ञाया-मन्तर्भावः । एवमग्रेऽपि आख्यादेः । आयुधध्यानं दक्षवामयोः । एवमुत्तरत्रापि । इदं

अर्द्धनारीश्वरश्चोमाकान्तश्चाषाढिदण्डिनौ ।
स्युरद्रिर्मीनमेषाख्यौ लोहितश्च शिखी तथा ।। ३३ ।
छगलण्डद्विरण्डेशौ महाकालसवालिनौ ।
भुजङ्गेशपिनाकीशखड्गीशाख्या वकस्तथा ।। ३४ ।
श्वेतभृग्वीशनकुलिशिवाः संव्वर्त्तकस्ततः ।
एते रुद्राः स्मृता रक्ता धृतशूलकपालकाः ।। ३५ ।
पूर्णोदरी स्याद्विरजा शाल्मली तदनन्तरम् ।
लोलाक्षी वर्त्तुलाक्षी च दीर्घघोणा समीरिताः ।। ३६ ।
सुदीर्घमुखिगोमुख्यौ दीर्घजिह्वा तथैव च ।
कुण्डोदर्य्यूर्ध्वकेशी च तथा विकृतमुख्यपि ।। ३७ ।
ज्वालामुखी तथा ज्ञेया पश्चादुल्कामुखी तथा ।
सुश्रीमुखी च विद्या तु ख्याताः स्युः स्वरशक्तयः ।। ३८ ।
महाकालीसरस्वत्यौ सर्वसिद्धिसमन्विता ।
गौरी त्रैलोक्यविद्या च मन्त्रशक्तिस्ततः परम् ।। ३९ ।
आत्मशक्तिर्भूतमाता तथा लम्बोदरी मता ।
द्राविणी नागरी भूयः खेचरी चापि मञ्जरी ।। ४० ।
रूपिणी वारिणी पश्चात् काकोदर्यपि पूतना ।
स्याद्भद्रकाली योगिन्यौ शङ्खिनी गर्जिनी तथा ।। ४१ ।
कालरात्रिश्च कुब्जिन्या कर्पादिन्यपि वज्रया ।
जया च सुमुखेश्वर्यौ रेवती माधवी तथा ।। ४२ ।

तुसामान्यम् । वक्ष्यमाणं बन्धूकेत्यादि शक्तिसंभिन्नत्वे ज्ञेयम् । एव विष्णुष्वपि । यत्तु क्वचित् "तप्तहेमावदातम्" इति तच्छक्तिशक्तिमतोरभेदे शक्तिप्राधान्यादित्यवधेयम् ॥३२-३५॥

आदिपदवाच्या एतच्छक्तीरुद्दिशति—**पूर्णोदरीति** ॥३६॥

सुदीर्घमुखिगोमुख्यावित्यत्र "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्" इति बहुलग्रहणात् पूर्वपदस्य ह्रस्वः । प्रयोगे तु दीर्घ एव ॥३७-३८॥

सर्वसिद्धिसमन्वितेति । गौरीविशेषणम् । तेन सर्वसिद्धिगौरीति शक्तिनाम

वारुणी वायवी प्रोक्ता पश्चाद्रक्षोविदारिणी ।
ततश्च सहजा लक्ष्मीर्व्यापिनी माययाऽन्विता ॥ ४३ ।
एता रुद्राङ्कपीठस्थाः सिन्दूरारुणविग्रहाः ।
रक्तोत्पलकपालाभ्यामलङ्कृतकराम्बुजाः ॥ ४४ ।
केशवनारायणमाधवगोविन्दविष्णवः ।
मधुसूदनसंज्ञोऽन्यः स्यात् त्रिविक्रमवामनौ ॥ ४५ ।
श्रीधरश्च हृषीकेशः पद्मनाभस्ततः परम् ।
दामोदरो वासुदेवः सङ्कर्षण इतीरिताः ॥ ४६ ।
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च स्वराणां मूर्त्तयस्त्विमाः ।
पश्चाच्चक्री गदी शार्ङ्गी खड्गी शङ्खी हली पुनः ॥ ४७ ।
मुसली शूलिसंज्ञोऽन्यः पाशी स्यादङ्कुशी पुनः ।
मुकुन्दो नन्दजो नन्दी नरो नरकजिद्धरिः ॥ ४८ ।
कृष्णः सत्यः सात्त्वतः स्यात् शौरिः शूरो जनार्दनः ।
भूधरो विश्वमूर्त्तिश्च वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ॥ ४९ ।
बली बलानुजो बालो वृषघ्नश्च वृषः पुनः ।
हिंसो वराहो विमलो नृसिंहो मूर्तयो हलाम् ॥ ५० ।
केशवाद्या इमे श्यामाश्चक्रशङ्खलसत्कराः ।
कीर्तिः कान्तिस्तुष्टिपुष्टी धृतिः क्षान्तिः क्रिया दया ॥ ५१ ।
मेधा सहर्षा श्रद्धा स्याल्लज्जा लक्ष्मीः सरस्वती ।
प्रीती रतिरिमाः प्रोक्ताः क्रमेण स्वरशक्तयः ॥ ५२ ।
जया दुर्गा प्रभा सत्या चण्डा वाणी विलासिनी ।
विजया विरजा विश्वा विनदा सुनदा स्मृतिः ॥ ५३ ।

अपेक्षितार्थद्योतनिकाकारादिभिस्तथैवोक्तेः । अन्यत्रापि--"सर्वसिद्धिगौरीयुक्" इति ॥३९-४३॥

रुद्रेति । रुद्राणां श्रीकण्ठादीनाम् अङ्क उत्सङ्गः स एव पीठं तत्स्थाः ॥४४॥

आदिशब्दसंगृहीतान् केशवाद्यांस्तच्छक्तीरप्युद्दिशति—**केशवेत्यादि** ॥४५-४६॥

हलामिति व्यञ्जनानां वैयाकरणपरिभाषया । आयुधध्यानं वामदक्षयोरेव-मुत्तरत्रापि ॥५०-५३॥

ऋद्धिः समृद्धिः शुद्धिः स्याद् भक्तिर्बुद्धिः स्मृतिः क्षमा ।
रमोमा क्लेदिनी क्लिन्ना वसुधा वसुदाऽपरा ।। ५४ ।
परा परायणी सूक्ष्मा सन्ध्या प्रज्ञा प्रभा निशा ।
अमोघा विद्युता चेति कीर्त्याद्याः सर्वकामदाः ।। ५५ ।
एताः प्रियतमाङ्केषु निषण्णाः सस्मिताननाः ।
विद्युद्दामसमानाङ्ग्यः पङ्कजाऽभयबाहवः ।। ५६ ।
मातृकावर्णभेदेभ्यः सर्वे मन्त्राः प्रजज्ञिरे ।
मन्त्रविद्याविभागेन त्रिविधा मन्त्रजातयः ।। ५७ ।
मन्त्राः पुंदेवता ज्ञेया विद्याः स्त्रीदेवताः स्मृताः ।
पुंस्त्रीनपुंसकात्मानो मन्त्राः सर्वे समीरिताः ।। ५८ ।
पुंमन्त्रा हुंफडन्ताः स्युर्द्विठान्ताश्च स्त्रियो मताः ।
नपुंसका नमोऽन्ताः स्युरित्युक्ता मनवस्त्रिधा ।। ५९ ।

वसुदाऽपरेति । अपरा वसुदेत्यन्वयः ।।५४।।

परेति कलानाम ।।५५-५६।।

ततश्चैतन्येत्यारभ्य पञ्चाशद्वर्णरूपिणीत्यन्तेन मातृकास्वरूपत्वमुक्तं कुण्डल्याः । तस्या एव मन्त्रा उत्पन्ना इत्यपि । तत्प्रयोगाद्यर्थं मनूनां प्रकारत्रये वक्ष्यमाणे हेतुत्वेनोपन्यस्यति– **मातृकेति** । "यत" इति शेषः । पूर्वं शिवशक्तिमयादित्यनेन तदुत्पत्तेरुक्तेस्तदेव मन्त्रेष्वपि दर्शयति— **मन्त्रेति** । मातृकेति तत इति योज्यम् । अनेन सोमसूर्यात्मकत्वं सर्वेषामुक्तं भवति । यत्प्रयोगसारे--"द्विधा प्रोक्ताश्च ते मन्त्राः सौम्यसौरविभागतः । सौराः पुंदेवता मन्त्रास्ते च मन्त्राः प्रकीर्त्तिताः ॥ सौम्याः स्त्रीदेवतास्तद्वद्द्विविधास्तेऽपि विश्रुताः" । इति । अनयोरुदयेन सर्वेषामुदयोऽप्युक्तो भवति ।।५७।।

प्रयोगविशेषसिध्यर्थं मन्त्राणां त्रैविध्यमाह—**पुंस्त्रीति** । अत्रापि शिवशक्तिमयत्वान्मध्यगचतुष्कस्य नपुंसकत्वात् स्वराणां त्रैविध्ये तान् विना अन्येषामपि उच्चारणाभावात् तदात्मकत्वेन हेतुत्वं योज्यम् । अत्र सर्व इत्युक्तेर्न पारिभाषिकमन्त्रग्रहणम् । एवमुत्तरत्रापि । ननु निष्कलचैतन्याखण्डानन्दवाच्यस्य मन्त्रस्य कथं पुंस्त्र्यादिकल्पनमिति चेत्, सत्यम् । वस्तुतो नास्त्येव । उपासकानामर्थे कल्पनामात्रम् । यदाहुः ' चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्यङ्गास्त्रादिकल्पना" इति ।।५८।।

गार्ग्याभिप्रायेणैषां लक्षणमाह—**पुंमिति** । हुंफडन्ता इति । सम्प्रदायाद् व्यस्तसमस्ततदन्ताः । द्विठान्ता इति । स्वाहान्ताः । ठशब्दे च साम्यादर्थाद्वा बिन्दुरुच्यते ।

शस्तास्ते त्रिविधा मन्त्रा वश्यशान्त्यभिचारके ।
अग्नीषोमात्मका मन्त्रा विज्ञेयाः क्रूरसौम्ययोः ॥ ६० ॥
कर्मणोर्वह्नितारान्त्यवियत्प्रायाः समीरिताः ।
आग्नेया मनवः सौम्या भूयिष्ठेन्द्वमृताक्षराः ॥ ६१ ॥
आग्नेयाः सम्प्रबुध्यन्ते प्राणे चरति दक्षिणे ।
भागेऽन्यस्मिन् स्थिते प्राणे सर्वे बोधं प्रयान्ति च ॥ ६२ ॥
नाडीद्वयं गते प्राणे सौम्या बोधं प्रयान्ति च ।
प्रयच्छन्ति फलं सर्वे प्रबुद्धा मन्त्रिणां सदा ॥ ६३ ॥

"ठः शून्ये च बृहद्ध्वनावि"ति कोशात् । शून्यं बिन्दुरूपमेव तस्य द्वित्वं तेन विसर्गः । स च शक्तिरूप इति द्विठाशब्देनाग्निशक्तिः स्वाहोक्ता । प्रयोगसारे तु—"वषट्फडन्ताः पुंल्लिङ्गाः वौषट्स्वाहान्तगाः स्त्रियः । नपुंसकाः हुंनमोऽन्ता इति मन्त्रास्त्रिधा मताः ॥ तारेणाप्यनुमीयन्ते मन्त्राः स्वाद्यन्तमध्यतः । प्रत्यासन्नात्मभावेन यथा पुंस्त्रीनपुंसकाः ॥ विन्दुसर्गेन्दुखण्डान्तास्तद्वदेव प्रकीर्तिताः" । इति ॥ ५९ ॥

त्रिविधानां क्रमेण प्रयोजनमाह—**शस्ता इति** । उक्तं तु नारायणीये—"शेषाः पुमांसः शक्तास्ते वश्योच्चाटवशेषु च । क्षुद्रक्रियामयध्वंसे स्त्रियोऽन्यत्र नपुंसकाः" ॥ इति । पूर्वं मातृकायाः कुण्डल्या उत्पत्तेरुक्तत्वात्तस्या अग्नीषोमात्मकत्वान्मन्त्राणामपि तद्दर्शयति—अग्नीति ॥ ६० ॥

कर्मणोरिति । पूर्वत्रान्वेति । वह्नी रेफः । तारः ओं अन्त्यः क्षकारः । वियत् हकारः । प्रायःशब्दो बाहुल्यवाची । "प्रायो भूम्न्यन्तगमनः" इत्यमरः । आग्नेया इति । पूर्वेण सम्बध्यते । इन्दुः सः । तत्त्वन्यासे इन्दुमण्डलस्य सकारादित्वेन न्यस्तत्वात् । अमृतं वः । अत्रैकस्य बाहुल्ये तत्त्वं तदुक्तमीशानशिवेन—"ताराकाशाद्यन्तवाद्यन्त्यवर्णा आग्नेयाः स्युः सौम्यवर्णास्ततोऽन्ये । आग्नेयोऽपि स्यात्तु सौम्यो नमोऽन्तः सौम्योऽपि स्यादग्निमन्त्रः फडन्तः ॥ स्यादाग्नेयैः क्रूरकार्यप्रसिद्धिः सौम्यैः सौम्यं कर्म कुर्याद्यथावत्"इति । नारायणीयेऽपि—"तारान्त्याग्निवियत्प्रायो मन्त्र आग्नेय इष्यते । शिष्टाः सौम्याः प्रशस्तौ तौ कर्मणोः क्रूरसौम्ययोः ॥ आग्नेयमन्त्रः सौम्यः स्यात् प्रायशोऽन्ते नमोऽन्वितः । सौम्यमन्त्रस्तथाग्नेयः फट्कारेणान्वितोऽन्ततः" ॥ इति । पिङ्गलामतेऽपि—"रौद्रोऽपि शान्ततामेति शान्तजातिसमन्वितः । मन्त्रः शान्तोऽपि रौद्रत्वं हुंफट्पल्लवितो यदि" ॥ इति । तत्र विशेषो नारायणीये—"मन्त्रावाग्नेयसौम्याख्यौ ताराद्यन्तौ द्वयोर्जपेत्" इति अपेक्षितार्थद्योतनिकायां व्याख्यातम् । एकं नक्षत्रमंशकचतुष्टयम्भवति । तत्राऽऽग्नेयानां नक्षत्राणां पूर्वांशद्वयमग्रमितरत्पुच्छम् । सौम्यानामुत्तरांशकद्वयमग्रमितरत्पुच्छम् । पुच्छकाले प्रयोगो न कार्य इति गार्ग्यः । आग्नेयसौम्यनक्षत्राणि अहिचक्रे वक्ष्यन्ते । तत्र सूर्य्यनक्षत्राणि अग्निनक्षत्राणि ॥६१-६२॥

बोधफलमाह—**प्रयच्छन्तीति** । अन्यथा दोषदर्शनात् । उक्तं नारायणीये—"सुप्तः

छिन्नादिदुष्टा ये मन्त्राः पालयन्ति न साधकम् ।
छिन्नो रुद्धः शक्तिहीनः पराङ्मुख उदीरितः ॥ ६४ ।
वधिरो नेत्रहीनश्च कीलितः स्तम्भितस्तथा ।
दग्धस्त्रस्तश्च भीतश्च मलिनश्च तिरस्कृतः ॥ ६५ ।
भेदितश्च सुषुप्तश्च मदोन्मत्तश्च मूर्च्छितः ।
हृतवीर्यश्च हीनश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः ॥ ६६ ।
कुमारस्तु युवा प्रौढो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा ।
निर्बीजः सिद्धिहीनश्च मन्दः कूटस्तथा पुनः ॥ ६७ ।
निरंशः सत्त्वहीनश्च केकरो बीजहीनकः ।
धूमितालिङ्गितौ स्यातां मोहितश्च क्षुधार्तकः ॥ ६८ ।
अतिदृप्तोऽङ्गहीनश्च अतिक्रुद्धः समीरितः ।
अतिक्रूरश्च सव्रीडः शान्तमानस एव च ॥ ६९ ।
स्थानभ्रष्टस्तु विकलः सोऽतिवृद्धः प्रकीर्त्तितः ।
निःस्नेहः पीडितश्चापि वक्ष्याम्येषां च लक्षणम् ॥ ७० ।

प्रबुद्धमात्रो वा मन्त्रः सिद्धिं न यच्छति । स्वापकालो वामवहो जागरो दक्षिणावहः ॥ आग्नेयस्य मनोः सौम्यमन्त्रस्यैतद्विपर्ययः । प्रबोधकालं जानीयादुभयोरुभयोर्वहम्" ॥ इति । अन्यत्रापि—"स्वापकाले तु मन्त्रस्य जपोऽनर्थफलप्रदः" इति । अन्यत्रान्यथा स्वापकाल उक्तः । यदाहुः—"प्राणायामसमायोगात् शिवशक्त्योस्तु मेलनम् । प्रबोधकालो विज्ञेयः स्वापकालस्ततः परम्" ॥ इति । अन्यत्र तु बोधार्थं प्रकारान्तरमुक्तम्—"संपुटीकृत्य यत्नेन लान्तानाद्यान्सबिन्दुकान् । पुनश्च सविसर्गांस्तान् क्षकारं केवलं पठेत् ॥ एवं जप्त्वोपदिष्टश्चेत्प्रबुद्धः शीघ्रसिद्धिदः" इति । पुंस्त्रीत्यादि स्वरूपकथनेनैषां विरोधोऽपि सूचितः । यदाहुः—"स्त्रीदैवत्या वैरिणः स्युः पुंदैवत्यस्य भूयसा । स्त्रीदैवत्येषु सौम्यानां क्रूराणां स्यात्परस्परम् ॥ तथैव पुंदेवतानाम्" इति । पूर्ववैपरीत्येनोत्तरस्य सङ्गतिः, शक्तिशिवात्मकमातृकातो मन्त्रोत्पत्तेरुक्तत्वात् । तदुत्पत्तिनिमित्ताश्चाणवादिदोषाः ॥६३॥

तदन्तर्गतच्छिन्नादिदोषसम्बद्धा मन्त्रा विरुद्धफला इत्याह—**छिन्नेति** । छिन्नादिदोषैर्दुष्टाः साधकं न पालयन्तीति सर्वेषां सामान्यफलम् । **वक्ष्यमाणं क्वचित्तत्तद्विशेषफलं** ज्ञेयम् । आदिशब्दार्थमाह—**छिन्न** इति ॥६४-६९॥

तथा पुनरित्यनेन कूट एव निरंशसंज्ञक इत्याह—**सोऽतिवृद्ध** इति । निःस्नेहविशेषणम् । तेन निःस्नेहानन्तरमतिवृद्धस्ततः पीडित इति ॥७०॥

मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं बीजमुच्यते ।
संयुक्तं वा वियुक्तं वा स्वराक्रान्तं त्रिधा पुनः ।। ७१ ।
चतुर्द्धा पञ्चधा वाऽथ स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः ।
आदिमध्यावसानेषु भूबीजद्वन्द्वलाञ्छितः ।। ७२ ।
रुद्धमन्त्रः स विज्ञेयो भुक्तिमुक्तिविवर्जितः ।
मायात्रितत्त्वश्रीबीजरावहीनस्तु यो मनुः ।। ७३ ।

मनोरिति । आनिलं यम् आदिमध्यान्तेष्विति समुच्चयः । संयुक्तं वा अक्षरान्तरयुक्तम्, वियुक्तं वा केवलं वेत्येकैकं द्विर्द्विः सम्बध्यते । विशिष्टमनिलं वा विशिष्टं बीजं वा यस्य स च्छिन्नसंज्ञक इत्यन्वयः । बीजं शक्तिबीजम्, स्वराक्रान्तं दीर्घस्वराक्रान्तम् । आ ई ऊ ऐ औ एतत् स्वरसंयुक्तमिति सम्प्रदायविदः । बीजशब्देन मायाबीजं कथमिति चेत्तदुक्तं शैवे—"मायाबीजस्य नामानि मालिनी शिववल्लरी । वातावर्तिः कला वाणी बीजं शक्तिश्च कुण्डली" ।। इति । तदुक्तं पिङ्गलामते—"आदिमध्यावसानेषु यस्य मन्त्रस्य दृश्यते । चतुर्द्धा पञ्चधा द्वैधमेकवीरं स्वरान्वितम् ।। वायुबीजमसौ मन्त्रश्छेदितः परिकीर्तितः" । इति । तत्रैव—अथ मन्त्रांशकबीजविवरणमित्युपक्रम्य व्याख्यातम् । वायुबीजं यकारः एकवीरो ह्रस्वस्वराक्रान्तो दीर्घस्वरयुक्तः । यथाक्रमं ह्यां ह्यीं ह्यूं ह्यैं ह्यौं, उदाहरणं च तत्रैव प्रदर्शितम्—अघोरेभ्योऽथ ह्यां । घोरेभ्यो ह्यीं । घोरघोरतरेभ्यश्च ह्यूं । सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्यो ह्यैं । नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यो ह्यौं । इति । मन्त्रमुक्तावल्यां च—"एकवीरं वा स्वराक्रान्तं विशेषतः" इति । ग्रन्थान्तरे तु—"अर्द्धग्रहो मनुश्छिन्नः" इत्युक्तम् । अर्द्धग्रहः ऋचि श्लोके वा मध्ये विच्छिन्नः । अन्यत्र तु—"आदिमध्यान्तबीजानां लोपैश्छिन्नाः" इति । आदीत्येषां समुच्चयः । भूबीजं लः । द्वन्द्वेति प्रत्येकम् ।।७१-७२।।

भुक्तिरैहिकं फलम् । तदुक्तं पिङ्गलामते—"आदौ द्विधा त्रिधा मध्ये पुनश्चान्ते द्विधा भवेत् । इन्द्रबीजमसौ मन्त्रो रुद्ध इत्यभिधीयते" ।। इति । अन्यत्र च—"द्विधा पूर्वं त्रिधा मध्ये द्विधान्ते च पुनः प्रिये । वज्रयुक्तस्तु यो मन्त्रः स निरुद्धः प्रकीर्त्तितः" ।। इति । वज्रं लकारः । उभयत्र त्रिधेति विशेषः । चकारेणोभयत्र समुच्चयोऽपि दर्शितः । एतेन केचन भूबीजशब्देन ग्लौमिति वदन्ति । तदपि परास्तम् । ग्रन्थान्तरे त्वन्यः प्रकारः—"रुद्धो निःसन्धिकः स्मृतः" इति । स्वरसन्धिर्व्यञ्जनसन्धिर्व्याकरणोक्तो यत्र नास्ति स निःसन्धिकः। तन्त्रान्तरे—"रुद्धाः परिवारसमन्विताः" इति । **मायेति** । माया भुवनेशीबीजम् । (ह्रीं) त्रितत्त्वं हुंकारः प्रणवो वा, रावः फेंकारः । एषां न समुच्चयः । तदुक्तम्—"मायाबीजं न यत्रास्ति त्रितत्त्वं रावमेव वा । श्रीगृहं वापि मन्त्रोऽसौ शक्तिहीनः प्रकीर्त्तितः" ।। इति । पिङ्गलामतेऽपि—"मायाबीजं त्रितत्त्वं वा श्रीगृहं यत्र नास्ति चेत् । शक्तिहीन इति ख्यातः सामर्थ्यं हन्ति मन्त्रिणः" ।। इति । अथ मन्त्रांशकबीजविवरणमित्युपक्रम्य त्रितत्त्वं हुं, श्रीगृहं श्रीमिति तत्रैव व्याख्यातम् ।।७३।।

शक्तिहीनः स कथितो यस्य मध्ये न विद्यते ।
कामबीजं मुखे माया शिरस्यङ्कुशमेव वा ।। ७४ ।
असौ पराङ्मुखः प्रोक्तो हकारो बिन्दुसंयुतः ।
आद्यन्तमध्येष्विन्दुर्वा न भवेद्वधिरः स्मृतः ।। ७५ ।
पञ्चवर्णो मनुर्यः स्याद्रेफार्केन्दुविवर्जितः ।
नेत्रहीनः स विज्ञेयो दुःखशोकामयप्रदः ।। ७६ ।
आदिमध्यावसानेषु हंसः प्रासादवाग्भवौ ।
हकारो बिन्दुमाञ्जीवो रावश्चापि चतुष्कलम् ।। ७७ ।

यस्येति । मुखे आदौ शिरस्यन्ते । अङ्कुशम् क्रोङ्कारः । वाशब्दः समुच्चये । क्वचिदेव चेति पाठः । यदुक्तं पिङ्गलामते—"कामबीजं न यन्मध्ये मायादावन्तिमोऽङ्कुशः । पराङ्मुख इति प्रोक्तः" इति । मन्त्रमुक्तावल्यामपि—"यस्य कामकलाबीजं मध्यस्थाने न विद्यते । आदौ मायाङ्कुशश्चान्ते विज्ञेयोऽसौ पराङ्मुखः" ।। इति । हकार इति । इन्दुः सः । बिन्दुसंयुत इत्यत्रापि सम्बध्यते । आद्यन्तमध्येष्विति न समुच्चयः । तदुक्तम्—"शून्यं बिन्दुसमायुक्तमाद्यन्ते वापि मध्यतः । न भवेज्जीवबीजं वा यस्याऽसौ वधिरः स्मृतः" ।। इति । एतेन केचिदिन्दुशब्देन उकारं व्याचक्षते तदपि परास्तम् ।।७४-७५।।

पञ्चेति । अर्को हकारः वैष्णवबृहत्तत्त्वन्यासेऽर्कमण्डलतत्त्वस्य हकारादित्वेन न्यस्तत्वात् । हकारस्य पुंरूपत्वाद् वा अर्कत्वम् । इन्दुः सः । पञ्चेत्यादि उभयं दोषबीजम्, दुःखशोकामयप्रद इति क्रमेण फलम् । यतोऽग्निसूर्यचन्द्राणां नेत्रत्रयात्मकत्वात् । एकद्विहानतः कारणतापि ज्ञेया । तदुक्तं पिङ्गलामते—"पञ्चाक्षरस्तु यो मन्त्रो वह्निचन्द्रार्कवर्जितः । नेत्रहीन इति ज्ञेयो दुःखशोकामयावहः" ।। इति । अथ मन्त्रांशकबीजविवरणमित्युपक्रम्य चन्द्रः सः, अर्को ह इति तत्रैव व्याख्यातम् ।।७६।।

आदीति । एषां न समुच्चयः । हंस आदीनां समुच्चयः । एवं वा इत्युक्तत्वात् । ग्रन्थान्तरेऽपि—"हंसं मायात्मकं वापि" इति । हंसः स्वरूपम् । प्रासादबीजं हौं । वाग्भवं ऐं । हकारो बिन्दुमान् । जीवः सः । रावः फ्रें । चतुष्कलं हूं । माया शक्तिबीजं नमामि इति पदं च यत्र नास्ति स कीलित इति । अत्र हकारो बिन्दुमानित्येकं पदम् । तत्र जीवः कीदृशः ? हकारश्च अकारश्च उकारश्च बिन्दुश्च तद्वान् तेन स्हों इति सिद्धम् । तत्र अकार उकारो बिन्दुरित्यनेन ओकारः । यथा "अउमाः स्युः" इत्यत्र । तथा च पिङ्गलामते—"नवमस्वरसंयुक्तो जीवारूढः सबिन्दुकः । यस्यात्मा दृश्यते नैव किं वा रावं चतुष्कलः ।। प्रासादो वाग्भवो हंसो माया वा यत्र दृश्यते । आदिमध्यान्तदेशेषु कीलितं तं प्रचक्षते" ।। इति । अथ मन्त्रांशकबीजविवरणमित्युप-

माया नमामि च पदं नास्ति यस्मिन्स कीलितः ।
एकं मध्ये द्वयं मूर्ध्नि यस्मिन्नस्त्रपुरन्दरौ ॥ ७८ ॥
न विद्येते स मन्त्रः स्यात्स्तम्भितः सिद्धिरोधकः ।
वह्निर्वायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य मूर्द्धनि ॥ ७९ ॥
सप्तधा दृश्यते तं तु दग्धं मन्येत मन्त्रवित् ।
अस्त्रं द्वाभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टाभिर्दृश्यतेऽक्षरैः ॥ ८० ॥
त्रस्तः सोऽभिहितो यस्य मुखे न प्रणवः स्थितः ।
शिवो वा शक्तिरथवा भीताख्यः स प्रकीर्तितः ॥ ८१ ॥

क्रम्य तत्रैव व्याख्यातम् । नवमस्वर ओकारः, आत्मा हः, रावः फ्रें, चतुष्कलः हूं । तन्त्रान्तरे तु—"हंसमायात्मकं वापि" इति पठित्वा ह्रीमिति व्याख्यातम् ॥ अन्ये हंसो मायेति पिङ्गलावाक्येऽप्ययमेवार्थ इत्याहुः । अन्यत्र तु—"अन्तरन्येन बीजेन व्याप्तः कीलित उच्यते" । इति । ग्रन्थान्तरे—"कीलितो बीजवर्जितः" इति ॥७७॥

एकमिति । मूर्द्ध्नि अन्ते अस्त्रं फट्कारः । पुरन्दरो लः । मध्य एकः फट्कारः लकारो वा । अन्ते फट्कारद्वयं लकारद्वयं वा । केचन मध्ये फट्कारः, अन्ते लद्वयमिति व्याचक्षते तदसत्, ग्रन्थान्तरविरोधात् । तथा च पिङ्गलामते—"सकृन्मध्ये द्विधा प्रान्ते शक्रबीजं भवेद्यदि । स्तम्भितं तं वदन्तीत्थम्मन्त्रतन्त्रविदो बुधाः" ॥ इति । ग्रन्थान्तरे च—"द्विधा त्रिधाऽष्टधा षोढा मन्त्रान्ते यत्र दृश्यते । महास्त्रं स्तम्भितो मन्त्रः स श्रीशेन प्रकीर्त्तितः" ॥ इति ग्रन्थद्वयविरोधात् । "न विद्येते स मन्त्रः" इति प्रामादिकः पाठः । "विद्येते स तु मन्त्रः स्यात्" इति तु साम्प्रदायिकः पाठः । अन्यत्र तु स्तम्भिताः क्रियायां नियुक्ता अपि न मुञ्चन्तीति ॥७८॥

वह्निरिति । वह्नी रेफः । वायुः यकारस्तेन समायुक्तः अधः, ऊर्ध्वं वा । मूर्द्धनि आदौ । तदुक्तं पिङ्गलामते—"आदिस्थैः सप्तभिर्बीजैर्मारुतैः पावकाक्षरम् । दीपितं यत्र तं मन्त्रमार्या दग्धं प्रचक्षते" ॥ इति । ग्रन्थान्तरे प्रकारान्तरेणोक्तः—"षट्कर्णाकर्णितो दग्धः" इति । अन्यत्र तु—"अग्निबीजाधिका दग्धाः" इति ॥७९॥

अस्त्रमिति । द्वाभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टाभिरक्षरैर्वा यस्य अस्त्रं फट्कारो दृश्यते । पिङ्गलामते भीतनाम्ना अयमुक्तः—"आदिमध्यान्तदेशेषु यदि मन्त्रोऽस्त्रसंयुतः । भीत इत्युच्यते तान्त्रैः" इति । अन्ये तु—"त्रस्तः सोऽभिहितो मन्त्रः" इति पाठमपठन् । तन्त्रान्तरे—'त्रासिताः सिद्धिभोषिताः' इति । यस्येति । मुखे आदौ । शिवः हं । शक्तिः सः । इति साम्प्रदायिकाः । केचन शिवशब्देन (बिन्दुं शक्तिशब्देन) विसर्गमाहुस्तद-युक्तम्, मन्त्रादौ केवलमिन्दोः केवलविसर्गस्य वा असत्त्वात् । अक्षरान्तरयुक्तो ग्राह्य इति चेत्तद्वरं साम्प्रदायिकार्थानुसरणमेव । ग्रन्थकृदेव वक्ष्यति—"हंसौ तौ पुंप्रकृत्याख्यौ हं पुमान् प्रकृतिस्तु सः" इति । अयमेव दोषो नामान्तरेणोक्तः पिङ्गलामते—"शिवः

आदिमध्यावसानेषु भवेन्मार्णचतुष्टयम् ।
यस्य मन्त्रः स मलिनो मन्त्रवित् तं विवर्जयेत् ।। ८२ ।
यस्य मध्ये दकारोऽथ क्रोधो वा मूर्द्धनि द्विधा ।
अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदाहृतः ।। ८३ ।
भ्योद्वयं हृदये शीर्षे वषट् वौषट् च मध्यतः ।
यस्यासौ भेदितो मन्त्रस्त्याज्यः सिद्धिषु सूरिभिः ।। ८४ ।

शक्तिस्तथोकारो यस्यादौ नास्ति तं मनुम् । वदन्ति मातृकाहीनं हीनसिद्धिप्रदायकम्" ।। इति । अथ मन्त्रांशकबीजविवरणमित्युपक्रम्य तत्रैव व्याख्यातं शिवो हं शक्तिः स इति ।।८०-८१।।

आदीति । एषां समुच्चयः, मार्णचतुष्टयमित्यपि समुच्चयः । तेन स्थानत्रये मिलित्वा मार्णचतुष्टयमपेक्षितम् । तदुक्तं पिङ्गलामते—"आदिमध्यान्तदेशेषु चतुर्द्धा यत्र दृश्यते । मकारो मलिनं विद्यात् तं मन्त्रं मन्त्रवित्त्यजेत्" ।। इति । अन्यत्र तु—"आदौ मध्येऽथ हृदये त्रिधा वै यस्य दृश्यते । मन्त्रो मकार ईशेन मलिनः स समीरितः" ।। इति । मतान्तरत्वाद् भेदः । अत्र हृदयशब्दोऽन्तवाची ।। अन्यत्र तु—मलैस्त्रिभिः सहजागन्तुकमायाख्यैर्मलिन इति ।।८२।।

यस्येति । क्रोधो हुं बीजम् । मध्ये दकार-क्रोधयोर्विकल्पः । मूर्द्धनि अन्ते द्विधाऽस्त्रमिति सम्बन्धः । मध्यान्तयोः समुच्चयः । तदुक्तं पिङ्गलामते—"दकारः क्रोधबीजं वा यस्य मध्ये व्यवस्थितम् । फट्द्वयं च स्थितं प्रान्ते यस्याणोः स तिरस्कृतः" ।। इति । अन्यत्रापि—"यस्य मध्ये दकारस्तु क्रोधबीजं हृदि स्थितम् । द्विधा चान्ते च फट्कारः स्याद्यस्य स तिरस्कृतः" ।। इति । तन्त्रान्तरे—"पराभूतास्तिरस्कृताः" इति बोध्यम् ।।८३।।

भ्योद्वयमिति । "भ्योद्वयं च मुखे शीर्षे वषडस्त्रं च मध्यतः" इति । शीर्षे अन्ते वषट् । अस्त्रं हः मध्यतः । यन्मन्त्रमुक्तावल्याम्—"अस्त्रवर्णद्वयं मध्ये वषडन्ते तथैव च । अस्य मन्त्रस्य भिन्नोऽसौ विज्ञेयः सिद्धिवर्जितः" ।। इति । पिङ्गलामतेऽपि—"अस्त्रवर्णद्वयं मध्ये वषडन्ते तथादितः । अउमाः स्युरसौ मन्त्रो भेदितः परिकीर्त्तितः" ।। इति । अथ मन्त्रांशकबीजविवरणमित्युपक्रम्य तत्रैव व्याख्यातम् अस्त्रम् हः, अउमा ओंकारः । केचन—"भ्योद्वयं हृदये शीर्षे वषडावू च मध्यतः" इति पठन्ति । अन्ये च वषट् वौषडिति पठन्ति । अन्यत्र—"भिन्नतां नीता भेदिताः" इति ।।८४।।

त्रिवर्णे हंसहीनो यः सुषुप्तः स उदाहृतः ।
मन्त्रो वाऽप्यथवा विद्या सप्ताधिकदशाक्षरः ।। ८५ ।
फट्कारपञ्चकादिर्यो मदोन्मत्त उदीरितः ।
तद्वदस्त्रं स्थितं मध्ये यस्य मन्त्रः स मूर्च्छितः ।। ८६ ।
विरामस्थानगं यस्य हृतवीर्यः स कथ्यते ।
आदौ मध्ये तथा मूर्द्ध्नि चतुरस्त्रयुतो मनुः ।। ८७ ।
ज्ञातव्यो हीन इत्येष यः स्यादष्टादशाक्षरः ।
एकोनविंशत्यर्णो वा यो मनुस्तारसंयुतः ।। ८८ ।

त्रिवर्ण इति। त्रिवर्णत्वं हंसहीनत्वमेकस्यैव। तदुक्तं पिङ्गलामते—"वर्णत्रयं भवेद्यत्र हंसहीनं स शम्भुना। सुषुप्त इति सिद्धान्ते प्रोक्तोऽभीष्टफलावहः" ।। इति। मन्त्रमुक्तावल्यामपि—"वर्णत्रयात्मको मन्त्रो यस्तु हंसविवर्जितः। प्रसुप्तः स तु विज्ञेयः सर्वसिद्धिफलावहः" ।। इति। "अज्ञातदीपकः सुप्तः" इत्येके। अन्यत्र तु—"मायया हृतसामर्थ्याः सुप्ताः" इति। अन्यत्र तु—"सुप्तः स्यादासनं विना" इति। मन्त्र इति। सप्ताधिकानि अष्टौ दश च अक्षराणि यत्र सः। एवमष्टादशाक्षरः। फट्काराणां पञ्चकमादौ यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। तदुक्तम्—"विद्या वा यदि वा मन्त्रो यद्यष्टादशवर्णकः। पञ्चफट्कारपूर्वः स्यान्मदोन्मत्तः स उच्यते" ।। इति। पिङ्गलामतेऽपि—"विद्या वा मन्त्रराजो वा यः स्यात् सप्तदशाधिकः। फट्काराः पञ्च पूर्वं चेदुन्मत्तः स प्रकीर्त्तितः" ।। इति। अत्रापि विशेषणद्वयविशिष्टे दोषत्वम्। तद्वदिति पञ्चवारम्। ग्रन्थान्तरे प्रकारान्तरम्—"सम्मूर्च्छिताः पुनः। विचैतन्यात्" इति ।।८५-८६।।

विरामेति। यस्यास्त्रमिति पूर्वतनं सम्बध्यते। यस्यान्ते अस्त्रमित्यर्थः। "विराममास्त्रो यो मन्त्रः" इत्यपि क्वचित् पाठः। तदुक्तं पिङ्गलामते—"अस्त्रमन्त्रो भवेद्यस्य मध्ये प्रान्ते च शम्भुना। हृतवीर्य इति ख्यातः स मन्त्रो नैव सिध्यति" ।। इति। अन्यत्रापि—"विरामस्थानगं यस्य हृतवीर्यः स उच्यते" इति। केचन पञ्चधा इत्यप्यनुवर्त्तयन्ति। तदेतद्विरुद्धम्। अन्ये तु "सामर्थ्यवर्जिता हीनवीर्याः" इत्याहुः। अन्यत्र तु—"निर्वीर्यश्चाधिकाक्षरः" इति। आदाविति समुच्चयं चतुर्द्धास्त्रमित्यपि। स्थानत्रये मिलित्वास्त्रचतुष्टयम्। तन्त्रान्तरे तु भीतनाम्ना अयमुक्तः—"आदावन्ते तथा मध्ये चतुर्द्धास्त्रेण संयुतम्। अष्टादशाक्षरं मन्त्रं भीतं तं भैरवोऽब्रवीत्" ।। इति। अष्टादशाक्षरत्वं विशेषः। अत्रापि—"यः स्यादष्टादशाक्षरः" इति चरणः काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते। इति वा। क्वचित्—"ज्ञातव्यो भीत इत्येष" इति पाठः। ग्रन्थान्तरे तु प्रकारान्तरम्—"अथ वर्जिताः सुसिद्धसिद्धसाध्याख्यैरंशैर्हीनाः" इति। अन्यत्र तु—"हीनो दुष्टादवाप्तो यः" इति ।।८७।।

यः स्यादिति। तारः प्रणवः केचन तारं क्रमेमिति वदन्ति। तदयुक्तं ग्रन्थान्तरविरोधात्। यन्मन्त्रमुक्तावल्याम्—"एकोनविंशत्यर्णो यो यो मन्त्रः प्रणवान्वितः।

हृल्लेखाङ्कुशबीजाद्यस्तं प्रध्वस्तं प्रचक्षते ।
सप्तवर्णो मनुर्बालः कुमारोऽष्टाक्षरस्तु यः ।। ८६ ।
षोडशार्णो युवा प्रौढश्चत्वारिंशल्लिपिर्मनुः ।
त्रिशदर्णश्चतुष्षष्टिवर्णो मन्त्रः शताक्षरः ।। ९० ।
चतुःशताक्षरश्चापि वृद्ध इत्यभिधीयते ।
नवाक्षरो ध्रुवयुतो मनुर्निस्त्रिश ईरितः ।। ९१ ।
यस्यावसाने हृदयशिरोमन्त्रौ च मध्यतः ।
शिखा वर्म च न स्यातां वौषट् फट्कार एव च ।। ९२ ।

महामायाङ्कुशैर्युक्तस्तं प्रध्वस्तं प्रचक्षते" ।। इति । पिङ्गलामते—"यदि सोऽष्टादशाक्षरः । विंशत्येकोनवर्णश्च मायौङ्काराङ्कुशान्वितः । प्रध्वस्त इत्यसौ मन्त्रः शम्भुदेवेन कीर्त्तितः" ।। इति । केचनैतत्परिहाराय "यो मन्त्रः प्रणवान्वितः" इति पाठं पठन्ति ।।८८।।

हृल्लेखा माया । तदुक्तं भुवनेशीपारिजाते—"मायाबीजमिदं प्रोक्तं भुवनत्रयमक्षरम् । हृल्लेखा पञ्चयोगेशी"ति । सप्तवर्ण इति । चत्वारिंशल्लिपिः । चत्वारिंशदक्षरः । तदुक्तम्—"सप्ताक्षरो भवेद्बालः कुमारश्चाष्टवर्णकः । चत्वारिंशाक्षरः प्रौढस्तरुणः षोडशाक्षरः" ।। इति । अन्यत्र—"बालो लघ्वक्षरात्मकः" इति । ग्रन्थान्तरे तु—"अदृढाः बालकाः कार्याः" इति । अन्यत्र तु—"गुरोरप्यविधानेन प्राप्तो यौवनगर्वितः" इति । ग्रन्थान्तरे तु—"तरुणा अतिदर्पिताः" इति । अन्यत्र तु—"प्रौढाः प्रभोत्कटाः" इति । त्रिंशदिति ।।८९-९०।।

चतुःशताक्षरः चतुरधिकशताक्षरः मध्यमपदलोपी समासः । केचित् "चतुःशताक्षरः" इति चत्वारि शतानि अक्षराणि यत्र इति व्याचक्षते, तन्न, ग्रन्थान्तरविरोधात् । "त्रिंशदर्णं शतार्णं वा चतुःषष्ट्यक्षरं तथा । चतुरूर्ध्वं शतं वापि वृद्ध इत्यभिधीयते" ।। इति । पिङ्गलामतेऽपि—"त्रिंशद्यत्र शतार्द्धं वा चतुःषष्टिशतं चतुः । शतानि सन्ति वर्णानां स मन्त्रो वृद्धसंज्ञकः" ।। इति । असावेवाग्रे वक्ष्यति अतिवृद्धलक्षणे—"चतुःशतान्यथारभ्य यावद्वर्णसहस्रकमि"ति । तेन च विरोधः स्यात् । ग्रन्थान्तरे च—"क्षुद्रकर्मैव कुर्वन्ति वृद्धास्ते" इति । नवेति । ध्रुव ओकारः । नवाक्षरत्वं ध्रुवयुक्तत्वमेकस्यैव । निस्त्रिंशो घातुक इत्यर्थः । पिङ्गलामते—"नवाक्षरस्तु निस्त्रिंशो ध्रुवयुक्तोऽपमृत्युदः" इति ।।९१।।

यस्येति । हृदयमन्त्रः नमः, शिरोमन्त्रः स्वाहा, शिखा वषट्, वर्म हुं । शिवो हं, शक्त्यर्णः स इति विकल्पद्वयं मध्य एव । अत्र "संस्यातामि"ति प्रामादिकः पाठः । "नस्यातामि"ति साम्प्रदायिकः । तदुक्तम्—"हृच्छिरोऽन्ते शिखा वर्म मध्ये

शिवशक्त्यर्णहीनो वा स निर्बीज इति स्मृतः ।
एषु स्थानेषु फट्कारः षोढा यस्मिन्प्रदृश्यते ।। ६३ ।
स मन्त्रः सिद्धिहीनः स्याद् मन्दः पङ्क्त्यक्षरो मनुः ।
कूट एकाक्षरो मन्त्रः स एवोक्तो निरंशकः ।। ६४ ।
द्विवर्णः सत्त्वहीनः स्यात् चतुर्वर्णस्तु केकरः ।
षडक्षरो बीजहीनस्त्वर्धसप्ताक्षरो मनुः ।। ६५ ।
सार्द्धद्वादशवर्णो वा धूमितः स तु निन्दितः ।
सार्द्धबीजत्रयस्तद्वदेकविंशतिवर्णकः ।। ६६ ।
विंशत्यर्णस्त्रिंशदर्णो यः स्यादालिङ्गितस्तु सः ।
द्वात्रिंशदक्षरो मन्त्रो मोहितः परिकीर्त्तितः ।। ६७ ।
चतुर्विंशतिवर्णो यः सप्तविंशतिवर्णकः ।
क्षुधार्त्तः स तु विज्ञेयश्चतुर्विंशतिवर्णकः ।। ६८ ।
एकादशाक्षरो वाऽपि पञ्चविंशतिवर्णकः ।
त्रयोविंशतिवर्णो वा मन्त्रो दृप्त उदाहृतः ।। ६९ ।

नेत्रास्त्रकेऽथवा । शिवशक्त्यात्मकौ वर्णौ न स्तो यस्य स मन्त्रराट् ।। निर्बीज इति सम्प्रोक्तः सर्वकर्मसु गर्हितः" । इति । तन्त्रान्तरे तु—"निर्बीजस्तु समाख्यात आदावोंकारवर्जितः" इति ।।६२।।

एष्विति । निर्बीजलक्षणे तन्त्रान्तरोक्तादिग्रहणसूचनार्थम् । तदा एष्विति आदि-मध्यावसानेषु । एषां समुच्चयः । षोढेत्यत्रापि स्थानत्रये मिलित्वा षट् । मन्द इति । पंक्त्यक्षरो दशाक्षरः । तदुक्तम्—"दशाक्षरो भवेन्मन्दः" इति । तन्त्रान्तरे—"प्रभाहीना मन्दाः" इति । कूट इति । तदुक्तम्—"कूट एकाक्षरोऽथवा । निरंशः सम्भवेन्मन्त्रः" इति ।।६३-६४।।

द्विवर्ण इति । तदुक्तम्—"द्व्यक्षरः सत्त्ववर्जितः" इति ।। अन्यत्र तु—"सत्त्व-वर्जितास्तमसोत्कटाः" इति । चतुर्वर्ण इति चतुर्बीजः । पिङ्गलामते विशेषः—"ध्रुवहीनश्चतुर्बीजैः षडभिर्वा केकरो मतः" इति । षडक्षर इति । अन्यत्र—"बीज-वर्जिता अकाररहिताः" इति । अर्द्धेति । अत्रार्द्धसप्ताक्षरत्वमर्द्धद्वादशवर्णत्वं च अन्तव्यञ्जनसत्त्वाज्ज्ञेयम् ।।६५।।

सार्द्धबीजत्रयस्तद्वदिति । बीजं वर्णः, तद्वद् धूमित इत्यर्थः । तदुक्तम्—"अर्द्धसप्ताक्षरो मन्त्रः सार्द्धद्वादशवर्णकः । धूमितः स समाख्यातः सार्द्धवर्णत्रयोऽथवा" ।। इति । त्रिंशदर्णस्य वृद्धत्वमालिङ्गित्वं च ।।६६-६८।।

उद्देशावसरे अतिदृप्तस्योद्दिष्टत्वाल्लक्षणावसरे दृप्तलक्षणं कथं क्रियत इति

षड्विंशत्यक्षरो मन्त्रः षट्त्रिंशद्वर्णकस्तथा ।
त्रिंशदेकोनवर्णो वाऽप्यङ्गहीनोऽभिधीयते ।
अष्टाविंशत्यक्षरो वा एकत्रिंशदथापि वा ॥१००॥
अतिक्रुद्धः स कथितो निन्दितः सर्वकर्मसु ।
त्रिंशदक्षरको मन्त्रस्त्रयस्त्रिंशदथापि वा ॥१०१॥
अतिक्रूरः स कथितो निन्दितः सर्वकर्मसु ।
चत्वारिंशतमारभ्य त्रिषष्टिर्यावदापतेत् ॥१०२॥
तावत्संख्यां निगदिता मन्त्राः सव्रीडसंज्ञकाः ।
पञ्चषष्टयक्षरा ये स्युर्मन्त्रास्ते शान्तमानसाः ॥१०३॥
एकोनशतपर्यन्तं पञ्चषष्टयक्षरादितः ।
ये मन्त्रास्ते निगदिताः स्थानभ्रष्टाह्वया बुधैः ॥१०४॥
त्रयोदशाक्षरा ये स्युर्मन्त्राः पञ्चदशाक्षराः ।
विकलास्तेऽभिधीयन्ते शतं सार्द्धं शतं तु वा ॥१०५॥
शतद्वयं द्विनवतिरेकहीनाथवापि सा ।
शतत्रयं वा यत्संख्या निःस्नेहास्ते समीरिताः ॥१०६॥

न मन्तव्यः, सत्यप्युपसर्गेऽर्थाभेदात् । तदुक्तम्—"धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्त-मनुवर्त्तते । तमवविशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते" ॥ इति । मन्त्रमुक्तावल्यां तथोक्तेः—"चतुर्विंशाक्षरं वाऽथ मन्त्रमेकादशाक्षरम् । शताद्‌र्द्धत्रयोविंशमतिदृप्तं तु तं विदुः" ॥ इति ॥९९॥

षड्विंशतीति । त्रिंशत एक ऊनो येषु । पश्चाद्बहुव्रीहिः । अङ्गहीनो **मन्त्रमुक्ता-वल्याम्**—"अष्टत्रिंशदक्षरः" इति । चतुर्थोऽप्युक्तः—चत्वारिंशतमिति । **चत्वारिंश-**दक्षरमारभ्य एकैकाक्षरवृद्धया चतुर्विंशतिप्रकारः सव्रीडः । मन्त्रमुक्तावल्याम्—"**चतुः-षष्टयक्ष**रं यावदिति" ॥१००-१०३॥

एकोनेति । पञ्चषष्ट्यक्षर आदिर्यस्येत्यतद्‌गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । **इतः पञ्चषष्टयक्ष**रादिति वा छेदः । तस्य पूर्वं शान्तमानसतोक्तेः । मन्त्रामुक्तावल्यामपि—"**पञ्चषष्ट्युत्तरा** ये च यावदेकोनकं शतम्" इति । तेन स्थानभ्रष्ट एकैकाक्षरवृद्धया **चतुस्त्रिं**शत्प्रकारं शतमिति ॥१०४-१०५॥

शतद्वयं द्विनवतिरित्येकः । सार्द्धशतद्वयं द्विनवतिरेकहीना । तेनैकाधिका नवतिः शतद्वयं च । एवं पञ्च प्रकाराः । पिङ्गलामते तु—"एकद्वित्रिशतैर्वर्णैर्युक्ता निःस्नेह-

चतुःशतान्यथारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम् ।
अतिवृद्धः स योगेषु परित्याज्यः सदा बुधैः ॥१०७॥
सहस्रार्णाधिका मन्त्राः दण्डकाः पीडिताह्वयाः ।
द्विसहस्राक्षरा मन्त्राः खण्डशः शतधा कृताः ॥१०८॥
ज्ञातव्या स्तोत्ररूपास्ते मन्त्रा एते यथास्थिताः ।
तथाविधाश्च बोद्धव्या मन्त्रिभिः काम्यकर्मसु ॥१०९॥
दोषानिमानविज्ञाय यो मन्त्रान् भजते जडः ।
सिद्धिर्न जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि ॥११०॥
इत्यादिदोषदुष्टांस्तान्मन्त्रानात्मनि योजयेत् ।
शोधयेदूर्ध्वपवनो बद्धया योनिमुद्रया ॥१११॥

वृत्तयः" इति त्रिप्रकार एव । मन्त्रमुक्तावल्यां षष्ठोऽप्युक्तः—"त्रिशतं त्वेकवर्जितमि"ति । केचन शतद्वयमित्येकः प्रकारः । द्विनवतिरित्यन्यः । स एकहीना एकाधिका नवतिरित्यपरः प्रकार इत्यूचुस्तन्न, षट्षष्टिप्रभृतीनामेकोनशतपर्यन्तं स्थानभ्रष्टाह्वयस्योक्तत्वात् । त्रिशद्वर्णवदेकस्यैव दोषद्वयदुष्टत्वं च भविष्यतीति चेत्, तन्न, शतादारभ्याधिकस्यैव शतत्रयपर्यन्तमुक्तत्वात् । यत्संख्येति सर्वत्र सम्बध्यते । येषां मन्त्राणां संख्या शताधिका इति ते निःस्नेहा इति सम्बन्धः ॥१०६॥

योगेषु प्रयोगेषु ये दण्डकास्ते स्तोत्ररूपास्ते पीडिताह्वया ज्ञातव्या इति सम्बन्धः । ननु मन्त्राणामेवैते दोषा उक्ताः, विद्यास्तु निर्दोषा इत्याशङ्क्याह—मन्त्रा एते इति । यथा मन्त्रा एते स्थिताः सदोषाः, तथा मन्त्रिभिर्विद्या अपि बोद्धव्याः । तदुक्तम्—"यथा मन्त्रास्तथा विद्या भेदभिन्नाः परस्परम् । ज्ञातव्या देशिकेन्द्रेण नानातन्त्रेषु भाषिताः" ॥ इति । काम्यकर्मस्विति । अनेन मुक्त्यर्थं मन्त्रजपे एतद्दोषाभावाद्दश संस्कारा अपि न कर्त्तव्याः । एतच्चोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणनक्षत्रशोधनादिकमपि मुक्त्यर्थं न कर्त्तव्यमिति ॥१०७-११०॥

इत्यादीति । आदिशब्दाद् मीलितविपक्षस्थदारितमूकनग्नभुजङ्गकशून्यहतादि दोषा ज्ञेयाः । तल्लक्षणानि यथा—मीलिताः "कर्म्यण्यतिजडाः मन्त्रा मन्त्रिणा योजिता अपीति", "विपक्षस्था रिपोः पक्षमाश्रिताः" इति । "आदिमध्यावसानेषु ध्रुवो यस्य न विद्यते । स दारित इति ख्यातस्तन्त्रेऽस्मिन् कृत्तिवाससेति" । "न्यासं विना भवेन्मूकः" इति । "पल्लवेन विना मन्त्रो नग्नः संपरिकीर्त्तितः" इति ॥ "ऋषिदैवतच्छन्दोभिः परित्यक्तो भुजङ्गमः" इति ॥ "यस्य जापं शृणोत्यन्यः स मन्त्रः शून्य उच्यते" इति । "शिरोहीनो हतः प्रोक्तः" इति । शोधनप्रकारमाह—मन्त्रानात्मनीति । कार्यं कारणादनन्यदेवेति या भावना सा आत्मनि योजना । क्वचित् "मन्त्रान्स्वात्मनि योजयेत्"

मन्त्राणां दश संस्काराः कथ्यन्ते सिद्धिदायिनः ।
जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा ।।११२।
तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः ।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ।।११३।
मन्त्राणां मातृकामध्यादुद्धारो जननं स्मृतम् ।
प्रणवान्तरितान्कृत्वा मन्त्रवर्णाञ्जपेत्सुधीः ।।११४।

इति पाठः । प्रकारान्तरेण शोधनमाह – **शोधयेदिति** । वक्ष्यमाणलक्षणां योनिमुद्रां बध्वा मूलाधारोत्पन्नान् मन्त्रवर्णान् ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं गतागतानि कुर्वतो ध्यात्वा वायुधारणं कृत्वा सहस्रं जप इति शोधनप्रकारमाहुः । तदुक्तम्—"योनिं बध्वा बीजं बिन्द्वादिपथेन वोन्मनीं प्राप्य । तत्र सहस्रं मन्त्रं जपेत् स मन्त्रः प्रबुद्धः स्यात्" । इति । योनिमुद्रालक्षणं यथा—"पार्ष्णिभागात्सुसम्पीड्य योनिमार्गं तथा गुदम् । अपानमूर्द्ध्वमाकर्षेन्मूलबन्धो निगद्यते ॥ गुदमेढ्रान्तरं योनिस्तामाकुञ्च्य प्रबन्धयेत् । युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्" ॥ इति । योनिस्थानमुद्रणाद्योनिमुद्रात्वमस्याः । तदाहुः—"सेयं मयोक्ता खलु योनिमुद्रा बन्धश्च देवैरपि दुर्लभोऽस्याः । अनेन बन्धेन न साध्यते यन्नास्त्येव तत्साधकपुङ्गवस्य ॥ छिन्ना रुद्धाः कीलिताः स्तम्भिता ये सुप्ता मत्ता मूर्च्छिता हीनवीर्याः । दग्धास्त्रस्ताः शत्रुपक्षे स्थिता ये बाला वृद्धा गर्विता यौवनेन ।। ये निर्बीजा ये च सत्त्वेन हीनाः खण्डीभूताश्चाङ्गमन्त्रैर्विहीनाः । एते मुद्राबन्धनेनैव योन्या मन्त्राः सर्वे वीर्यवन्तो भवन्ति" ॥ इति ॥१११॥

एवं च ये योगिनो योनिमुद्रानभिज्ञाः पवनधारणाशक्ताश्च तान् प्रति दशसंस्कारैः शोधनमाह—**मन्त्राणामिति** । पिङ्गलामतेऽपि—"इत्यादिदोषसंयुक्ता विज्ञेया मन्त्रिणाणवः । तस्मात्तद्दोषनाशाय क्रमः कोऽपि निगद्यते ॥ जननं जीवनं बोधस्ताडनं निर्मलीकृतिः । आप्यायनाभिषेकौ च क्रियाङ्गैः सप्तभिर्ध्रुवम् ॥ शोधिताः सकला मन्त्रा भवन्ति किल कामदाः" ॥ इति । मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—"अथास्मै प्रवदेन्मन्त्रं संस्कृतं सुमुहूर्त्तके ॥ सप्तैते मन्त्रसंस्कारा दुर्लभा भुवि मानवैः ॥ जननं जीवनं च" इत्यादिना ॥ अत्र तर्पणदीपनगोपनलक्षणास्त्रयः संस्काराः सामान्यतः प्रसिद्धा इति तान्विहाय सप्तेत्युक्तिरिति ज्ञेयम् ॥११२-११३॥

मन्त्राणामिति । मातृकामध्यादित्यनेनैतदुक्तं भवति—शुभे पीठादौ कुङ्कुमगोरोचनादिना मातृकाब्जं विलिख्य देयमन्त्रस्यैकैकमक्षरं मातृकाब्जत उद्धरणीयमिति । तदुक्तम्—"वर्णाब्जं संलिख्य समुद्धरेन् मन्त्रजन्मैतदि"ति । प्रणवेति । तत्र प्रणवान्तरितत्वमेवम्—ओं रां ओं रां ओं मां ओं यं ओं नं ओं मः । सुधीरित्यनेन शतावृत्त्येत्युक्तम् । तदुक्तम्—"प्रणवसहितांस्तु मन्त्रजवर्णान् प्रजपेच्छतावृत्त्या । एतज्जीवनमुक्तम्" इति ॥११४॥

एतज्जीवनमित्याहुर्मन्त्रतन्त्रविशारदाः ।
मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा ॥११५॥
प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताडनं तदुदाहृतम् ।
विलिख्य यन्त्रं तं मन्त्री प्रसूनैः करवीरजैः ॥११६॥
तन्मन्त्राक्षरसंख्यातैर्हन्याद्यत्तेन बोधनम् ।
स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया ॥११७॥
अश्वत्थपल्लवैर्म्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये ।
सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्द्दहेत् ॥११८॥
मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं त्विदम् ।
तारं व्योमाग्निमनुयुक् दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः ॥११९॥

मन्त्रतन्त्रविशारदा इत्यनेनान्ये अस्य बीजनमिति नामाहुरित्युक्तम् । यत्पिङ्गला-मते–"प्रणवो बीजमित्युक्तं बीजान्ते तं नियोजयेत् । अक्षरान्तरितं कृत्वा मन्त्रोऽसौ बीजितो मतः" ॥ इति ॥११५॥

मन्त्रीति । मन्त्रीत्यनेन भूर्जे कुङ्कुमगोरोचनादिना मन्त्रवर्णान् विलिख्येत्युक्तम् । वायुना यमिति बीजेन प्रत्येकं शतवारं ताडयेत् । तदुक्तम्—"भूर्जेमन्त्राक्षराणि संलिख्य शतमथैकैकं चन्दनाम्बुना वायुबीजेन । एतत्ताडनमुक्तम्" इति । विलिख्येति । मन्त्रीत्यनेन भूर्जे कुङ्कुमरोचनादिना लेखनमित्युक्तम् ॥ करवीरजैरिति रक्तकरवीरजपुष्पैः ॥११६॥

यान्तेन रमिति बीजेन । तदुक्तम्–"एतस्मिन् विलिखितमन्त्रवर्णसङ्ख्याकरक्त-करवीरैः एतद्बोधनमुक्तं यद्धन्याद्वह्निबीजेन" इति ॥११७॥

स्वतन्त्रेति । स्वतन्त्रोक्तविधानेन शैवमन्त्रे शिवतन्त्रानुसारात्, शक्तिमन्त्रे शक्ति-तन्त्रानुसारात्, विष्णुमन्त्रे वैष्णवतन्त्रानुसारात् । इति ज्ञेयम् । पूर्ववद्भूर्जे मन्त्रवर्णाना-लिख्याभिषिञ्चेदिति ॥ मन्त्रीत्यनेन "अमुष्य मन्त्रस्यामुकमक्षरमभिषिञ्चामि नमः" इति प्रयोग उक्तः । तदुक्तम्–"निजतन्त्रेरितमार्गादभिषिञ्चेत्पिप्पलप्रबालेन । भूर्जे विलिखितमन्त्रं शतमष्टौ चाभिषेकोऽयम्" इति । पिंगलामते विशेषः—"मालतीकलिका-भिस्तु न्यस्याणुं कर्णिकोपरि । अश्वत्थपल्लवैः शुद्धैस्तन्मन्त्राक्षरसम्मितैः ॥ अभिषेकं प्रकुर्वीत स्वतन्त्रे विहितं यथा" । इति । मालतीकलिकाभिर्मन्त्राक्षराणि विलिख्याभिषेकं कुर्यात् ॥ **संचिन्त्येति** । ज्योतिर्मन्त्रेण वक्ष्यमाणेन । मन्त्रीत्यनेन मूलाधारात् कुण्डलिनी-मुत्थाप्य तद्द्वारा दोषदाह इत्युक्तम् । मलत्रयं सहजमागन्तुकं मायीयमिति ॥ पिंगला-मतेऽप्युक्तम्—"सहजागन्तुमायाख्यं ज्योतीरूपेण निर्दहेत् । मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री ततोऽसौ निर्मलो भवेत्" ॥ इति । ज्योतिर्मन्त्रमाह–**तारमिति** । तारः प्रणवः, व्योम हः, अग्नो रेफः, मनुः रौं, एतद्युक् दण्डी अनुस्वारयुक्त इति मन्त्रविशेषणम् । ह्रस्वपाठे व्योमविशेषणम् ।

कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः।
तेन मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं मतम् ॥१२०॥
मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्मृतम्।
तारमायारमायोगे मनोर्दीपनमुच्यते ॥१२१॥
जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम्।
संस्कारा दश सम्प्रोक्ताः सर्वमन्त्रेषु गोपिताः ॥१२२॥
यान् कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते।
स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलं भजेन्मनुम् ॥१२३॥
प्राप लोभातपटुम्प्राज्यं रुद्रस्यात्र रुरुष्करम्।
लोकलोपपटुप्रायः खलौघोभेषु भेदिताः ॥१२४॥

तदुक्तं निघण्टुमातृकायाम्—"अभ्रे क्रूरे शको दण्डी बिन्दुकः कामगुह्यकः। चञ्चुः प्राचीनयोनिश्च सौख्यदुःखप्रबन्धकः" ॥ इति। एवमग्रेऽपि दण्डशब्दवाच्यत्वं बिन्दोर्ज्ञेयम् ॥११८-११९॥

कुशेति। जप्तेनाष्टोत्तरशतमिति। लेखनं पूर्ववदेव तेनेत्युभयत्र सम्बध्यते। तदुक्तं पिंगलामते—"अष्टोत्तरशता लब्धं विशुद्धं कुशवारिणा। आप्यायितो भवेन्मन्त्रः प्रत्यर्णं प्रोक्षितो यदा" ॥ इति। विधिवदिति। प्रत्यर्णं सप्तधा। केचन तेन **मन्त्रेणेति** ज्योतिर्मन्त्रेणेति, तदसत्, ग्रन्थान्तरविरोधाद्। तदुक्तम्—"आप्यायनं स्वजप्तैः प्रत्यर्णं कुशपयोभिः स्यात्" इति। तेन मूलमन्त्रेणेति। तत्र प्रकारः। देयमन्त्रमुच्चार्य्य "अमुं मन्त्रं तर्पयामि नमः" इति जलेन तर्पणं कुर्यादिति। इदमेव मन्त्रतर्पणमित्यर्थः। तदुक्तम्—"तर्पयामि पदं योज्यं मन्त्रान्ते त्विष्टनामसु। द्वितीयान्तेषु तु पुनः" इति। अन्यत्रापि सर्वत्र तर्पणे अयमेव प्रकारो द्रष्टव्यः। इदमप्यष्टोत्तरं शतम्। तारेति। तारः ओं, माया शक्तिः, रमा श्रीं, "मन्त्रस्यान्ते भवेन्नाम योगः प्रोच्चाटने मतः"। इति योगलक्षणस्योक्तत्वात्। अत्र मन्त्र एव नामस्थानीयः, तेन इमानि बीजान्यादौ कृत्वा मन्त्रं जपेत् सप्तवारमित्याचार्य्याः ॥१२०-१२२॥

सम्प्रदायेनेति। सम्प्रदायः प्रतिसंस्कारं मयोक्तोऽनुसन्धेयः ॥ अथ निर्गुणोपासनाङ्गभूतः सगुणोपासनायां प्रवृत्तस्य अवान्तरविचारं दर्शयति—**स्वतारेति**। स्वं नाम तस्य तारा नक्षत्रम्। एवमग्रेऽपि, "दुष्टर्क्षराशिभूतारिवर्णप्रचुरमन्त्रकम्। सम्यक् परीक्ष्य तं यत्नाद्वर्जयेन्मतिमान्नरः" इत्युक्तेः। तत्र तारामैत्रीज्ञानायाक्षरेषु नक्षत्राणि कथयति—**प्रापेति**। अथ ग्रन्थकारस्य वाररुचः सङ्केतोऽभिप्रेतः। स यथा—"कटपयवर्गभवैरिह पिण्डान्त्यैरक्षरैरङ्काः। नञि च शून्यं ज्ञेयं तथा स्वरे केवले कथितम्" इति। अत्र कटौ नवार्णौ। यः पञ्चार्णः। योऽष्टार्णो हान्तः पिण्डं संयुताक्षरं तत्र अन्त्येनाङ्कः। प्रा २ प १ लो ३ भा ४ त्प १ टं १ प्रा २ ज्यं १ रु २ द्र २ स्या १ त्र २

वर्णाः क्रमात्स्वरान्त्यौ तु रेवत्यंशगतौ तदा ।
जन्मसम्पद्विपत्क्षेमप्रत्यरिः साधको वधः ॥१२५॥

रु २ रु २ ष्क १ रम् २ । लो ३ क १ लो ३ प १ प १ टु १ प्रा २ यः १ ख ३ लौ ३ द्यो १ । एवमुक्तद्व्याद्यक्षरेषु अश्विन्यादयो ज्ञेयाः । भेषु नक्षत्रेषु क्रमाद् वर्णा भेदिताः, विभागेन दर्शिता इत्यर्थः । तदेत्युत्तरत्र सम्बध्यते । अत्र यकारद्यकारयोर्नागरलिपौ समानत्वाद् भ्रान्तिकृतो द्यकारपाठः ॥ तेनय इति एकाङ्कः संगृहीतः । स्वरान्त्यौ अं अः । रेवत्यंशगतौ । अन्त्यौ रेवत्या अं अः ल इत्यक्षरत्रयं रेवत्यंशगताविति पदेनैवोक्तेरङ्केषु न संगृहीतम् । यथा वक्ष्यमाणे राश्यक्षरकथने बालं गौरं खुरमिति । रेफेण कन्यायामक्षरद्वयमेवोक्तम् । अन्येषां कन्यायां शादय इति पदेनैवोक्तेः । तद्वदत्रापीत्यवधेयम् । उत्तराभाद्रपदनक्षत्रे लकारेणाङ्कत्रयं गृहीतं तेन षसहाक्षराणि तत्र षकारस्य क्षकारांशत्वात् क्षकारोऽपि तेन गृहीतः । तेनात्राक्षरचतुष्कम् । तदुक्तमाचार्यैः—"ततः क्षकारः संजातो नृसिंहस्तस्य देवता । स पुनः षसहैः सार्द्धं परः प्रोष्ठपदं गतः" ॥ इति । ईशानशिवेनापि "प्रियलवकटरम्यश्रिप्रियारात्रिरन्या, खगकुलकटकस्त्रीपात्रबालेति संख्यान्" इति । नारायणीये तु राज्येत्यादिषट्विंशतिभेषु वर्णानुक्त्वा मसावन्त्यभे उक्तौ । तत्र केचित् ल्वाविति पठित्वा व्याख्यान्ति लकारेणाङ्कत्रयं वकारेणाङ्कचतुष्टयमिति । तदसत् । संकेतविरोधात् । संकेते हि "पिण्डान्त्यैरक्षरैरङ्काः" इत्युक्तम् । एतदभिप्रायेणैव द्विवचनकल्पनं तदपि भ्रमेणैव । यतः संकेताक्षरेषु साधुत्वार्थं प्रथमैकवचनमेव युक्तम्, न तु संयोगं कृत्वा द्विवचनं तथा कुत्राप्यदर्शनादत एवायं पाठोऽपेक्षितार्थद्योतनिकाकारादिभिष्टीकाकृद्भिरुपेक्षितः । अपरे बुविति पठित्वा वदन्ति पवर्गीयबकारेणाङ्कत्रयमुत्तरेणान्तस्थीयवकारेणाङ्कचतुष्टयमिति । तदपि प्रपञ्चसारेशानादिग्रन्थविरुद्धम्, यतोऽयमेव पाठो नारायणीयेऽपि; परन्तु व्याख्यातुस्तत्र भ्रमः । प्रथमोऽन्तस्थो वकारस्तेन चतुःसंख्या । द्वितीयः पवर्गीयस्तेन त्रिसंख्येति सर्वं समञ्जसम् । देवदेवेशीकारस्तु प्रपञ्चसारादिविरोधपरिहारार्थं फुल्ला इति पठित्वा तत्र प्रथमलकारेणाऽङ्कत्रयमुत्तरलकारेणाङ्कत्रयं गृहीतमिति व्याख्यत्तदपि संकेतविरुद्धम्, संकेते पिण्डेनाङ्कद्वयस्यागृहीतत्वात् । एतेन अ आ अश्विनी, इ भरणी, ई उ ऊ कृत्तिका इत्यादि ज्ञेयम् । स्वनामाद्यक्षरादित इति वक्ष्यमाणमत्रापि योजनीयम् । तेनायमन्वयः—तदा वर्णभेदे स्वनामाद्यक्षरादितः जन्मादीनि पुनः पुनः "प्रादक्षिण्येन मन्त्राद्यक्षरावधि गणयेत्" इति शेषः । तेन यस्मिन्नक्षत्रे साधकनामाद्यक्षरं तदारभ्य मन्त्राद्यक्षरं—यावत्प्रादक्षिण्येन फलं विचारयेदित्यर्थः । तदुक्तम्—"प्रादक्षिण्येन गणयेत्साधकाख्याक्षरात्सुधीः" । इति । अन्यत्रापि—"एकादिनवपर्यन्तं स्वाख्याद्यर्णप्रपूर्वकम् । यावन्मन्त्राक्षरं धिष्ण्यं फलं तावद्विचारयेत्" ॥ इति । अन्यत्रापि—"एकादिनवपर्यन्तं स्वाख्याद्यर्णप्रपूर्वकम् । एवं विभक्तवर्णेषु नक्षत्राणि प्रकल्प्य च ॥ आरभ्य जन्मनक्षत्रं मन्त्रतारावसानिकम्" । इति । इदं तु राशिनामप्रसिद्धनाम्नोरैक्ये ज्ञेयम् । "विभज्य नवशो राम विशिखाचलमन्त्रकाः । वर्ज्याः शिष्टाः समिष्टार्थसिद्धिदाः स्युर्ज्जपादिभिः" इति । आद्यतृतीयपञ्चमसप्तमान् वर्जयित्वा

मित्रं परममित्रं च जन्मादीनि पुनः पुनः ।
बालं गौरं खुरं शोणं शमी शोभेति राशिषु ।।१२६।
क्रमेण भेदिता वर्णाः कन्यायां शादयः स्थिताः ।
लग्नं धनं भ्रातृबन्धुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ।।१२७।
मरणं धर्मकर्मायव्यया द्वादश राशयः ।
चतुरस्त्रे लिखेद्वर्णांश्चतुष्कोष्ठसमन्विते ।।१२८।

शेषं शुभम् । तदुक्तम्—"त्यक्त्वा त्रिपञ्चादिम सप्त तारा" इति । अन्यत्रापि—"रसाष्टनवभद्राणि युगयुग्मगतान्यपि । इतराणि न भद्राणि ज्ञातव्यं तन्त्रकोविदैः" ।। इति । केचन आद्यमपि शुभमिच्छन्ति । तदुक्तम्—"विपद्वधः प्रत्यरिश्च परित्याज्या मनीषिभिः" इति । इदं त्वाद्यजन्मविषयम् । अत्र तारामैत्रीविचारे योनिमैत्री गणमैत्री चावश्यं विचारणीया, यतस्तयोरपि नक्षत्रात्मकत्वात् । स्वकुलान्यकुलविचारोऽपि पिङ्गलामते "तथैकगणनक्षत्रं स्वकुलं ह्यकुलं परमि"त्युक्तः । तथा मन्त्रमुक्तावल्यामपि स्वकुलान्यकुलविभागकथने—"तथैकगणनक्षत्रमपि स्वकुलम्" इत्युक्तम् । तत्र योनिमैत्री यथा—"अश्वेभाजफणिद्वयं श्ववृषभुङ्मेषौ तवो मूषकस्त्वोतुर्गौः क्रमशस्ततोऽपि महिषी व्याघ्रः पुनः सैरिभी । व्याघ्रैणौ मृगमण्डलं कपिरथो बभ्रुद्वयं वानरः सिंहोऽश्वो मृगराट् पशुश्च करटी योनिस्तु भानामियम्" ।। इति । अत्राऽभिजिदपि गृहीतः । इति कृत्वा अष्टाविंशतिः । अश्वः १, हस्ती २, मेषः ३, सर्पौ ४, ५, श्वा ६, मार्जारः ७, मेषः ८, मार्जारः ९, मूषकः १०, मार्जारः ११, गौः १२, महिषी १३, व्याघ्रः १४, महिषी १५, व्याघ्रः १६, मृगौ १७, १८, श्वा १९, वानरः २०, नकुलौ २१, २२, वानरः २३, सिंहः २४, अश्वः २५, सिंहः २६, गौः २७, हस्ती २८, विरोधस्तु "गोव्याघ्रं गजसिंहमश्वमहिषं श्वैणं च बभ्रूरगं वैरं वानरमेषकं च सुमहत्तद्वद्विडालोन्दुरुमि"ति । "जन्मनक्षत्रयोन्या वै मारणानि यथातथम् । कृतानि न चिरेणैव सिद्धिदानि महेश्वरी"ति ।। कार्यान्तरोपयोगिताप्यस्योक्तान्यत्र । गणमैत्री यथा–तत्र मनुष्यादिगणनक्षत्राणि एकविंशे वक्ष्यति । फलं तु "यथावध्यघातकता मता । मनुष्यराक्षसानां तु विरोधो देवरक्षसाम् । प्रीतिर्देवमनुष्याणां स्वेन स्वेनापि सा मता" ।। इति ।।१२३-१२५।।

अथाक्षरेषु राशिविभागमाह—**बालमिति** । वा ४ लं ३ रं २ खु २ रं २ शो ५ णं ५ मी ५ शो १ भा ४ इति राशिषु वर्णा भेदिता विभागेनोक्ताः । कन्यायां स्वरान्त्यौ वर्तेते शादयश्च स्थिताः । अत्रादिशब्देन षसहला गृह्यन्ते । क्षकारस्य मीने प्रवेशः । यदाहुराचार्याः—"अमः गवर्गलेभ्यश्च संजाता कन्यका मता" इति ।। तथा—"चतुर्भिर्यादिभिः सार्द्धं स्यात्क्षकारस्तु मीनगः" इति । अनेन अ आ इ ई मेषः, उ ऊ ऋ वृष इत्यादि ज्ञेयम् ।।१२६-१२७।।

द्वादश राशय इति । फलफलिनोरैक्योपचारात् । अत्र प्रकारः । साधकनामाद्यक्षरं यत्र राशौ तं राशिमारभ्य मन्त्राद्यक्षरं यत्र राशौ तत्पर्यन्तं गणनीयं षष्ठाष्टम-

अकारादिक्षकारान्तान्स्वनामाद्यक्षरादितः ।
सिद्धादीन्कल्पयेन्मन्त्री कुर्यात्सिद्धादिभिः पुनः ॥१२९॥
सिद्धादीन् सिद्धिदः सिद्धो जपात्साध्यो हुतादिभिः ।
सुसिद्धः प्राप्तिमात्रेण साधकं भक्षयेदरिः ॥१३०॥

द्वादशस्थानानि निन्द्यानि। तदुक्तम्—"साध्याख्याक्षरराश्यन्तं गणयेत्साधकाक्षरात्। नैधनारिव्ययाधीना ये वर्णास्ते न शोभनाः"॥ इति। यत्तु—"एकपञ्चनवबान्धवाः स्मृता युग्मषष्ठदशमास्तु सेवकाः। पोषकास्त्रिमुनिरुद्रसंमिता द्वादशाष्टचतुरस्तु घातकाः"॥ इति वचनं तद्राशिफलप्रकरणपठितं चेत्तदा स्वजन्मराशिमारभ्य मन्त्रराशिपर्यन्तं गणनीयमिति भिन्न एव प्रकारः। तदुक्तम्—"राश्यर्णादिकमन्त्राणां स राशिर्जन्मराशितः। विचार्य्य मनुराश्यन्तं रिपुहीनं मनुं जपेत्"॥ इति। यदि राशिप्रकरणपठितं न भवति तदा वक्ष्यमाणाकडमचक्रफलत्वेन व्याख्येयमिति रहस्यम्। सिद्धादिमन्त्रशोधनप्रकारमाह—**चतुरस्र इति**। मन्त्री मन्त्रशास्त्रसम्प्रदायाभिज्ञः। "कुर्यात् सिद्धादिभिः पुनः सिद्धादीनीति" वक्ष्यमाणत्वात् षोडशकोष्ठोद्धारः सूचितः। तत्र प्रागपरोत्तरदक्षिणायता पञ्च रेखाः कुर्यात्॥ तदा षोडश कोष्ठानि सम्पद्यन्ते। तत्र वर्णांल्लिखेत्॥ "एकैकान्तरितम्" इति शेषः। लेखनप्रकारश्च प्रथमचतुष्कप्रथमे प्रथमं प्रादक्षिण्येन, द्वितीयप्रथमे द्वितीयं प्रादक्षिण्येन, तृतीयप्रथमे तृतीयम्, चतुर्थप्रथमे चतुर्थम्। एवं प्रादक्षिण्येन प्रथमद्वितीये पञ्चमम्, द्वितीयद्वितीये षष्ठम्, तृतीयद्वितीये सप्तमम्, चतुर्थद्वितीये अष्टमम्। एवं प्रादक्षिण्येन प्रथमतृतीये नवमम्, द्वितीयतृतीये दशमम्, तृतीयतृतीये एकादशम्, चतुर्थतृतीये द्वादशम्। एवं प्रथमचतुर्थे त्रयोदशं द्वितीयचतुर्थे चतुर्दशं तृतीयचतुर्थे पञ्चदशं चतुर्थचतुर्थे षोडशं न्यसेत्। एवं स्वरलिखनं कृत्वा तेनैव क्रमेण काद्यक्षराण्यपि लिखेत्। तदुक्तं कादिमते "प्रथमप्रथमे त्वाद्यं द्वितीयप्रथमे तथा। द्वितीयमन्यतश्चान्यत्तथान्यदपि कल्पयेत्॥ तत्तत्कोष्ठेषु विलिखेत्तत्तत्पञ्चममक्षरम्"। इति। तन्त्रान्तरे च—"कोष्ठचतुष्कचतुष्टय ईशाद्यंशेषु लिखतु चतुरोऽन्तः। आग्नेयेषु तथैवं नैर्ऋत्येष्वेव मानिलेषु पुनः॥ कादीन्वर्णान्कोष्ठेषु च तेष्वेवैवमेव लिखतु सुधीः। आवृत्त्यां तु चतुर्थ्यां नैर्ऋत्येंऽशे समापयेन्मतिमान्॥ यस्य च नामाद्यर्णं यत्र चतुष्के तदादि तस्यैव। तस्माच्चतुश्चतुष्कं विज्ञेयं क्रमश एव सिद्धादि। सिद्धादिषु चतुर्ष्वप्येवं सिद्धादि तेषु विज्ञेयमि"ति। अस्य प्रयोजनमाह—स्वनामेति। स्वनामाद्यक्षरकोष्ठमारभ्य "मन्त्राद्यक्षरकोष्ठं यावदि"ति शेषः॥ १२८॥

सिद्धादीन् इत्यादिशब्दार्थफलकथनावसरे स्वयमेव प्रकटयिष्यति। कल्पयेदिति। एवं यत्र चतुष्के स्वनामाद्यक्षरं तत्सिद्धचतुष्कम्। ततः प्रादक्षिण्येन साध्यादिचतुष्कत्रयमिति। मन्त्री कुर्यात्सिद्धादिभिः पुनः सिद्धादीनिति। यत्र चतुष्ककोष्ठे स्वनामाद्यक्षरं तत्सिद्धकोष्ठम्, ततस्तस्मिन्नेव चतुष्के प्रादक्षिण्येन कोष्ठत्रये सिद्धसाध्यसिद्धसुसिद्धसिद्धारीनिति कल्पयेत्। अस्मिन्नेव चतुष्के यदि मन्त्राद्यक्षरमपि स्यात्तदा अनयैव गणनया सिद्धम्। यद्यस्मिन् चतुष्के स्वनामाद्यक्षरं

प्रादक्षिण्येन द्वितीयचतुष्के मन्त्राद्यक्षरम्, तदा पूर्वचतुष्के यस्मिन् कोष्ठे नामाद्यक्षरम्, अत्र द्वितीयचतुष्केऽपि तदेव कोष्ठमारभ्य प्रादक्षिण्येन साध्यसिद्धसाध्यसाध्यसाध्यसु-सिद्धसाध्यारीति कल्पयेत्। यदि पुनः स्वनामाद्यक्षरचतुष्कात्प्रादक्षिण्येन तृतीयचतुष्के मन्त्राद्यक्षरं तदा पूर्ववत्तत्कोष्ठादेव प्रादक्षिण्येन सुसिद्धसिद्ध-सुसिद्धसाध्य-सुसिद्धसुसिद्ध-सुसिद्धारीति कल्पयेत्। यदि पुनः स्वनामाद्यक्षरचतुष्कात् प्रादक्षिण्येन चतुर्थचतुष्के मन्त्राद्यक्षरं तदा पूर्ववत्तत्कोष्ठादेव प्रादक्षिण्येन अरिसिद्धाऽरिसाध्यारिसुसिद्धार्य्यर्य्यरीति कल्पयेत्। नन्वत्र द्वितीयादिचतुष्के तमेव कोष्ठमारभ्य गणनमित्यत्र किं नियामकमिति चेत्, उच्यते—प्रकृतक्रम एव नियामकः। स च पञ्चमाध्याये प्रथमचरणे—"प्राप्तानां हि पदार्थानां विकृतौ क्रमचिन्तनम्। ते च सक्रमका एव प्राप्यन्ते नोदकादिह॥ नैराकाङ्क्ष्यात्क्रमस्तेषां न भूयोऽन्यः प्रकल्प्यते"। इत्यादिनोक्तम्। तत्र किं नाम ग्राह्यमित्यपेक्षायां पिङ्गलामते—"प्रसिद्धं यद्भवेन्नाम किं वास्य जन्मनाम च। यतीनां पुष्पपातेन गुरुणा यत्कृतं भवेत्॥ नाम्नस्तस्यैव वर्णानि विभक्तानि च कारयेत्"। इति। अन्यत्रापि—"लोके प्रसिद्धनामाथ मात्रा पित्रा तथा कृतम्" इति। अन्यत्राऽपि—"सुप्तो जागर्ति येनासौ दूरस्थश्च प्रभाषते। वदत्यन्यमनस्कोऽपि तन्नाम ग्राह्यमत्र तु"॥ इति। अन्यत्रापि—"मातृपितृकृतं नाम शोधनीयं प्रयत्नतः" इति। अन्ये त्वत्र जन्मनामैव ग्राह्यमित्यूचुः। तदुक्तम्—"जन्मर्क्षाक्षरतो वीक्ष्य तत्र मन्त्रादिमाक्षरम्। चतुर्भिः कोष्ठकैस्त्वेक इति कोष्ठचतुष्टयम्॥ पुनः कोष्ठककोष्ठेषु सव्यतो जन्मभाक्षरात्। सिद्धसाध्यसुसिद्धारिः क्रमाद् ज्ञेयो विचक्षणैः"॥ इति। जन्मनि जन्मकाले यदृक्षमश्विन्यादि तेषामक्षराणि "चूचेचोलाऽश्विनी प्रोक्ते"त्यादीनि। तस्मात्तदारभ्य तेन जन्मनामाद्यक्षरमारभ्येत्यर्थः। एवं जन्मभाक्षरादित्यत्रापि ज्ञेयम्। अयं च जन्मनामप्रसिद्धनाम्नोर्विकल्पो ज्ञेयः। किं त्रास्येत्युक्तेः। सिद्धिद इति। जपात्सिद्धः सिद्धिदः। हुतादिभिः साध्यसिद्धिदः। प्राप्ति-मात्रेण सुसिद्धः सिद्धिदः। इति सम्बन्धः। आदिशब्देन तर्पणादि। सिद्धसिद्धादिफलं पिङ्गलामतोक्तं यथा—"यथोक्तात् सिद्धसिद्धस्तु तत्साध्यो द्विगुणाज्जपात्। जपार्धात्तत्सु-सिद्धस्तु तदरिर्बान्धवापहः॥ द्विघ्नाज्जपात्साध्यसिद्धस्तत्साध्यस्तु निरर्थकः। तत्सुसिद्धः सार्धजपात्तदरिर्गोत्रजापहः॥ सुसिद्धसिद्धोऽर्धजपात्तत्साध्यो द्विगुणाज्जपात्। तत्सुसिद्धो ग्रहादेव तदरिर्ज्ञातिजातिहा॥ अरिसिद्धः सुतं हन्यादरिसाध्यस्तु कन्यकाम्। तत्सुसिद्धस्तु पुत्रघ्नस्तदरिः साधकापहः"॥ इति। पिङ्गलामते प्रत्यक्षरं सिद्धादिगण-नोक्ता—"मातृपितृकृतन्नाम यच्चाथाभिजनैः कृतम्। विश्लिष्य तस्य वै वर्णान् स्वरवर्णविभेदतः॥ तथैव मन्त्रबीजानि ततः शोधनमारभेत्। बिन्दुद्विबिन्दुकोप-ध्मानीयजिह्वाङ्घ्रिसम्भवात्॥ संहतोच्चारणप्राप्तमधिकाक्षरमेव च। अपभ्रंशाक्षरं लक्षौ त्यक्त्वा षण्ढचतुष्टयम्॥ मन्त्राक्षरैः सहैकैकं नामवर्णान् विशोधयेत्। व्यञ्जनै-र्व्यञ्जनानेव स्वरैः सार्द्धं स्वरांस्तथा॥ आद्यमाद्येन संशोध्य द्वितीयेन द्वितीयकम्। मन्त्रे वाऽप्यथ वा नाम्नि वर्णाः स्युर्विषमा यदा॥ तदा मन्त्रं समारभ्य समं यावत् प्रयोजयेत्। आद्यन्तयोः सिद्धवर्णौ मन्त्रे यस्मिन्वरानने॥ अचिरेणैव कालेन स तावत्सर्वसिद्धिदः। साध्यान्तादियुतो यस्तु सोऽतिकृच्छ्रेण सिध्यति॥ आदावन्ते सुसिद्धस्तु सर्वकामविभूतिदः। आदावन्ते रिपुर्यस्य भवेत्त्याज्यः स मन्त्रकः॥

आदौ सिद्धान्त्यसाध्यो यो द्विगुणेन स सिध्यति । आदौ सिद्धः सुसिद्धान्तो यथोक्तात्सिध्यते जपात् ॥ आदौ सिद्धोऽन्त्यशत्रुर्यः स त्याज्यो मन्त्रिसत्तमैः । साध्यादिश्चैव सिद्धान्तस्त्रि-गुणात्सिध्यते जपात् ॥ आदौ साध्यः सुसिद्धान्तः प्रोक्तमार्गेण सिध्यति । आदौ साध्यस्त्वन्तशत्रुर्यत्नात्तं परिवर्जयेत् ॥ सुसिद्धादिस्तु सिद्धान्तो यथोक्तादेव सिध्यति । सुसिद्धादिस्तु साध्यान्तश्चतुर्गुणमपेक्षते ॥ सुसिद्धादिश्चान्तशत्रुर्मध्यमः परिकीर्त्तितः । आद्यारिस्त्वन्तसिद्धादिः सोऽपि त्याज्योऽत्र कर्मणि ॥ आदौ मध्ये तथा चान्ते सिद्धः शुभफलप्रदः । सर्वसाध्य उदासीनः प्रोक्तस्तन्त्रे स्वयंभुवा ॥ स्थानत्रितयसुसिद्धः सर्वानर्थांश्च साधयत्येव । स्थानत्रितयगतारिर्मन्त्रो मृत्युर्न सन्देहः ॥ सिद्धादिसाध्य-युग्मान्तो व्यर्थ इत्युच्यते बुधैः । सिद्धादिर्द्विसुसिद्धान्तः सर्वकार्यार्थसाधकः ॥ सिद्धादिररि-युग्मान्तो नाशकः सम्प्रकीर्त्तितः ॥ शत्रुर्भवति यदादौ मध्ये सिद्धस्तदन्तके साध्यः । कष्टेन कार्यसिद्धिः, तस्य फलं स्वल्पमेव भवेत् ॥ अन्ते यदि भवति रिपुः, प्रथमे मध्ये च भवति साध्ययुगम् । कार्यं विलम्बितं स्यात्, प्रणश्यति क्षिप्रमेवान्ते ॥ आद्यन्त-योर्यदा साध्यो मध्ये सिद्धः प्रजायते । आद्यन्तयोर्यदा सिद्धो मध्ये साध्यः प्रजायते ॥ तावुभौ साध्यसिद्धौ हि जपाधिक्येन सिध्यतः । अरिसम्पुटितः सिद्धः सुसिद्धोऽपि तथा भवेत् ॥ सर्वनाशकरो ज्ञेयः साधकस्य न संशयः । सिद्धान्तरितसाध्यस्तु सुसिद्धान्त-रितोऽथ वा । शीघ्रं सिध्यति मन्त्रोऽयमीशानः स्वयमब्रवीत् ॥ सिद्धान्तरितशत्रुस्तु सुसिद्धेनापि चेद्भवेत् । नासौ रिपुर्भवेन्मन्त्रः किन्तु कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ साध्यान्तरित-सिद्धस्तु सुसिद्धोऽपि तथा यदि । सिध्यत्यतीव कष्टेन साधकस्य च नान्यथा ॥ रिपु-णान्तरितः सिद्धः सुसिद्धोऽपि तथा यदि । ईदृशं लक्षणं दृष्ट्वा दूरतः परिवर्जयेत् ॥ रिपुणान्तरितो मन्त्रो नैव देयः कदाचन" । इति ॥ नारायणीयेऽपि—"दुष्टार्णप्रचुरो मन्त्रो यः स्यात्स च विनिन्दितः" इति । अपेक्षितार्थद्योतनिकायां व्याख्यातम्, तत्र पूर्ववन्मातृकाक्षराणि संलिख्य तत्समीपे मन्त्रं नाम च लिखित्वा प्रथमाक्षरेण प्रथमाक्षरं शोधयित्वा पुनर्द्वितोयाक्षरेण द्वितीयाक्षरं शोधयित्वा नामपरिसमाप्तौ पुनर्नाम लिखित्वा यावन्मन्त्रपरिसमाप्तिस्तावच्छोधयित्वा यस्मिन्मन्त्रे दुष्टार्णाः साध्यार्णा वैरिणश्च इतरेभ्यो बहवो भवन्ति, तदा तन्मन्त्रं वर्जयेदित्यर्थः । अत्र केषाञ्चिद्वर्णानां शोधनं नास्तीत्याहुः—"नमः प्रणवसंयोगावपभ्रंशाक्षराणि च । वर्जयित्वैव गणनं कर्त्तव्यञ्च सुरेश्वरि" ॥इति तत्त्वसागरवादिनः । तत्रैव प्रकारान्तरेण सिद्धादिकल्पनमुक्तम् —"द्वादशारेऽथवा चक्रे कूटषण्ढविवर्जितान् । आदिहान्तां-ल्लिखेद्वर्णान् पूर्वतो यावदीश्वरम् ॥ अङ्कानेकादिभान्वन्ताँल्लिखेत् पूर्वादितः क्रमात् । सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिश्चतुर्द्धाणुः स्फुटो भवेत् ॥ नवैकपञ्चके सिद्धः साध्यः षट्-दशयुग्मके । त्रिसप्तैकादशे मित्रं वेदाष्टद्वादशे रिपुः ॥ अथवान्यप्रकारेण वच्मि मन्त्रांशकं मनाक् । अकारादिहकारान्तं मातृकाक्षरसञ्चयम् । एकैकार्णं क्रमान् न्यस्य चतुःकोष्ठेषु मन्त्रवित् ॥ सिद्धं साध्यं सुसिद्धं च वैरिणं गणयेत्क्रमात् । यत्र यत्र भव-न्त्यर्णाः नाममन्त्रसमुद्भवाः । सिद्धसाध्यादिभेदेन वर्णैस्तैर्मन्त्रमादिशेत् ॥ अथवा मन्त्रना-मार्णकृते राशौ चतुर्हृते । सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिर्मन्त्र एकादितो भवेत्" ॥ इति । महाकपिलपञ्चरात्रे तु—"त्रिविधः कीर्तितो मन्त्रः सिद्धः साध्यः सुसिद्धकः । अल्पाक्षरो

भवेत्सिद्धः साध्यो मालार्द्धमालको ॥ अत ऊर्ध्वं सुसिद्धः स कवित्वे त्वतिनिन्दितः" इति । अन्योऽपि विशेषः—"शुचिराराधयेन्मन्त्रं दृष्टादृष्टफलप्रदम् । सकलं निष्कलं सूक्ष्मं तथा सकलनिष्कलम् ॥ कलाभिन्नं कलातीतं षोढा मन्त्रं शिवोऽब्रवीत् । सकलं ब्रह्मान्ध्रस्थं तदधो विद्धि निष्कलम् ॥ मानसं सूक्ष्मनामानं हृत्स्थं सकलनिष्कलम् । बिन्दुस्थितं कलाभिन्नं कलातीतं तदूर्ध्वतः॥ कला कुण्डलिनी सैव नादशक्तिः शिवोदिता" इति । एषु षट्सु स्थानेषु चिन्तितो मन्त्रः स्थानस्थफलप्रदो नान्यथा । यदुक्तं मालिनी-विजये—"स्थानस्था वरदा मन्त्रा ध्यानस्थाश्च फलप्रदाः । ध्यानस्थानविनिर्मुक्ताः सुसिद्धा अपि वैरिणः" इति । यद्यज्ञानादरिमन्त्रग्रहणं स्यात्तदा तत्परित्याग उच्यते—"अथारिमन्त्रसन्त्यागविधिः सम्यक् प्रकाश्यते । शुचिः समाहितो भूत्वा प्रारभेत् प्रवरे दिने ॥ अशेषदुःखनाशाय देशिकः प्रवरं विधिम् । तत्रादौ सम्यग्भवने कुम्भं दीक्षा-विधिक्रमात् ॥ मण्डले स्थापयेद्विद्वान् पूरयेत्तं जलैः शुभैः । विलोममन्त्रपाठेन तत्रा-वाह्य तु देवताम् ॥ सकलीकृत्य सम्पूज्यावरणानि प्रपूजयेत् । एवं सावरणामिष्ट्वा मन्त्री मन्त्रस्य देवताम् । हुत्वा विलोममन्त्रेण सर्पिषा गोरपि द्विजः । अष्टोत्तरसहस्रं वाथ वाष्टोत्तरशतं सुधीः ॥ ब्रह्मार्पणेन मनुना तथान्ते तर्पयेत्प्रभुम् । ततो यथावद् दुग्धान्नै-र्देवताभ्यो बलिं हरेत् ॥ विदिक्षु दिक्षु च तथा वक्ष्यमाणैर्मनूत्तमैः । आयाहीन्द्र सुरा-धीश शतमन्यो शचीपते ॥ नमस्तुभ्यं गृहाणेमं पुष्पधूपादिकम्बलिम् । आयाहि तेजसां-नाथ ! हव्यवाह ! वरप्रद ! गृहाण पुष्पधूपादिं बलिमेनं सुपूजितम् ॥ प्रेतराज ! समा-याहि मित्राञ्जनसमप्रभ (द्युति) । बलिं दत्तं गृहीत्वेमं सुप्रीतो वरदो भव ॥ नमस्ते रक्षसांनाथ ! निर्ऋते ! त्वमिहागत । गृहाण बलिपूजादि मया भक्त्या निवेदितम् । एहि पश्चिमदिक्पाल ! जलनाथ ! नमोऽस्तु ते । भक्त्या निवेदितां पूजां गृहीत्वा प्रीतिमा-वह ॥ प्रभञ्जन प्राणपते ! त्वमेहि सपरिच्छद । मया प्रयुक्तं विधिवद् गृहाण बलि-मादरात् । कुबेरतारकाधीशावागच्छेतां सुरोत्तमौ । पुष्पधूपादिभिः प्रीतौ भवेतां वरदौ मम ॥ ईश ! त्वमेव भगवन् सर्वविद्याश्रय प्रभो । पूजितः पुष्पधूपाद्यैः प्रीतो भव विभूतये ॥ आयाहि सर्वलोकानां नाथ ! ब्रह्मन्समर्चनम् । गृहाण सर्वान् विघ्नान्मे निवर्त्तय नमोऽस्तु ते ॥ आगच्छ वरदाव्यक्त विष्णो ! विश्वस्य नायक !॥ पूजितः परया भक्त्या भव त्वं सुखदो मम ॥ ततः सपरिवारां च पूजयेन्मन्त्रदेवताम् । मन्त्रेण विपरीतेन पुष्पदीपोपचारकैः ॥ ततस्तु प्रार्थयेद्विद्वान् पूजितां मन्त्रदेवताम् । आनुकूल्य-मनालोच्य मया तरलबुद्धिना ॥ यदुपात्तं पूजितं च प्रभो मन्त्रस्वरूपकम् । तेन मे मनसः क्षोभमशेषं विनिवर्त्तय ॥ पापं प्रतिहतं चास्तु भूयाच्छ्रेयः सनातनम् । तनोतु मम कल्याणं पावनी भक्तिरेव ते ॥ इति संप्रार्थ्य मन्त्रेशीं मन्त्रं यन्त्रे विलोमतः । लिखि-त्वामलकर्पूरचन्दनेन समर्चयेत् ॥ कलशोपरि संस्थाप्य भक्त्या परमया युतः । तत्पत्रं मतिमान् पश्चाद् बध्वा निजशिरस्यथ । स्नात्वा पूजितकुम्भस्थतोयैर्मन्त्रमयैः शुभैः । पुनश्चान्येन तोयेन कुम्भमापूर्य संयतः ॥ तन्मध्ये मन्त्रपत्रं च निक्षिप्याथ प्रपूजयेत् । तं कुम्भं निम्नगातीरे शुद्ध वान्यजलाशये ॥ निःक्षिपेदथ विप्रांश्च यथा-शक्त्या प्रभोजयेत् । इत्थं कृतविधानस्य रिपुमन्त्रोद्भवा रुजः ॥ नश्यन्त्येव न सन्देहः

क्रमाच्चित्तप्रसन्नता । जायतेऽतीव सम्पन्नो वर्द्धते तत्कुलं क्रमात्" ॥ इति ।

अथ मन्त्रमुक्तावल्युक्तः ऋणधनशोधनप्रकारो लिख्यते—"इन्द्र१४र्क्ष२७नेत्र-२ रवि१२पञ्चदश१५र्त्तु६वेद४वह्नया ३ युवा८ऽष्ट८नवभि९र्गुणितांश्च साध्यान् । दिक् १० भू १ गिरि ७ श्रुति ४ गजा८ग्नि ३ मुनी७षु ५ वेद ४ षड् ६ वह्नि३भिश्च गुणितानथ शोधकार्णान् ॥ नामाज्जलादकटवाट् गज ८ भक्तशेषं ज्ञात्वोभयोरधिक-शेषमृणं धनं स्यात् । मन्त्रो ह्यृणी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च तुल्यो यदा समफलः कथितो मुनीन्द्रैः" ॥ इति । तत्र प्रकारः—साध्यस्य मन्त्रस्य, साधकस्य शिष्यस्य, नामाक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक् कृत्वा स्थापयेत् । ततो मातृकायाः—अकठवात्मकमेकादशैकादशाक्षरं वर्गचतुष्टयं कृत्वा मन्त्राक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक् कृतानि इन्द्रादिभिरङ्कैर्गुणयेत् । साधकनामाक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतानि दिग्भिरङ्कैर्गुणयेत् । तत्र गुणनप्रकारः । यस्मिन् स्थाने यो वर्णस्तं वर्णं तेनाङ्केन गुणयेत् । तत्स्थानमिताङ्कं गुणयेदित्यर्थः । तद्यथा प्रथमकोष्ठस्थो वर्णः अकारस्तं च चतुर्द्दशभिर्गुणयेत् । तत्रैकश्चतुर्द्दशगुणितश्चतुर्द्दशैव । तथा द्वितीयकोष्ठस्थो वर्ण ईकारस्तं सप्तविंशत्या गुणयेत् । तेन द्वाभ्यां सप्तविंशतिर्गुणिता चतुःपञ्चाशदेवं तृतीयस्थानस्थो वर्ण उकारो द्विगुणितः षड् भवति । एवं साधकनामाक्षराण्यपि दिगादिभिर्गुणयेत् । साधकनाममन्त्राक्षरेषु आ ई ऊ ॠ लृ एषामङ्का लघ्वक्षराणामेवाङ्का ज्ञेयाः । ततः सर्वोऽप्यङ्कः एकीकृत्य अष्टभिर्भाज्यः, यो राशिरधिकः, स ऋणी अधमर्णः । ऊनो राशिर्धनी उत्तमर्णस्तत्र मन्त्रश्चेदधमर्णस्तदा ग्राह्यः, न चेन्न ग्राह्यः । अथ कादिमतोक्तऋणधनशोधनप्रकारो यथा—"नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रा-दिवर्णकम् । त्रिधा कृत्वा स्वरैर्भिन्द्यात्तदन्यद्विपरीतकम्" ॥ इति । अस्यार्थो—साधक-नाम्नो यदाद्यक्षरन्तत आरभ्य मन्त्राद्यक्षरपर्यन्तं मातृकाक्रमेण गणयित्वा तमङ्कं त्रिगुणितं कृत्वा स्वरैः सप्तभिर्हरेद् इति । अयं साधकराशिः । एवं मन्त्राद्यक्षरमारभ्य साधकनामाद्यक्षरपर्यन्तं मातृकाक्रमेण गणयित्वा तमङ्कं त्रिगुणितं कृत्वा सप्तभिर्भजेत् । इति मन्त्रराशिः । अन्यत् पूर्ववत् । तन्त्रान्तरोक्तो वा ऋणधनशोधनप्रकारो यथा—"साध्यनाम द्विगुणितं साधकेन समन्वितम् । अष्टभिश्च हरेच्छेषं तद-न्यद्विपरीतकम्" ॥ इति । अस्यार्थः—मन्त्राक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतानि द्विगुण-येत् । साधकनामाक्षराण्यपि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतानि तेषु संयोजयेत् । ततोऽ-ष्टभिर्हरेत् । अयं मन्त्रराशिः । एवं साधकनामाक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्-कृतानि द्विगुणितानि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतमन्त्राक्षरैः संयोजितानि अष्ट-भिर्हरेत् । एवं साधकराशिः । अन्यत् पूर्ववत् । एवमुक्तेष्वन्यतमेनावश्यमृणधनशोधनं मन्त्रेषु कर्त्तव्यम् । तत्र कथं मन्त्राणामृणित्वम् । तदुक्तं तन्त्रान्तरे—"पूर्वजन्मकृ-ताभ्यासः पापादस्याफलाप्तिकृत् । पापे नष्टे फलावाप्तिकाले देहक्षयादृणी ॥ मन्त्रः सम्प्राप्तिमात्रेण प्राक्तनः सिद्धये भवेत् । सिद्धमन्त्राद्गुरोर्लब्धमन्त्रो यः सिद्धिभाङ्नरः ॥ लक्ष्मीमदादनादृत्य मन्त्रं भोगमवाप्तवान् । स मन्त्रोऽस्य ऋणी ज्ञेयो भजनं तस्य पूर्वगम् ॥ तस्माद्विशुद्धिस्तु कार्या सर्वैस्तु सतः" । इति । ग्रन्थान्तरे

सिद्धार्णा बान्धवाः प्रोक्ताः साध्यास्ते सेवकाः स्मृताः ।
सुसिद्धाः पोषका ज्ञेयाः शत्रवो घातका मताः ॥१३१॥

मन्त्रशोधने प्रकारान्तरमुक्तम्—"षड्दलं च क्रमाल्लिख्य प्रागादिषु दलेषु तु । अकादिवर्णानेकैकं लिखेन्निष्षण्ढकूटकान् ।। स्वनामाद्यक्षरं यत्र तदारभ्य विचारयेत्। उदिते सम्पदुद्दिष्टा द्वितीये सम्पदां क्षयः। तृतीये तु धनं विद्याच्चतुर्थे बन्धुविग्रहः ।। पञ्चमे संशयात्मा स्यात् षष्ठः सर्वविनाशकः" । इति । अत्र सर्वत्रापवादो ग्रन्थान्तरोक्तः—"पिण्डे तारे स्वप्नलब्धे षडर्णे प्रासादार्कत्रैपुरे नारसिंहे । मालामायामातृवाराहकामास्त्रैर्नो दोषः स्त्र्याप्तवेदेषु रत्ने" इति । मालामन्त्रस्वरूपमुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—"बहुवर्णास्तु ये मन्त्रा मालामन्त्रास्तु ते स्मृताः । दशाधिकाक्षरा माला पञ्चाधिकार्द्धमालिका ।। न माला पंचपर्यन्ता वृद्धस्थविरबालकाः । वार्द्धके सिद्धिदा माला अर्द्धमाला तु यौवने ॥ बाल्ये पंचाक्षराधस्तु मन्त्रः सिद्धिप्रदायकः" । इति । प्रयोगसारे तु—"नवाक्षरान्ता ये मन्त्रा बीजमन्त्राः प्रकीर्त्तिताः । पुनर्विंशतिवर्णान्ता मन्त्रा मन्त्रास्तथोदिताः ।। ततोऽधिकाक्षरा मन्त्रा मालामन्त्रा इति स्मृताः । बाल्ये प्रसिद्धिदा बीजमन्त्रा मन्त्रास्तु यौवने ।। मालामन्त्राश्च वार्द्धक्ये विशेषेण प्रसिद्धिदाः" । इति । नारायणीयेऽपि—"विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्रा इति स्मृताः । दशाक्षराधिका मन्त्रास्तद्वर्णा बीजसंज्ञिताः ॥ वार्द्धके सिद्धिदा मालामन्त्रा मन्त्रास्तु यौवने ।। पञ्चाक्षराधिका बाल्ये सिद्धिदाः सर्वदा परे" । इति । अपेक्षितार्थद्योतनिकायामुक्तम्—उक्तावस्थाव्यतिरिक्तावस्थासु बीजमन्त्रमालामन्त्रसिध्यर्थं द्विगुणं जपेदिति । तथा—"हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य तु ।एकद्वित्रयादिबीजस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्" ।। तथा—"एकत्रिपञ्चसप्तार्णनवरुद्रषडर्णके । द्वात्रिंशदक्षरे मन्त्रे नांशकं परिगण्यते ।। गारुडादिषु सौरेषु वैष्णवे बौद्धजैनयोः । महाकूटेषु मन्त्रेषु नैव सिद्धादिशोधनम् ॥ चत्वारिंशाक्षरस्योर्द्ध्वमेकैकाक्षरवृद्धितः । त्रिषष्टिबीजपर्य्यन्तं मन्त्रो नैकफलप्रदः" ।। इति । तथा च—"आज्ञासिद्धास्तु ये मन्त्रा योगिनीनां प्रसादतः । लब्धा ये केऽपि ते मन्त्राः सर्वकामफलप्रदाः" ॥ इति । एतद्व्यतिरिक्तेष्वावश्यकं शोधनम् । यदुक्तम्—"मन्त्रो वा यदि वा विद्या स्तवो वा सूक्तमेव वा । अर्थबन्धुशरीरस्य नाशको भवति क्षणात् ।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दुष्टं सर्वत्र वर्जयेत् ।। न केवलं तु मन्त्राणां विशेषेण तु देहिनाम् ।। परस्परं समीक्ष्यः स्यात्सम्बन्धो नान्यथा भवेत्" ॥ इति । यस्तु सिद्धादिभिर्मन्त्रो न मिलति तत्र प्रकारान्तरमुक्तम्। यदाहुः—"एषु दोषेषु सर्वत्र मायां काममथापि वा । क्षिप्त्वा चादौ श्रियं दद्यात्तद्दूषणविमुक्तये" ।। इति । तथा—"तारसम्पुटितो वापि दुष्टमन्त्रोऽथ सिध्यति । यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिध्यति" ।। तथा भुवनेशीपारिजाते—"मायाबीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धिप्रदो भवेत् । पिण्डस्तु केवलो मन्त्रो मायाबीजोज्ज्वलीकृतः ।। मायाबीजाद् भवेत्प्राणो बीजं चैतन्यवीर्यवत्"। इति ।। तथा—"अनुलोमविलोमस्थक्लृप्तया वर्णमालया । प्रत्येकवर्णयुङ्मन्त्रा जप्ताः स्युः क्षिप्रसिद्धिदाः ॥ वैरिमन्त्रा अपि नृणामन्ये मन्त्राश्च किं पुनः" ।। इति ॥१२९-१३०॥

अग्रे व्यवहाराय सिद्धाद्यक्षराणां संज्ञान्तराण्याह—**सिद्धार्णा इति** । फलस्य पूर्वमुक्तत्वात् ॥१३१॥

दीपस्थानं समाश्रित्य कृतं कर्म फलप्रदम् ।
चतुरस्रां भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत् ॥१३२॥
पूर्वकोष्ठादि विलिखेत्सप्तवर्गाननुक्रमात् ।
लक्ष्मीशे मध्यकोष्ठे स्वरान्युग्मक्रमाल्लिखेत् ॥१३३॥
दिक्षु पूर्वादितो यत्र क्षेत्राख्याद्यक्षरं स्थितम् ।
मुखं तत्तस्य जानीयाद्धस्तावुभयतः स्थितम् ॥१३४॥
कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टं पुच्छमीरितम् ।
क्रमेणानेन विभजेन्मध्यस्थमपि भागतः ॥१३५॥

मन्त्रजपस्थानमाह—**दीपेति**। दीपशब्दार्थोऽन्यत्रोक्तः—"दीपौघं सम्प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ब्रह्मयामले। प्रासादग्रामगेहाद्या ज्ञेया येन शुभाशुभाः॥ ककारादिक्षकारान्ता वर्णाः स्युर्दीपसंज्ञकाः। स्वराः षोडश पीठाख्या ज्ञातव्या मन्त्रिणां वरैः" ॥ इति। तथा—"पीठसंज्ञा स्वराणां च दीपाः स्युर्व्यञ्जनानि हि। स्थानं दीपाक्षरं यस्मिन् कोष्ठे तिष्ठति तद्भवेत्॥ दीपस्थानं तदेतत् स्यात् कूर्मचक्रे न संशयः"। इति। तस्य दीपस्य स्थानमिति। कर्म जपादिकम्। अत एव वक्ष्यति मन्त्राणां सिद्धिसाधनमिति। दीपस्थानज्ञानार्थं कूर्मचक्रमाह—**चतुरिति**। तत्र द्वे रेखे पूर्वापरायते, द्वे दक्षिणोत्तरायते, चतुरस्रमध्ये कुर्यात् तदा नव कोष्ठानि सम्पद्यन्ते। तेषु नवकोष्ठेषु नव क्षेत्रपालाः पूज्याः। यदुक्तम्—"क्षेत्रपाला नवैतेषु दीपेशा नवकोष्ठके। अमृतो वृषभः शैलराजो वासुकिरर्थकृत्॥ शक्तिपूः पद्मयोनिश्च महाशङ्खश्च ते नव। छायाछत्रगणोपेतान् मध्यात् पूर्वादितो यजेत्" ॥ इति ॥१३२॥

पूर्वकोष्ठादि पूर्वदिक्कोष्ठमारभ्येत्यर्थः। सप्तवर्गानिति। कचटतपयशान् अनुक्रमाद्विलिखेद् इति उत्तरान्तम्। अत्र यथासम्भवं मध्यत आरभ्य प्रतिकोष्ठम्। यदुक्तम्—"पूर्वकोष्ठे कवर्गस्य पञ्चकं मध्यतः क्रमात्। मध्यतोऽन्यत्र चाग्नेये चवर्गं चैवमेव हि" ॥ इति। मध्यकोष्ठे स्वरान् युग्मक्रमाल्लिखेदिति। तत्र लेखनप्रकार उक्तोऽन्यत्र—"मध्यकोष्ठपुरोभागे अकारद्वयमालिखेत्। आग्नेय्यामिद्वयं विद्याद् याम्ये तूद्वयमालिखेत्॥ नैर्ऋत्ये ऋद्वयं विद्याद्वारुणे लृद्वयं तथा। वायव्यामेद्वयं विद्यात् सौम्यामोद्वयमिष्यते॥ ईशे चान्त्ययुगं विद्यादेवं न्यस्य विचारयेत्" ॥ अयं लेखनक्रमः "क्रमेणानेन विभजेत्" इति वक्ष्यमाणेन सूचित एव ॥१३३॥

क्षेत्राख्येति। अत्र क्षेत्रशब्दो ग्रामादीनामुपलक्षणः। यदुक्तम्—"पीठं क्षेत्रं पुरं वापि नगरं ग्राममेव चे"ति। तल्लक्षणमन्यत्रोक्तम्—"कादिनान्तं भवेत् क्षेत्रं ग्रामः स्यात् पादिमान्तकः। यादिषान्तं पुरं सम्यक् प्रोक्तं देशिकसत्तमैः॥ सहान्तं नगरं प्रोक्तमेतत् क्षेत्रस्य लक्षणम्" ॥ इति। पीठलक्षणं प्रागुक्तम्—"स्वराः षोडश पीठाख्याः" इति।

मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वल्पजीवनः ।
उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात् ॥१३६।
पुच्छस्थः पीडयते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः ।
कूर्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्राणां सिद्धिसाधनम् ॥१३७।

क्वचित्तु "वनाद्रिपत्तनग्रामदेवगेहह्रदादिषु" इत्यप्युक्तम् । उभयतः स्थिते कोष्ठे इति प्रत्येकं हस्तकुक्षिपादेष्वन्वेति । तेनाद्याद्यमभितोऽग्रिमाग्रिमं शिष्टं पुच्छम् ॥१३४-१३५॥

अस्य फलमाह—**मुखस्थ** इति । मन्त्रीत्याकृष्यते । तस्य तन्त्रोक्तदीक्षाप्रकारेण स्वीकृतमन्त्र इत्यर्थः । अग्रेऽपि मन्त्रिणमिति पदद्वये अयमेवार्थोऽनुसन्धेयः । जीव्यते अनेनेति जीवनं भोगः, स्वल्पं जीवनं यस्य स स्वल्पजीवनः । तदुक्तम्—"मुखस्थः शुभयुग्ज्ञेयः करस्थः स्वल्पभुक्तिमान्" इत्यादिना । तथा—"मुखे सर्वार्थसिद्धिः स्यात्करयोरल्पसिद्धिकृत्" इत्यादिना । तथा "तस्मान्मुखं समाश्रित्य सर्वकर्म समारभेत् । तदलाभे करं वापि कूर्मस्यान्यं न संश्रयेत्" ॥ इति । अत्र विशेषो ग्रन्थान्तरोक्तः—"स्थानसाधकयोर्नाम्नोररित्वं यत्र विद्यते । तत्तक्षशास्त्रतो ज्ञात्वा तत्तत् सम्यक् परित्यजेत् ॥ रिपुत्वमद्वयस्योक्तं गकारेण परस्परम् । ऋयुग्मस्य ठकारेण ठकारस्यापि तेन च ॥ लृद्वयस्य पकारेण पकारस्यापि लृद्वयम् । ओयुग्मस्य षकारेण षकारस्यौयुगेन च ॥ जकारस्य टकारेण झकारस्य खकारतः । डकारस्य तकारेण फकारस्य धकारतः ॥ भकारस्य तु रेफेण यकारस्य सकारतः । अरित्वमेषां वर्णानामन्येषां मित्रभावना ॥ कूर्मचक्रे रिपुस्थानं साधको यत्नतस्त्यजेत्" । इति । उदाहरणं च तत्रैव दर्शितम्—"यथा गर्गस्य वैरं स्यादट्टहासं महत् पुरम् । गयामरेश्वरस्यैवमाकाराद्येषु योजयेत् ॥ ऋजुभट्टस्य ठक्काख्यं लृतकस्यापि पद्मकम् । ओडियाणं षण्मुखस्य औड्रं षड्गुणकस्य च ॥ जयन्ती टङ्कणस्यारिः खन्धारं झत्रभट्टतः । डाकदेवस्य तं बालं धर्माख्यं फज्जकस्य च ॥ भट्टस्य रम्यकं वैरि यज्ञमित्रस्य वै सरः । एवं क्रमेण संशोध्य वैरिस्थानं यजेद्बुधः" — इति । तथा—"तेषामाद्यान्वितं वर्णं पूर्वमार्गेषु योजयेत् । यदि तद्व्यञ्जनापिण्डं यदाद्यं पीठवर्जितम् ॥ नामाक्षराणि सर्वाणि पीठयुक्तानि वर्जयेत् । यदादिकानि मार्गेण तद्गृहीत्वा स्वरं त्यजेत् ॥ ग्रामनामाक्षरेष्वादिमध्यान्तार्णान्विहाय च । द्वितीयमक्षरं यत्र कोष्ठे तिष्ठति तन्मुखम्" ॥ इति । अन्यत्रापि—"तत्तन्नामत्द्वतीयार्णो यत्र तिष्ठति तन्मुखमि"ति । इदं तु स्वरादिनामविषयम् । नामादौ संयोगाक्षरे सति विशेषमाह—"अक्षरत्रितयं यत्र ग्रामनामादिषु क्वचित् । स्वरो मध्याक्षरारूढो यत्र तिष्ठति तन्मुखम् ॥ भवतो यदि वर्णौ द्वौ ग्रामनामादिषु स्फुटम् । आद्यस्वरो यत्र तिष्ठत्यदो वदनमिष्यतः" ॥ इति । तथा च—"क्षेत्रसाधकमन्त्राणामेकमेवाद्यमक्षरम् । यदि स्यात् स ध्रुवं मन्त्रः सर्वसिद्धिफलप्रदः" ॥ इति । फलविशेषमाहान्यः—"मोक्षार्थं वदने कुर्य्याद्दक्षिणे त्वाभिचारिकम् । श्रीकामः पश्चिमे भूत्वा उत्तरे शान्तिदो भवेत् ॥ ईशाने शत्रुनाशः स्यादाग्नेयः शत्रुदायकः । नैर्ऋते शत्रुभीतिः

पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापर्वतमस्तकम् ।
तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां संगमाः पावनं वनम् ॥१३८॥
उद्यानानि विविक्तानि बिल्वमूलं गिरेस्तटम् ।
देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥१३९॥
साधनेषु प्रशस्यन्ते स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् ।
भैक्ष्यं हविष्यं शाकानि विहितानि फलं पयः ॥१४०॥
मूलं सक्तुर्यवोत्पन्नो भक्ष्याण्येतानि मन्त्रिणाम् ।
पुरुषार्थसमावाप्त्यै सच्छिष्यो गुरुमाश्रयेत् ॥१४१॥

स्याद्वायव्ये तु पलायनम् ॥ कूर्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्याज्जिजपयज्ञकम् । तज्जपस्य फलं नास्ति स चानर्थाय कल्पते" ।.इति । कादिमते विशेषः—"संवर्ध्यायामविस्तारं हृत्वाष्टाभिस्तु शेषितः । विज्ञाय वर्गं तेष्वेकमाद्यन्तानि प्रकल्पयेत्" ॥ वास्तुष्वज्ञातरूपेषु प्रसिद्धं नामतो भवेत् । व्यञ्जनं देशकूर्मे स्याद् गृहकूर्मे स्वरास्तथा" ॥ इति ॥१३६-१३७॥

पुरश्चरणजपस्य स्थानानि वदन् कूर्मचक्रविषयमाह—**पुण्येति** । नदीतीरम् । सामान्यनदीतोरस्य निषिद्धत्वात् । पावनं वनमिति । विशेषणविशेष्यभावः ॥१३८॥

उद्यानानि विविक्तानि, पूतानीत्यपि । "विविक्तौ पूतविजनौ" इति कोशः ॥१३९॥

स्थानान्येतानीति । अनेन तन्त्रान्तरोक्तमपि सूचितम् । यदाहुः—"प्रत्यङ्मुखशिवस्थाने वृषभादिविवर्जिते । अश्वत्थबिल्वतुलसीवने पुष्पान्तरावृते ॥ गवां गोष्ठेऽश्वत्थमूले पुण्यक्षेत्रेषु शस्यते" ॥ इति । वायवीयसंहितायामपि—"सूर्यस्याग्नेर्गुरोरिन्दोर्दीपस्य च जलस्य च । विप्राणां च गवां चैव सन्निधौ शस्यते जपः ॥ अथवा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति" ॥ इति । तत्रैव स्थानविशेषे फलविशेषोऽप्युक्तः—"गृहे जपः समः प्रोक्तो गोष्ठे शतगुणस्तु सः । आरामे च तथारण्ये सहस्रगुण उच्यते ॥ अयुतं पर्वते पुण्ये नद्यां लक्षगुणस्तु सः । कोटिं देवालये प्राहुरनन्तं मम सन्निधौ" ॥ इति । एवं शक्तिविशेषमन्त्रेष्वष्टाष्टकपीठाद्यपि ज्ञेयम् । अन्यत्र—"म्लेच्छदुष्टमृगव्यालशङ्कातङ्कादिवर्जिते । एकान्ते वा वने निन्दारहिते भक्तिसंयुते ॥ सुदेशे धार्मिके राष्ट्रे सुभिक्षे निरुपद्रुते । रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेन्न पराश्रये ॥ राजानः सचिवा राजपुरुषाः प्रभवो जनाः । चरन्ति येन मार्गेण न वसेत्तत्र तत्त्ववित् ॥ जीर्णदेवालयोद्यानगृहवृक्षतलेषु च । नदीकूलाद्रिकुञ्जेषु भूच्छिद्रादिषु नो वसेत्" ॥ इति । पुरश्चरणकर्तुर्भक्ष्याण्याह—**भैक्ष्यमिति** । एतद्ब्रह्मचारियतिपरम् । भिक्षास्वरूपमुक्तमन्यत्र - "वैदिकाचारयुक्तानां शुचीनां श्रीमतां गृहे । सत्कुलस्थानजातानां भिक्षा स्यादग्रजन्मनाम्" ॥ इति । हविष्यमिति । व्रतहविष्यम्, न श्राद्धहविष्यादि । तच्च

मातृतः पितृतः शुद्धः शुद्धभावी जितेन्द्रियः ।
सर्वागमानां सारज्ञः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।।१४२।
परोपकारनिरतो जपपूजादितत्परः ।
अमोघवचनः शान्तो वेदवेदार्थपारगः ।।१४३।
योगमार्गानुसन्धायी देवताहृदयङ्गमः ।
इत्यादि गुणसम्पन्नो गुरुरागमसम्मतः ।।१४४।

स्मृत्यन्तरे—"हैमन्तिकं शितास्विन्नं धान्यं मुद्गा यवास्तिलाः । कलायकङ्गुनोवारा वास्तुकं हिलमोचिका ।। षष्टिका कालशाकं च मूलकं केमुकेतरत् । कन्दं सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ।। पयोऽनुद्धृतसारं च पनसाम्रहरीतकी । तिन्तिणी जीरकं चैव नागरङ्गकमेव च ।। कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् । अतैलपक्वं मुनयो हविष्यं सम्प्रचक्षते" ।। इति । फलं पयोमूलं विहितमित्यनुषज्यते ।।१४०-१४१।।

सच्छिष्यो गुरुमाश्रयेदित्युक्तम् । अतो गुरुलक्षणमाह—**मातृत इत्यादिना** । मातृतः पितृतः शुद्धपितृमातृप्रसूत इत्यर्थः । सा च शुद्धिर्लोकप्रासिद्धितः शीलान्वेषणतया ज्ञेया । यदुक्तम् । यदकारि कर्मगुप्तं यौवनसमये मदान्धया मात्रा तत्प्रकटयन्ति तनया विगतनयाः स्वधर्ममुत्सृज्येति । शुद्धभावी शुद्धचित्तवृत्तिरित्यर्थः । अन्यथा खलत्वात् शुश्रूषार्ह एव न स्यात् । जितेन्द्रियः । अजितेन्द्रियस्य देवतापराङ्मुखत्वात् । सर्वागमानां सारज्ञः । अन्यथा शिवादि तत्तत्सम्प्रदायानभिज्ञता स्यात् । सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् । अन्यथा आगमशास्त्रविचारानुपपत्तेः ।।१४२।।

परोपकारनिरतः, अन्यथा शिष्योपरि कृपैव न स्यात् । तत्कृपां विना मन्त्रोऽपि पराङ्मुखो भवति । जपपूजादितत्परः । आदिशब्देन ध्यानहोमौ । अन्यथा लुप्तसमयाचारस्य देवतासान्निध्याऽभावात् । तदुक्तं पिङ्गलामते—"नाध्यातो नार्चितो मन्त्रः सुसिद्धोऽपि प्रसीदति । नाजप्तः सिद्धिदानेच्छुर्नाहुतः फलदो भवेत् ।। पूजां ध्यानं जपं होमं तस्मात्कर्म चतुष्टयम् । प्रत्यहं साधकः कुर्यात् स्वयं चेत् सिद्धिमिच्छति" ।। इति । अमोघवचनोऽनुग्रहक्षमः । शान्तः, अन्यथा लोकगर्हितस्यासेव्यत्वाद्वेदवेदार्थपारगः । अनेन स्वाचारनिष्ठतोक्ता । यदुक्तम्—"वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः" ।। इति । अन्यत्रापि —"विना स्वधर्मं यत्किञ्चिद् देवताराधनादिकम् । परिभ्रश्येत तद्यस्मात् क्षणात् सैकतहर्म्यवत्" ।। इति।।१४३।।

योगमार्गानुसन्धायी, अन्यथा दीक्षादिदान एवाशक्तिः स्यात् । देवताहृदयङ्गमः देवताबद्धहृदयङ्गमो मनोहरः प्रसन्नाकार इत्यर्थः । यथा देवतादर्शनेन सन्तोषस्तथा तद्दर्शनेनापि मनसि सन्तोषोत्पादनात् । तदुक्तम् – "कार्यानुगतं शीलं शीलानुगतं नृणां भवति चित्तम् । चित्तानुगतं रूपं रूपानुगता गुणाः प्रायः" ।। इति । यत्र च मनःसन्तोषस्तत्र फलावश्यम्भावः । तदुक्तम्—यस्मिन् मनश्चक्षुषोरभिरतिस्तस्मिन्नभ्युदय इति ।

तथाभियुक्तकालिदासस्मरणमपि—"मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम्" ॥ इति ॥

इत्यादीति । आदिशब्दान्महाकपिलपञ्चरात्रोक्तम्—"नातिबलो न वृद्धश्च न खञ्जो न कृशस्तथा। नाधिकाङ्गो न हीनांगो न खल्वाटो न दन्तुरः॥ कृतज्ञं वाग्मिनं शूरं प्रतिष्ठागमपारगम्। वास्तुविद्याकृताभ्यासं शल्योद्धारविवेकिनम् ॥ क्रियानुक्रमवेत्तारं मुद्रातन्त्रविवेकिनम्" ॥ इति । "शुचिः सुवेषस्तरुणः सर्वभूतसमानधीः । धीमाननुद्धतमतिः कृतज्ञः शिष्यवत्सलः ॥ श्रद्धावाननसूयश्च गृहस्थो गुरुरुच्यते"। इत्यादि ग्रन्थान्तरोक्तं च द्रष्टव्यम् । आचार्यमातुलो ऋत्विक्पितृभ्यश्च शूरो नृप इति षड्गुरवोऽप्येते इति । अन्यत्रोक्तेरत्रागमसम्मत इति । "विशेषेण संसारसागरे मग्नान्यस्तारयति देहिनः। तत्त्वप्लवप्रदानेन स एवेह गुरुः स्मृतः" ॥ इत्युक्तेः । प्रतिष्ठासारस्वते तु विशेषः—"आर्यावर्त्तोद्भवोऽन्यो वा ककाराष्टकवर्जितः । शैवसिद्धान्तनिपुणः प्रतिष्ठामन्त्रपारगः" । इति । वीरागमे च—"कुमारीहिमवन्मध्ये स्वतः कृष्णमृगान्विते। देशे जातस्तु यो विद्वान् आचार्यत्वमथार्हति" ॥ इति । योगशिवपद्धतावपि—"मध्यदेशकुरुक्षेत्रनामोज्जयिनिसम्भवः । अन्तर्वेदिप्रतिष्ठानादावन्त्याश्च गुरूत्तमाः ॥ गौडदेशोद्भवाश्चौला मागधाः केरलास्तथा। कौशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥ कर्णाटकोंकणाः कीरकच्छ्तीरोद्भवास्तथा । कालिङ्गाः कामरूपाश्च कम्बोजाश्चाधमाः स्मृताः" ॥ इति। देवीमते च—"आचार्यः शैवशास्त्रज्ञः सितदेशसमुद्भवः । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा शिवभक्तिपरायणः ॥ यजमानानुकूलर्क्षं जन्मादेशिक उच्यते" ॥ इति । हयशीर्षपञ्चरात्रेऽपि—"गृहस्थं ब्रह्मचर्य्यस्थं ककाराष्टकवर्जितम् । गुरुं कुर्वीत सततमुपवासव्रते रतमिति"। तथा—"सर्वत्र व्यतिरिक्तं तु आत्मानं वेत्ति यो द्विजः । सर्वलक्षणहीनोऽपि स गुरुर्नात्र संशयः ॥ पञ्चरात्रप्रबुद्धस्तु सिद्धान्तार्थस्य तत्त्ववित् । सर्वलक्षणहीनोऽपि आचार्यः स निगद्यते ॥ यस्य विष्णौ पराभक्तिर्यथा विष्णौ तथा गुरौ । स एव देशिको ज्ञेयः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते" ॥ शैवदीक्षायाम् अतीतागमे विशेषः—"जटी मुण्डी शिखी वापि शस्तदेशसमुद्भवाः। शिवशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः श्रुतवृत्तान्वितो द्विजः ॥ शिवमेवाश्रितो नित्यं वाङ्मनःकायकर्मभिः । आचार्यः स सदोद्दिष्टः शिवदीक्षादिकर्मसु" ॥ इति । शान्तिके च—"अनूचानः प्रसन्नात्मा शिवदीक्षाभिषेचितः । शिवागमज्ञो मतिमान् शिवपूजापरायणः ॥ रुद्राक्षमालां बिभ्राणस्त्रिशूलाङ्कितविग्रहः । विशुद्धदेशकुलजः शीलाचारसमन्वितः ॥ वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ज्ञानवान् गुरुरुच्यते" ॥ इति । प्रतिष्ठापद्धतावपि—"लिङ्गी विलक्षणज्ञानो निपुणः कर्मसन्ततौ । देवताव्याप्तितत्त्वज्ञः षड्विधाध्वविशारदः ॥ शुभाशुभनिमित्तज्ञस्त्वथवा विस्तरेण किम् । सम्यग्जातिपरिज्ञानवृत्तं त्वाद्यास्त्रयो गुणाः ॥ यस्यैते स गुरुः श्रेष्ठः सर्वकामफलप्रदः" ॥ इति । यतेरपि गुरुतोक्ता मोहशूरोत्तरे—"चीर्णाचारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः । नित्यनिष्ठो यतिः ख्यातो गुरुः स्याद् भौतिकोऽपि च" ॥ इति । बाहुलोत्तरेऽपि—"विद्यया भयदातारं लौल्यचापलवर्जितम् । एवंविधं गुरुं प्राप्य को न मुच्येत बन्धनात्" ॥ इति । पौष्करे तु—"सर्वलक्षणाहीनोऽपि ज्ञानवान् गुरुरुच्यते । ज्ञानं च तत्त्वविज्ञानं षडध्वज्ञानसंश्रयम्" ॥ इति ॥१४४॥

शिष्यः कुलीनः शुद्धात्मा पुरुषार्थपरायणः ।
अधीतवेदः कुशलो दूरमुक्तमनोभवः ।।१४५।
हितैषी प्राणिनां नित्यमास्तिकस्त्यक्तनास्तिकः ।
स्वधर्म्मनिरतो भक्त्या पितृमातृहितोद्यतः ।।१४६।
वाङ्मनःकायवसुभिर्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
त्यक्ताभिमानो गुरुषु जातिविद्याधनादिभिः ।।१४७।
गुर्वाज्ञापालनार्थं हि प्राणव्ययरतोद्यतः ।
विहत्य च स्वकार्याणि गुरुकार्यरतः सदा ।।१४८।
दासवन्निवसेद्यस्तु गुरौ भक्त्या सदा शिशुः ।
कुर्वन्नाज्ञां दिवारात्रौ गुरुभक्तिपरायणः ।।१४९।
आज्ञाकारी गुरोः शिष्यो मनोवाक्कायकर्मभिः ।
यो भवेत्स तदा ग्राह्यो नेतरः शुभकाङ्क्षया ।।१५०।
मन्त्रपूजारहस्यानि यो गोपयति सर्वदा ।
त्रिकालं यो नमस्कुर्यादागमाचारतत्त्ववित् ।।१५१।

शिष्यलक्षणमाह—**शिष्य इति**। कुलीनः शुद्धमातृपितृतः, अन्यथा कुण्डगोलकादेरशुचित्वात् सर्वदा स्प्रष्टव्यत्वाभावात्। शुद्धात्माऽक्रूरचित्तः, क्रूरस्य विद्यानुपदेशात्। यच्छ्रुतिः—विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम। गोपायमासेवधिष्टेहमस्मि। असूयकायानृजवेयतायनमांब्रूयाऽवीर्यवती तदास्यामिति ।। पुरुषार्थपरायण इत्यनेनास्य व्यसनहीनतोक्ता। अन्यथा उपदेशानर्थक्यात्। अधीतवेद इत्यनेनास्य शुद्धतोक्ता। यदुक्तम्—"योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" ।। इति। कुशलः अमुग्धः, मुग्धस्य मन्त्राराधनाक्षमत्वात्। दूरमुक्तमनोभव इति। कामिनः सपापत्वादशुद्धचित्तत्वात्। मन्त्राराधनानधिकारः ।।१४५।।

हितैषी प्राणिनां नित्यमिति। अन्यथोपदिष्टमन्त्रात्। अभिचारादि कर्मरतस्य तस्य पापं गुरुमपि स्पृशेत्। अस्ति परलोक इति बुद्धिर्यस्य। अन्यथा नास्तिकतायां मन्त्रदेवतानाराधनात्। गुरौ देवताकोपी भवेत्। व्यक्तनास्तिकः नास्तिकः संसर्गत्यागी। अन्यथा संसर्गजो दोषः स्यात्। स्वधर्मनिरतः आचारवान्। अनाचारिणोऽनधिकारात्। भक्त्या पितृमातृहितोद्यतो न तु दम्भादिना। असावेवास्य परमो धर्म उक्तो व्यासादिभिः ।।१४६।।

वाङ्मन इत्यादिना अवञ्चकतोक्ता ।।१४७-१५१।।

स एव शिष्यः कर्तव्यो नेतरः स्वल्पजीवनः ।
एतादृशगुणोपेतः शिष्यो भवति नापरः ।।१५२।
एकाब्देन भवेद्योग्यो ब्राह्मणोऽब्दद्वयान्नृपः ।
वैश्यो वर्षैस्त्रिभिः शूद्रश्चतुर्भिर्वत्सरैर्गुरोः ।।
स शुश्रूषुः परिग्राह्यो दीक्षायागव्रतादिषु ।।१५३।

।। इति शारदातिलके द्वितीयः पटलः ।। २ ।

एतादृश इत्यनेन ''युवा विनियताशेषकरणः करुणालयः'' इत्यादिग्रन्थान्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्प्रयोगसारे—''तत्रापि भक्तियुक्ताय पुत्राय वसुदाय च'' इति ।। नारायणीयेऽपि—कुर्वन्नाचार्यशुश्रूषां मनोवाक्कायकर्मभिः । शुद्धभावो महोत्साहो बोद्धा शिष्य इति स्मृतः ।। सरूपदेश्यः पुत्रश्च व्यत्ययी वसुदस्तथा'' । इति । नापर इत्यनेनान्यस्य निषेध उक्तः । तथा चान्यत्र शिष्यदोषानुक्त्वा—''एवमादिगुणैर्युक्तं न शिष्यं तु परिग्रहेत् । गृह्णीयाद् यदि तद्दोषः प्रायो गुरुमुपस्पृशेत् ।। अमात्यदोषो राजानं पत्यौ जायाकृतो यथा । तथा शिष्यकृतो दोषो गुरुमाप्नोत्यसंशयम् ।। स्नेहाद्वा लोभतो वापि यदि गृह्णीत दीक्षया । तस्मिन् गुरौ सशिष्ये तु देवताशा न आपतेत् ।। तस्माच्छिष्यं गुरुर्नित्यं परीक्ष्य तु परिग्रहेत्'' । इति । भुवनेशीपारिजातेऽपि—''अशिष्ये कथयेद्यस्तु स महापातकी भवेत्'' ।। इति । ग्रन्थान्तरे तु विशेषः—''गुरूच्यमाने वचने दद्यादित्थं वचस्तदा । प्रसीद नाथ देवेति तथेति च कृतादरम् ।। प्रणम्योपविशेत्पार्श्वे तथा गच्छेदनुज्ञया । मुखावलोकी सेवेत कुर्यादादिष्टमादरात् ।। असत्यं न वदेदग्रे न बहु प्रलपेदपि । कामं क्रोधं तथा लोभं मानं प्रहसनं स्तुतिम् ।। चापलानि न जिह्मानि कार्याणि परिदेवनम् ।। ऋणदानं तथाऽऽदानं वस्तूनां क्रयविक्रयम् । न कुर्याद्गुरुणा सार्द्धं शिष्यो भूष्णुः कदाचन'' ।। इति । योगसारेऽपि—''गुरुर्माता पिता स्वामी बान्धवाः सुहृदः शिवे । इत्याधाय मनो नित्यं भजेत् सर्वात्मना गुरुम् ।। असत्यं न गुरोर्ब्रूयात् गुरुनिन्दां न कारयेत् । प्रारब्धां वारयेदन्यैरशक्तस्तत्पदं त्यजेत् ।। गुरौ यथैव शुश्रूषा गुरुभार्यासु तां चरेत् । ज्येष्ठांश्च गुरुवत्पश्येदात्मवच्च कनीयसः ।। गुरुणा यद्यदादिष्टमिष्टं वानिष्टमेव वा । तत्त दाशु सन्तिष्ठेदकौटिल्येन चेतसा ।। मनोवाक्कर्मभिर्नित्यं पूजयेद्भावितं गुरुम्'' ।। इति ।। देव्यागमेऽपि शिववाक्यम्—''गुरोरग्रे पृथक्पूजामद्वैतन्तु परित्यजेत् । दीक्षां व्याख्यां प्रभुत्वादि गुरोरग्रे विवर्जयेत्'' ।। तत्रैव ''आसनं शयनं वस्त्रं भूषणं पादुका तथा । छायाङ्कलत्रमन्यच्च यत्तत् स्पृष्टं तु पूजयेत्'' ।। इति । अन्यत्रापि—''यथा देवे तथा मन्त्रे यथा मन्त्रे तथा गुरौ । यथा गुरौ तथा स्वात्मन्येवं भक्तिक्रमः स्मृतः'' ।। इति ।। १५२ ।।

शिष्यस्य परीक्षावधिकालमाह—**एकेति** । गुरोर्योग्यो भवेदिति सर्वत्र सम्बध्यते । शूद्रश्चतुर्भिरिति । ननु शूद्रस्य दीक्षादौ कथमधिकारः ? इति चेत्, मैवम्, वेदाध्ययनतदुक्तकर्मस्वेव स्मृतावनधिकारप्रतिपादनादन्यत्राधिकारात् । अत एव शूद्रप्रकरणे स्मृतिः—

"नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्" इति। मन्त्रास्त्वीश्वरप्रोक्तास्सूत्रेभगवतैव यथायथमधिकारिता दर्शिताः। यथा प्रासादमन्त्रप्रकरणे भगवानाह—"स्त्रीशूद्राणामयं मन्त्रो नमोऽन्तस्तु शुभावहः। एतज्ज्ञात्वा महासेन ! चाण्डालानपि दीक्षयेत्"॥ इति। पिङ्गलामतेऽपि—"चतुर्णां ब्राह्मणादीनां दीक्षां कुर्वीत मन्त्रवित्" इति। अन्यत्रापि—"ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा अर्चायां शुद्धबुद्धयः। गुरुदेवद्विजार्चासु रताः स्युरधिकारिणः"॥ इति। तेन साक्षाद्वैदिकेषु मन्त्रेषु रामषडक्षरसौराष्टाक्षरमन्त्रराजप्रभृतिषु प्रणवादिषु च तस्य नाधिकारः। तथा च पद्मपादाचार्यैः प्रणवव्याख्याने अकारोकारमकारात्मेत्यनेन भेदत्रयेण प्रणवादिमन्त्रेषु त्रैवर्णिका एवाधिकारिणो न स्त्रीशूद्रा इत्यपि सूचितमित्युक्तम्। तथा च नृसिंहतापनीये—"सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ति। सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं यदि जानीयात् स्त्रीशूद्रः स मृतोऽधोगच्छति" इति। महाकपिलपञ्चरात्रे नारायणाष्टाक्षरमधिकृत्योक्तम्—"न वेदः प्रणवं त्यक्त्वा मन्त्रो वेदसमुत्थितः। तस्माद्वेदः परो मन्त्रो वेदाङ्गश्चागमः स्मृतः॥ वश्याकर्षादिकं काम्यं दृष्टादृष्टफलप्रदम्। वेदेन साध्यते सर्वं ग्रहयज्ञादिभिः किल॥ न वेदेन विना यज्ञा न यज्ञा वेदवर्जिताः। तस्माद्वेदः परो मन्त्रो न मन्त्रो वेदमुज्झितः॥ न मन्त्रे चाधिकारोऽस्ति शूद्राणां नियमः परः। मन्त्राभावादमन्त्रेण भावितं सर्वकर्म हि"॥ इति। नारदपञ्चरात्रे नारायणाष्टाक्षरमधिकृत्योक्तम्—"ब्राह्मणक्षत्रियविशां पञ्चरात्रं विधीयते। शूद्रादीनां न तच्छ्रोत्रपदवीमपि गच्छति"॥ इति। तथा श्रवणे त्रपुजतुभ्यां कर्णपूरणमुच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति वेदविषये तस्य स्मृतिषु च दण्डोपदेशादित्यलम्। अन्यत्र वत्सरमात्रं सामान्यत उक्तम्—"गुरुता शिष्यता वाऽपि तयोर्वत्सरवासतः" इति। उक्तिसारसंग्रहेऽपि—"स गुरुः संश्रितं शिष्यं वर्षमेकं परीक्षयेत्" इति। केचन इदं ब्राह्मणविषयमित्यूचुः। दशपटल्यां तु—"अब्दमपरीक्ष्य चार्द्धं वा अन्यथा न कदाचन" इति। प्रयोगसारे तु—"वर्षेषु त्रिषु विप्रस्य षट्सु वर्षेषु भूभृतः। विशो नवसु वर्षेषु परीक्षा तत्र शस्यते॥ समास्वपि द्वादशसु तेषां ये वृषलादयः"॥ इति॥ १५३॥

॥ इति श्रीशारदातिलकटीकायां पदार्थादर्शाभिख्यायां द्वितीयः पटलः॥ २॥

अथ तृतीयः पटलः

ततो वक्ष्यामि दीक्षाङ्गं वास्तुयागपुरःसरम् ।

कृतेन येन मन्त्रज्ञो दीक्षायाः फलमश्नुते ।। १ ।।

एवं पूर्वोक्तरीतिप्रपञ्चितस्वरूपसर्वपुरुषार्थप्रद मन्त्रस्य ग्रहणोपायो दीक्षा तां च वक्तुं तदङ्गभूतवास्तुयागादिकं प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते—**तत इति**। अङ्गापूर्वसहकृतं प्रधानापूर्वं फलं जनयतीति भट्टन्यायमाश्रित्याह—**कृतेनेति**। तत्र प्रसङ्गादन्यत्किञ्चिद्दीक्षाङ्गन्तन्त्रान्तरोक्तमुच्यते—"असिद्धिर्भूमिसम्पत्तिर्मरणं बन्धुनाशनम्। आयुर्वृद्धिः प्रजानाशः सम्पत्ती रत्नसञ्चयः ॥ शुभप्राप्तिः स्थाननाशो मोहार्थं च वशीकृतिः। चैत्रादीनां फलं ज्ञेयं मलमासं तु वर्जयेत्" ॥ अन्यत्र तु आषाढस्यापि सम्यक्फलतोक्ता—"वैशाखपूर्वजे मासे मन्त्रारम्भः सुदुःसहः। वैशाखे धनदायी च ज्येष्ठे मृत्युप्रदो भवेत् ॥ आषाढे पुत्रलाभाय श्रावणे शुभदो मतः। भाद्रे चैव ज्ञानहानिस्तथा सद्भिः प्रकीर्त्तिता ॥ आश्विने सर्वसिद्धिश्च कार्त्तिको ज्ञानसिद्धिदः। शुभकृन्मार्गशीर्षः स्यात्पौषो दुःखप्रदायकः॥ माघे मेधाविवृद्धिश्च फाल्गुने सर्ववश्यता"॥ इति। सिद्धान्तशेखरे तु विशेषः—"शरत्काले च वैशाखे दीक्षा श्रेष्ठ-फलप्रदा। फाल्गुने मार्गशीर्षे च ज्येष्ठे दीक्षा च मध्यमा॥ आषाढः श्रावणो माघः कनिष्ठाः सद्भिरादृताः। निन्दितश्चैत्रमासस्तु पौषो भाद्रपदस्तथा॥ निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा" ॥ इति। तत्राषाढस्य उत्तमानन्तर्गतत्वान्निषेधः। कनिष्ठान्तर्गतत्वाच्च ग्रहणम्। एवं ज्येष्ठस्यापि निषेध उत्तमानन्तर्भावादेवेति ज्ञेयम्। तथा च कालोत्तरे—"शरद्वसन्तयोर्योगो दीक्षाकर्मविधौ स्मृतः। तयोरसम्भवे वर्षा विनाऽन्यत्र प्रशस्यते" ॥ इति। क्रियाकाण्डशेखरेऽपि—"न विना पर्वं दीक्षा स्याद्वर्षासु मधुपौषयोः" इति। श्रावणे निषेध उत्तममध्यमानन्तर्भावात् कारणे—"आषाढपूर्वमासे च आषाढे मार्गशीर्षके। दीक्षां न कारयेत्" इति निषेध उत्तमानन्तर्भावादेवेति ज्ञेयम्। अगस्तिसंहितायाम्—"शुक्लपक्षेऽथ कृष्णे च दीक्षा सर्वशुभावहा"। इति। कालोत्तरे तु—"भूतिकामैः सिते सदा। मुक्तिकामैः कृष्णपक्षे" इति विशेषः। संहितायाम्—"पूर्णिमा पञ्चमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा। त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ताः सर्वकामदाः" ॥ इति। अन्यत्र तु—"कृष्णाष्टम्यां चतुर्दश्यां पञ्चपर्वदिनेऽथवा" इति। मन्त्रसारसंग्रहे—"द्वितीया पञ्चमी वापि षष्ठी वापि विशेषतः। द्वादश्यामपि कर्त्तव्यं त्रयोदश्यामथापि वा" ॥ इति। मन्त्ररत्नावल्यां तु—"चतुर्थीं नवमीं षष्ठीमष्टमीं च चतुर्दशीम्। पौर्णमासीं विना शेषा हिता मुक्तौ मुमुक्षुषु" ॥ इति। तत्त्वसारसंहितायां तु—"तां तां तिथिं समालोच्य तद्भक्तांस्तत्र दीक्षयेत्"। इन्द्रः—"कस्य का तिथिरुद्दिष्टा विशेषाद्वद नारद"। नारदः—"ब्रह्मणः पौर्णमास्युक्ता द्वादशी चक्रधारिणः। चतुर्दशी शिवस्योक्ता वाचः प्रोक्ता

त्रयोदशी ।। द्वितीया तु श्रियः प्रोक्ता पार्वत्याश्च तृतीयिका । चतुर्थी गणनाथस्य भानोः प्रोक्ता तु सप्तमी ।। निशाभागेषु पार्वत्या अष्टमी च चतुर्दशी" ।। इति । विष्णुदीक्षायां पञ्चरात्रे विशेषः—"द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सूर्यसंक्रमणे तथा" इति । संक्रमणं विष्णुपदीव्यतिरिक्तम् । कालोत्तरे च—"दिनच्छिद्राणि मुक्त्वा च याश्च स्युस्त्रिदिनस्पृशः" इति । रत्नावल्यां तु—"आदित्यं मङ्गलं सौरिं त्यक्त्वा वारांस्तु भूतये" इति । संहितायाम्—"रवौ गुरौ सिते सोमे कर्त्तव्यं बुधशुक्रयोः" इति । सिते पक्ष इत्यर्थः । अन्यत्र—"उत्तरात्रपरोहिण्यां रेवतीपुष्यवासवम् । धनिष्ठा वायुमित्राश्विपित्र्यं त्वाष्ट्रं च नैर्ऋतम् ।। ऐशवैष्णवहस्ताश्च दीक्षायां तु शुभावहाः" ।। इति ।। वासवं ज्येष्ठा, वायुः स्वाती, मित्रम् अनुराधा, अश्वि अश्विनी, पित्र्यं मघा, त्वाष्ट्रं चित्रा, नैर्ऋतं मूलम्, ऐशमार्द्राम्, वैष्णवं श्रवणम् । संहितायामपि—"अश्विनी रोहिणी स्वाती विशाखा हस्तभेषु च । ज्येष्ठोत्तरात्रयेष्वेव कुर्यान्मन्त्राभिषेचनम्" ।। इति । रत्नावल्याञ्च—"त्रीण्युत्तराणि रोहिण्यः पुष्यकं मृगशीर्षकम् । हस्त-स्वातिरनूराधा मघा मूलं च रेवती ।। अभिजित् श्रवणं च" इति । कारणे च—"पौष्णं रोहिण्यथादित्यं श्रवणं चाश्विनी तथा । सावित्रं त्वाष्ट्रवायव्यमैन्द्रं नैर्ऋतमेव च ।। तिष्यं त्रिरुत्तराऽऽर्द्रा च सौम्यं शिष्यत्रिजन्मभम् । नक्षत्राणि प्रशस्तानि दीक्षाकर्मणि सुव्रते" ।। इति । पौष्णं रेवती, आदित्यं पुनर्वसु, सावित्रं हस्तः, सौम्यं मृगः । नीरतन्त्रेऽपि—"रोहिणी श्रवणाऽऽर्द्रा च धनिष्ठा चोत्तरात्रयम् । पुष्यः शतभिषक् चैव दीक्षानक्षत्रमुच्यते" ।। इति । रत्नावल्यां तु—"प्रतिपत् पूर्वाषाढा च पञ्चमी कृत्तिका तथा । पूर्वाभाद्रपदा षष्ठी दशमी रोहिणी तथा ।। द्वादशी सार्पनक्षत्रमर्य्यमा च त्रयोदशी । नक्षत्रलुम्पा दशैते देवानामपि नाशदाः" ।। इति । अन्यद्वारादिसंयोगात्तिथिनक्षत्रदुष्टत्वं ज्योतिःशास्त्रादवसेयम् । तथा—"शुभयोगेषु सर्वेषु दीक्षा सर्वशुभप्रदा" इति । रत्नावल्याम्—"योगाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनः शुभः । सुकर्मा च धृतिर्वृद्धिर्ध्रुवः सिद्धिश्च हर्षणः ।। वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्मा ऐन्द्रश्च षोडश" । इति । तथा—"शुभानि करणान्याहुर्दीक्षायां च विशेषतः । शकुन्यादीनि विष्टिञ्च विशेषेण विवर्जयेत्" ।। इति । संहितायाम्—"पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे स्वोदये तिथिवारयोः । गुरुशुक्रोदये शुद्धलग्ने द्वादशशोधिते ।। प्रबृद्धे बलसंयुक्ते शुक्रं देवगुरौ तथा । शुभे विधुसमायोगे शुभवर्गे शुभोदये ।। इत्यादौ सर्वमन्त्राणां सङ्ग्रहः सर्वसौख्यकृत्" । इति । तथा च ज्योतिःशास्त्रे—"नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते बालवृद्धेऽस्तगे वा संन्यासो देवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधश्च दीक्षा । मौञ्जीबन्धोऽङ्गनानां परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात्त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च" ।। इति । तथा—"चरः सर्वैर्विवर्ज्यः स्यात् स्थिरराशिषु सौख्यदः । त्रिषडायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः ।। दीक्षायां तु शुभाः सर्वे रन्ध्रस्थाः सर्वनाशकाः" ।। इति । आय एकादशस्थानं केन्द्रेत्यनेन प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थानानि । त्रिकोणेति—पञ्चमनवमस्थानानि, रन्ध्रमष्टमस्थानम् । तथा—"शिष्यत्रिजन्मदिवसे सङ्क्रान्तिविषुवेऽयने । अन्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।। शिष्यानुकूले काले वा देहशुद्धिः शुभावहा" । इति । महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—"एतन्नक्षत्रतिथ्यादौ करणे

राक्षसं वास्तुनामानं हत्वाधिष्ठाय तत्तनुम् ।
स्थितास्त्रिपञ्चाशद्देवास्तेभ्यः पूर्वं बलिं हरेत् ॥ २ ।

योगवासरे । मन्त्रोपदेशो गुरुणा साधनं च शुभावहम्" ॥ इति । क्रियाकाण्डशेखरेऽपि तिथ्यादि सर्वमुक्त्वा "इत्यादि निपुणं वीक्ष्य दीक्षां कुर्वीत देशिकः । मौमुक्षवीं प्रत्ययं न कालादिनियमः स्मृतः" ॥ इति । रत्नावल्यां च—"निन्द्यानि यानि सर्वाणि प्रशस्तानि विमुक्तये" इति । एतच्च वक्ष्यमाणाग्निचक्रमवलोक्या दिनं कर्त्तव्यमिति । अपवादोऽपि—"शशिदिनकरयोर्ग्रहणे जन्मनि शिष्यस्य मकरसंक्रान्तौ । करुणासमये च गुरोर्नक्षत्रादीष्यते न दीक्षायाम्" ॥ इति । तथा—"शिष्यजन्मदिवसेषु संक्रमे प्रग्रहे शशिदिनेशयोरपि । पुण्ययोग्ययुजि वा शुभे नृणां मन्त्रसिद्धिरभिधीयते परा" ॥ इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—"विषुवेऽप्ययनद्वन्द्वे आषाढ्यां दमनोत्सवे ॥ दीक्षा कार्या तु कालेषु पवित्रारोपकर्मणि" ॥ इति । कालोत्तरे च—"दीक्षायामभिषेके च तथा मन्त्रपरिग्रहे । व्रतग्रहणमोक्षे च द्रव्यारम्भणकर्मणि ॥ कार्त्तिक्यां चैव वैशाख्यां स्वर्भानोरपि दर्शने । चन्द्रसूर्योपरागे च षडशीति मुखेषु च ॥ ग्रहनक्षत्रयोगेषु विषुवेषूत्सवेषु च । अयनेषु च सर्वेषु योगः सर्वार्थसिद्धिदः" ॥ इति । रुद्रयामलेऽपि—"सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणोः । मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन्न शोधयेत्" ॥ इति । अगस्तिसंहितायाम्—"सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितं भवेत् । सूर्यग्रहणकालेन समोऽन्यो नास्ति कश्चन ॥ तत्र यद्यत्कृतं सर्वमनन्तफलदम्भवेत् । न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि ॥ ददातीष्टं गृहीतं यत्तस्मिन् काले गुरोर्नृषु । सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य विनायासेन वेगतः ॥ कर्त्तव्यं सर्वयत्नेन मन्त्रसिद्धिमभीप्सुभिः" ॥ इति । तथान्यत्रापि—"पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये । प्रयागे श्रीगिरौ काश्यां कालाकालं न शोधयेत्" ॥ इति । तत्त्वसागरसंहितायाम्—"तिथिं विनापि दीक्षायां विशिष्टावसरं शृणु । दुर्लभे सद्गुरूणां तु सकृत् सङ्ग उपस्थिते ॥ तदनुज्ञा यदा लब्धा स दीक्षावसरो महान् । ग्रामे वा यदि वाऽरण्ये क्षेत्रे वा दिवसे निशि । आगच्छति गुरुर्दैवाद्यदा दीक्षा तदा भवेत्" ॥ इति । तथा—"यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः । न तिथिर्न व्रतं होमो न स्नानं न जपक्रिया ॥ दीक्षायाः कारणं किन्तु स्वेच्छावाप्ते तु सद्गुरौ" ॥ इति ॥ १ ॥

वास्तुयागोत्पत्तिमाह—**राक्षसमिति । हत्वेति** । तदुक्तम्—"कश्यपस्य गृहिणी तु सिंहिका राहुवास्तुतनयावजीजनत् । पूर्वतो हरिनिकृतकन्धरो दैवतैरखरजी निपातितः" ॥ इति । महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—"पूर्वमासोन्महानुग्रः सर्वभूतभयङ्करः । यो देवैर्निहतो भूमौ स वास्तुपुरुषः स्मृतः ॥ यावद्भूमिः स्थिरा लोके तावद्वास्त्वसुरः स्थितः । संहारे तु लयं याति देवैः सर्वग्रहादिभिः ॥ विस्तारोऽस्य समन्ताच्च शतकोटिस्तु योजनः । संस्थितोऽसौ धरां व्याप्य प्रोत्तानः कृष्णवर्णकः ॥ जानू कूर्परकौ वास्तोर्वह्निवायुप्रकोष्ठगौ । पितृपादपुटश्चायमीशमूर्द्धाहृदञ्जलिः ॥ ऊर्ध्वकेशः सुपीनश्च वर्त्तुलाक्षोऽसुराकृतिः" ॥ इति । अन्यत्राधोमुखतोक्ता—"वास्त्वीशनामा ह्यसुरोऽतिकायो देवैः पुरा

बलिमण्डलमेतेषां यथावदभिधीयते ।
पूर्वापरायतं सूत्रं विन्यसेदुक्तमानतः ।। ३ ।
तन्मध्यं किञ्चिदालम्ब्य मत्स्यौ द्वौ परितो लिखेत् ।
तयोर्मध्ये स्थितं सूत्रं विन्यसेद्दक्षिणोत्तरम् ।। ४ ।

दत्तवरोऽभिपूज्यः। शेते स भूम्यां प्रविसार्य पादौ हस्तौ तथाऽधोवदनः सदैव ।। ईशानेऽस्य शिरो निवेशितमभूद्वास्तोष्पतेर्मारुते वह्नौ चापि करद्वयं पदयुगं नक्तञ्च राशिस्थितम्'' ।। इति । सोमशम्भुना तु व्यवस्थोक्ता—''आकुञ्चितकरं वास्तुमुत्तानमसुराकृतिम् । स्मरेत् पूजासु कुड्यादिनिवेशे त्वधराननम् ।। जानुनी कूर्परासक्ते दिशि वातहुताशयोः । पैत्र्यां पादपुटौ रौद्र्यां शिरोऽस्य हृदयेऽञ्जलिः'' ।। इति । **स्थित इति ।** पुनरुत्थानशङ्कया । तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—''सर्वान् देवांस्तु कार्येषु पूजयेद्वास्तुसंस्थितान् । तेनासौ वर्त्तते नो चेदुत्तिष्ठेन्माधवाज्ञया'' ।। इति । तेभ्यः पूर्वं बलिं हरेदिति । तदुक्तम्—''ततश्च तेषां ये पूजाविमुखास्तैः कृतानि तु । सुकृतानि समादद्युर्दुष्कृतानि च कुर्वते ।। ततस्तेषामर्चनं तु प्रत्यब्दं कुर्वतां सताम् । शुभान्येवाशु जायन्ते नैवाशुभकथापि च'' ।। इति । मयेनाप्युक्तम्—''गृहादिकरणे यत्र नार्चितो वास्तुदैवतः । तत्र शून्यं भवेत् सर्वं रक्षोविघ्नादिभिर्हतम् ।। तस्माद्वास्त्वर्चनं कार्यं सम्यक्सम्पदमीप्सुभिः'' ।। इति । तथा च—''शुभकर्मणि दीक्षायां मण्डपकरणे गृहादिविधिषु तथा । विहितो वास्तुबलिः स्याद्रक्षोविघ्नोपशान्तिसम्पद्भ्यः'' ।। इति । महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—''भूमेः परिग्रहे पूर्वं शिलानां स्थापने तथा । जलाधारगृहार्थं च यजेद्वास्तुं विशेषतः ।। अपरेष्वपि कार्येषु यागहोमादिकेषु च । वास्तुमण्डलकं कुर्यात् सूत्रयित्वा समं गुरुः ।। सुसमं सुखदं वास्तु विषमं न सुखावहम् । ब्रह्माद्यदितिपर्यन्ताः पञ्चाशत्त्रयसंयुताः ।। सर्वेषां किल वास्तूनां नायकाः परिकीर्तिताः । असंगृह्य तु तान् सर्वान् प्रासादादीन्न कारयेत् ।। अनिष्पत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्द्धर्मधर्मिणोः'' ।। इति ।। २ ।।

यथावत् साकल्येन । मण्डलार्थं चतुःषष्टिकोष्ठोत्पादनमाह—**पूर्वेति ।** विन्यसेदिति । अस्-गतिदीप्त्यादानेष्वित्यसौ भौवादिकस्य प्रयोगः । उक्तमानतः । उक्तं वास्तुशास्त्रे यन्मानं तेन मानेनेत्यर्थः । क्वचिद्धस्तमानत इति पाठः । महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः—''गृहप्रासादकूपानां मण्डपस्य जलस्य च । वास्तुमण्डलकं कार्यमष्टहस्तं तु नापरम्'' ।। इति ।। ३ ।।

तन्मध्यमिति । तस्य मध्यं किञ्चिदालम्ब्य मध्यात् किञ्चिदधिकमालम्ब्येत्यर्थः । कुत इत्यपेक्षायां ''सूत्राग्रादिति'' शेषः । एवं परित उभयत उत्तरदक्षिणयोः ''प्राचीसूत्रस्ये''ति शेषः । मत्स्यौ द्वौ लिखेत् चिह्नयेत् सम्पादयेत् । तत्र प्रकारः । प्राचीसूत्रप्रागग्रे सूत्रादि निधाय मध्याधिकचिह्नात् सूत्राग्रं भ्रामयेत् । एवमपराग्रादपि तत एको मत्स्यः । एवमपरत्रापीति द्वितीयो मत्स्यः । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—''सोमं सूत्रप्रसिध्यर्थं सूत्राग्रभ्रमणं ततः । प्रागङ्के प्रत्यगङ्के च हस्तं दत्त्वा समाचरेत् ।। उदग्दक्षिणगो

द्वाभ्यां द्वाभ्यां तथाऽग्राभ्यां कोणेषु मकाराँल्लिखेत् ।
मत्स्यमध्ये स्थिताग्राणि तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥ ५ ॥
चतुरस्रं भवेत्तत्र चतुष्कोष्ठसमन्वितम् ।
तत्पुनर्विभजेन्मन्त्री चतुःषष्टिपदं यथा ॥ ६ ॥
ईशानाद्राक्षसं यावद्यावदग्नेः प्रभञ्जनः ।
एवं सूत्रद्वयं दद्यात्कर्णसूत्रं समाहितः ॥ ७ ॥

मत्स्यो रेखायां जायते क्रमात् । शफरस्य मुखे पुच्छे मध्यचिह्ने प्रसारितम् ॥ समन्तात् सोमसूत्रं स्यात्" । इति ॥ ४ ॥

द्वाभ्यामिति । तत्र द्वाभ्यामग्राभ्यामेकैको मत्स्यः । तथा पूर्ववत् । तद्यथा । प्राचीसूत्रार्द्धमितेन प्राचीसूत्राग्रस्थितेन सूत्रेण ईशे आग्नेये चार्द्धचन्द्रं कुर्यात् । ततस्तेनैव सूत्रेण उत्तरसूत्राग्रस्थितेन ईशे वायव्ये चार्द्धचन्द्रं कुर्यात् । एवमीशे मत्स्य उत्पन्नः । तथा पूर्ववत् तत्सूत्रेण पश्चिमार्द्धस्थितेन वायव्ये नैर्ऋते चार्द्धचन्द्रं कुर्यात् । एवं वायव्ये मत्स्य उत्पन्नः । तत्सूत्रेण दक्षिणाग्रस्थितेन नैर्ऋत्ये आग्नेये च अर्द्धचन्द्रं कुर्यात् । तत उभयत्रापि मत्स्यद्वयं जायते । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—"क्षेत्रार्द्धमानसूत्रेण दिक्षु चिह्नं समालिखेत् । दिक्षु चिह्नं समाश्रित्य कोणेष्वङ्कान्समालिखेत् ॥ क्षेत्रार्द्धमानसूत्रेण प्रतिलोमानुलोमतः" ॥ इति । एवं मत्स्यचतुष्के जाते तन्मध्यमाग्रं सूत्रचतुष्कं दद्यादित्याह—मत्स्येत्यादि ॥ ५ ॥

चतुरस्रमिति । वास्तुशरीरस्य चतुरस्रत्वात् । तदुक्तम्—"चतुरस्राकृतिः कश्चिदसुरः सर्वनाशकः" इति । महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—"देवैः स वास्तुपुरुषः स्थापितश्चतुरस्रकः" इति । आचार्या अपि—"चतुरस्रसंश्रितिरसौ" इति । प्रयोगसारेऽपि—"ज्ञेयः स वास्तुपुरुषः चतुरस्रसंस्थितः" इति । चतुष्कोष्ठसमन्वितमिति चतुरस्रमध्ये अथवा कोणचतुष्के बहिः कोष्ठचतुष्कमपरं गुरु-गणेश-दुर्गा-क्षेत्रेशपूजनार्थमुक्तम् । तदिति । यथा चतुष्षष्टिपदं भवेत्तथा तद्विभजेदित्यन्वयः ॥ ६ ॥

प्रभञ्जनो वायुस्तद्दैवत्यकोणस्तच्छब्दवाच्यस्तं यावत् । एवं कर्णसूत्रसंज्ञकं सूत्रद्वयं दद्यात् । शिल्पशास्त्रे कोणसूत्रस्य कर्णसूत्रमिति संज्ञा । समाहित इति । काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । तत्र समाहितः सावधानो मन्त्री सम्प्रदायेन मन्त्रशास्त्राभिज्ञः पूर्वापरायतं सूत्रं विन्यसेदित्यादि सप्तसु क्रियासु कर्तृत्वेनान्वेति, अन्ते उपात्तत्वात् । तत्र चतुष्षष्टिकोष्ठोत्पादनप्रकारो यथा—चतुर्षु कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयमन्यद्दद्यात्तन्मध्योत्पन्नमत्स्येषु पूर्वापरायते द्वे सूत्रे दक्षिणोत्तरायते च द्वे सूत्रे पातयेत् । एवं षोडशकोष्ठानि सम्पद्यन्ते । ततश्चतुर्षु कोणकोष्ठेषु पुनः कर्णसूत्रचतुष्टयं दद्यात् । तदुत्पन्नमत्स्येषु पूर्वापरायते द्वे दक्षिणोत्तरायते च द्वे सूत्रे पातयेत् । एवं च कृते मध्यकोष्ठद्वये मत्स्या उत्पन्नाः । तेषु मत्स्येषु द्वे सूत्रे प्रागपरायते द्वे च दक्षिणोत्तरायते दद्यात् ।

ब्रह्माणं पूजयेदादौ मध्ये कोष्ठचतुष्टये।
दिक्चतुष्केषु पूर्वादि यजेदार्यमनन्तरम् ॥ ८।

एवं चतुष्षष्टिकोष्ठानि सम्पद्यन्ते। तत्र ग्रन्थान्तरोक्तकर्णसूत्रद्वयातिरिक्तकर्णसूत्राणि मार्जयेत्। तत्रेशानशिवोक्तो विशेषः--"पूज्याश्चतुष्षष्टिपदेषु विप्रैरेकोत्तराशीतिपदे नृपाद्यैः" इति। हयशीर्षपञ्चरात्रे तु—"एकाशीतिपदं वास्तु गृहकर्मणि शस्यते। चतुष्षष्टिपदं वास्तु प्रासादेषु प्रशस्यते" ॥ इति। सोमशम्भावपि—"कुर्यात् कोष्ठं चतुःषष्टि प्रासादे वास्तुमण्डलम्। गृहेऽपि वर्त्तयेद्वास्तु किन्त्वेकाशीतिकोष्ठकैः" ॥ इति। महाकपिलपञ्चरात्रे—"प्रासादार्थं चतुष्षष्टिरेकाशीतिगृहे तथा" इति। तथाऽन्यत्रापि—"एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुं चैव गृहादिषु। चतुष्षष्टिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्मृतः" ॥ इत्युक्त्वा "मण्डपान् प्रवरान्वक्ष्ये प्रासादस्यानुरूपतः" इत्युक्तं तेनातिदेशिकं मण्डप इदं वास्तुमण्डलम् ॥ ७ ॥

ब्रह्माणमिति। समाहित आदौ मध्ये कोष्ठचतुष्टये ब्रह्माणं पूजयेदिति सम्बन्धः। कोष्ठचतुष्टये एकाकारेण मार्जिते इत्यर्थः। तत्र पद्मं विलिखेत्। तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—"पञ्चविंशत्पदे मध्ये ब्रह्माणं त्वर्चयेत्कुजः" इति। कादिमतेऽपि—"सर्वमध्ये यजेत्सम्यग्ब्रह्माणं कमलासनम्। हेमाभं च चतुर्वक्त्रं वेदाध्ययनशालिनम्" ॥ इति। आदाविति। सरस्वतीसाहित्यमुक्तम्। समाहित इत्येनेनैतदुक्तम्पूर्वं पीठमभ्यर्च्य पश्चात्तत्र ब्रह्मपूजेति। तत्र मण्डूकादिपरतत्त्वान्तं सम्पूज्य अणिमादिसर्वसिध्यन्ता नव पीठशक्तीः सम्पूज्य "ओं सर्वज्ञानक्रियाव्यक्तकमलासनाय योगपीठाय नमः" इति पीठमन्त्रः। "ओं नमो ब्रह्मणे" इति मूलमन्त्रः। प्रजापतिर्ऋषिः। पङ्क्तिश्छन्दो ब्रह्मा देवता। अक्षरैरङ्गानि। अक्षस्रक्दण्डकमण्डलुधरो ब्रह्मा ध्येयः। अणिमादीनां ध्यानमुक्तं कुलप्रकाशतन्त्रे –

"सिन्धुरस्थाणिमा पूज्या पीतवर्णा चतुर्भुजा।
वरवज्रधरा दक्षे वामेऽभयनिधानभृत् ॥ १ ॥
महिमां महिषारूढां पूजयेत् कज्जलप्रभाम्।
दण्डाभयधरां वामे दक्षे शक्त्यक्षमालिनीम् ॥ २ ॥
नक्रस्था लघिमा श्यामा पूजनीया चतुर्भुजा।
नागपाशधरा दक्षे तद्वामेऽभयवारिजे ॥ ३ ॥
कनकाद्रिनिभा पूज्या कूर्मस्था गरिमा तथा।
गदावरधरा दक्षे वामेऽभयनिधानभृत् ॥ ४ ॥
पूज्या प्रेतगता नीलविद्युत्पुञ्जनिभेशिता।
वरखड्गधरा दक्षे वामे साभयकर्तृका ॥ ५ ॥

विवस्वन्तन्ततो मित्रं महीधरमतः परम् ।
कोणार्द्धकोष्ठद्वन्द्वेषु वह्न्यादिपरितः पुनः ॥ ९ ।
सावित्रं सवितारं च शक्रमिन्द्रजयं पुनः ।
रुद्रं रुद्रजयं विद्वानापञ्चाथापवत्सकम् ॥ १० ।

पूज्या या वशिता धूम्रा मृगस्था सा चतुर्भुजा ।
सारबिन्दध्वजा दक्षे वामे वरसरोजिनी ॥ ६ ॥
छागलस्थातिरक्ताङ्गी स्यात्पूजायां प्रकामता ।
शक्त्यक्षमालिनी दक्षे वामे सवरकुण्डिका ॥ ७ ॥
पूजनीया वृषारूढा प्राप्तिस्तुहिनसन्निभा ।
शक्तिशूलधरा दक्षे वामे साऽभयवारिजा ॥ ८ ॥
सर्वसिद्धिः पद्मरागप्रभा पूज्या चतुर्भुजा ।
साक्षमालारविन्दा च बीजपूरसरोजिनी" ॥ ९ ॥ इति ।

दिगिति । दिक्चतुष्केषु पूर्वादि यजेत् । "प्रादक्षिण्येन" इति शेषः । कोष्ठचतुष्टये इदमत्राप्यन्वेति, एकाकारेण मार्जिते इत्यर्थः । तेन आर्यः पूर्वदिशि । विवस्वान् दक्षिणदिशि । मित्रः पश्चिमदिशि । महीधर उत्तरदिशि पूज्यः । तदुक्तम् आचार्यैः— "प्राग्याम्यवारुणोदग्दिक् च कोष्ठचतुःपदेषु समभियजेत्" इति ॥ ८ ॥

कोणेति । कोणे ब्रह्मपदस्य कोणभागेऽर्द्धं (अध ऊर्ध्वं) कोष्ठं (कर्णसूत्रेण भेदितत्वात्) यत्र तदर्द्धकोष्ठं तस्य द्वन्द्वानि तेषु । वह्न्यादि आग्नेयादि ऊर्द्ध्व (उपरि) कोष्ठे सावित्रम्, अधःकोष्ठे सवितारं यजेत् । परित इति । चतुर्दिक्षु । तदुक्तं सोमशम्भुना—"मध्ये नवपदो ब्रह्मा शेषास्तु पदिकाः स्मृताः । षट्पदास्तु मरीच्याद्या दिक्षु पूर्वादिषु क्रमात् ॥ अष्टौ कोणाधिपास्तत्र कोणार्द्धेष्वष्टसु स्थिताः" ॥ इति । अत्र यद्यपि उपर्यधो वेति पदं नास्ति, तथापि महाकपिलपञ्चरात्रोक्तवास्तुशरीरस्थितिनिरूपणेनोपरिक्रमो लभ्यते । तद्यथा—"मस्तके संस्थितो रुद्रः कर्णयोस्तस्य संस्थितौ । पर्जन्यश्चादितिश्चैव मुखे चापः सुसंस्थितः ॥ आपवत्सः स्थितः कण्ठे जयन्तश्च दितिः पुनः । स्कन्धयोः पञ्चार्गलाद्या महेन्द्राद्या भुजद्वये ॥ वक्षस्था रुद्रसावित्री दासस्तु सविता तथा । हस्तौ तु हृद्गतौ तस्य ब्रह्मा नाभौ व्यवस्थितः ॥ पृथ्वीधरो मरीचिश्च स्तनयोः कुक्षिगौ पुनः । विवस्वान् मित्रनामा च पादयोः पितरः स्थिताः ॥ पापाद्याश्चैव पूषाद्याः सप्तसप्तोरुजङ्घके । इन्द्रो मेढ्रे स्थितस्तस्य जयो वृषणसंस्थितः" ॥ इति । रुद्र ईशानः, दासो रुद्रजयः । पृथ्वीधरो महीधरः, मरीचिरार्य्यः, पितरः निर्ऋतिः, पापो रोगः, इन्द्रः शक्र इति ज्ञेयः । यदुक्तम्—'ईशश्चेशानरुद्रोऽसौ तज्जयो रुद्रदासकः । मरीचिरार्य्यकः ख्यातः पिता स्याद्राक्षसाभिधः ॥ पापो रोगः" इति । अन्यत्रापि— "धातृवह्नी समाश्रित्य कृत्वा चाधः पदत्रयम् । सावित्रमर्चयेत्तत्र पदे रामसुसंज्ञके ॥ विधिसावित्रयोर्मध्ये सवितारं पदत्रये । आश्रित्य पितृधातारौ कृत्वा चाधः पदत्रयम् ॥

तत्कर्णसूत्रोभयतः कोष्ठद्वन्द्वेषु देशिकः ।
शर्वं गुहं चार्य्यमणं जम्भकं पिलिपिच्छकम् ।। ११ ।
चरकीं च विदारीं च पूतनामर्चयेत्क्रमात् ।
अर्चयेद्दिक्षु पूर्वादिसार्द्धाद्यन्तपदेष्विमान् ।। १२ ।
अष्टावष्टौ विभागेन देवान्देशिकसत्तमः ।
क्रमादीशानपर्जन्यजयन्ताः शक्रभास्करौ ।। १३ ।
सत्यो वृषान्तरिक्षौ च दिशि प्राच्यामवस्थिताः ।
अग्निः पूषा च वितथो यमश्च गृहरक्षकः ।। १४ ।
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगो दक्षिणदिग्गताः ।
निर्ऋतिर्दौवारिकश्च सुग्रीववरुणौ ततः ।। १५ ।
पुष्पदन्तासुरौ शेषरोगौ प्रत्यग्दिशि स्थिताः ।
वायुर्नागश्च मुख्यश्च सोमो भल्लाट एव च ।। १६ ।
अर्गलाख्यो दित्यदिताः कुबेरस्य दिशि स्थिताः ।
उक्तानामपि देवानां पदान्यापूर्य पञ्चभिः ।। १७ ।

यजेदिन्द्रं महाभागं पदे लोकसुसंज्ञके । तथात्रेन्द्रजयः पूज्यो ब्रह्मशक्रसुमध्यगः ।। आश्रित्य वायुधातारौ कृत्वा चाधः पदत्रयम् । तत्र देवं यजेद् रुद्रं पदे भुवनसंज्ञके ।। तथेशवेधसोर्मध्ये तज्जयं च पदत्रये । ऐशान्या मापकं कामं पदत्रयसुसंस्थितम् ।। प्रदीपवेधसोर्मध्ये यजेद्वत्सं पदत्रये'' ।। इति । सोमशम्भावपि--''सावित्रे रक्तपुष्पाणि वह्न्यधः कोणकोष्ठके । तदधः कोष्ठके दद्यात् साविन्त्रे च कुशोदकम् ।। हरिद्रौदनमिन्द्राय रक्षोऽधःकोणकोष्ठके । इन्द्रजयाय मिष्ठान्नमिन्द्राधस्तान्निवेदयेत् ।। रुद्राय घृतसिद्धान्नं वायुकोणाधरे पदे । तदधो रुद्रजयाय मांसमार्द्रं निवेदयेत् ।। आपाय शिवकोणाधस्त-द्वत्साय च तत्तले'' ।। इति । अग्रे तत्कर्णसूत्रोभयत इति कर्णसूत्रस्य प्रयोजनवत्त्वाद् अत्र कोणार्द्धकोष्ठेत्युक्तम् ।। ९-१० ।।

तदिति । दिशत्युपदिशति शिष्येभ्यो मन्त्रानिति देशिको मान्त्रिकः सर्वत्र ।।११।।

क्रमादिति । वह्न्यादिपरित इति क्रमोऽनुसन्धेयः । सार्द्धाद्यन्तेति । अर्द्धे च ते आद्यन्ते च अर्द्धाद्यन्ते अर्द्धाद्यन्ताभ्यां सह वर्त्तमानानि यानि पदानि तेषु । इदं च कर्ण-सूत्रेणार्द्धीकृतकोणकोष्ठतो लभ्यते ।। १२-१६ ।।

बलिविधानमाह—**उक्तानामिति** । पञ्चभिः रजोभिः सर्वतोभद्रमण्डले वक्ष्य-माणैः । तत्र कमलानि वक्ष्यमाणप्रकारेणैव पूरयेत् । तत्र मध्यपद्मं श्वेतमन्यानि रक्तानि । तदुक्तं दिव्यसारस्वते—''मध्येपदानां नवकं मार्जयित्वा प्रपूरयेत् । सितेन रजसा

रजोभिस्तेष्वथैतेभ्यः पायसान्नैर्बलिं हरेत् ।
अयं वास्तुबलिः प्रोक्तः सर्वसम्पत्समृद्धिदः ॥१८।

भूयस्तद्दिक्षु चतसृष्वपि ॥ षट्कं सम्मार्ज्य रजसा रक्तेन परिपूरयेत्। शिष्टानि च पदान्यत्र यथास्थानं प्रकल्पयेत्॥ विचित्राणि ततो मध्ये ब्रह्माणं सम्प्रपूजयेत्"॥ इति। पदसीमा-रेखाः श्वेताः पदानि च विचित्राणि। वास्तुदेवानां ध्यानं तन्त्रान्तरोक्तं लिख्यते—"उक्तानां सर्वदेवानां स्वरूपं च निगद्यते। अक्षमालां स्रुचं दक्षे वामे दण्डकमण्डलू ॥ दधानमष्टनयनं यजेन्मध्येऽम्बुजासनम्। सर्वे चतुर्भुजा देवा वास्तुदेहे व्यवस्थिताः ॥ कृताञ्जलिपुटाः सर्वे खड्गखेटकपाणयः। ब्रह्माणं संनिरीक्षन्ते तद्वक्त्राभिमुखाश्च ते ॥ स्वस्वस्थाने स्थिताश्चैव साधारणमुदाहृतम्। मरीचिः श्वेतवर्णः स्याद् विवस्वानूक्त-वर्णकः ॥ शातकुम्भसमो मित्रः कृष्णवर्णस्तु भूधरः। सविता नीलवर्णाभः सावित्रो धूम्रविग्रहः ॥ इन्द्रश्चारुणवर्णाभः शुक्लश्चेन्द्रजयस्तथा। रुद्रः प्रवालसदृशः पीतो रुद्रजयस्तथा ॥ आपो गोक्षीरधवल आपवत्सो जपाद्युतिः। ईशानः क्षीरधवलः पर्जन्योऽ-ञ्जनसन्निभः ॥ जयन्तोऽञ्जनसंकाशो माहेन्द्रश्चामलद्युतिः। आदित्यो रक्तवर्णः स्यात् सत्यकश्चित्रवर्णकः ॥ वृषो बन्धूकपुष्पाभो कुन्दाभश्चान्तरिक्षकः। उद्यद्दिनकराभोऽग्निः पूषा रक्ताब्जसन्निभः ॥ वितथश्चेन्द्रचापाभो विद्युद्वर्णो गृहक्षतः। यमश्चाञ्जनसंकाशो गन्धर्वः पद्मरागवत् ॥ भृङ्गराजस्तु भृङ्गाभो मृगो जीमूतसन्निभः। निर्ऋतिः पावका-भश्च पीतो दौवारिकः स्मृतः ॥ सुग्रीवो नीलकण्ठाभश्चन्द्राभः पुष्पदन्तकः। वरुणः स्फटिकाभाङ्गो भृङ्गाभश्चासुरो मतः ॥ शेषश्चोत्पलसंकाशः पापपक्ष्येन्द्रनीलवत्। वायुः कृष्णाभवर्णः स्यान्नागः शङ्खेन्दुसन्निभः ॥ मुख्यो मौक्तिकसंकाशो भल्लाटः श्वेत-पद्मवत्। सोमः स्फटिकसंकाशोऽर्गलो रक्तोत्पलद्युतिः ॥ दितिः कुन्देन्दुधवला कपिला चादितिः स्मृता। चरकी शङ्खसदृशी विदारी पावकद्युतिः ॥ पूतना हिमसंकाशा मेघाभा पिलपिच्छिका। खड्गं च पानपात्रं च छुरिकां कर्त्तरीं तथा॥ दधाना भीम-रूप्यस्ता राक्षस्यः परिकीर्तिताः। सितो रक्तश्च पीतश्च कृष्णः स्कन्दादिका ग्रहाः ॥ वज्रं शक्तिं च खड्गं च पाशं च विकृताननाः। दधाना भीषणाः प्रोक्ता ग्रहाः स्कन्दा-दिकाश्च ते" ॥ इति। अष्टादशरेखा नाडीत्वेन तत्तद्देवतात्वेन च ध्येयाः। तदुक्तम्—"लक्ष्मी यशोवती कान्ता सुप्रिया सुकला शिवा। सुभगा सुमुखी नन्दा नाड्यः प्राची-मुखोद्गताः ॥ धन्या प्राणा विशाला च स्थिरा भद्रा जया निशा। विरजा विभवा चैता नाड्यः सौम्यमुखाः स्मृताः" ॥ इति। पायसान्नैरिति। बहुवचनमाद्यर्थं तेन वक्ष्य-माणानि लाजादिद्रव्याणि संगृहीतानि। तत्र प्रतिदैवतं बलिद्रव्यभेदा मन्त्राश्चोक्ताः महाकपिलपञ्चरात्रे—"पायसौदनलाजैश्च युक्तं धूपैः प्रसूनकैः। अक्षतातिलसंयुक्तं माषभक्तादिमण्डितम् ॥ गृहाणेमं बलिं ब्रह्मन्! वास्तुदोषं प्रणाशय ॥ गन्धादि शर्करा-पूपं पायसोपरिसंस्थितम्। आर्यकाख्य! गृहाणेमं सर्वदोषं प्रणाशय ॥ चन्दनाद्यर्चितं नाथ! कर्पूरागरुमण्डितम्। विवस्वन्वै गृहाणेमं सर्वदोषं प्रणाशय ॥ सगुडं पायसं नाथ! पुष्पादिसुसमन्वितम्। गृहाणेमं बलिं हृद्यं मित्र! शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ माषोदनं

समांसं च गन्धादिक्षीरसंयुतम् । गृहाणेमं महीभृत्त्वं सर्वदोषं प्रणाशय" ॥ एवमन्तबलिं दत्त्वा अन्येषां सर्वेषां यद्यप्यर्चा आग्नेयादि तथापीशादिबलिं दद्यात्, वचनानुरोधात् । वचनं यथा—"ईशादि दक्षिणावर्त्तो बलिः सामान्यभाषितः । सर्वेषां खलु वास्तूनां विशेषः पदनिर्णयः" ॥ इति । अन्यत्र पूजापि ईशाद्ये चोक्ता "ईशकोणादिषु सुरान् पूजयेच्च विधानतः" इति । अन्यत्रापि—"ईशानादि चतुष्कोणसंस्थितान्पूजयेद्बुधः" इति । "क्षीरं खण्डसमायुक्तं पुष्पादि च सुशोभितम् । गृहाणेमं बलिं हृद्यमाप ! शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ दधीदं गुडसम्मिश्रं गन्धाद च सुमण्डितम् । गृहाणेमं बलिं वत्स ! विघ्नमत्र प्रणाशय ॥ पुष्पादि कुशपानीयं कर्पूरागरुवासितम् । सावित्र ! वै गृहाणेमं शान्तिमत्र प्रयच्छ मे ॥ पिष्टकं सगुडं नाथ ! रक्तगन्धादिशोभितम् । गृहाणेमं बलिं सूर्य ! विघ्नमत्र प्रणाशय ॥ शीतमन्नं तथा पुष्पं कुङ्कुमादिसमन्वितम् । गृहाणेमं बलिं हृद्यं शक्रदेव ! नमोऽस्तु ते ॥ ओदनं घृतसंयुक्तं वस्त्रगन्धादिमण्डितम् । गृहाणेमं बलिं हृद्यमिन्द्रजय ! नमोऽस्तु ते ॥ पक्वापक्वमिदं मांसं वस्त्रपुष्पादिसंयुतम् । गृहाणेमं बलिं हृद्यं रुद्रदेव ! नमाम्यहम् ॥ हृन्मांसं सघृतं पक्वं गन्धपुष्पादिसंयुतम् । गृहाणेमं बलिं रुद्रजय ! स्वस्ति प्रयच्छ मे ॥ रक्तपुष्पं समांसं वै रक्तवस्त्रादिसंयुतम् । विदारि ! वै गृहाणेमं रक्षोविघ्नं विनाशय ॥ पित्तं रक्तास्थिसंयुक्तं रक्तगन्धादिमण्डितम् । गृहाणेमं बलिं पापे ! रक्षोविघ्नं विनाशय ॥ सघृतं मांसभक्तं च वस्त्रगन्धाद्यलङ्कृतम् । बलिं गृहाण शर्वेमं रक्षोविघ्नं प्रशामय । मांसपुष्पादिसंयुक्तं माषभक्तोपरिस्थितम् । गृहाणेमं बलिं स्कन्द ! रक्षोविघ्नं प्रशामय ॥ श्वमांसं पिष्टकैर्युक्तं पक्वमांसोदकान्वितम् । अर्यमन्वै गृहाणेमं रक्षोविघ्नं प्रशामय ॥ रक्तमांसौदनं मत्स्यं गन्धधूपसमन्वितम् । जृम्भक ! त्वं गृहाणेमं रक्षोविघ्नं प्रशामय ॥ छागकणान्वितं मांसं वस्त्रगन्धादिसंयुतम् । पिलिपिच्छ ! गृहाणेमं रक्षोविघ्नं प्रणाशय ॥ घृतेन साधित मांसं वस्त्रगन्धादिसंयुतम् । चरकिन् ! वै गृहाणेमं रक्षोविघ्नं प्रणाशय ॥ सघृतं चाक्षतान्नं च वस्त्रगन्धाद्यलङ्कृतम् । गृहाणेमं बलिं त्वीश ! वास्तुदोषापहारकम् ॥ उत्पलैः पायसैर्युक्तं वस्त्रादिकसमन्वितम् । गृहाणेमं बलिं हृद्यं मेघराज ! नमोऽस्तु ते ॥ पञ्चहस्तं सुपीतं च ध्वजं भक्तादिमण्डितम् । गृहाणेमं बलिं हृद्यं जिष्णुपुत्र ! नमोऽस्तु ते ॥ ओदनं घृतसम्पूर्णं पञ्चरत्नादिमण्डितम् । गृहाणेमं बलिं देव ! देवराज ! नमोऽस्तु ते ॥ रक्तपुष्पयुतं भक्तं रक्तगन्धादिभिर्युतम् । गृहाणेमं बलिं हृद्यं भास्कर ! त्वं नमोऽस्तु ते ॥ वितानं धूम्रवर्णाभं गन्धादिकसुशोभितम् । रक्तयुक्तं गृहाणेमं बलिं सत्य ! नमोऽस्तु ते ॥ इदं तु मांसभक्तं वै वस्त्रगन्धादिपूजितम् । गृहाणेमं वृष ! बलिं वास्तुदोषं प्रणाशय ! ॥ इदन्तु शावलं मांसं नैवेद्यादिसुसंयुतम् । गृहाणेमं बलिं हृद्यं व्योम ! शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ सुवर्णपिष्टकं चाप ! वस्त्रगन्धादिभिर्युतम् । घृतान्वितं गृहाणेमं सप्तजिह्व ! नमोऽस्तु ते ॥ क्षीरं लाजसमायुक्तं रक्तपुष्पादिमण्डितम् । गृहाणेमं बलिं हृद्यं पूषदेव ! नमोऽस्तु ते ॥ दधिगन्धादिभिर्युक्तं पीतपुष्पसमन्वितम् । बलिं वितथ ! गृहाणेमं विघ्नमत्र प्रशामय ॥ भक्तं मधुप्लुतं चैणं रक्तवस्त्रादिमण्डितम् । गृहाणेमं बलिं हृद्यं यमदेव ! नमोऽस्तु ते ॥ पक्वमांसौदनं नवनीतवस्त्रादिमण्डितम् । प्रीतिकरं गृहाणेमं गृहरक्ष ! नमोऽस्तु ते ॥ नानागन्धसमायुक्तं रक्तपुष्पादिभिर्युतम् । बलिं गृहाण गन्धर्व ! सर्वदोषं प्रशामय ॥

इमां तु शाकुनीं जिह्वां माषभक्तोपरिस्थिताम्। गृहाणेमं बलिं भृङ्गराज! शान्तिं प्रयच्छ मे। एवं घृततिलोपेतं गन्धपुष्पादिसंयुतम्। गृहाणेमं बलिं हृद्यं मृगदेव! नमोऽस्तु ते॥ शर्कराखण्डसंयुक्तं वस्त्रगन्धादिमण्डितम्। प्रीता बलिं गृहाणेमं रक्षोराज! नमोऽस्तु ते॥ चन्दागरुकाष्ठं च गन्धपुष्पादिभिर्युतम्। गृहाणेमं बलिं हृद्यं दौवारिक! नमोऽस्तु ते॥ इदं तु पायसं नाथ! गन्धपुष्पादिमण्डितम्। सुग्रीव! वै गृहाणेमं बलिं शान्तिं प्रयच्छ मे॥ यवाग्राणि च गोदुग्धं भक्तोपरिसुरोपितम्। गृहाणेमं बलिं हृद्यं जलराज! नमोऽस्तु ते॥ माषयुक्तं कुशस्तम्ब घृतगन्धादिसंयुतम्। पुष्पदन्त! गृहाणेमं सर्वदोषं प्रणाशय॥ मधुना साधितं पिष्टं गन्धाद्यैरुपशोभितम्। बलिं गृहाणासुरेमं सर्वदोषं प्रणाशय॥ घृतं चान्नसमायुक्तं कर्पूरादिसमन्वितम्। गृहाणेमं बलिं शेष! सर्वशान्तिं प्रयच्छ मे॥ यवज तण्डुलं नाथ गन्धपुष्पादिशोभितम्। गृहाणेमं बलिं रोग! सर्वदोषं प्रणाशय॥ सघृतं मण्डकं चेदमन्नाद्यैरुपशोभितम्। गृहाणेमं बलिं हृद्यं मृगवाह! नमोऽस्तु ते॥ इदं तु कृशरं चान्नं पुष्पगन्धादिमण्डितम्। पातालेश! गृहाणेमं विघ्नमत्र प्रशाम्यतु॥ नारिकेलोदकं भक्तं पीतवस्त्रादिसंयुतम्। गृहाणेमं बलिं मुख्य! वास्तुदोषं प्रणाशय॥ पायसं मधुना मिश्रं नानापूजोपशोभितम्। गृहाणेमं बलिं सोम! सर्वदोषं प्रणाशय॥ ओदनं घृतसम्मिश्रं गन्धपुष्पसमन्वितम्। गृहाणेमं बलिं हृद्यं भल्लाट! त्वं नमोऽस्तु ते॥ माषान्नं तु घृताभ्यक्तं पुष्पगन्धादिमण्डितम्। गृहाणेमं बलिं हृद्यमर्गलाख्य! नमोऽस्तु ते॥ क्षीरखण्डसमायुक्तं नानापूजोपशोभितम्। दैत्यमातः! गृहाणेमं सर्वदोषं प्रणाशय॥ पोलिकां मधुसम्मिश्रां वस्त्रगन्धादिसंयुताम्। गृहाणेमं बलिं हृद्यं देवमातर्नमोऽस्तु ते॥ स्वर्गे पातालमर्त्ये च ये देवा वास्तुसम्भवाः। गृह्णन्त्विमं बलिं हृद्यं तुष्टा यान्तु स्वमन्दिरम्॥ मातरो भूतवेताला ये चान्ये बलिकाङ्क्षिणः। विष्णोः पारिषदा ये च तेऽपि गृह्णन्त्विमं बलिम्॥ पितृभ्यः क्षेत्रपालेभ्यो बलिं दत्त्वा प्रकामतः। अभावादुक्तमार्गस्य कुशपुष्पादिभिर्यजेत्"॥ इति। सर्वसम्पदिति। अनेन दिशां बलिरप्युक्तः। तदुक्तं प्रयोगसारे—"वास्तुशेषक्रियाभूतः सर्वरक्षाविभूतिकृत्। भूतप्रीतिप्रदश्चास्मिन् दिशां बलिरुदीर्यते॥ दिक्पालपरिषत् सर्वभूतानुद्दिश्य नामभिः। पूजा विसर्जनान्ता यत् स विज्ञेयो दिशां बलिः॥ दध्यम्बुरजनीपुष्पलाजसक्तुतिलान्धसा। द्रव्येण वितरेद्दिक्षु बलिं दिक्क्रमयोगतः॥ सुराणां तेजसां चैव प्रेतानां रक्षसामपि। तथा जलानां प्राणानां नक्षत्राणां च यत् पुनः॥ विद्यानामधिपानां च तान्यथोक्त्वा बलिं हरेत्। सवाहनपदं प्रोक्त्वा परिवाराय शक्तये॥ ततार्षदेभ्यश्च ततः सर्वेभ्य इति संयुतम्। भूतेभ्यश्च क्रमाद्भूयः प्रादक्षिण्यात् क्षिपेद् बलिम्॥ द्विषत्पिशाचवेतालरक्षोरक्षामयार्त्तिहा। दिशां बलिर्विशेषेण सर्वसम्पत्समृद्धिदः॥ वास्तौ गृहप्रदाहे भूतद्रोहे गृहप्रवेशे च। वितते च शान्तिहोमे दिशां बलिः सिद्धये प्रयोक्तव्यः"॥ इति। तत्र यथोपदेशं प्रयोगो लिख्यते। अथ यजमानः आचार्यं वृणुयात्। तत्र आचार्यो वक्ष्यमाणलक्षणां भूमिं परिगृह्य वक्ष्यमाणमार्गेण तच्छुद्धिं विधाय पञ्चब्रह्मभिः पञ्चगव्यैर्भूमिं सिञ्चेत्। तन्मध्ये कनकशलाकया रत्नेन वा तदभावे रजतफलपुष्पधान्यानामन्यतमेन वा। "शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राणवाहिनी। सती च सुमना नन्दा सुभद्रा नवमी मता"॥ इति। नव

रेखाः प्रागपरायता दक्षिणोपक्रमा उदगपवर्गा विलिख्य "हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूति-र्विमला प्रिया। जया कला विशोका च नवमी संस्मृता बुधैः"॥ इति। नव रेखा दक्षिणोत्तरायताः पश्चिमोपक्रमाः पूर्वापवर्गा विलिख्य ततः शुक्लदोरकादिना ताः सम्यङ् निर्माय पूर्वोक्तप्रकारेण पञ्चरजोभिर्मण्डितं पूर्वोक्तकोणकोष्ठचतुष्टयोपेतं विचित्रं मण्डलं रचयेत्। तत्पश्चिमदिशि हस्तमात्रं त्रिमेखलं कुण्डं स्थण्डिलं वा विदध्यात्। ततो बहिः कोणकोष्ठस्थान् गुरुगणेशदुर्गाक्षेत्रपालान् चतुष्पदं नाभिगं ब्रह्माणं तत्पूर्वदिशि चतुष्पदं वामस्तनगमार्यकम् इत्यादि अर्द्धपदगामदितिं कर्णगामित्यन्तं पूर्वोक्ततत्तत्पदतत्तदङ्ग-स्थितांस्त्रिपञ्चाशद्देवान् पदार्थानुसमयेन "ब्रह्मन् इहागच्छ इह तिष्ठ" इति सर्वाना-वाह्य प्रणवादि नमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्तस्वस्वनाममन्त्रेण पाद्यादिभिरुपचारैः प्रपूजयेत्। ततो मण्डलादीशानकोणे अव्रणमकृष्णमूलं बहिर्दध्यक्षतविभूषितं चूताऽश्वत्थन्यग्रोधो-दुम्बरप्लक्षपल्लवसञ्छन्नमुखं वस्त्रयुगान्वितमन्तर्निःक्षिप्तदध्यक्षतपञ्चरत्नविविधफलं निर्मलजलपूर्णं दृढं कलशमक्षतोपरि स्थापयेत्। तत "इमं मे वरुण" इति वरुणगायत्र्या वरुणं कलशे न्यसेत्। "गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च। आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः" इत्यनेन तीर्थान्यावाह्य अश्वस्थानगजस्थानवल्मीकनदीसङ्गम-ह्रदगोकुलरथ्यातः सप्तमृत्तिका आनीय कलशे निक्षिप्य "वं वरुणाय नमः" इति मन्त्रेण तत्र कलशे पञ्चोपचारैर्वरुणं पूजयेत्। ततो "मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम्। सठी चम्पकमुस्तं" चेति सर्वौषधीश्च प्रक्षिपेत्। ततः कुण्डादिसमीपमेत्य संस्काराद्यग्निमुखान्तं कर्म कृत्वा ब्रह्मादित्रिपञ्चाशद्देवेभ्यः अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तर-शतमष्टाविंशतिमष्टौ वा प्रत्येकं यवैर्वा कृष्णतिलैर्वा उदुम्बरातिरिक्तक्षीरवृक्षीयपालाश-खदिरापामार्गकुशदूर्वाणामन्यतमसमिद्भिर्वा आहुतीर्जुहुयात्। केचित्तु ब्रह्मण आहुति-शतमन्येषां दश-दशाहुतय इत्याहुः। ततः "ओं वास्तोष्पतये नमः" अनेन वैदिकैर्वा तल्लिङ्गैः पञ्चमन्त्रैः पञ्च बिल्वफलानि बिल्वबीजानि वा जुहुयात्। तत उत्तरतन्त्रं समाप्य वौषडन्तेनाग्निमन्त्रेण वरुणमन्त्रेण वा पूर्णाहुतिं हुत्वा तन्त्रोक्तद्रव्यैस्तत्तन् मन्त्रैश्च त्रिपञ्चाशद्देवताभ्यो बलिं दत्त्वा दिशां बलिं च विधायाचार्यः प्रत्यङ्मुखो भूत्वा प्राङ्मुखं साध्यं शान्तिकलशोदकेन "सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णु-महेश्वराः" इत्यादिभिर्वशिष्ठसंहितोक्तैर्मन्त्रैर्वैदिकैश्च मङ्गलाभिषेकं कृत्वा सर्वौषधिजलैः स्नापयेत्। तत आचार्यः पुनर्ब्रह्मादिदेवान् पञ्चोपचारैः सम्पूज्य, ततो "यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय पार्थिवीम्। इष्टकामप्रसिध्यर्थं पुनरागमनाय च"॥ इति पठेत्। तत आचार्याय दक्षिणां दद्यात्। तत आचार्यो मण्डपस्य पश्चिमभागे स्थण्डिलं कृत्वा तस्मिन् साध्यं संस्थाप्य सुदर्शनेनाघोरेण वा तं सकलीकृत्य स्वयमपि तन्मूर्त्तिर्भूत्वा रक्तोष्णीष-वस्त्रोत्तरीयमाल्यचन्दनादिनाऽलङ्कृत्य साध्यस्य दक्षिणे भागे उदङ्मुखः स्थित्वा सौवर्ण-राजतताम्रादीनामन्यतमं पात्रमादाय तत्र तान् ब्रह्मादिदेवतानिवेदितपिण्डान् यथास्थानं निधाय तत्तद्देवताश्च वास्तुपुरुषेण सार्द्धं तत्रैव संस्थाप्य प्रत्येकं पिण्डेषु घृतदीपं निधाय रक्तपुष्पैरलङ्कृत्य साध्यं संप्रोक्ष्य तत्पात्रं कराभ्यामादाय "भूतानि यानीह वसन्ति तानि बलिं गृहीत्वा विधिवत्प्रयुक्तम्। अन्यत्र वासं परिकल्पयन्तु क्षमन्तु तान्यत्र नमोऽस्तु तेभ्यः" ॥इति मन्त्रेण साध्यं नीराज्य अन्यस्मिन् पात्रे आढकपरिमितं रक्तोदकं

नक्षत्रराशिवाराणामनुकूले शुभेऽहनि ।
ततो भूमितले शुद्धे तुषाङ्गारविवर्ज्जिते ॥१९॥

भूतक्रूरं च निष्पाद्य तत्रापि नवदीपान्निधाय तेन नीराज्यखड्गपाणिः स्वयं खड्गहस्तैरनेकैः परिवृतः दीपिकाशतैः परिवृतश्च पञ्चविधवाद्यघोषस्वस्तिसूक्तसङ्घुष्टदिग्भागश्चत्वरं महावृक्षमूलं वा तडागनदीदेवालयानामन्यतमं देशं वा गत्वा तत्र स्थण्डिलं गोमयोदकेनोपलिप्य प्राङ्मुखस्तत्तद्देवताः संस्थाप्य पिण्डानपि तत्र तत्र निधाय चतुर्दिक्षु भूतक्रूरेण पूर्वोक्तमन्त्रेण बलिदानं कृत्वा रक्तोदकं तत्र निक्षिप्य प्रदक्षिणं परिक्रम्य प्रक्षालितपाणिपादनयनः पुनः पुनरपश्यन्नेव तत्सर्वं, परिवारानग्रतः प्रस्थाप्य स्वयं ध्याननिष्ठः सन् साध्यं समागत्य तस्य रक्षां कुर्यादिति मुख्यः प्रकारः । यदाहुः— "वास्तूपशमनं कुर्यात् समिद्भिर्बलिकर्मणा । होमस्त्रिमेखले कार्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके ॥ यवैः कृष्णतिलैस्तद्वत्समिद्भिः क्षीरवृक्षजैः । पालाशैः खादिरैर्वापामार्गोदुम्बरसम्भवैः ॥ कुशदूर्वामयैर्वापि मधुसर्पिस्समन्वितैः । कार्यस्तु पञ्चभिर्बिल्वैर्बिल्वबीजैरथापि वा ॥ होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेशे बलिं हरेत् । तत्तद्विशेषनैवेद्यमिदं दद्यात् क्रमेण तु" ॥ इत्यादिना । अन्यत्रास्य प्रत्यब्दं कालविशेषे कर्त्तव्यतोक्ता । यदाहुः–"एवं सिंहगते भानौ पूर्णायां प्रतिवत्सरम् । स्वगेहे वास्तुपूजायां मण्डले सङ्गतक्रमम् ॥ एवं विदधतो गेहे नाकल्याणं कदाचन । अबालमरणं व्याधिभूतप्रेतादिकानि च ॥ न सर्पपीडा नान्योन्यकलहान्यशुभानि च । पुत्रपौत्रधनारोग्यपशुदासीसमृद्धिभाक् ॥ अरोगी विजयी ख्यातश्चिरञ्जीवति तद्गृहे । राजवेश्मसु सर्वत्र तथा च महिषीगृहे ॥ सचिवामात्यसेनानीभवनेषु पुरे तथा । विदध्यात्प्रतिवर्षं तु प्रोक्तसिध्यै तु देशिकः ॥ न चेदुक्तान्यथारूपफलैः क्लेशोऽनिशं भवेत्" ॥ इति ॥ १७-१८ ॥

मण्डपमाह—**नक्षत्रेति** । ज्योतिःशास्त्रसमुक्तप्रकारेण नक्षत्रवारराशीनां मध्ये साध्यानुकूले नक्षत्रे साध्यानुकूलराशौ अनुकूलवारे शुभेऽहनि ज्योतिःशास्त्रसमुक्तशुभतिथौ ततो मण्डपं रचयेदिति सम्बन्धः । तथा च राजमार्त्तण्डे –"आदित्यद्वयरोहिणीमृगशिरो हस्तो धनिष्ठोत्तरा पूषाविष्णुमघानुराधपवनैः शुद्धैः सुतारान्वितैः । सौम्यानां दिवसेषु पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादि कार्यं शुभम्" ॥ इति । भूमितले शुद्धे इति । तत्र भूमिपरीक्षोक्ता महाकपिलपञ्चरात्रे—"तत्र भूमिं परीक्षेत वास्तुज्ञानविशारदः । स्फुटिता च सशल्या च वाल्मीका रोहिणी तथा ॥ दूरतः परिवर्ज्या भूः कर्त्तुरायुर्द्धनापहा । स्फुटिता मरणं कुर्याद् ऊखरा धननाशिनी ॥ सशल्या क्लेशदा नित्यं विषमा शत्रुतो भयम् । ईशकोणप्लवा सा च कर्त्तुः श्रीदा सुनिश्चितम् ॥ पूर्वप्लवा वृद्धिकरी वरदा तूत्तरप्लवा । विद्वेष मरणं व्याधिं कुर्यादग्निप्लवा मही ॥ धर्मराजप्लवा भूमिर्नित्यं मृत्युभयप्रदा । गृहक्षयकारी सा च भूमिर्या नैर्ऋतप्लवा ॥ धनहानिकरा पृथ्वी कीर्त्तिता वरुणप्लवा । वातप्लवा तथा भूमिर्नित्यमुद्वेगकारिणी ॥ श्वेता तु ब्राह्मणी पृथ्वी रक्ता वै क्षत्रिया स्मृता ।

पीता तु विज्ञेया कृष्णा शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥ ब्राह्मणी घृतगन्धा स्यात् क्षत्रिया रसगन्धभृत् । क्षीरगन्धा भवेद्वैश्या शूद्रा विट्गन्धिनी क्षितिः ॥ मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्रिया स्मृता । वैश्या तिक्ताऽथ विज्ञेया शूद्रा स्यात्कटुका मही ॥ ब्राह्मणी भूः कुशोपेता क्षत्रिया स्याच्छराकुला । कुशकाशाकुला वैश्या शूद्रा सर्वतृणाकुला ॥ सिता पीता तथा रक्ता कृष्णवर्णसमन्विता । स्थिरोदका दृढा स्निग्धा भूमिः सर्वसुखान्विता ॥ शीतस्पर्शोष्णकाले च वह्निस्पर्शा हिमागमे । वर्षासु चोभयस्पर्शा सा शुभा परिकीर्त्तिता" ॥ इति । हयशीर्षपञ्चरात्रे—"सुरभीणां रतिर्यत्र सवत्सानां वृषैः सह । सुन्दरीणां रतिर्यत्र पुरुषैः सह सत्तम ॥ कश्मीरचन्दनामोदकर्पूरागरुगन्धिनी । कमलोत्पलगन्धा च जातीचम्पकगन्धिनी ॥ पाटला मल्लिकागन्धा नागकेसरगन्धिनी । दधिक्षीराज्यगन्धा च मदिरासवगन्धिनी ॥ सुगन्धिब्रीहिर्गन्धा च शुभगन्धयुता च या । सर्वेषामेव वर्णानां भूमिः साधारणी मता" ॥ इति । तथा—"ज्ञात्वा भूमिं परीक्षेत पूर्वोदक्प्रवणां शुभाम् । असंकटां तथा च्छन्नां तृणैस्तोयपरिप्लुताम् ॥ सम्पूर्यमाणे खाते तु तथाधिकमृदां शुभाम् । कुसुमप्रकरस्तद्वत् यस्याममलानिमृच्छति ॥ न निर्वाति तथा दीपस्तोयं शीघ्रं न जीर्यति । श्वेतारुणा पीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते ॥ आज्यासृग्गन्धमद्यानां तुल्यगन्धा तु या भवेत् । मधुरा च कषाया च अम्ला च कटुका च या ॥ कुशैः शरैस्तथा काशैर्दूर्वाभिर्या च सम्भृता" ॥ इति । प्रयोगसारेऽपि—"वितस्तिमात्रविस्तारं निर्माय विवरं भुवि । निःक्षिपेत्तां मृदं तस्मिन् तासु शिष्टासु शोभनम् ॥ समासु मध्यमं विद्याद् न्यूनास्वधम उच्यते । परीक्ष्यैवं प्रयत्नेन त्यक्त्वा भूमिं कनीयसीम् ॥ अङ्गारतुषकेशास्थिहीनं कृत्वाथ भूतलम्" । इत्यादिना । **तुषेति** । तुषाः धान्यत्वचः । अङ्गारो निर्वापितमुल्मुकम् । आदिशब्दादस्थिकेशपाषाणभस्मादिशल्यं तद्विवर्जिते । अन्यथा दोषदर्शनात् । यदुक्तं वाशिष्ठ्याम्—"खन्यमाने यदा कुण्डे पाषाणः प्राप्यते भुवि । तदापमृत्यवे चास्थिकेशाङ्गारैर्धनक्षयः ॥ भस्मनाग्निभयं प्रोक्तं तुषैः प्रोक्ता दरिद्रता" ॥ इति । तत्र शल्यज्ञानमादियामलोक्ताऽहिबलचक्राद् ज्ञेयम् । तद्यथा—"अहिचक्रं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वज्ञभाषितम् । द्रव्यं शल्यं तथा शून्यं येन जानाति साधकः ॥ ऊर्ध्वं रेखाष्टकं लेख्यं तिर्यक् पञ्च तथैव च । अहिचक्रे भवन्त्येवमष्टाविंशतिकोष्ठकाः ॥ तत्र पौष्णाश्विनीयाम्यकृत्तिकामघभाग्यभम् । उत्तराफाल्गुनीलेख्यं पङ्क्तौ तत्सप्तकं ध्रुवम् ॥ अहिर्बुध्नोऽजपादक्षशतभं ब्रह्म सर्पभम् । पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयां पङ्क्तिमास्थितम् ॥ अभिजिद्विष्णुधनिष्ठाः सौम्यं रुद्रं पुनर्वसु । चित्रभं च तृतीयायां पङ्क्त्यां धिष्ण्यस्य सप्तकम् ॥ विश्वर्क्षं तोयभं मूलं ज्येष्ठा मैत्रविशाखभौ । स्वातिः पङ्क्त्यां चतुर्थ्यां तु कृत्वा चक्रं विलोकयेत्" ॥ रेवत्यश्विनीभरणीकृत्तिकामघापूर्वोत्तराः प्रथमपङ्क्तौ, उत्तराभाद्रपदा-पूर्वाभाद्रपदा-शतभिषा-रोहिणी-आश्लेषा पुष्यहस्तौ द्वितीयपङ्क्तौ, अभिजिच्छ्रवण-धनिष्ठा-मृग-आर्द्रा-पुनर्वसु-चित्रास्तृतीयपङ्क्तौ । तत उत्तराषाढा-पूर्वाषाढामूलज्येष्ठाऽनुराधाविशाखास्वात्यश्चतुर्थपङ्क्तौ । "एवं प्रजायते चक्रे प्रस्तारः पन्नगाऽऽकृतिः । द्वारशाखा मघा याम्या द्वारस्था कृत्तिका मता ॥ अश्वीशपूर्वाषाढादि त्रिकं पञ्च चतुष्टयम् । रेवती पूर्वभाद्रेन्दोर्भानि शेषाणि भास्वतः ॥ उदया-

पुण्याहं वाचयित्वा तु मण्डपं रचयेच्छुभम् ।
पञ्चभिः सप्तभिर्हस्तैर्नवभिर्वामितान्तरम् ॥२०॥

दिग्गता नाड्यो भग्नाः षष्ट्याप्तशेषके । दिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽसौ भवेत्तत्कालचन्द्रमा ॥ चन्द्रवत्साधयेत्सूर्यमृक्षस्थं चेष्टकालिकम् । पश्चाद्विलोकयेत्तौ च स्वर्क्षेऽथान्यभे स्थितौ ॥ चन्द्रऋक्षे यदार्केन्दू तदा स्यान्निश्चितो निधिः । भानुऋक्षे स्थितौ तौ चेत्तदा शल्यं न चान्यथा ॥ स्वस्वभे द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्यये । भुक्तराश्यंशमानेन भूमानं कांबिकैः करैः" ॥ इति । "चन्द्रस्थाने निधिर्ज्ञेयः सूर्यस्थाने तु शल्यकम्" । इदं चक्रं गुरुमुखाच्छ्रुत्वा शल्योद्धारं कुर्यादिति । इदं च निवर्त्तनपरिमितभूमौ एकमेव कुर्यात् । निवर्त्तनस्वरूपं च—"दण्डस्तु दशहस्तः स्यात्त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम्" इति । तत्तन्मध्ये वारद्वयमन्यच्चक्रं लेखनीयम् । तत ऊर्द्ध्वं नेति सम्प्रदायविदः । अथवा महाकपिल-पञ्चरात्रोक्तप्रकारेण शल्योद्धारः कर्त्तव्यः । तद्यथा —"प्रासादारम्भकाले च गृहादौ च विशेषतः । शल्योद्धारस्तु कर्त्तव्यो यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥ प्रासादारम्भकाले च यदङ्गं स्पृशते पुमान् । वास्तुदेहे दृढं तत्र शल्यं विद्याद्विचक्षणः ॥ कण्डूयति शिरः पुंसि शिरः-शल्यं समुद्धरेत् । शल्यं तत्रास्थि विज्ञेयं खन्यमाने करत्रये ॥ अग्निदाहश्च रोगश्च धनहानिश्च जायते । यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः ॥ बाहू कण्डूयमाने तु निर्दिशेल्लोहशृङ्खलम् । हस्तद्वयेन सन्तिष्ठेल्लक्षणं कथितं तव ॥ स्वामिनो मरणं विद्याद्विदेशे गमनन्तथा । यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेद्भद्रमात्मनः ॥ ऊरू कण्डूयमाने तु कांस्यशल्यं विनिर्दिशेत् । हस्तेनैकेन सन्तिष्ठेल्लक्षणं कथितं तव ॥ असती च भवेद्भार्या यशोहानिश्च जायते । यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥ हस्तौ कण्डूयमाने तु कङ्कालं च विनिर्दिशेत् । त्रिहस्तेन तु सन्तिष्ठेन् खन्यमान्ये च नान्यथा ॥ अग्निदाहश्च रोगश्च सशल्ये मरणं भवेत् । यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेद्भद्रमात्मनः ॥ पृष्ठं कण्डूय-माने तु बाहुशल्यं विनिर्दिशेत् । हस्तेनैकेन सन्तिष्ठेन्नात्र कार्या विचारणा ॥ स्वामि-नाशो भवेत्तत्र भार्या वा जायतेऽसती । पादौ कण्डूयमाने तु हस्तशल्यं विनिर्दिशेत् ॥ सार्द्धहस्तेन सन्तिष्ठेल्लक्षणं गदितं तव । गोनाशो राजदण्डश्च सस्ये हानिश्च जायते ॥ यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः । कुक्षिं कण्डूयमाने तु पाषाणं तत्र निर्दिशेत् ॥ हस्तद्वितयमानेन लक्षणं गदितं तव । भुजङ्गत्रस्तस्तत्र स्यात्तस्माच्छल्यं समुद्धरेत् ॥ जानू कण्डूयमाने तु भस्म तत्र विनिर्दिशेत् । हस्तद्वयेन सन्तिष्ठेल्लक्षणं गदितं तव ॥ अग्निदाहो मनस्तापः क्लेशदुःखभयानि च । करोत्येवंविधं कर्म तस्मात्तं वै समुद्धरेत् ॥ गोशृङ्गं पीतमण्डूकः शङ्खः शुक्तिश्च कच्छपः । शम्बूकश्च प्रशस्ताः स्युर्याश्चान्या रत्न-जातयः ॥ अङ्गारं वै तुषं केशमस्थि शल्यं विचारयेत् । खन्यमाने जलं यावच्छल्यदोषो विनश्यति ॥ दूरनीचस्थितं वारि खनितुं नैव शक्यते । पञ्चहस्तं प्रखातव्यं शल्य-दोषोपशान्तये ॥ शल्योद्धारं ततः कृत्वा पूरयेत् सुसमं यथा" ॥ इति । हयशीर्षपञ्च-रात्रेऽपि—"प्रासादे दोषदं शल्यं भवेद्यावज्जलान्तकम् । तस्मात्प्रासादिकी भूमिः शोध्या यावज्जलान्तिकम् ॥ शिलान्तं कर्करान्तं वा यावद्वा शुद्धतां व्रजेत्" ॥ इति ॥१९॥

पुण्याहं वाचयित्वेति । पुण्याहवाचनं बह्वृचानां प्रसिद्धतरम् । अथवा "अस्य यजमानस्य पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु" एवं "स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु" एवम् "ऋद्धि

भवन्तो ब्रुवन्तु" इति त्रिः पुण्याहवाचनम्। तदुक्तं बौधायनेन—"पुण्याहं स्वस्ति-ऋद्धि-मित्योंकारपूर्वान्त्रिस्त्रिरेकैकामाशिषं वाचयित्वे"ति। तत्र च पूर्वदिग्ज्ञाननिश्चयपूर्वकमेव मण्डपादि कुर्यादन्यथा दोषदर्शनात्। तदुक्तम्—"यदि कुर्याद्यथादृष्टं विपन्नो नरकं व्रजेद्। भानोर्गत्या दिशो ज्ञात्वा कुर्य्यात्कर्माणि देशिकः"। इति। अन्यत्रापि—"वास्तुवैषम्यतो यत्र सम्यङ् न ज्ञायते ककुप्। तत्र शङ्कुम्प्रतिष्ठाप्य जानीयाच्छुद्धदिक्-स्थितिम्"॥ इति। तद्विज्ञानोपायस्तत्रैवोक्तः—"तद्गत्या दिक्परिज्ञानं शृणु वक्ष्ये यथाविधि। सुसमे भूतले कृत्वा वृत्तभ्रमणयन्त्रतः। तन्मध्यबिन्दौ शङ्कुन्तु स्था-पयेद्द्वादशाङ्गुलम्॥ अग्रच्छायान्वयवशाद् वृत्ते पूर्वापरद्वये। पूर्वाऽपराह्णयोः कृत्वा चिह्नन्तमभितस्तथा॥ सममानपरिभ्रान्त्या कृत्वा वृत्तद्वयं पुनः। तयोः संश्लेषसंजात-मध्यदक्षोत्तरस्थिते॥ सन्धिद्वये च प्राक् प्रत्यक् सूत्रं मध्ये तु विन्यसेत्। सूत्रं दक्षो-त्तरं तेषामग्रैः प्रागादि कल्पयेत्"॥ इति। क्रियासारेऽपि—"कृत्वा भूमिं समां तत्र वृत्तं हस्तमितं समम्। द्वादशाङ्गुलमानोच्च शङ्कुं खादिरनिर्मितम्॥ अलाभे यज्ञ-वार्क्षं वा तत्र संस्थापयेत् सुधीः। तच्छाया संस्पृशेद्यत्र तन्मध्ये मध्यमं स्मृतम्॥ तिर्यक् प्रसारयेत् सूत्रं मध्ये याम्योत्तरे स्मृते। कोणाः स्युरन्ये चत्वारश्चतुःसूत्र-प्रसारणात्॥ एवमाशापरिज्ञानं समाख्यातं यथास्फुटम्। ज्ञात्वैवं मण्डपादीनि कुर्यात् सम्यक् विचक्षणः"॥ इति। तत्र महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः—"विषुवे तु गते सूर्य्ये शङ्कुमानं समाचरेत्। खादिरं विन्यसेच्छङ्कुं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम्॥ निश्चली-कृत्य हन्तव्यं गृहीत्वा लोहमुद्गरम्। अष्टधा च स्वयं हन्यात् प्रशस्तं क्रमतो लघु॥ हन्यमाने यदा शङ्कौ हस्तात्पतति मुद्गरः। तदा ताडयितुः शोको जायते दुस्तरा महान्॥ मौञ्जं कौशेयकार्पास प्राणिवालजमेव वा। चतुर्यवपरीणाहं सूत्रं शङ्कौ तु वेष्टयेत्॥ वेष्ट्यमानं यदा सूत्रं शङ्कुम्मुञ्चति तत्क्षणम्। पुत्रस्य मरणं विद्याच्छिन्ने वै स्वविनाशनम्। तत्रापि नारसिंहेन होमेनाशुभनाशनम्"॥ इति। मयेनाप्युक्तम्—"शङ्कुः सारद्रुमैः प्रोक्तस्तस्याग्रं चित्रवृत्तकम्। सम्यक् कृत्वा दिनादौ तु स्थापयेत् समभूतले॥ शङ्कुद्विगुणमानेन तन्मध्ये वर्त्तुलं लिखेत्। पूर्वापराह्णयोश्छाया यदा तन्मण्ड-लान्तगा॥ तद्बिन्दुद्वयगं सूत्रं पूर्वापरदिगिष्यते बिन्दुद्वयान्तरभ्रान्तशफरद्वय-पुच्छगम्॥ दक्षिणोत्तरगं सूत्रमेवं सूत्रद्वयं न्यसेत् तदग्राण्यपरान्तानि सूत्राणि च विनिक्षिपेत्॥ सूत्राणि स्थपतिः प्राज्ञ प्रागुत्तरमुखानि च"॥ इति। हयशीर्षपञ्च-रात्रेऽपि—"भूमिं तोयसमां कृत्वा दर्पणोदरसन्निभाम्। द्वादशाङ्गुलमानेन तत्र वृत्तन्तु भ्रामयेत्॥ मध्ये तु निश्चलं शङ्कुं स्थाप्य छायान्निरीक्षयेत्। वृत्तरेखा तु या बाह्यशङ्कुच्छाया प्रकल्पिता॥ प्रवेशनिर्गमे तस्यां शङ्कुच्छायां निरूपयेत्। शङ्कु-च्छायाग्रचिह्नाभ्यां प्राक्प्रतीच्यौ प्रसाधयेत्॥ प्राक्प्रतीचीगते सूर्ये उदग्याम्यं तु साध-येत्। विषुवे निर्म्मले व्योम्नि शङ्कुना साधयेद्दिशम्। शरद्वसन्तयोरेवमादित्यात्सा-धयेद्दिशम्। प्राचीं वा पुष्यवेधेन चित्रास्वात्यन्तरेण वा"॥ इति। अन्यत्रापि—"यथैव पूर्वापरदिग्विभागविशेषविज्ञानमिहोपदिष्टम्। समासतस्तं विषयं विविच्य कार्याणि कर्माणि यथोपदेशम्"॥ इति। रात्रौ तु प्राचीसाधनं यथा—"कृत्तिका श्रवणः पुष्य-

शिचत्रास्वात्योर्यदन्तरम्। एतत्प्राच्या दिशो रूपं युगमात्रोदिते पुर:'' ॥ इति। त्रिकाण्डमण्डनेऽपि—''श्रवणस्योदये प्राची कृत्तिकायास्तथोदये। चित्रास्वात्यन्तरे प्राची न प्राची चन्द्रसूर्ययोः'' ॥ इति। सूक्ष्मं पूर्वदिगानयनन्तु त्रैराशिकेन कर्त्तव्यम्। तद्यथा—द्वितीयदिवसेऽपि तथैव शङ्कुं संस्थाप्य पूर्वापराह्णयोश्चिह्ने कुर्यात्। तत्र पूर्वापरदिवसद्वयचिह्नमध्यभुवं तिलादिना विभजेत्। ततस्त्रैराशिककल्पना। षष्टिघटिकाभिरेतदन्तरं चेल्लभ्यते तदा पूर्वदिनपूर्वापरचिह्नयोरन्तरालघटीभिः कियदिति त्रैराशिकम्। तत्र त्रैराशिकसूत्रम्। यथा—''आद्यन्तयोस्त्रिराशावभिन्नजातौ प्रमाणमिच्छा च। फलमन्यजातिमध्ये तदन्त्यगुणमादिना विभजेत्'' ॥ इति। अनेन प्रकारेण या आगता तिलादिकप्रमाणिका अन्तरभूस्तामुदगयने उत्तरतो दक्षिणायने दक्षिणतः प्रागङ्क एव वर्द्धयेत्। तत्र रेखां कुर्यात्। एषा सूक्ष्मा प्राचीति। मण्डपं रचयेदित्यनेनोत्तममध्यमकनीयोद्भेदेन त्रिविधोऽपि मण्डप उद्दिष्टो भवति ॥ तत्र मण्डपत्रैविध्यं मन्त्रमुक्तावल्याम्—''अथ मण्डपनिर्माणं ब्रूमहे ब्रह्मणोदितम्। श्रेष्ठमध्यमहीनैस्तु मानैस्तच्च त्रिधा मतम्'' ॥ इति। शुभमित्यनेन ''मानाधिकोऽथवा न्यून'' इत्यादिक्रियासारोक्तदोषपरिहारः सूचितः।

त्रिविधस्यापि मण्डपस्य प्रमाणमाह—**पञ्चभिरिति**। तत्र यथाश्रुतव्याख्यानं तु पञ्चहस्तविस्तारायामवान्पञ्चविंशतिक्षेत्रफलः कनीयान् मण्डपः। मध्यमस्तु सप्तहस्तविस्तारायामवान् एकोनपञ्चाशद्धस्तक्षेत्रफलः। उत्तमस्तु नवहस्तायामविस्तार एकाशीतिकरक्षेत्रफलः। तत्रोत्तममण्डपस्तावद्विचार्यते। ग्रन्थकृदेवाग्रे नवकुण्डीपक्षमस्मिन्नेव मण्डपे वक्ष्यति, तेषु च कुण्डेषु, वक्ष्यमाणप्रकारेण वेद्याः पादान्तरं त्यक्त्वा तिस्रः पञ्च वा मेखलाः कार्य्याः। तदुक्तं पिङ्गलामते—''मेखलैकाऽथवा तिस्रो भूतसंख्याऽथवा प्रिये'' ॥ इति। तन्त्रान्तरेऽपि—''मेखलाः पञ्च वा तिस्रो वैका वाथ सुरेश्वरि'' ॥ इति। सिद्धान्तशेखरेऽपि—''सर्वेषामेव कुण्डानामेका वा तिस्र एव वा। पञ्च वा मेखलास्ताः स्यु''रिति। प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि—''मेखलाः पञ्च वा कार्याः'' इति। तत्र पञ्चमेखलापक्षे कुण्डानामेव न समावेशः। त्रिमेखलापक्षस्तु ग्रन्थकारोक्तः। तत्पक्षे यथाकथञ्चित् कुण्डानामेव समावेशः। होमकर्त्रादीनां प्रचारस्थलमेव नास्ति, अतिसङ्कीर्णत्वात्। किञ्च, वैश्वदेवार्थं वक्ष्यमाणस्थलस्य ''वेद्यां शयीत''इति वक्ष्यमाणशयनस्यापि समावेशो नास्ति। मध्यमाधमयोस्तु का कथा। तत्र पञ्चकुण्डीपक्षस्यापि समावेशायोगात्। ग्रन्थकारेण तत्रापि नवकुण्डीपक्ष उपन्यस्तः, स अत्यन्तासङ्गत एव स्यात्। तस्मान्न यथाश्रुतं व्याख्यानम्। केचित्तु वक्ष्यमाणं वेद्याख्यं मध्यमन्तरशब्दार्थमाहुः। तन्मते पञ्चदशविस्तारायामः पञ्चविंशत्यधिकद्विशतकरक्षेत्रफलः कनीयान्मण्डपः। मध्यमस्तु एकविंशतिहस्तायामविस्तारः एकचत्वारिंशदधिकचतुःशतकरक्षेत्रफलः। उत्तमस्तु सप्तविंशतिहस्तायामविस्तारः एकोनत्रिंशदधिकसप्तशतकरक्षेत्रफलः। तदपि न सम्मतं यतो ग्रन्थान्तर एतादृशमानस्यानुक्तत्वात्। मन्त्रमुक्तावल्यादौ अपरमपि मानम्—''चतुर्विंशतिहस्तं वा हस्तविंशतिकं तथा'' इति। अन्यत्राऽपि—विंशद्धस्तप्रमाणेन मण्डपं कूटमेव च'' इति। विंशतिहस्तं चतुर्विंशतिहस्तमेव चोक्तम्। तेनास्य शारदीयपद्यस्यैवमर्थो व्याख्येयः।

षोडशस्तम्भसंयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यगाः ।
अष्टहस्तसमुच्छ्रायाः संस्थाप्या द्वादशाऽभितः ।।२१।

पञ्चभिः सप्तभिरिति समुच्चितम् । तेन द्वादशहस्तायामविस्तारः, स चतुश्चत्वारिंशच्छतकरक्षेत्रफलः कनीयान् मण्डपः । ततः पञ्चभिर्नवभिरित्यन्वेति । तेन चतुर्द्दशहस्तायामविस्तारः चतुरूनद्विशतकरक्षेत्रफलो मध्यमो मण्डपः । ततश्च सप्तभिर्नवभिरित्यन्वेति । तेन षोडशहस्तायामविस्तारः ।

षट्पञ्चाशदधिकद्विशतकरक्षेत्रफल उत्तमो मण्डप इति त्रिविधोऽपि मण्डप उक्तो भवति । तदुक्तं प्रतिष्ठासारसङ्ग्रहे—"स्वल्पो द्वादशहस्तोऽयं द्विद्विवृद्ध्या ततः क्रमात्" इति । एतेन चतुर्दशहस्तस्य मध्यमतोक्ता षोडशहस्तस्योत्तमता च । सिद्धान्तशेखरेऽपि—"मण्डपोऽर्ककरोऽपि वा । कर्तव्या मण्डपाश्चान्ये द्विद्विहस्तप्रवृद्धितः" इति । सोमशम्भुनापि—"मण्डपोऽर्ककरोऽथवा । द्विहस्तोत्तरया वृद्ध्या शेषाः स्युर्मण्डपाः शुभाः" इति । महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—"हस्तांश्च द्वादशारभ्य क्रमाद् द्वौ द्वौ प्रवर्ध्य च" इति । अन्यत्रापि—"गृहस्येशानभागे तु मण्डपं कारयेद् बुधः । द्वादशैरष्टषड्ढस्तैः षोडशैर्वा समन्ततः" इति । क्रियासारेऽपि—"अथ द्वादशविस्तारः कनिष्ठो मण्डपः स्मृतः" इति । पञ्चरात्रेऽपि—"तथा षोडशभिर्हस्तैर्मण्डपः स्यादिहोत्तमः" इति । मन्त्रमुक्तावल्याम्—"उत्तमं मानमित्याहुर्हस्तषोडशकं तथा" इति । अयं मण्डपश्चतुरस्रः कर्त्तव्यः । यदुक्तं परिशिष्टे कात्यायनेन—"प्रमाणं चतुरस्रमादेशादन्यदि"ति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—"चतुरस्रं चतुर्द्वारमि"ति । समचतुरस्रता तु वास्तुमण्डलप्रोक्तविधानेन विधातव्या । अत्र विशेषः सिद्धान्तशेखरे—"स्थलादर्काङ्गुलोच्छ्रायं मण्डपस्थलमीरितम्" इति । महाकपिलपञ्चरात्रे मण्डपं प्रकृत्योक्तम्—"उच्छ्रायो हस्तमानं स्यात् सुसमं च सुशोभनम्" इति । अन्यत्राऽपि—"क्ष्मास्रं मण्डपमुत्तमम्" इति ।।

नन्वत्र मण्डपत्रये कनीयसैव फलसिद्धेर्मध्योत्तमयोरननुष्ठानमेव स्यादिति चेत्, न, "फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात्" इति न्यायेन फलतारम्यकल्पनाददोषः । तथा ह्यग्निहोत्रज्योतिष्टोमयोः स्वर्गः फलत्वेन श्रूयते, तत्राद्येनैव तत्सिद्धौ द्वितीये महति कोऽपि न प्रवर्त्तेतेत्याशङ्क्य फले तारतम्यकल्पनमाकरे परिहृतम् । "अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादि"त्यनेन कल्पनाया अपि श्रुत्येकदेशत्वेनोक्तेः । किञ्च, वार्तिककृता "स्थानप्रमाणादप्येतत्सिध्यति" इत्युक्तम् । "कर्मणामल्पमहतां फलानां च स्वगोचरे । विभागस्थानसामान्यादविशेषेऽपि चोदितः" ।। इति । एतस्य व्याख्याव्यवस्था कर्मणां स्थानसामान्यादुदिता । यथा—"मध्ये स्वसमुदायस्य फलानामपि सा तथा । परिमाणस्य सामान्यादनुक्तेऽपि विशेषतः" ।। इति । यत्तुकेन चिद् "दश रविकरायामावल्पौ मतावथ मध्यमौ रविमनुकरायामावि"ति द्वादशहस्तस्योभयरूपत्वमुक्तम् । तदसत् । स्तम्भादिप्रमाणसङ्करापातात् ।।२०।।

मण्डपे स्तम्भनिवेशनप्रकारमाह—**चत्वार इति** । तेषु स्तम्भेषु मध्ये चत्वारो

पञ्चहस्तप्रमाणास्ते निश्छिद्रा ऋजवः शुभाः ।
तत्पञ्चमांऽशं संन्यस्येन्मेदिन्यां तन्त्रवित्तमः ॥२२॥
नारिकेलदलैर्वंशैश्छादयेत्तत्समन्ततः ।
द्वारेषु तोरणानि स्युः क्रमात् क्षीरमहीरुहाम् ॥२३॥

मध्यगाः वेदिकोणेषु स्थाप्याः । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—"मध्ये स्तम्भचतुष्कं स्यात्तन्मध्ये वेदिका मता" इति । अन्यत्रापि—"वेदिकोणेषु विन्यस्येत्स्तम्भान् वेदस्वरूपकान् । आग्नेयादिक्रमेणैवे"ति । तेन वेदिबहिर्द्वादशस्तम्भस्थापनमपि आग्नेयादिक्रमेणेति ज्ञेयम् । तदुक्तम्—"स्तम्भोच्छ्राये शिलान्यासे सूत्रयोजनकीलके । खननाऽवटसंस्कार-प्रारम्भो वह्निगोचरः" ॥ इति । ते च अष्टहस्तसमुच्छ्रायाः, स्तम्भोच्चत्वं वदता ग्रन्थकृता षोडशहस्तस्यैवोत्तमत्वमुक्तम् । तदुक्तं पञ्चरात्रे—"मण्डपार्द्धोच्छ्रितान्वेदसंख्यान् चूडान्वितांस्तथा" इति । अभित इति । मध्यस्तम्भानभित इत्यर्थः । तदुक्तं क्रियासारे—"भूमि समस्थलीं कृत्वा परिच्छिद्य च सूत्रतः । स्तम्भान् समं च संस्थाप्ये"ति । पञ्चरात्रेऽपि—"स्तम्भद्वादशकं पुनः । बाह्येऽप्युक्तप्रामाणेन तत्र तत्र विभागतः" ॥ इति ॥२१॥

कीदृशाः षोडशस्तम्भाः ? निश्छिद्राः छिद्रवर्जिताः । एतेन दृढत्वमुक्तम् । ऋजवः अवक्राः । क्वचिदपि न स्थूला न कृशाः । अत एव शुभा इत्यर्थः । एवंविधत्वं च तेषां सारवृक्षोद्भवत्वं विना न सम्भाव्यत इति सारद्रुत्था इदमप्यर्थादुक्तम् । यत्पञ्चरात्रे—"सारदारुभवान् स्तम्भान् दृढान् कुर्यादृजून्समान्" इति । क्रियासारे तु विशेषः—"यज्ञियवृक्षो वेणुर्वा क्रमुकस्तम्भकर्मणि । अन्ये विशुद्धवृक्षा वा भवेयुर्नान्यभूरुहाः ॥ गृहशल्यः स्वयं शुष्कः कुटिलश्च पुरातनः । असौम्यभूमिजनितः सन्त्याज्यः स्तम्भ-कर्मणि" ॥ इति । मध्ममाधमयोर्द्वादशस्तम्भप्रमाणं त्रैराशिकेनानेयम्—तत्पञ्चमांश-मिति । स्तम्भोच्छ्रायं पञ्चधा विभज्य पञ्चमांशं भुवि निखनेद् इत्यर्थः ॥२२॥

तत्समन्तत इति । तस्य मण्डपस्य समन्ततः सर्वत्र द्वारवर्ज्जं वंशैर्नारिकेल-दलैश्छादयेत् । नारिकेलदलाभावे कटैर्वेष्टयेत् । यद्वास्तुशास्त्रे—"कटैः सद्भिस्तु सञ्छाद्या विजयाद्यास्तु मण्डपाः" इति । हयशीर्षपञ्चरात्रे—"मण्डपं मण्डयेदार्द्रशाखा-भिस्तु समन्ततः" इति । यत्तु क्रियासारे—'भित्तिं च परितः कृत्वा' इति तत्स्थिरप्रति-मादिमण्डपेष्विति ज्ञयम्, "नियमोऽयं समाख्यातः स्थिरलिङ्गक्रियासु चे"ति तत्रैव वक्ष्य-माणत्वात् । तोरणस्थापनमाह—द्वारेष्विति । ननु द्वाराणामेवानुक्तत्वात् कथं द्वारेष्वि-त्युक्तिः । सत्यम् । द्वारेष्वित्यनेनैव द्वाराक्षेपः । तत्प्रमाणं तत्स्थानं चोक्तं मन्त्रमुक्ता-वल्याम्—"दिक्षु द्वाराणि चत्वारि विदध्यात्पञ्चमांशतः" इति । क्रियासारेऽपि—"दिक्षु द्वाराणि मध्यतः । तोरणानि च तेष्वेव द्वारेषु स्थापयेद् द्विधा" ॥ इति । पञ्चरात्र प्रमाणमुक्तम्—"कनीयसि स्याद्द्विकरं चतुरङ्गुलवृद्धितः । मध्यमोत्तमयोर्द्वारमि"ति । न्यस्येदिति निखनेत् । पञ्चमांशेनैव । यद्वास्तुशास्त्रे—"पञ्चमांशं न्यसेद्भूमौ सर्व-

स्तम्भोच्छ्रायाः स्मृतास्तेषां सप्तहस्तैः पृथक्-पृथक् ।
दशाङ्गुलप्रमाणेन तत्परीणाह ईरितः ॥ २४ ।

साधारणो विधिः" इति । सिद्धान्तशेखरे तोरणस्तम्भमधिकृत्योक्तम्—"पञ्चमांशेन वा खातं सर्वेषां च शिवोदितम्" इति ॥ क्रमादिति । पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिशि क्षीरमहीरुहामिति । वटोदुम्बराश्वत्थप्लक्षाणाम् । "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षाः क्षीरमहीरुहः" इति परिभाषणात् । तदुक्त सिद्धान्तशेखरे—"न्यग्रोधतोरणं पूर्वे याम्ये चौदुम्बरं मतम् । पश्चिमेऽश्वत्थसम्भूतमुत्तरे प्लक्षतोरणम् । पूर्वे वा प्लक्षसम्भूतं न्यग्रोधश्चोत्तरे मतः" ॥ इति । क्रियासारेऽपि—"प्लक्षोदुम्बरबोधिस्तु वटाः पूर्वादितः क्रमात् । तोरणानि च चत्वारी"ति । सोमशम्भुरपि—"प्लक्षोदुम्बरकाश्वत्थवटजास्तोरणाः क्रमात् । पूर्वादितो विधातव्या यद्वाद्यन्तविपर्ययः ॥ अलाभादेकमेवैषां सर्वाशासु निवेदयेदि"ति । मन्त्रमुक्तावल्यामपि—"अग्निमीले" इति मन्त्रेण विन्यसेत्पूर्वतोरणम् । "इषे त्वोर्जे"ति मन्त्रेण दक्षिणं तोरणं न्यसेत् । "अग्न आयाहि" मन्त्रेण पश्चिमस्य निवेशनम् । 'शन्नो देवी"ति मन्त्रेण दद्यादुत्तरतोरणमिति । महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—"देवास्तोरणरूपेण संस्थिता यज्ञमण्डपे । विघ्नविध्वंसनार्थाय रक्षार्थं त्वध्वरस्य च ॥ न्यसेन्न्यग्रोधमैन्द्र्यां तु याम्यां चौदुम्बरं तथा । वारुण्यां पिप्पलं चैव कौबेर्यां प्लक्षकं न्यसेत् ॥ सुशोभनं तं पूर्वस्यां ऋग्वेदादि सुमन्त्रितम् । "इषे त्वे"ति च मन्त्रेण सुभद्राख्यं तु दक्षिणे ॥ सुकर्माख्यं तु वारुण्यां सामवेदादिकेन तु । "शन्नो देवी"ति मन्त्रेण सुहोत्रं तूत्तरे न्यसेदि"ति ॥ यत्तु केनचिदश्वत्थोदुम्बरजटिवटैरित्येषां पूर्वादिनिवेशनमुक्तं तदसम्बद्धलिखितं नानावचनविरोधात् । इदं च तोरणस्तम्भनिवेशनं मण्डपाद्बहिर्हस्तमानेनेति ज्ञेयम् । तदुक्तम्—"मण्डपद्वारबाह्ये च वेदिमानेन दिक्क्रमात् । प्लक्षमौदुम्बराश्वत्थवटोत्थं तोरणं न्यसेत्" ॥ इति । वास्तुशास्त्रे तु—"अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि तु । मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत्" ॥ इति । द्वारेषु क्रियमाणत्वात् तोरणेषु द्वारनिर्देशः ॥ इदं तु पश्चिमदक्षिणोत्तरपूर्वेषु । अपसव्येन वा पश्चिमद्वारादिति ज्ञेयम् । अत्र विशेषः सिद्धान्तशेखरे— "एकमेषामलाभे स्यात्तदभावे शमीद्रुमः । जम्बूखदिरसाराश्च तालो वा तोरणे स्मृताः" ॥ इति । क्रियासारे तु— "अवक्राः सत्वचः सार्द्रा दण्डाः स्युस्तोरणे शुभाः" इति ॥२३॥

स्तम्भेति । सप्तहस्तैरिति । उत्तममण्डपे यतो ग्रन्थकृत्सर्वं मानमुत्तमस्यैवाह । पृथक्पृथगिति । मध्यमाधमयोर्भिन्नं मानमित्यर्थः । तेन मध्यमे षड्ढस्ताः । अधमे पञ्चहस्ताः । तोरणस्तम्भमधिकृत्य वास्तुशास्त्रे—"पञ्चहस्तप्रमाणास्ते विस्तारेण द्विहस्तकाः । षडङ्गुलानि वृद्धास्तु सप्तहस्तास्तथोत्तमे" ॥ इति । अत्र विस्तारेणेति तिर्यक्फलकमानम् । मध्यस्य षड्ढस्तता अनुक्तापि न्यायाद्गम्यते । तदुक्तं कात्यायनेन—"औचित्यादर्थात्परिमाणमि"ति । तेषां तोरणस्तम्भानां परीणाहो विशालता । स च परिध्यानयनेन ज्ञातव्यः । तत्र परिध्यानयनं भास्कराचार्येणोक्तम्— "द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः" इति । व्यासः १०,

तिर्यक्फलकमानं स्यात्स्तम्भानामर्द्धमानतः ।
शूलानि कल्पयेन्मध्ये तोरणे हस्तमानतः ॥२५॥

द्वाविंशतिघ्नः २२०, शैलैर्हृतः ३ । लब्धमेतावान् परिधिर्यस्य काष्ठस्य तस्य दशाङ्गुलो विष्कम्भः ॥२४॥

तिर्यगिति । उभयस्तम्भमध्ये देहलीरूपेण उपरि यत्तिर्यक्फलकं तस्य मानं स्तम्भानां पञ्चहस्तमितानां तोरणस्तम्भानामर्धमानतः । तेन सार्द्धहस्तद्वयं प्रमाणमुक्तम् । स्तम्भानामिति बहुवचनं द्वारबहुत्वात् तोरणस्तम्भानामपि बहुत्वमिति योज्यम् । अनेन कनिष्ठमण्डपे पञ्चहस्ततोरणस्तम्भत्वमपि सूचितम् । इदं तिर्यक्फलकमानमुत्तमस्यैव । अनयोः षट्षडङ्गुलन्यूनता ज्ञेया । वास्तुशास्त्रे तथोक्तेः । **शूलानीति** बहुवचनञ्चतुःसंख्यापरं तोरण इत्येकवचनं जातौ तेन प्रतितोरणमेकमेकं शूलं कार्यम् । तच्च हस्तप्रमाणम् । तत्राङ्गुलत्रयं निवेशः षड्भागः परिणाहः । एतच्च मण्डपत्रये समानम् । तत्र शूलस्वरूपम् । मध्यकीलस्तीक्ष्णाग्रः ऋजुस्तमभितो द्वौ तीक्ष्णाग्रौ वक्रौ मध्यकीलदेशगतवक्रभागाविति । तदुक्तं क्रियासारे—"शूलं हस्तायतं तेषामि"ति । पिङ्गलामतेऽपि—"शूलेन चिह्निताः कार्या द्वारशाखाः स्वमस्तके । ऋजु वै मध्यशृङ्गं स्यात् किंचिद्वक्रं तु पक्षयोः ॥ उभयं तत्समाख्यातं त्र्यङ्गुलं रोपयेत्तदा"॥ इति । यदा तु तोरणे इत्येकवचनं विवक्षितम्, तदा शूलानीति बहुवचनं कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवस्यति । हस्तमानत इति त्रयाणां मिलित्वा मानम् । तदुक्तं क्रियासारे—"तोरणं घटयित्वैव मूर्ध्नि शूलत्रयं न्यसेत् । शूले नवाङ्गुलं दैर्घ्यं तुरीयांशेन विस्तृतिः ॥ शेषाणां द्व्यङ्गुला वृद्धिः वेशश्चाङ्गुलवृद्धितः" ॥ इति । तेन कनिष्ठे द्व्यङ्गुलः प्रवेशः ॥ मन्त्रमुक्तावल्यामपि—"अग्रयोर्मध्यभागे च पट्टिकायां त्रिशूलकान्" इति । एतानि तत्काष्ठमयान्येव शैव एव कर्त्तव्यानि इति ज्ञेयम् । वैष्णवे तु विशेषो वास्तुशास्त्रे—"मस्तके द्वादशांशेन शङ्खचक्रगदाम्बुजम् । प्रागादिक्रमयोगेन न्यसेत्तेषां स्वदारुजम्" ॥ इति । एषां स्वदारुजत्वोक्तेः शैव एतत् स्थानीयानां शूलानां न्यासादेव स्वदारुजत्वं प्राप्तम् । तत्र द्वादशांशस्तोरणस्ताम्भानामेव पूर्ववाक्यशेषे "सप्तहस्तास्तथोत्तमाः" इति तेषामेव प्रकृतत्वात्, तेन चतुर्दशद्वादशाङ्गुलानि क्रमेणोत्तमादिषु शाखादीनां मानानि । विस्तारस्तु स्वतुर्यांशेनैव । यत्तु केनचित् । फलकद्वादशांशेन चतुरङ्गुलादिमानमुक्तम् । तदसत् । तस्याऽप्रकृतत्वात् । शूलमानस्य नवाङ्गुलोक्तेश्च । एषां निवेशनमपि पूर्ववद् ज्ञेयम् । ततः प्रतितोरणमेकैकः कलशः स्थाप्यः । प्रतिद्वारपार्श्वे द्वौ द्वौ प्रतिकोणं चैकैकः । तदुक्तम्—"गन्धपुष्पाम्बरोपेतान् कुम्भांस्तेषु विनिःक्षिपेत् । ध्रुवं धरां वाक्पतिं च विघ्नेशं तेषु पूजयेत् ॥ मण्डपस्य तु कोणस्थकलशेषु क्रमादमी । अमृतो दुर्जयश्चैव सिद्धार्थो मङ्गलस्तथा । पूज्या द्वारस्थकुम्भेषु शक्राद्यास्तन्मनूत्तमैः" ॥ इति । अन्यत्रापि—"मण्डपे कलशौ द्वौ द्वौ द्वारे द्वारे निवेशयेत् । गालितोदकसम्पूर्णावाम्रपल्लवशोभितौ" ॥ इति ॥२५॥

दिक्षु ध्वजान्निबध्नीयाल्लोकपालसमप्रभान् ।
वितानदर्भमालाद्यैरलङ्कुर्वीत मण्डपम् ॥ २६ ॥

दिक्षु ध्वजानिति । ध्वजस्वरूपं प्रतिष्ठासारसंग्रहे—"पीतरक्तादिवर्णाश्च पञ्चहस्ता ध्वजाः स्मृताः । द्विपञ्चहस्तैर्दण्डैस्ते वंशजैः संयुता मताः" इति । द्विपञ्चहस्तैर्दशहस्तैः । अन्यत्रापि—"पञ्चहस्ता ध्वजाः कार्या वैपुल्येन द्विहस्तकाः । दण्डश्च दशहस्तः स्याद् अष्टदिक्षु च तां न्यसेत्" ॥ इति । क्रियासारे तु विशेषः—"ध्वजानां लक्षणं सम्यगुच्यते तु यथातथम् । मण्डपस्य बहिर्दण्डैर्दशहस्तायतैः सह ॥ पूर्वाद्यष्टहरित्स्वष्टौ ध्वजान्संस्थापयेत् क्रमात् । तेषां हस्तद्वयं व्यासो मध्यश्च करसंमितः ॥ व्यासार्द्धं शिखरं पुच्छं हस्तत्रितयमानकम् । मत्स्याभं शिखरं पुच्छशिखरं तु त्रिकोणकम् ॥ तयोर्मध्ये चतुष्कोणं ध्वजानेवं प्रकल्पयेत् । मातङ्गवस्तमहिषसिंहमत्स्यैणवाजिनः । वृषभं च यथान्यायं ध्वजमध्ये कमाल्लिखेत् ॥ अथवा दिग्गजानष्टावैरावतपुरःसरान् । ध्वजेषु विलिखेदुक्तधातुभिश्च सलक्षणम् ॥ एवं ध्वजानां कथितं लक्षणं तु शुभावहम्" ॥ इति । ध्वजानामावश्यकत्वमुक्तं हयशीर्षपञ्चरात्रे—"अतः परं प्रवक्ष्यामि ध्वजारोपणमुत्तमम् । यत् कृत्वा पुरुषः सम्यक् समस्तफलमाप्नुयात् ॥ यातुधाना गुह्यकाश्च कूष्माण्डाः खेचरास्तथा । चिन्तयन्त्यसुरश्रेष्ठा ध्वजहीनं सुरालयम् ॥ ध्वजेन रहितं ब्रह्मन् मण्डपं तु वृथा भवेत् । पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं यत्कृतं बुधैः ।। रक्षणेन विना यद्वत्क्षेत्रं नश्यति क्षेत्रिणः । ध्वजं विना देवगृहं तथा नश्येत सर्वथा ॥ विष्णुपारिषदाः क्रूराः कूष्माण्डाद्यास्तु ये स्मृताः । पूजादिकं तु गृह्णन्ति देवं दृष्ट्वा न रक्षितम् ॥ दृष्ट्वा ध्वजांस्तु देवस्य मण्डपे ज्वलनप्रभान् । नश्यन्ति सर्वे ते चार्करश्मिक्षिप्तं तमो यथा" ॥ इति । लोकपालसमप्रभानिति । लोकपालवर्णास्तुर्ये वक्ष्यन्ते । सारसंग्रहे पताकानिवेशनमप्युक्तम्—"प्रतिकुण्डं पताकास्तु प्रोक्ताः शास्त्रार्थकोविदैः । सप्तहस्ताः पताकाः स्युः सप्तमांसेन विस्तृताः ॥ लोकपालानुवर्णेन नवमो तुहिनप्रभा" ॥ इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—"पताकाध्वजसंयुक्तमि"ति । सोमशम्भुरपि—"सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्विंशत्यङ्गुलविस्तृताः । दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चांशवेशिताः ॥ पताका आयुधाङ्काश्च पुष्पगन्धसमन्विताः" ॥ इति । मण्डपालङ्कारमाह—**वितानेति** । विताश्चन्द्रातपः, दर्भमाला रज्जुग्रथिता दर्भाः, आदिशब्देन दुकूलेन स्तम्भवेष्टनं चूतपल्लवमालाबन्धनमित्यादि ज्ञातव्यम् । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—"चूतपल्लवशाखाढ्यं वितानैरुपशोभितम् । विचित्रवस्त्रसञ्छन्नं तुलास्तम्भविभूषितम् ॥ सफलैः कदलीस्तम्भैः क्रमुकैर्नारिकेलकैः । फलैर्नानाविधैर्भोज्यैर्दर्पणैश्चामरैरपि ॥ भूषितं मण्डपं कुर्यात् रत्नपुष्पसमुज्ज्वलम्" ॥ इति । हयशीर्षपञ्चरात्रेऽपि—"दर्पणैश्चामरैर्घण्टैः स्तम्भान् वस्त्रैर्विभूषयेत् । कलशैर्घण्टिकाभिश्च साधारैः कर्करैस्तथे"ति । मण्डपान्यथाभावे दोष उक्तः क्रियासारे—"अनुक्तसाधनैः क्लृप्तो यदि वा कुटिलाकृतिः । मानाधिकोऽथवा न्यूनो मण्डपः कर्तृनाशनः ॥ आख्यातः साधनैः क्लृप्तः शोभनः सममानकः । मनोज्ञो मण्डपो योऽसौ कर्मकर्तुः शुभावहः" ॥ इति ॥२६॥

तत्त्रिभागमिते क्षेत्रेऽरत्निमात्रसमन्विताम् ।
चतुरस्रां ततो वेदिं मण्डलाय प्रकल्पयेत् ।। २७ ।
प्रागेव दीक्षादिवसात्सप्तभिर्विधिवद्दिनैः ।
सर्वमङ्गलसम्पत्त्यै विदध्यादङ्कुरार्पणम् ।। २८ ।

वेदिनिर्माणमाह—तदिति । तस्य मण्डपमध्यस्थसूत्रस्य यस्त्रिभागस्तृतीयो भागस्तन्मिते क्षेत्रे, अन्यथा क्षेत्रफलस्य तृतीयांशग्रहणे यत्किञ्चिदेव स्यात्। तदुक्तम्— "ततो मण्डपसूत्रं तु त्रिगुणं परिकल्पयेत्। पूर्वादिषु क्रमात्तस्य मध्यभागेन वेदिका" ।। इति । फलतश्च नवमभागेन वेदिका भवति । तदुक्त सिद्धान्तशेखरे—"नवांशं मण्डपं कृत्वा मध्यांशे वेदिका मता" इति । अरत्निमात्रसमुन्नतां हस्तमात्रसमन्नुतां चतुरस्रां वेदिं मण्डपमध्ये मण्डलाय वक्ष्यमाणसर्वतोभद्रमण्डलाय प्रकल्पयेत् । तदुक्तम्—"ततस्तस्य मध्ये बुधस्तत्त्रिभागैकभागेन वेदिम् । अरत्निप्रमाणान्नतां दर्पणान्तर्निभां मनोहारिणीं चापि कुर्यादि"ति । बहुभिर्ग्रन्थकर्तृभिररत्निशब्दो हस्तेऽपि प्रयुक्तः । यथा कादिमते अङ्गुललक्षणमुक्त्वा—"तैश्चतुर्भिर्भवेन्मुष्टिर्वितस्तिस्तैस्त्रिभिर्गुणैः । आरत्निस्तद्द्वयेन स्याद्धस्तः तद्द्वयतः शिवे" ।। इति । कात्यायनेनापि शुल्बे बहुषु स्थलेषु अरत्निशब्दो हस्ते प्रयुक्तः । मन्त्रमुक्तावल्यामपि अयुतहोमार्थं द्विहस्तकुण्डकथने "दशाङ्गुलाधिकारत्निरि"त्युक्तम् । तत्रैव लक्षहोमे चतुर्हस्तोक्तौ "चतुर्विंशत्यङ्गुलाधिकाऽरत्निरि"ति । तेनात्राप्यरत्निशब्दो हस्तमात्रे व्याख्यातः । तदुक्तं वसिष्ठसंहितायाम्— "हस्तोन्नतां च विस्तीर्णां चतुर्हस्तैः समन्ततः" इति। मन्त्रमुक्तावल्यामपि —"इष्टकाभिर्मृदा वापि वेदी दर्पणसन्निभा। राजहस्तोच्छ्रया कार्या विदुषा सिद्धिमिच्छता" ।। इति । राजहस्तो मध्यमाङ्गुल्यन्तः । पञ्चरात्रेऽपि—"वेदीमण्डपस्य त्रिभागतः । चतुर्थांशोच्छ्रितिस्तस्या" इति । क्रियासारेऽपि —"त्रिभागं मण्डपं कृत्वा मध्यभागस्तु वेदिका । हस्तमानं तदुत्सेधं चतुरस्रं समं यथा ।। पक्वाभिर्वाप्यपक्वाभिरिष्टकाभिर्दृढं यथा । कर्तव्या वेदिका श्रेष्ठा तदभावे मृदापि वा ।। अवक्रपार्श्वा सुस्निग्धा दर्पणोदरसन्निभा" । इति । सिद्धान्तशेखरे तु विशेषः —"वेदी चतुर्विधा तत्र चतुरस्रा च पद्मिनी श्रीधरी सर्वतोभद्रा दीक्षासु स्थापनादिषु ।। चतुरस्रा चतुष्कोणा वेदी सर्वफलप्रदा । तडागादिप्रतिष्ठायां पद्मिनी पद्मसन्निभा । राज्ञां स्यात् सर्वतोभद्रा चतुर्भद्राभिषेचने । विवाहे श्रीधरीवेदी विंशत्यस्रसमन्विता ।। दर्पणोदरसंकाशा निम्नोन्नतविवर्जिता" । इति । वेदिकाऽन्यथाभावे दोष उक्तः क्रियासारे—"वक्रपार्श्वक्लिन्नमध्या परुषा दृगशोभना मानहीनाधिका या सा कर्तुः कर्मविनाशिनी"ति । वायवीयसंहितायां तु मण्डपाद्युक्त्वा, "कृत्वा पूर्वोदितं सर्वं विना वा मण्डपादिकम् । मण्डलं पूर्ववत् कृत्वा स्थण्डिलं च विशेषतः" ।। इति ।।२७।।

अङ्कुरार्पणकर्माह—प्रागेवेति । दीक्षादिवशात् प्राक् सप्तभिर्दिनैः । एतेन दीक्षादिनमष्टमं यथा भवति तथा कर्त्तव्यमित्युक्तम् । विधिवदित्यनेन नवभिः पञ्चभिः

मण्डपस्योत्तरे भागे शालां पूर्वापरायताम् ।
गूढां कुर्यात्ततस्तस्यां मण्डलं रचयेत्सुधीः ॥ २९ ।
पञ्चहस्तप्रमाणानि पञ्चसूत्राणि पातयेत् ।
पूर्वापरायतान्येषामन्तरं द्वादशाङ्गुलम् ॥ ३० ।
दक्षिणोत्तरसूत्राणि तद्वदेकादशार्पयेत् ।
पदानि तत्र जायन्ते चत्वारिंशत्प्रमार्ज्जयेत् ॥ ३१ ।

सद्योवेत्युक्तम् । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—"प्रतिष्ठायां च दीक्षायां स्थापने चोत्सवे तथा । संप्रोक्षणे च शान्त्यर्थं विवाहे मौञ्जिबन्धने ॥ सर्वमङ्गलकार्येषु कारयेदङ्कुरार्पणम् । प्रतिष्ठादिवसात्पूर्वं नवमे सप्तमे दिने । पञ्चमे वा तृतीये वा सद्यो वा चाङ्कुरार्पणम्" ॥ इति । महाकपिलपञ्चरात्रे—"पुण्याहघोषणं कृत्वा ब्राह्मणैः सह देशिकः । मङ्गलाङ्कुरयज्ञं च कुर्यात्तत्रैव चाहनि ॥ सप्तमान्नवमाद्वापि प्रागेव यज्ञकर्मणः" । इति । अन्यत्रापि—"उत्सवषु विविधेष्वपि दीक्षास्थापनादिषु पवित्रविधौ च । मङ्गलाङ्कुरविशेषणपूर्वं मङ्गलं भवति कर्मकृतं तत् ॥ शस्तयोगदिवसात्तु पुरस्तात् सप्तमेऽहनि शुभे नवमे वा । पञ्चमेऽथ सुदिने सुमुहुर्त्ते, मङ्गलाङ्कुरविधिं विदधीत" ॥ इति । तत्र पूर्वेद्युरुपवासं कृत्वा स्वगृह्योक्तविधिना नान्दीश्राद्धं कृत्वा अङ्कुरार्पणमारभेत । तदुक्तम् "गुरुर्विशुद्धः प्रागेव शुद्धाहात् प्रथमेऽहनि । सङ्कल्प्योपोष्य कर्त्तव्यमङ्कुरारोपणं शुभम् ॥ कुर्यान्नान्दीमुखं श्राद्धं पूर्वेद्युः स्वस्तिवाचनम् । स्वगृह्योक्तप्रकारेण तदेतद्विदधीत वै" ॥ इति । संहितायामपि—"सर्वत्राभ्युदयश्राद्धमङ्कुरोत्पादनं तथा । आदावेव प्रकुर्वीत कर्मणोऽभ्युदयात्मनः" ॥ इति ॥२८॥

शालामिति । तत्र "विंशत्या तु करैर्मानं दशायामेनविस्तृतिः । शालाया उत्तमं मानम्" ॥ अत्रैतावत्याः प्रयोजनाभावादेतदर्धेन मध्यममानेन शाला कार्या । तेन दशहस्तदीर्घा पञ्चहस्तायामाऽत्र कर्त्तव्या । तामेवाह—पूर्वापरायतामिति । दीर्घचतुरस्ररूपां गूढां परितः कटादिपरिवृतां दक्षिणैकद्वारवतीं निवातां च कुर्यात् । तदुक्तं प्रयोगसारे—"अवागुदक्स्थिरां कृत्वा निवातां तां कुटीं दृढाम्" इति । तस्यां मण्डलं वक्ष्यमाणं रचयेत् ॥२९॥

मण्डलमेवाह—**पञ्चहस्तेति** । शालाविस्तारमध्यभागे प्रागपरायतमेकं सूत्रं पञ्चहस्तप्रमाणं दत्त्वा तत्सूत्रस्य दक्षिणोत्तरभागयोः द्वादशद्वादशाङ्गुलान्तरे द्वे द्वे सूत्रे दद्यात् । ततस्तत्सूत्रव्यतिभेदीनि एकादशसूत्राणि अर्पयेत् ॥३०॥

तद्वदिति । द्वादशाङ्गुलान्तराणीत्यर्थः । एवं पञ्चापि हस्ताः संगृहीताः । तदुक्तं प्रयोगसारे—"प्रसार्यास्फोटयेत् सूत्रं यथा याम्योत्तरायतम् । पञ्चहस्तप्रमाणेन द्वे द्वे पार्श्वे च पातयेत् ॥ तद्वत्पूर्वोक्तमानेन द्वादश द्वादशाङ्गुले । प्राक् प्रत्यक् च समं

पङ्क्त्यावीथीश्चतस्रोऽतश्चतुष्कोभयपार्श्वयोः ।
वीथ्यौ द्वे च चतुष्कोष्टत्रयमत्रावशिष्यते ॥ ३२ ॥
पदानि रञ्जयेत्तानि श्वेतपीतारुणासितः ।
रजोभिः श्यामलेनाथ वीथीरापूरयेत्सुधीः ॥ ३३ ॥
पात्राणि त्रिविधान्याहुरङ्कुरार्पणकर्मसु ।
पालिकाः पञ्च मुख्यश्च शरावाश्च चतुष्क्रमात् ॥ ३४ ॥
प्रोक्ताः स्युः सर्वतन्त्रज्ञैर्हरिब्रह्मशिवात्मकाः ।
एषामुत्सेध उन्नेयः षोडशद्वादशाष्टभिः ॥ ३५ ॥
अङ्गुलैः क्रमशस्तानि शुभान्यावेष्टच तन्तुना ।
प्रक्षाल्य देशिकस्तेषु पदेष्वाहितशालिषु ॥ ३६ ॥

पश्चात् सूत्राण्येकादश क्रमात् ॥ पातयेत्तासु रेखासु पूर्वसूत्रान्तरान्तरा" । इति । प्रमार्जयेदित्युत्तरत्रान्वेति । पङ्क्त्या चतस्रो वीथीर्मार्जयेत् बाह्य इत्यर्थः । अन्तरिति वक्ष्यमाणत्वात् । पूर्वतश्चतुष्कोष्ठामेकां वीथीमष्टकोष्ठां दक्षिणवीथीं पुनश्चतुष्कोष्ठां पश्चिमवीथीमष्टकोष्ठामुत्तरवीथीं मार्जयेत् । ततः अन्तश्चतुष्कस्य मध्यचतुष्कस्य उभयपार्श्वयोः पार्श्वद्वये द्वे वीथ्यौ द्विद्विकोष्ठरूपे चात्र मार्जयेद् इत्यस्यानुषङ्गः । फलितमाह—अत्रेति । अत्र मण्डले । चतुष्कोष्टत्रयमवशिष्यत इति । तानि शिष्टानि चतुष्कोष्ठत्रयस्थानि पदानि द्वादश प्रत्येकं चतुष्कोष्ठे श्वेतादिभिः रजोभिः रञ्जयेत् । तत्र श्वेतं वायुपदे । पीतमाग्नेये । अरुणं रक्षः पदे । असितमीशपदे इति । सुधीरित्यनेनोक्तम् । तदुक्तमाचार्यैः—"पीतरक्तसितासितप्रतिपदं वह्न्यादिशर्वान्तकमि"ति । अथ अनन्तरं श्यामलेन हरितेन वीथीरापूरयेत् ॥३१–३३॥

अङ्कुरार्पणपात्राण्याह—**पात्राणीति**। स्थूलानि उच्चानि शरावाण्येव पालिकाशब्देनोच्यन्ते । पालिका एव किञ्चिन्नीचाः पञ्चमुखयुक्ताः पञ्चमुख्य उच्यन्ते । शरावाः प्रसिद्धाः ॥३४॥

सर्वतन्त्रज्ञै—रित्यनेन पञ्चदेवतादीक्षादिकर्मसु पात्रभेदो नास्तीत्युक्तम् । प्रथमा हरिरूपाः, द्वितीया ब्रह्मरूपाः, तृतीया शिवरूपाः । एतेन हरिब्रह्मेशा एषु पात्रेषु पूज्याः । तदुक्तं सारस्वतमते—"प्रोक्तेषु पात्रेषु ब्रह्मविष्णुशिवान् यजेत्"इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि सम्पूजयेच्छरावेषु रुद्रं चन्दनपुष्पकैः । पालिकासु तथा विष्णुं ब्रह्माणं धटिकासु च ॥ इति । उत्सेध औन्नत्यम् ॥३५ ॥

अङ्गुलैः क्रमशः इति पूर्वेण सम्बध्यते । महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः—"पालिकाचक्रविस्तारः षोडशाङ्गुल उच्यते। भवेत्कण्ठबिलं वा स्यास्तदष्टाङ्गुलविस्तृतम्। पादपीठस्य विस्तारः षडङ्गुल उदाहृतः। चतुरङ्गुल उत्सेधः तत्सन्धिश्चाङ्गुलं भवेत् ॥

सगन्धदर्भकूर्चेषु पश्चिमादि निवेशयेत् ।
करीषवालुकामृद्भिस्तानि पात्राणि पूरयेत् ॥ ३७ ।
सुधाबीजेन बीजानि दुग्धैः प्रक्षाल्य तन्त्रवित् ।
मूलमन्त्राभिजप्तानि पञ्चघोषपुरःसरम् ॥ ३८ ।

तत्सन्धेस्तु भवेन्नाहः पादपीठार्द्धमेव च । भवेत्पञ्चमुखो चैवं घटिका सर्वकामदा ॥ चतुरङ्गुलविस्ताराण्याहुर्वक्त्राणि पञ्च वै । चत्वारि च चतुर्दिक्षु ऊद्ध्वमेकं यथाविधि ॥ घटिकायामविस्तारो द्वादशाङ्गुल उच्यते । आचार्याः कथयन्त्येके षोडशाङ्गुलमेव वा ॥ द्वादशाङ्गुलविस्तारं शरावस्य मुखं स्मृतम् । चतुरङ्गुलविस्तारमध्यस्तन्मूलमुच्यते" ॥ इति । अन्यत्रापि—"तालमात्रमिह पञ्चमुखी स्याद् व्यासतोच्छ्रयमिता घटिका स्यात् । दिक्षु तन्मुखचतुष्टयमेकं मध्यतस्तु समवर्तितभागम् ॥ तालविस्तृतमुखं तु शरावं व्यासतोच्छ्रयगतार्द्धमिताङ्घ्रि । दण्डमस्य चतुरङ्गुलनाहं कण्ठमस्य बिलवर्जमुदग्रम् ॥ सम्भवे कनकरूप्यताम्रतो वरमार्त्तिकान्यभिनवान्यथवा स्युः" । इति । सिद्धान्तशेखरे तु—"तथा सम्भवमानं वा पालिकादि समाचरेत्" इति । तानीति । पात्राणि । शुभानीति । कृष्णवर्णव्रणादिरहितानि । तन्तुनेति । त्रिगुणेन तत्र पूर्वं प्रक्षालनं पश्चात्तन्तुः । दर्भकूर्चमग्रे वक्ष्यमाणम् । पश्चिमादीति । पश्चिमचतुष्के पालिकाचतुष्टयं वेष्टनमित्यर्थक्रमः । मध्यमचतुष्के पञ्चमुखीचतुष्टयं पूर्वचतुष्के शरावचतुष्टयं निवेशयेत् । तावन्मध्ये आग्नेयादिस्थापनमिति देशिक इत्यनेन चोक्तं ज्ञेयम् । तदुक्तं प्रयोगसारे—"तेषु पात्राणि च न्यसेत् । वह्न्यादीशादिपर्यन्तं चतुष्केषु पृथक् पृथक्" इति । **करीषेति । करीषं** शुष्कगोमयमेतैरुत्तरोत्तरं सर्वाण्यपि पात्राणि पूरयेत् । उक्तञ्च हयशीर्षपञ्चरात्रे— "पूरयेदुत्तरोत्तरम्" इति । प्रयोगसारेऽपि—"मृद्वालुकाकरीषश्चोर्ध्वतः पात्राणि पूरयेत्" इति । तत्र विशेषः सिद्धान्तशेखरे—"गन्धादिभिश्च कुद्दालं पूजयित्वा दिनान्तरे । गीतनृत्यसमायुक्तं गजवाजिसमन्वितम् ॥ गुर्वादयो रथारूढा गजारूढास्तथाऽपरे । गत्वा तीरं तडागस्य नद्याः पुष्पवनस्य वा ॥ तत्र शुद्धं भुवा भागं दर्भैः संमृज्य चास्त्रतः । अभ्युक्ष्य चार्घ्यतोयेन तत्तन्मन्त्रमनुस्मरन् ॥ हृदा भूमिं समावाह्य गन्धपुष्पैःसमर्चयेत् । कुद्दालीमस्त्रमन्त्रेण खात्वा भूमिमथो मृदम् ॥ गृहीत्वा वामदेवेन पूरयेत् कांस्यपात्रके । हृदा मृदं च संमृज्य वस्त्रेणाच्छाद्य धारयेत् ॥ पुरं वा निलयं वापि सर्वमङ्गलनिःस्वनैः । गुरुः प्रदक्षिणं कृत्वा मण्डपं त्वानयेत्ततः ॥ एतत्कर्म दिवाकाले कुर्याद्रात्रौ न बुद्धिमान्" ॥ इति ॥३६-३७॥

तेषु बीजावापमाह—**सुधेति** । सुधाबीजेन वमित्यनेन दुग्धैर्गोदुग्धैः । प्रक्षाल्येति । महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः—"द्वादशाक्षरमन्त्रेण क्षालयित्वा तु वारिणा" इति । सारस्वतमतेऽपि—"बीजानि तानि प्रक्षाल्य जलक्षीरेण च क्रमात्" इति । एतत्तन्त्रविद् इत्यनेन सूचितम् । **मूलेति** । मूलमन्त्रेण दातव्यमन्त्रेण । अभिजप्तानि अष्टोत्तरशतमित्यादिः । तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—"संख्यानुक्तौ शतं साष्टं सहस्रं वा जपादिषु" इति । पञ्चघोषास्तु पटहं ढक्वा-मृदङ्ग-मुखवाद्यशङ्खाः ॥ ३८॥

आशीर्वाग्भिर्द्विजातीनां मङ्गलाचारपूर्वकम् ।
निर्वपेत्तेषु पात्रेषु देशिको यतमानसः ॥ ३९ ॥
शालिश्यामाढकीमुद्गतिलनिष्पावसर्षपाः ।
कुलत्थ-कङ्गुमाषाश्च बीजान्यङ्कुरकर्मणि ॥ ४० ॥
हरिद्राद्भिः समभ्युक्ष्य वस्त्रैराच्छाद्य देशिकः ।
बलिं त्रिविधपात्राणां दिक्षु पूर्वादितो हरेत् ॥ ४१ ॥
प्रणवाद्यैर्नमोऽन्तैश्च रात्रौ रात्रीशनामभिः ।
भूतानि पितरो यक्षा नागा ब्रह्मा शिवो हरिः ॥ ४२ ॥

मङ्गलाचारेति । तत्तद्देशप्रसिद्ध्या उल्ललुर्ध्वन्यादिदेशिको यतमानस इति । अनेन तानि बीजानि एकीकृत्य रात्रौ मूलमन्त्रेण प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पालिकादिषु निर्वपेदित्युक्तम् तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—"बीजमुख्येन मूलेन प्राङ्मुखो वा उदङ्मुखः । वापयेत् सर्वबीजानि पालिकादिष्वनुक्रमात् ॥ बीजानामधिपः सोमस्तस्माद्रात्रौ तु निर्वपेत्" ॥ इति । सारस्वतमतेऽपि—"बीजेभ्यो दैवतेभ्यश्च स रात्रौ कान्तिमान्यतः । तस्माद्गुरुस्तु बीजानि निशायामेव वापयेत्" ॥ इति ॥ ३९ ॥

बीजान्याह—**शालीति** । शालयो हैमन्तिकाः, श्यामः श्यामाकः । कान्यकुब्जभाषायां साँवा इति प्रसिद्धः । आढकी तुवरी, निष्पावा वल्लाः । विष्णुपुराणटीकायां श्रीधर्य्या तथा व्याख्यातत्वात् । "निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे विवर्जयेत्" इति पृथगुक्तेर्नत एव ते । सारस्वतमते प्रत्येकं बीजेषु देवतापूजोक्ता "स्कन्दं प्रियङ्गौ निष्पावे वायुमग्निं कुलत्थके । आढक्यां निर्ऋतिं, सोमं मुद्गे वैवस्वतं तिले ॥ प्रजापतिं शालिबीजे त्वनन्तं सर्षपेऽर्चयेत् ॥ इन्द्रं श्यामे च माषे च वरुणं, तु नगात्मजे !" ॥ इति । सिद्धान्तशेखरे तु प्रत्यहं सोमपूजाप्युक्ता—"सोमं सम्पूजयेन्नित्यमधिवासदिनावधि । अधिवासदिने प्राप्ते सोममुद्वासयेद् गुरुः" ॥ इति ॥ ४० ॥

हरिद्रेति । तत्र मन्त्र उक्तः प्रयोगसारे—"त्रियम्बकाय शर्वाय शङ्कराय शिवाय च । सर्वलोकप्रधानाय शाश्वताय नमो नमः ॥ विकीर्यानेन मन्त्रेण हरिद्राचूर्णमिश्रितम् । तोयं प्रवर्षयेत्तेषु सिञ्चेत्तोयैर्दिनं प्रति" ॥ इति । इदं देशिक इत्यनेन सूचितम् । वस्त्रैर्नूतनवस्त्रैः बहुवचनं कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवस्यति । आच्छाद्येति । पात्रचतुष्टयमेकैकेन रात्रौ बलिं क्षिपेद् इत्यन्वयः । प्रातः पुनः स्थलमार्जनादि कृत्वा द्वितीयरात्र्यादौ बलिदानम् ॥ ४१ ॥

प्रणवाद्यैरिति । तत्र मन्त्रः "ओं भूतेभ्यो नमः" । एवमन्यत्रापि मन्त्रः । महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः—"ततो गन्धविमिश्रेण सिञ्चेद्वै शुद्धवारिणा । त्रिरात्रं तु यथान्यायं पञ्चरात्रमथापि वा" ॥ इति । सारस्वतमते तु—"प्ररूढान्यङ्कुराण्यन्यो

सप्तानामपि रात्रीणां देवताः समुदीरिताः ।
भूतेभ्यः स्युर्लाजतिलहरिद्रादधिसक्तवः ॥ ४३ ।
सान्नाः पितृभ्यः सतिलास्तण्डुलाः परिकीर्तिताः ।
करम्भलाजा यक्षेभ्यो नारिकेलोदकान्वितम् ॥ ४४ ।
सक्तुपिष्टं च नागेभ्यो ब्रह्मणे पङ्कजाक्षताः ।
सापूपमन्नं शर्वाय विष्णवे च गुडौदनम् ॥ ४५ ।
ततो लोकेश्वरेभ्योऽपि वितरेद्विधिवद्बलिम् ।
दीक्षायामभिषेकेषु नववेश्मप्रवेशने ॥ ४६ ।
उत्सवेषु च संपत्त्यै विदध्यादङ्कुरार्पणम् ।
प्राक् प्रोक्ते मण्डपे विद्वान्वेदिकाया बहिस्त्रिधा ॥ ४७ ।

न वीक्षेत कदाचन । आचार्य एव प्रविशेत्तच्छिष्यो वा तदाज्ञया" ॥ इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—"वस्त्रैराच्छाद्य यत्नेन सुगुप्तानि च कारयेत्" इति ॥४२॥

सप्तसु रात्रिषु पृथग् बलिद्रव्याण्याह—**भूतेभ्य इति** । सान्ना इत्यन्तं षट् प्रथमरात्रौ । अस्यैव भूतकूरेति नाम । तदुक्तम् —"लाजतिलरक्तरजोदधिसक्त्वन्नानि भूतकूराख्यम्"इति । करम्भो दधिसक्तवः । अक्षता अखण्डतण्डुलाः । यदा नवसु रात्रिषु बलिदानं तदा रात्रिद्वये बलिद्रव्यं देवता चोक्ता त्वाचार्यैः—"वैष्णवं च दौग्धान्नं कृशरं च वैष्णवेयं यदि नवरात्रक्रमेण बलिरुक्तः"इति ॥४३—४५॥

तत इति । तत्तद्दिशि पायसादिना बलिर्विधेयः । तत्र नैऋत्यप्रतीच्योर्मध्ये अनन्तस्य । ईशपूर्वयोर्मध्ये ब्रह्मण इति । विधिवदिति । अनेन पूर्वोक्तो दिशां बलिरत्रापि कर्त्तव्य इति सूचितम् । एषां पात्राणां विनियोगमग्रे वक्ष्यति । अङ्कुरपरीक्षोक्ता सिद्धान्तशेखरे—"यजमानाभिवृध्यर्थमङ्कुराणि परीक्षयेत् । सम्यगूर्ध्वप्ररूढानि कोमलानि सितानि च ॥ धूम्रवर्णान्यपूर्वाणि तथा तिर्यग्गतानि च । श्यामलानि च कुब्जानि वर्जयेदशुभानि तु ॥ अवृष्टिं कुरुते कृष्णं धूम्राभं कलहं तथा । अपूर्णं जननाशं च दुर्भिक्षं श्यामलाङ्कुरम् ॥ तिर्यग्गते भवेद्व्याधिः कुब्जे शत्रुभयं तथा । अशुभे चाङ्कुरे जाते शान्तिहोमं समाचरेत् ॥ मूलमन्त्रेण जुहुयात् गुरुर्मूर्त्तिधरैः सह । अघोरास्त्रेण चास्त्रेण शतं वाथ सहस्रकम्" ॥ इति । सारस्वतेऽपि—"प्ररूढैरङ्कुरैः कर्त्तुर्निर्दिशेच्च शुभाशुभम् ॥ श्यामैः कृष्णैरङ्कुरैरर्थहानिस्तिर्यग्रूढैर्व्याधिरान्दोलितैस्तैः । कुब्जै र्दुःखं दुष्प्ररूढैर्मृतिं च रोगम्भुग्नैः स्थानदेशेष्टहानिः" ॥ इति ॥४६॥

कुण्डस्थानमाह—**प्रागिति** । वेदिकाया वहिः सर्वतः क्षेत्रं क्षेत्रमध्यसूत्रं त्रिधा विभज्य तत्तन्मध्यभागे प्रादक्षिण्येन पूर्वादि अष्टाश्वाशासु रम्याकाराणि कुण्डानि । अनुक्रमात् परिकल्पयेदिति सम्बन्धः । विद्वान् पञ्चमेखलादिकमपि जानन्नित्यर्थः ।

क्षेत्रं विभज्य मध्यांशे पूर्वादि परिकल्पयेत् ।
अष्टास्वाशासु कुण्डानि रम्याकाराण्यनुक्रमात् ।। ४८ ।
चतुरस्रं योनिमर्द्धचन्द्रं त्र्यस्रं सुवर्तुलम् ।
षडस्रं पङ्कजाकारमष्टास्रं तानि नामतः ।। ४९ ।
आचार्यकुण्डं मध्ये स्याद् गौरीपतिमहेन्द्रयोः ।
हस्तमानमितां भूमिं पूर्ववत्परिकल्पयेत् ।। ५० ।
समन्तात्कुण्डमेतत्स्याच्चतुरस्रं शुभावहम् ।
चतुर्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तं तन्त्रविदो विदुः ।। ५१ ।
कर्त्तुर्द्दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिपर्व्वणः ।
मध्यस्य दीर्घमानेन मानाङ्गुलमुदीरितम् ।। ५२ ।

आशासु दिक्षु ईशानान्तासु इत्यर्थः, "पूर्वाद्युक्तावविच्छेदात् क्रम एव विवक्षितः" इति परिभाषणात् । तेन वेद्याः पदमात्रं वक्ष्यमाणमेखलायोग्य च तत्र स्थानं त्यक्त्वा कुण्डानि कार्याणीत्यर्थः सम्पन्नो भवति । तदुक्तं सोमशम्भुना—"वेदीपदान्तरं त्यक्त्वेति" । सिद्धान्तशेखरेऽपि—"त्यक्त्वा वेदिचतुर्भागमि"ति । नारदीयेऽपि—"कुण्ड-वेद्यन्तरं चैत्र सपादकरसम्मितम्" । इति । अत्र पादशब्दः किञ्चिदधिकोपलक्षकस्तेन मध्यमोत्तममण्डपविषयत्वमस्य । क्रियासारेऽपि—"वेदिकाकुण्डयोर्मध्ये हस्तद्वितयमन्त-रम्" ।इति । इदं चतुर्विंशतिहस्तमण्डपविषयम् । वसिष्ठसंहितायां तु—"त्रयोदशाङ्गुलं त्यक्त्वा वेदिकायाश्चतुर्दिशम् । कुण्डानि स्वागमोक्तानि विदध्याद्विधिवद् बुधः" । इति । अत्र कुण्डानीति समेखलानि ।।४७।४८।

तमेव क्रममाह—**चतुरस्रमिति** । तदुक्तमाम्नायरहस्ये "नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते" इति ।।४९।

आचार्यकुण्डमिति । गौरीपतिमहेन्द्रयोर्मध्ये ईशपूर्वदिङ्मध्ये आचार्यकुण्डं स्यात् । तदुक्तं तत्रैव—"नवमं कारयेत्कुण्डं पूर्वेशानदिगन्तरम्" । इति । वृत्तं चतुरस्रं वा स्यात् । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—"पुरन्दरेशयोर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम् । तदाचार्य-विनिर्दिष्टम्" इति । अन्यत्रापि—"मध्ये वृत्तं च गौरीपतिसुरपदिशोः पण्डिताः केचिदाहुः" इति । क्रियासारेऽपि—"वृत्तं वा चतुस्रं स्यान्मध्यस्थानं वृषेशयोः" इति । तत्र सर्वकुण्डप्रकृतिभूतत्वादादितश्चतुरस्रकुण्डलक्षणमाह—**हस्तेति** । पूर्ववदिति । वास्तुमण्डलचतुरस्रकरणरीत्या समन्ताच्चतुर्दिक्षु परिकल्पयेदिति सम्बन्धः ।

चतुरस्रकुण्डलक्षणे हस्त उक्तः । तल्लक्षणनिर्वाहार्थमङ्गुललक्षणमप्याह—**चतुरिति । कर्त्तुः** संस्कार्यस्य शिष्यस्य, न त्वाचार्यस्य प्रयोजककर्त्तृत्वेन शिष्येऽपि कर्त्तृशब्दप्रयोगात् । ननु मुख्यकर्त्तृपदवाच्य आचार्य एवात्र किमिति न गृह्यत इति

यवानामष्टभिः क्लृप्तं मानाङ्गुलमुदीरितम् ।
चतुरस्त्रीकृतं क्षेत्रं पञ्चधा विभजेत्सुधीः ॥ ५३ ।
न्यसेत्पुरस्तादेकांशं कोणार्द्धार्द्धप्रमाणतः ।
भ्रामयेत्कोणमानेन तथान्यदपि मन्त्रवित् ॥ ५४ ।

चेत्, उच्यते, दानवाचनान्वारम्भणवरणप्रमाणेषु "यज्ञमात्रं प्र तीयात्" इति कात्यायनवचनात् । नन्विदं श्रौतं प्रकृतं तान्त्रिकं तत् कथमेकवा यत्वमिति चेत्, तन्न, "परोक्तमविरोधि च" इत्युक्तेः । यथा श्रौते सोमयागादौ "यज्ञो पवीतिना कार्यं सदा बद्धशिखेन च । शुचिना कर्म कर्त्तव्य"मित्याद्यविरुद्धं स्मार्त्तम पि गृह्यते तद्वदिहापि । अत एवोक्तं "सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मे"ति । तन्त्रविद् इत्यने न तत्तत्तन्त्रोक्तनानाविधाङ्गुललक्षणाभिज्ञ इत्युक्तम् । मध्यमाङ्गुलिपर्वण इति । पर्वशब्देन मध्यमपर्वोच्यते । तन्मध्यस्य दैर्घ्यमानं यत्तदङ्गुलम् । अथवा मध्यस्य मध्यमाङ्गुलिपर्वणो दैर्घ्यमानं यत्तदङ्गुलमिति सम्बन्धः ॥५०-५२॥

अग्रे ग्रन्थकृद्यवद्वयक्रमेणैवेत्यादि यवव्यवहारं करिष्यति तत् सिद्धयर्थमङ्गुलस्याष्टमो भागो यव इत्याह—**यवानामिति** । मानाङ्गुलमिति त स्यैव संज्ञान्तरं न त्वङ्गुलस्येदं पृथक् लक्षणं वा शब्दादिप्रयोगाभावात् । ग्रन्थान्तरे च —"जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमन्तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ त्रसरेणुस्तु विज्ञेयो ह्यष्टौ ते परमाणवः । त्रसरेणव एते स्युरष्टरेणुस्तु स स्मृतः ॥ ते रे णवस्तथा त्वष्टौ बालाग्रं तत् स्मृतं बुधैः । बालाग्राण्यष्टलिक्षा तु यूका लिक्षाष्टकं स्मृतम् ॥ अष्टौ यूका यवं प्राहुरङ्गुलन्तु यवाष्टकम् ॥ रत्निस्त्वङ्गुलपर्वाणि विज्ञेयस्त्वेकविंश तिः ॥ चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु" ॥ इति । अङ्गुलद्वयमेकतयैवोक्तम् । त्रैलोक्यसारेऽपि—"कर्तुर्मध्याङ्गुलेर्मध्यपर्वणोरङ्गुलप्रमा । तिर्यग्यवोद र ाण्यष्टावूर्ध्वाग्रा व्रीहयस्त्रयः" ॥ इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—"मात्राङ्गुलेनैव कुण्डं कर्त्त व्यमि"त्युक्तम् । तद्यथा—"मात्राङ्गुलेन हस्तः स्यात्कुण्डमाने शिवेरितः । मध्यमाङ्गुलिमध्यस्थपर्वदैर्घ्येण चोत्तमम् ॥ पादोनं मध्यमं चार्द्धमधमं मात्रमङ्गुलम् । मात्राङ्गुलेन चान्नेन मेखलाकण्ठनाभयः ॥ कर्त्तव्याः कुण्डयोनिश्चेति" । मयेनाऽपि —"पर माणुक्रमाद् वृद्धं मानाङ्गुलमितीरितम्" इत्यादिना "यवोऽष्टगुणितोऽङ्गुलम्, अङ्गुलै तु भवेन्मात्रं त्रितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः" इत्यन्तेन । हयशीर्षपञ्चरात्रेऽपि—"यवाष्टकैर ङ्गुलं स्याच्चतुर्विंशाङ्गुलः करः । चतुर्विंशाङ्गुलश्चान्यः स्वाङ्गुष्ठेन संमित ः" ॥ इति । तत्राङ्गुष्ठरेखामध्यपर्वणोरपि समतैव ।

ननु यद्यपि वाशब्दादिप्रयोगो नास्ति, तथापि मात्राङ्गुलमानाङ्गुलशब्दाभ्यामेव विकल्पो भविष्यतीति चेत्, तन्न, तथाग्रेऽपि भिन्नतया व्यवहा राभावात् । यत्र तु पञ्चरात्रे पञ्चधाङ्गुललक्षणमुक्तम्, तत्र तु तेषां व्यवस्थाऽप्युक्ता । अ त्र तु व्यवस्था-

सूत्रयुग्मं ततो दद्यात्कुण्डं योनिनिभं भवेत् ।
चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं दशधा विभजेत्पुनः ॥ ५५ ॥

मानोक्तत्वात्पर्यायतैव। तत्तु यथा तु पञ्चरात्रे—"वातायनपथं प्राप्य ये यान्ति रविरश्मयः। तेषु सूक्ष्मा विसर्पन्तो रेणवस्त्रसरेणवः ॥ परमाणवस्तेऽष्टौ स्युः रेणवस्तु तदष्टभिः। तेऽष्टौ बालाग्रकं तेऽष्टौ लिक्षायूका तदष्टकम् ॥ तदष्टकं यवस्तेष्टा-वङ्गुलं समुदाहृतम्। सा तूत्तमाङ्गुलिः सप्त यवाः सैव तु मध्यमाः ॥ षड्यवाः साधमाः प्रोक्ता मानाङ्गुलमितीरितम्। विन्यस्तैस्तिर्यगष्टाभिर्यवैर्मानान्तराङ्गुलम् ॥ शिष्यदक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिमध्यतः। पर्वणोरन्तरा दैर्घ्यं मात्राङ्गुलमुदाहृतम् ॥ विनाङ्गुष्ठेन शेषाभिर्मुष्टिमङ्गुलिभिः कृतम्। चतुर्द्धा विभजेदेको भागो मुष्टयङ्गुलिः स्मृता ॥ यं कंचित् पुरुषायामं विभज्य दशधा पुनः। एकं द्वादशधा भागं कृत्वा तेष्वेक-मङ्गुलम् ॥ देहलब्धाङ्गुलं नाम जानीयात्तस्य तत् पुनः। उच्छ्रायः प्रतिमायाः स्याद् महामानाङ्गुलाश्रयः ॥ महामानाङ्गुलं यत्तन्मात्राङ्गुलमितीरितम्। मानान्तराङ्गु-लेनैव प्रतिमाङ्गानि कल्पयेत् ॥ प्रसादादींश्च तेनैव कुर्यान्मानान्तरेण वा। वेदिका-पीठशिबिकारथादीनां विधिः पुनः ॥ मानान्तराङ्गुलेनैव भवेन्नान्येन केनचित्। यागोपकारणान्यत्र कुर्यान्मानाङ्गुलेन वै ॥ होमाङ्गानि स्रुवादीनि कुण्डं मुष्ट्यङ्गु-लाश्रयम्। देहलब्धाङ्गुलेनाऽपि कुण्डादीनि प्रकल्पयेत्" ॥ इति। बहुषु पुस्तकेषु उभयत्र मानाङ्गुलमित्येव पाठः। एकत्र मानाङ्गुलशब्दः पारिभाषिकः। अन्यत्र मानेन प्रमाणेनाङ्गुलमिति यौगिको व्याख्येयः। चतुरस्रकुण्डक्षेत्रफलं तल्लक्षणेनोक्तम्। तस्याङ्गुलात्मकत्वात्। तदज्ञाने वक्तुमशक्यत्वाद् इत्यधुनोच्यते। तत्र लीलावत्यां भास्कराचार्यः—"समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तज्जायते तद्भुजकोटिघातः" इति। त्रिशत्यां श्रीधराचार्योऽपि—"समलम्बकचतुरस्रे त्र्यस्रे क्षेत्रे च जायते करणम्। भूवदनसमासार्द्धं मध्यमलम्बेन संगुणयेत्" ॥ इत्यनेन प्रकारेण चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशत्या गुणिता पञ्च-शतानि षट्सप्तत्यधिकान्यङ्गुलानि क्षेत्रफलम्। एतदेव क्षेत्रफलमष्टस्वपि कुण्डेषु ज्ञेयम्। अतः सर्वकुण्डानामिदमेव प्रकृतिभूतं तन्त्रान्तरेऽप्यस्यैव प्रकृतितोक्ता। चतुरस्रमुक्त्वा—"तस्मिन्नन्यानि कुण्डानि वदामि तव नामतः" इति। अन्यत्रापि—"क्षेत्रं स्याच्चतुरस्रमत्र जनयेदन्यानि कुण्डान्यपि" इति। सिद्धान्तशेखरेऽपि—"योन्यादि-सर्वकुण्डानि चतुरस्राद्भवन्ति हि। लक्षणं चतुरस्रस्य पूर्वं तस्मान्मयोच्यते" ॥ इत्यादिना "चतुरस्रमिदं प्रोक्तं सर्वकुण्डेषु कारणम्" इत्यन्तेन। क्रियासारेऽपि—"चतुष्पदं चतु-ष्कोणमेतत्क्षेत्राह्वयं भवेत्। चतुरस्रादिकुण्डानां सर्वेषामत्र सम्भवः" ॥ इति।

चतुरस्रप्रकृतितया योनिकुण्डमाह-**चतुरस्रीकृतमिति**। चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं पञ्चधा विभजेत्। तत्र सर्वस्य क्षेत्रफलस्य विभागे प्रयोजनाभावान्मध्यसूत्रस्यैव विभागः कार्य इति सुधीरित्यनेनोक्तम्, तत्रायं पञ्चमोंऽशः ४ अङ्गुलानि सार्द्धषड्यवाः किञ्चिदूनाः। एवंभूतमंशं पुरास्ताद्दक्षिणोदग्गतसूत्रस्योत्तरभागे न्यसेद्वर्द्धयेदिति मन्त्रविदित्यने-नोक्तम्। ततः कोणार्द्धार्द्धप्रमाणतः कोणमानेन भ्रामयेत्। अत्र कोणशब्देन कोणसूत्रं

गृह्यते ॥ तस्यार्द्धं कर्णसूत्रद्वयं मध्यसम्पातस्थानं तदर्द्धमपरकोष्ठयुगले द्वितीयकर्णसूत्रयोगस्थानं तत्प्रमाणतस्तस्मान्मानात् कोणमानेन कोणसंलग्नतया भ्रामयेत्। प्रकारस्तु—अपरैककोष्ठकर्णसूत्रद्वयसम्पातस्थाने सूत्रादि संस्थाप्य मध्यतिर्यग्गतसूत्राग्रं तत्कोणसंलग्नं दक्षिणोदग्गतसूत्रस्य दक्षिणाग्रावधिसूत्राग्रं भ्रामयेत्। मन्त्रविदन्यदपि तथा भ्रामयेदित्यर्थः। तत्रापि प्रकारः—द्वितीयापरकोष्ठकर्णसूत्रद्वयसम्पातस्थाने सूत्रादि संस्थाप्य मध्यतिर्यग्गतसूत्रस्य द्वितीयाग्रात्तत्कोणसंलग्नं दक्षिणोदग्गतसूत्रस्य दक्षिणाग्रावधिसूत्राग्रं भ्रामयेत्। ततः सूत्रयुग्मं दद्यात्। पार्श्वद्वयस्थवृत्तार्द्धाग्राभ्यां पुरोवर्द्धितसूत्राग्रावधि सूत्रद्वयं पातयेत्। एवं योनिनिभमुत्तराभिमुखं कुण्डं भवेत्। तदुक्तं कादिमते—"तन्मध्यपञ्चमांशेन विकाश्य ब्रह्मसूत्रकम्। पूर्वतः पश्चिमद्वन्द्वकोष्ठयोर्मध्यदेशतः ॥ तत्कोणमानेन तथा भ्रामयेत्पश्चिमाग्रकान्। उत्तराग्रावधि तथा दक्षिणाग्रावधि प्रिये ॥ तन्मध्यतिर्यक्सूत्रांशद्वयावष्टम्भतस्तथा। विकाशितब्रह्मसूत्रावधि सूत्रद्वयं क्षिपेत् ॥ योनिकुण्डमिदं भद्रमि"ति। कामिकेऽपि—"पञ्चमांशं पुरो न्यस्य मध्ये वेदांशमानतः। भ्रमादश्वत्थपत्राभं कुण्डमाग्नेयमीरितम्"॥ इति। क्रियासारेऽपि—"क्षेत्रं पञ्चांशकं कृत्वा पूर्वस्यामेकमंशकम्। न्यस्य तस्मान्न्यसेत् सूत्रे पार्श्वयोर्मध्यमावधि ॥ ततः प्रत्यक् पदद्वन्द्वं भ्रामयेत्तत्तदर्धतः। पृथग्-पृथग् यथा सम्यक् तथा कोणत्रयावधि ॥ एवं कृते स्थिरं कुण्डं भवेदश्वत्थपत्रवत्"॥ इति। सिद्धान्तशेखरेऽपि—"योन्याख्यमुच्यते कुण्डमाग्नेय्यामुत्तरामुखम्। प्रजावृद्धौ प्रतापे च शस्तं तत्रापि पूर्ववत् ॥ चतुष्कोष्ठं समं कुर्यादंशं क्षेत्रस्य पञ्चमम्। सोमसूत्रस्य बाह्याग्रे योजयेत् सौम्यभागके ॥ अग्रयोर्गर्भसूत्रस्य न्यसेदंशे च सूत्रकम्। सिध्यत्यनेन यत्राग्रं दक्षकोष्ठद्वयस्य तु। मध्यकोष्ठस्य चान्ते च भ्रामयेत्तद्भ्रमाद्भवेत् ॥ यत्र पृष्ठं सुसंविद्धं पत्रमश्वत्थपत्रवत्। इतीदं योनिकुण्डं स्यादि"ति ॥

अत्र क्षेत्रोपपत्तिरुच्यते—तत्रैकपार्श्वे अर्द्धं वृत्तम्। द्वितीयपार्श्वे अर्द्धवृत्तम्। एवमेकं वृत्तक्षेत्रं वृत्तार्द्धद्वयमध्यस्थमधोमुखं त्रिकोणमेकम् ॥ तदुपर्यूर्ध्वमुखं त्रिकोणमेकमिति त्रीणि क्षेत्राणि। तत्र त्रयाणामपि पृथक्-पृथक् फलमानीयैकीकृतं योनिकुण्डक्षेत्रफलं भवति। तत्र वृत्तक्षेत्रफलं तावदुच्यते—"व्यासस्य वर्गेभनवाग्नि ३९२७ निघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते" इति भास्कराचार्योक्तप्रकारेण वृत्तक्षेत्रफलानयने श्रीधराचार्योक्तिः त्रिशत्यां $1\frac{17}{34}$ स्थूलेत्युपेक्षिता। तत्रैकाङ्गुलस्य चतुस्त्रिंशांशेनोनानि सप्तदशाङ्गुलानि व्यासः। तदुपपत्तिरेवं "तत्कृत्योर्योगपद"मित्यनेन कर्णप्रमाणमानीय तदर्द्धं व्यासो भवति। इदं त्वग्रे द्विहस्तकुण्डकरणीकथनप्रस्तावे स्फुटीकरिष्यते। तत्र व्यासस्य न्यासो यथा स वर्णितः $\frac{१७७}{३४}$ अस्य यथोक्तकरणेन जातं क्षेत्रफलम् २२६ एको यवश्चतस्रो यूकास्तिस्रो $1\frac{17}{34}$ लिक्षाः, न्यासांशवर्णनादिप्रकारस्तु ग्रन्थगौरवभया-

एकमेकं त्यजेदंशमध ऊर्ध्वं च तन्त्रवित् ।
ज्यासूत्रं पातयेदग्रे तन्मानाद् भ्रमयेत्ततः ।। ५६ ।

त्रोक्तः, स तु गणिते लीलावत्यादौ द्रष्टव्यः । ततोऽधस्त्र्यस्रस्य फलं ''लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति'' इति भास्कराचार्यप्रोक्तमार्गेण तत्र भूः २४ अङ्गुलानि, लम्ब १२ अङ्गुलानि, ततो भूम्यर्द्धम् १२ लम्बः १२ गुणं १४४ । इदमधस्त्र्यस्रस्य फलम् । तत ऊर्द्ध्वत्र्यस्रस्य फलं तस्य भूः २४ अङ्गुलानि ग्रन्थकृदुक्तप्रकारेण लम्बः । तत्र मध्यसूत्रार्द्धम् । १२ अङ्गुलानि । ततो वर्द्धितपञ्चमोंऽशः २४ । उभयोः समच्छेदार्थन्यासः १२/१ । २४/५ समच्छेदौ ६०/५ २४/५ । योगः ८४/५ । ततो यथोक्तकरणेन जातं क्षेत्रफलं २०३ किञ्चिन्न्यूनं क्षेत्रफलमध्ये सयवद्वयं चतुरङ्गुलानि न्यूनानि भवन्ति । उदाहृतकादिमतादिलक्षणेष्वपि इदमेव फलं ज्ञेयम् । तत्र कश्चित् कामिकवचनम् (४६९) एतावत्फलमानीय दूषितवानिति महाभ्रान्त एव । एवं सर्वेषामेकवाक्यत्वे सत्यपि च ''मानहीने दरिद्रता'' इत्यादिन्यूनाधिकप्रमाणं यत् ''यजमानविनाशकृदि''त्यादिदोषापत्तेरिति क्षेत्रफलसाम्यमत्रावश्यमपेक्षितम् । यतो भास्कराचार्यश्रीधराचार्यप्रोक्तगणितमार्गेण क्षेत्रफलानयनद्वाराऽवश्यं कुण्डानि वक्तव्यानि । क्रियासारे—''प्राक्कुण्डे यत्प्रमाणं तदन्येषां क्षेत्रमानकम्'' इति । ग्रन्थकृतापि तुल्यक्षेत्रफलानयनार्थमेव समचतुरस्रस्य प्रकृतिता निरूपिता । पञ्चदशशाखोपरि कल्पसूत्रं प्रणीतवतो भगवतः कात्यायनस्यापि परिशिष्टे शुल्बे कुण्डं वक्तुमिच्छोः श्रीधराचार्यभास्कराचार्यप्रोक्तमार्गेण क्षेत्रफलानयनद्वारैव प्रवृत्तिर्दृश्यते । अतोऽवश्यं क्षेत्रफलसाम्यं वक्तव्यम् । तदाचार्येणातिसूक्ष्मगणनायां शिष्यबुद्धिक्लेशो भविष्यतीत्युपेक्षितम् । साम्प्रदायिकास्तदर्थं यवत्रयप्रक्षेपमाहुरेकहस्ते । मया क्षेत्रफलसमतार्थं सर्वानुगतप्रकारस्तूच्यते । ''चतुर्विंशतिधा मध्यसूत्रं भङ्क्त्वा पुरो न्यसेत् । पञ्चांशाश्चैकैकस्य त्रीन् विंशांशान् कोणपादतः ।। वृत्तार्द्धे ततो मध्यतिर्यक् सूत्रान्तं च ततोऽर्पयेत् । पुरोवर्धितसूत्रान्तं सूत्रे द्वे स्याद्भगाकृति'' ।। अनेन प्रकारेण क्षेत्रफलमव्यभिचारीति ज्ञेयम् ।

अत्र पञ्चाङ्गुलानि सयवानि यूकासार्द्धलिक्षाचतुष्टयसहितानि मध्यसूत्रं वर्द्धयेत् । तदा लम्बः १७।३।२०, सर्वणितः ३४।३।३०, उक्तक्रमेण जातं क्षेत्रफलम् ३०५ । षट्यवास्तिस्रो यूकाः पञ्च लिक्षाः, एवमेकीकृतं सर्वक्षेत्रफलम् (२०) ५७६ एतत् सूक्ष्ममिति ज्ञेयम् । यत्तु कादिमते—''चतुरस्राभितो या तु त्यक्ता भूः सान्यतस्स्थिता । लभ्यते सर्वकुण्डेषु तेन सर्वाणि सर्वतः ।। तत्समान्येव जायन्ते षण्णवत्यङ्गुलात्मना'' ।। इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—''क्षेत्रस्य चतुरस्रस्य समं सूत्रं चतुर्गुणम् । योन्यादिसर्वकुण्डानां पर्यन्तेषु नियोजयेत् ।। चतुरस्रं समं तच्चेच्छुभं योन्यादिकुण्डकम्'' ।। इति । तदत्रास्मदुक्तप्रकारेण संवदन्ति । व्यासेभनन्दाग्नि ३९२७ हते विभक्ते खबाणसूर्यैः १२५० परिधिस्तु सूक्ष्मः'' इति प्रकाराद् वृत्तपरिधिः सूक्ष्मा १६०।३०, स्थूलस्तु ५४

अर्द्धचन्द्रनिभं कुण्डं रमणीयमिदं भवेत्।
चतुर्द्धा भेदिते क्षेत्रे न्यसेदुभयपार्श्वयोः ॥ ५७ ।

अङ्गुलानि। कर्णसूत्रद्वयम् २१। २१ अङ्गुलानि। "तत्कृत्योर्योगपदम्" इत्यनेन प्रकारेण जातम्, मिलित्वा षण्णवत्यङ्गुलात्मता; परन्त्वतिस्थूलमानत्वाद् बहुषु स्थलेषु व्यभिचरतीदमित्युपेक्षितम्। यतोऽर्द्धचन्द्रं ९८ अङ्गुलानि यवत्रयाधिकानि, परिधिः त्र्यस्रे ९ अङ्गुलानि ३ यवाः २ यूकाः। वृत्ते ८५ अङ्गुलानि। किञ्चिदधिकानि। षडस्रे ८८ अङ्गुलानि ४ यवाः ७ यूकाः। अष्टास्रे ८७ अङ्गुलानि ४ यवाः। एवं कुत्रापि न मिलतीति यत्किञ्चिदेतत्। कश्चिच्छारदापद्यमिदमन्यथा व्याख्यत्। पञ्चमांशेन प्राचीसूत्रं वर्द्धयेत्। ततः कोणयोः प्रतीची तिर्यक्सूत्रोत्पन्ननैर्ऋत्यवायव्ययोरर्द्धार्द्धप्रमाणेन एकत्र कोणे पञ्चमांशस्यार्द्धमपरत्र कोणेऽपि पञ्चमांशस्यार्द्धं वर्द्धयेत्। कोणमानेन वर्द्धितवायव्यकोणात्प्राचीसूत्रपश्चिमाग्रावधि भ्रमयेत्। तद्वर्द्धितनैर्ऋत्यकोणात् प्राचीसूत्रपश्चिमावधि भ्रमयेत्। वर्द्धिताभ्यां वायव्यनैर्ऋतकोणाभ्यां वर्द्धितप्राचीसूत्राग्रावधि सूत्रद्वयं दद्यादिति। तदसाम्प्रदायिकत्वादेतदर्थप्रतिपादकशब्दाभावात् लिखितकादिमतादिविरोधात् स्वकपोलकल्पितम्। सूक्ष्मगणनायां क्षेत्रफलस्याप्याधिक्याद्यत्किञ्चिदेतत्। यदतिगणितज्ञाभिमानिनः, आगमज्ञाभिमानिनश्च लक्षणम्—"अष्टोनद्विशतांशसूत्रकचतुष्कोणे पुरस्ताद्ददत्वष्टत्रिंशतमेधयत्वथ लवान् श्रोण्योरिमानर्धशः। अग्रात् सूत्रयुगे त्रिकोणमिति तच्छ्रोण्योस्ततोऽर्द्धभ्रमाद् वृत्तार्द्धे बहिरालिखेदिति भवेत् कुण्डोत्तमं योनिवत्" इति। चतुरस्रश्रोण्योरपि पश्चिमतिर्यक्सूत्रमुभयतस्तानष्टत्रिंशदंशान् अर्द्धार्द्धतया वर्द्धयेत्। एकोनविंशतिर्दक्षिणतः, एकोनविंशतिरुत्तरत इति यत्तत् स्वकपोलकल्पितं क्रियासारकादिमतकामिकसिद्धान्तशेखरादिविरोधात्। क्षेत्रफलमध्ये च किञ्चिदधिकं क्षेत्रफलमिति ज्ञात्वा महद्भिः सन्तोष्टव्यमत्र। **भ्रामयेदिति**। लेखकदोषवशादपपाठः। मित्वात् "मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वात्। 'भ्रमयेत्' इत्येव पाठः।

चतुरस्रप्रकृतितया अर्द्धचन्द्रकुण्डमाह—**चतुरस्रीकृतमिति**। क्षेत्रशब्देन पूर्ववन्मध्यसूत्रं गृह्यते तद्दशधा विभजेत्। तत एकं भागमध उत्तरतः एकमूर्द्ध्वतो दक्षिणतश्च त्यक्त्वा अग्रे अग्रचिह्ने उत्तरभागे ज्यासूत्रं स्वेच्छाप्रमाणं पातयेदिति मन्त्रविदित्यनेन सूचितम्। ततस्तन्मानान् मध्ये व्यासमानाद् भ्रमयेत्। तत्र प्रकारः—ज्यासूत्रमध्यसूत्रसन्निपाते सूत्रादि संस्थाप्य ऊर्ध्वभागे यच्चिह्नं कृतं ततो ज्यासूत्रान्तं भ्रमयेत्। तदर्द्धचन्द्रनिभमुत्तराभिमुखं कुण्डं भवेत्। तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—"अर्द्धचन्द्रमथोच्यते। याम्ये तन्मारणे शस्तमुत्तराभिमुखं सदा"॥ इति। अत्र क्षेत्रोपपत्तिः—तत उभयतो दशांशत्यागेन सर्वस्य पञ्चमांशत्यागो भवति। स च ४ अङ्गुलानि, ६ यवाः, ३ यूकाः, १ लिक्षा, ३ बालाग्राणि, ६ रेणवः, ३ त्रसरेणवः, १ परमाणुः। तदायं शिष्टो व्यासः १९ अङ्गुलानि, १ यवः, ४ यूकाः, ६ लिक्षाः, ३ बालाग्राणि, १ रेणुः, ४ त्रसरेणवः, ७ परमाणवः। क्षेत्रफलानयनार्थं सर्वाणितः ९६५,

एतद्व्यासेन फलानयने यत्रार्द्धाधिकमङ्गुलत्रयमधिकं क्षेत्रफलं भवति, तदाचार्येणो-पेक्षितमल्पत्वात्। क्षेत्रफलाव्यभिचारी सर्वानुगतप्रकारस्तूच्यते—"चतुर्विंशतिधा भक्ते सूत्रे व्यासोऽर्द्धचन्द्रके। विंशांशत्रयमेकस्य भागा एकोनविंशतिः॥ एतन्मानार्द्धभ्रमेण दलेन्द्वर्के गुणाङ्कनात्॥" तदा अयं व्यासः—एकोनविंशत्य-ङ्गुलानि। एको यवः। एका यूका। चतस्रो लिक्षाः। पञ्च बालाग्राणि। त्रयो रेणवः। एकः त्रसरेणुः। चत्वारः परमाणवः। तदा द्वे अङ्गुले, त्रयो यवाः, तिस्रो यूकाः। एका लिक्षा। पञ्च बालाग्राणि। द्वौ रेणू। त्रयः त्रसरेणवः। द्वौ परमाणू। इममंशमूर्ध्वतस्त्यजेत्। एतादृशमेवांशमधस्त्यजेत्। तत्र क्षेत्रफलानयनाय व्यासस्य न्यासः १६। तेन एकोनविंशत्यङ्गुलानि।
३।२०
एकाङ्गुलस्य विंशतिधा भक्तस्य त्रयो भागाः सर्वणिता यथा ३८३। तत्र वृत्त-
२०
फलानयनार्थमयं द्विगुणीकृतस्तत्र छेदस्यैवार्द्धकरणेन उपरितनोर्द्विगुणो भवत्येव, तेनायं (३८३।१०) सम्पूर्णवृत्तव्यासः। ततो "व्यासस्य वर्गो भनवाग्नी"त्यादिना आनीतं क्षेत्रफलं सर्ववृत्तस्य ११५२ एतदर्द्धीकृतमर्द्धचन्द्रस्य क्षेत्रफलं ५७६ सूक्ष्मं ज्ञेयम्। अथवा द्विहस्तकुण्डे एतद्व्यासवर्गं द्विगुणीकृत्य तन्मूलमानेयं तत्र एव व्यासः। एवमग्रेऽप्यूह्यम्। यत्कस्यचिदतिगणितज्ञाभिमानिनो लक्षणम्—"चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत्। एकोनविंशत्या विंशद्वादशांशाढयया लवैः॥ प्राच्यन्ताद् विभजेद् वृत्तफलं प्रत्यक् धनुस्थितिः। तदवध्येधयेत्प्राच्यां तिर्यक् सूत्रं ततो भवेत्॥ कुण्डमर्द्धेन्दुसदृशं सम्यग् दृष्टिमनोहरम्"॥ इति। अत्रापि सूक्ष्मगणनया अङ्गुलत्रयं न्यूनम्। यतस्तेन व्यासार्द्धत्रयवर्गात् क्षेत्रफलं दशगुणान्न्यूनमिति श्रीधराचार्योक्तेन प्रकारेण क्षेत्रफलमानीतं तच्च स्थूलम्। यतो गणितग्रन्थानामियं शैली यत् स्थूलं सूक्ष्ममपि फलानयनमुच्यते। तत्र भगवता श्रीधराचार्येण बृहत्पाट्यां प्रकारद्वयमप्युक्त्वा तत् संग्रहे त्रिशतीग्रन्थे स्थूला एव प्रकारा दर्शिताः। भास्करा-चार्येण तु लीलावत्यां स्थूला इव सूक्ष्मा अपि प्रकारा उक्ताः। तां बृहत्पाटीं चावलोक्य मया सूक्ष्मं फलमिदमानीतम्। तदेव सूक्ष्ममिति मन्यते चेत्तदा मूले अत्यन्तं फलाधिक्यं स्यात्। अन्यच्च अस्योत्तराभिमुखत्वात्। प्राच्यन्तात्सूत्रं वर्द्धयेत् प्रत्यक् धनुस्थिती-त्यन्तमेवासंगतं स्वग्रन्थे स्वयं योनिलक्षणं वदन्नाह स्म—'मघवशिखिकृतान्तदिक्थकुण्डे-ष्वियमधिमेखलमेव मध्यभागे। यमदिशि शशिदिङ्मुखो निवेश्यः' इति। तेन स्वग्रन्थेषु विरोधो नोपलक्षित इति यत्किञ्चिदेतत्। यत्तु शुल्बे कात्यायनवचनं "मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षन् विष्कम्भं पञ्चदशभागान् कृत्वा द्वावुद्धरेच्छेषः करणी" इति। तदपि सम्भवाभिप्रायं न तु सम्यग्गणनाभिप्रायम्। एवमपि चेत्कस्यचिन्महापुरुषस्य मनसि सन्देह उत्पद्यते, तेन प्रत्यक्षं परीक्षा कार्या। धातुकाष्ठमृन्मयं वा एकहस्तमितं समचतुरस्रं पात्रं कारयित्वा तदुक्तमानेन मदुक्तमानेन च एकं हस्तमितं वृत्तं पात्रं कारयित्वा चतुरस्रपात्रं सम्यक् जलेनापूर्य तज्जलेनैव वृत्तं पात्रं पूरयेत्। यदेव वृत्तं पात्रं सम्यक् पूर्णतामेति तदेव शुद्धमिति मन्तव्यम्। तस्यैव यल्लक्षणान्तरं "चतुष्कोण-क्षेत्रे जिनलवकमध्यस्थितगुणे विहायाधः सार्द्धद्वयमुपरि तावच्च मतिमान्। कलांशेनां-

शस्योनितमुपरि तिर्यक्कुरुगुणं भ्रमार्द्धं तन्मानादपि शशिदलं कुण्डमिति तु" इति। अत्र एकोनविंशत्यङ्गुलानि सार्द्धयवानि व्यासः। तत्र सूक्ष्मगणनायां पञ्चाङ्गुलानि न्यूनानि तत्कृतस्थूलगणनप्रकारेणाऽपि सार्द्धमङ्गुलं न्यूनं भवति। यत्तु तेनोक्तम्—"मण्डलं चतुरस्रमिति" कात्यायनवचनेन संवाद्यमिति। तदप्यसिद्धं संवादाभावात्। सिद्धान्तशेखरे तु—"नवधा भाजिते क्षेत्रे चतुरस्रे समे तदा। दक्षिणे चोत्तरे चांशमेकैकं तु परित्यजेत्॥ सप्तांशमध्यसूत्रेण भ्रमणादर्द्धचन्द्रकम्"॥ इति। कामिकेऽपि—"चतुरस्रे ग्रहैर्भक्ते त्यक्त्वान्त्याद्यौ तदंशकौ। मध्ये सप्तांशमानेन कुण्डं खण्डेन्दुवद्भ्रमात्"॥ इति। अत्रोभयत्र अष्टादशाङ्गुलानि एकस्य द्वौ तृतीयांशौ व्यासः। अतोऽत्यन्तं न्यूनं क्षेत्रफलम्।

चतुरस्रप्रकृतितया त्र्यस्रिकुण्डमाह - चतुर्द्धेति। क्षेत्रचतुरस्रमध्यसूत्रे चतुर्द्धा भेदिते उभयपार्श्वयोस्तिर्यक् प्रतीचीसूत्रपार्श्वयोरेकैकमंशं वर्द्धयेत, तन्मानात् चतुर्थांशमानेन अग्रता लाञ्छयेत्। ततः सूत्रत्रयं दद्यात्। तत्र प्रकारः—तिर्यक् प्रतीची सूत्रपार्श्वयोर्ये लाञ्छने तदवधि प्रतीचीसूत्रं वर्द्धयेदित्येकम्। वर्द्धितनैर्ऋत्यकोणान्मध्यसूत्राग्रदत्तलाञ्छनं यावत् सूत्रं पातयेदिति द्वितीयम्। ततो वर्द्धितवायुकोणान् मध्यसूत्राग्रदत्तलाञ्छनं यावत् सूत्रं पातयेद् इति तृतीयम्। एवमूर्द्ध्वाग्रं पूर्वाभिमुखं त्र्यस्रिकुण्डं भवति। तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—"त्रिकोणकुण्डमुच्यते। नैर्ऋत्ये दर्शितं कुण्डं विद्वेषे पूर्ववत्क्रमम्"॥ इति। अत्र क्षेत्रोपपत्तिः—भूः ३६, लम्बः ३०, ततो "लम्बगुणं भूम्यर्द्धम्" इत्यादिना जातं क्षेत्रफलम् ५४० षट्त्रिंशदङ्गुलानि न्यूनानि सर्वं च त्रयस्रं यतः षट्त्रिंशद्भूः। भुजौ तु "तत् कृत्योर्योगपदं कर्णः" इति प्रकारेणानीतौ पञ्चत्रिंशदात्मकौ, त्र्यस्रिकुण्डे तु भुजत्रयं साम्यं चापेक्षितं तदर्थं केचन अन्यथा व्याचक्षते—चतुर्द्धा क्षेत्रे भेदिते एकैकमंशं पार्श्वयोर्वर्द्धयेत् तन्मानेन वर्द्धितानन्तरं यत् षट्त्रिंशमानं तेन मानेनाग्रतो लाञ्छयेत्। तत्र लाञ्छनप्रकारः—वर्द्धितपार्श्वयोः षट्त्रिंशदङ्गुलमितसूत्रस्यादिं निधाय प्राचीसूत्राग्रे लाञ्छयेदिति। ततः पूर्ववत् सूत्रत्रयं दद्यादिति। एवं च सति भुजत्रयसाम्यं भवति। उभयपार्श्वे मिलित्वा यवचतुष्टयप्रक्षेपादेकहस्तक्षेत्रफलसाम्यं च भवतीति बुध इत्यनेन सूचितमिति ते वदन्ति। मया तु समत्रिभुजता अन्यूनानतिरिक्तक्षेत्रफलता च यथा भवति, तथा सर्वानुगतप्रकार उच्यते -"चतुर्विंशतिधा भक्ते सूत्रे चोभयपार्श्वयोः। द्वादशांशान्नवैकस्य भागानेकोनविंशतिम्॥ अर्द्धशो वर्द्धयेत्त्र्यस्रि भवेत् सूत्रत्रयात्समात्"॥ अस्यायमर्थः सम्पन्नः—षडङ्गुलानि यूकोनयवद्वयाधिकानि एकपार्श्वे वर्द्धयेत्। एवं द्वितीयपार्श्वे, तदा सप्ताङ्गुलानि चत्वारो यवाः। षड् यूकाधिकाः प्राक्सूत्रं वर्द्धितं भवति। ततो भूः ३६ अङ्गुलानि ३ यवाः ६ यूकाः सार्द्धलिक्षाद्वयं लम्बः ३१ अङ्गुलानि ४ यवाः ६ यूकाः। तत्र "लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति" प्रकारेण क्षेत्रफलानयनाय लम्बस्य व्यासो यथा ३१ १९/३२ ३१।१९।३२ सवर्णितः १०११/३२

६९३।३८।१११।:२ भूः ३६ ९/१९ ३६।९।१९ सवर्णितः ६९३/१९ ६९३।१९ मुखशून्यमत

एकैकमंशं तन्मानादग्रतो लाञ्छयेत्ततः ।
सूत्रयुग्मं बुधः कुर्यात्त्र्यस्त्रकुण्डमुदाहृतम् ॥ ५८ ।

ऐक्यमिदमेव तदर्द्धं छेदस्य द्वैगुण्यात् मुखैक्यखण्डमिति । ततो "लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्य-खण्डमि"ति कृते छेदेन भक्ते लब्धं क्षेत्रफलं यथा ५७६ अत्र भुजत्रयं सममेव। क्रियासारेऽपि समभुजतोक्ता—"क्षेत्रमष्टांशकं कृत्वा पार्श्वयोरंशकौ बहिः। न्यस्य तन्मानसूत्रेण न्यसेत् सूत्रत्रयं समम्" ॥ इति । क्षेत्रफलमत्रापि व्यभिचरत्येव । यतो ३६ लम्बः क्षेत्रफलम् ३६ अतिन्यूनत्वात् । अन्ये एवं व्याचक्षते—पार्श्वयोरंशकाविति । एकस्मिन् पार्श्वे अंशद्वयं द्वितीयपार्श्वे अंशद्वयं तेन पञ्चदशाङ्गुलानि नूतनक्षेत्रमध्ये भवन्ति द्वितीयमतव्याख्यातशारदापद्यार्थेन संवादश्च भवति । महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि समभुजतोक्ता—"द्वात्रिंशदङ्गुलं सूत्रं त्रिधा तत् पातयेद्ध्रुवम् । पूर्वाग्रं कुण्डकं कृत्वा त्रिकोणं तु प्रकारयेत्" ॥ इति । अत्रापि क्षेत्रफलं व्यभिचरत्येव यतः २७ अङ्गुलानि ५ यवा लम्बः क्षेत्रफलम् ४४० । अन्यत्रापि—"शर्वरी १६।८। सार्द्धभागीकृतक्षेत्रतः पार्श्वयोर्न्यस्य भागद्वयं पण्डितः । तेन मानेन सूत्रद्वयं विन्यसेत् कुण्डमेतद् भवेद्रुद्रनेत्रा-स्त्रकम्"॥इति । इदं लक्षणद्वयं षण्गत्रतिपरिधिरेखाभिप्रायेण । अग्रे लिखितकादिमतेऽपि समभुजतोक्ता । मयात्र लम्बस्तु गणितापटून् प्रति उक्तः । गणितज्ञैस्तु—"स्वाबाधा-भुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः" इति लम्बमानीय क्षेत्रफलं सम्पाद्य सन्तोष्टव्यम् । अथवा लम्बं विनैव "सर्वदोर्युतिदलं चतुःस्थितं बाहुभिर्विरहितं च तद्धतेः । मूलमस्फुट-फलं चतुर्भुजे स्पष्टमेतदुदितं त्रिबाहुके" ॥ इति प्रकारेणानीय संतोष्टव्यम् । मूलशेषाद्य-बाधानयनार्थं प्रकार उच्यते—"मूलशेषं त्ववयवसंख्यानिघ्नमथो भजेत् । द्विघ्नसैकेन मूलेन फलं त्ववयवा मताः" ॥ अथवा भास्कराचार्यप्रोक्तमार्गेण—"वर्गेण महतेष्टेन वधाच्छेदांशयोर्हतात् । पदं गुणपदक्षुण्णच्छिद्भक्तं निकटं भवेत्" ॥ इत्यानेयमासन्न-मूलम् । यत् कस्यचिदतिगणितज्ञाभिमानिनः, आगमज्ञाभिमानिनश्च लक्षणद्वयम्—"क्षेत्रत्र्यंशं पुरस्तुर्यमधश्चोभयपार्श्वयोः । वर्द्धयित्वा कृतैः सूत्रैः कुण्डं त्र्यस्त्रं त्रिभिर्भ-वेत्" ॥ इति । "क्षेत्रस्य मध्यमगुणे जिनभागभक्ते श्रोण्योः पृथक्शरलवान् परिवर्ध्य धीमान् । अग्रे विनाष्टमलवेन दशाथ सूत्रैस्त्र्यस्त्रिभिर्भवति कुण्डमिह प्रयुक्तैः" ॥ इति ।

अत्र पूर्वोक्तलक्षणं किञ्चिल्लम्बत्र्यस्त्रं द्वितीयं तु महालम्बं क्षेत्रफले च एकयवन्यूनता तेन यत्किञ्चिदेतत् । अत्र क्षेत्रफलसाम्यात् त्र्यस्राकारत्वाच्च त्रिकोण-कुण्डतेति चेत्, तदा कुण्डस्वरूपमननुगतं स्यात् । यदा ३१ अङ्गुलानि ६ यवाः लम्बः, भूः ३६ अङ्गुलानि २ यवौ । अत्रापि क्षेत्रफलं समानमेव । एव सहस्रधा त्र्यस्त्रं कुण्डं स्यात् । अतस्त्र्यस्त्रिकुण्डे क्षेत्रफलानयनमेव न प्रमाणं समत्रिभुजता चावश्यमपेक्षि-तेत्यलम् । अथ शुल्बे कात्यायनः—"प्र उगे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावद् द्विगुणं चतुरस्त्रं कृत्वा यः पुरस्तात्करणमध्ये शङ्कुर्यौ च श्रोण्योः सोऽग्निरिति" । अस्यार्थः संक्षिप्त उच्यते—यावतः क्षेत्रस्य त्र्यस्रता कर्त्तुमिष्टा तत् क्षेत्रं द्विगुणितं न्यसेत् । ततः

अष्टादशांशे क्षेत्रे च न्यसेदेकं बहिर्बुधः।
भ्रमयेत्तेन मानेन वृत्तं कुण्डमनुत्तमम् ॥ ५९।

प्रतीचीसूत्रकोणोभयतः सकाशादस्य क्षेत्रफलमङ्गुलद्वयमधिकम्। इदं तु ऋषिणा शिष्यबुद्धिक्लेशो माभूद् इत्युपेक्षितमिति तद्वृत्तिकारैरेव व्याख्यातम्। इयं लम्बता तु तत्रेष्टकाचितिसम्पादनार्थम्, न तु कुण्डाकारतासम्पादनार्थम्।

नन्विदमेव कल्पकृद्वचनं कुण्डाकारतासम्पादनार्थं प्रमाणमस्तु इति चेत्? तदा शारदातिलककारादिमतपञ्चरात्रकामिकक्रियासारसिद्धान्तशेखराऽऽम्नायरहस्यमहा - कपिलपञ्चरात्रादिष्वन्येष्वपि बहुषु ग्रन्थेषु मुनिप्रणीतेष्वपि विरोधो दृश्यते। अत्र किं ग्राह्यमिति संशय एव स्यात्। न च वाच्यं कल्पसूत्राणां साक्षाद् उपलभ्यमान-श्रुतिमूलानामनुमितश्रुतिमूलाभ्यः स्मृतिभ्योऽधिकं प्रामाण्यं नानाशाखागतलिङ्गादि-कल्पितश्रुत्यर्थोपसंहारोपनिबद्धस्य कल्पस्वरूपत्वात्। प्रयोगशास्त्रमिति चेदित्य-स्मिन्नधिकरणे भाष्यकृता कल्पप्रामाण्यस्य व्यवस्थापितत्वादिति वार्तिककारेणान्य-थाधिकरणरचनायाः कृतत्वात्। तथा हि—इहकल्पानां प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता न क्रियते। किन्तर्हि कल्पसूत्राण्युदाहृत्येदं चिन्त्यते? किं तेषां स्वतन्त्राणामेव वेदवत्प्रामा-ण्यमुत स्मृतिवत् श्रुतिपरतन्त्रणांमिति? तत्र श्रुतिपारतन्त्राणा स्मृतिवदेव प्रामाण्यं स्थापितम्। किं च विरोधाधिकरणे "औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदि"ति प्रत्यक्षश्रुति-विरोधात् "औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति" कल्पकृद्वचनं लोभमूलमिति भाष्यकारैः सिद्धान्तितम्। अतः सर्वासां स्मृतीनां विरुद्धत्वात्। "श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ" इति वचनस्यात्रानवकाशात्। अष्टदोषदुष्टत्वाच्च विकल्पा-भावात् सन्देह एव स्थितः। तथा च तत्र विहितस्य कर्म्मणोऽननुष्ठानमेव स्यात्। तस्माद्यत्र समत्रिभुजता तुल्यक्षेत्रफलत्वं च भवति, तदेव त्रिकोणकुण्डमिति सिद्धान्तः सर्वेषु लक्षणवचनेषु। कानिचित् क्षेत्रफलव्यभिचारीणि कानिचित्समभुजता-व्यभिचारीणीति। अतस्तानि त्र्यस्राकारतामात्रसम्पादनफलानीति ज्ञेयम्। सिद्धान्त-शेखरेऽपि—"चतुरस्त्रीकृते क्षेत्रे क्षेत्रमष्टांशकं बहिः। विन्यसेद्गर्भसूत्राग्रे प्रतीचीसूत्र-पार्श्वयोः॥ सूत्राणां त्रितयं न्यस्येत्त्रिकोणं कुण्डमीरितम्"॥ इति। अत्र च सप्तत्य-धिकशताङ्गुलानि न्यूनानि, विषमभुजता च—तस्यैव षष्ठमंशन्तु पार्श्वयोः प्रविकाश-येत्। प्रत्येकं पश्चिमं सूत्रं तन्मानेनाथ सूत्रयोः॥ विन्यासाद् ब्रह्मसूत्रान्तात्तदग्रावधि लम्बनात्"॥ इति। कादिमते षट्त्रिंशदङ्गुलानि समभुजतास्ति। षण्णवतिपरिधि-रेखाभिप्रायं चेदं लक्षणम्—"त्रिभागवृद्धितो मत्स्यैस्त्रिभिर्नैशाचरं भवेदि"ति। कामि-केऽपि तत्र चतुर्वर्गचिन्तामणिकारैः स्थानत्रये भागत्रयवृद्धिरिति व्याख्यातम्। तन्मते चतुःषष्टयङ्गुलान्यधिकानि। अन्यैस्तु अग्रे त्र्यंशवृद्धिरुभयपार्श्वेऽर्द्धार्द्धतया एकांशवृद्धिरिति व्याख्यातम्। तन्मते चतुःषष्टयङ्गुलानि न्यूनानि। उभयमतेऽपि विषमभुजतैवेत्यलम् ॥५३-५८॥

चतुरस्रप्रकृतितया वृत्तं कुण्डमाह—**अष्टादशेति**। क्षेत्रे पूर्ववच्चतुरस्रस्थमध्य-

सूत्रे अष्टादशांशे अष्टादशधा विभक्ते एकमंशं बहिः कस्मिन्नपि सूत्रे न्यसेद् वर्द्धयेत्। तेन मानेन। मध्यात्तन्मानेन वर्द्धितमानेन भ्रमयेत्तदा वृत्तं पूर्वाभिमुखं कुण्डम्। न विद्यते उत्तमं यस्मादित्यनुत्तमम्। अत्र क्षेत्रोपपत्तिः—तत्राष्टादशांशः १ अङ्गुलं २ यवौ ५ यूकाः। तत्र वृत्ते कृते व्यासे एतद्द्विगुणे २ अङ्गुले ५ यवाः २ यूके। एतावद्वर्द्धते तदा २६ अङ्गुलानि। एकाङ्गुलस्य द्वौ तृतीयांशौ। अयं व्यासः २६ २/३।

सवर्णितः ८०/३ अथवा ग्रन्थकृदुक्तप्रकारेणैव व्यासः। तत्र द्वौ अष्टादशांशौ तेन एको नवमांशः सवर्गितः २४।२४६।।८०।३।। अथ समच्छेदार्थं न्यासः ८०/३ समच्छेदौ २१६/९।

२४/९। योगः २४०/९। त्रिभिरपवर्तितः। स एवाङ्कः। ततो ''व्यासस्य वर्गेभनवाग्निनिघ्ने'' २४/१। २४/९ ''सूक्ष्मम्फलं यश्च सहस्रभक्तः'' इत्यादिप्रकारेण लब्धं क्षेत्रफलं पञ्चशती अष्टाधिकानि पञ्चाशदङ्गुलानि तेनाष्टादशाङ्गुलं क्षेत्रं न्यूनं भवति। तेन क्षेत्रफलाव्यभिचारी सर्वानुगतप्रकारस्तूच्यते—''वृत्तकुण्डे मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत्। एकांशपञ्चविंशांशसहितं सार्द्धमंशकम्॥ बहिर्न्यस्य भ्रमान्मध्याद् वृत्तं कुण्डमितीरितम्॥'' अत्र सार्द्धांशमेकमङ्गुलं चत्वारो यवाः, एकस्य पञ्चविंशोऽशः २ यूके ४ लिक्षा अर्द्धसहिताः। वृत्ते कृते एतद् द्विगुणं ३ अङ्गुलानि १२ यवाः ५ यूकाः १ लिक्षा, तेन सर्वस्य व्यासस्य न्यासः २७२/२५ अयं सवर्णितः ६७७/२५ ''व्यासस्य वर्गेभनवाग्नी''त्यादिना लब्धं क्षेत्रफलं ५७६ इदं सूक्ष्मगणनया। क्षेत्रफलं तु शुल्बे कात्यायनः—''चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन् मध्यादंशे निपात्य पार्श्वतः परिलिख्य यदतिरिक्तं भवति तस्य तृतीयेन सह मण्डलं परिलिखेत्स समाधिरि''ति। अत्रांशशब्देन कोणस्तत्कर्णसूत्रार्द्धम् १७ अङ्गुलानि यूकाद्वयोनानि। तच्च मध्यसूत्रार्द्धात् पञ्चाङ्गुलानि यूकाद्वयन्यूनानि। अधिकं तस्य तृतीयोंऽशोऽङ्गुलमेकमेकाङ्गुलस्य द्वौ तृतीयांशौ तेन १३ अङ्गुलानि। एकस्य द्वौ तृतीयांशौ व्यासार्द्धे, अयं द्विगुणितो व्यासः २५ ३८/३६ २७। ३। सवर्णितो यथा ८२/३ अस्य क्षेत्रफले दशाङ्गुलानि वर्द्धन्ते। यत्तु गणितज्ञाभिमानिनो लक्षणं ''षोडशधाकृतमध्यमसूत्रक्षेत्रपुरः परिवर्द्धितभागे। एकक एव ततोऽन्तरचिह्नान् मण्डलकुण्डमिह भ्रमणात्स्यादि''ति। अत्र सप्तविंशत्यङ्गुलानि व्यासः। तस्य क्षेत्रफलं ५७२ अङ्गुलानि। अत्र चत्वार्यङ्गुलानि न्यूनानि भवन्ति इति न तदपि सम्यक्। कामिके तु—''कर्णार्द्धाष्टांशसंन्यासाद् वृत्तं कुण्डमिहोदितमि''ति। पुरस्तात् सम्यग् न्यासः संन्यासः। अत्र साष्टमांशचतुर्दशाङ्गुलानि व्यासोऽर्द्धमिति महान् व्यभिचारः। ग्रन्थान्तरे तु—''चतुरस्रं पुरा कृत्वा कुण्डं क्षेत्रप्रमाणतः। नवभागं पुरा कृत्वा चैकं भागं बहिर्न्यसेत्॥ तस्मान् मध्यं गृहीत्वैवं भ्रमात्तद्वर्त्तुलं भवेत्''॥ इति। अत्रैकस्य तृतीयांशसहितानि

अष्टधा विभजेत्क्षेत्रं मध्यसूत्रस्य पार्श्वयोः ।
भागं न्यसेदेकमेकं भागेनानेन मध्यतः ।। ६० ।
कुर्यात्पार्श्वयुगे मत्स्यचतुष्कं तन्त्रवित्तमः ।
सूत्रषट्कं ततो दद्यात्षडस्रं कुण्डमुत्तमम् ।। ६१ ।

एकोनत्रिंशदङ्गुलानि व्यासः। तेन महत्तरमन्तरम्। केचन एकं भागं बहिर्न्यसेत् "अर्द्धार्द्धतये"ति शेषः। तदा मूलपद्येन सहैकवाक्यता भवति इति वदन्ति। सिद्धान्तशेखरे तु—"चतुरस्त्रे सुसंसिद्धे तद्बाह्ये भागमष्टमम्। क्षेत्रस्य विन्यसेद्दिक्षु मध्यात्तन्मानसूत्रतः।। भ्रमणभ्रामणेनैव वृत्तं कुण्डमुदीरितम्"।। इति। अत्र त्रिंशदङ्गुलानि व्यासस्तेन महत्तममन्तरम्। अतः सिद्धान्तशेखरवचनं कैश्चिदन्यथा व्याख्यायते। क्षेत्रस्याष्टमं भागं बाह्ये दिक्षु विन्यसेत् "अर्द्धार्द्धतये"ति शेषः। तेन उभयपार्श्वे मिलित्वा अष्टमो भागो भवति। तदा व्यासः २७ क्षेत्रफलं चतुरङ्गुलन्यूनं सूक्ष्मगणनयेति ज्ञातव्यम्। स्थूलगणनायामङ्गीक्रियमाणायां लिखितकात्यायनवचने महदन्तरं स्यादित्यलम् ।। ५९ ।।

चतुरस्रप्रकृतितया षडस्रं कुण्डमाह—**अष्टधेति**। क्षेत्रं चतुरस्रमध्यसूत्रमष्टधा **विभजेत्**। मध्यसूत्रस्येत्यत्र मध्यसूत्रपदेन दक्षिणोदग्गतसूत्रं गृह्यते पार्श्वयोरिति वचनात्। अन्यथा अध ऊर्ध्वमित्येव ब्रूयात्तस्य पार्श्वयोर्दक्षिणोत्तराग्रयोरेकमेकं भागं न्यसेद्बहिर्वर्द्धयेत्। ततः अनेन मानेन वर्द्धितमानेन वर्द्धितमानचिह्नेन मध्यतो मध्याच्च पार्श्वयुगे वर्द्धितदक्षिणोदग्गतसूत्रमध्यस्य दक्षिणपार्श्वे वामपार्श्वे च पूर्वापरभागयोर्मत्स्यचतुष्कं कुर्यात्। **तन्त्रवित्तम इति**। अनेन सम्प्रदायेनैवायमर्थो ज्ञेय इत्युक्तम्। तत्र मत्स्योत्पादनप्रकारः—क्षेत्रमध्यादुत्तरकृतचिह्नपरिमिततत्सूत्रस्यादिं क्षेत्रमध्ये निधाय पूर्वेशानयोरन्तराले वृत्तार्द्धं कृत्वा तत उत्तरकृतचिह्ने तत्सूत्रादि निधाय तदर्द्धवृत्तभेदिवृत्तार्द्धं कुर्यादेवं पूर्वेशानयोर्दिशोरन्तराले मत्स्यसिद्धिः। एवमेव क्षेत्रमध्याद्दक्षिणकृतचिह्नाच्चार्द्धपूर्वाग्नेयदिशोरन्तराले च मत्स्यद्वयं कुर्यात्। एवमेव प्रकारेण पश्चिमवायव्ययोरन्तराले पश्चिमनैर्ऋतयोरन्तराले च मत्स्यद्वयं कुर्यात्। तत उत्तरचिह्नात् पूर्वेशानान्तरालमत्स्यं यावदेकं सूत्रं पश्चिमवायव्यान्तरालमत्स्यं यावद् द्वितीयं सूत्रं दद्यात्। ततो दक्षिणचिह्नात् पूर्वाग्नेयान्तरालमत्स्यं यावद् एकं सूत्र पश्चिमनैर्ऋतयान्तरालमत्स्यं यावद् द्वितीयं सूत्रं दद्यात्। एवं सूत्रचतुष्टयदानम्। ततः पूर्वमत्स्ययोर्मिथ एकं तद्वत्पश्चिममत्स्ययोर्मिथ एकं सूत्रं दद्यात्। एवं षट्सूत्रसम्पातेन पूर्वाभिमुखं षडस्रं कुण्डं भवति। तदुक्तं क्रियासारे—"क्षेत्रं वस्वंशकं कृत्वा बहिः पार्श्वद्वयेऽशकौ। न्यस्त्वा तेन प्रमाणेन मध्यात्तुल्यं यथा न्यसेत्।। कोणान्यन्यानि चत्वारि पार्श्वयोश्च द्वयं द्वयम्। षट्सूत्राणि न्यसेत्तेषु तत् स्यात् षट्कोणकुण्डकम्"। इति। सिद्धान्तशेखरेऽपि—"चतुरस्रसमे

सिद्धे क्षेत्रमष्टांशकं बहिः। अग्रयोर्गर्भसूत्रस्य योजयेत्तत् प्रदेशतः।। गर्भमध्यप्रमाणेन सूत्रेण भ्रमयन्त्रकम्। गर्भमध्ये बहिर्भागे विन्यस्य भ्रमणाद्भवेत्।। उत्तरे दक्षिणे बाह्ये मत्स्ययोर्द्वितयं ततः। मीने बाह्यांशके मीने मीनयुग्मे ततः क्रमात्।। सूत्रषट्कं न्यसेत्तत्तु कुण्डं षट्कोणमीरितम्''।। इति। अत्र गर्भसूत्रस्येति दक्षिणोदग्गतसूत्रस्य उत्तरे दक्षिण इति वर्द्धितदक्षिणोदग्गतसूत्रमध्यस्य उत्तरपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे इत्यर्थः।

अत्र क्षेत्रोपपत्तिः--विषमचतुरस्रद्वयं कल्पयेत्। तत एकस्य भूः ३० अङ्गुलानि मुखं १५ लम्बः १३ ततो ''लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्'' इत्यनेन प्रकारेण लब्धं क्षेत्रफलं २९२ यवचतुष्टयाधिकम्। एवं द्वितीयचतुरस्रस्यापि २९२ यवचतुष्टयाधिकम्। एकत्र मिलितम् ५८५ एवं नवाङ्गुलान्यधिकानि भवन्ति। षड्भुजसमता भवत्येव। अत्र ''स्वाबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः'' इत्यनेन लम्बसाधनं ज्ञेयम्। यद्वा, क्षेत्रत्रयं कल्पयेत्। मध्ये आयतचतुरस्रम्। पार्श्वयोस्त्र्यस्रद्वयम्। तत्राद्यतः चतुरस्रस्य फलं ३९० एकस्य चतुरस्रस्य फलं ९७ यवचतुष्टयाधिकम्। एवं द्वितीयस्यापि मिलित्वा क्षेत्रफलं ५८५ एवं विषमचतुरस्रचतुष्टयं परिकल्प्य १४६ यवद्वयम्। एवमेतावदेकैकस्य फलमानीय सन्तोष्टव्यम्। यद्वात्र्यस्रषट्कं परिकल्प्य एकैकस्य ९७ यवचतुष्टयाधिकं फलामानीय संवाद्यम्। एवमन्यप्रकारेणापि फलसंवाद ऊहनीयः। अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति। क्षेत्रं चतुरस्रमध्यसूत्रमष्टधा विभजेत्। मध्यसूत्रस्य प्राचीसूत्रस्य पार्श्वयोरध ऊर्द्ध्वं च एकं भागं न्यसेत्। मध्यसूत्रस्य दक्षिणोदग्गतस्य च पार्श्वयोरध उर्ध्वमेकं भागं न्यसेत्। ततो मध्यतोऽनेन मानेन पार्श्वयुगे मत्स्यचतुष्कं कुर्यात्। तत्र मत्स्यकरणप्रकारमाह—पूर्वापरायतसूत्रचिह्नद्वयस्य दक्षिणोत्तरतस्तेन मानेन मत्स्यद्वयं कुर्यात्। तत्र चतुरस्रपूर्वपरिधिरेखया दक्षिणोत्तरया प्राचीसूत्रस्य यत्र सम्पातस्तत उपर्यधश्च त्र्यङ्गुलेन तां परिधिरेखामङ्कयित्वा पूर्वतः कृतचिह्नदक्षिणभागे अर्द्धवृत्तं कृत्वा परिधिरेखागतदक्षिणचिह्नात् तद्व्यक्तिभेदि अर्द्धवृत्तं कुर्यात्। एवं दक्षिणभागे मत्स्यसिद्धिः। एवमुत्तरभागेऽपि। एवमुक्तप्रकारेण चतुरस्रपश्चिमपरिधिरेखायामपि अङ्कद्वयं कृत्वा पश्चिमदिशि कृतचिह्नस्य दक्षिणोत्तरभागयोर्मत्स्यद्वयं कुर्यात्। ततो वर्द्धितदक्षिणचिह्नात् पूर्वादिदक्षिणविभागमत्स्यं यावदेकं सूत्रं पश्चिमदिग्दक्षिणभाग-मत्स्यं यावद् द्वितीयं सूत्रम्। एवं वर्द्धितोत्तरचिह्नात् पूर्वदिगुत्तरभागं मत्स्यं यावदेकं सूत्रं पश्चिमदिगुत्तरभागमत्स्यं यावद् द्वितीयं सूत्रम् एवं सूत्रचतुष्टयदानम्। ततः पूर्वमत्स्योर्मिथ एकं सूत्रम्। पश्चिममत्स्ययोर्मिथ एकं सूत्रम्। एवं षट्सूत्रस्य सम्पातात् षडस्रं कुण्डमिति। अत्र विषमचतुरस्रद्वयं प्रकल्प्य एकस्य क्षेत्रफलं २७० एवं द्वितीय-स्यापि मिलित्वा ५४०। तन्मते मध्यसूत्रस्य पार्श्वयोरित्यस्यावृत्तिर्भवति। किञ्च, क्वचिन्मध्यसूत्रशब्देन प्राचीसूत्रं गृह्यते। क्वचिद्दक्षिणोदग्गतसूत्रं तदसम्बद्धं प्रमाणा-भावात्। मध्यत इति पदं व्यर्थमेव स्यात्। मत्स्योत्पादनार्थं चतुरस्रपरिधिरेखयोर्यदङ्कनं तदपि स्वकपोलकल्पितम्। क्षेत्रफलमध्ये षट्त्रिंशदङ्गुलानि न्यूनानि विषमभुजता चेत्यज्ञानविजृम्भितम्। ये तु अस्यैव व्याख्याने प्राचीसूत्रपूर्वापरभागयोः कोणपातमि-

च्छन्ति, ते नमस्या एव। अथ तत्र क्षेत्रफलसाम्यापादनाय बहवः प्रकाराः सम्भाव्यन्ते। तत्र कश्चित्—"अष्टधा विभजेत् क्षेत्रं मध्यसूत्राभरोपरि। भागं न्यसेदेकमेकं पार्श्वयोस्तु दिगङ्कतः ।। संवर्ध्य क्षेत्रेष्वष्टांशं तत ऊर्ध्वाधरौ तिमी। क्षेत्राष्टमांशतः कुर्याद्दिक्सूत्रे तावदङ्कतः ।। सम्भेद्य क्षेत्रषष्ठांशगुणेनैवमुदक्तिमी। षट्सूत्रीं पातयेत् तेषु षडस्रं कुण्डमुत्तमम्" ।। इति। अत्र दक्षिणोदग्गतमध्यसूत्रमष्टाङ्गुलं वर्द्धितं क्षेत्रफलमन्यूनातिरिक्तमेव। षड्भुजसाम्यं नास्ति। तथा च "अष्टोनद्विशतांशकेतरगुणे क्षेत्रस्य तिर्यक्स्थितान्तः सूत्रोभयतो भर९वर्द्धनभवाङ्कोर्ध्वाधिरे चिह्नयेत्। तत्त्वांशेषु २५ झषैः पुरोऽप्यधरतोऽङ्कद्वयंशवृद्धौ २६ झषद्वन्द्वाद् द्विद्विगुणैर्द्विपार्श्वगुणतस्तिम्योः षडस्रीरितम्" इति। अत्रापि क्षेत्रफलमन्यूनानतिरिक्तमेव। षड्भुजसाम्यं च नास्ति। अन्यच्च इदं वायव्यकुण्डं तच्च पूर्वाग्रम्। अत्र च पूर्वपश्चिमयोरेव कोणपाताद्योनिस्थापनानवकाशात् "न कुर्यात् कुण्डकोणेषु योनिं तां तन्त्रवित्तमः" इति कोणे योनिस्थापनस्य निषेधात्। कुण्डस्य पूर्वाग्रता व्याहन्यते। एतल्लक्षणद्वयकृता च स्वग्रन्थे कुण्डान्युक्त्वोक्तम्। "प्रागादिकुण्डत्रयमुत्तराग्रं याम्यस्थयोनीतरपञ्चकुण्डी। प्रागग्रिका पश्चिमयोनिरत्र" इति योनिलक्षणं वदता चोक्तम्—"मघवशिखिकृतान्तदिक्स्थकुण्डेष्वियमधिमेखलमेव मध्यभागे। यमदिशि शशिदिङ्मुखी निवेश्या वरुणदिशीतरकुण्ड ऐन्द्रवक्त्रा" ।। इति। तेन स्वग्रन्थेन पूर्वापरविरोधोऽपि नोपलक्षित इति यत्किञ्चिदेतत्। तथा च प्राचीमध्यसूत्रमङ्गुलत्रयं वर्द्धयेत्। ततो वर्द्धितचिह्नाद् दक्षिणोत्तरतः चतुरङ्गुलमानेन चतुरस्रपूर्वपरिधिरेखाङ्काभ्यां मत्स्यद्वयं कुर्यात्। एवं पश्चिमदिश्यपि दक्षिणोदग्गतसूत्रमङ्गुलत्रयमङ्गुलस्य षष्ठांशसहितं वर्द्धयेत्। एवमपि क्षेत्रफलमन्यूनमेव। इतोऽपि बहवः प्रकाराः सम्भाव्यन्ते। क्षेत्रफलसाम्यापादनाय (न तु) षड्भुजसाम्यापादनाय। एवं कुण्डमननुगतता प्रसज्येत। तेन षडस्रकुण्डे षण्णामपि भुजानां सम्यक् क्षेत्रफलसाम्यमश्वयमपेक्षितम्। यतोऽत्र क्रियासारे कादिमते कामिके सिद्धान्तशेखरेऽपि षड्भुजसमताया उक्तत्वात्। तत्र सर्वानुगतप्रकारस्तूच्यते—"षडस्रे मध्यसूत्रं तु चतुर्विंशतिधा भजेत्। तच्चैकैकनवांशोनं त्र्यंशैः संवर्ध्य मध्यतः ।। भ्रमयेत् तेन सद्वृत्तं तद्व्यासार्द्धेन लाञ्छयेत्। षट्सु स्थानेषु षट्सूत्रपातनात्तत्षडस्रकम्" ।। अस्यार्थः—त्रयोंऽशाः अङ्गुलत्रयं तत्कीदृक्? एकैकस्य नवमोंऽशः तेनोनं तेनायं वृत्तव्यासः २९ अङ्गुलानि ६ यवाः २ यूके किञ्चदूने। तस्य सवर्णनार्थं न्यासः २६। सवर्णितः २६८ व्यासस्यार्द्धं १३४ व्यासचतुर्थांशः ६७ इयमेवाबाधा। ततः
९ ९ ९ ९

"स्वाबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः" इत्यनेनानीय लम्बम्। कुमुखैक्यखण्डलम्बेन गुणिते च्छेदेन भक्ते लब्धम्। एकविषमचतुरस्रस्य क्षेत्रफलम् २८८ एवं द्वितीयस्यापि मिलित्वा क्षेत्रफलम् ५७६। अथवा मध्ये आयतचतुरस्रं पार्श्वयोस्त्र्यस्रद्वयं कल्पयेत्। तत्र व्यासचतुर्थांशः शरः। अयमेवोभयत्र्यंशस्य लम्बः। ततः "व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाश्च मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवे" ।। इति। आनीता ज्या २६ किञ्चिदूना ततो मध्यायतचतुरस्रस्य "तथायते तद्भुजकोटिघातः" इत्यनेन पूर्ववच्च त्र्यस्रद्वयस्यापि फलमानीय सर्वमेकीकृतं क्षेत्रफलम् ५७६। एवं विषमचतुरस्रचतुष्टयं त्र्यस्रषट्कं

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं विभज्याष्टादशांशतः ।
एकं भागं बहिर्न्यस्य भ्रामयेत्तेन वर्तुलम् ॥ ६२ ॥
वृत्तानि कर्णिकादीनां बहिस्त्रीणि प्रकल्पयेत् ।
पद्मकुण्डमिति प्रोक्तं विलोचनमनोहरम् ॥ ६३ ॥

वा कल्पयित्वा फलसंवाद ऊहनीयः । अत्र षण्णां भुजानामपि साम्यमस्ति । तत्तु "खखखाभ्ररसैरङ्कैः ६०००० वृत्तव्यासे समाहते । खखखाभ्रार्क- १२०००० सम्भक्ते लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः" इति भास्कराचार्योक्तपरिपाट्या भुजानयनेन समूह्यम् । यत्तु कादिमते—"तन्मध्यद्वादशांशेन विकाश्य ब्रह्मसूत्रकम् । तेन मानेन च तथा कृत्वा वृत्तमपि स्फुटम् ॥ तद्वृत्ते वृत्तमध्यस्य कुर्यादर्द्धेन चाङ्कनम् । तत्र षट्सूत्रपातेन भवेत्कुण्डं षडस्रकम्" ॥ इति । अत्र क्षेत्रफलमध्ये (द्विसप्तत्यङ्गुलमध्ये) द्विसप्तत्यङ्गुलानि न्यूनानि । भुजसाम्यमस्त्येव "षडभागवृद्धितो मत्स्यैश्चतुर्भिः स्यात् षडस्रकम्" इति । कामिके तु महाव्यभिचारः—भुजसाम्यमस्त्येव षण्णवतिपरिधिरेखाभिप्रायेणेदं लक्षणम् । यत्तु ततस्तन्मत्स्यचतुष्टयानुसारेण चतुरस्रसम्बन्धिपूर्वपश्चिमपरिधिरेखायां लाञ्छनचतुष्टयं विदध्यादिति चतुर्वर्गचिन्तामणिकारव्याख्यानम् । तत्तु क्षेत्रफलानुसारेण कल्पितमिति उपेक्षणीयं तादृशशब्दाभावात्, भुजसाम्याभावाच्च ॥ ६०-६१ ॥

चतुरस्रप्रकृतितया पद्मकुण्डमाह – **चतुरस्रीकृतमिति** । इदं वृत्तकुण्डे वृत्तानि क्रियेत चेत्तदा "यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम्" इति वचनाद् न ज्ञायते कियद्धस्तं कुण्डं स्यादिति नैतद्व्याख्यातं किं तर्हि बहिरिति । वीप्सा । "मध्यादि"ति शेषः । तेन वृत्ते कृते मध्याद्बहिर्बहिः कर्णिकादीनां त्रीणि वृत्तानि कुर्य्यादित्यर्थः । तदुक्तं क्रियासारे—"कृत्वैवं पूर्ववद्वृत्तं तन्मध्ये वर्त्तुलत्रयम् । भ्राम्यैवं पङ्कजाकारं कारयेत्कर्णिकादिभिः" ॥ इति । तदा यत्कृतं सर्वबाह्यवृत्तं तदेव दलाग्रवृत्तं स्यात् । तदा दलाग्रकरणे यत् क्षेत्रं त्यज्यते तेनात्यन्तं क्षेत्रस्य न्यूनता स्यात् । पूर्वं वृत्तकुण्डे अष्टादशाङ्गुलन्यूनता दर्शिता । अत्र ततोऽपि न्यूनता स्यात् । तेनैवं कैश्चिद्व्याख्यायते । इदं ग्रन्थकृता यद्वृत्तमुक्तं तत्तु क्षेत्रसंग्रहमात्रं कृतम्, क्षेत्रसीमावृत्तमित्यर्थः । वक्ष्यमाणपद्मकरणे—"पद्मक्षेत्रस्य संत्यज्य द्वादशांशं बहिः सुधीः । तन्मध्यं विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः" ॥ इत्युक्तत्वात् । अत्र व्यासद्वादशांशे अङ्गुलद्वयं सपादम्, तत्र यत्सीमावृत्तं तस्य एकाङ्गुलमेको यवस्तत्र वृत्तं कुर्यात् । तदुपर्यपि तेनैव मानेन वृत्तं कुर्यात् । तेन मध्ये सीमावृत्तं जातम् । तत्रान्तर्वृत्तस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलानि यवत्रयं च व्यासः । तत्र समविभागतस्त्रीणि वृत्तानि कुर्यात्ततो वर्द्धितद्वादशांशेन दलाग्राणि कुर्यात् । तत्र बहिर्वृत्तस्याष्टाविंशत्यङ्गुलानि सप्तयवा व्यासस्तत्रोभयवृत्तक्षेत्रफलमेकीकृत्यार्द्धमस्य क्षेत्रफलम् । अत्रापि व्यभिचारः, यतोऽधोवृत्तस्य क्षेत्रफलं ४६६ । यवाः ५ । ० । ० । ऊर्ध्ववृतस्य क्षेत्रफलम् ६५९ एकीकृतम्

११२८ एतदर्द्धं ५६३ तेन त्रयोदशाङ्गुलानि न्यूनानि भवन्ति। वस्तुतस्तु पद्म-क्षेत्रस्योत्पादको यः पद्मकरणप्रकारः स सर्वतोभद्रमण्डलादावेव ज्ञेयः। नवकुण्डकरणे तत्र क्षेत्रस्याधिक्यं स्यात्। यत्तु ग्रन्थकारेण "वृत्तानि कर्णिकादीनां बहिस्त्रीणि" इति। क्रियासारेऽपि—"वर्त्तुलत्रयमि"ति। तत्तु यत्रोर्ध्वभूवृत्ताभिप्रायेणैवेति ध्येयम्। यत्राग्रे वृत्तमधिकं कुर्यादिति सूचयितुं तेनापि क्षेत्रफलमधिकं किञ्चित्। तेन पद्मकुण्डकरणे पञ्चवृत्तान्येवेति ज्ञेयम्। तेनाऽत्र तद्वदर्द्धं निशाकरकरणमपि नास्ति। अत्र क्षेत्रफलाव्यभिचारी सर्वानुगतप्रकारस्तूच्यते—"पद्मकुण्डे मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत्। भ्रमयेत्कर्णिकावृत्तं त्र्यंशवृत्तार्द्धमानतः॥ षडंशवृत्तार्द्ध-मानभ्रमिवृत्तेषु केसराः। नवांशवृत्तार्द्धमाने वृत्ते स्याद्यत्र मध्यभूः॥ द्वादशांशात्तु वृत्तार्द्धाद् वृत्तं यत्रोद्र्ध्वभूः स्मृता। दलाग्राणां तु वृत्तार्द्धं कृत्वा पञ्चदशांशकैः॥ न्यूनैः पञ्चभिरेकांशचतुःषष्ट्यंशकैर्भ्रमात्। रेखाग्रेभ्यो यत्र सीम्नो दलाग्राणि प्रकल्प-येत्॥" अत्र मध्ये षडङ्गुलव्यासकर्णिका "यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदी-रितमि"ति वक्ष्यमाणत्वात्। तेन कर्णिकाखननमपि प्राप्तम्। तत्र कर्णिका किञ्चि-दुच्चा रक्षणीया। तदुच्चता यद्यप्यत्र नोक्ता तथापि नाभिकथने "एकहस्तस्य नाभिः", "नेत्रवेदाङ्गुलोपेतामि"ति वक्ष्यति। तेन सा चतुरङ्गुलव्यासाद्व्यङ्गुलोत्सेधा। तत्र यदि चतुरङ्गुलव्यासायाः द्व्यङ्गुल उत्सेधस्तदा षडङ्गुलव्यासायाः किया-नुत्सेध इति त्रैराशिकेनोच्चता आनेया। तत्र त्रैराशिकसूत्रम्—"प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोस्तत्फलमन्यजाती। मध्ये तदिच्छाहतमाद्यहृत्स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिर्विलोमे"॥ इति। तत्र त्रैराशिकस्य न्यासः ४।२।६ ततो अन्त्येन ६ गुणितम् १२ आदिना ४ भक्तं लब्धोच्चता। तदुक्तं कामिके—"उत्सेधं तु ततः कुर्यात्कर्णिकार्द्धांशमानतः" इति। अतो ग्रन्थकृदग्रे "योनिकुण्डे योनिमब्जकुण्डे नाभिं च वर्जयेदि"ति वक्ष्यति। सिद्धान्तशेखरेऽपि—"योनौ योनिं न कुर्वीत पद्मे पद्मं न कारयेत्"। इति। क्रियासारेऽपि—योन्यामम्बुजकुण्डयोः क्रमेण योनिं नाभिं च न कुर्वीत। चतुर्मुखेऽपि तस्मात् त्र्यङ्गुलं कर्णिकोच्चता संस्थाप्यान्यत् खननीयं केसरस्थानमपि खनित्वा अधोभागे केसराणि स्थापयेत्। दलाग्राकारतया दलमध्यः सर्वोऽपि खननीयः। तत्र चतुर्विंशाङ्गुलव्यासवृत्ताद्बहिर्यद्वृत्तन्तस्यार्द्धमेव यथा गृह्यते तथा कुशलतया बाह्यहस्तेन दलाग्राणि रचयेत्। यतस्तत एव यन्त्राणां वक्रता सा च यत्र सीमारेखा यत्रोर्ध्वभूवृत्तसम्पाताद् यत्र मध्ये रेखां यावदुभयतो रेखाया दानात्। इदं पद्मकुण्डम्।

अत्र क्षेत्रोपपत्तिः—चतुर्विंशतिव्यासवृत्ते पूर्ववत् फलम् ४५२ अङ्गुलानि ३ यवाः ४ यूकाः, बहिर्वृत्तस्य एकाङ्गुलस्य दशभिश्चतुष्षष्ट्यंशैरूनत्रिंशदङ्गुलव्यासस्य क्षेत्रफलं ६८८ (६९९) अङ्गुलानि ४ यवा ४ यूकाः १४ मिलितं ११५२ एतदर्द्धं क्षेत्रफलम् ५७६ इदमतिसूक्ष्मफलम्। तदुक्तं कामिके—"चतुरस्राष्टभागेन कर्णिका स्याद्विभागशः। तद्बहिस्त्वेकभागेन केसराणि प्रकल्पयेत्॥ तदीये दलमध्यानि चतुर्थे दलकोटयः। चतुरस्राद्बहिः कुर्याद् दलाग्राण्यपि यत्नतः"॥ इति। अत्र क्षेत्रफलं

पूर्वोक्तं विभजेत्क्षेत्रं चतुर्विंशतिभागतः ।
एकं भागं बहिर्न्यस्य चतुरस्रं प्रकल्पयेत् ॥ ६४ ।

चतुरङ्गुलमधिकम्। यत्तु अतिगणितज्ञाभिमानिनो लक्षणम्—"क्षेत्रेऽन्तश्चतुरस्रके विततिवस्वंशेन वृत्तं कृतं व्यासार्द्धेन तु कर्णिका पुनरियद्वृद्ध्या भ्रमात्केसराः। तद्-वृद्ध्या दलमध्यभूः पुनरियद्वृद्ध्या भ्रमेणोध्र्वभूः क्षेत्रव्यासजिनांशकस्य विशिखैरूनं कलांशैः पुनः ॥ तत्संवर्ध्य दलाग्रकाणि रचयेत् क्षेत्रार्द्धमुज्झन्विना स्यात् त्रिंशल्लव-विस्तृतीयमियता द्विस्तेन वृत्ते बहिः। स्वव्यासार्द्धमितोच्चतामिह खनेत्त्यक्त्वाऽन्तरा-कर्णिकां कुर्वन् केसरचिह्नमष्टदलकं यद्वा चतुर्भिर्दलैः" ॥ इति। अत्र क्षेत्रफले एका-दशाङ्गुलानि न्यूनानि भवन्ति। तथा—"भांशन्तु वृत्तव्यासस्य स्वाष्टांशेनाधिकं बहिः। संवर्ध्य मध्याद्विलिखेद् बाह्यवृत्तं द्वितीयकम् ॥ तृतीयं तावतैवान्यत् सीमा-वृत्तान्तरा लिखेत्। अष्टसूत्र्यां षोडशधा तत्क्षेत्रं विभजेत्ततः ॥ पत्रमध्यस्थसूत्रा-न्ताद्यथा बाह्यकरस्तथा। तत्पार्श्वसूत्रान्तरस्थवृत्तं संपाततो लिखेत् ॥ वृत्तार्द्धं द्वे दलाग्रार्थमन्तर्वीथ्यां हि यावती। त्यक्त्वा भूः स्याद्बहिर्वीथ्यास्तावती गृह्यते यथा ॥ क्षेत्रत्र्यंशेन मध्ये स्यात् कर्णिका स्वदलोन्नता। पत्राग्राणि तदाकारात् खनेदखिल-मन्तरम् ॥ एवमष्टदलाब्जाभं जायते कुण्डमुत्तमम्" ॥ इति। अत्र महान् व्यभिचारः। कामिके च चतुर्दलताप्युक्ता—"अवशिष्टं दलं वेददलमष्टदलं तु वा" इति। अन्यत्रापि—"दशांशे च विन्यस्य बाह्येंऽशमेकं परिभ्राम्य तेनैव वृत्तं दलानाम्। बहिर्मध्यमे कर्णिकां वापि कुर्याद्धवेदष्टपत्रं बुधः पद्मकुण्डम्" ॥ इति। अत्राल्पमन्त-रम्। सिद्धान्तशेखरे—"चतुरस्रेऽष्टधा भक्ते कुर्याद् वृत्तचतुष्टयम्। कर्णिकाञ्चापि केसरे वृत्ते, तृतीये पत्रसञ्चयः ॥ दलाग्राणि चतुर्थे स्युर्वृत्तान्येवं प्रकल्पयेत्। कोष्ठे युग्मस्य मध्येऽपि भ्रमयन्त्रं निधाय वा ॥ भ्रमणात्सन्धिमारभ्य पत्राग्रं बाह्यतो भवेत्। चतुर्दिक्षु चतुःपत्रं पद्माभं कुण्डमीरितम् ॥ अथवाष्टदलं पद्मं कुर्याच्छा-स्त्रोक्तमार्गतः" ॥ इति। अत्र तु अत्यन्तं न्यूनं क्षेत्रफलम् ॥६२-६३॥

चतुरस्रप्रकृतितया अष्टास्रकुण्डमाह—**पूर्वोक्तमिति**। पूर्वोक्तं क्षेत्रं पूर्वोक्त-चतुरस्रमध्यसूत्रं चतुर्विंशतिभागतो विभजेत्। एकं भागं चतुर्दिक्षु। बहिर्न्यस्य षड्विंशत्यङ्गुलायामविस्तारं चतुरस्रान्तरं बहिः कुर्यादित्यर्थः। अत्र कोणशब्देन कोणसूत्रम् अन्तस्थचतुरस्रस्य यत्कोणसूत्रं यूकाचतुष्टयोनचतुस्त्रिंशदङ्गुलानि तदर्द्धं यूकाद्वयोनसप्तदशाङ्गुलानि तदर्द्धं यूकोनसार्द्धाष्टाङ्गुलानि तत्प्रमाणतो बाह्यस्य चतुरस्रस्य कोणाभ्यां सकाशात् परिलाञ्छयेत्। बाह्यचतुरस्रपरिधिरेखास्थित्यर्थम्। कोणाभ्यामितीशाग्नेयाभ्याम्। एवमाग्नेयनैरृताभ्यामित्यादि। ततो दिशं प्रत्यष्ट-सूत्रसम्पातादष्टास्रं कुण्डम्। तत्र सूत्रपातनप्रकारः—कोणपार्श्वयोर्ये लाञ्छने तयोर्मिथ एकमेकं दिक्षु सूत्रचतुष्टयं बाह्यचतुरस्ररेखास्तु लाञ्छनद्वयं मध्यसूत्राण्येव चतुर्दिक्सूत्राणि एवमष्टसूत्राणि। तत्राष्टसूत्राणां सम्भवादष्टसूत्राणि पातयेदित्युक्तिः। इदमेव यथान्यायमित्यनेनोक्तम्।

अत्र क्षेत्रोपपत्तिः—तत्र त्रीणि क्षेत्राणि मध्ये आयातचतुरस्रं पार्श्वयो-र्विषमचतुरस्रे। तत्रायतस्यैको भुजः $\frac{९}{\frac{१}{६४}}$ $\frac{९ \times १}{६४}$ सवर्णितः $\frac{५७७}{६४}$। द्वितीयो भुजः २६ "तथा पतेत्तद्भुजकोटिघातः" इति। अनेन लब्धं क्षेत्रफलं २३४ अङ्गुलानि ३ यवाः $\frac{}{८}$ १ यूके। ततो विषमचतुरस्रद्वयस्य भूः २६ मुखं सवर्गितं $\frac{५७७}{६४}$ तयोर्लम्बाः $\frac{६३}{१२८}$ $\frac{८ \times ६२}{१२८}$ सवर्णितः $\frac{१८७}{१२८}$ "लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्" इति लब्धं क्षेत्रफलम्। १४८ अङ्गुलानि ५ यवाः ३ यूकाः, एवं द्वितीयस्यापि। सर्वं मिलितम् ५३१ अङ्गु-लानि ६ यवाः। तेन यवद्वयाधिकचतुश्चत्वारिंशदङ्गुलानि न्यूनानि। अष्टभुजसमता च नास्ति। अन्यूनानतिरिक्तक्षेत्रफलानयनेनैव कुण्डसिद्धिरिति चेत्तदा अष्टास्राणि अनेकानि कुण्डानि स्युः। तथा हि षड्विंशविस्तारायामे बाह्यचतुरस्रे अर्द्धयवसहित-सप्ताङ्गुलैः कोणपार्श्वतो लाञ्छिते सति मध्यायतचतुरस्रस्यैको भुजः २६ अपरो भुजः ११ अङ्गुलानि ७ यवाः। अस्य क्षेत्रफलम् ३०८ अङ्गुलानि ४ यवाः। विषमचतुरस्र-द्वयस्य भूः २६ मुखं ११ अङ्गुलानि ७ यवाः। लम्बः अर्द्धयवसहितसप्ताङ्गुलानि। अस्य क्षेत्रफलम् १३३ अङ्गुलानि। षड्यवाः। एवमन्यस्यापि सर्वं मिलित्वा क्षेत्रफलं ५७६ तथा सप्तविंशतिविस्तारायामे बाह्यचतुरस्रे षड्यवाः। अष्टाङ्गुलैः कोणपार्श्व-तोऽङ्किते आयतचतुरस्रस्य भुजः २७ अपरः सार्द्धनवाङ्गुलानि। तस्य क्षेत्रफलम् २५६, विषमचतुरस्रद्वयस्य भूः २७ मुखं सार्द्धनवाङ्गुलानि। लम्बोऽष्टाङ्गुलानि षड्यवाः। एकस्य क्षेत्रफलम् १६०। एतावदन्यस्यापि मिलित्वा क्षेत्रफलम् ५७६ एवमष्टाविंश-त्यायामविस्तारे बाह्यचतुरस्रे सार्द्धयवसहितदशाङ्गुलैः कोणपार्श्वतो लाञ्छिते मध्यायतचतुरस्रस्यैको भुजः २८ अपरः सप्ताङ्गुलानि पञ्चयवाः। तत्फलं २१३ विषमचतुरस्रद्वयस्य भूः २८ मुखं सप्ताङ्गुलानि पञ्चयवाः। लम्बा दशाङ्गुलानि सार्द्धो यवः। अस्य फलम् ८१ अङ्गुलानि ४ यवाः। एतावदन्यस्यापि मिलित्वा क्षेत्रफलम् ५७६। एतादृशाः सहस्रशः प्रकाराः सम्भाव्यन्ते, नहि तावन्त्यपि सर्वाणि अष्टास्रकुण्डानि। यतः कुण्डस्याननुगतता प्रसज्यते। तेन यत्र तुल्याष्टभुजत्वं तुल्य-क्षेत्रफलत्वं च तदेवाष्टास्रं कुण्डमिति सम्प्रदायविदस्तस्य सर्वानुगतप्रकारस्तूच्यते— "कुण्डेऽष्टास्रमध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत्। एकस्यार्द्धाष्टमांशाद्यमंशमेकं बहिर्न्य-सेत्॥ चतुर्दिक्षु तथ तन्मानाच्चतुरस्रान्तरं भवेत्। षट्चत्वारिंशदेकांशचतुःषष्ट्यंश-संयुतैः॥ सप्तांशैर्लाञ्छयेद्बाह्यचतुरस्रास्त्रिपार्श्वतः। दिक्ष्वष्टसूत्रसम्पातादष्टास्रं समबाहुकम्॥" अत्र षडविंशत्यङ्गुलानि यवत्रयम्। एतद्विस्तारायामं बाह्यचतुरस्रं तत्तु सप्ताङ्गुलानि पञ्चयवाः षड्यूकाः, एतन्मानेन कोणपार्श्वयोर्लाञ्छितं तेनात्र मध्यायतचतुरस्रस्यैको भुजः $\frac{२६।३}{८}$ सवर्णितः $\frac{२११}{८}$ अपरो भुजः $\frac{११}{\frac{१}{१६}}$ $\frac{११-१}{१६}$ सवर्णितः

१७५ पूर्ववल्लब्धं क्षेत्रफलं २८८ तत ऊर्ध्वाधोविषमचतुरस्रद्वयस्य सर्वणिता भूः
१६

२११ सर्वणितं मुखं १७५ लम्बः २११ ४६ सर्वणितः ४९४ अत्रैकस्य फलम् ११४
८ १६ ८७ ६४ ६४

एतावदपरस्यापि मिलित्वा क्षेत्रफलम् ५७६ एवमत्राष्टानां भुजानां साम्यमपीति। इदमेवाष्टास्रं कुण्डमिति मन्तव्यं चतुर्णां भुजानां साम्यं प्रत्यक्षतः सिद्धम्। अन्येषां तु चतुर्णां "तत् कृत्योर्योगपदं कर्णम्" इत्यनेन प्रकारेणानेयम्। तच्छब्देन कोटि-भुजौ। बहिश्चतुरस्रगौ तत्कर्णोपरि स्थितौ तावत्रैतौ ४९४। अथवागमप्रकारान्तर-
६४

मुच्यते—"कुण्डेऽष्टास्रे मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत्। एकत्रिदशमांशाढ्यं ह्यंशवृद्ध्या च वर्तुलम्॥ तन्मध्ये (४९४।६४) दिक्ष्वष्टसूत्रदानादष्टास्रकं समम्।" अत्रापि अष्टानामपि भुजानां समता। सा तु "द्विद्विनन्देखुवेदैश्च ४५९२२ वृत्तव्यासे समाहते खखखाभ्रार्क-१२०००० संभक्ते लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः"॥ इति भास्कराचार्योक्त-मार्गेणानेया। ये तु गणितज्ञस्य लक्षणे "चतुरस्रे मध्यसूत्रं षष्ठांशेन विवर्द्धयेत्। स्वजिनांशाधिकेनाथ तावन्मानं बहिर्गतम्॥ चतुरस्रान्तरं कृत्वा कोणार्द्धार्द्धेषु लाञ्छ-येत्। स्थानाष्टके ततः सूत्राण्येकैकं स्यात्तु चिह्नतः॥ नयेत्तार्त्तीयतार्त्तीयं चिह्नं प्रत्यष्टबुद्धिमान्। तत्सम्पातान्तरं मृष्ट्वा चतुरस्रे तथा उभे॥ अष्टास्रं दर्शयेत्कुण्डं तुल्यक्षेत्रफलं सममि"ति। तथा "क्षेत्रव्यासजिनांशकेषु चतुरः संवर्द्ध्य साकं तथा षट्त्रिंशेन लवेन चैकलवकस्यैतद्वितत्यावहेत्। वेदास्रन्युदुदारदिग्गुणयुतं दिक्कोणमध्ये कृताष्टाङ्केष्वष्टगुणैस्तृतीयमिलितैरष्टास्रिकुण्डं भवेत्"॥ इति। एते अपि न साम्प्रदायिके। यतः क्षेत्रफलं यथाकथञ्चित् संवदन्ति। एकलाञ्छनतः तृतीयलाञ्छनपर्यन्तं सूत्रपातः क्वचिदप्यनुक्त इति स्वकपोलकल्पितमेतत्।

किञ्च, एवंभूते अष्टास्रकुण्डे सति योनिस्थापनस्थानमेव नास्ति सर्वत्र कोण-रूपत्वात् कुण्डस्य। ग्रन्थकृदेव वक्ष्यति—"नार्पयेत्कुण्डकोणेषु योनिं तां तन्त्रवित्तमः इति। कामिके तु—"क्षेत्राद् द्वादशकं भागं चतुर्दिक्षु तदन्तरे। विन्यस्य तत्प्रमाणेन तुर्यास्रमपरं नयेत्॥ तस्य कर्णप्रमाणेन तद्भुजास्वपि लाञ्छयेत्। तत्राष्टसूत्रसम्पातादष्टास्रं कुण्डमुच्यते"॥ इति। अत्र महान् व्यभिचारः। अत्र चतुर्वर्गचिन्तामणि-कारः कर्णशब्दस्य कर्णार्द्धमर्थमुक्त्वा कोणयोरानुकूल्यप्रातिकूल्येनाष्टौ लाञ्छनानीति व्याख्याति स्म। तदयुक्तं तत्प्रतिपादकवचनाभावात्। अतिविषमभुजत्वात् क्षेत्रफल-व्यभिचाराच्च। अत्र सर्वत्र क्षेत्रोत्पत्तिवासना ग्रन्थगौरवभयान्न प्रपञ्चिताः। तास्तु मत्कृतायां गणितलीलावतीटीकायां सुबोधिन्यां द्रष्टव्याः। "नोपयोग इह मत्कृते श्रमे केवलागमविदां तु यद्यपि॥ आगमं गणितमप्यवैति यस्तुष्यतु प्रियगुणः स कश्चन॥" अयमुत्तमो नवकुण्डिकागणितपक्षः। एतत्कुण्डकरणाशक्तः सर्वाणि कुण्डानि चतु-रस्राणि वृत्तानि वा कुर्यात्। तदुक्तमाम्नायरहस्ये—"कुण्डानि चतुरस्राणि वृत्तनाना-कृतानि वा" इति। सोमशम्भुनापि—"शस्तानि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वासदा" इति। अन्यत्रापि—'वेदास्राण्येव तानि स्युर्वर्त्तुलान्यथवा क्वचिदि"ति। मध्यमस्तु

अन्तःस्थचतुरस्रस्य कोणार्द्धार्द्धप्रमाणतः ।
बाह्यस्थचतुरस्रस्य कोणाभ्यां परिलाञ्छयेत् ॥ ६५ ।
दिशं प्रति यथान्यायमष्टौ सूत्राणि पातयेत् ।
अष्टास्रं कुण्डमेतद्धि तन्त्रविद्भिरुदाहृतम् ॥ ६६ ।

पञ्चकुण्डीपक्षः । तदुक्तमाम्नायरहस्ये—"नवपञ्चाप्यथैकं वा कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम्" इति । सोमशम्भुनापि—"वेदीपादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नवपञ्चधा" इति । तन्निवेशनमप्याम्नायरहस्य एवोक्तम्—"विधाने पञ्चकुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेदि"ति । ज्ञानरत्नावल्यामपि—"दिक्षु वेदास्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरमि"ति । अत्र वृत्तशब्देन वृत्तार्द्धचन्द्रपद्मानि गृह्यन्ते, उक्तचतुरस्रवृत्तविकल्पाभिप्रायेण वा । सोमशम्भुरपि—"कुर्यात् कुण्डं क्रमादीशे पञ्चममि"ति । नारदीयेऽपि—"यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कं तत्र कर्मणि । वेदास्रमर्द्धचन्द्रं च वृत्तं पद्मनिभं तथा ॥ कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः । पञ्चमं कारयेत् कुण्डमीशदिग्गोचरं द्विजः" ॥ इति । यत्तु "पञ्चकुण्डी चेन्निवेश्या दिक्ष्वन्तश्चेशपूर्वयोः" इति कस्यचिद्वचनम्, तदसम्बद्ध निखिलग्रन्थविरोधाद् । एककुण्डपक्षः कनीयान् । तन्निवेशनमुक्तमाचार्यैः—'अथवा दिशि कुण्डमुत्तरस्यां प्रविदध्याच्चतुरस्रमेकमेवे"ति । क्वचित्प्रतीच्यामपि तन्निवेशनमुक्तम्—"भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे विशेषतः । दीक्षाहोमे तथा शान्तौ वृत्तं वरुणदिग्गतम्" ॥ इति । सोमशम्भुरपि—"एकं वा शिवकाष्ठायां प्रतीच्यां कारयेद् बुधः" इति । तत्रैककुण्डपक्षे चतुरस्रं वृत्तं वा तत्कार्यम् । तदुक्तं क्रियासारे—"चतुरस्रं भवेत्कुण्डं वृत्तं कुण्डमथापि वा । स्थिरार्चने चरार्चायां नित्ये हवनकर्मणि" ॥ इति । पिङ्गलामतेऽपि—"कुण्डमेककरं वृत्तं मेखलाकण्ठनाभिमत् । नित्यकर्मणि दीक्षायां शान्तौ पुष्टौ शुभं समम्" ॥ इति । एवं हस्तमात्रं कुण्डमुक्तम् । यदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—"हस्तमात्राणि सर्वाणि दीक्षासु स्थापनादिषु । नित्यं होमे च साहस्रे कुर्य्यात्कुण्डानि सर्वदा" ॥ इति । द्विहस्तादिप्रकारस्तूच्यते । एकहस्तक्षेत्रफलं द्विगुणं द्विहस्तस्य, त्रिगुणं त्रिहस्तस्य, चतुर्गुणं चतुर्हस्तस्येति दशहस्तान्तं ज्ञेयम् । तत्तन्मूलं च तत्तदायामसूत्रं तस्यैव नामान्तराणि करणीमध्यसूत्रादीनि । तत्र भास्कराचार्यप्रोक्तसूत्रानुसारेण मूलानयनं ज्ञेयम् । तद्यथा—"त्यक्त्वान्त्याद्विषमात्कृतिं द्विगुणयेन्मूलं समे तद्वृते त्यक्त्वा लब्धकृतिं तदादिविषमाल्लब्धं द्विनिघ्नं न्यसेत् । पङ्क्त्यां पङ्क्तिहृते समेऽन्त्यविषमात्त्यक्त्वाप्तवर्गं फलं पङ्क्त्यां तद्द्विगुणं न्यसेदिति मुहुः पङ्क्तेर्दलं स्यात्पदम्" ॥ इति । अस्यार्थो ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तः । स तु मत्कृतायां लीलावतीटीकायां सुबोधिन्यां सोदाहरणो द्रष्टव्यः । अथवा एकहस्तस्य यत्कोणसूत्रं तदेव द्विहस्तकुण्डस्यायामसूत्रमेवं द्विहस्तकोणसूत्रं चतुर्हस्तकुण्डस्यायामसूत्रं त्रिहस्तकुण्डकर्णसूत्रं षड्ढस्तस्य चतुर्हस्तकर्णसूत्रमष्टहस्तस्य पञ्चहस्तकर्णसूत्रं दशहस्तस्येति ज्ञेयम् ।

अथ गणितापाटून् प्रति दशहस्तान्तं करणी लिख्यते—"एकहस्तदशांशेन

यावान्कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम् ।
कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानां च तादृशम् ।। ६७ ।

चतुस्त्रिशद्विहस्तके"। एतेन ३३ अङ्गुलानि ७ यवाः ४ यूकाः २ लिक्षे, इयती द्विहस्तकरणी। "एकाष्टाविंशतिशतात्त्रिसप्तत्याथ संयुताः। एकचत्वारिंशदङ्गुलयस्तु स्युस्त्रिहस्तके"। एतेन ४१ अङ्गुलानि ४ यवाः ४ यूकाः ४ लिक्षाः, इयती त्रिहस्तकरणी। "अष्टचत्वारिंशता स्याच्चतुर्हस्ते करण्यथ। तृतीयांशन्यूनचतुः-पञ्चाशत् पञ्चहस्तके"॥ एतेन ५३ अङ्गुलानि ५ यवाः २ यूके ४ लिक्षाः, इयती पञ्चहस्तकरणी। "चतुरेकोनविंशोर्णनोनषष्टिस्तदुत्तरे" । एतेन ५८ अङ्गुलानि ६ यवाः ३ यूकाः ४ लिक्षाः, इयती षड्ढस्तकरणी। "सप्तहस्ते ह्यर्द्धयुता त्रिषष्टिः करणी मता। ऊनाः सप्तदशांशाभ्यां वसुषट्चाष्टहस्तके" । एतेन ६७ अङ्गुलानि ७ यवाः ७ यूकाः ४ लिक्षाः, इयती अष्टहस्तकरणी । "द्वासप्तत्यङ्गुला कार्य्या करणी नवहस्तके। ऊनविंशांशद्वयोना दशहस्ते षडद्रयः"। एतेन ७५ अङ्गुलानि ७ यवाः ७ यूकाः २ लिक्षे, इयती दशहस्तकरणी। "कृत्वेष्टचरतुरस्रं तु स्याद्योन्याद्युक्तमार्गतः। एवं दशान्तकुण्डानां करण्युक्ता मया स्फुटा" ॥६४-६६॥

अथ कुण्डखातमाह—**यावानिति** । कुण्डस्य यावान्विस्तारो मध्यसूत्रम्। तावत्प्रमाणः खातः कार्य इत्यर्थः। कादिमते हस्तमात्राणि सर्वाणि कुण्डान्युक्त्वा "प्रोक्तानां सर्वकुण्डानामरत्निः खातमानकम्" इति। अरत्निहस्तयोः पर्यायता तेनैवोक्ता यथा, तथा पूर्वमेव दर्शितम्। अन्यत्रापि—"यावन्मानः कुण्डविस्तार उक्तस्तावत् खातस्यापि मानं प्रदिष्टमि"ति। आचार्यश्च—"विंशद्भिश्चतुरधिकाभिरङ्गुलीभिः सूत्रेणाप्यथ परिसूत्र्य भूमिभागम्। तावद्भिः प्रखनतु तावतीभिः" इति। वायवीयसंहितायामपि—'कुण्डं विस्तारवन्निम्न'मिति । प्रयोगसारदिव्यसारस्वतयोरपि—"चतुरस्रं चतुःकोष्ठं सूत्रैः कृत्वा यथा पुरा। हस्तमानेन तन्मध्ये तावन्निम्नायतं खनेत्" ॥ इति। गणेश्वरविमर्शिन्यामपि—"चतुर्विंशाङ्गुलायामं तावत्खातसमन्वितम्" इति। अन्ये तु मेखलया सह खातमाहुः। तदुक्तं मोहशूरोत्तरे—"हस्तमात्रं खनेत्तिर्यगूद्ध्वं मेखलया सहेति" । प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि—पञ्चत्रिमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनेत्" इति। विश्वकर्माप्याह—"व्यासात् खातः करः प्रोक्तो निम्नं तिथ्यङ्गुलेन तु। उन्नताढ्यो नवाङ्गुलैरि"ति स एव वक्ष्यति। प्रथमेऽपि—"कुण्डं जिनाङ्गुलैस्तिर्यगूद्ध्वं मेखलया सह" इति। सिद्धान्तशेखरेऽपि—"खातं कुण्डप्रमाणं स्यादूर्ध्वं मेखलया सह" इति। एतत्पक्षद्वयमध्ये प्रथमपक्ष एव युक्तियुक्तो भाति। यतः "कुण्डस्य रूपञ्जानीयात्परमं प्रकृतेर्वपुरि"त्यादिना मेखलानामङ्गत्वाभिधानात्। तासां भूषणरूपत्वात् तया सह खातो नोपपद्यते। भूषकत्वे कदाचिदकर्त्तव्यताऽपि स्यादिति चेत्, "शृङ्गाररहितं यच्च यजमानविनाशकृदि"त्युक्तेर्भूषणस्याप्यावश्यकत्वात्। अथ "मरणं छिन्नमेखलमि"ति। तथा "कुण्डं जर्जरमेखलमि"ति। तथा "मानेनाधिकमेखले। व्याधयः संप्रवर्द्धन्ते" इत्यादिना च तद्वैकल्ये दोष-

कुण्डानां मेखलास्तिस्रो मुष्टिमात्रे तु ताः क्रमात् ।
उत्सेधायामतो ज्ञेया ह्येकार्द्धाङ्गुलिसंमिताः ॥ ६८ ।

स्योक्तत्वादङ्गत्वमिति चेत्, अस्तु नामाङ्गत्वम् । तथापि तया सह खातोऽनुपपन्नः, प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात् । किञ्च, खातेन विना कुण्डस्वरूपप्राप्त्यसम्भवादेव दृष्टद्वारा सन्निपत्योपकारकाङ्गस्य तस्यादृष्टद्वारा आरादुपकारकाङ्गमेखलया सह सिद्धिरप्युक्ता । उक्तञ्च योगिनीहृदये—"खातं कुण्डायतेस्तुल्यमङ्गत्वं तस्य कीर्तितम् । सन्निपत्योपकारेण मेखलादेर्विशिष्यते" ॥ इति । न च व्रीहीणां प्रोक्षणादिव खाताङ्गत्वं मेखलानामिति वाच्यम्, "कुण्डानां मेखलास्तिस्र" इत्यादिना कुण्डाङ्गत्वेनैव विधानात् । किञ्च प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययश्चेन्नाङ्गीक्रियते तदा द्विहस्तादिकुण्डेष्वपि क्षेत्रद्वैगुण्यं न प्राप्येत । तत्रापि एकहस्तादिखातघनहस्तफलस्य यद्द्वैगुण्यादिकं तत्तन्मूलप्रमाणात्तत्करणी स्यात् । तच्चानिष्टम्, तव मते च खातस्याननुगतता प्रसज्यते त्रिमेखलापक्षे अन्यः खातः, पञ्चमेखलापक्षेऽन्यः, द्वादशाङ्गुलमेखलापक्षेऽन्य इति । अन्यच्च—"निम्नं तिथ्यङ्गुलेन तु । उन्नताढयो नवाङ्गुलैरिति" विश्वकर्मवचनम् । प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि—"पञ्चत्रिमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनेत्" इति । विशेषवाक्यद्वयैकवाक्यतया "ऊर्ध्वं मेखलया सहे"त्यन्यानि सामान्यवचनानि व्याख्येयान्यवश्यम् । "आग्नेयं चतुर्द्धा करोति" इति विशेषविधिविषये "पुरोडाशं चतुर्द्धा करोति" इति सामान्यविधिवत् । "सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः" इति वार्तिककृदुक्तेस्तेनानिच्छताऽपि त्वया एकमेखलकुण्डे मेखलया विना खातोऽङ्गीकर्त्तव्यः, मेखलया सह विधायकाभावात् । अतो मेखलया विनैव खात इति सिद्धान्तः । मेखलया सह खातवचनानि चतुररत्न्यरत्न्येकहस्तादिकुण्डेषु । पञ्चाशदादिहोमविधाने खाताधिक्यस्य प्रयोजनाभावात्तद्विषयाणीति ज्ञेयम् । "श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्म्यावुभौ स्मृतौ । स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक्" ॥ इत्युक्तेः । एतदभिप्रायेणैव प्रयोगसारे उक्तम्—"कारयेन्मेखलास्तिस्रश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलाः क्रमात् । अथवा मेखलामेकां कुर्यात्संक्षेपकर्मसु" ॥ इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—अत्र पक्षे बहुवचनसम्मते बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति, तदपि न सम्यक्, अस्मन्मत एव बहूक्तिसत्त्वात् स एव पक्षो ग्राह्यः । उक्तञ्च जैमिनिना—"विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वम्" इति । तत्र प्रथमपक्षे स्याद्घनहस्तफलं (१ अं) १३८२४, अपरपक्षे १४७२४। अथ मेखला आह **कुण्डानामिति** । चतुरस्रयोन्यादीनां यादृशं रूपं चतुरस्रत्वादि मेखलानां तादृशं रूपं चतुरस्रे चतुरस्ररूपा मेखला यानौ योनिरूपा मेखला कार्येत्यर्थः । एतेन मेखलाः कुण्डाकाराः कार्याः । मेखलानां रूपे च चतुरस्रत्वहानिर्नास्तीत्युक्तम् ॥६७॥

तिस्र इति मध्यमः पक्षः । पञ्चमेखलापक्ष उत्तमः । एकमेखलापक्षः कनीयान् इति । यदा तु ग्रन्थकारोक्तत्रिमेखलापक्ष एव उत्तमः पक्षः, तदा द्विमेखलापक्षो मध्यमः, एकमेखलापक्षः कनीयान् इति । यद्वायत्रीयसंहितायाम्—"मेखलानां त्रयं वापि द्वयमेकमथापि वा" इति । क्रियासारेऽपि—"नाभियोनिसमायुक्तं कुण्डं

अरत्निमात्रे कुण्डे स्युस्तास्त्रिद्व्येकाङ्गुलात्मिकाः ।
एकहस्तमिते कुण्डे वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥ ६९ ॥

श्रेष्ठं त्रिमेखलम् । कुण्डं द्विमेखलं मध्यं नीचं स्यादेकमेखलम्'' ॥ इति । अन्यत्राऽपि—''तिस्रः कुण्डे मेखला मेखले द्वे यद्वा विद्वानेकिकां मेखलां च'' इति । सोमशम्भौ तु—''त्रिमेखलं द्विजे कुण्डं क्षत्रियस्य द्विमेखलम् । मेखलैका तु वैश्यस्य'' इति । तत्र सर्वकुण्डप्रकृतिभूतैकहस्तकुण्डमुपक्रम्य ''वेदाग्निनयनाङ्गुला'' इत्युक्तत्वात् सर्वत्र करणीषु षष्ठाष्टमद्वादशांशैः क्रमान् मेखलाः स्युरिति गम्यते, ''प्रकृतिवद्विकृतिः कार्येति'' भाट्टन्यायात् । तदुक्तं सोमशम्भुना—''कुण्डानां यश्चतुर्विंशो भागः सोऽङ्गुलसंज्ञकः । विभज्यानेन कर्त्तव्या मेखला कण्ठनाभयः'' ॥ इति । महाकपिलपञ्चरात्रे तु स्पष्टमेव—''कुण्डषड्भागिका त्वाद्या द्वितीयाऽष्टांशका स्मृता । तृतीया द्वादशांशा स्यात्'' इति । योगिनीहृदयेऽपि—''मेखलाः शृणु मे देवि ! हस्तादिषु विशेषतः । षड्नागार्कांशसम्भागैर्मिताः स्युर्गोपिता शुभाः'' ॥ इति । यत्तु मुष्ट्यादिकुण्डे द्विहस्तादावपि ग्रन्थकृदुक्तं तत्स्थूलमानेनेति ज्ञेयम् । मुष्टिमात्रे त्विति । उत्सेधायामत इति एकहस्तपर्यन्तं सर्वत्रान्वेति । तत्रोक्ताङ्गुलमानेन एकविंशत्यङ्गुलं मुष्टिमात्रे कुण्डमुष्ट्यरत्न्योः पर्यायत्वात् । तत्र मुष्टिकुण्डे सार्द्धत्र्यङ्गुलाद्या सपञ्चयवद्व्यङ्गुला मध्या पादोनद्व्यङ्गुला तृतीया । अरत्निमात्रन्तु कुण्डमुक्त्वाङ्गुलमानेन (सार्द्धद्वाविंशत्यङ्गुले) एकविंशत्यङ्गुलारत्निः स कनिष्ठः । स ''षोडशांशविपुष्कर'' इत्युक्तेः । तत्र पादोनचतुरङ्गुलाद्या ससार्द्धषड्यवद्व्यङ्गुला मध्या यवोनद्व्यङ्गुला तृतीया । तत्र मेखलाकरणप्रकारः—एकहस्ते द्व्यङ्गुलोत्सेधा नवाङ्गुलविस्तृता कण्ठात्प्रभृति आद्या मेखला कार्या । तदुपरि द्वितीया अङ्गुलोत्सेधा सप्ताङ्गुलविस्तृता । तदुपरि चतुरङ्गुलोत्सेधा चतुरङ्गुलविस्तारा । एवं फलतो वेदाग्निनयनाङ्गुलत्वं भवत्येव । उक्तं च—''या या तु मेखला पूर्वा सा सा भूमिरुदाहृता'' इति । तेन प्रथमा अन्तर्नवाङ्गुलोच्चा चतुरङ्गुलविस्तारा । बहिश्चतुरङ्गुलोच्चा । द्वितीया अन्तः पञ्चाङ्गुलोच्चा त्र्यङ्गुलविस्तारा बहिस्त्र्यङ्गुलोच्चा । तृतीया तूभयत्र द्व्यङ्गुलोच्चा द्व्यङ्गुलविस्तारा । तदुक्तं मोहशूरोत्तरे—''कोण४राम३यमा२ङ्गुलै''रिति । कोणाश्चत्वारः । अन्यत्रापि—''चतुस्त्रिद्व्यङ्गुला यद्वा तिस्रः सर्वत्र शोभना'' इति । विश्वकर्माप्याह—''उन्नताढ्या नवाङ्गुलैरि''ति । क्रियासारेऽपि—''प्रधानमेखलोत्सेधमुक्तमत्र नवाङ्गुलम् । तद्वाह्यमेखलोत्सेधं पञ्चाङ्गुलमिति स्मृतम् ॥ तद्बाह्यं मेखलोत्सेधमङ्गुलद्वितयं क्रमात् । चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलो व्यासो मेखला त्रितयस्य तु'' ॥ इति । लक्षणसंग्रहेऽपि—''प्रथमा द्व्यङ्गुलायामा उन्नता सा नवाङ्गुलैः । मध्या तु त्र्यङ्गुला बाह्ये तृतीया तु यमाङ्गुलैः'' ॥ इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—''चतुर्विंशतितमो भागः कुण्डानामङ्गुलं स्मृतम्'' इति । पुनरप्यङ्गुलपरिभाषां कृत्वा ''चतुर्भिश्च त्रिभिर्द्वाभ्यामूर्द्ध्वा मध्या त्वधोगता । तिस्रः प्रोक्ताः क्रमादेवं विस्तारादुच्छ्रयादपि'' ॥ इति । एतेन प्रथमा चतुरङ्गुला । तदुपरि त्र्यङ्गुला । तदुपरि द्व्यङ्गुलेति । बहिश्चतुरङ्गुला तदन्तर्मध्यमा द्व्यङ्गुला कण्ठलग्नेति च व्याख्यानद्वयं निरस्तम् । यत्तु कस्याञ्च-

मेखलानां भवेदन्तः परितो नेमिरङ्गुलात् ।
एकहस्तस्य कुण्डस्य वर्द्धयेत्तं क्रमात्सुधीः ।। ७० ।

ल्लक्षणम् —"व्यासे चतुर्विंशतिधा विभाजिते तिस्रश्चतुस्त्रोक्षणविस्तृताः । समन्ततः कण्ठबहिस्तु मेखला नवर्त्तुरामांशकतुङ्गता मता" ॥ इति । अत्र द्वितीयतृतीययोः षड्भागत्रिभागतोच्चता उक्ता । तदसम्बद्धम्, लिखितबहुग्रन्थविरोधात् । एतत्प्रतिपादकवचनाभावाच्च । "विस्तारतुल्योन्नतयश्च कैश्चिदुक्ता इमाः" इति यत्तेनैवोक्तं तदप्यज्ञानविजृम्भितम्, लिखिततत्प्रतिपादकवचनार्थानवबोधात् । यच्च "कोणराम-यमाङ्गुलैरि"त्यादीनां वचनानां विस्तारमात्रे पर्यवसानं कृतम्, सोऽप्यबोध एव । यदाचार्यैस्तु—"सत्त्वपूर्वकगुणान्विताः क्रमाद्द्वादशाष्टचतुरङ्गुलोच्छ्रिताः । सर्वतोऽङ्गुलचतुष्कविस्तृता मेखलाः सकलसिद्धिदा मताः" ॥ इति । तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि सर्वेषां मेखलामानं "वितस्त्यष्टतदर्द्धकै"रित्युक्तम्, तत्तु "साक्षात्सकलसिद्धिदा मता" इत्युक्तत्वात्फलविशेषतो ज्ञेया । तत्रापि कण्ठाद्बहिः प्रथममेखला द्वादशाङ्गुलविस्तारा चतुरङ्गुलोच्चा । तदुपरि द्वितीयाष्टाङ्गुलविस्तृता चतुरङ्गुलोच्चा । तदुपरि चतुरङ्गुलोच्चा चतुरङ्गुलविस्तारेति ज्ञेयम् । एवं कुण्डभागे द्वादशाङ्गुलोच्चत्वं भवति । तदुक्तं वसिष्ठसंहितायाम्—"प्रथमा मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृता । चतुर्भिरङ्गुलैस्तस्याश्चोन्नतिश्च समन्ततः ॥ तस्याश्चोपरि वप्रः स्याच्चतुरङ्गुलमुन्नतः । अष्टाभिरङ्गुलैः सम्यग् विस्तीर्णस्तु समन्ततः ॥ तस्योपरि पुनः कार्यो वप्रः सोऽपि तृतीयकः । चतुरङ्गुलविस्तीर्णश्चोन्नतश्च तथाविधः" ॥ इति । पञ्चमेखलापक्षे तन्मानमुक्तं लक्षणसंग्रहे—"मेखलाः पञ्चयवा कार्याः षट्पञ्चाब्धित्रिपक्षकैः" इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—"षड्बाणाब्धिवह्निनेत्रमिताः स्युः पञ्च मेखलाः" इति । द्विमेखलापक्षे तल्लक्षणमुक्तं तन्त्रान्तरे—"षष्ठांशेनाष्टमांशेन मेखलाद्वितयं मतमि"ति, एकमेखलापक्षेऽपि षट्चतुर्द्व्यगुङ्लायामविस्तारोन्नतिशालिनो" इति योनिलक्षणं वदता ग्रन्थकृता सूचित एव । तन्मानमुक्तं पिङ्गलामते—"एका षडङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेखला मता" इति । महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—"मेखलैकाथवा स्मृता । सा चतुर्थांशविस्तारा" इति । प्रथमेऽपि —"कण्ठाङ्गुलाद्बहिः कार्या मेखलैका षडङ्गुला" इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—'कुण्डानां मेखलाः कुर्यादेका चेत् षड्भिरङ्गुलैः" इति । सोमशम्भुरपि —"अङ्गुलैः षड्भिरेका चेदि"ति । अन्यत्रापि—"षडंशविस्तृतोन्नताथवैकिकैव मेखले"ति । कामिके तु विशेषः —"स्यात्तद्वेदर्तुभागतः । मेखला पृथुनोच्छ्रायः कुण्डाकारा तु मेखला । सर्वेषां तु प्रकर्त्तव्या मेखलैकाऽत्र लाघवादि"ति ।। ६८-६९ ।

कण्ठमानमाह **मेखलानामिति** । मेखलानामन्तः परितः सर्वतः अङ्गुलादङ्गुलमानान्नेमिरेकहस्तस्य कुण्डस्य भवेदिति सम्बन्धः । अङ्गुलादङ्गुलं व्याप्येत्यर्थः । ल्यब्लापे पञ्चमी । यदा क्वचिदङ्गुलेति पाठः, तदा सामानाधिकरण्येन

दशहस्तान्तमन्येषामर्द्धाङ्गुलवशात्पृथक् ।
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः ॥ ७१ ।

योजनीयम्। एतेन कुण्डव्यासचतुर्विशांशे नेमिरित्युक्तं भवति। द्विहस्तादावपि तत्करण्याश्चतुर्विशांश एव नेमिः। यदर्द्धाङ्गुलवशात् "दशहस्तान्तमन्येषां क्रमात्तां वर्द्धयेदि"त्युक्तम्, तत्तु द्विहस्ताभिप्रायेण। द्विहस्ते च एकमङ्गुलं यवत्रयं द्वे यूके चतस्रो लिक्षाः पञ्च रेणवश्चत्वारस्त्रसरेणव इति। तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे— "चतुर्विंशतिभागेन कण्ठो वै परिकीर्त्तितः" इति। तेन रत्निमात्रे सप्तयवः कण्ठः। अरत्निमात्रे सार्द्धसप्तयवः। तदुक्तं मन्त्रमुक्तावल्याम्—"कण्ठोष्टयवर्हस्तमानेषु कुण्डेषु। अरत्निमितेषु च सार्द्धसप्तभिर्यवैः। रत्निमितेषु च सप्तभिर्यवैरि"ति। कामिके त्वन्यथोक्तम् "क्षेत्रार्कांशेन तस्योष्ठ" इति। सोमशम्भुरपि—"बहिरेकाङ्गुलः कण्ठो द्व्यङ्गुलः क्वचिदागमः" इति। साम्प्रदायिकास्तु प्रथमपक्षमेव मन्यन्ते बहुतन्त्र-सम्मतेः। तदुक्तम् एकहस्तमुपक्रम्य—'खाताद्बाह्येऽङ्गुलः कण्ठस्तद्बाह्ये मेखलाः क्रमादि'ति। पिङ्गलामतेऽपि—"खातादेकाङ्गुलं त्याज्यं मेखलानां स्थितिर्भवेत्" इति। अन्यत्रापि—कण्ठोऽङ्गुलाद्बहिः कार्यः" इति। सिद्धान्तशेखरेऽपि –"कुण्डे हस्तमिते कण्ठं कुर्यादेकाङ्गुलं ततः" इति। कालोत्तरे च –"खाताद्बाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः। चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्पयेत्" ॥ इति। तट्टीका-कारैर्व्याख्यातम्—"यवोऽष्टगुणितोऽङ्गुलमि"त्यादिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण होमानुसारात्कुण्डमुक्तम्। इयन्तु खातादिमानकथनार्थं परिभाषा क्रियते। चिकीर्षित-कुण्डक्षेत्रं चतुर्विंशतिधा विभज्य यावांश्चतुर्विंशतिमो भागस्तावत्परिमाणमङ्गुलं परि-कल्पयेदिति। अत एव "सर्वकुण्डेष्वयं विधिरि"त्युक्तम्। अन्यत्रापि—"कण्ठोऽष्टयव-मात्रः स्यात् कुण्डे तु करमात्रकः" इति। अन्यत्रापि—"कुण्डस्यैकाकारस्य बाहू परितो नेमिर्भवेदङ्गुलेने"ति। द्विहस्तादिकुण्डानां विस्तारायामं सूचयन् मेखला आह— **कुण्डे इति**। अत्र सर्वत्र षष्ठाष्टमद्वादशांशैः पूर्वोक्तवन्मेखलाः कार्याः। "विस्तारोत्सेधतो ज्ञेया' इति वक्ष्यमाणं पूर्ववत्सर्वत्र सम्बध्यते। रसवेदगुणाङ्गुला इति। अल्पमन्तर-माचार्य्यैरुपेक्षितं शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं शिष्याणामूहापोहबुद्धिर्यथा स्यादिति। तत्र पञ्चाङ्गुलानि पञ्चयवा द्वे यूके। इयं प्रथमा। चतुरङ्गुलानि द्वौ यवौ मध्या। द्वे अङ्गुले षट्यवाः पञ्चयूका अन्त्या। अत्र यद्यपि त्रिपञ्चसप्तनवहस्तानां मेखला नोक्तास्तथापि अग्रे "एकहस्तमितं कुण्डमेकलक्षे विधीयते। लक्षाणां दशकं यावत्ता-वद्धस्तेन वर्द्धयेत्' इति त्रिहस्तादीनां विनियोग उक्तः। अतस्तन् मेखलामानमपि पूर्ववत् षष्ठाष्टमद्वादशांशैर्ज्ञेयम्। तत्र त्रिहस्ते षडङ्गुलानि सप्तयवास्तिस्रो यूकास्तिस्रो लिक्षा आद्या। पञ्चाङ्गुलानि एको यवः चतस्रो लिक्षा अर्द्धसहिता मध्या। त्रीण्यङ्गुलानि त्रयो यवाः पञ्च यूकाः षट् लिक्षास्त्र्यंशोना अन्त्या ॥७०-७१।

चतुर्हस्तेषु कुण्डेषु वसुतर्कयुगाङ्गुलाः ।
कुण्डे रसकरे ताः स्युर्दशाष्टत्र्यङ्गुलान्विताः ॥ ७२ ।
वसुहस्तमिते कुण्डे भानुपङ्क्त्यष्टकाङ्गुलाः ॥ ७३ ।
दशहस्तमिते कुण्डे मनुर्भानुदशाङ्गुलाः ।
विस्तारोत्सेधतो ज्ञेया मेखला सर्वतो बुधैः ॥ ७४ ।
होतुरग्रे योनिरासामुपर्यश्वत्थपत्रवत् ।
मुष्टयरत्न्येकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता ॥ ७५ ।

चतुर्हस्त इति । वसवोऽष्टौ । तर्काः षट् । युगानि चत्वारि । अत्र षष्ठाष्टमद्वादशांशताग्रन्थकृतैव प्रकटीकृता । एवं पञ्चहस्तादावपि ज्ञेयम् ॥७२-७४।

योनिमाह —**होतुरिति** । आसां मेखलानामुपरि मध्यभागे होतुरग्रे अश्वत्थपत्रवद्योनिः कार्या । तदुक्तं सोमशम्भुना —"तासामुपरि योनिः स्यान्मध्येऽश्वत्थदलाकृतिः" इति । इयं च पूर्वोक्तयोनिः कुण्डाकारा कार्या । होतुरग्र इत्यन्तेन एतदुक्तं भवति—वेदी यथा पृष्ठभागे न पतति होतुश्च प्राङ्मुखता उदङ्मुखता वा भवति, तथा केषाञ्चित्पश्चिममेखलोपरि केषाञ्चिद्दक्षिणमेखलोपरि योनिः स्थापनीयेति । तदुक्तं स्वायम्भुवे—"प्रागग्नियाम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखा । पूर्वामुखाः स्मृताः शेषा यथाशोभं व्यवस्थिताः" ॥ इति । त्रैलोक्यसारेऽपि—"दक्षिणस्था पूर्वयाम्ये जलस्था पश्चिमोत्तरे । नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षजलस्थिता" ॥ इति । अत्र पूर्वशब्देनाग्नेयी जलस्थेति नैर्ऋत्यवायव्ये उत्तरे इतीशाने । सिद्धान्तशेखरेऽपि—"इन्द्राग्नियमदिक्कुण्डयोनिः सौम्यमुखा स्मृता । योनिः पूर्वमुखान्येषु पूर्वेशान्यतरा स्मृता" ॥ इति । क्रियासारेऽपि—"होमकृत्पुरतः स्थाप्या दक्षिणे पश्चिमेऽपि च" इति । सोमशम्भुरपि—"पूर्वाग्नियाम्यकुण्डानां योनिः स्यादुत्तरानना । पूर्वानना तु शेषाणामैशान्येऽन्यतरा तयोः" ॥ इति । अत्रैशान्य इति एकदेशेन नवमं कुण्ड गृहीतम् । एतेन पूर्वाग्नेयदक्षिणकुण्डानि नवमं च कुण्डमुत्तराग्रम् । अन्यानि पञ्च कुण्डानि प्रागग्राणीति । तस्याः प्रमाणमाह—**मुष्टीति** । एकहस्तप्रकृतिकत्वात् सर्वकुण्डानां चतुःषड्द्वादशांशैः आयामविस्तारोन्नतियुक्ता सर्वत्र योनिः कार्या । तदुक्तं तन्त्रान्तरे—"तुर्यषष्ठद्वादशांशैर्योनिः कुण्डायतेर्भवेत् । आयता विस्तृता तुङ्गा जिनांशेन तदग्रकम्" ॥ इति । क्रियासारेऽपि—"तत् षडङ्गुलमायामविस्तारं चतुरङ्गुलम्" इति । इदं तु एकमेखलापक्षे, अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामेति द्वादशाङ्गुलदैर्घ्या षट्द्व्यङ्गुलविस्तारेति । अष्टाङ्गुलविस्तारा द्व्यङ्गुलोच्छ्रितेति । तदुक्तं स्वायम्भुवे—"मेखला मध्यतो योनिः कुण्डार्द्धत्र्यंशविस्तृता" इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—"दीर्घार्कपर्वभिर्योनिविस्तारेणाष्टकाङ्गुला । उन्नतिर्द्व्यङ्गुलेनास्या" इति । प्रयोगसारेऽपि—"त्रिभागां मध्यतो योनिमायामे

षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ।
एकाङ्गुलं तु योन्यग्रं कुर्यादीषदधोमुखम् ।। ७६ ।
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु बर्द्धयेत् ।
यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत् ।। ७७ ।

द्वादशाङ्गुलाम् । द्वादशांशोच्छ्रितां कुर्यात्किञ्चित्कुम्भनिवेशिनीम्" ।। इति । क्वचिदेकाङ्गुलोऽप्युच्छ्राय उक्तो यन्नारदीये—"कुण्डत्र्यंशेन विस्तारो योनेरुच्छ्रायतोऽङ्गुला । कुण्डार्द्ध न तु दीर्घा स्यात्" इति । त्रैलोक्यसारेऽपि—"दीर्घात्सूर्य्याङ्गुला योनिस्त्र्यंशोना विस्तरेण तु । एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु" इति । पिङ्गलामतेऽपि - "विस्तारोऽष्टाङ्गुलो योनेरुच्छ्रायोऽङ्गुलसम्मितः" इति । अन्यत्रापि—"उत्सेधमङ्गुलमितमि"ति । तेन द्व्यङ्गुलोच्छ्रायैकाङ्गुलोच्छ्राययोर्विकल्पः । अष्टाङ्गुलो विस्तारस्त्वादिभागे, अग्रे संकुचितत्वात् । अश्वत्थपत्रवदित्युक्तेः, योनिमध्ये किञ्चिन्निम्नं कार्यम् । तदुक्तं त्रैलोक्यसारे—"मध्ये त्वाज्यधृतिस्तथे"ति । साम्प्रदायिका अपि एतादृशीमेव योनिं मन्यन्ते । अन्ये तु षट्चतुर्द्व्यङ्गुलेति समुच्चितमायामादिषु सम्बध्यते । तेन द्वादशाङ्गुलविस्तारा द्वादशाङ्गुलदीर्घा द्वादशाङ्गुलोच्चा योनिः कार्येत्याहुः । तदुक्तं पञ्चरात्रे—"अर्काङ्गुलोच्छ्रयां योनिं विदध्यात्तावदायतामि"ति । अन्यत्रापि—"द्वादशस्वरूपत्वाद् योनिः स्याद् द्वादशाङ्गुला । उत्सेधायामतस्तुल्ये"ति । एतत्पक्षद्वयमपि यथास्वगुरुसम्प्रदायमूहनीयम् । इदं तूक्तप्रमाणं त्रिमेखलापक्षे । यदा द्वादशाङ्गुलमेखलापक्षस्तन्मते योनिरुक्ता प्रयोगसारे—"सात्त्विकी मेखला पूर्वा विस्तृत्या द्वादशाङ्गुला । द्वितीया राजसी प्रोक्ता मेखलाष्टाङ्गुलैस्ततः ।। तृतीया मेखला ख्याता तामसी चतुरङ्गुला । पृथक् विस्तारमेतासु चतुरङ्गुलमानतः ।। स्थितां प्रतीच्यामायामे सम्यक् पञ्चदशाङ्गुलाम् । द्विपञ्चाङ्गुलविस्तारां षट्चतुर्द्व्यङ्गुलां क्रमात् ।। व्यक्ताश्वत्थदलाकारां निम्नां कुण्डे निवेशिताम् । त्रयोदशाङ्गुलोत्सेधां योनिं कुण्डस्य कारयेत्" ।। इति । प्रतीच्यामिति एककुण्डपक्षानुसारेणेति ज्ञेयम् । **एकाङ्गुलमिति** । एतेन चतुर्विंशांशेन सर्वत्र योन्यग्रमपि ईषदधोमुखं कुण्डप्रविष्टं कुर्यादित्युक्तम् । तदुक्तं नारदीये—"कुण्डाष्टीबोधिपत्रवत्" इति । अष्टी योन्यग्रम्, कुण्डप्रविष्टाग्रेत्यर्थः । त्रैलोक्यसारेऽपि—"प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा । कुम्भद्वयसमायुक्ता चाश्वत्थदलवन्मते"ति । वायवीयसंहितायामपि—"मेखलामध्यतः कुर्यात् पश्चिमे दक्षिणेऽपि वा । शोभनां मध्यतः किञ्चित् निम्नामुन्मूलिकां शनैः ।। अग्रेण कुण्डाभिमुखां किञ्चिदुत्सृष्टमेखलाम्" ।। इति । अत्र ग्रन्थगौरवभयाद् दशहस्तकुण्डान्तं प्रत्येकं योनितदग्रादीनां मानं नोक्तं तथापि किञ्चिदुच्यते—"आयामश्चार्द्धविस्तृत्या सत्र्यंशोनाऽथ विस्तृतिः । विस्तारतुर्य्योन्नतिः स्यादुन्नत्यर्द्धात्तदग्रकम् ।। एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् । यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत्" ।। इति तु गणितापटून् प्रति स्थूलमानेनोक्तं न तु सम्यक् गणनाभिप्रायमिति ।।७५-७७।

स्थलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम् ।
नार्पयेत्कुण्डकोणेषु योनिं तां तन्त्रवित्तमः ॥ ७८ ।
कुण्डानां कल्पयेदन्तर्नाभिमम्बुजसन्निभाम् ।
तत्तत्कुण्डानुरूपं वा मानमस्य निगद्यते ॥ ७९ ।
मुष्ट्यरत्न्येकहस्तानां नाभिरुत्सेधतारतः ।
द्वित्रिवेदाङ्गुलोपेताः कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ॥ ८० ।
यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ।
योनिकुण्डे योनिमब्जकुण्डे नाभिं विवर्जयेत् ॥ ८१ ।
नाभिक्षेत्रं त्रिधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् ।
बहिरंशद्वयेनाष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत् ॥ ८२ ।

नालमाह—**स्थलादिति**। स्थलादारभ्य योन्या नालं स्यात् । स्थलादारभ्येत्यनेन बाह्यमेखलालग्नं नालं कार्यमित्युक्तम् । तेन चतुरङ्गुलोत्सेधविस्तारां बाह्यमेखलासंदष्टां वेदीं कृत्वा तदुपरि नालं स्थापयेदित्यर्थः । कथं मध्ये सरन्ध्रकं यथा भवति तथा मध्ये मध्यमेखलोपरि परिधिपरिस्तरणार्थं रन्ध्रं विधाय अन्यो मध्यभागः पूरणीय इत्यर्थः । तदुक्तं पञ्चरात्रे—"स्थलादारभ्य योनिः स्याद्बाह्यमेखलया समा" इति । यस्तु "मध्ये सरन्ध्रकमि"ति नालविशेषणमित्यवदत् स भ्रान्त एव । यतः सरन्ध्रस्यैव नालशब्दवाच्यत्वात् । तस्य सरन्ध्रकथने तस्यादृष्टार्थापत्तेश्च । न च नालाद् बाह्ये परिध्यादिस्थापनमिति वाच्यम्, दृष्टेनादृष्टबाधायोगात् । परिधिपरिस्तरणस्थलाभावाच्च । प्रयोगसारे तु—"योन्याः पश्चिमतो नालमायामे चतुरङ्गुलम् । त्रिद्वयेकाङ्गुलविस्तारं क्रमान्न्यूनाग्रमिष्यते" ॥ इति ॥७८।

नाभिमाह—**कुण्डानामिति**। कुण्डानामन्तर्नाभिं कल्पयेत् । कुण्डाकारं पद्माकारं वा नाभिं कृत्वा खातमध्ये स्थापयेदित्यर्थः । "आतपे क्षत्रिये नाभिः प्राण्यङ्गे तु द्वयोरिति" नाभिशब्दः पुलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ ७९ ।

उत्सेधतारतः। उच्चत्वविस्ताराभ्याम् । अत्रापि प्राग्वदेकहस्तस्य सर्वकुण्डप्रकृतिभूतत्वात् । कुण्डविस्तारषष्ठांशेन विस्तृता तदर्द्धोच्चा इत्युक्तं भवति । अम्बुजसादृश्यमेवाह—नाभिरिति ॥ ८०-८१ ।

कुर्वीतेति। "अंशेनेति" शेषः । उक्तं च नारायणीयेऽपि—"पार्श्वे योगभुवः खाते कुण्डे सन्नाभिमेखला" इति ॥ ८२ ।

मुष्टिमात्रमितं कुण्डं शतार्द्धे संप्रचक्षते ।
शतहोमेऽरत्निमात्रं हस्तमात्रं सहस्रके ॥ ८३ ॥
द्विहस्तमयुते लक्षे चतुर्हस्तमुदीरितम् ।
दशलक्षे तु षड्हस्तं कोटयामष्टकरं स्मृतम् ॥ ८४ ॥
एकहस्तमितं कुण्डमेकलक्षे विधीयते ।
लक्षाणां दशकं यावत्तावद्धस्तेन वर्धयेत् ॥ ८५ ॥
दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शस्यते ।
सर्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम् ॥ ८६ ॥
पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धेन्द्वाभं शुभप्रदम् ।
शत्रुक्षयकरं त्र्यस्रं वर्तुलं शान्तिकर्मणि ॥ ८७ ॥
छेदमारणयोः कुण्डं षडस्रं पद्मसन्निभम् ।
वृष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमीरितम् ॥ ८८ ॥

उक्तमुष्टयादिकुण्डानां विनियोगमाह—**मुष्टीत्यादि** कोटयामष्टकरमित्यन्तेन । शतहोमे अरत्निमात्रमिति च्छेदः । तदुक्तम्—"मुष्टिमानं शतार्द्धे तु शते वारत्निमात्रकम्" इति । संहितायां तु—"कुण्डं च कोटिहोमेऽपि तदर्द्धेऽपि कराष्टकम्" इति ॥ ८३-८४ ।

पक्षान्तरमाह—**एकेति** । इदं तु पुष्पाज्याद्यल्पद्रव्यविषयमेककर्तृकहोमपरं वा पञ्चकरपर्यन्तम् । तदूर्ध्वं तु बृहद्द्रव्यविषयमनेककर्तृकविषयं वा ज्ञेयम् । कोट्यामष्टकरमित्यनेन विकल्पो दशहस्तमित्यस्य । सिद्धान्तशेखरे तु विशेषः—"लक्षार्द्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् । कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशलक्षाहुतौ क्रमात् ॥ षड्ढस्तं लक्षविंशत्यां कोटयर्द्धे सप्तहस्तकम्" ॥ इति । अन्यत्रापि—'केचिद्धस्तं लक्षहोमे द्विहस्तं लक्षद्वन्द्वे, वह्निहस्तं त्रिलक्षे । होमे कुण्डे वेदलक्षेऽब्धिहस्तं प्राहुर्दोष्णाम्पञ्चकम्पञ्चलक्षे ॥ रसलक्षे रसहस्तं सप्तकरं सप्तलक्षे स्यात् । वसुहस्तं वसुलक्षे नवलक्षे नवकरङ्कुण्डम् ॥ दशलक्षे दशहस्तं दशकरमेवेह कोटिहोमेऽपि । दशहस्तान्न हि कुण्डं परमस्ति महीतलेऽमुष्मिन्नि"ति ॥ अथ कुण्डानां फलविशेषानाह—**सर्वेति** ॥८५-८७ ।

छेद उच्छेदः । उच्चाटनमिति यावत् । अयं च फलविशेषः पूर्वोक्ततत्तद्दिशि कुण्डकरण एव ज्ञेयः । तदुक्तं कामिके—"ऐन्द्र्यां स्तम्भे चतुष्कोणमग्नौ भोगे भगाकृति । चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये द्वेषे निर्ऋतिकोणकम् ॥ वारुण्यां शान्तिके वृत्तं षडस्त्र्युच्चाटनेऽनिले । उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्रयामष्टास्त्रि मुक्तिदम्" ॥ इति । पिङ्गलामतेऽपि—कुण्डं कुशेशयाकारमुत्तरे वश्यकर्मणि । षडस्त्र्युच्चाटने वायावर्द्धेन्दुर्मारणे यमे ॥ वेदास्रं स्तम्भने प्राच्यामाकर्षेऽग्नौ भगाकृति । वारुण्यां शान्तिके वृत्तमीशे

विप्राणां चतुरस्रं स्याद्राज्ञां वर्तुलमिष्यते ।
वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यस्रमीरितम् ॥ ८९ ।
चतुरस्रं तु सर्वेषां केचिदिच्छन्ति देशिकाः ।
कुण्डरूपं तु जानीयात्परमं प्रकृतेर्वपुः ॥ ९० ।

त्वष्टास्रि मुक्तिदम्" ॥ इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—"योन्याख्यमुच्यते कुण्डमाग्नेय्यामुत्तरामुखम् । प्रजावृद्धौ च तापे स्यादर्द्धचन्द्रमथोच्यते ॥ याम्ये तन्मारणे शस्तमुत्तराभिमुखं सदा । नैर्ऋते त्र्यस्रिकुण्डं स्याद्विद्वेषे पूर्ववक्त्रकम् ॥ वृत्तं कुण्डमथो वक्ष्ये वारुण्यां शान्तिके हितम् । षडस्रमुच्यते कुण्डं वायावुच्चाटने पटु ॥ पद्मकुण्डमथो वक्ष्ये सौम्ये तत्पुष्टिवर्द्धनम् । वक्ष्ये कुण्डमथाष्टास्रमीशाने सर्वकामदम्" ॥ इति । अत्र दीक्षाङ्गतया क्रियमाणयाऽष्टकुण्ड्या संयोगपृथक्त्वन्यायेन तत्तत्कुण्डोक्तफलसिद्धिरपि ज्ञेया । क्रियासारेऽपि—"पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तं कुण्डं तालप्रमाणकम् । उक्तं चरार्चने चैव न स्थिरे तु चतुर्मुख ! ॥ कुण्डमत्रोक्तमार्गेण निर्माय्याथ सलक्षणम् । क्षत्रियोऽपि समृद्धो वा शूद्रस्ताम्रेण बन्धयेत् ॥ तदलाभे त्विष्टकाभिः सम्बध्य सुदृढं यथा । पूर्वोदितप्रकारेण मृदया लेपयेत्तथा ॥ ताम्रेण लक्षणोपेतं कुर्यान्मृत्तिकयाऽपि वा । एतत् कुण्डं चरार्चायां गृह्णीयान्न स्थिरार्चने ॥" अत्र च पूर्ववाक्यैकवाक्यतया तालप्रमाणत्वं ज्ञेयम् । "अम्लेन ताम्रकं कुण्डं मृन्मयं गोमयाम्भसा । सौधं च सुधया सम्यक् शोधयेदमरर्षभ ॥ मृन्मयानां तु कुण्डानां परितः सन्धिभिः सह । रक्तमृच्छालिपिष्टाभ्यां भूषयेद्दृक्प्रियं यथा" ॥ इति ।

अत्रोक्तकुण्डानां न्यूनत्वे आधिक्ये अन्यथाभावे दोषमाह विश्वकर्मा—"खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः । वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं छिन्नमेखले ॥ मेखलारहिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंक्षयः । भार्याविनाशनं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ॥ अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत्कण्ठवर्जितम्" ॥ इति । आगमान्तरेऽपि—"मानाधिके भवेन्मृत्युर्मानहीने दरिद्रता" इत्यादि । क्रियासारेऽपि—"न्यूनाधिकप्रमाणं यत् कुण्डं जर्जरमेखलम् । शृङ्गाररहितं यच्च यजमानविनाशकृत्" ॥ इति । वसिष्ठसंहितायामपि—"अनेकदोषदं कुण्डमत्र न्यूनाधिकं यदि । तस्मात्सम्यक् परीक्ष्येदं कर्त्तव्यं शुभमिच्छता" ॥ इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—"मानहीने महाव्याधिराधिके शत्रुवर्द्धनम् । योनिहीने त्वपस्मारो वाग्दण्डः कण्ठवर्जिते" ॥ इति । जयद्रथयामलेऽपि—"सूत्राधिके सुहृद्द्वेषो मानहीने दरिद्रता । वाग्रोधः कण्ठहीने स्यादसिद्धिर्न्यूनखातके ॥ अधिके चाऽसुरो भोगो मानेनाधिकमेखले । व्याधयः सम्प्रवर्द्धन्ते वीतोष्ठे स्यादपस्मृतिः ॥ उच्चाटः स्फुटिते च्छिद्रसंकुले वाच्यता भवेत्" ॥ इति । अस्यापि क्रियासारे आवश्यकतोक्ता—"दिग्देशकुण्डनिर्मुक्तो योऽनलो लौकिको हि सः । तस्माद्दिग्देशकुण्डानि संग्राह्याण्युक्तलक्षणैः ॥ कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्" ॥ इति ॥ ८८-९० ।

प्राच्यां शिरः समाख्यातं बाहू दक्षिणसौम्ययोः ।
उदरं कुण्डमित्युक्तं योनिः पश्चिमतो भवेत् ॥ ६१ ।
नित्यं नैमित्तिकं होमं स्थण्डिले वा समाचरेत् ।
हस्तमात्रेण तत्कुर्याद्वालुकाभिः सुशोभनम् ॥ ६२ ।
अङ्गुलोत्सेधसंयुक्तं चतुरस्रं समं ततः ।
एवं प्रोक्तानि कुण्डानि कथ्यन्ते स्रुक्स्रुवौ ततः ॥ ६३ ।
प्रकल्पयेत्स्रुचं यागे वक्ष्यमाणेन वर्त्मना ।
श्रीपर्णीशिंशपाक्षीरशाखिष्वेकमयं गुरुः ॥ ६४ ।
गृहीत्वा विभजेद्धस्तमात्रं षट्त्रिंशता पुनः ।
विंशत्यंशैर्भवेद्दण्डो वेदी तैरष्टभिर्भवेत् ॥ ६५ ।

कुण्डं खातरूपं योनिः, पश्चिमत इति नित्याभिप्रायेण एककुण्डाभिप्रायेण च ग्रन्थकृदुक्तिः ॥ ६१ ॥

कुण्डानुकल्पमाह—**नित्यमिति** । **अङ्गुलोत्सेधसंयुक्तमिति** । अङ्गुलं पूर्वोक्तलक्षणम्, यद्वा, अङ्गुलानां हस्तशाखानां चतसृणां य उत्सेधस्तद्युक्तम्, यदाहुः—"स्थण्डिलं रत्निमात्रायामं चाङ्गुष्ठपर्वोन्नतमपि सुसमं निर्मितं वालुकाभिः ॥ चतुःकोणमध्याङ्गुलोत्सेधमेके बुधा हस्तविस्तारयुक्तन्तदाहुरिति" । इदमल्पहोमविषयमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं वसिष्ठसंहितायाम् —"इषुमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्मणि" इति । क्रियासारे तु स्थण्डिले देशविशेषोऽप्युक्तः—"होमोऽष्टदिक्षु प्राक्प्रह्वः प्रागुदक्प्रवणोऽथवा । उदक्प्रह्वः प्रदेशो वा स्थण्डिलस्य स्थलं स्मृतम्" ॥ इति । पिङ्गलामते तु विशेषः—"होमे प्रशस्यते कुण्डं स्थण्डिलं वा हसन्तिकेति" । वायवीयसंहितायामपि—"अथाग्निकार्यं वक्ष्यामि कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा । वेद्यां वाऽथायसे पात्रे मृन्मये वा नवे शुभम्" ॥ इति । "स्थण्डिलं वालुकाभिर्वा रक्तमृद्रजसापि वा" इति क्रियासारे विशेषः । होमे अग्निचक्रमपि विलोकनीयम् । तदुक्तमन्यत्र—"नवकोष्ठं समालिख्याथेशनैर्ऋतयोः क्रमात् । वारीडैन्द्रे वायुवह्न्योर्दक्षिणोत्तरयोर्न्यसेत् ॥ सूर्यादीन् मध्यकोष्ठे तु केतुं न्यस्य फलं दिशेत् । आदित्ये च भवेच्छोको बुधे धनसमागमः ॥ शुक्रस्थानेऽर्थलाभः स्याच्छनिर्हानिकरो भवेत् । चन्द्रे लाभं विजानीयाद्भौमे च वधबन्धनम् ॥ गुरुः स्यादर्थलाभाय राहुर्हानिकरो मतः । केतुना मृत्युमाप्नोति ह्यग्निचक्रे सदैव हि ॥ त्रयं त्रयं च गणयेत् सूर्यर्क्षाद्दिनभावधि । नित्ये नैमित्तिके दुर्गाहोमादौ न विचारयेत् ॥" इति । उक्तमुपसंहरन् वक्ष्यमाणमवतारयति—**एवमिति** । स्थण्डिलस्यापि कुण्डानुकल्पत्वेनोक्तत्वात् कुण्डानामेवोपसंहारः कृत इति ज्ञेयम् ॥ ६२-६३ ।

स्रुचो लक्षणमाह—**प्रकल्पयेदिति** । श्रीपर्णी काश्मरी । क्षीरशाखिनो न्यग्रोधादयः ॥ ६४-६५ ।

एकांशेन मितः कण्ठः सप्तभागमितं मुखम् ।
वेदित्र्यंशेन विस्तारः कण्ठस्य परिकीर्तितः ॥ ९६ ।
अग्रं कण्ठसमानं स्यान्मुखे मार्गं प्रकल्पयेत् ।
कनिष्ठाङ्गुलिमानेन सर्पिषो निर्गमाय च ॥ ९७ ।
वेदिमध्ये विधातव्या भागेनैकेन कर्णिका ।
विदधीत बहिस्तस्या एकांशेनाभितोऽवटम् ॥ ९८ ।
तस्य खातं त्रिभिर्भागैर्वृत्तमर्द्धांशतो भवेत् ।
अंशेनैकेन परितो दलानि परिकल्पयेत् ॥ ९९ ।
मेखला मुखवेद्योः स्यात्परितोऽर्द्धांशमानतः ।
दण्डमूलाग्रयोः कुम्भौ गुणवेदाङ्गुलैः क्रमात् ॥१००।
गण्डीयुगं यमांशः स्याद्दण्डस्यानाह ईरितः ।
षड्भिरंशैः पृष्ठभागो वेद्याः कूर्माकृतिर्भवेत् ॥१०१।

वेदित्र्यंशेनेति । पादोनत्र्यंशैः कण्ठान्तस्थो विष्कम्भ इत्यर्थः । स च तत्परिध्यानयनेन ज्ञेयः । **अग्रमिति** । अग्रं मुखं कण्ठसमानं वेदोतृतीयांशविस्तारं सर्वेषां दैर्घ्यस्योक्तत्वात् । सर्पिषो निर्गमायेत्युक्तेः । मार्गमिति । कण्ठवेदीपरिधिभेदिनम् । तदुक्तं मन्त्रमुक्तावल्याम्—"कण्ठाधः कारयेन्मार्गं विद्वानाज्यस्य निर्गमे । वेध च मुखतः कुर्यात्तप्तलोहशलाकया" ॥ इति । वशिष्ठसंहितायामपि—"सुषिरं कण्ठदेशे स्याद् विशेद्यावत्कनीयसम्" इति ॥ ९६-९७ ।

वेदीति । कर्णिका तु खातमध्ये उच्चा रक्षणीया । तस्याः कर्णिकाया बहिः । अभितः सर्वतः । तेनांशद्वयं संगृहीतम् । अवटो गर्त्तः ॥ ९८ ।

त्रिभिर्भागैः अङ्गुलद्वयेनेत्यर्थः । बहिरित्यवटस्य परित इति । वृत्तम्परितस्तेनांशद्वयं सङ्गृहीतम् ॥ ९९ ।

मुखवेद्योः परितः । अर्द्धांशमानतो मेखला स्यादित्यन्वयः । तेनार्द्धांशेन मुखेऽपि मेखला कार्या, स च वृत्ताकारा भवति । तत एकेन कर्णिका द्वाभ्यामवट एकेन वृत्तम् । अंशद्वयेन दलानि । एकांशेन मेखला । अर्थादर्द्धभागेन परितः समचतुरस्रसीमा घटना कार्या । तदुक्तं मन्त्रमुक्तावल्याम्—"अर्द्धाङ्गुला भवेच्छोभा समा वा चित्रिताऽपि वा" इति । अत्राङ्गुलशब्दोंऽशवाची । एवमष्टापि भागा उपयुक्ताः । सीम्नः कोणेषु वल्यादि चित्रं कार्यमुपदेशात् । दण्डेति । अत्रांशप्रकरणाद् अङ्गुलशब्दोंऽशवाची तेन मूले त्र्यंशेन मूलभागमुखः । अग्रे तु चतुरंशेन वेदिलग्नमुखः कार्यः । क्रमादित्यग्रेऽप्यन्वेति ।

हंसस्य वा हस्तिनो वा पोत्रिणो वा मुखं लिखेत् ।
मुखस्य पृष्ठभागेऽस्याः सम्प्रोक्तं लक्षणं स्रुचः ॥ १०२ ।
स्रुचश्चतुर्विंशतिभिर्भागैरारचयेत्स्रुवम् ।
द्वाविंशत्या दण्डमानमंशैरेतस्य कीर्तितम् ॥ १०३ ।
चतुर्भिरंशैरानाहः कर्षाज्यग्राहि तच्छिरः ।
अंशद्वयेन निखनेत्पङ्के मृगपदाकृति ॥ १०४ ।
दण्डमूलाग्रयोर्गण्डी भवेत्कङ्कणभूषितः ।
स्रुवस्य विधिराख्यातः कथ्यते मण्डलान्यथ ॥ १०५ ।

तत्र मूलकुम्भलग्ना द्व्यंशा अन्यत्र लग्नापि द्व्यंशा गण्डी कङ्कणाकारा कार्या । युगशब्दस्य "युगं युग्मे कृतादिष्वि'ति कोशाद् वाच्ये द्वित्वार्थे सम्भवति लक्षणाङ्गीकरणे प्रमाणाभावात् । तदुक्तं सोमशम्भुना—"मूले चाग्रे च दण्डस्य गण्डी कङ्कणवद्भवेत्" इति । एतेनैकादशांशा जाताः, मध्ये नवांशमितो धारणार्थं दण्डोऽवशिष्यते । तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—"रसाङ्गुष्ठैर्भवेद्दण्डः" इति । अत्रापि द्व्यङ्गुलशब्देनाङ्गुलानि गृह्येरंस्तदा सार्द्धास्त्रयोंऽशा दण्डोऽवशिष्यते । ततो धारणार्थमवकाश एव न स्यात् । दण्डस्यानाहो विशालता षड्भिरंशः कार्यो वेद्याः पृष्ठभागः कूर्माकृतिरिति पृथगेव । ये तु दण्डस्यानाहो दैर्घ्यमीरितमिति पृथग्योजयन्ति । षड्भिरंशैर्वेद्याः पृष्ठभागः कूर्माकृतिरिति च योजयन्ति, ते बभ्रमुरेव । आनाहशब्दस्य दैर्घ्यवाचित्वाभावात् । दैर्घ्यस्य च प्रागुक्तत्वात् । तदुक्तं मन्त्रमुक्तावल्याम्—"षडङ्गुलपरीणाहो दण्डमध्य उदाहृतः" इति । कूर्माकृतिरित्यत्र षड्भिरंशैरित्यस्यानर्थक्याच्च ॥१००-१०१ ।

अस्याः स्रुचो मुखस्य पृष्ठभागे हंसादेर्मुखं लिखेदिति सम्बन्धः । पोत्रिणो वराहस्य ॥ १०२ ।

स्रुवलक्षणमाह—**स्रुच इति** । चतुर्भिरंशैरानाहो विस्तारः । एतस्येति सम्बन्धः । यत् मन्त्रमुक्तावल्याम् –"दण्डो वेदाङ्गुलैर्भवेत्" इति । कर्षेति । कर्षलक्षणन्तु "माषो दशगुञ्जः स्यात् षोडशमाषो निगद्यते कर्षः" इति । अंशद्वयेन तच्छिरः कुर्यात् । तत्कर्षाज्यग्राहि पङ्के मृगपदाकृति यथा स्यादेवं निखनेदिति सम्बन्धः, कङ्कणभूषित इत्युक्तेः । गण्डीशब्दोऽत्र घटपर्यायः । तदुक्तं मन्त्रमुक्तावल्याम्—"मूलाग्रयोः कारयेद् द्वौ कुम्भौ चातिमनोहरौ" इति । तौ च विशेषानभिधानात् प्राग्वत् कार्य्यौ । कङ्कणमपि प्राग्वत् कार्यम् । अन्यत्र विशेषः—"तदलाभे पलाशस्य पर्णाभ्यां हूयते हविः" इति । अत्र पर्णाभ्यामिति मध्यमपर्णाभ्यामिति

चतुरस्रे चतुष्कोष्ठे कर्णसूत्रसमन्विते ।
चतुर्ष्वपि च कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयम् ।।१०६।
मध्ये मध्ये यथा मत्स्या भवेयुः पातयेत्तथा ।
पूर्वापरायते द्वे द्वे मन्त्री याम्योत्तरायते ।।१०७।
पातयेत्तेषु मत्स्येषु समं सूत्रचतुष्टयम् ।
पूर्ववत्कोणकोष्ठेषु कर्णसूत्राणि पातयेत् ।।१०८।
तदुद्भूतेषु मत्स्येषु दद्यात्सूत्रचतुष्टयम् ।
ततः कोष्ठेषु मत्स्याः स्युस्तेषु सूत्राणि पातयेत् ।।१०९।
यावच्छतद्वयं मन्त्री षट्पञ्चाशत्पदान्यपि ।
तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् ।।११०।

ज्ञेयम्, "मध्मेन पर्णन जुहोति" इति श्रुतेः । वायवीयसंहितायामपि—"स्रुक्स्रुवौ तैजसौ ग्राह्यौ न कांस्यायससीसकौ । यज्ञदारुमयौ वापि तान्त्रिकैः शिल्पिसंमतौ ॥ पर्णं वा ब्रह्मवृक्षादेरच्छिद्रं मध्य उच्छ्रितम्" ॥ इति । अन्यत्र तु—"पलाशपर्णाभावे तु पर्णैर्वा पिप्पलोद्भवैः" इति । संहितायामपि—"पलाशपत्रे निश्छिद्रे रुचिरे सुक्स्रुवौ मुने ! । विदध्याद्वाश्वत्थपत्रे संक्षिप्ते होमकर्मणि" ॥ इति ॥ १०३-१०५ ।

अथ वेदिकायां सर्वतोभद्रादिमण्डलरचनामाह—**चतुरस्र इति** । वास्तुमण्डलोक्त-प्रकारेण कर्णसूत्रद्वयसहितं चतुष्कोष्ठयुक्तं चतुरस्रं कुर्यादित्यर्थः ॥ १०६ ।

श्लोकद्वयेन षोडशकोष्ठोत्पादनप्रकारमाह—**चतुर्ष्विति** । चतुर्षु कोणसूत्रचतुष्कं तथा दद्याद्यथा मध्ये मध्ये मत्स्या भवेयुः । मन्त्री तेषु मत्स्येषु द्वे पूर्वापरायते । इदं समं सूत्रचतुष्टयं पातयेदिति सम्बन्धः । एवं षोडशकोष्ठी सम्पन्ना भवति ।।१०७।

चतुःषष्टिकोष्ठोत्पादनप्रकारं सार्द्धपद्येनाह—**पूर्ववदिति** । तत्र प्रकारः—कोणगतचतुष्कोष्ठेषु पूर्ववत् कर्णसूत्रचतुष्कं दत्त्वा तदुत्पन्नमत्स्यचतुष्केषु पूर्ववद् द्वे प्रागग्रे द्वे उदगग्रे सूत्रे । इदं सूत्रचतुष्टयं दद्यात् । एतत्सूत्रचतुष्कपातोत्पन्नान्तराल-कोष्ठमत्स्यचतुष्के पुनर्द्वे प्रागग्रे द्वे उदगग्रे सूत्रे दद्यात् । एवं चतुष्षष्टिकोष्ठानि सम्प-द्यन्ते ॥ १०८-१०९ ।

तेनैव विधिनेत्यस्यायमर्थः । कोणकोष्ठचतुष्के पूर्ववत् कर्णसूत्रचतुष्टयं दत्त्वा तदुत्पन्नमत्स्यचतुष्के द्वे प्रागग्रे द्वे उदगग्रे सूत्रे दद्यात् । तत एतत्सूत्रचतुष्क-पातोत्पन्नान्तरालकोष्ठमत्स्येषु षट् प्रागग्राणि षट् उदगग्राणि सूत्राणि दद्यात् । एवं द्वे शते षट्पञ्चाशत्कोष्ठानि सम्पद्यन्ते ॥ ११० ।

षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत्पद्मं सलक्षणम् ।
बहिः पङ्क्त्या भवेत्पीठं पङ्क्तियुग्मेन वीथिकाम् ॥१११॥
द्वारशोभोपशोभास्रान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत् ।
शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री ततः पद्मं समालिखेत् ॥११२॥
पद्मक्षेत्रस्य सन्त्यज्य द्वादशांशं बहिः सुधीः ।
तन्मध्यं विभजेद् वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः ॥११३॥
आद्यं स्यात्कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् ।
तृतीयं पद्मपत्राणामुक्तांशेन दलाग्रकम् ॥११४॥
बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानेन विधिना सुधीः ।
निधाय केसराग्रेषु परितोऽर्द्धनिशाकरान् ॥११५॥

कोष्ठानां विनियोगमाह—**षट्त्रिंशतेति** । पद्मलेखनप्रकारमनन्तरमेव वक्ष्यति—**बहिरिति** । त्रिषु स्थानेष्वन्वेति । बहिः अष्टाविंशतिकोष्ठात्मिकया वक्ष्यमाणरीत्या पीठं कुर्यात् । तद्बहिः पङ्क्तियुग्मेन परितः अशीतिकोष्ठात्मकेन वक्ष्यमाणरीत्या वीथिकां कुर्यात् । तद्बहिः परितः शिष्टाभ्यां द्वादशोत्तरशतकोष्ठाभ्यां द्वाराणि शोभा उपशोभाः, अस्रान् कोणान् वक्ष्यमाणरीत्या कुर्यात् ॥ १११-११२ ।

पद्मकरणप्रकारमाह—**पद्मेति** । तत्र षट्त्रिंशत्पदात्मकं पद्मक्षेत्रं तद् दिक्त्रलद्वयेन कर्णसूत्रद्वयेन चाष्टधा भेदितं वर्तते । तान्येव सूत्राणि पत्रमध्यसूत्राणि । तत्र प्रकारः—पद्मक्षेत्रायामं द्वादशधा विभज्य एकांशं सर्वतो बहिस्त्यजेत् । ततो दशभागान् षोढा विभज्य मध्ये सूत्रादि संस्थाप्य अंशद्वयेनैकं वृत्तम् । तदुपर्यंशद्वयेनापरं तदुपर्य्यंशद्वयेनान्यदिति वृत्तत्रयं कुर्यात् ॥ ११३ ।

आद्यमित्याद्युक्तिस्तु वक्ष्यमाणाङ्गावरणादीनां स्थानसूचनायेत्यवधेयम् । उक्तांशेनेति द्वादशांशेन । तत्र वृत्तमग्रे वक्ष्यति ॥ ११४ ।

बाह्येति । बाह्ये यत्पत्रवृत्तं तस्य यदन्तरालं तस्य मानेन सुधीः केसराग्रेषु केसरवृत्ताग्रेषु निधाय "सूत्रादिम्" इति शेषः । विधिना परित उभयतः "पद्ममध्य-सूत्राणाम्" इति शेषः । अर्द्धनिशाकरान् लिखित्वा सन्धिसंस्थानि अर्द्धनिशाकर-संस्थानि चत्वारि सूत्राणि तत्र पातयेदिति सम्बन्धः । मानवद्विधिनेति पाठे बाह्यवृत्तान्त-रालस्य यन्मानं तेन तुल्येन विधिना तेन मानेनेत्यर्थः । तत्रायं विधिः-पत्रवृत्तान्तराल-मिति सूत्रं केसरवृत्तदिक्सूत्रसम्पाते संस्थाप्य तद्दिक्सूत्रोभयतः पत्रवृत्तस्पर्शि केसरवृत्तलग्नान्तद्वयमर्द्धचन्द्रं लिखेत् । एवं चतुर्षु दिक्सुत्रेषु चतुर्षु कोणसूत्रेषु च कृतेषु अष्टार्द्धचन्द्रा जायन्ते । एतच्च केसराग्रेष्विति बहुवचनादेव लभ्यते, यतोऽष्टपत्रमध्येऽष्टौ

लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत् ।
दलाग्राणां च यन्मानं तन्मानं वृत्तमालिखेत् ।।११६।
तदन्तराले तन्मध्यसूत्रस्योभयतः सुधीः ।
आलिखेद्बाह्यहस्तेन दलाग्राणि समन्ततः ।।११७।
दलमूलेषु युगशः केसराणि प्रकल्पयेत् ।
एतत्साधारणं प्रोक्तं पङ्कजं तन्त्रवेदिभिः ।।११८।
पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्जयेत् ।
अवशिष्टैः पदैर्विद्वान् गात्राणि परिकल्पयेत् ।।११९।

केसरावस्थानानि ततोऽष्टदलसिद्धिरिति । ततोऽर्द्धचन्द्रयोः परस्परसम्पातरूपाष्टसन्धिषु सम्मुखीनयोर्द्वयोरेकैकं सूत्रं दद्यात् । एवमष्टपत्राणामपि अष्टौ सीमारेखा उत्पद्यन्ते । सन्ध्यधोवर्त्तिसीमारेखोभयतः स्थितोऽर्द्धनिशाकरांशो मार्जनीयः । तदुक्तम्—"दलप्रसिद्ध्यै दलमध्यसन्धौ निधाय सूत्रं तु दलान्तरालम् । दलान्तरालोभयसम्भ्रमोत्थैः शशाङ्कखण्डैस्तु दलं प्रसिध्येत्" ।। इति । अन्यत्रापि—"उक्तक्षेत्रस्य दिक्सूत्रे संस्थाप्यान्यद्विमृज्य तु । प्रसार्य कोणसूत्रे द्वे वृतदिङ्मत्स्यमानतः ।। निधाय केसराग्रेषु दलसन्धींस्तु लाञ्छयेत् । पातयित्वा तु सूत्राणि तत्र पत्राष्टकं लिखेत्" ।। इति ।। ११५ ।

चतुर्थं वृत्तमाह—**दलेति** । दलाग्राणां यन्मानं बहिस्त्यक्तद्वादशांशरूपं तन्मानं चतुर्थवृत्तं कुर्यात् ।। ११६ ।

दलाग्रकरणप्रकारमाह—**तदिति** । तदन्तराले कृतदलाग्रवृत्तान्तराद्बहिस्त्यक्तद्विदले । तन्मध्यसूत्रस्य पत्रमध्यसूत्रस्योभयतः बाह्यहस्तेन समन्ततो दिक्षु विदिक्ष्वपि । दलाग्राणि सुधीरालिखेदिति सम्बन्धः । तत्र प्रकारः—चतुर्थवृत्तान्तराले यत्र मध्यसूत्रस्योभयतः सन्धिसूत्रस्याग्रे सूत्रादि निधाय पत्रस्पृष्टपत्रमध्यवृत्ततो दलाग्रवृत्तपत्रमध्यसूत्रसम्पातपर्यन्तं सूत्रद्वयं दद्यात् । तत्र सूत्रप्रान्त एकः पत्रस्पर्शी द्वितीयो दलाग्रमध्यसूत्रसम्पातस्पर्शी सूत्रद्वयाग्रभागश्च परस्पराभिमुखो यथा स्यादित्येतदर्थं बाह्यहस्तेनेत्युक्तम् । ततः कर्णिकावृत्तं त्यक्त्वा बाह्यस्थत्रीणि वृत्तानि पद्मपत्रमध्यरेखाश्च सर्वं सम्यङ् मार्जयेत् । यथाऽष्टदलं पद्मं दृष्टिमनोहरं दृश्येत ।। ११७ ।

केसरप्रकारमाह—**दलेति** । कर्णिकावृत्तस्पर्शिसन्धिगतपत्रसीमासूत्रान्तराले पत्रमध्यसूत्रस्योभयत एकैकस्मिन् पत्रे द्वौ द्वौ केसरौ कर्णिकावृत्तलग्नमूलौ केसरवृत्तलग्नाग्रौ अग्रे किञ्चित् स्थूलौ परस्परसम्मुखौ कुर्यात् । उपसंहरति—**एतदिति** । यत्र कुत्रापि पङ्कजं कुर्यादिति वक्ष्यति तत्रायं प्रकारो ज्ञेयः ।। ११८ ।

पीठं कुर्यादिति यदुक्तं तत्प्रकारमाह—**पदानीति** । पीठार्थं स्थापितपङ्क्तौ एकैकं कोणकाष्ठं तदुभयपार्श्ववर्त्तिकोष्ठद्वयं च । एवं च त्रीणि कोष्ठानि पादार्थं

पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत्पङ्क्त्यभेदतः ।
दिक्षु द्वाराणि रचयेद् द्विचतुष्कोष्ठकैस्ततः ॥१२०॥
पदैस्त्रिभिरथैकेन शोभाः स्युर्द्वारपार्श्वयोः ।
उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम् ॥१२१॥
अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्याच्चतुष्टयम् ।
रञ्जयेत्पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डलं तन्मनोहरम् ॥१२२॥
पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात्सितं तण्डुलसम्भवम् ।
कुसुम्भचूर्णमरुणं कृष्णं दग्धं पुलाकजम् ॥१२३॥
बिल्वादिपत्रजं श्याममित्युक्तं पञ्चवर्णकम् ।
अङ्गुलोत्सेधविस्ताराः सीमारेखाः सिताः शुभाः ॥१२४॥
कर्णिकां पीतवर्णेन केसराण्यरुणेन च ।
शुभ्रवर्णेन पत्राणि तत्सन्धिः श्यामलेन च ॥१२५॥

मार्जयेद्। अवशिष्टैश्चतुर्भिः पदैः पीठगात्राणि कल्पयेत्। वीथ्यर्थं स्थापितपङ्क्तिद्वयस्यैकाकारेण मार्ज्जनं कार्यम् ॥ ११६।

द्वाराण्याह—**दिक्ष्विति** । द्वाराद्यर्थं परितः स्थापितपङ्क्तिद्वयमध्ये चतुर्दिक्षु द्वारचतुष्टयार्थमान्तरपङ्क्तिस्थं मध्यसूत्रोभयपार्श्ववर्त्तिकोष्ठद्वयं तथा बाह्यपङ्क्तिस्थमध्यसूत्रपार्श्ववर्त्तिकोष्ठचतुष्टयं मार्जयेत्। एवं चत्वारि द्वाराणि स्युः ॥ १२० ।

शोभामाह—**पदैरिति**। अन्तपङ्क्तिस्थानि द्वारपार्श्वद्वयगतानि त्रीणि कोष्ठानि बाह्यपङ्क्तिस्थं द्वारपार्श्वद्वयगतमेकैकं कोष्ठं मार्जयेत्। एवमष्टौ शोभाः स्युः। **उपशोभा इति**। अन्तःपङ्क्तिस्थं शोभालग्नमेकैकं कोष्ठं त्रीणि बाह्यपङ्क्तिकोष्ठानि मार्जयेत्। एवमष्टावुपशोभाः स्युः ॥१२१॥

अवशिष्टैरिति। उभयोपशोभालग्नान्यन्तःपङ्क्तिस्थानि त्रीणि कोष्ठानि बाह्यपङ्क्तिस्थानि च त्रीणि कोष्ठानि मार्जयेत्। एवं चत्वारः कोणाः स्युः ॥१२२॥

मण्डलरञ्जनार्थं पञ्चवर्णानाह—**रञ्जयेदिति कुसुम्भेति**, अन्यत्रारुणान्तरमुक्तम्—"तथा दोषारजः क्षीरसंयुक्तं रक्तमुच्यते" इति। पुलाकजं तुच्छधान्यजम्। "पुलाकस्तुच्छधान्यं स्यात्" इति त्रिकाण्डी। तत्प्रक्रिया यथा तुच्छधान्यस्यार्द्धदाहावसरे दुग्धादिना सिक्त्वात्ततो वस्त्रगालितं चूर्णं कुर्यात् ॥१२३॥

बिल्वादीति। आदिशब्देन तद्धरितपत्रादि। तदुक्तं प्रयोगसारे—"श्यामं श्यामच्छदोद्भूतं रजः प्रोक्तं स्वकर्मसु" इति। श्यामशब्देनात्र हरिद्वर्णो गृह्यते।

रजसा रञ्जयेन्मन्त्री यद्वा पीतैव कर्णिका ।
केसराः पीतवर्णोक्ताः अरुणानि दलानि च ॥१२६॥
सन्धयः कृष्णवर्णाः स्युः पीतेनाप्यसितेन वा ।
रञ्जयेत्पीठगर्भाणि पादाः स्युररुणप्रभाः ॥१२७॥
गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथिषु च चतसृषु ।
आलिखेत्कल्पलतिका दलपुष्पफलान्विताः ॥१२८॥
वर्णैर्नानाविधैश्चित्राः सर्वदृष्टिमनोहराः ।
द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ताः समीरिताः ॥१२९॥
उपशोभाः पीतवर्णाः कोणान्यसितभांसि च ।
तिस्रो रेखा बहिः कुर्यात्सितरक्तासितैः क्रमात् ॥१३०॥

महाकपिलपञ्चरात्रे तु अस्यावश्यकतोक्ता—"पीतं क्षितिस्तु विज्ञेया शुक्लमापः प्रकीर्त्तिताः। तेजो वै रक्तवर्णं स्याच्छ्यामो वायुः प्रकीर्त्तितः॥ आकाशं कृष्णवर्णं तु पञ्चमं तु महामुने। सितेऽधिदेवता रुद्रो रक्ते ब्रह्माऽधिदेवता॥ पीतेऽधिदेवता विष्णुः कृष्णे चैवाच्युतः स्मृतः। श्यामेऽधिदेवता नागः समाख्यातो मयाऽनघ॥ शुक्लं ग्रहायदो हन्ति रक्तं क्रूरगणोद्भवम्। कृष्णं सर्वासुरोत्साहं नीलं वैनायकीं तथा॥ पैशाचीं राक्षसीं चैव निघ्नन्ति हरितं रजः। तस्माद्धोमेऽभिषेके च यागे चैव विशेषतः॥ वर्त्तयेन्मण्डलं तैस्तु देवसन्तुष्टिकारकम्"॥ इति। तन्त्रान्तरे तु विशेषः—"शक्तस्तु वाञ्छेद्यदि सिद्धिमुग्रां तद्वर्णरत्नैरिह मण्डलानि। आभूषयेन्मौक्तिकपुष्परागमाणिक्यनीलैर्हरितैश्च रत्नैः"॥ इति। सीमा रेखा इति सर्वाः॥१२४-१२५॥

पूर्वं श्वेतकमलमुक्त्वा रक्तकमलमाह—**यद्वेति**। विष्णुशाक्तशैवदीक्षादौ तु व्यवस्थितविकल्पो ज्ञेयः। पीतैवेति। द्वितीयपक्षेऽपि॥१२६॥

पक्षान्तरं समाप्य प्रकृतमाह—**पीतेनेति**। स्वेच्छया विकल्पोऽयम्। पीठगर्भाणीति। कमलक्षेत्रकोणात्। तत्र गर्भ एषामस्तीति गर्भे कोणस्थानम्। अर्शादित्वादच्। ततो नपुंसकता॥१२७॥

तस्येति। पीठस्य कल्पलतिकालेखनमुपदेशतो ज्ञेयम्॥१२८॥

बहिरिति। सर्वबाह्यकृतसीमारेखाया बाह्येत्यर्थः। वसिष्ठसंहितायां तु विशेषः—"पूर्वे पीतं सितं देयं पश्चिमेऽप्युत्तरे तथा। रक्तं तु दक्षिणे कृष्णं पाटलं वह्निसंस्थितम्॥ नैर्ऋत्ये नीलवर्णं तु वायव्ये धूम्रवर्णकम्। ईशे गौरं विनिर्दिष्टमष्टपत्रेष्वयं क्रमः"॥ इति॥१२९-१३०॥

मण्डलं सर्वतोभद्रमेतत्साधारणं स्मृतम् ।
चतुरस्रां भुवं भित्त्वा दिग्भ्यो द्वादशधा सुधीः ॥१३१॥
पातयेत्तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम् ।
चतुश्चत्वारिंशदाढ्यं पश्चात्षट्त्रिंशताम्बुजम् ॥१३२॥
कोष्ठैः प्रकल्पयेत् पीठं पङ्क्त्यां नैवात्र वीथिका ।
द्वारशोभे यथा पूर्वमुपशोभा न दृश्यते ॥१३३॥
अवशिष्टैः पदैः कुर्यात् षड्भिः कोणानि तन्त्रवित् ।
विदध्यात्पूर्ववच्छेषमेवं वा मण्डलं शुभम् ॥१३४॥
चतुरस्रे चतुष्षष्टिपदान्यारचयेत्सुधीः ।
पदैश्चतुर्भिः पद्मं स्यान्मध्ये तत्परितः पुनः ॥१३५॥
वीथीश्चतस्रः कुर्वीत मण्डलान्तावसानिकाः ।
दिग्गतेषु चतुष्केषु पङ्कजानि समालिखेत् ॥१३६॥
विदिग्गतचतुष्कानि भित्त्वा षोडशधा सुधीः ।
मार्जयेत्स्वस्तिकाकारं श्वेतपीतासितारुणैः ॥१३७॥

मण्डलान्तरमाह– **चतुरस्रामिति** । अत्र मत्स्योत्पादनप्रकारासम्भवाद् दिग्भ्यो द्वादशधेति उक्तिः । तत्र चतुर्दिक्षु द्वादशधा भूमिं विभज्य तत्र सूत्राणि पातयेदिति । तत्र प्रकारः । पूर्ववत् षोडशकोष्ठानि कृत्वा तेष्वेकं कोष्ठं समांशेन त्रिधा विभज्य तच्चिह्नद्वये प्रागग्रं सूत्रद्वयं दद्यात् । एतत्सूत्रद्वयसम्पातोत्पन्नप्रतिकोष्ठमत्स्यद्वन्द्वेषु प्रागग्रे द्वे द्वे एवं प्रागग्रां षट्सूत्रीं दद्यात् । एवमेकशतचतुश्चत्वारिंशत्कोष्ठानि जायन्ते ॥१३१-१३२॥

कोष्ठैरिति । पूर्वत्रान्वेति । अम्बुजमुक्तप्रकारेणैव पङ्क्त्यां पीठं पूर्ववदेव ॥१३३॥

अवशिष्टैरिति । तत्रैकं पदमन्तःपङ्क्तिस्थं पञ्चकोष्ठानि बाह्यपङ्क्तिस्थानि । एवं षड्भिरित्यर्थः । शेषमिति । रञ्जनबाह्यरेखात्रयकरणादि ॥१३४॥

नवनाभमण्डलमाह–**चतुरस्र इति** । तत्र पूर्ववच्चतुःषष्टिकोष्ठानि कृत्वा तत्र मध्यचतुष्के पूर्ववत् पद्मम् । ततश्चतुर्दिक्षु अष्टाष्टकोष्ठिकाश्चतस्रो वीथीः कुर्यात् । एवमष्टदिक्षु चतुः कोष्ठाष्टकमवशिष्यते । तद् भित्त्वा षोडशधेति । पूर्ववदेव । मार्जयेद् इति । मार्जनप्रकारस्तु षोडशकोष्ठेषु मध्यचतुष्कस्यैकैकं कोष्ठं परस्परविरुद्धैकैकदिशि सम्मार्ज्य तत्संलग्नबाह्यवीथ्याः कोणकोष्ठादिकोष्ठत्रयं तद् दिक्स्थमेव मार्जयेत् । एवमुपशोभावच्चत्वारि चत्वारि कोष्ठानि मार्जितानि स्वस्तिकाकाराणि सम्पद्यन्ते । केचित्त्वन्यथा मार्जनमाहुः । मध्यचतुष्कस्य पूर्वदिग्गतं कोष्ठद्वयं पूर्वदिशि

रजोभिः पूरयेत्तानि स्वस्तिकानि शिवादितः ।
प्राक् प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत्समापयेत् ॥१३८॥
नवनाभमिदं प्रोक्तं मण्डलं सर्वसिद्धिदम् ।
पञ्चाब्जं मण्डलं प्रोक्तमेतत्स्वस्तिकवर्जितम् ॥१३९॥
दीक्षायां देवपूजार्थं मण्डलानां चतुष्टयम् ।
सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम् ॥१४०॥

॥ इति श्रीशारदातिलके तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

सम्मार्ज्य तल्लग्नं बाह्यवीथिस्थं दक्षिणदिक्पर्यन्तं कोष्ठद्वयं मार्जयेत् । एवं दक्षिणदिग्गतं कोष्ठद्वयं दक्षिणदिशि सम्मार्ज्य तल्लग्नं बाह्यवीथिस्थं पश्चिमदिक्पर्यन्तं कोष्ठद्वयं मार्जयेत् । एवं पश्चिमदिग्गतं कोष्ठद्वयं पश्चिमदिशि सम्मार्ज्य तल्लग्नं बाह्यवीथिस्थमुत्तरान्तं कोष्ठद्वयं मार्जयेत् ॥ पक्षद्वयमपि साम्प्रदायिकमेव ॥१३५-१३७॥

शिवादित ईशानादि वायव्यान्तम् । शेषमिति । पद्मरञ्जनादि वीथिषु कल्पलतालिखनं रेखात्रयं च ॥१३८॥

स्वस्तिकवर्जितमिति । स्वस्तिकचतुष्कं मार्जयेदित्यर्थः । चतुष्टयमिति । एषां विषय उक्तः प्रयोगसारे नवनाभमुक्त्वा—"कलशानां नवानां तु प्रोक्तमेतत्परं पदम् । तथा प्राक् प्रस्तुते स्थाने पद्मं सङ्कल्प्य पूर्ववत् ॥ वीथीस्तद्वच्च संयोज्य चतुष्टयचतुष्टये । स्वस्तिकान्यालिखेद्दिक्षु कोणकोष्ठानि मार्जयेत् ॥ पञ्चानां कलशानां च पदं स्यादेतदुत्तमम् । चतुरस्त्रोदितस्थाने तथा पद्मं समालिखेत् ॥ कलशस्यैकदेवस्य प्रोक्तं साधारणं पदम्" ॥ इति ॥१३९-१४०॥

॥इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टकृतायां पदार्थादर्शाभिख्यायां तृतीयः पटलः ॥३॥

अथ चतुर्थः पटलः

अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि मन्त्राणां हितकाम्यया ।
विना यया न लभ्येत सर्वमन्त्रफलं यतः ॥ १ ॥

मन्त्री यः साधयेदेकं जपहोमार्चनादिभिः। क्रियाभिर्भूरिभिस्तस्य सिध्यन्त्यन्येऽल्पसाधनात् ॥ सम्यक्सिध्यैकमन्त्रस्य नासाध्यमिह किञ्चन। बहुमन्त्रवतः पुंसः का कथा हरिरेव सः'' ॥ इत्यादिना महाकपिलपञ्चरात्रनारायणीययोः। अन्यत्रापि—"पुस्तकाल्लिखितो मन्त्रो येन सुन्दरि! जप्यते। न तस्य जायते सिद्धिर्हानिरेव पदे पदे" ॥ इति। तथान्यत्रापि—"द्विजानामनुपेतानां स्वकर्माध्ययनादिषु। यथाऽधिकारो नास्तीह स्याच्चोपनयनादनु ॥ तथा चाऽदीक्षितानां च मन्त्रदेवार्चनादिषु। नाधिकारोऽस्त्यतः कुर्यादात्मानं शिवसंस्कृतम्" ॥ इति। नारायणीये च—"यदृच्छया श्रुतं मन्त्रं छलेनाप्यच्छलेन वा। पत्रेक्षितं वा गाथावत् तज्जपेद्यद्यनर्थकृत्" ॥ इति। तत्रैव—"प्रविश्य विधिवद्दीक्षामभिषेकावसानिकाम्। श्रुत्वा तन्त्रं गुरोर्लब्धं साधयेदीप्सितं मनुम्" ॥ इति। अन्यत्रापि—"गुरुमुख्याः क्रियाः सर्वा भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः। तस्मात्सेव्यो गुरुर्नित्यं मुक्त्यर्थं सुसमाहितैः ॥ गुर्वनुक्ताः क्रियाः सर्वा निष्फलाः स्युर्यतो ध्रुवम्" ॥ इति। अन्यत्रापि—"जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः। नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्" ॥ इत्यादिना दीक्षागृहीतमन्त्रफलस्योक्तत्वात्तां विना अदिधिप्राप्तेभ्यस्तेभ्यः फलं न सिध्यतीत्यवश्यवक्तव्यदीक्षां वक्तुं प्रतिजानीते—**अथेति**। अथ मण्डलकथनानन्तरं—"मन्त्राणां दीक्षां प्रवक्ष्यामि हितकाम्यया"। "पूर्वप्रकृतशिष्याणा"मिति शेषः। यद्वा "वैदिकजनानाम्" इति शेषः। अयमेव साम्प्रदायिकः पाठः। एतेन सर्वसामान्यरूपा मन्त्रदीक्षोच्यत इत्युक्तम्। तदुक्तमीशानशिवेन। सा तु मन्त्रशिवशक्तिविष्णुभेदाच्चतुर्विधा—"सामान्यभूता खलु मान्त्रिकी स्याद् दीक्षा स्मृता मन्त्रगणेषु तद्वत्। वर्णेषु चापि द्विजपूर्वकेषु स्याच्छैवशाक्तेष्वपि वैष्णवेषु" ॥ इति। प्रयोगसारेऽपि—"मन्त्रमार्गानुसारेण साक्षात्कृत्वेष्टदेवताम्। गुरुश्चोद्बोधयेच्छिष्यं मन्त्रदीक्षेति सोच्यते" ॥ इति। षडन्वयमहारत्नेऽपि—"त्रिविधा सा भवेद्दीक्षा प्रथमा आणवी परा। शाक्तेयी शाम्भवी चान्या सद्योमुक्तिविधायिनी ॥ मन्त्रार्चनासनस्थानध्यानोपायादिभिः कृता। दीक्षा सा त्वाणवी प्रोक्ता यथाशास्त्रोक्तरूपिणी ॥ सिद्धौ स्वशक्तिमालोक्य तया केवलया शिशोः। निरुपायं कृता दीक्षा शाक्तेयी परिकीर्तिता ॥ अभिसन्धिं विनाऽऽचार्यशिष्ययोरुभयोरपि। देशिकानुग्रहेणैव शिवताव्यक्तिकारिणी" ॥ अत एव ग्रन्थकृद् भैरवीपटले वक्ष्यति "दीक्षां प्राप्ये"ति। तत्र शक्तिदीक्षां प्राप्येत्यर्थः। तथा द्वादशाक्षरे—"दीक्षितो विजितेन्द्रियः" इति। तत्र वैष्णवमार्गेण दीक्षित इत्यर्थः। तथा शैवपञ्चाक्षरेऽपि—"**दीक्षितः**

दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात्कुर्यात्पापस्य संक्षयः ।
तस्माद्दीक्षेति संप्रोक्ता देशिकैस्तन्त्रवेदिभिः ॥ २ ॥
चतुर्विधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्यादिभेदतः ।
क्रियावती वर्णमयी कलात्मा वेधमय्यपि ॥ ३ ॥

शैववर्त्मना'' ॥इति । तत्र शक्तिविष्णुशिवदीक्षास्तत्तत्तन्त्रे ज्ञेयाः । मन्त्रिणामिति पाठे मन्त्रिणां हितकाम्यया । दीक्षां प्रवक्ष्यामि । उत्तरार्द्धे **सर्वमन्त्रफलमिति** । मन्त्रशब्दस्योच्चारितत्वाद् अत्र मन्त्राणामिति सम्बध्यत इति वदन्ति; परन्तु मुख्यमन्त्रपदस्यैव सम्बन्धाभावाद् यदपि मन्त्रपदं तदपि वृत्तिगर्भितमिति न समञ्जसः पाठः । आचार्य्या अपि—''अथ प्रवक्ष्ये विधिवन्मनूनां दीक्षाविधानं जगतो हिताये''ति । वायवीयसंहितायाम्—''शाम्भवी चैव शाक्ती च मान्त्री चैव शिवागमे । दीक्षोपदिश्यते त्रेधा शिवेन परमात्मना ॥ गुरोरालोकमात्रेण स्पर्शात् सम्भाषणादपि । सद्यः संज्ञा भवेज्जन्तोर्दीक्षा सा शाम्भवी मता ॥ शाक्ती ज्ञानवती दीक्षा शिष्यदेहं प्रविश्य तु । गुरुणा योगमार्गेण क्रियते ज्ञानचक्षुषा ॥ मान्त्री क्रियावती दीक्षा कुम्भमण्डलपूर्विका'' ॥ इति । यतो यस्मात् कारणात् । यया दीक्षया विना सर्वे च ते मन्त्राश्च तेषां यत् फलं तन्न लभ्येत न प्राप्येत । एतेनैतदुक्तं यः कश्चन मन्त्रो दीक्षयैव शिष्येण गुरुभ्यो ग्राह्यः, अन्यस्य फलदायकत्वनियमाभावात् । किं च शिवादिदीक्षया तत्तन्मन्त्राणामेव फलदायकत्वम् । अनया तु सर्वमन्त्राणाम् । अथ च सर्वे च तन्मन्त्रफलमिति फलविशेषणत्वेनापि व्याख्येयम् । तेनोपदेशादिमात्रेण सकलं फलं न प्राप्यते । अनया तु सर्वमपीत्यर्थः । उपदेशस्यापि तन्त्रान्तरे विहितत्वादिति । मन्त्रशब्दव्युत्पत्तिरुक्ता पिङ्गलामते—''मननं विश्वविज्ञानं त्राणं संसारबन्धनात् । यतः करोति संसिद्धो मन्त्र इत्युच्यते ततः'' ॥ इति । रुद्रयामले च—''मननात्त्राणनाच्चैव मद्रूपस्यावबोधनात् । मन्त्र इत्युच्यते सम्यङ् मदधिष्ठानतः प्रिये'' ॥ इति । अन्यत्रापि—''गुप्तोपदेशतो मन्त्रो मननात्त्राणनादपि'' इति ॥ १ ।

दीक्षाशब्दव्युत्पत्तिमाह—**ज्ञानमिति** । ''दद्यात्'' क्षयमित्यनयोराद्यर्णमादायेयं निरुक्तिः, ''अप्यक्षरसाम्यान्निर्ब्रूयादि''ति यास्कोक्तेः ॥ यदुक्तम्—''ददाति यस्मादिह दिव्यभावं मायामले कर्म च संक्षिणोति । फलं चतुर्वर्गभवं च यस्मात्तस्मात्तु दीक्षेत्यभिधानमस्याः'' ॥ इति । प्रयोगसारेऽपि—''दीयते ज्ञानसद्भावः क्षीयते पापसंचयः । तेन दीक्षेति सा ज्ञेया पाशच्छेदक्षयात्क्रिया'' ॥ इति । अत्र दीक्षायामेव तन्त्रेण नित्यपूजाया अपि वक्ष्यमाणत्वाद् देशिक इत्यनेन सूचितं स्नानात्पूर्वं नित्यकृत्यं किञ्चिदुच्यते—ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय स्मृत्युक्तविधानेन शौचादिकं देहशुद्धिं च विधाय रात्रिवासः परित्यज्य वासोऽन्तरम्परिधाय मन्त्रस्नानं कृत्वा देवगृहमागत्य संमार्जनोपलेपनादिकं कृत्वा देवस्य निर्माल्यमपसार्य पूर्वदिनावशिष्टपत्रादिनाऽभ्यर्च्य नमस्कुर्यात्, अन्यथा दोषदर्शनात् ।

ताः क्रमेणैव कथ्यन्ते तन्त्रेऽस्मिन्सम्पदावहाः ।
देशिको विधिवत्स्नात्वा कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः ॥ ४ ॥

यदाहुः—"तृषाक्रान्तः पशुर्बद्धः कन्यका च रजस्वला । देवता च सनिर्माल्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम्" ॥ इति । यदुक्तं मन्त्रप्रकाशे—"स्मृत्युक्तेन विधानेन सम्यक्शौचं विधाय च । प्रक्षाल्य पादावाचम्य कृत्वा न्यासं यतात्मवान् ॥ प्रविश्य देवतास्थानं निर्माल्यमपकृष्य च । दद्यात् पुष्पाञ्जलिं विद्वान् अर्घ्यपाद्ये तथैव च ॥ मुखप्रक्षालनं दद्याद् दद्याद्दै दन्तधावनम् । दद्यादाचमनीयं च दद्याद्वासोऽमलं शुभम्" ॥ इति । ततो यथोक्तासने उपविश्य गुरून् मूर्ध्नि ध्यायेत्—"प्रातः शिरसि शुक्लेऽब्जे द्विनेत्रं द्विभुजं गुरुम् । प्रसन्नवदनं शान्तं स्मरेत्तन्नामपूर्वकम् ॥ अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक् । सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान्" ॥ इति । गुरुदेवतात्मनामैक्यं भावयित्वा प्रार्थयेत्—"त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव श्रीनाथ विष्णो भवदाज्ञयैव । प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥ जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । केनापि देवेन हृदिस्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि" ॥ इति । अत्र श्रीनाथ विष्णो इति शिवादावूहः कार्यः । चण्डीशशम्भो इत्यादि । ततो देवतागुणनामादि कीर्त्तयन् स्नानार्थं नद्यादौ गच्छेत् ॥ स्नानादिकोपदेशोऽनुक्रमकथनाय । यतश्चाशुचिवस्त्रमस्नातमनलङ्कारं पुरुषं देवता नाधितिष्ठन्ति इति । अनेन मज्जनस्नानेऽशक्तः स्नानान्तरमपि कुर्यादित्युक्तं भवति । यदाहुः—"भूत्या वा गोरजोभिर्भवति विपदि तत्केवलैर्वापि मन्त्रैः" इति ॥ २-३ ।

अथ च विधिवत् स्नात्वा पूर्वाह्णिकीः क्रियाः कृत्वेति मन्त्रस्नानं मन्त्रसन्ध्यां मन्त्रतर्पणं च कर्त्तव्यमिति सूचितम्, "अथ स्नानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापहरं शुभम् । यत्कृत्वा साधकः सम्यक् सर्वकर्मार्हको भवेत्" ॥ इत्यादिना महाकपिलपञ्चरात्रे । वसिष्ठसंहितायामपि—"कृत्वादौ वैदिकं स्नानं ततस्तान्त्रिकमाचरेत्" ॥ इत्यादिना च मन्त्रस्नानादिविधिरुक्तः । तत्र मन्त्रस्नानं द्विविधम्—आन्तरं बाह्यं च । तत्र वैष्णवस्नानमान्तरमुक्तं वसिष्ठसंहितायाम्—"अनन्तादित्यसंकाशं वासुदेवं चतुर्भुजम् । शङ्खचक्रगदापद्ममुकुटं वनमालिनम् ॥ तत्पादोदकजां धारां निपतन्तीं स्वमूर्द्धनि । चिन्तयेद् ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविशन्तीं स्वकां तनुम् ॥ यावत्संक्षालयेत्सर्वमन्तर्देहगतं मलम् । तत् क्षणाद्विरजा मन्त्री जायते स्फटिकोपमः ॥ इदं स्नानं वरं मन्त्रात्सहस्रमधिकं स्मृतम्" ॥ इति । शाक्तमाभ्यन्तरं स्नानमुक्तं श्रीपञ्चमीमते—"स्नानप्रकारो द्विविधो बाह्याभ्यन्तरभेदतः । आन्तरं स्नानमत्यन्तरहस्यमपि सादरात् ॥ कथयामि भवध्वस्त्यै चतुर्वर्गाप्तयेऽपि च । संवित्त्रयमनुस्मृत्य चरणत्रयमध्यतः ॥ स्रवन्तं सच्चिदानन्दप्रवाहं भावगोचरम् । विमुक्तिसाधनं पुंसां स्मरणादेव योगिनाम् ॥ तेनाप्लावितमात्मानं भावयेद्भवशान्तये । एवमाभ्यन्तरं स्नानम्" इति । शैवागमे आभ्यन्तरं स्नानमुक्तम्—"मनसा मूलमन्त्रेण प्राणायामपुरस्सरम् । कुर्वीत मानसं स्नानं सर्वत्र विहितं च तत्" ॥ इति । बाह्यप्रकारस्तूच्यते—स्वशाखोक्तविधिना स्नात्वा प्राणायामपुरःसरमङ्गे षडङ्गानि विन्यस्य—

"ब्रह्माण्डोदरतीर्थानि करैः स्पृष्टानि ते रवे। तेन सत्येन मे देव तीर्थं देहि दिवाकर॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति। नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु॥ आवाहयामि त्वां देवि स्नानार्थमिह सुन्दरि। एहि गङ्गे नमस्तुभ्यं सर्वतीर्थ-समन्विते"॥ इति। मन्त्रैरङ्कुशमुद्रयाऽऽदित्यमण्डलात्तीर्थमाकृष्य आवाह्य वमित्य-म्भसि नियोज्य सोमसूर्याग्निमण्डलानि तत्र संचिन्त्य वमित्यमृतबीजेन द्वादशधाभिमन्त्र्य कवचेनावगुण्ठ्य अस्त्रेण संरक्ष्य मूलमन्त्रेणैकादशवारमभिमन्त्र्य—"आधारः सर्वरूपस्य विष्णोरतुलतेजसः। तद्रूपाश्च ततो जाता आपस्ताः प्रणमाम्यहम्"॥ इत्युपस्थाय निमज्जेत्। "अनेनोपस्थाय तीर्थं निमज्जेच्चिन्तयन्हरिम्" इति मन्त्रतन्त्रप्रकाश उक्तेस्तत्र मूलमन्त्रं देवताकृतिं च सञ्चिन्त्योन्मज्य मूलमन्त्रेण सप्तकृत्वो द्वादशकृत्वो वा शङ्खमुद्रया कलशमुद्रया वात्मानमभिषिच्य—"सिसृक्षोर्निखिलं विश्वं मुहुः शुक्रं प्रजापतेः। मातरः सर्वभूतानामापोदेव्यः पुनन्तु माम्॥ तारवारुणबीजेन पुटितं त्वेन-मुच्चरेत्। अलक्ष्मीं मलरूपां याः सर्वभूतेषु संस्थिताम्॥ क्षालयन्ति निजस्पर्शादापो नित्यं पुनन्तु माम्"॥ इति मन्त्राभ्यां चाभिषिच्य—"यन्मे केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि। ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नन्तु वो नमः॥ सन्तोषः क्षान्तिरास्तिक्य-मापस्तद्घ्नन्तु वो नमः। आयुरारोग्यमैश्वर्यं विद्या भवतु वो नमः"॥ इत्यभिषिञ्चेत्। इति बाह्यं मन्त्रस्नानम्। "अभिषिञ्चेदथात्मानं वरुणैर्मूलविद्यया" इति मन्त्रतन्त्र-प्रकाशोक्तेः। तदुक्तम्—"विहितावश्यकः शौचमाचामं दन्तधावनम्। मुखप्रक्षालनादीनि कृत्वा स्नानं समाचरेत्॥ हृन्मन्त्राऽङ्कुशमुद्राभ्यां तीर्थमाकृष्य मण्डलात्। आवाह्याम्भसि संयोज्य सोमसूर्य्याग्निमण्डलम्॥ सञ्चिन्त्य मन्त्री तन्मध्ये निमज्जेत् सुसमाहितः। मूलमन्त्रं समावर्त्य मनसोल्लिख्य चाकृतिम्॥ उत्थायाचम्य तत्पश्चात् षडङ्गं न्यास-संयुतः। आत्मानं मूलमन्त्रेण मुद्रया चाङ्कुशाख्यया॥ सप्तकृत्वोऽभिषिच्याथ मनुना मन्त्रितैर्जलैः"॥ इति। वसिष्ठसंहितायामपि—"विन्यस्याङ्गे षडङ्गानि प्राणायामपुरः-सरम्। श्रीसूर्यमण्डलात्तीर्थमाकृष्याङ्कुशमुद्रया॥ वमित्यनेन चाप्लाव्य कवचेनाव-गुण्ठयेत्। संरक्ष्यास्त्रेण मूलेन मन्त्रयेद्रससंख्यया॥ निमज्य तस्मिन् श्रीदेवं ध्यायेच्छक्त्या जपन्मनुम्। उन्मज्य कुम्भमुद्रां च बध्वा स्नायाद् द्विषट् ततः॥ शालिग्रामशिलातोयं तुलसीगन्धमिश्रितम्। कृत्वा शङ्खे भ्रामयन्त्रिः प्रक्षिपेन्निजमूर्द्धनि॥ शालिग्राम-शिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके। प्रक्षेपणम्प्रकुरुते ब्रह्महा स निगद्यते॥ विष्णुपादोदकात् पूर्वं विप्रपादोदकं पिबेत्। विरुद्धमाचरन् मोहाद् आत्महा स निगद्यते॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे। ससागराणि तीर्थानि पादे विप्रस्य दक्षिणे॥ ततः संक्षेपतो देवान् मनुष्यांस्तर्पयेत् पितॄन्। पीडयित्वाम्बरं चोरू प्रक्षाल्याचम्य यत्नतः॥ धारयेद्वाससी शुद्धे परिधानोत्तरीयके। अच्छिन्ने सदशे शुक्ले आचमेत्पीठ-संस्थितः॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा कृत्वा सन्ध्यां समाचरेत्"। इति। अङ्कुशकुम्भ-शङ्खमुद्रालक्षणानि यथा—

"दक्षमुष्टिगृहीतस्य वाममुष्टेस्तु मध्यमाम्। प्रसार्य तर्जन्याकुञ्चेत् सेयमङ्कुशमुद्रिका॥ दक्षाङ्गुष्ठे पराङ्गुष्ठं क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु। सावकाशं त्वेकमुष्टिं कुर्य्यात् कुम्भस्य मुद्रिकाम्॥

वामाङ्गुष्ठन्तु संगृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना। कृत्वोत्तानं तथा मुष्टिमङ्गुष्ठं तु प्रसारयेत् ॥ वामाङ्गुल्यस्तथा शिष्टाः संयुक्ताः सुप्रसारिताः। दक्षिणाङ्गुष्ठसंस्पृष्टा मुद्रा शङ्खस्य चोदिता''॥ इति ।

तत्र वैष्णवतिलके विशेषः—''ललाटे तु गदा कार्या मूर्ध्नि चापशरं तथा। नन्दकं चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रं भुजद्वये॥ शङ्खचक्राङ्कितो विप्रः श्मशाने म्रियते यदि। प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारद'' ॥ इति । शैवैस्तूर्ध्वपुण्ड्रधारणानन्तरमेव भस्मना त्रिपुण्ड्रधारणमपि कार्यम् । यतो द्विजानामूर्ध्वपुण्ड्रस्यावश्यकत्वम्, तदुक्तं ब्रह्माण्ड-पुराणे—''ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजुं सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते । स चाण्डालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥ अशुचिश्चाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् ॥ शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्व-पुण्ड्राङ्कितो नरः ॥ मत्प्रियार्थं शुभार्थं वा रक्षार्थं चतुरानन । मद्भक्तो धारयेन्नित्य-मूर्ध्वपुण्ड्रमतन्द्रितः'' ॥ इति । तत्र त्रिपुण्ड्रधारणविधानं यथा—''भस्माग्निहोत्रसम्भूत-मानयेच्छोधितं बुधः । यद्वा धरामसंस्पृष्टं सव्येनानीय गोमयम् ॥ वामेन पात्रे संशोष्य अघोरेण विनिर्द्दहेत् । तत्पुरुषेण समुद्धृत्येशानेन विशोधयेत् ॥ इत्थं तु संस्कृतं भस्म अग्निरित्यादिमन्त्रतः । विमृज्याङ्गानि संस्पृश्य पुनरादाय मन्त्रतः ॥ तस्माद् ब्रह्मेति यजुषा मन्त्रयेद् रुद्रसंख्यया। प्रणवाद्यैश्चतुर्थी हृदन्तैस्ताद्योसवेशकैः॥ पञ्चवर्णाक्षराद्यैश्च भालांसोदरहृत्सु च ॥ त्रिपुण्ड्रधारणं कुर्यान् मूर्ध्नि पञ्चाक्षरेण च । त्रिपुण्ड्रं धारयन् मन्त्री साक्षाच्छिव इवापरः'' ॥ इति । मन्त्रास्तु—ॐ अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूंषि । तस्माद्-व्रतमेतत् पाशुपतं यद् भस्मनाङ्गानि संस्पृशेत् । तस्माद् ब्रह्म तदेतत्पाशुपतं पशुपाशाव-मोक्षाय ॥ यजुषा पञ्चाक्षरेणेत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरेण वा—''ललाटे ब्रह्म विज्ञेयं हृदये हव्यवाहनः । नाभौ स्कन्दो गले पूषा रुद्रो दक्षिणबाहुके ॥ आदित्यो बाहुमध्ये च शशी च मणिबन्धके । वामदेवो वामबाहौ बाहुमध्ये प्रभञ्जनः ॥ मणिबन्धे च वसवः पृष्ठदेशे हरः स्मृतः । शम्भुः ककुदि सम्प्रोक्तः परमात्मा शिरः स्मृतः'' ॥ इति ।

वायवीयसंहितायाममन्त्रमेव त्रिपुण्ड्रधारणमुक्तम्—''पुनर्न्यस्तकरो मन्त्री त्रिपुण्ड्रं भस्मना लिखेत्'' इति । भस्मग्रहणमपि तत्रैवोक्तम्—''शिवाग्नेर्भस्म संग्राह्यमग्नि-होत्रोद्भवं तु वा। वैवाह्याग्न्युद्भवं वापि पक्वं शुचि सुगन्धि च ॥ कपिलायाः शकृच्छस्तं गृहीतं गगने पतत् । न क्लिन्नं नातिकठिनं न दुर्गन्धि न चोषितम् ॥ उपर्य्यधः परित्यज्य गृह्णीयात् पतितं यदि । पिण्डीकृत्य शिवाग्नौ तु तत्क्षिपेन्मूल-मन्त्रतः ॥ अपक्वमतिपक्वं च सन्त्याज्यं भसितं सितम् । आदाय वाससा लोड्य भस्माधारे विनिक्षिपेत् ॥ भस्मसंग्रहणं कुर्याद्देवेऽनुद्वासिते सति। उद्वासने कृते भस्माच्चण्ड-भस्म प्रजायते'' ॥ इति । ततः स्वशाखोक्तसन्ध्यां कृत्वा मन्त्रसन्ध्यां कुर्यात् । तद्यथा—प्राणायामत्रयं कृत्वा तीर्थजलं दक्षहस्ते गृहीत्वा मूलमन्त्रेण त्रिः सञ्जप्य तेन मूलेन त्रिराचम्य पुनस्तीर्थजलं दक्षहस्तेन सव्यहस्ते निधाय मूलेन त्रिधाभिमन्त्र्य तद्गलि-तोदकबिन्दुभिः सप्तधा मूलेनात्मानं सम्मार्ज्याविशिष्टं जलं दक्षहस्ते गृहीत्वा नासिका-समीपं नीत्वा इडया देहान्तराकृष्य क्षालितैः पापसञ्चयैः कृष्णवर्णं तदुदकं दक्षनाड्या

विरेचितं। ध्यात्वा पुरः कल्पितवज्रशिलायामस्त्रमन्त्रेण प्रक्षिपेदिदमघमर्षणम्। पुनरञ्जलिना जलमादाय "सूर्यमण्डलस्थाय देवायार्घ्यं कल्पयामि" इति तत्तद्गायत्र्या मूलेन वा त्रिरर्घ्यं दत्त्वा सूर्यमण्डलस्थं देवं ध्यायन् मूलमन्त्रेणोपस्थाय तत्तन् मन्त्रगायत्रीं मूलमन्त्रं वाऽष्टाविंशतिवारं जपेत् । ततो मूलमन्त्रमुच्चार्य "देवं तर्पयामि" इति अष्टाविंशतिवारं सूर्यमण्डले देवतां सञ्चिन्त्य सूर्यायार्घ्यं दत्त्वा संहारमुद्रया तीर्थं विसृज्य सूर्यादिकं नमस्कृत्य देवतास्तुतिं पठन् यागमण्डपं गच्छेदिति । तदुक्तं मन्त्रप्रकाशे—"कृत्वा सन्ध्यां जपन् स्तोत्रं यायाद्वै यागमन्दिरम्" । इति । तथा—"उक्तेनैव विधानेन कृत्वा स्नानं तु तान्त्रिकम् । वैदिकीं तान्त्रिकीं सन्ध्यां कृत्वा तर्पणमेव च ।। जपन् स्तोत्राणि नामानि यायाद् देवनिकेतनम्" ।। इति ।

मौनीति । अनेनान्यजनसम्भाषानिषेधः । संहारमुद्रालक्षणं यथा—"अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वास्यं दक्षहस्तकम् । क्षिप्त्वाङ्गुलीरङ्गुलिभिः संयोज्य परिवर्त्तयेत् ।। प्रोक्ता संहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते" ।। इति । तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—"उपविश्य शुचौ देशे प्राणायामत्रयं क्रमात् । परतत्त्वेन कृत्वा वै देहे कुर्वीत मार्जनम् ।। नासामाश्लिष्य तोयेन ततस्तेनाऽघमर्षणम् । समस्तेन समुद्दिष्टमर्घ्यं पापहरं शुभम् ।। उपस्थानं ततः कुर्यात्पश्चात्तत्त्वेन मन्त्रवित् । स्मृत्वा ज्योतिर्मयं विष्णुं मण्डलस्थं महात्मकम् ।। जपन्पश्चात्प्रकुर्वीत मूलमन्त्रेण साधकः । गायत्र्या वाथ वैष्णव्या प्रणवाद्यन्तकद्वयम् ।। उपविश्य शुचौ देशे ततस्तर्पणमाचरेत् । विष्ण्वाद्या देवतास्तत्र पितॄंश्च मनुजानथ । तर्प्पयेत्तत्प्रयत्नेन ततस्तीर्थं क्षमापयेत् ।। मूलमन्त्रं जपन् गच्छेद् यावत्प्राप्नोति वै गृहम् । प्राप्य हस्तौ च पादौ च प्रक्षाल्याचम्य यत्नतः ।। यागमण्डपमासाद्य विशेत् कृत्वा प्रदक्षिणम्" ।। इति । अन्यत्रापि—"पुनराचम्य विन्यस्य षडङ्गमपि पूर्ववत् । वामहस्ते जलं गृह्य गलितोदकबिन्दुभिः ।। सप्तधा प्रोक्षणं कृत्वा मूर्ध्नि मन्त्रं समुच्चरन् । अवशिष्टोदकं दक्षहस्ते संगृह्य बुद्धिमान् ।। इडयाकृष्य देहान्तः क्षालितैः पापसञ्चयैः । कृष्णवर्णं तदुदकं दक्षनाड्या विरेचितम् ।। दक्षहस्तेऽथ तन्मन्त्री पापरूपं विचिन्त्य च । पुरतो वज्रपाषाणे प्रक्षिपेदस्त्रमन्त्रतः ।। दिनेशायोत्क्षिपेत्तिष्ठन् वारिणा चाञ्जलित्रयम् । अष्टोत्तरशतावृत्त्या गायत्रीं प्रजपेत्सुधीः ।। रविमण्डलगं देवं प्रणिपत्य क्षमापयेत् । संहारमुद्रया तीर्थमुद्वास्याचम्य वाग्यतः ।। एवं सन्ध्यां समाप्याथ न्यासकर्म समारभेत्" ।। शैवागमे तु—"ततः शिवात्मकैर्मन्त्रैः कृत्वा तीर्थं शिवात्मकम् । मार्जनं संहितामन्त्रैस्तत्तोयेन समाचरेत् ।। वामपाणिपतत्तोययोजनं दक्षपाणिना । उत्तमाङ्गे क्रमान्मन्त्रैर्मार्जनं समुदाहृतम् ।। नीत्वा तदुपनासाग्रं दक्षपाणिपुटे स्थितम् । बोधरूपं सितं तोयं वामयाकृष्य कुम्भयेत् ।। तत्पापं कज्जलाभासं पिङ्गया रेच्य दक्षया । क्षिपेद्वज्रशिलायां यत्तद् भवेदघमर्षणम् ।। स्वाहान्तशिवमन्त्रेण कुशपुष्पाक्षतान्वितम् । शिवायार्घ्याञ्जलिं दत्त्वा गायत्रीं शक्तितो जपेत् ।। समाचम्य विधानेन त्र्यञ्जलेनार्घ्यमुद्धरेत् । रक्तपुष्पादितोयेन मूलमन्त्रेण भानवे" ।। इति । वायवीयसंहितायामपि—"आचरेद् ब्रह्मयज्ञान्ते कृत्वा देवादितर्पणम् । मण्डलस्थं महादेवं ध्यात्वाभ्यर्च्य यथाविधि ।। दद्यादर्घ्यं ततस्तस्मै शिवायादित्यरूपिणे" ।। इति ।

प्रायादलङ्कृतो मौनी यागार्थं यागमण्डपम् ।
आचम्य विधिना तत्र सामान्यार्घं विधाय च ॥ ५ ॥

शिवसंहितायां तु—"व्योमव्यापीति यो मन्त्रः पञ्चब्रह्माणि यानि च। ये मन्त्राः शिवगायत्र्यो रुद्रं चेति यथाक्रमम् ॥ सर्वपापापहा प्रोक्ता विज्ञेयं शिवसंहिता" ॥ इति ॥ "आमीमूमाद्यतो व्योमव्यापिने च प्रकीर्त्तयेत् । प्रणवाद्यन्तरुद्धोऽयं व्योमव्यापी प्रकीर्त्तितः" ॥ इति । अयमर्घ्यसामान्यविधिः । मन्त्रविशेषे आचमनादौ मन्त्रविशेषास्त-त्तत्कल्पोक्ता अनुसन्धेयाः । इयं च सन्ध्या त्रिकालं कार्या। यदगस्तिसंहितायाम्—"रामात्मानं गुरुं ध्यात्वा रामसन्ध्यामथाचरेत् । सायं प्रातश्च मध्याह्ने" इति। शैवागमेऽपि—"प्रातर्मध्याह्नसायाह्ने सन्ध्यां कुर्याच्च मन्त्रवित्" इति ॥ ४ ।

आचम्येति । तत्र यागमण्डपबाह्यदेशे । महाकपिलपञ्चरात्रे तथोक्तेः । विधि-नेति स्मृत्युक्तविधिना वैष्णवादिविधिना च । यदाहुः—"प्राग्वक्त्रो वोदङ्मुखः सूपवीती बध्वा चूडां जानुमध्यस्थबाहुः । तोयं चोक्षन्त्सूपविष्टोऽथ मौनी स्यादप्रह्वस्त्वेकधीराच-मिष्यन् ॥ अदुष्टरसगन्धाद्यैरकीटाफेनबुद्बुदैः । अनुष्णैरम्बुभिः शुद्धैराचामेदपि वीक्षितैः ॥ हृत्कण्ठास्यगताः पुनन्ति विबुधानापो द्विजादीन् क्रमात् त्रिः पीताः वृषल-स्त्रियावपि सकृत् कुण्डानुलोमादिकान् । आचम्य त्रिरपस्त्रिवेदपुरुषाः प्रीणन्ति निर्मार्ष्टि यद् द्विःसाथर्वषडङ्गयज्ञपुरुषाः प्रीताः स्युरङ्गुष्ठतः ॥ प्रीणात्यर्कमनामिकानयनयोः स्पर्शात्तथाङ्गुष्ठयुक् साङ्गुष्ठा त्वथ तर्जनी समभिता घ्राणद्वये मारुतम् ॥ अङ्गुष्ठेन कनि-ष्ठिकाश्रवणयोराशाश्च नाभेर्वसून् आत्मानं तु हृदंसयोर्गिरमृषीन् मूर्ध्नः समस्ताङ्गुलैः" ॥ इति । यद्वा वैष्णवाचमनं यथा—"केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करौ । द्वाभ्यामोष्ठौ तु संमृज्येद् द्वाभ्यां मृज्यान्मुखं तथा ॥ एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः । सम्प्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः संकर्षणादिभिः ॥ आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभ्यूरः कम्भुजौ स्पृशेत् । एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥ केशवाद्याः पुरा प्रोक्ता वक्ष्ये संकर्षणादिकान् । संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ॥ पुरुषोत्तमाधोक्षजश्च नृसिंहश्च तथाच्युतः। जनार्द्दनोपेन्द्रहरिर्विष्णवो द्वादशैव ते" ॥ इति । शाक्तमाचमनं पिङ्गलामते—"आचम्य चात्मतत्त्वाद्यैः प्रणवाद्यैः स्वधान्तिमैः । मन्त्रैस्त्रेधा ततो वक्त्रं नासाक्षिश्रोत्रनाभिहृत् ॥ मस्तकांसान् स्पृशेदुक्तं हृदा श्रोत्राभिवन्दनम् । आत्मविद्या-शिवास्तत्त्वाः प्रणवो वाग्भवं मतम्" ॥ इति । शैवागमे तु—"संवीक्ष्य त्रिः पिबेदम्बु ब्रह्मतीर्थेन शम्बरैः। स्वधान्तैरात्मतत्त्वाद्यैरात्मविद्याशिवात्मकम् ॥ क्रमात्तत्त्वत्रयं विद्याद् ह्रां ह्रीं ह्रूं शम्बराः क्रमात्" ॥ इति । सामान्यार्घं विधाय चेति । बहिरेव च सामान्यार्घं उक्तो मन्त्रमुक्तावल्याम्—"पात्रमस्त्रेण संशोध्य हृन्मन्त्रेणाभिपूरयेत् । तीर्थमावाह्य गन्धादीन् निःक्षिपेत् प्रणवेन तु ॥ धेनुमुद्रां दर्शयेच्च सामान्यार्घ उदाहृतः" ॥ अत्र प्रणव-शब्देन यथायथं पञ्चप्रणवानामपि ग्रहणं ज्ञेयम् । तत्र प्रकारः—साधारं पात्रं द्वाराभि-मुखं संस्थाप्य "ओं ह्रः द्वारार्घ्यं साधयामि" इति कृत्वा श्लोकोक्तक्रमोऽनुसन्धेयः ॥ ५ ।

द्वारमस्त्राम्बुभिः प्रोक्ष्य द्वारपूजां समाचरेत् ।
ऊर्ध्वोदुम्बरके तत्र महालक्ष्मीं सरस्वतीम् ।। ६ ।
ततो दक्षिणशाखायां विघ्नं क्षेत्रेशमन्यतः ।
तयोः पार्श्वगते गङ्गायमुने पुष्पवारिभिः ।। ७ ।
देहल्यामर्चयेदस्त्रं प्रतिद्वारमिति क्रमात् ।
अनन्तरं देशिकेन्द्रो दिव्यदृष्टयवलोकनात् ।। ८ ।

द्वारमिति । अस्त्रमन्त्रमुच्चार्य सामान्यार्घ्यजलेन द्वारं प्रोक्षयेत् ॥ सामान्यार्घ्यमग्रे वक्ष्यति । अत्र सर्वत्राग्रेऽपि अस्त्रादिप्रस्तुतदेयमन्त्राऽस्त्रान्ते "अस्त्राय फट्" इति सामान्यास्त्रं योजयेत् । एव सर्वाङ्गमन्त्रेषु केचनाऽस्त्रादिषु फट्काराद्याः केवलजातीराहुः ।। द्वारपूजामेवाह—**ऊर्ध्वेति** । द्वारशाखोपरितनतिर्यक्काष्ठमूर्ध्वोदुम्बरकां देहल्यामुदुम्बरशब्दोऽभिधया प्रवर्त्तते । साऽप्यूर्ध्वस्थदेहली चेति साम्यात्तत्र लक्षणयोदुम्बरशब्दप्रयोगः । तत्र मध्ये महालक्ष्मीमिति । द्वारश्रियं पुष्पवारिभिः । अर्घ्यजलपुष्पैः । प्रपूजयेद् इति सम्बन्धः । तदुक्तम्—"ऊर्ध्वं द्वारश्रियं चेष्ट्वे"ति । अन्यत्रापि —"द्वारोपरि नमो द्वारश्रियै तद्दक्षवामयोः । विघ्नं सरस्वतीं च" इति ॥ ६ ।

तत ऊर्ध्वस्थकोणद्वये दक्षिणादि विघ्नं सरस्वतीं पूजयेत् । **दक्षिणशाखायामिति** । दक्षिणशाखाधः । अत्र केचन दुर्गापूजामाहुः । अन्यत इति । वामशाखाधः क्षेत्रेशमिति सम्बन्धः । तदुक्तम्—"कोणेषु विघ्नं दुर्गां च वाणीं क्षेत्रेशमर्चयेत्" इति । तयोरिति । विघ्नक्षेत्रेशयोः पार्श्वगते गङ्गायमुने इत्यनेन पूजा सूचिता । सैव क्रमादित्यनेनाग्रे सूचिता । वारि सामान्यार्घ्यजलम् । तारसबिन्दुस्वनामाद्यक्षरादिङेन्तस्वनामनमोऽन्विता एतेषां मन्त्राः । "द्वां द्वारश्रियै नमः" इत्यादिप्रयोगः । तदुक्तं डामरे—"ऊँकारबिन्दुमध्यस्थं नामधेयाद्यमक्षरम् । देवतानां स्वबीजं तत् पूजायामृद्धिसिद्धिदमि"ति । ग्रन्थकृदपि वक्ष्यति —"स्वनामाद्यक्षरादिकमि"ति । एतच्च यत्र बीजं नोक्तं तद्विषयं ज्ञेयम् ॥ ७ ।

देहल्यामिति । ॐ ह्लः अस्त्राय फट् नमः । इत्यस्त्रपूजा । पुष्पवारिभिरित्येव । तदुक्तम्—"हकाररेफौ च विसर्गवन्तावस्त्राय फट्कारवचस्तदन्ते। उक्त्वान्तरे सर्षपमक्षतान्वा पुष्पाणि मुञ्चेदथ चात्र विद्वान्" ।। इति । अन्ये तु वास्तुपुरुषपूजामत्रेच्छन्ति । तदुक्तम्—"पूज्यो वास्तुपुमांस्तत्र तत्र द्वाः पीठमध्यतः" इति । एषां ध्यानं तत्तत्प्रकरणे ज्ञेयम् । अत एव तत्र महालक्ष्मीपदप्रयोगः । प्रतिद्वारमिति । अनेनैतदुक्तं भवति । यदाहुः—"द्वारस्य शोभनस्याथ शाखयोर्दक्षवामयोः । धात्रे विधात्रे गङ्गायै यमुनायै च पूर्वतः ॥ ॐ भद्राय सुभद्राय गोदां कृष्णां च दक्षिणे । चण्डाय च प्रचण्डाय रेवां तापीं च पश्चिमे ।। ॐ शङ्खपद्मनिधये वाणीं वेणीं तथोत्तरे"।। इति । सोमशम्भुरपि—"स्वनामभिश्चतुर्थ्यन्तैः स्रवन्तीनां द्वयं द्वयमि"ति । अन्यत्र तु—"भद्रं सुभद्रं गङ्गां च यमुनां

दिव्यानुत्सारयेद्विघ्नानस्त्राद्भिश्चान्तरिक्षगान् ।
पार्ष्णिघातैस्त्रिभिर्भौमानिति विघ्नान्निवारयेत् ॥ ९ ॥
किञ्चित्स्पृशन्वामशाखां देहलीं लङ्घयेद्गुरुः ।
अङ्गं संकोचयन्नन्तः प्रविशेद्दक्षिणाङ्घ्रिणा ॥ १० ॥

द्वारशाखयोः। चतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तं च प्राग्द्वारे सम्प्रपूजयेत् ॥ बलप्रबलचिच्छक्ति-मायाशक्तीस्तथैव च । चतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तं च दक्षिणद्वारि पूजयेत् ॥ चण्डं प्रचण्डं गौरीं च श्रियं च द्वारशाखयोः । चतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तं च पश्चिमे सम्प्रपूजयेत् ॥ जयं च विजयं चैव शङ्खपद्मनिधी तथा । चतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तं च उत्तरे सम्प्रपूजयेत्" ॥ इति ॥ केचन वक्ष्यमाणां द्वारपालपूजामपि नित्यामाहुः । एतत्सर्वं नित्यपूजायामपि समानं ज्ञेयम् । यदाहुः—"विधेयमेतत्सर्वत्र स्थापितेषु विशेषतः" इति। दीक्षायां विशेषस्तन्त्रान्तरोक्तः— "वैष्णवादिप्रभेदेन द्वारपालान्समर्चयेत् । प्रतिद्वारं पार्श्वयोस्तु द्वौ द्वावष्टाविति क्रमात् ॥ नन्दः सुनन्दश्चण्डाख्यः प्रचण्डो बलनामकः । प्रबलो भद्रनामा च सुभद्रो वैष्णवा मताः ॥ अथ नन्दिमहाकालौ गणेशवृषभौ पुनः । ततो भृङ्गिरिटिः स्कन्दः पार्वतीशश्च सप्तमः ॥ चण्डेश्वरोऽष्टमः शैवा द्वारपालाः क्रमादमी । वक्रतुण्डैकदंष्ट्रश्च महोदर-गजाननौ ॥ लम्बोदराख्यविकटौ विघ्नराजश्च सप्तमः । धूम्रराजोऽष्टमो ज्ञेयो गाणपत्या इति क्रमात् ॥ ब्राह्मयाद्या मातरः प्रोक्ता शाक्तेया द्वारपालकाः" ॥ इति । अन्ये तु गोपालरामचन्द्रद्वारपालानन्यानाहुः—"चण्डप्रचण्डौ प्राग्धातृविधातारौ च दक्षिणे । जयश्च विजयः पश्चादबलः प्रबल उत्तरे" ॥ इति । अयं चानन्तरमित्यनेन सूचितः । 'देशिकेन्द्रम्' इत्यनेन सदाशिवमात्मानं विचिन्त्येत्युक्तम् । सदाशिवरूपस्वदृष्ट्यव-लोकनम् ॥ ८ ॥

अद्भिरिति । सामान्यार्घ्यजलैः । **पार्ष्णिघातैरिति** । तत्रायं मन्त्रः—"अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥ अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशम् । सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे" ॥ इति । वसिष्ठसंहितायामपसर्पन्त्वित्यादि पठित्वोक्तम्—"पार्ष्णिघातत्रयं कृत्वा मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् । भूतसङ्घान्समुत्सार्य संविशेदासने बुधः" ॥ इति । सोमशम्भौ तु— "दक्षपार्श्वे त्रिभिर्घातैर्भूमिष्ठानि"ति । इत्येवं प्रकारेण विघ्नान् त्रिविधानपीति ॥ ९ ॥

अङ्गमिति । वामाङ्गं सङ्कोचयन्निति । निःसरद्विघ्नावकाशदानाय । तदुक्तम् — "उत्सारितानां विघ्नानां दद्वर्त्म तु वामतः" इति । अन्यत्रापि—"निर्गच्छतां विघ्न-कृतामथैषां वामाङ्गसंकोचनचेष्टितेन । प्रदाय मार्गमि"ति । तथाऽन्यत्रापि —"वामतः निःसार्य विघ्नसंघं चे"ति । अन्तः स्पृशन्नित्यादित्रयं दृष्टार्थम्, देहल्यामपि देवस्य पूजितत्वात् ॥ १० ॥

नैरृत्यां दिशि वास्त्वीशं ब्रह्माणं च समर्चयेत् ।
पञ्चगव्यार्घतोयाभ्यां प्रोक्षयेद्यागमण्डपम् ॥ ११ ।
चतुष्पथान्तं तच्छुद्धिं विदध्याद्वीक्षणादिना ।
वीक्षणं मूलमन्त्रेण शरेण प्रोक्षणं मतम् ॥ १२ ।
तेनैव ताडनं दर्भैर्वर्मणाभ्युक्षणं मतम् ।
चन्दनागरुकर्पूरैर्धूपयेदन्तरं सुधीः ॥ १३ ।
विकिरान्विकिरेत्तत्र सप्तजप्ताञ्छराणुना ।
लाजाश्चन्दनसिद्धार्थं भस्मदूर्वाङ्कुराक्षताः ॥ १४ ।
विकिरा इति संदिष्टाः सर्वविघ्नौघनाशनाः ।
अस्त्रजप्तेन दर्भाणां मुष्टिना मार्जयेच्च तान् ॥ १५ ।

वास्त्वीशमिति । तत्र क्षेत्रस्य क्षेत्रपालान् । ते च मया क्षेत्रपालमन्त्रे वक्ष्यन्ते । दिव्यदृष्टेत्यादि ब्रह्मार्चनान्तं नित्यपूजायामपि समानम् । **पञ्चगव्येति** । पञ्चगव्यप्रकारमेकविंशे वक्ष्यति । अर्घ्यतोयं सामान्यार्घ्यजलम् । प्रोक्षयेदिति । देयमन्त्रेण । तदुक्तं नारायणीये—"गव्येन प्रोक्षयेद्दीक्षास्थानं मन्त्रेण शोधितमि"ति ॥ ११ ।

चतुष्पथान्तमिति । पूर्वेण सम्बध्यते । तत्र मण्डपाद्बहिरातोरणस्तम्भं हस्तमात्रा व्यवहारभूश्चतुष्पथशब्दवाच्या वीक्षणादिभिश्चतुर्भिस्तच्छुद्धिं मण्डपशुद्धिं कुर्यात् । अत्रापि चतुष्पथान्तमित्यन्वेति । वीक्षणादीनेवाह—वीक्षणमिति । मूलमन्त्रेणेति देवमन्त्रेण । शरेणेत्यस्त्रमन्त्रेण ॥ १२ ।

तेनैवेति । अस्त्रेण । वर्म्मणेति । कवचमन्त्रेण । प्रोक्षणाभ्युक्षणस्वरूपमग्रे वक्तव्यम् । ते च सामान्यार्घ्यजलेनैव अन्तरमिति । मण्डपमध्यं सुधीरित्यग्रिमेण सम्बध्यते । अनेन च सोमशम्भूक्तो विशेषः सूचितः ॥ १३ ।

तत्रेति । मण्डपमध्ये शराणुनेत्यस्त्रमन्त्रेण । अणुशब्दो मन्त्रपर्याय आगमशास्त्रे । सिद्धार्थाः । गौरसर्षपाः । भस्म गोमयभस्म ॥ १४ ।

सर्वविघ्नौघनाशना इति ध्यानम् । **अस्त्रजप्तेनेति** । सप्तेत्यनुषज्यते । मार्जयेच्चेति चकारेण विकिरानित्यनुषज्यते । तानित्युत्तरेण सम्बध्यते । सोमशम्भौ तु विशेषः—"विकिरान् शुद्धलाजान् वा सप्तशस्त्राभिमन्त्रितान् । अस्त्राम्बुप्रोक्षितानेतान् कवचेनावगुण्ठितान् ॥ नानाप्रहरणाकारान् विघ्नौघविनिवारकान् । दर्भाणां तालमानेव कृतां षट्त्रिंशता दलैः ॥ सप्तजप्तां शिवास्त्रेण मुष्टिं बोधासिमुत्तमम्" ॥इति । विकिरणमार्ज्जने देयमन्त्रेण ॥ १५ ।

ईशस्य दिशि वर्द्धन्या आसनाय प्रकल्पयेत् ।
पुण्याहं वाचयित्वा तु ब्राह्मणान्परितोष्य च ।। १६ ।
उक्तेषु मण्डलेष्वेकं वेदिकायां समालिखेत् ।
विशेन्मृद्वासने मन्त्री प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।। १७ ।
बद्धपद्मासनो मौनी समाहितजितेन्द्रियः ।
स्थापयेद्दक्षिणे भागे पूजाद्रव्याणि देशिकः ।। १८ ।

ईशस्येति । सनालं पात्रं वर्द्धनी । तस्याः । आसनाय ईशस्य दिशि ऐशान्यान्तान् विकिरान् प्रकल्पयेदिति सम्बन्धः । पुण्याहमिति । पुण्याहवाचनं पूर्वमुक्तम् ।। १६ ।

एकमिति मण्डलम् । एतावद्दीक्षायामेव । विशेदित्युपविशेत् । मृद्वासन इत्यनुद्वेगाय । तच्च दृष्टार्थमुद्वेगे सति तत्रैव मनो याति, न तु जपपूजादौ । मन्त्रीति । अनेनैतदुक्तम् । "अनन्तासनाय नमः" । "विमलासनाय नमः" । "पद्मासनाय नमः" इति जप्तान् कुशानासने दत्वा आसनं सम्पूज्य । आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः कूर्मो देवता सुतलं छन्दः आसनोपवेशने विनियोगः । "ॐ पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि ! त्वं विष्णुना धृता ।। त्वं च धारय मां देवि ! पवित्रं कुरु चासनम्" ।। इत्यासन-मन्त्रेणोपविशेदिति । तदुक्तम्—"तदासनस्यर्षिमृशन्ति कूर्मं छन्दस्तथा स्यात्सुतलं सुधोरः । प्रोक्ता तु पृथ्वी किल देवतास्य जपादिकर्मण्युपयोगयुक्तः" ।। इति । तत्रासनानि तन्त्रोक्तानि—"कौशेयं वाऽथ चैलं वा चार्मं तौलमथापि वा । वेत्रजं तालपत्रं वा काम्बलं दार्भमासनम् ।। वंशाश्मदारुधरणीतृणपल्लवनिर्मितम् । वर्ज्जयेदासनं मन्त्री दारिद्र्यव्याधिदुःखदम् ।। धर्मार्थिकाम ममोक्षाप्तेश्चैलाजिनकुशोत्तरम्"।।इति" । दार्वास-नेऽन्यत्र विशेष उक्तः—"यतीनामासनं श्लक्ष्णं कूर्माकारं तु कारयेत् । अन्येषां तु चतुःपादं चतुरस्रं तु कारयेत् ।। गोशकृन्मृन्मयं भिन्नं तथा पालाशपिप्पलम् । लोहविद्धं सदैवार्कं वर्जयेदासनं बुधः । दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं चैव तर्प्पणम् ।। आसनारूढपादस्तु जानुनोर्वाथ जङ्घयोः । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" ।। इति ।। १७ ।

बद्धपद्मासन इति । पद्मासनमन्त्ये वक्ष्यति—"अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयाद्धस्ता-भ्याम्" इत्ययं भागो योग एवोपयुक्तः, सोऽत्र नास्ति । तन्त्रान्तरे पद्मासनलक्षणस्य तथैवोक्तत्वात् । "सव्यं पादमुपादाय दक्षिणोपरि विन्यसेत् । तथैव दक्षिणं सव्यस्यो-परिष्टान्निधापयेत् ।। विष्टभ्य कट्योः पार्ष्णी तु नासाग्रन्यस्तलोचनः । पद्मासनं भवे-देतन्न सर्वेषामपि पूजितम्" ।। इति । पद्मासन इत्युपलक्षणम् । यदाहुः—"पद्मस्वस्तिक-वीरादिष्वेकासनसमास्थितः । जपार्चनादिकं कुर्यादन्यथा निष्फलं भवेत्" ।। इति । मौनीत्यनेन रागप्राप्तसम्भाषणनिषेधः । तदुक्तम्—"सभ्यैरपि न भाषेत जपहोमार्चना-दिषु" इति । समाहितेति । समाहितः सावधानश्चासौ जितेन्द्रियश्चेति विशेषण-

सुवासिताम्बुसम्पूर्णं सव्ये कुम्भं सुशोभनम् ।
प्रक्षालनाय करयोः पश्चात्पात्रं निवेशयेत् ॥ १९ ।
घृतप्रज्वालितान्दीपान् स्थापयेत्परितः शुभान् ।
दर्पणं चामरं छत्रं तालवृन्तं मनोहरम् ॥ २० ।
मङ्गलाङ्कुरपात्राणि स्थापयेद्दिक्षु देशिकः ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥ २१ ।
नत्वा गुरून् गणेशानं भूतशुद्धिं समाचरेत् ।
करशुद्धिं समासाद्य पश्चात्तालत्रयं ततः ॥ २२ ।

समासः । पूजाद्रव्याणि—पुष्पादीनि । देशिक इत्युत्तरेण सम्बध्यते । अनेनार्घ्यपाद्याचमनमधुपर्काचमनपात्राण्यपि सव्ये स्थापयेदित्युक्तम् ॥ १८ ।

सुवासितेति । सुवासितं कर्पूरादिना ॥ १९ ।

मनोहरमिति । दर्पणादीनां चतुर्णामपि विशेषणं दर्पणं स्थापयेदित्यादिरन्वयः । विशेदित्यादि एतदन्तं नित्यपूजायामपि समानम् ॥ २० ।

मङ्गलेति । मङ्गलानि मङ्गलरूपाणि यानि अङ्कुरपात्राणि । उक्तरीत्या उक्तबीजानि तानि दिक्षु स्थापयेत् । देशिक इति । अनेनैतदुक्तं भवति—उक्तक्रमेण पूर्वादिदिशि एवं त्रिरावृत्त्येति तेषामिदमेव प्रतिपत्तिकर्म । इदं दीक्षायामेव । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वामदक्षिणपार्श्वयोः । गुरून् गणेशानं नत्वेति सम्बन्धः । तत्र प्रयोगः । "ॐ गं गुरुभ्यो नमः" । "ॐ गं गणपतये नमः" । तदुक्तमाचार्यैः—"गुर्वाद्यास्तारादिका येऽङ्गमन्त्रा लोकेशान्तास्ते चतुर्थीनमोऽन्ताः । पूजायां स्युर्वह्निकार्ये द्विठान्ताः" इति । अत्र वह्निकार्ये द्विठान्ता इत्युक्तेर्वक्ष्यमाणाग्निजिह्वादीनामपि संग्रहः । तदनन्तरं लोकेशमन्त्रैर्होमविधानात् ॥ २१ ।

गुरूनिति बहूक्त्या गुरुपरमगुरुपरमेष्ठिगुरवो गृह्यन्ते । यदाहुः—"तत आदित आरभ्य नमेद्गुरुपरम्परामि"ति । तत इमामृचं पठेत्—ॐ नमो महद्भ्यो नमोऽर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः । यजाम देवान्यदि शक्नुवाम मा ज्यायसः शंसमावृक्षि देवाः" ॥ इति । **करशुद्धिमिति** । अत्र करशुद्ध्यादि त्रिषु अस्त्रमन्त्रेणेति सम्बध्यते । तत्र करशुद्धिर्नामाङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु उभयकरान्तः, उभयकरबाह्ययोः, उभयकरपार्श्वद्वये अस्त्रमन्त्रस्य व्यापकत्वेन न्यासः । तदुक्तम्—"व्यापय्याथो हस्तयोर्मन्त्रमन्तर्बाह्ये पार्श्वे" इति ॥ २२ ।

ऊद्ध्वोंद्ध्र्वमस्त्रमन्त्रेण दिग्बन्धमपि देशिकः ।
तेन संजनितं तेजो रक्षां कुर्यात्समन्ततः ।। २३ ।
सुषुम्णा वर्त्मनाऽऽत्मानं परमात्मनि योजयेत् ।
योगयुक्तेन विधिना चिन्मन्त्रेण समाहितः ।। २४ ।
कारणे सर्वभूतानां तत्त्वान्यपि च चिन्तयेत् ।
बीजभावेन लीनानि व्युत्क्रमात्परमात्मनि ।। २५ ।

दिग्बन्धमिति । नाराचमुष्टयुद्धृततर्जन्या दशदिशि अस्त्रमन्त्रन्यासः । तदुक्तं प्रयोगसारे–"आच्छाद्य दिक्षु तर्ज्जन्या ज्येष्ठाग्रस्खलिताग्रये"ति । अन्यत्रापि–"अङ्गुष्ठमग्रं यदि मध्यमाग्रं स्पृशेत् स्युरन्याङ्गुलयस्त्वलग्नाः । तदा भवेद् भूतनिषूदनस्य नाराचानाम्नोऽस्त्रवरस्य मुद्रा" ।।इति । अन्यत्र मन्त्रविशेषः--"प्रणवहृदोरवसाने सचतुर्थि सुदर्शनं तथास्तपदम् । उक्त्वा फडन्तमनुना कलयेच्च दशहरितः" ।। इति । देशिक इति । अनेन सुदर्शनमन्त्रेण वक्ष्यमाणाग्निप्राकारमन्त्रेणापि, अग्निप्राकारं कुर्यादिति सूचितम् । अग्निप्राकारमुद्रोक्ता प्रयोगसारे—"त्रिशूलाग्रौ करौ कृत्वा व्यत्यस्ताविभितो नयेत् । अ स्त्रमुद्रेयमाख्याता वह्निप्राकारलक्षणा ।। परद्रोहोपशमनी नागाशनिभयापहा" ।। इति । तदुक्तम्--"ततोऽस्त्रमन्त्रेण विशोध्य पाणित्रितालदिग्बन्धहुताशशालामि"ति । एषां फलमाह—**तेनेति** ।।२३।

सुषुम्णेति । समाहितः सुषुम्णावर्त्मना कुण्डलिन्या अत्मानं योगयुक्तेन विधिना चिन्मन्त्रेण परमातमनि योजयेदिति सम्बन्धः । तत्रात्मानं जीवात्मानं हृदयकमलस्थितमित्यर्थः । यदाहुः-"हृदम्बुजे ब्रह्मकन्दसम्भूते ज्ञाननालके । आराग्रमात्रो जीवस्तु चिन्तनीयो मनीषिभिः" ।। इति । योगयुक्तेन विधिनेत्यस्यायमर्थः-गुरूपदिष्टमार्गेण हुंकारेण कुण्डलिनीमुत्थाप्य तां हृदयकमलगतां विभाव्य ततो जीवं मुखे गृहीत्वा सहस्रारगतं विभावयेत् । अत एव समाहित इत्युक्तिः । चिन्मन्त्रेण । वक्ष्यमाणात्ममन्त्रेण । यदाहुः— "नेतव्यो हंसमन्त्रेण द्वादशान्ते सितः परः" इति । अन्यत्रापि—"जीवं खाब्जे स्वनाडया स्वनिलयत उदानीय तं हंसेनेति" । अन्यत्रापि-"संयोज्य जीवमथ दुर्गममध्यनाडीमार्गेण पुष्करनिविष्टशिवे सुसूक्ष्मे । हंसेने"ति । परमात्मनि । सहस्रारकर्णिकागत इत्यर्थः ।।२४।

कारण इति । सर्वभूतानां कारणे परमातमनि बीजभावेन व्युत्क्रमात् लीनानि तत्त्वानि पृथिव्यादीनि चिन्तयेदित्यन्वयः । तत्र सृष्टयपेक्षया व्युत्क्रमः । सर्वत्र कार्यस्य कारणे लयो दृष्टः । अत एव प्रथमपटले सृष्टयुक्तिः । विना सृष्टिं कार्यकारणाज्ञानात् । अत एव सर्वभूतानां कारणे इति विशेषणोक्तिः । अपिशब्दाद्वर्णानपि । यदुक्तम्—"सङ्कल्प्यैवं ततो न्यासस्थानान्वर्णांश्च संहरेत् । प्रतिलोमेन क्षलयोर्लकारेऽस्य हकारके । हलयोश्च सकारेऽथ सलयोश्च षकारके ।। क्रमेणैवमपर्यन्तं लयमुत्पाद्य यत्नतः । अकारं ब्रह्मरन्ध्रे च सहस्राब्जे नियोजयेत्" ।। इति । चकारः पूर्वसमुच्चये ।।२५।

ततः संशोषयेद्देहं वायुबीजेन वायुना ।
वह्निबीजेन तेनैव सन्दहेत्सकलां तनुम् ॥ २६ ।
विश्लेषयेत्तदा दोषानमृतेनामृताम्भसा ।
आप्लाव्याप्लावयेद्देहमापादतलमस्तकम् ॥ २७ ।
आत्मलीनानि तत्त्वानि स्वस्थानं प्रापयेत्तदा ।
आत्मानं हृदयाम्भोजमानयेत्परमात्मनः ॥ २८ ।

तत इति । वायुबीजेन यकारेण । वायुना तदुत्थेनेत्यर्थः । अनेन पूरक उक्तः । वह्निबीजेन रेफेण । तेनैवेति अग्निबीजोत्थाग्निना । सकलां स्वकल्मषरूपपापपुरुष-सहितां तनुं निर्दहेत् । पापपुरुषध्यानं यथा—"ब्रह्महत्याशिरस्कं च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम् । सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ॥ तत् संयोगिपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् । उपपातक-रोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम् ॥ खड्गचर्मधरं पापमङ्गुष्ठपरिमाणकम् । अधोमुख कृष्णवर्णं दक्षकुक्षौ विचिन्तयेत्" ॥ इति । अनेन कुम्भक उक्तः ॥२६।

तदा दाहे जाते दोषान् दोषरूपपापपुरुषभस्म **विश्लेषयेदिति** रेचक उक्तः । अत्र भस्मविश्लेषोऽपि वायुबीजेनेति ज्ञेयम् । यदाहुराचार्याः—"पूर्वविधिना मुञ्चे"दिति । नागभट्टोऽपि—"सास्यादिनाथमरुतापनयन्नशेषं तद्भस्मराशिमि"ति । गणेश्वरविमर्शिन्या-मपि—"तद्भस्मकूटमखिलं वायुबीजोत्थवायुना । विकीर्ये"ति । अन्यत्रापि—"तदुद्यद्वसुव-पुरनलप्लुष्टदेहोऽनिलेन तद्भस्मोत्क्षिपेदि"ति । अत्र स्थानत्रये षोडशचतुःषष्टिद्वात्रिंशत्-संख्याक्रमेणेति केचित् । अन्ये द्वादशपञ्चाशत् । पञ्चविंशतिसंख्येत्यूचुः । तदुक्तं संहितायाम्—"मरुदग्निसुधाबीजैः पञ्चाशन्मातृमात्रकमि"ति । आचार्याश्च—"अथवा शोषण-दहन-प्लावनभेदेन शोधिते देहे । पञ्चाशद्भिर्मात्राभेदैर्विधिवत् समापये-त्प्राणान् ॥ पञ्चाशदात्मकोऽपि च कलाप्रभेदेन तार उद्दिष्टः । तावन्मात्रायमनात्कलाश्च विधृता भवन्ति तत्त्वविदा" ॥ इति । केचित्तु स्थानत्रयेऽपि प्रत्येकं त्रिविधं प्राणायाम-मिच्छन्ति । अमृतेन अमृतबीजेन वमित्यनेन । अमृताम्भसा तदुत्थेनामृतेन । आपादतल-मस्तकं देहमापाद्याप्लावयेदिति सम्बन्धः ॥ २७ ।

स्वस्थानमिति सृष्टिक्रमेण प्रथमपटलोक्तरीत्या । तदेति । अनेन अकारादिक्षान्तान् वर्णानपि सृष्टिक्रमेण स्वस्थानं प्रापयेदित्युक्तम् । तदुक्तम्—"अमुतः सकलार्णमयीं लपरा-जपान्निपात्य रचयेच्च तया । सकलं वपुरमृतौघवृष्टिमि"ति । "इत्यारचय्य वपुरर्ण-शतार्द्धकेने"ति परमात्मनः सकाशाद् हंसदेवस्य मनुना आत्मानं हृदयाम्भोजमानयेदिति सम्बन्धः । हंसस्य जीवस्य देवः परमात्मा, उपास्यत्वात् । तेन मन्त्रेणसोऽहमित्यनेन । यद्वा, परमात्मनः मनुना इति सम्बध्यत इति । पूर्वं परमात्मनि योजयेदित्युक्तं तत इत्यर्थाल्लभ्यते । हंसदेवस्येति अग्रिमेण सह सम्बध्यते । तदुक्तं वसिष्ठसंहितायाम्—"सोऽहंमन्त्रेण तामाद्यां नादान्ते सिद्धिभाविताम् । ध्यात्वैकं ब्रह्मरन्ध्राच्च हृदि

जीवकलां न्यसेत्'' ॥ इति । गणेश्वरविमर्शिन्यामपि—''सोऽहं धियाऽऽत्मचैतन्यं समानीय चिदम्बरात्'' इति । तत्र गुरूपदेशतः प्रकारो लिख्यते—''श्रीदेवपूजाधिकारसिद्धये भूतशुद्ध्यादि करिष्ये'' इति सङ्कल्प्य मूलाधारादुत्थितां विद्युत्सहस्रप्रभाभासुरां बिसतन्तुरूपां सुषुम्णामार्गेण हृदयकमलमागतां कुण्डलिनीं विभाव्य हृदयकमलाज्जीवं प्रदीपकलिकाकारं गृहीत्वा द्वादशदलाम्बुजात् सहस्रदलगतां विभाव्य तत्र जीवात्मानं हंसमन्त्रेण परमात्मनि योजयेत् । ततः पादादिजानुपर्यन्तं चतुरस्रं पीतं पृथिवीमण्डलम्, तत्र पादगमनक्रियागन्तव्यगन्धघ्राणपृथिवीब्रह्मनिवृत्तिसमानवायून् संस्मृत्य ॐ ह्लां ब्रह्मणे पृथिव्यधिपतये निवृत्तिकलात्मने हुं फट् स्वाहा'' इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य ''तान्सर्वान् कुण्डलिनीद्वारा अप्सु प्रविलापयामी''त्यपांस्थाने संहरेत् । जान्वादिनाभिपर्यन्तं शुक्लमर्द्धचन्द्राकारं जलमण्डलम्, तत्र हस्तादानादातव्यरसरसनाजलविष्णुप्रतिष्ठोदानान् स्मृत्वा ''ॐ ह्लीं विष्णवे जलाधिपतये प्रतिष्ठाकलात्मने हुं फट् स्वाहा'' इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य ''तान्सर्वान् कुण्डलिनीद्वारा अग्नौ प्रविलापयामि'' इत्यग्निस्थाने संहरेत् । नाभ्यादिहृदयपर्यन्तं त्रिकोणं रक्तं वह्निमण्डलम्, तत्र पायुविसर्गविसर्जनीयरूपचक्षुस्तेजोरुद्रविद्याव्यानान् संस्मृत्य ''ॐ ह्लूं रुद्राय तेजोऽधिपतये विद्याकलात्मने हुं फट् स्वाहा'' इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य ''तान्सर्वान् कुण्डलिनीद्वारा वायौ प्रविलापयामी''ति वायुस्थाने संहरेत् । ततो हृदादिभ्रूपर्यन्तं कृष्णं वर्त्तुलं षड्बिन्दुलाञ्छितं वायुमण्डलम्, तत्रोपस्थानन्दतद्विषयस्पर्शस्प्रष्टव्यवाय्वीशानशान्त्यपानान् संस्मृत्य ''ॐ ह्लैं ईशानाय वाय्वधिपतये शान्तिकलात्मने हुं फट् स्वाहा'' इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य ''तान् सर्वान् कुण्डलिनीद्वारा आकाशे प्रविलापयामि'' इत्याकाशस्थाने संहरेत् । ततो भ्रूमध्याद् ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं स्वच्छवर्त्तुलमाकाशमण्डलम्, तत्र वाग्वेदनवक्तव्यशब्दश्रोत्राकाशसदाशिवशान्त्यतीताप्राणान् संस्मृत्य ''ॐ ह्लौं सदाशिवायाकाशाधिपतये शान्त्यतीताकलात्मने हुं फट् स्वाहा'' इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य ''तान्सर्वानहङ्कारे प्रविलाप्य तमहङ्कारं महत्तत्त्वे महत्तत्त्वं मातृकासञ्ज्ञकशब्दब्रह्मस्वरूपायां हृल्लेखाथभूतायां प्रकृतौ प्रविलापयामि'' इति प्रविलाप्य 'तां तथाविधां नित्यबुद्धशुद्धस्वभावे स्वप्रकाशे सत्यज्ञानानन्तानन्दलक्षणे परमकारणे परब्रह्मणि प्रविलापयामी''ति प्रविलापयेत् । तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—''गन्धादिघ्राणसंयुक्तां पृथिवीमप्सु संहरेत् । रसादिजिह्वया सार्द्धं जलमग्नौ प्रलापयेत् ॥ रूपादिचक्षुषा सार्द्धमग्निं वायौ नयेल्लयम् । समीरमम्बरे विद्वान् स्पर्शादित्वक्समन्वितम् ॥ अहङ्कारे हरेद्व्योम सशब्दन्तं महत्यपि । महच्च सर्वशक्तौनामव्यक्ते कारणे परे ॥ सच्चिदानन्दरूपं यद् वैष्णवं परमं पदम् । पृथिव्यादिक्रमात्सर्वं तत्र लीनं विचिन्तयेत्'' ॥ इति । ततः 'शरीरस्यान्तर्यामी ऋषिः सत्यं देवता प्रकृतिपुरुषं छन्दः सशरीरपापपुरुषस्य शोधने विनियोगः' इत्युक्त्वा दक्षकुक्षिस्थं शुक्लरूपं पापपुरुषं विचिन्त्य ''यमि''ति वायुबीजस्य किष्किन्ध ऋषिः वायुर्देवता जगतीच्छन्दः सशरीरपापपुरुषशोषणे विनियोगः, इत्युक्त्वा नाभिमण्डमूले च षड्बिन्दुमण्डले यं विचिन्तयेत् । ''तद्वायुबीजं धूम्रं च चञ्चलध्वजसंयुतम् । धूधूशब्दयुतं सर्वशोषणं स्वोशदैवतम्'' इति ध्यात्वा पूरकप्रयोगेण षोडशवारं द्वादशवारं वा वायुबीजमावर्त्य तद्बीजोत्थवायुना सशरीरं पापपुरुषं शोषितं विभावयेत् । ततो ''रमि''त्यग्निबीजस्य

मनुना हंसदेवस्य कुर्यान्न्यासादिकं ततः ।
ऋषिश्छन्दोदैवतानि न्यसेन्मन्त्रस्य मन्त्रवित् ॥ २९ ।

कश्यप ऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दस्तद्दाहे विनियोगः, इत्युक्त्वा "चिन्तयेद्धृदये रक्तं त्रिकोणं वह्निमण्डलम् । विद्याकलायुतं रुद्रदैवतं चरमीरितम्" ॥ इति ध्यात्वा कुम्भकप्रयोगेण चतुःषष्टिवारं पञ्चाशद्वारं वाऽग्निबीजमावर्त्तयेत् । तद्बीजोत्थाग्निना तद्भस्मीभूतं विभावयेत् । ततो रेचकेण द्वात्रिंशन्मात्रया पञ्चविंशतिमात्रया वा पूर्वोक्तरूपं वायुबीजमावर्त्य पापपुरुषभस्म रेचयेत् । ततो "वमि"ति वरुणबीजस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः, हंसो देवता त्रिष्टुप्छन्दः प्लावने विनियोगः, इत्युक्त्वा "वारुणं मण्डलं मूर्द्धिन शुभ्रं चन्द्रार्द्धसन्निभम् । सितपङ्कजयुग्माङ्कं वं स्याद्वरुणदैवतम्"ति ध्यात्वा तद्बीजस्रुताऽमृतेन तच्छरीरभस्म पिण्डीभूतं विभावयेत् । ततो 'लमि' ॥इति। पृथिवीबीजस्य ब्रह्म ऋषिः इन्द्रो देवता गायत्रीच्छन्दः कठिनीकरणे विनियोगः, इत्युक्त्वा "आधारमण्डले पृथ्वीमण्डलं वज्रलाञ्छितम् । चतुष्कोणं च कठिनं पीतवर्णेन्द्रदैवतम् ॥ लंबीजेन समायुक्तं ध्यायेन्मनसि पूर्ववत्" ॥ इति ध्यात्वा तद्बीजोत्थकाठिन्येन तनुं दृढां भावयेत् । ततो "हमि"त्याकाशबीजस्य ब्रह्म ऋषि. आकाशो देवता पङ्क्तिश्छन्दः व्यूहने विनियोगः, इत्युक्त्वा "आकाशमण्डलं वृत्तद्वादशान्ते हमुज्ज्वलम् । शान्त्यतीताकलायुक्तं चिन्त्यमाकाशदैवतम्" ॥ इति ध्यात्वा तदुत्थेनाकाशेनावकाशं भावयेत् । तदुक्तम्-"ग्लौमिति पृथ्वीबीजेन तं च संहनतां नयेत् । ॐ हमिति बीजेनाऽवयवीकरणं भवेत्" ॥ इति ।

एवं स्वशरीरं विचिन्त्य परमात्मनः सकाशात् सृष्टिक्रमेण तत्त्वानि स्वस्वस्थानं नयेत् । ततः परमात्मनः सकाशाज्जीवं सोऽहंमन्त्रेण हृत्पद्ममानयेदिति संक्षेपः । इयं च भूतशुद्धिरावश्यकी' "पञ्चशुद्धिविहीनेन कृता पूजाभिचारवत् । विपरीतं फलं दद्यादभक्त्या चार्च्चनं तथा ॥ निर्ऋतिर्विधिहीनानां फलं हन्ति हि कर्मणाम् । निशाचराधिपत्यं च कुरुते शङ्कराज्ञया" ॥ इति शैवागमोक्तेः । अन्यत्रापि—"शरीराकारभूतानां भूतानां यद्विशोधनम् । अव्ययब्रह्मसम्पर्काद् भूतशुद्धिरियं मता ॥ भूतशुद्धिं विना कर्म जपहोमार्चनादिकम् । भवेत्तन्निष्फलं सर्वं प्रकारेणाप्यनुष्ठितम्" ॥ इति । वक्ष्यमाणप्रतिष्ठामन्त्रेणैतदनन्तरं प्राणप्रतिष्ठा अवश्यं कर्त्तव्या, सम्प्रदायाद् गुरूपदेशाच्च । अत्र विशेषो वसिष्ठसंहितायाम्—"हृदि हस्तं सन्निधाप्य प्राणस्थापनमाचरेत् । ततो जन्मादिकद्व्यष्टक्रियासंस्कारसिद्धये ॥ षोडशप्रणवावृत्तीः कृत्वा शक्तिं परां स्मरेत्" ॥ इति ॥ २८ ।

अनन्तरकर्त्तव्यमाह—**हंसदेवस्येति** । ततो मूलमन्त्रेण यथाविधि प्राणायामत्रयं कृत्वा हंसदेवन्यासादिकं कुर्यादिति सम्बन्धः । तत्र यथाविधीत्यस्यायमर्थः—यदा अजपान्यासस्तदा अजपया यदा प्रणवन्यासः तदा प्रणवेन । यदा बहिर्मातृकान्यासस्तदा मातृकया एव । यदा भुवनेशीन्यासस्तदा तया । यदा मूलमन्त्रन्यासस्तदा जप्यमानमन्त्रेणेति । तत्र मातृकाप्राणायामे विशेषः । यदाहुः—"इडया पूरयेत्प्राण स्वरैः स्पर्शैश्च

आत्मनो मूर्ध्नि वदने हृदये च यथाक्रमात् ।
विधाय मूलमन्त्रेण प्राणायामं यथाविधि ॥ ३० ॥
विदध्यान्मातृकान्यासं मन्त्रन्यासमनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु न्यसेदङ्गैः सजातिभिः ॥ ३१ ॥

कुम्भयेत् । रेचयेद्यादिकैरूष्मैस्ततः पिङ्गलया पुनः ॥ तथैव पूरणं वायोः कुम्भनं रेचनं पुनः । इडया स्यात्ततो द्वाभ्यां पूरणादित्रयं पुनः ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा पश्चाद्व्यापकमाचरेत । अकाराद्यैः क्षान्तवर्णैरापादतलमस्तकम्" ॥ इति । जप्यमानमन्त्रे तु मन्त्रमुख्येनैकेन बीजेन प्राणायामः कार्यः सर्वेण वा । तत्रैकेन चेत् कुम्भके चतुःषष्ट्या वृत्तिः । अष्टाक्षरश्चेद् द्वात्रिंशद्वारम् । इत्यादि ज्ञेयम् । यदाहुः—"अष्टाविंशतिवारमिष्टफलदं मन्त्रं दशार्णं जपन्नायच्छेत्पवनं सुशंमितमिति त्वष्टादशार्णेन चेत् । अभ्यस्यन्नविचारमन्यमनुभिर्वर्णानुरूपं जपन् कुर्याद्रेचकपूरकर्म निपुणः प्राणप्रयोगं नरः" ॥ इति । न्यासो यथाऽजपायाः—आद्यं मूले परं शिरसि । तथा दक्षवामभागयोः । तत्रायं प्रयोगः—"हं पुरुषात्मने नमः", "सः प्रकृत्यात्मने नमः", "हंसः प्रकृतिपुरुषात्मने नमः" इति व्यापकम्, तद्रूपेणान्तर्मातृकान्यासोऽपि । आदिशब्दात् पूजापूर्वदिनजपनिवेदनं तद्दिनसंकल्पश्च । एतदनन्तरं हंसमन्त्रोत्पन्नत्वात् प्रणवन्यासः, सोऽपि ॐ अं ब्रह्मणे नमः । ॐ आं विष्णवे नमः । इत्यादि मातृकास्थानेषु न्यसेत् । नामानि तु अन्त्यपटले प्रणवोत्पत्तौ मया वक्ष्यन्ते । तज्जन्यचतुर्नवतिकलान्यासोऽपि सूचितः, तन्न्यासस्थानं यथा—"मूलाधारत्रिकोणेषु विन्यसेदग्निजाः कलाः । हृत्पङ्कजदलेष्वर्ककला द्वादशसंख्यकाः ॥ मूर्ध्नि षोडशपत्राणां मध्ये सोमभवाः कलाः । नादजास्तु स्वरस्थाने बिन्दुजाः पञ्चदक्त्रके ॥ पूर्वदक्षिणसौम्येषु पश्चिमोर्ध्वमुखेषु च । हृद्गलांसेषु नाभौ च सोदरे पृष्ठवक्षसोः ॥ उरोजयोर्न्यसेच्चापि कलामाक्षरसम्भवाः । पादे गुह्ये सोरुजानू जङ्घास्फिक्षु उकारजाः ॥ पादहस्ततलघ्राणकेषु बाह्वोश्च पादयोः । न्यसेदकारजा गुप्तकलाः पञ्च प्रविन्यसेत् ॥ कास्यहृद्गुह्यपादेष्वि"ति ॥ उक्तवक्ष्यमाणानां सामान्यतः ऋष्यादिन्यासमाह—**ऋषीति** । अत एव मन्त्रस्येति सामान्यग्रहणम् । अत्र देवताया अपि प्राप्तत्वादात्मन इत्युक्तिः । तेनाजपान्यासे अजपायाः, प्रणवन्यासे प्रणवस्य, बहिर्मातृकान्यासे मातृकायाः, भुवनेशीन्यासे तस्याः, मूलमन्त्रन्यासे जप्यमानस्य मन्त्रस्येति मन्त्रवित् ॥ २९ ॥

यथाक्रमादिति । अनेन बीजशक्तीनामपि न्यास उक्तः । सदक्षिणवामकोशयोरित्येके । गुह्यपादयोरित्यन्ये । स्तनयोरित्यपरे । ऋष्यादिन्यासस्यावश्यकतोक्ताऽन्यत्र—"ऋषिच्छन्दोदेवतानां विन्यासेन विना यदा । जप्यते साधितोऽप्येषस्तस्य तुच्छं फलं भवेत्" ॥ इति ॥ ३० ।

बहिर्मातृकान्यासमाह—**विदध्यादिति** । मातृकान्यासं वक्ष्यमाणं प्रपञ्चयागान्तमित्यर्थः । मन्त्रन्यासं भुवनेशीन्यासं विदध्यादिति सम्बन्धः । यदाहुः—"प्रणवो मातृकादेवी हृल्लेखेत्यमृतत्रयम् । दीपनं सर्वमन्त्राणामित्याह भगवान् शिवः" ॥ इति ।

अस्त्रं तत्तलयोर्न्यस्य कुर्यात्तालत्रयादिकम् ।
दिशस्तेनैव बध्नीयाच्छोटिकाभिः समाहितः ॥ ३२ ।
हृदयादिषु विन्यस्येच्चाङ्गमन्त्रांस्ततः सुधीः ।
हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वह्निवल्लभा ॥ ३३ ।

वायवीयसंहितायाम्-"हंसन्यासस्तु तत्राद्यः प्रणवन्यास एव च। तृतीयो मातृकान्यासो ब्रह्मन्यासस्ततः परम् ॥ पञ्चमः कथ्यते सद्भिर्न्यासः पञ्चाक्षरात्मकः। एतेष्वेकमनेकं वा कुर्यात्पूजादिकर्मसु" ॥ इति । उक्तवक्ष्यमाणानां करन्यासमाह—**अनन्तरमङ्गुष्ठादिष्विति** । अनन्तरमित्यनेन मूलमन्त्रेण करशुद्धिः कर्त्तव्येत्युक्तम् । अत एव लक्ष्मीपटले वक्ष्यति—"हस्तौ संशोध्य मन्त्रेणे"ति । तदुक्तम्-"व्यापय्याथो हस्तयोर्मन्त्रमन्तर्बाह्ये पार्श्वे तारुरुद्धं बुधेने"ति । अङ्गैस्तत्तत्कल्पोक्ताङ्गमन्त्रैः । तत्र हृन्मन्त्रमुच्चार्य "अङ्गुष्ठाभ्यां नमः" इत्यादिप्रयोगः । तदुक्तमाचार्यैः—"अङ्गुलीषु क्रमादङ्गैरङ्गुष्ठादिषु विन्यसेत्" इति । यद्यप्यस्मान्न नमस्कारान्तत्वं प्रतीयते, तथापि तत्पद्यव्याख्यायां श्रीपद्मपादाचार्यैर्नमस्कारान्तत्वमुक्तमिति बोध्यम् । सजातिभिरिति । अग्रिमेण सम्बध्यते ॥ ३१ ।

तत्तलयोरिति । तच्छब्देन प्रकृतत्वाद् अङ्गुलय उच्यन्ते । ताभिः करो लक्ष्यते । तलशब्देनान्तर्बाह्यमपि गृह्यते । तेनास्त्रमन्त्रमुच्चार्य "करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः" इति प्रयोगः । तदुक्तम्-"अङ्गुष्ठाभ्यां नमो ह्रां ह्रीं तर्जनीभ्यां नमस्ततः । मध्यमाभ्यां नमो ह्रूं ह्रैं अनामाभ्यां नमस्ततः ।। ॐ ह्रौं कनिष्ठिकाभ्यां च नमो ह्रस्तलपृष्ठयोः" ॥ इति । कुर्यात्तालत्रयेति । अङ्गास्त्रविनियोगः । तत्स्वरूपमुक्तमन्यत्र—"प्रसारिततलाभ्यां तु तालत्रयमुदीरितमि"ति । तालत्रयादिकमित्यादिशब्दोक्तं विशदयति—**दिश इति** । तेनैवेत्यस्त्रमन्त्रेण । छोटिका नाराचमुद्रारूपा । "अङ्गुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां स्फोटो नाराचमुद्रिके"ति तल्लक्षणात् । समाहित इत्यग्रिमेण सम्बध्यते । तत्रैवं सम्बन्धः—

ततः समाहितः सुधीः जातिभिः अङ्गमन्त्रान् हृदयादिषु च विन्यसेदिति । चकारोऽङ्गुष्ठादिषु इति पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः । तत इति वक्ष्यमाणतत्तत्कल्पोक्ततत्तन्मन्त्रन्यासानन्तरमित्यर्थः । यदाहुः—"आदावृष्यादिविन्यासः करशुद्धिस्ततः परम् । अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च ॥ तालत्रयं च दिग्बन्ध" इति । अन्यत्रापि—"करन्यासं पुरा कृत्वा देहन्यासमतः परम् । अङ्गन्यासं न्यसेत्पश्चादेष साधारणो विधिः" ॥ इति । आचार्या अपि षडङ्गन्यासान्तमुक्त्वा—"जपारम्भे मनूनां हि सामान्येयं प्रकल्पना" इति । समाहितः सुधीरित्यनेन षडङ्गमुद्राः सूचिताः । तदुक्तमागमान्तरे—"प्रसारिततलेनैव पाणिना हृदयं शिरः । प्रोक्ता शिखा तथा सम्यगधोऽङ्गुष्ठेन मुष्टिना ॥ तथाविधाभ्यां पाणिभ्यां वर्मस्कन्धादिनाभिगम् । तर्ज्जनीमध्यमानामाः प्रोक्ता नेत्रत्रये क्रमात् ॥ यदा नेत्रद्वये प्रोक्तं तदा तर्जनि-

शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय हुमीरितम् ।
नेत्रत्रयाय वौषट् स्यादस्त्राय फडिति क्रमात् ॥ ३४ ॥
षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान्षडङ्गेषु नियोजयेत् ।
पञ्चाङ्गानि मनोर्यस्य तत्र नेत्रमनुं त्यजेत् ॥ ३५ ॥
अङ्गहीनस्य मन्त्रस्य स्वेनैवाङ्गानि कल्पयेत् ।
तत्तत्कल्पोक्तविधिना न्यासानन्यान्समाचरेत् ॥ ३६ ॥

मध्यमे" ॥ इति । अत्र प्रसारिततलेनेत्यत्र अङ्गुष्ठवर्जमङ्गुलीचतुष्टयेनेत्यर्थः । **तदुक्तम्**—"अङ्गुष्ठवर्जमङ्गुल्यश्चतस्रो हृदि मूर्द्धनि । शिखायां मुष्टिरेव स्यादङ्गुष्ठकृतनालिका ॥ सर्वाङ्गुलय आनाभेः पाण्योः कवचबन्धनम्" ॥ इति । शक्तिषडङ्गमुद्रास्तन्त्रान्तरे—"हृदयं मध्यमाऽनामा तर्जनीभिः स्मृतं शिरः । मध्यमातर्जनीभ्यां स्यादङ्गुष्ठेन शिखा स्मृता ॥ दशभिः कवचं प्रोक्तं तिसृभिर्न्नेत्रमीरितम् । प्रोक्ताङ्गुलिभ्यामस्त्रं स्यादङ्गक्लृप्तिरियं मता" ॥ इति । शैवषडङ्गमुद्राः । शैवागमे—"कृतमुष्टिपदौ हस्तौ कृत्वाङ्गुष्ठौ हृदि न्यसेत् । हृन्मुद्रेयं समाख्याता शिरोमुद्रा प्रकीर्त्यते ॥ ललाटाग्रे समाधाय क्रतमुष्टिपुटौ करौ । कुर्यादूर्ध्वप्रसक्ताग्रे तर्जन्यौ ज्येष्ठवाह्यतः ॥ करौ शिखायां संयोज्य कृतमुष्टिपुटाक्रती । ज्येष्ठावधः प्रसक्ताग्रौ कनिष्ठावूर्ध्वतस्तथा ॥ कुर्यात्सेयं शिखामुद्रा सर्वोपद्रवनाशिनी । कृत्वाङ्गुष्ठौ प्रसक्ताग्रौ तर्जन्यौ च त्रिकोणवत् ॥ मूर्द्ध्नि पश्चान्मुखं कृत्वा नयेदुभयपार्श्वतः । करौ हृदन्तं मुद्रेयं कवचस्याभयप्रदा ॥ कृत्वा नेत्रोन्मुखं हस्तं सक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठिकम् । प्रसार्य मध्यमां किञ्चिन्नमयेदितराङ्गुलिम् ॥ नेत्रमुद्रेयमुद्दिष्टा रक्षोभूतार्त्तिभञ्जिनी । परस्परतलद्वन्द्वं पुनरास्फोटयेद्भृशम्" ॥ इति । जातिभिरित्युक्तेस्ताः का इत्यपेक्षायामाह—**हृदयायेति** । पूर्वं प्रथमो मन्त्रः । शिरसे एतदनन्तरं वह्निवल्लभा स्वाहेत्युच्चरेदित्यर्थः ॥३२-३३॥

नेत्रत्रयायेत्युपलक्षणम् । तेन द्विनेत्रे विष्ण्वादौ नेत्राभ्यां वौषडिति प्रयोगः ॥३४॥

षडङ्गमन्त्रान् तत्तत्कल्पोक्तानित्येवं प्रकारेणोक्तान् जातिमन्त्रांश्च मिलित्वा षडङ्गेषु हृदयादिषु उक्तमुद्राभिर्नियोजयेन्न्यसेदित्यर्थः ॥ ३५ ।

अङ्गेति । अङ्गहीनत्वं नाम नारायणाष्टाक्षरादिवन्मन्त्रोद्धाराभावः । स्वेनैवेति आवृत्त्य च्छेदेन वा । एतेनाङ्गानामावश्यकत्वम् । यदाहुः—"पूजाजपार्चनाहोमाः सिद्धमन्त्रकृता अपि । अङ्गविन्यासविधुरा न दास्यन्ति फलान्यमी" ॥ इति । गौतमेन षडङ्गकरणप्रयोजनमप्युक्तम्—"इज्यम नो हृदात्मायं हृदये स्याच्चिदात्मकः । क्रियते तत्परत्वं तु हृन्मन्त्रेण ततः परम् ॥ सर्वज्ञादिगुणोत्तुङ्गे संविद्रूपे परात्मनि । क्रियते विषयाहारः शिरोमन्त्रेण धीमता ॥ हृच्छिरोरूपचिद्धामनियता भावना दृढा । क्रियते निजदेवस्य शिखामन्त्रेण सादरम् ॥ मन्त्रात्मकस्य देहस्य मन्त्रवाच्येन तेजसा । सर्वतो वर्ममन्त्रेण क्रियते नान्यसंवृतिः ॥ यद्ददाति परं ज्ञानं संविद्रूपे परात्मनि । हृदयादिमयं

कल्पयेदात्मनो देहे पीठं धर्मादिभिः क्रमात्।
अंसोरुयुग्मयोर्विद्वान्प्रादक्षिण्येन देशिकः ॥ ३७ ॥
धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं न्यस्य तु क्रमात्।
मुखपार्श्वनाभिपार्श्वेऽधर्मादींश्च प्रकल्पयेत् ॥ ३८ ॥
धर्मादयः स्मृताः पादाः पीठगात्राणि चापरे ।
अनन्तं हृदये पद्ममस्मिन्सूर्येन्दुपावकान् ॥ ३९ ॥

तेजः स्यादेतन्नेत्रसंज्ञकम्। आध्यात्मिकादिरूपं यत् साधकस्य विनाशयेत्। अविद्याजातमस्त्रं तत् परं धाम समीरितम्'' ॥ इति। पूर्वं तत इति मन्त्रन्यासानन्तरमिति व्याख्यातम्। तत्र को मन्त्रन्यास इत्यपेक्षायामाह—**तत्तदिति**। न्यासान् मन्त्रन्यासान्। एषामप्यावश्यकतोक्तान्यत्र—''न्यासं विना जपं प्राहुरासुरं विफलं बुधाः। न्यासात्तदात्मको भूत्वा देवो भूत्वा तु तं यजेत्'' ॥ इति। कुलप्रकाशतन्त्रेऽपि—''आगमोक्तेन मार्गेण न्यासान् नित्यं करोति यः। देवताभावमाप्नोति मन्त्रसिद्धिश्च जायते ॥ अकृत्वा न्यासजातं यो मूढात्मा प्रभजेन्मनून्। सर्वविघ्नैश्च बाध्येत व्याघ्रैर्मृगशिशुर्यथा ॥ यो न्यासकवचच्छन्नो मन्त्रं जपति तं प्रिये। विघ्ना दृष्ट्वा पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा गजाः'' ॥ इति। वायवीयसंहितायामपि–''नाशिवः शिवमभ्यस्येन्नाशिवः शिवमर्चयेत्। नाशिवस्तु शिवं ध्यायेन्नाशिवः शिवमाप्नुयात्'' ॥ इति। ग्रन्थकृदपि—''मन्त्राक्षराणि विन्यसेद्देवताभावसिद्धये'' इति। एतेन यत्र मन्त्रे अक्षरन्यासो वाचनिको नोक्तस्तत्रापि कर्त्तव्य इत्युक्तम् ॥ ३६ ।

आत्मयागार्थं देहे पीठकल्पनामाह—**कल्पयेदिति**। आत्मनो देहे न्यस्तैर्धर्मादिभिः पीठं कल्पयेदित्यर्थः। अत्र क्रमादित्यनेनैतदुक्तं भवति—'मण्डूकाय नमः'' इत्याधारे। ''कालाग्निरुद्राय नमः'' इति स्वाधिष्ठाने। ''कूर्माय नमः'' इति नाभौ। ततो हृदि आधारशक्त्यादिन्यासं कृत्वा पश्चाद्धर्मादिन्यास इति। यदाहुः—''न्यस्येदाधारशक्तिप्रकृतिकमठशेषक्ष्माक्षीरसिन्धून् श्वेतद्वीपं च रत्नोज्ज्वलमहितमहामण्डपं कल्पवृक्षम्। हृद्देशे·····''इति। अंसेति प्रादक्षिण्येन दक्षिणावर्त्तक्रमेण, विद्वान् देशिक इत्यनेन दक्षिणांसमारभ्य दक्षोरुपर्यन्तं न्यास इत्युक्तम्। अयं पक्षः साम्प्रदायिकः। तदुक्तमीशानशिवेन–''आधाराख्यां यजेच्छक्तिं हृदयेंऽसे च दक्षिणे। धर्मं ज्ञानं च सव्यांऽसे ऊर्वोर्वामान्ययोरपि ॥ वैराग्यसंज्ञमैश्वर्यमि''ति। क्रमादित्युत्तरेण सम्बध्यते। **मुखेति**। अत्रापि प्रादक्षिण्येनेत्यनुषङ्गः। क्रमादित्यनेनैतदुक्तम्–मुखं ततो वामपार्श्वं ततो नाभिस्ततो दक्षिणपार्श्वम्। तदुक्तम्—''मुखे च वामपार्श्वे च नाभौ दक्षिणपार्श्वके। अधर्मं चाप्यथाज्ञानमवैराग्यमनैश्वरम्'' ॥ इति। ईशानशिवेनाप्युक्तम्—''अधर्मं वदने ततः। अज्ञानं सव्यपार्श्वे च नाभौ पार्श्वे च दक्षिणे। अवैराग्यमनैश्वर्यमि''ति। यत्त्वाचार्यवचनम्—''आननाभिमूलपार्श्वद्वयैरि''ति, तदपि तट्टीकाकारैराननपार्श्वनाभिमूलपार्श्वैरित्येवं व्याख्यातम्। अधर्मादीन्—तानेव नञ्पूर्वानित्यर्थः ॥ ३७-३८ ।

अपर इति। अधर्मादयः। अस्मिन्निति अनन्ते। पद्ममिति वक्ष्यमाण-

एषु स्वस्वकला न्यस्येन्नामाद्यक्षरपूर्विकाः ।
सत्त्वादींस्त्रीन् गुणान् न्यस्येत्तथैवात्र गुरूत्तमः ॥ ४० ।
आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमत्र तु ।
ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यस्येत्पीठमनुं ततः ॥ ४१ ।
एवं देहमये पीठे चिन्तयेदिष्टदेवताम् ।
मुद्राः प्रदर्श्य विधिवदर्घ्यस्थापनमाचरेत् ॥ ४२ ।

लक्षणम् । एतेन पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रत्याधारतोक्ता । अस्मिन् पक्षे सूर्येन्दुपावकानिति योज्यम् ॥ ३९ ।

एष्विति । त्रिषु मण्डलेषु नामादौ यदक्षरं कभादि आदि यादि तत्पूर्विकाः । तत्र क्रमः—सूर्यमण्डलं विन्यस्य तत्र तत्कलाः । ततः सोममण्डलं तत्र तत्कलास्ततो वह्निमण्डलं तत्र तत्कलाश्च न्यसेदिति । तथैवेति । पूर्वपूर्वस्योपरि । नामाद्यक्षरपूर्वकानिति पदमेवात्राकृष्यते तेन नाम्नो यदाद्यक्षरं तत्पूर्वकान्न्यसेदिति । अत्र गुरूत्तम इत्युत्तरेण सम्बध्यते । ततश्च "सं सत्त्वाय नमः" इत्यादि प्रयोगः । तदुक्तम्—"आद्याक्षरैः सत्त्वरजस्तमांसि" इति । एतच्च दिक्प्रदर्शनमात्रं पूर्वं सर्वत्र तथोक्तेः ॥ ४० ॥

अत्र परमात्मनि । तुशब्दो व्यतिरेके । तेनायमर्थः—आत्मादित्रयेष्वाद्यक्षरमेव बीजम् । ज्ञानात्मनि तु मायाबीजमिति गुरूत्तमपदेनोक्तम् । न्यस्येत्पीठमनुं तत इत्यनेनैतदुक्तं भवति—"मां मायातत्त्वाय नमः", "कं कलातत्त्वाय नमः", "पं परतत्त्वाय नमः" । हृत्पद्माग्राद्यष्टदलमूलेषु मध्ये च पीठशक्तिनवकं न्यसेदिति । तदुक्तम्—"मायातत्त्वं कलातत्त्वं विद्यातत्त्वं परं तथा । विन्यस्य पीठशक्तीश्च ततः पीठमनुं न्यसेत्" ॥ इति । अन्यत्रापि—"अथाष्टदिक्षु परितो मध्ये च शक्तीर्नव न्यस्त्वा पीठमहामनुं च विधिवत्तत्कर्णिकामध्यगमि"ति ॥ ४१ ।

मुद्रा इति । तत्तद्विशेषमुद्रास्तत्तत्कल्पोक्ताः । तास्तत्तत्पटले मया वक्ष्यन्ते । विधिवदिति । अनेनैतदनन्तरं मानसीं पूजां कृत्वा देवमभ्यर्थयेतेत्युक्तम् । तत्राभ्यर्थनमन्त्रः—"ॐ स्वागतं देवदेवेश सन्निधौ भव केशव । गृहाण मानसीं पूजां यथार्थपरिभाविताम्" ॥ इति ।

अत्र केशवेत्यत्र तत्तद्देवतानाम्नामूहः कार्यः । तदुक्तम्—"इति ध्यात्वात्मानं पटुविशदधीर्नन्दतनयं पुरोबुद्ध्यैवार्घ्यप्रभृतिभिरनिन्द्योपहृतिभिर्यजेदि"ति । अन्यत्रापि—"ध्यात्वा देवं प्रदर्श्याथ मुद्रा अपि विधानतः । पूजां च मानसीं कुर्यात् ततोऽर्घ्यस्थापनं चरेत्" ॥ इति ॥ ४२ ।

शङ्खमस्त्राम्बुना प्रोक्ष्य वामतो वह्निमण्डले ।
साधारं स्थापयेद्विद्वान् बिन्दुच्युतसुधामयैः ।। ४३ ।
तोयैः सुगन्धिपुष्पाद्यैः पूरयेत्तं यथाविधि ।
आधारं पावकं शङ्खं सूर्यं तोयं सुधामयम् ।। ४४ ।
स्मरेद्वह्न्यर्क्कचन्द्राणां कलास्तास्तेष्वनुक्रमात् ।
मूलमन्त्रं जपेत्स्पृष्ट्वा न्यसेत्तस्याङ्गमन्त्रवित् ।। ४५ ।

अर्घ्यस्थापनमाचरेदित्युक्तम्, तद्विधिमाह—**शङ्खमिति** । वामतो वामभागे स्वाग्रत इति ज्ञेयम् । यदुक्तम्—"आत्मनः पुरतः शङ्खमि"ति । वह्निमण्डले ऊर्द्ध्वाग्रे त्रिकोणे साधारं शङ्खमित्यन्वयः । विद्वानिति । अनेनात्र वह्निमण्डल इत्युपलक्षणमित्युक्तम् । तेन त्रिकोणषट्कोणवृत्तचतुरस्त्ररूपे शङ्खमुद्रावष्टब्धे पूजितषडङ्गे इति ज्ञेयम् । तदुक्तम्—"अग्रे त्रिकोणमालिख्य षट्कोणं च ततो बहिः । वर्त्तुलं चतुरस्रं च मध्ये मायां विलिख्य च ।। शङ्खमुद्रां प्रदर्श्याथ कोणदिक्ष्वङ्गपूजनम्" ।। इति । अन्यत्रापि-"त्रिकोण-षट्कोण-वृत्त-चतुरस्त्राणि कारयेत् । शङ्खमुद्रामवष्टभ्य षडङ्गानि प्रपूजयेत्" ।। इति । बिन्दुर्भ्रूमध्यम् । केचन ब्रह्मरन्ध्रमिति वदन्ति । तत्र चन्द्रमण्डलस्य सत्त्वादिति । बिन्दुस्त्रुतसुधामयैरिति जलध्यानम् । यत्सोमशम्भौ— 'बिन्दुप्रसूतपीयूषरूपतोयाक्षतादिना । हृदा पूर्वषडङ्गेन पूजयित्वाऽभिमन्त्रयेत्" ।। इति ।। ४३ ।

पूरयेत्तं यथाविधीति । अनेनैतदुक्तम्-"बिन्द्वन्तां प्रतिलोममातृकां विलोममूल-मन्त्रं च जपन्नि"ति । तदुक्तम् - "पूरयेद्विमलपाथसा सुधोरक्षरैः प्रतिगतैः शिरोऽन्त-कैरि"ति । **आधारमिति** । आधारं पावकमण्डलत्वेन, शङ्खं सूर्यमण्डलत्वेन, तोयमिन्दु - मण्डलत्वेन, तेषु मण्डलेषु तत्तत्कला अपि स्मरेत् । केचन पूजयन्त्यपि । तत्र प्रयोगः— स्ववामाग्रतः चतुरस्र-वृत्त-षट्कोण-त्रिकोण-मण्डलं कृत्वा शङ्खमुद्रयावष्टभ्य पुष्पाक्षतैः पूजाक्रमेण षडङ्गानि सम्पूज्य आधारमस्त्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य "मं अग्निमण्डलाय दशकला-त्मने अमुकार्घ्यपात्रासनाय नमः" इति आधारं प्रतिष्ठाप्य पूर्वाद्यग्नेर्दशकलाः पूजयेत् । ततः शङ्खमन्त्रेण शङ्खं प्रक्षाल्य 'अं सूर्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने अमुकार्घ्यपात्राय नमः" इति पात्रमाधारे निधाय प्रादक्षिण्येन द्वादशस्थानेषु सूर्यस्य द्वादशकलाः सम्पूज्य विलोममातृकां विलोमं मूलमन्त्रं च जपन् शुद्धोदकेन शङ्खमापूर्य "उं सोममण्डलाय षोडशकलात्मने अमुकार्घ्यामृताय नमः" इति सम्पूज्य सोमस्य षोडशकलास्तत्र प्रादक्षिण्येन पूजयेदिति । ततस्तत्र गङ्गे चेति मन्त्रेण सूर्यमण्डलादङ्कुशमुद्रया तीर्थ-मावाह्य स्वहृत्कमलाद्देवमप्यावाहयेत्, "देशिको देवताधियेति" वक्ष्यमाणत्वात् । तदुक्तम् - "तत्र तीर्थमनुनाभिवाहयेत्तीर्थमुष्णरुचिमण्डलात्पुनः । स्वीयहृत्कमलतो हरिं तथे"ति । अङ्कुशमुद्रालक्षणं स्नानप्रसङ्गे उक्तम् । यद्वेयमङ्कुशमुद्रा । यदाहुः—"ऋजु-मध्या मध्यपर्वाक्रान्ता तर्जन्यधोमुखी । विज्ञेयाङ्कुशमुद्रेयं कुञ्चिता मध्यपर्वतः" ।। इति । स्पृष्ट्वेति । अप इति सम्बद्ध्यते । न्यसेदिति । अप्स्विति सम्बन्धः । तस्येति मूलमन्त्रस्य । अङ्गविदित्यनेन वक्ष्यमाणदिक्क्रमपूजनेनैव न्यास इत्युक्तम् ।।४४-४५।

हृन्मन्त्रेणाभिसम्पूज्य हस्ताभ्यां छादयन्नपः ।
जपेद्विद्यां यथान्यायं देशिको देवताधिया ॥ ४६ ।
अस्त्रमन्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठ्य च ।
धेनुमुद्रां समासाद्य रोधयेत्तत्स्वमुद्रया ॥ ४७ ।
दक्षिणे प्रोक्षणीपात्रमाधायाद्भिः प्रपूरयेत् ।
किञ्चिदर्घाम्बु संगृह्य प्रोक्षण्यम्भसि योजयेत् ॥ ४८ ।

अभिसम्पूज्येति । अप इति सम्बन्धः । हस्ताभ्यां छादयन् । देशिक इत्यनेन मत्स्यमुद्रयेत्युक्तम् । तल्लक्षणं तु–"अधोमुखावुभौ हस्तौ स्वस्योपरि च संस्थितौ । पार्श्वद्वयगताङ्गुष्ठो मत्स्यमुद्रेयमीरिता" ॥ इति । अत्र मूलमन्त्रविद्याशब्दाभ्यामेवमादिविधौ पुंस्त्रीदेवताकत्वमविवक्षितमित्युक्तम् । अन्यथैकग्रहणे इतरग्रहणं न स्यात् । यथान्यायमिति । सप्तकृत्वोऽष्टकृत्वो वा । इयं संख्या पूर्वमपि ज्ञेया । तदुक्तम् – "संस्पृशन् जपतु मन्त्रमङ्कुश ···" इति ॥ ४६ ।

संरक्ष्येति । तदिति सम्बन्धः । तच्च संरक्षणं छोटिकाभिरिति ज्ञेयम् । अवगुण्ठ्येति । अत्रापि तदिति सम्बध्यते । तच्चावगुण्ठनमुद्रया । समासाद्येत्यमृतबीजेन । स्वमुद्रयेति सन्निरोधिन्या । अत्रावगुण्ठनधेनुसन्निरोधमुद्रास्त्रयोविंशे वक्ष्यन्ते । ततः शङ्खोपरि शङ्खमुसलचक्र-महामुद्रा-योनिमुद्राः प्रदर्शयेत् । यदाहुः – "चिन्मयं चिन्तयेत्तीर्थमानीयाङ्कुशमुद्रया । ब्रह्माण्डोदरतीर्थेभ्यो धेनुमुद्रां प्रदर्श्य च ॥ शङ्खमुद्रां चक्रमुद्रां मुसलाख्यां च दर्शयेत् । परमीकृत्य यत्नेन गुह्याख्य चैव दर्शयेत्" ॥ इति । कृष्णमन्त्रे गालिनीप्रदर्शनम्, राममन्त्रे गरुडमुद्राप्रदर्शनमित्यादि विशेषोऽनुसन्धेयः । शङ्खमुद्रालक्षणमुक्तं प्राक् । अन्यासां लक्षणानि तु—"मुष्टिं कृत्वा तु हस्ताभ्यां वामस्योपरि दक्षिणम् । कुर्यान्मुसलमुद्रेयं सर्वविघ्नप्रणाशिनी" ॥ इति । "मिथः कनिष्ठिके बध्वा तर्जनीभ्यामनामिके अनामिकोर्ध्वगाश्लिष्टदीर्घमध्यमयोरधः ॥ अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्येद्योनिमुद्रेयमीरिता" ॥ इति । "विपर्यस्ते तले कृत्वा वामदक्षिणहस्तयोः । अङ्गुष्ठौ ग्रथयेच्चैव कनिष्ठानामिकान्तरे ॥ चक्रमुद्रेयमुद्दिष्टा सर्वसिद्धिकरी शुभा" ॥ इति । महामुद्रालक्षणं त्रयोविंशे वक्ष्यते । "कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् । तर्जनीमध्यमानामाः संहता भुग्नसज्जिताः । मुद्रैषा गालिनो प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता" ॥ इति । "हस्तावभिमुखौ कृत्वा रचयित्वा कनिष्ठिके । मिथस्तर्ज्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा ॥ मध्यमानामिके द्वे तु द्वौ पक्षाविति कुञ्चयेत् । एषा गरुडमुद्रा स्यादशेषा वर्षनाशिनी" ॥ इति ॥ ४७ ।

दक्षिण इति । पात्रं ताम्रादिकम्, यदाहुः—"रात्नं रौक्मं रौप्यमब्जं ताम्रं मृद्दारुपैत्तलम् । पाद्मं पालाशमुत्कृष्टा निपत्राण्यच्युतार्चने ॥ सर्वोत्कृष्टौ ताम्रशङ्खावर्घायाब्जोऽतिशस्यते" ॥ इति ॥ ४८ ।

अर्घ्यस्योत्तरतः कार्यं पाद्यं साचमनीयकम् ।
आत्मानं यागवस्तूनि मण्डलं प्रोक्षयेद्गुरुः ॥ ४९ ।
प्रोक्षणीपात्रतोयेन मनुनान्यदपि क्रमात् ।
न्यासक्रमेण देहे स्वे धर्मादीन्पूजयेत्ततः ॥ ५० ।
पुष्पाद्यैः पीठमन्वन्तं तस्मिंश्च परदेवताम् ।
पञ्चकृत्वः पुनः कुर्यात्पुष्पाञ्जलिमनन्यधीः ॥ ५१ ।
उत्तमाङ्गे हृदाधारे पादे सर्वाङ्गके क्रमात् ।
विना निवेद्यं गन्धाद्यैरुपचारैः समर्चयेत् ॥ ५२ ।

अर्घ्यस्येत्यर्घ्यपात्रस्य शक्तौ सति एतानि भिन्नानि भिन्नानि । अशक्तावेकेनैव सर्वम्, यदाहुः —"एकस्मिन्नथवा पात्रे पाद्यार्घ्यादीनि कल्पयेत्" इति ॥ ४९ ।

मनुनेति । मूलमन्त्रेण प्रोक्षयेदिति सम्बन्धः । इदं च सामान्यविधानम् । अन्यत्र तु मन्त्रविशेषे प्रोक्षणमन्त्र उक्तस्तत्र तेनैव प्रोक्षणमिति ज्ञेयम् । गुरुरित्यनेनेदं प्रोक्षणं त्रिरित्युक्तं भवति । यदाहुः—"प्रोक्षयेन्निजतनुं ततोऽमुना त्रिःकरणमनुनाऽखिलं तथा । साधनं कुसुमचन्दनादिकमि"ति । अन्यान्यपि यागवस्तूनि पूजाद्रव्याणि । क्रमात्प्रोक्षयेदिति सम्बन्धः । आन्तरयागमाह · **न्यासे'ति** । तदुक्तम् "द्विविधं स्याल्लब्धमनोर्ब्राह्यान्तरमुपासनम् । न्यासिनां चान्तरं प्रोक्तमन्येषामुभयं तथा" ।। इति । वायवीयसंहितायामपि-"आदावभ्यन्तरं यागमग्निकार्यावसानकम् । विधाय मानवः पश्चाद्बहिर्यागं समाचरेत्" ॥ इति । तथा संहितायां शम्भुवाक्यमपि —"न गृही ज्ञानमात्रेण परत्रेह च मङ्गलम् । प्राप्नोति चन्द्रवदने दानहोमादिभिर्विना ॥ गृहस्थो यदि दानादि दद्यान्न जुहुयादपि । पूजयेद्विधिना नैव कः कुर्यादितदन्वहम् ॥ न ब्रह्मचारिणो दानमधिकारोऽस्ति भामिनि । गुरुभ्योऽपि च सर्वेभ्यः को वा दास्यत्यपेक्षितम् ॥ नारण्यवासिनां शक्तिर्न ते सन्ति कलौ युगे । परिव्राट् ज्ञानमात्रेण दानहोमादिभिर्विना ॥ सर्वदुःखपिशाचेभ्यो मुक्ता भवति नान्यथा । परिव्राडविरक्तश्च विरक्तश्च गृही तथा ॥ कुम्भीपाके निमज्जेते द्वावुभौ कमलानने । पुण्याः स्त्रियो गृहस्थाश्च मङ्गलैर्मङ्गलार्थिनः । पूजोपकरणैः कुर्युर्दद्युर्दानानि चार्हणाम् । वानप्रस्थाश्च यतयो यद्येवं कुर्युरन्वहम् ॥ संसारान्न निवर्त्तन्ते विध्यतिक्रमदोषतः । आरूढपतिता ह्येते भवेयुर्दुःखभाजनम्" ॥ इति । अत्र न्यासक्रमेणेत्यनेन तदुक्तं भवति । मण्डूककालाग्निरुद्रकूर्मान् आधारस्वाधिष्ठाननाभिदेशे । तत आधारशक्त्यादि । पश्चाद्धर्मादीनष्टौ यथास्थानं सम्पूज्य पुनर्हृदि शेषादिपरतत्त्वान्ता पूजा । तदुक्तं रामपूर्वतापनीये -"मायाविद्ये ये कलापारतत्त्वे सम्पूजयेद्विमलादीश्च शक्तीरि"ति ॥ ५० ।

पुष्पाद्यैरिति । पुष्पस्याद्यं गन्धं बहुवचनमाद्यर्थं तेन गन्धाद्यैरित्यर्थः । एतादृशयुक्तिस्तु आदिशब्देन पुष्पमात्रग्रहणार्था । यद्वा, पुष्पाणि च आद्यो गन्धश्च पुष्पाद्यैः ।

गुरूपदिष्टविधिना शेषमन्यत्समापयेत् ।
सर्वमेतत् प्रयुञ्जीत प्रोक्षणीस्थेन वारिणा ।। ५३ ।
विसृज्य तोयं प्रोक्षण्याः पूरयेत्तां यथा पुरा ।
ततस्तन्मण्डलं मन्त्री गन्धाद्यैः साधु पूजयेत् ।। ५४ ।
शालिभिः कर्णिकामध्यमापूर्योपरि तण्डुलैः ।
अलङ्कृत्य पुनस्तेषु दर्भानास्तीर्य तन्त्रवित् ।। ५५ ।
कूर्चमक्षतसंयुक्तं न्यसेत्तेषामथोपरि ।
आधारशक्तिमारभ्य पीठमन्त्रमयं यजेत् ।। ५६ ।

उपचारेषु गन्धानन्तरं पुष्पस्योद्दिष्टत्वात् । पीठमन्वन्तमिति । पीठशक्तिपीठमन्त्रपर्यन्तमित्यर्थः । तस्मिन्निति । एवम्भृते देहमये पीठे परदेवतां गन्धाद्यैरुपचारैस्समर्चयेदिति अग्रिमेण सम्बन्धः । आद्येन पुष्पम् । तत्र विशेषमाह—**पञ्चेति** । अनन्यधीरित्यनेन त्रिशो वेत्युक्तम् । तदुक्तमाचार्यैः—कुर्यात्पुष्पाञ्जलिमपि निजदेहे पञ्चशोऽथवाऽपि त्रिशः'' इति । **विना निवेद्यमिति** । अस्यायमभिप्रायः – आसनादिदीपान्तानुपचारान् प्रदर्श्य बाह्ये नैवेद्यं न देयम् । ततो गुरूपदिष्टविधिना कुण्डलिनीमुत्थाप्य द्वादशान्तं नीत्वा तत्रत्यशिवेन समागमय्य तदुत्थामृतधारया देवं प्रीणयेदिति ।। ५१-५२ ।

गुरूपदिष्टेति । अन्यच्छेषं मानसौ धूपदीपौ मन्त्रजपः जपनिवेदनं ब्रह्मार्पणं क्षमापनादिविसर्जनवर्जम् । यदाहुः – ''ध्यात्वा यजेच्चन्दनाद्यैर्मानसैर्धूपदीपकैः । भोजनावसरे किञ्चिज्जपं कृत्वा निवेदयेत्'' ।। इति । अशक्तं प्रत्याह—**सर्वमिति** । नत्वा गुरूनित्यादि एतदन्तं नित्यपूजायामपि समानम् । विशेषस्त्वयं नित्यपूजायामेतच्छङ्खजलमेव वर्द्धन्यां क्षिपेदिति । ततः प्राणायामत्रयं कृत्वा अष्टोत्तरसहस्रं नित्यजपं कृत्वा पुनः प्राणायामत्रयं कुर्यात् । किञ्च. न क्षिपेत्तु वर्द्धनीजले इति पुरतोजपस्य परतोऽपि त्रिहितमप्येतत्त्रयं बुधैरिति चोक्तः । तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—''अष्टोत्तरसहस्रं तु कृत्वान्तर्यागमादरात् । जपेत् प्रतिदिनं यत्तु नित्य एष जपः स्मृतः ।। अयने विषुवे चैत्र ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । द्वादश्यां पूर्णिमायां च तेषु नैमित्तिको जपः । नित्यात्त्रिगुणितः सोऽथ पूजा चैव हरेस्तथा'' ।। इति ।। ५३ ।

आन्तरं यागमुक्त्वा बहिर्यागमाह—**तत इति** । ततस्तदनन्तरं मन्त्री साधु शोभनम्,, शोभनत्वेन सर्वतोभद्रत्वमुक्तम् । मण्डलं वेदिमध्यलिखितं सर्वतोभद्रमण्डलम् । गन्धाद्यैः पूजयेदिति सम्बन्धः । आद्यशब्देन पुष्पम् । मन्त्रीत्यनेन ''श्रीसर्वतोभद्रमण्डलाय नमः'' इति पूजामन्त्रः सूचित इति ज्ञेयम् ।। ५४ ।

शालिभिरिति । उपरि शाल्युपरि । तण्डुलैरलङ्कृत्य तण्डुलांस्तत्र निःक्षिप्येत्यर्थः । पुनः अनन्तरम्, तेषु तण्डुलेषु । तत् प्रमाणमन्यत्रोक्तम्—''शालींस्तु कर्णिकायां च निःक्षिप्याढकसंमितान् । तण्डुलांश्च तदष्टांशान् कूर्चं चोपरि विन्यसेत्'' ।। इति । आढक-

अधः कूर्मशिलारूढां शरच्चन्द्रनिभप्रभाम् ।
आधारशक्तिं प्रयजेत्पङ्कजद्वयधारिणीम् ॥ ५७ ।
मूर्ध्नि तस्याः समारूढं कूर्मं नीलाभमर्चयेत् ।
ऊर्ध्वं ब्रह्मशिलासीनमनन्तं कुन्दसन्निभम् ॥ ५८ ।

लक्षणं तु—"कुडवश्चतुः पलं स्यात् प्रस्थः कुडवैश्चतुर्भिः स्यात्। प्रस्थैश्चतुर्भिराढकः" इति । तदष्टांशानिति । कुडवद्वयमितान् । सप्तविंशतिसाग्रदर्भपत्रमयं वेण्याकारेण ग्रथितं विष्टरापरपर्यायं कूर्चम् । तदुक्तं डामरे—"सप्तविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रे ग्रन्थिभूषिता । विष्टरे सर्वयज्ञेषु लक्षणं परिकीर्त्तितम्" ॥ इति । अत्र आत्मादितत्त्वत्रयेण देवं सम्पूज्य बाह्यपूजामारभेतेति सम्प्रदायविदः । **आधारशक्तिमिति** । अत्र प्रथमं गुरुर्गणपतिपूजनं कुर्यात् । तदुक्तम् –"वायव्यांसादीशपर्यन्तमर्च्या पीठस्योदग्गौरवीपङ्क्तिरादौ । पूज्योऽन्यत्राप्याम्बिकेयः कराब्जे पाशं दन्तं शृण्यभीतौ दधानः" ॥ इति । अन्यत्रापि – "पीठस्योत्तरभागे गुरुपङ्क्तिं पूजयेच्च मन्त्रिवरः । यावद्गिरीशकोणं वायोः कोणं समारभ्य ॥ अथ गुरुपरमगुरू द्वौ परमेष्ठिगुरुं तथाऽभ्यर्च्य । परमाचार्यगुरुं चादिसिद्धिगुरुमथार्चयेत्स्वगुरुम्" ॥ इति । अत्र परमाचार्यगुर्वनन्तरं परापरगुरुः परमसिद्धगुरुरपि ज्ञेयः । तेषां ध्यानं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे उक्तम् – "श्वेताम्बरधरा गौरा गुरवः पुस्तकान्विताः । व्याख्यानमुद्रया युक्ता ध्यायन्तो वा हरिं निजम् ॥ ध्यातव्याः पूजनादौ च तद्ध्यानाज् ज्ञानवान् भवेत्" ॥ इति । शाक्तादौ तु विशेषस्तन्त्रान्तरे–"ते रक्तमाल्याम्बरगन्धभूषिताः सालङ्कृताः पङ्कजविष्टरस्थाः। सर्वे च सालम्बनयोगनिष्ठाः प्राप्ताखिलैश्वर्यगुणाष्टकार्थाः"॥ इति । तत्र "श्रीगुरुभ्यो नमः" इत्यादिप्रयोगः। देवं गुरून्गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताः । सिद्धं सिद्धाधिवासांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्" ॥ इत्युक्तेः ॥ ५५-५६ ।

अर्चयेदित्युक्तम्, तदेवाह—**अध इति**। अनेनैतदुक्तं भवति—कर्णिकायां महाकायं रक्तमण्डूकं "मण्डूकाय नमः" इति यजेत् । तदूर्ध्वं दशभुजं पञ्चवक्त्रं रक्तकृष्णदक्षिणवामपार्श्वं कालाग्निरुद्रं "कालाग्निरुद्राय नमः" इति । तदुपरि महाकायं कूर्मं "कूर्माय नमः" इति । तदुक्तं शौनककल्पे –"मण्डूकादिपृथिव्यादिकर्णिकायां यजेत् क्रमादि"ति । नारसिंहकल्पेऽपि—"पद्मेऽष्टपत्रे मण्डूकं परतत्त्वान्तमर्चयेत्" इति । **कूर्मशिलेति** । कूर्माकारा शिला कूर्मशिला तामारूढाम्, पूर्वं पूजितः कूर्म एव कूर्मशिलेति ज्ञेयम् । वक्ष्यमाणस्तु कूर्मस्तद्भिन्न एव। तदुक्तं तापिनोये—"शक्तिं साधाराख्यकां कूर्मनागावि"ति । शरच्चन्द्रस्येत्यस्यार्थः पूर्ववज्ज्ञेयः ॥ ५७ ।

ब्रह्मशिलेति । मूलप्रतिमाधस्तनशिलायाः संज्ञा । तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्— "शोधितां चन्दनालिप्तां श्वश्च ब्रह्मशिलां क्षिपेत् । रत्नन्यासं ततः कृत्वा नवभिः शक्तिनामभिः ॥ हरितालादिधातूंश्च बीजं गन्धौषधीरपि । शिवशास्त्रोक्तविधिना क्षिपेद्ब्रह्मशिलोपरि" ॥ इत्यादिना "लिङ्गं ब्रह्मशिलोपरि । प्रागुदग्प्रवणं किंचित्" इत्यन्तेन । अनन्तमिति । "नाभ्यूर्ध्वं नराकृतिमधस्त्वह्याकृतिमेककुण्डलं सहस्रफणम्"

यजेच्चक्रधरं मूर्ध्नि धारयन्तं वसुन्धराम् ।
तमालश्यामलां तत्र नीलेन्दीवरधारिणीम् ।। ५९ ।
अभ्यर्च्चयेद्वसुमतीं स्फुरत्सागरमेखलाम् ।
तस्यां रत्नमयं द्वीपं तस्मिंश्च मणिमण्डपम् ।। ६० ।
यजेत्कल्पतरूंस्तस्मिन् साधकाभीष्टसिद्धिदान् ।
अधस्तात्पूजयेत्तेषां वेदिकां मण्डपोज्ज्वलाम् ।। ६१ ।
पश्चादभ्यर्चयेत्तस्यां पीठं धर्मादिभिः पुनः ।
रक्तश्यामहरिद्रेन्द्रनीलाभान् पादरूपिणः ।। ६२ ।
वृषकेसरिभूतेभरूपान् धर्मादिकान् यजेत् ।
गात्रेषु पूजयेत्तांस्तु नञ्पूर्वानुक्तलक्षणान् ।। ६३ ।
आग्नेयादिषु कोणेषु दिक्षु चाथाम्बुजं यजेत् ।
आनन्दकन्दं प्रथमं संविन्नालमनन्तरम् ।। ६४ ।
सर्वतत्त्वात्मकं पद्मसभ्यर्च्य तदनन्तरम् ।
मन्त्री प्रकृतिपत्राणि विकारमयकेसरान् ।। ६५ ।

इति तत्स्वरूपम् । अन्यत्र तद्ध्यानमुक्तम्—"द्वात्रिंशद्भिः खलु तत्त्वैर्धराद्यैर्विद्यान्तैः स्वैर्म्महितं विष्णुतेजः। आनन्त्यं तत्कथितं ह्यासनं स्यात्पीठाकारः स तु नागो ह्यनन्तः" ॥ इति । अन्यत्रापि—"तत्त्वैर्धरादिविद्यान्तैर्द्वात्रिंशत्संख्यकैरिह । पीठाकारो ह्यनन्तः स्यादनन्तासनमीरितम्" ॥ इति ॥ ५८ ।

नीलेन्दीवरे धारयतीति समासः । वक्ष्यति "इन्दीवरे द्वे" इति ॥ ५९ ।

स्फुरत्सागरमेखलामिति । अनेन पृथिव्यनन्तरं "सागराय नम." इति समुद्रः पूज्य इत्यर्थः । तत्र सरस्वतीमन्त्रे विद्याब्धिः । लक्ष्मीविष्णुमन्त्रेषु क्षीराब्धिः । गणेशमन्त्रे इक्षुरसः समुद्रः । अन्यत्रामृतसमुद्र इत्यादि ज्ञेयम् । तस्यां विशिष्टायाम् ॥६०-६२।

वृषेति । केसरी सिंहः । भूतो देवयोनिः । तत्स्वरूपमुक्तमन्यत्र—"रक्तवस्त्रधराः कृष्णनखदंष्ट्राः सुदंष्ट्रिकाः । कर्त्री खट्वाङ्गहस्ताश्च राक्षसा घोररूपिणः ॥ भूतास्तथैव दीनास्या" इति । इभो हस्ती । नञ्पूर्वान् अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यान् । उक्तलक्षणानिति । रक्तादिवर्णान् वृषादिरूपान् । उक्तं च—"धर्मं रक्तं वृषरूपं च सिंहं ज्ञानं श्यामं दुष्टभूतं तु पीतम् । वैराग्यं स्याद्गजरूपासिताङ्गमैश्वर्यं चक्रमतः पीठपादाः ॥ पीठे शेषाः स्युरधर्मादयो ये चत्वारस्ते ह्युदिताकाररम्याः" ॥ इति ॥ ६३ ।

आग्नेयादिष्विति । आदिशब्देन निर्ऋतिवाय्वीशकोणाः । दिक्षु प्राग्दक्षिणतपश्चिमोत्तरासु । चः समुच्चये । "आशाश्चतस्रो लभ्यन्ते दिक्शब्देन वृषादयः" इ

पञ्चाशद्बीजवर्णाढ्यां कर्णिकां पूजयेत्ततः ।
कलाभिः पूजयेत्सार्द्धं तस्यां सूर्येन्दुपावकान् ॥ ६६ ।

परिभाषणात् । वायवीयसंहितायामपि – "अधर्मादींश्च पूर्यादीनुत्तरान्ताननुक्रमात्" इति । इह देवतापुरोभागस्य पूर्वत्वमित्याचार्याः । तथा चागमे–"देवसाधकयोरन्तः पूर्वा सा दिगिहोच्यते" इति । अन्यत्रापि—'देवाग्रे स्वस्य चाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता तु देशिकैः । प्राच्येव प्राची चोद्दिष्टा मुक्त्वा तु देवतार्चनम्" ॥ इति । तन्त्रान्तरेऽपि–"यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति । तथाऽपरा पूजकपूज्ययोश्च सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तां तु" ॥ इति । अन्यत्रापि द्वारपूजावसरे – "देवस्य मुखमारभ्य दिशं प्राचीं प्रकल्पयेत् । तदादि परिवाराणामङ्गाद्यावरणस्थितिः" ॥ इति । अत्र युक्तिरपि – देहे पीठदेवतान्यासावसरे मुखे अधर्मन्यास उक्तः । स चाग्रभागः । महागणपतिपूजावसरे ग्रन्थकृदपि "त्रिकोणबाह्ये पूर्वादिचतुर्दिक्षु समर्च्चयेदि"त्युक्त्वा "अग्रस्थबिल्ववृक्षाधः" इत्युक्तवान् । तथा रामपूजायां द्वितीयावरणे "हनूमन्तं ससुग्रीवमि"त्युक्त्वा पुनराह – "वाचयन्तं हनूमन्तमग्रतो धृतपुस्तकमि"ति । अन्यच्च उत्तराभिमुखत्वेनापि पूजा विहिता । कर्मान्तरे च प्रतीच्यादिमुखत्वेन च । तत्र च अधर्मादिपूजनमङ्गादिपूजनं च कदाचित् क्रमान्तरेण स्यात्, अन्यदा क्रमेण स्यादिति विरुद्धे । तन्त्रान्तरे **च**—"होतुः पूर्वं पूर्वभागं प्रदिष्टं सव्यं भागं दक्षिणं त्वागमज्ञैः । दक्षं विद्यादुत्तरं भागमग्र्यं प्रज्ञावद्भिः पश्चिमं भागमुक्तम्" ॥ इति । नृसिंहकल्पे च–"अथावरणपूजास्य पुरःप्राचीं प्रकल्पयेत् । तदादि परिवाराणां प्रादक्षिण्येन पूजनम्" ॥ इति । नारायणीयेऽपि–"शक्तोरग्रादिपत्रेषु लक्ष्म्याद्या धृतचामराः" इति । अत एव पीठशक्तिपूजने अग्रदलादीनि व्याख्यास्यन्ते । तेनोदङ्मुखपूजादावपि स्वाग्रभागस्य पूर्वत्वमाकल्पधर्मादिपूजनमङ्गादिपूजनमिति ज्ञेयम् । तेन यन्त्रादावपि दलेष्वक्षरलेखने अग्रदलात्प्रभृति लिखनीयमिति ज्ञेयम् । इयं दिक् चरार्चायाम् । अथाम्बुजं यजेदिति वक्ष्यमाणक्रमेण । अत्राम्बुजात्पूर्वम् "अनन्ताय नमः" इत्यनन्तं पूजयेदित्यथशब्देनोक्तम्, "हृद्यथ शेषमब्जमि"ति शरीरे न्यासावसरे ग्रन्थकृदप्युक्तवान् । अनन्तं हृदये पद्ममस्मिन्निति ॥ ६४-६५ ।

कलाभिरिति । तत्र द्वादशकलात्मकसूर्यमण्डलाय, षोडशकलात्मकचन्द्रमण्डलाय, दशकलात्मकवह्निमण्डलायेति केचन कलाभिः सार्द्धमित्यस्यार्थं व्याचक्षते । अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । द्वादशकलादित्वमनुक्तमपि लभ्यते । तेन सूर्यमण्डलं सम्पूज्य तत्र द्वादशकलाः । ततः सोममण्डलं तत्षोडशकलास्ततोऽग्निमण्डलं तद्दशकलाः पूजयेदिति । अयं साम्प्रदायिकः पक्षः । तस्यामिति । कर्णिकायाम् । प्रणवस्येति । प्रणवस्य त्रिभिर्वर्णैरकारोकारमकारैः । कलाभिः सार्द्धंसूर्येन्दुपावकान् यजेदिति सम्बन्धः । तदुक्तम्—"सूर्येंदुवह्नीन् प्रणवांशयुक्तान्" इति । एतेन तत्तन्मण्डलाधिष्ठातृदेवताः ब्रह्मविष्णवीशास्तन्मण्डले पूजनीया इति सूचितम् । यदाहुः –"सौरे बिम्बे चतुरास्यः किरीटी हंसे सौधं कलशं चाक्षमालाम् । ब्रह्मा बिभ्रद् वरदं चाभयाख्यं हस्तैर्ध्येयः सितवस्त्रश्चतुर्भिः ॥ सौम्ये बिम्बे गरुडे मेघनीलश्चक्रं शङ्खं सद्गदाब्जं दधानः । हारी माली कटकी

प्रणवस्य त्रिभिर्वर्णैरथ सत्त्वादिकान् गुणान् ।
आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमर्चयेत् ॥ ६७ ।
ज्ञानात्मानं च विधिवत्पीठमन्त्रावसानकम् ।
पीठशक्तीः केसरेषु मध्ये च सवराभयाः ॥ ६८ ।
हेमादिरचितं कुम्भमस्त्राद्भिः क्षालितान्तरम् ।
चन्दनागुरुकर्पूरधूपितं शोभनाऽऽकृतिम् ॥ ६९ ।

सत्किरीटी विष्णुः पीतं वसनं कौस्तुभं च ॥ अग्नेर्बिम्बे वृषभे चन्द्रमौलिः श्वेतो रुद्रो दशबाहुस्त्रिनेत्रः । टङ्कैणाग्नित्रिशिखाद्यत्कपालमुद्राक्षस्त्रावरदाभीतिपाणिः" ॥ इति । अन्यत्राऽपि—"ब्रह्मविष्णवीश्वरास्त्वर्च्याः क्रमाद्वै मण्डलत्रये" इति ॥ ६६ ॥

अथ सत्त्वादिकानिति । शुक्लरक्तकृष्णरूपान् । तदुक्तम्—"सितरक्तासिताः प्रोक्ता गुणाः पीठोपरिस्थिताः" इति । विधिवदिति । अनेनैतदुक्तं भवति- एतदनन्तरं माया कला विद्या परतत्त्वानि सम्पूजयेदिति । "आत्मादिपरतत्त्वान्तमिष्ट्वा शक्तीः प्रपूजयेत्" इत्युक्तेः । विहायसीमन्त्रप्रकाशेऽपि—"सत्त्वं रजः शार्वरसंज्ञकं च बिम्बानि चार्केन्दुहुताशनानाम् । सम्पूजयेदात्मचतुष्टयान्ते विद्यादिकं तत्त्वचतुष्टयं च" ॥ इति । वायवीयसंहितायामपि–"त्रिमण्डलोपर्यात्मादितत्त्वत्रितयमासनमि"ति ॥ पीठमन्त्रावसानकमिति । अनेनाक्षिप्तानां पीठशक्तीनां पूजास्थानमाह—**पीठेति** । केसरेषु पूजितपद्मकेसरेषु । तत्र अग्रदलादि अष्टसु प्रादक्षिण्येन मध्ये च पीठशक्तिपूजां कृत्वा पीठमन्त्रपूजनमित्यर्थः । "असव्येनाविशेषोक्तौ क्रमः सर्वत्र गृह्यते" इति परिभाषणात् । अत एव देहे पीठदेवतान्यासावसरे पीठशक्तिन्यास उक्तो मया । पीठशक्तयः पीठमन्त्राश्च तत्तन्मन्त्रे वक्ष्यन्ते । सवराभया इति ध्यानम् । आसां वर्णा अप्युक्ता आचार्यैः—"श्वेता कृष्णा रक्ता पीता श्यामाऽनलोपमा शुक्ला ॥ अञ्जनजपासमानतेजोरूपाश्च शक्तयः प्रोक्ताः" ॥ इति । मण्डूकादि एतदन्तं नित्यपूजायामपि समानम् ॥ ६७-६८ ।

एवं पूजिते पीठे कुम्भस्थापनमाह—**हेमादीति ।** आदिशब्देनराजत-ताम्र-मृन्मयाः शक्त्यनुसारेण ज्ञेयाः । कुम्भं कलशम् । तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—"सौवर्णं कलशं रम्यं रौप्यं ताम्रमथापि वा । निर्दोषं मृन्मयं वापि चन्दनेन विलेपितम्" ॥ इति । अन्यत्रापि–"सौवर्णं राजतं वापि मार्त्तिकं वा यथोदितम् । क्षालयेदस्त्रमन्त्रेण कुम्भं सम्यक् सुरेश्वरि" ॥ इति । अन्यत्र कलश-शब्दव्युत्पत्तिः प्रमाणं चोक्तम्—"कलां कलां गृहीत्वा वै देवानां विश्वकर्मणा । निर्मितोऽयं सुरैर्यस्मात् कलशस्तेन उच्यते ॥ पञ्चाशदङ्गुलव्यास उत्सेधः षोडशाङ्गुलः । कलशानां प्रमाणं तु मुखमष्टाङ्गुलं भवेत्" ॥ इति । पद्मपादाचार्यैस्तु 'कलाः शेरतेऽत्र' इति व्युत्पत्तिः कृता । अस्त्राद्भिः अस्त्रमन्त्रजप्तोदकैः ॥ ६९ ।

आवेष्टिताऽङ्गं नीरन्ध्रं तन्तुना त्रिगुणात्मना ।
अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः कूर्चाक्षतसमन्वितम् ॥ ७० ।
नवरत्नोदरं मन्त्री स्थापयेत्तारमुच्चरन् ।
ऐक्यं संकल्प्य कुम्भस्य पीठस्य च विधानवित् ॥ ७१ ।
क्षीरद्रुमकषायेण पलाशत्वग्भवेन वा ।
तीर्थोदकैर्वा कर्पूरगन्धपुष्पसुवासितैः ॥ ७२ ।
आत्माऽभेदेन विधिवन्मातृकां प्रतिलोमतः ।
जपन्मूलमनुं तद्वत्पूरयेद्देवताधिया ॥ ७३ ।
शङ्खे क्वाथाम्बुसम्पूर्णे गन्धाष्टकमभीष्टदम् ।
विलोड्य पूजयेत्तस्मिन्नावाह्य सकलाः कलाः ॥ ७४ ।

त्रिगुणात्मना । त्रिगुणेन सत्त्वादिगुणरूपेण च तन्तुना आवेष्टिताङ्गं, तेन कण्ठे सूत्रवेष्टनं कुर्वन्ति । नीरन्ध्रमिति कुम्भविशेषणम् । तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्— ''सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं मृन्मयमेव वा । गन्धपुष्पाक्षताकीर्णं कुशदूर्वाङ्कुरार्चितम् ॥ सितसूत्रावृतं कण्ठे नववस्त्रयुगावृतम्'' ॥ इति । केचित्तु नीरन्ध्रं यथा स्यात्तथा तन्तुना आवेष्टिताङ्गमिति योजयन्ति । तन्मते सर्वोऽपि घटस्तन्तुवेष्टितो भवति, तदात्राङ्गशब्द-वैयर्थ्यं स्यात् । अन्यत्र विशेषः—''कन्यार्कर्त्तितसूत्रेण त्रिगुणेन च कर्मणा । गुणत्रयात्मकेनैव वेष्टयेदभितः समम्'' ॥ इति । गन्धपुष्पाद्यैरिति आद्यशब्देन धूपः ॥ ७० ।

नवरत्नोदरमिति । नवरत्नानि षष्ठे वक्ष्यन्ते । एवभूतं कुम्भं तारमुच्चरन् स्थापयेदित्यन्वयः । अत्र तारशब्देन यथास्वं तत्तन्मन्त्रेषु पञ्चप्रणवानामपि ग्रहणमिति ज्ञेयम् । मन्त्रीत्यनेन मूलमन्त्रोच्चारोऽप्युक्तः । विधानविदिति । अनेन विनापि पञ्चा-शदौषधिक्काथैस्तज्जन्यसामर्थ्यापादनक्षम इत्युक्तम् ॥ ७१ ।

क्षीरेति । क्षीरद्रुमकषायेण । अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटत्वक्कषायेणेत्यर्थः । आयुर्वेदोक्तरीत्या चतुर्थांशावशेषः कषायो ग्राह्यः ॥ ७२ ।

विधिवदिति । सबिन्दुकम् । तद्वदिति । विलोमेन आत्माभेदेन देवताधिया पूरयेदिति सम्बन्धः । आत्मदेवताजलानामैक्यं भावयन्नित्यर्थः ॥ ७३ ।

शङ्ख इति । स्थापितशङ्खादन्यस्मिन् । तत्र शङ्खस्थापनान्तं कर्म्म पूर्ववत्कार्यम् । क्वाथाम्बुना कलशपूरणावशिष्टेन सम्पूर्णे ''समूलेन हृदयेन'' इति शेषः । गन्धाष्टकं पिष्टं गन्धाष्टकम् । **विलोड्येति** । तदुक्तम्—''अष्टमूर्त्याष्टकं पिष्टमष्टगन्धं विलोड्य च'' इति । अभीष्टदमिति । अनेन गन्धद्वारामित्यस्य जप उक्तः । पूजयेदिति । शिरसा धेनुमुद्रां प्रदर्श्येति ज्ञेयम् । सकलाः चतुर्नवतिः ॥ ७४ ।

दश वह्नेः कला: पूर्वं द्वादश द्वादशात्मनः ।
कलाः षोडश सोमस्य पश्चात्पञ्चाशतं कलाः ।। ७५ ।
जपित्वा प्रतिलोमेन मूलमन्त्रं च मन्त्रवित् ।
समाहितेन मनसा ध्यायन्मन्त्रस्य देवताम् ।। ७६ ।
प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तत्र तत्र विचक्षणः ।
कलात्मकं शङ्खसंस्थं क्वाथं कुम्भे विनिःक्षिपेत् ।। ७७ ।

द्वादशात्मन इति । सूर्यस्य । पश्चादिति । अनेनैतदुक्तम्—अकारजकलानन्तरं हंस इति । उकारजानन्तरं प्रतद्विष्णुरिति । मकारजानन्तरं त्र्यम्बकमिति । बिन्दुजानन्तरं तत्पदादिकाम् । नादजानन्तरं विष्णुर्योनिमिति त्र्यृचमिति । पञ्चाशदेव पञ्चाशत्कलास्तारपञ्चभेदोत्थाः । अत्राष्टत्रिंशत्कलाः । तत एकपञ्चाशत्कलाः । पश्चात्पञ्चगुप्तकलाश्च शङ्खजले पूजनीयाः । ताश्चेच्छाज्ञानक्रियाचिदात्मानन्दात्मिकाः । एवं चाष्टत्रिंशत्कलाः पञ्चगुप्तकलाश्चेति चतुर्नवतिदेवतात्मकत्वम् । यदाहुराचार्याः—"प्रथमं प्रकृतेर्हंसः प्रतद्विष्णुरनन्तरः । त्र्यम्बकस्तृतीयः स्याच्चतुर्थस्तत्पदादिकः ।। विष्णुर्योनिमितीत्यादि पञ्चमः कल्प्यतां मनुः । चतुर्नवतिमन्त्रात्मदेवानावाह्य पूजयेत् ।। अत्र याः पञ्च सम्प्रोक्ता ऋचस्तारस्य पञ्चभिः । कलाप्रभेदैश्च मिथो युज्यन्ते ताः पृथक् पृथक्" ।। इति । अन्यत्रापि—"चतुर्नवतिसंख्याश्च समावाह्य कलाः क्रमात्" इति ।।७५।

समाहितेनेति । मन्त्रस्य देवतां समाहितेन मनसा ध्यायन् प्रतिलोमेन मूलमन्त्रं जपित्वा तामेवावाह्य पूजयेदिति सम्बन्धः । इद चकारात्, मन्त्रवित्-पदाच्च लभ्यते । यदाहुः—"मूलमन्त्रमावाह्य मन्त्रवित् । अभ्यर्च्य शङ्खसलिलं दिव्यं कुम्भे विनिःक्षिपेदि"ति । समाहितेन मनसेति प्रसङ्गसङ्गत्यात्रोक्तम्, परं सर्वत्र ध्याने इदं विशेषणं ज्ञेयम् । अन्यथा ध्यानस्यैव कर्त्तुमशक्यत्वात् ।। ७६ ।

प्राणेति । प्रतिष्ठाशब्दव्युत्पत्तिरुक्ता महाकपिलपञ्चरात्रे—"प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्वात्तु तिष्ठतेः । बह्वर्थत्वान्निपातानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः ।। अर्थस्तदयमेतस्य गीयते शाब्दिकेर्जनैः । विशेषसन्निधिर्या तु क्रियते व्यापकस्य हि ।। सन्मूर्तौ भावनामन्त्रैः प्रतिष्ठा साभिधीयते" ।। इति । तत्र प्रयोगः—'धूम्रार्चिराहूता भवे'त्यावाहिन्याद्यष्टमुद्राः प्रदर्श्य "यं धूम्रार्चिषे नमः" इति सम्पूज्य प्राणप्रतिष्ठामन्त्रे अमुष्यपदस्थाने षष्ठ्यन्तं धूम्रार्चिःपदं प्रक्षिप्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । एवं सर्वास्वपि कलासु । अथवा द्वादशानामप्यग्निकलानामेकदैवावाहनादि कृत्वा प्रत्येकं पूजां कृत्वा प्राणप्रतिष्ठामन्त्रे अमुष्यपदस्थाने सर्वासां षष्ठ्यन्तं नामोच्चार्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । कलानां ध्यानं द्वितीयपटलोक्तमनुसन्धेयम् ।

तत्र तत्रेति । अस्यायमर्थः—प्रथमं दशवह्निकलानाम्, ततो द्वादशाकारजानां तदृचस्ततो दशोकारजानां तदृचस्ततो दशमकारजानां तदृचस्ततः पञ्चानां बिन्दुजानां तदृचस्ततः षोडशनादकलानां तदृचस्ततः पञ्चगुप्तानाम् । विचक्षण

गन्धाष्टकं तत्त्रिविधं शक्तिविष्णुशिवात्मकम् ।
चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः ॥ ७८ ॥
जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ।
चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः ॥ ७९ ॥
जटामांसीमुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ।
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम् ॥ ८० ॥
कुशीतं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं विदुः ।
पाशादित्र्यक्षरात्मान्ते स्यादमुष्यपदं ततः ॥ ८१ ॥

इति । अनेन सर्वत्र त्रिः प्राणप्रतिष्ठामन्त्रं जपेदित्युक्तम् । अन्ये तु प्रतिलोमेन सर्वत्र योजयन्ति । तत्तु आभिचारिकाभिषेकविषयम्, तदा प्रथमं नादकलास्तदृक्, ततो बिन्दुकलास्तदृक्, ततो मकारकलास्तदृक्, तत उकारकलास्तदृक्, ततोऽकारकलास्तदृक्, ततः सोमसूर्याग्नीनाम् । यदाहुः—"स्थण्डिलाधारगं शङ्खं पूरयित्वा तदम्बुना। अष्टमूर्त्यात्मकं पिष्टमष्टगन्धं विलोड्य च ॥ कला नादक्रमेणैव स्वस्वनामसमायुताः । हृल्लेखाङ्गानि विन्यस्य प्रत्येकं ताः प्रयोजयेत् ॥ अत्र नादकलान्ते च विष्णुर्योन्यादिकां कलाम् । सर्वासां व्यापिनोव्याप्तां सम्यगावाह्य पूजयेत् ॥ स्पृष्ट्वा सुस्थापनमनुं दक्षिणेनैव पाणिना । युक्तनादकलानामित्यादिना योजयेत्त्रिशः ॥ बिन्द्वादितारभेदानां कलाः सौम्यादिनेशितुः । अग्नेरपि समावाह्य तथैवाभियजेत्क्रमात्" ॥ इति । विनिःक्षिपेदिति । "मूलमन्त्रेणे"ति शेषः । तदुक्तम्—"पुनस्तोयं कलात्मकम् । उच्चारयन् मूलमन्त्रं कलशे सन्निधापयेत्" ॥ इति । अन्यत्रापि—"कलशे तत्क्षिपेद् मूलमन्त्रमुच्चार्य मन्त्रविदि"ति ॥ ७७ ॥

गन्धाष्टकं विलोड्येत्युक्तम्, तदाह—**गन्धाष्टकमिति** । शक्तिविष्णुशिवात्मकमिति । तदात्मकतोक्त्या अत्यन्तं प्रियत्वं सूचितम् । चोर इति "भटिजर" इति कान्यकुब्जभाषायाम् । रोचना गोरोचना ॥ ७८ ॥

कपि "गंठिवने" ति प्रसिद्धम्, ह्रीवेरो बालकम् । कुष्ठं कूठ इति प्रसिद्धम् । सेव्यकमुशीरम् ॥ ७९ ॥

जटामांसीमुरमिति । समाहारद्वन्द्वैकत्वेन नपुंसकत्वम् । मुरा स्वनाम्ना प्रसिद्धा । तमालं पत्रजम्, जलं बालकम् ॥ ८० ॥

कुशीतं रक्तचन्दनम् । एतानि समभागानि ग्राह्याणि । गणपतिसंहितायां गणेशगन्धाष्टकमप्युक्तम्—"स्वरूपं चन्दनं चोरं रोचनाऽगरुमेव च । मदं मृगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम् ॥ अष्टगन्धं विनिर्दिष्टं गणेशस्य महाविभोः" ॥ इति । प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीतेत्युक्तमतस्तन्मन्त्रमाह—**पाशादीति** । पाशादित्र्यक्षरं नवमे वक्ष्यते । आत्मा जीवमन्त्रः । पाशादित्र्यक्षरमादौ, आत्ममन्त्रोऽन्त इत्यनेन यंरंलंवंशंषंसंहौं इत्यन्तान्यष्ट-

क्रमात्प्राणा इह प्राणास्तथा जीव इह स्थितः ।
अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि भूयोऽमुष्य पदं वदेत् ॥ ८२ ।
वाङ्मनोनयनश्रोत्रघ्राणप्राणपदान्यथ ।
पश्चादिहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु ठद्वयम् ॥ ८३ ।
अयं प्राणमनुः प्रोक्तः सर्वजीवप्रदायकः ।
पश्चादश्वत्थपनसचूतकोमलपल्लवैः ॥ ८४ ।

बीजानि त्रयोविंशे वक्ष्यमाणानि संगृहीतानीति सम्प्रदायविदः । अत्र पाशाद्यात्मान्तानां प्रत्यमुष्यपदमावृत्तिरपि ज्ञेया । त्रयोविंशे तथा वक्ष्यमाणत्वात् । अमुष्यपदस्यायमर्थः । साध्यदेवतायन्त्रादेः षष्ठ्यन्तं नामपदं प्रयोक्तव्यमिति । तथा च—"इमममुष्य पुत्रममुष्याः पुत्रममुष्यै विश एष वः कुरवो राजा" इत्यस्याः श्रुतेः प्रयोगकथने कल्पसूत्रे कात्यायनः "असावित्यपनोदः" इति । तद्भाष्यं च अपनोदः पदमनूद्य नाम प्रयोक्तव्यमित्यर्थ इति । नारायणीयेऽपि—"अमुकपदं यद्रूपं यत्र मन्त्रेषु दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्" ॥ इति । तट्टीकायामपेक्षितार्थद्योतनिकायामेवमुक्तम् । एतच्च पुरुषोत्तममन्त्रव्यतिरिक्तस्थानेऽवगन्तव्यम् । तत्राऽमुकशब्दे दुरितपदस्यालक्ष्मीपदस्य वा प्रयोगादिति ॥ ८१ ।

तथेति । अमुष्यपदं वदेदित्यर्थः ॥ ८२ ।

वाङ्मनोनयनेति । नयनपदं स्वपर्यायस्य चक्षुःपदस्योपलक्षकम् । केवलं छन्दोऽनुरोधात्तथोपदेशः । तथा च त्रयोविंशे असावेव—"सर्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः" इति । मन्त्रविदामप्युपदेशे चक्षुःपदमेवोपदिष्टमुपलभ्यते सम्प्रदायविदाम् । तथा चाचार्यवचनं दीक्षापटले—"तद्वद्वाङ्मनसी उदीर्य तदनु प्राणा इहायान्त्विति" । अत्र तट्टीकाकाराः पद्मपादाचार्या व्याख्यातवन्तः—"वाङ्मनसो ग्रहणं चक्षुःश्रोत्रघ्राणानामुपलक्षणार्थमि"ति । तथा प्राणप्रतिष्ठापटले आचार्यास्तद्वद्वाङ्मनसं दृशं श्रुतिमथो घ्राणं च सप्राणकमिति । अन्यत्रापि टीकाकारैर्व्याख्यातम्—"दृक्पदेन चक्षुःपदं गृह्यते" ॥ इति । एवं चेन्न स्यात्, क्वचिन्नयनपदं क्वचिच्चक्षुःपदं क्वचिद्दृक्पदम्, तद्वत् क्वचित् लोचनपदमपि स्यात् । तच्चायुक्तम् । न हि पर्यायेणाच्चारितो मन्त्रः स मन्त्रो भवति । अन्यथा मन्त्रोद्धारश्लोका एव मन्त्रा भवेयुः । तस्मान्नयनपदं चक्षुःपदोपलक्षणमिति स्थितम् । घ्राणप्राणपदानीति । अत्र मन्त्रे प्राणा इति बहुवचनान्तता ज्ञेया । वागादीनां बहूनां पदानां द्वन्द्वसमासात् । त्रयोविंशे वक्ष्यति चायम् –"श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा" इति । ठद्वयं स्वाहा । नन्वत्र मन्त्रे यदमुष्यस्थाने साध्यदेवतायन्त्रादेर्नामपदप्रयोगः, तस्य कथं मन्त्रत्वमिति चेत् । मीमांसाधिकारसिद्धान्तसिद्धमिति ब्रूमः । तथा हि-द्वितीयाध्याये भावार्थचरणे–"अनाम्नातेषु मन्त्रत्वमाम्नाते हि विभागः स्यात्" इत्यत्राधिकरणे ऊहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वममन्त्रत्वं वेति संशय्य तेषाममन्त्रत्वं

इन्द्रवल्लीसमाबद्धैः सुरद्रुमधिया गुरुः ।
कुम्भवक्त्रं पिधायास्मिंश्चषकं सफलाक्षतम् ।। ८५ ।
संस्थापयेत्फलधिया विधिवत्कल्पशाखिनम् ।
ततः कुम्भं निर्मलेन क्षौमयुग्मेन वेष्टयेत् ।। ८६ ।
मूलेन मूर्तिमिष्ट्वाऽस्मिञ्छायायां कल्पशाखिनाम् ।
आवाह्य पूजयेत्तस्यां मन्त्री मन्त्रस्य देवताम् ।। ८७ ।

सिद्धान्तितम् । तत्प्रसङ्गेनेदमपि विचारितं यदूहप्रवरनामधेयानां प्रक्षेपे सर्वस्यैवामन्त्रत्व-मुत प्रक्षिप्तस्यैवेति । तत्र प्रक्षेपे सर्वस्यैवामन्त्रत्वं सिद्धान्तितम् । तत्प्रसङ्गेनेदमपि चिन्तितम् । यत्र मन्त्रे "इमममुष्यपुत्रममुष्याः पुत्रममुष्यै विश एष वो राजे"त्यादौ यत्सर्वनामस्थाने राजादिशब्दप्रयोगस्तस्यामन्त्रत्वमुत मन्त्रत्वमिति । तत्राम्नातस्य सर्वनाम्नो राजादिपदप्रयोगे प्रामाण्यसमर्पकत्वमात्रमिति ऊहादिवदमन्त्रत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु भवेदेवं यदि आम्नातस्य सर्वनाम्नो राजादिपदप्रयोगे प्रामाण्य-समर्पकत्वं स्यात्; किन्तु सर्वनाम्नां तत्स्थाने शब्दान्तरसमर्पकत्वमेव । तथा हि—ऊहे तु "अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि" इति प्रकृतौ श्रुतौ मन्त्रः । विकृतौ तु सूर्यदेवताके चरौ न्यायात् सूर्यायेति पदमूह्यत इति भवतु तस्यामन्त्रत्वम् । एवं प्रवरशब्देनासित-देवलशाण्डिल्यप्रवराभिधायिपदकीर्त्तनं नामधेयशब्देन च यजमानाभिधायिविष्णु-शर्म्मादिनामकीर्त्तनमभिमतम् । तेषां च वेदे अनाम्नानात् "प्रवरनामधेयानि कीर्त्तयेदि"ति वाक्येन च मन्त्रप्रयोज्यविशेषरूपेणाम्नानाभावान्न मन्त्रत्वम्, सर्वनाम्ना-माम्नानं तु राजादिविशेषनाम्नामानन्त्यादाम्नातुमशक्यत्वाद् राजादिविशेषार्थप्रति-पादनार्थम् । न चास्य स्वतस्तत्प्रतिपादनसामर्थ्यमस्तीति स्वयं प्रयोगानर्हं सद् विशेष-शब्दानेव प्रयोगार्हानुपलक्षयति । यथा "तस्यापत्यम्" इत्यादौ । अतो विवक्षित-स्वरूपराजाद्यर्थं विशेषविषयशब्दान्मन्त्रवाक्यनिवेशिनो दर्शयतीत्येतदर्थमेव सर्वनामपदं दृष्टार्थेनाध्ययनविधिनाध्यापितमिति निश्चीयते । तस्माद्राजादिनाम्नामप्याम्नात-प्रायत्वान्मन्त्रत्वमेवेति ।। ८३-८४ ।

इन्द्रवल्लीति । इन्द्रवारुणीलताविशेषः । चषकं कलशसजातीयं शरावादि ।।८५।

विधिवदिति । अनेन मूलमन्त्रोच्चारणमुक्तम् । क्षौममिति अतसीसम्भवम् । तदभावे पट्टवस्त्रादि । अन्यत्र एकवस्त्रवेष्टनमप्युक्तम् । 'अतिसूक्ष्मतरेणैव विशुद्धेन नवेन च । मायातत्त्वस्वरूपेण वेष्टयेद्वाससा घटम्" ।। इति ।। ८६ ।

मन्त्रस्य देवतामिति । एकमन्त्रदीक्षायाम् । पञ्चायतनदीक्षापक्षे पञ्चकलशान् संस्थाप्य तत्तत्कलशे तत्तद्देवतामावाहयेदिति मन्त्रीत्यनेनोक्तम् । तदुक्तमाचार्यैः—"प्रोक्तैवं कलशविधिनैकेन वानेककुम्भैरि"ति । पञ्चायतनदीक्षायां देवतास्थापनक्रम उक्तो विज्ञानमालायाम् "यदा तु शङ्करं मध्ये ऐशान्यां श्रीपतिं यजेत् । आग्नेय्यां च

तथा हंसं नैर्ऋत्यां पार्वतीसुतम् ॥ वायव्यां च सदा पूज्या भवानी भक्तवत्सला। यदा तु मध्ये गोविन्दमैशान्यां शङ्करं यजेत् ॥ आग्नेय्यां गणनाथं च नैर्ऋत्यां तपनं तथा। वायव्यामम्बिकां चैव यजेन्मन्त्री समाहितः ॥ सहस्रांशुं यदा मध्ये ऐशान्यां पार्वतीपतिम्। आग्नेय्यामेकदन्तञ्च नैर्ऋत्यामच्युतं तथा॥ वायव्यां पूजयेद्देवीं भोगमोक्षैकभूमिकाम्। भवानीं तु यदा मध्ये ऐशान्यां माधवं यजेत् ॥ आग्नेय्यां पार्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनायकम्। प्रद्योतनं तु वायव्यामाचार्यस्तु प्रपूजयेत् ॥ हेरम्बं तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत्। आग्नेय्यां पञ्चवक्त्रं च नैर्ऋत्यां जगदम्बिकाम् ॥ वायव्यां द्युमणिं चैव यजेन्मन्त्रो ह्यतन्द्रितः। स्वस्थानवर्जिता देवाः शोकदुःखभयप्रदाः॥ तन्मण्डलस्थितो राजा साधकश्च विनश्यति" ॥ इति ॥ अन्यत्रापि —"शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करेभास्ये नागसुता, रवौ हरगणेशाजम्बिकास्थापिताः। देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरार्येनाः शङ्करभागतोऽतिशुभदा व्यस्तास्तु ते हानिदाः" ॥ इति। पण्डिता अपि—"शं ना र ग दे मध्यान्ना शं ग र मेशतः सू शम्। गन्तादे देनाशं गरगं नाशंभुसू विदिक् पूज्या" ॥ इति।

अन्यत्राग्नेयादिकक्रमेण स्थापनमुक्तम्—"सूर्य्यैकदन्ताच्युतशक्तिरुद्रा विघ्नेश्वरेशाद्रिसुतार्ककृष्णाः। श्रीनाथविघ्नेशभगाम्बिकेशाश्चण्डीशहेरम्बपतङ्गकृष्णाः। श्रीशम्भुसूर्याखुरथाम्बकृष्णाः प्रदक्षिणं मध्यविदिक्षु पूज्याः। स्वस्थानगाः सर्वमनोरथाप्त्यै अर्थं निविघ्नन्ति परत्र संस्थाः" ॥ इति। अन्यत्रापि —"मध्येऽभ्यच्र्य हरिं गणेशनगजाशर्वगणं मध्यतः शम्भ्वार्य्यारविविष्णवोरविमथो विघ्नाजशक्तीश्वराः। मध्ये शक्तिमथेशविघ्नरवयो विष्णुश्च मध्ये हरे सूर्यभास्यशिवाच्युता हि विहिता आग्नेयकोणादिमाः" ॥ इति। अत्रोभयत्र स्थापनक्रमे फलतः साम्यमेव। पूजा तु गणपतिमारभ्य, यत्र गणपतेर्मुख्यत्वं तत्र सूर्यमारभ्येति ज्ञेयम्। यदाहुः—"मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशाद्यर्चनं भवेत्। गणेश एव मुख्यश्चेत् तत्र सूर्यक्रमाद्भवेत्" ॥ इति। एतद्व्याख्यानमुभयथा कुर्वन्ति।

पुष्पाञ्जलिमिति—मुख्ये प्रथमतः पुष्पाञ्जलिमात्रं कृत्वा पश्चाद्गणेशाद्यर्चनं कृत्वा मुख्यपूजेति। अपरैस्तु पुष्पाञ्जलिशब्देन पूजासमाप्तौ यः पुष्पाञ्जलिः, स संगृहीतः। तेन मुख्यदेवतापूजानन्तरं गणेशाद्यर्चनमिति। एतच्च स्वस्वगुरुसम्प्रदायानुसारेण ज्ञेयम्। अयमेव देवतास्थापनक्रमो नित्यपूजायामपि मान्यः। तत्र नित्यपूजा शालग्रामे मणौ यन्त्रे वा पाषाणादिप्रतिमायां वा कार्या। तदुक्तं ज्ञानमालायाम्— "गिरिजारतसौख्याय जाता विघ्नपराः सुराः। तच्छ्रुत्वा चरितं देव्या शापो दत्तोऽतिदारुणः॥ पार्वतीशापसंयुक्ता देवा अश्मत्वमागताः। विष्णुना शङ्करेणापि तथान्यैः सुरसत्तमैः। संस्तुता वरदा जाता पाषाणत्वेऽपि भूसुराः॥ स्वस्थाने पूजयिष्यन्ति पुरुषार्थचतुष्टयम्। दातुं समर्था मद्वाक्यादेष एव वरोऽर्पितः॥ तस्मात् पूजा विधातव्या पाषाणप्रतिमासु च" ॥ इति। हयशीर्षपञ्चरात्रे—"मृण्मयी दारुघटिता लोहजा रत्नजा तथा। शैलजा गन्धजा चैव कौसुमी सप्तधा स्मृता॥ कौसुमी गन्धजा चैव मृण्मयी प्रतिमा हिता। तत्कालपूजिताश्चैताः सर्वकामफलप्रदाः" ॥ इति। महाकपिल

पञ्चरात्रेऽपि—"शैलजा लोहजा वापि रत्नजा वाथ दारुजा। मृण्मयी चेति पञ्चैताः प्रतिमाः परिकीर्तिताः ॥ सर्वेषामेव देवानां महानीला यशःप्रदा। दारुजा कामदा प्रोक्ता सौवर्णी भुक्तिमुक्तिदा॥ राजती स्वर्गराज्यदा ताम्री ह्यायुर्विर्वद्धिनी। कांस्या बह्वापदं हन्ति रैतकी शत्रुनाशिनी॥ सर्वभोगप्रदा शैली स्फाटिकी दीप्तिकारिका। महाभोगप्रदा ख्याता मृण्मयी खलु शोभना॥ मानाङ्गुलप्रमाणेन दशपञ्चाङ्गुलात्मिका। गृहे तु प्रतिमा पूज्या नाधिका हि प्रशस्यते" ॥ इति।

अन्यत्रापि—"अङ्गुष्ठपर्वमारभ्य वितस्तिर्यावदेव तु। गृहे तु प्रतिमा पूज्या नाधिका शस्यते बुधैः" ॥ इति। यत्तु—"सौम्या तु हस्तमात्रा वसुदा हस्तद्वयोच्छ्रिता प्रतिमा। क्षेमसुभिक्षाय भवेत्त्रिचतुर्हस्तप्रमाणाच्च" ॥ इति। तत् स्थापितप्रतिमा-विषयम्। मृण्मय्यां तत्रैव विशेष उक्तः—"मृण्मयीं प्रतिमां वक्ष्ये यथावत्तां निबोध मे। पक्वाऽपक्वा द्विधा प्रोक्ता मृण्मयी प्रतिमा क्रमात्॥ सर्वे लोका न शंसन्ति प्रतिमां दग्धमृण्मयीम्। अपक्वा प्रतिमा शस्ता सैव कार्या विचक्षणैः॥ सुधया नैव कर्त्तव्या नाश्मचूर्णैः कदाचन। मृदैव मृण्मयीं कुर्याद्यथावदनुपूर्वशः॥ ब्राह्मणस्य सिता मृद्वै क्षत्रियस्यारुणा स्मृता। विशां पीता भवेन्मृद्वै कृष्णा शूद्रस्य कीर्त्तिता" ॥ इति।

अन्यत्र विशेषः—"नृपभयमत्यङ्गायां हीनाङ्गायामकल्पतां कर्त्तुः। क्षामोदर्यां क्षुद्भयमर्थविनाशः कृशाङ्गायाम्॥ मरणं तु सक्षतायां शस्त्रनिपातेन निर्दिशेत्कर्त्तुः। वामे विनता पत्नीं दक्षिणविनता हिनस्त्यायुः॥ अन्धत्वमूर्ध्वदृष्टौ करोति चिन्ता-मधोमुखी दृष्टिः। सर्वप्रतिमास्वेवं शुभाऽशुभं भास्करोक्तमवगच्छेत्" ॥ इति। तथा-न्यत्रापि—"नाधिकाङ्गी न हीनाङ्गी कर्त्तव्या देवता क्वचित्। अधिका शिल्पिनं हन्यात् कृशा चैवार्थनाशिनी॥ कृशोदरी तु दुर्भिक्षं निर्मांसा धननाशिनी। वक्रनाशाऽतिदुःखाय संक्षिप्ताङ्गी भयङ्करी॥ चिपिटा दुःखशोकाय अनेत्रा नेत्रनाशिनी। दुःखदा हीनवक्त्रा तु पाणिपादकृशा तथा। हीनांसा हीनजङ्घा च भ्रमोन्मादकरी नृप॥ शुष्कवक्त्रा च राजानं कटिहीना च मारयेत्॥ पाणिपादविहीनायां जायते नरको महान्। जङ्घाहीना च या मूर्तिः शत्रुकल्याणकारिणी॥ पुत्रमित्रविनाशाय हीना वक्षःस्थले तथा। सम्पूर्णावयवा या तु सायुर्लक्ष्मीप्रदा सदा। एवं लक्षणमासाद्य कर्त्तव्या मूर्तिरुत्तमा" ॥ इति।

अन्यत्र विशेषः—"खण्डिते स्फुटिते भ्रष्टे दग्धे मानविवर्जिते। यागहीनेऽथ वोच्छिष्टे पतिते दुष्टभूमिषु॥ अन्यमन्त्रार्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते। दशस्वेतेषु नो चक्रुः सन्निधानं दिवौकसः। इति सर्वगतो विष्णुः परिभाषां चकार ह" ॥ इति। तथाऽन्यत्र—"खण्डितां स्फुटितां जीर्णामवलीढां च वह्निना। प्रतिमां वर्जयेद्यत्नाद्भग्नां स्वाल्लक्षणाच्च्युताम्॥ निःक्षिपेद्दारुजामग्नौ तथान्यामप्सु निःक्षिपेत्" ॥ इति। तथा—"एकाहपूजा विहतौ कुर्याद्द्विगुणमर्चनम्। द्विरात्रे तु महापूजा सम्प्रोक्षणमतः परम्॥ मासादूर्ध्वमनेकाहं पूजा यदि विहन्यते। प्रतिष्ठैवेष्यते कैश्चित् कैश्चित् सम्प्रोक्षणक्रमः" ॥ इति। सम्प्रोक्षणलक्षणं यथा तत्रैव—"सम्प्रोक्षणं तु देवस्य देवमुद्वास्य पूर्ववत्। पञ्च पञ्च क्रमेणैव स्नापयित्वा मृदम्भसा॥ गवां रसैश्च संस्नाप्य दर्भतोयैर्विशोध्य

मूलमन्त्रं समुच्चार्य्य सुषुम्णावर्त्मना सुधीः ।
आनीय तेजःस्वस्थानान्नासिकारन्ध्रनिर्गतम् ॥ ८८ ।
करस्थमातृकाम्भोजे चैतन्यं पुष्पसञ्चये ।
संयोज्य ब्रह्मरन्ध्रेण मूर्त्यामावाहयेत्सुधीः ॥ ८९ ।
संस्थापनं सन्निधानं सन्निरोधमनन्तरम् ।
सकलीकरणं पश्चाद्विदध्यादवगुण्ठनम् ॥ ९० ।

च । प्रोक्षयेत्प्रोक्षणीतोयैर्मूलेनाष्टोत्तरं शतम् ॥ सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यस्य देवस्य मस्तके । पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् ॥ ततो मूलेन मूर्द्धादि पीठान्तं संस्पृशेदपि । तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासं च विन्यसेत् ॥ प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्रतिष्ठापनमाचरेत् । पूजां च महतीं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि ॥ यागहीनादिषु प्रायः सम्प्रोक्षणविधिः स्मृत" ॥ इति । अन्यत्रापि—"शालग्रामे मणौ यन्त्रे मण्डले प्रतिमासु च । नित्यं पूजा हरेः कार्या नतु केवलभूतले" ॥ इति । रामपूर्वतापनीयेऽपि—"सोभयस्यास्य देवस्य विग्रहो यन्त्रकल्पना । विना यन्त्रेण चेत् पूजा देवता न प्रसीदति" ॥ इति । संहितायामपि—"यन्त्रं मन्त्रमयं प्राहुर्देवता मन्त्ररूपिणी । यन्त्रेणापूजितो देवः सहसा न प्रसीदति" ॥ इति । तथा—"सर्वेषामपि मन्त्राणां यन्त्रे पूजा प्रशस्यते" ॥ इति । ईशानशिवेनाप्युक्तम्—"शक्ति निजैक्येन तथैव चक्रे चित्रे पटे वा यजनं न भूमौ । मोहादसौ स्थण्डिलगां यजेच्चेद् भ्रश्येत्त्रिवर्गादिति मन्त्रसिद्धा" ॥ इति । शिवपूजा तु शिवमूर्त्तौ शिवलिङ्गे स्थिरे चले वा कार्या । तत्र चले पाषाणादिलिङ्गे यत्पञ्चसूत्रादिलक्षणमुक्तं तदवश्यं द्रष्टव्यम्, रत्नलिङ्गादौ तु तल्लक्षणाभावेऽपि न दोषः । तदुक्तं हयशीर्षपञ्चरात्रे—"न कुर्याल्लक्षणोद्धारं रत्नजानां चलात्मनाम् । सुप्रभा लक्षणन्त्वेषां स्वर्णजानामपि द्विज ! ॥ तस्मान्न लक्षणोद्धारं कुर्यात् पाषाणलिङ्गवत् । चलानां तैजसानां च क्वचिदिष्येत लक्षणम् ॥ लक्षणं कल्पनीयन्तु स्थाप्य लिङ्गे यथाविधि । चललिङ्गे कुशाग्रेण लक्षणं कल्पयेद् गुरुः । मनसा चिन्तयेद्वापि लक्षणं लिङ्गसंस्थितम्" ॥ इति ॥ सोमशम्भुनापि—"रत्नजे लक्षणोद्धारो न लौहे न सरिद्भवे । लिङ्गेषु च न लौहेषु न दृष्टं क्वचिदागमे ॥ स्वरूपलक्षणं तेषां प्रभा रत्नेषु निर्मला ॥ इति । अन्यत्र तु विशेषः—"गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं गणेशद्वयमेव च । शक्तित्रयं तथा शङ्खं मत्स्यादिदशकाङ्कितम् ॥ द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव शालग्रामशिलाद्वयम् ॥ द्वे चक्रे द्वारिकायास्तु तथा सूर्यद्वयं बुधः ॥ एतेषामर्च्चनान्नित्यमुद्वेगं प्राप्नुयाद् गृही" ॥ इति ॥ ८७ ।

आवाह्य पूजयेदित्युक्तं तत्रावाहनप्रकारमाह—**मूलेति** । स्वस्थानात्—हृदयकमलात् । अन्ये—सूर्यमण्डलादित्याहुः । तदुक्तं वैहायसीयमन्त्रकोशे—"अथार्कतो वा हृदयारविन्दादावाहयेन्नन्दसुतं सुवेषमि"ति ॥ अन्यत्रापि—"आवाहयेन्महादेवीं हृदयाम्बुजगह्वरात् । सूर्यमण्डलतो वाऽपि स्वीयाद्वा द्वादशान्ततः" इति ॥ ८८ ।

ब्रह्मरन्ध्रेणेति । ब्रह्मरन्ध्रद्वारा करस्थमातृकाम्भोजे पुष्पसंचय इति व्यधि-

करणसप्तम्यौ। सुधीः मूलमन्त्रमुच्चार्य स्वस्थानात्तेजः सुषुम्णावर्त्मना आनीय ब्रह्मरन्ध्रद्वारा नासिकारन्ध्रनिर्गतं तच्चैतन्यं करस्थमातृकाम्भोजे पुष्पसंचये संयोज्य मूर्त्तावावाहयेदिति सम्बन्धः। तदुक्तम्—"देवं सुषुम्णामार्गेण आनीय ब्रह्मरन्ध्रकम्। वामनासापुटे ध्यात्वा निर्यान्तं स्वाञ्जलिस्थितम्॥ पुष्पमारोप्य तत् पुष्पं प्रतिमादौ निधापयेत्"॥ इति। तत्रावाहनमाह्वानं तदावाहन्या। तच्च मूलमन्त्रान्ते। "आवाहितो भव नमः" इति प्रकारेण आगमोक्तश्लोकान्ते वा। यद्वा मूलमन्त्रान्ते आगमश्लोकमुच्चार्येति सुधीरित्यनेनोक्तम्। अयमेव मुख्यः प्रकारः। संहितायामपि धूपमन्त्रमुक्त्वा "एवमित्त्थन्तु बीजान्ते धूपमन्त्र उदाहृतः" इत्यादिनोक्तम्। एवमग्रेऽपि स्थापनादिषूह्यम्। श्लोकस्तु—"आत्मसंस्थमजं शुद्धं त्वामहं परमेश्वरं!। अरण्यामिव हव्याशं मूर्त्तावावाहयाम्यहमिति॥ इदमावाहनादि शालग्रामादौ न कार्य्यम्। यदाहुः—"शालग्रामे स्थावरे वाऽऽवाहनं न विसर्जनम्। शालग्रामशिलादौ यन्नित्यं सन्निहितो हरिः"॥ इति। अन्यत्रापि—"उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने। अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम्।। शालग्रामार्चनेनैव ह्यावाहनविसर्ज्जने"।। इति।

अत्र पञ्चायतनपक्षे प्रत्येकं देवतानामावाहनं ततः प्रत्येकं स्थापनमिति पदार्थानुसमयो वा, उतावाहनादिनैवेद्यान्तमेकत्र समाप्य पश्चादेवमन्यत्रेति काण्डानुसमय इति संशये—अत्र काण्डानुसमय इति सिद्धान्तः'यतो "मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशाद्यर्चनं भवेत्" इत्युक्तम्, तत्रार्चनशब्दः पूजावाचकः। स चावाहनादिनैवेद्यान्तः। इदं च पञ्चमाध्याये द्वितीयचरणे—"वचनात्तु परिव्यणान्तमि"त्यधिकरणे सिद्धान्तितम्। सुधीः स्थापनं विदध्यादिति सम्बन्धः। संस्थापनं स्थापनं तत्स्थापिन्या। श्लोकस्तु—"तवेयं महिमा मूर्त्तिस्तस्यां त्वां सर्वगं विभो!। भक्तिस्नेहसमाकृष्टं दीपवत् स्थापयाम्यहम्"॥ इति। सुधीरित्यनेनासनोपवेशने कर्तव्ये इत्युक्तं भवति। तद्यथा मूलमन्त्रान्ते—"सर्वान्तर्यामिणे देव! सर्वबीजमयं शुभम्। स्वात्मस्थाय परं शुद्धमासनं कल्पयाम्यहम्॥ आसनं गृहाण नमः"। ततो मूलमन्त्रान्ते—"अस्मिन्वरासने देव! सुखासीनोऽक्षरात्मक!। प्रतिष्ठितो भवेश त्वं प्रसीद परमेश्वर॥ उपविष्टो भव नमः"। सन्निधानं सन्निधानं नैकट्यावस्थितिप्रार्थनम्, तत्सन्निधापिन्या। श्लोकस्तु—"अनन्या तव देवेश! मूर्त्तिशक्तिरियं प्रभो!। सान्निध्यं कुरु तस्यां त्वं भक्तानुग्रहतत्पर"॥ इति। सन्निरोधः सन्निरोधनम्। अनन्यचित्तप्रार्थनम्। तत्सन्निरोधिन्या। श्लोकस्तु—"आज्ञया तव देवेश! कृपाम्भोधे! गुणाम्बुधे। आत्मानन्दैकतृप्तं त्वां निरुणध्मि पितर्गुरो"॥ इति। सिद्धान्तसारे आवाहनादीनामन्यथा लक्षणमुक्तम्—"स्वतः एवाभिपूर्णस्य तत्त्वस्येहार्चनादिषु। सादरं सम्मुखीभावस्तदावाहनमुच्यते॥ शिवस्यावाहितस्यास्य विद्याद् देहे तु सन्ततम्। स्थिरीकरणमुद्दिष्टं स्थापनं भक्तितोऽर्च्चने॥ पूजां प्रपूज्यमानां तु गृहीत्वानुग्रहादिकम्। कर्त्तुं सामर्थ्यमस्येह तत्सान्निध्यं प्रचक्षते॥ आसमाप्तेस्तु पूजायाः सान्निध्यं हि शिवस्य यत्। स सन्निरोध उद्दिष्टो विभोरस्यापि शक्तितः"॥ इत्यादिना। अनन्तरमिति अनेन। सम्मुखीकरणं प्रार्थनं च मुद्राद्वयेनोक्तम्। श्लोकौ तु—"अज्ञानाद् दुर्मनस्त्वाद्वा वैकल्यात् साधनस्य च। यदाऽपूर्णं भवेत्कृत्यं तदाप्य-

अमृतीकरणं कृत्वा कुर्वीत परमीकृतिम् ।
क्रमादेतानि कुर्वीत स्वमुद्राभिः समाहितः ॥ ९१ ।
अथोपचारान्कुर्वीत मन्त्रवित्स्वागतादिकान् ।
स्वागतं कुशलप्रश्नं निगदेदग्रतो गुरुः ॥ ९२ ।

भिमुखो भव ॥ दृशा पीयूषवर्षिण्या पूरयन्यज्ञविष्टरम् । मूर्तावायज्ञसम्पूर्त्त्यै स्थिरो भव महेश्वर" ॥ इति । सम्मुखमुद्रालक्षणं यथा—"मुष्टिद्वयस्थिताङ्गुष्ठौ सम्मुखौ च परस्परम् । संश्लिष्टावुच्छ्रितौ कुर्यात्सेयं सम्मुखमुद्रिका" ॥ इति । "प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ च सम्मुखौ । कुर्यात्स्वहृदये सेयं मुद्रा प्रार्थनसंज्ञिका" ॥ इति । **सकलीकरणम्**—पूर्णरूपत्वेनावस्थितिप्रार्थनम् । तच्च देवताङ्गे षडङ्गन्यासात् । अवगुण्ठनम् अयोग्यदृष्ट्यविषयत्वापादनम्, तदवगुण्ठिन्या । श्लोकस्तु—"अभक्तवाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रदूरामितद्युते ! । स्वतेजः पञ्जरेणाशु वेष्टितो भव सर्वतः" ॥ इति ॥ ८९-९० ।

अमृतीकरणम् आनन्दपूर्णतावस्थितित्वम् । तद्धेनुमुद्रया । **परमीकरणम्**—सर्वापराधसहिष्णुत्वम्, तन्महामुद्रया । स्वमुद्राभिरिति । त्रयोविंशे वक्ष्यमाणाभिः । समाहित इति । अनेन मूलमन्त्रपुटितमातृकाक्षराणि देवदेहे विन्यसेदित्युक्तं भवति, पूजाया वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ९१ ।

अथेति । उपचारशब्दार्थो ज्ञानमालायामुक्तः—"भक्त्या चैते कृता देवे साधकं देवसन्निधिम् । चारयन्ति यतस्तस्मादुच्यन्ते ह्युपचारकाः ॥ समीपे चारणाद्वापि फला नान्ते तथोदिताः" ॥ इति ॥ ते मूले षोडश उक्ताः । ज्ञानमालायामन्येऽपि । तद्यथा—'अष्टत्रिंशत् षोडशार्कदशपञ्चोपचारकाः । तान्विभज्य प्रवक्ष्यामि के के ते तैः कृतैश्च किम् ॥ आसनं प्रथमं तेषामावाहनमुपस्थितिः । सान्निध्यमाभिमुख्यं च स्थिरीकृतिप्रसाधनम् ॥ अर्घ्यं च पाद्याचमने मधुपर्कमुपस्पृशम् । स्नानं नीराजनं वस्त्रमाचामं चोपवीतकम् ॥ पुनराचामभूषे च दर्पणालोकनं ततः । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यञ्च ततः क्रमात् ॥ पानीयं तोयमाचामं हस्तवासस्ततः परम् । ताम्बूलमनुलेपं च पुष्पदानं पुनःपुनः ॥ गीतं वाद्यं तथा नृत्यं स्तुतिं चैव प्रदक्षिणम् । पुष्पाञ्जलिनमस्कारावष्टत्रिंशत्समीरिताः" ॥ इति । मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—"आसनं प्रथमं तेषु ततश्चावाहनं मतम् । उपस्थानं च सान्निध्यमि"त्यादिना "पुष्पाञ्जलिनमस्कारौ विष्णुप्रीत्यै भवन्त्यमी । त्रिंशच्चाष्टौ समाख्याता उपचारा मनीषिभिः" ॥ इत्यन्तेन । षोडश मूले स्पष्टाः । तथा—"आसनं स्वागतं वस्त्रभूषेत्युक्ता तु द्वादश । अर्घ्यपाद्याचमान्येव मधुपर्काचमान्यपि ॥ गन्धादयो निवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् । गन्धपुष्पौ धूपदीपौ नैवेद्यं पञ्च संस्मृताः । सपर्या पञ्चधा प्रोक्ता तासामेकां समाचरेत्" ॥ इति ।

प्रयोगसारे तु षड्धा अप्युक्ताः—"अर्घ्यं गन्धं ततः पुष्पमक्षतं धूपमेव च । दीपो नैवेद्यं सप्ताङ्गी सपर्येत्यपरे जगुः" ॥ इति । **स्वागतमिति** । कुशलप्रश्नमिति स्वागतस्यार्थकथनम् । श्लोकस्तु - "यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वाभीष्टसिद्धये । तस्मै ते **परमेशाय**

पाद्यं पादाम्बुजे दद्याद् देवस्य हृदयाणुना ।
एतच्छ्यामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रान्ताभिरीरितम् ॥ ९३ ॥
सुधामन्त्रेण वदने दद्यादाचमनीयकम् ।
जातीलवङ्गकङ्कोलैस्तदुक्तं तन्त्रवेदिभिः ॥ ९४ ॥
अर्घ्यं दिशेत्ततो मूर्ध्नि शिरोमन्त्रेण देशिकः ।
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपैः ॥ ९५ ॥
सदूर्वैः सर्वदेवानामेतदर्घ्यमुदीरितम् ।
सुधाणुना ततः कुर्यान्मधुपर्कं मुखाम्बुजे ॥ ९६ ॥

स्वागतं स्वागतं च मे" ॥ इति । एतदनन्तरं सुस्वागतमपि मूलमन्त्रान्ते । श्लोकस्तु— "कृतार्थोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं मम । आगतो देवदेवेश ! सुस्वागतमिदं पुनः" ॥ इति ॥ ९२ ।

पाद्यमिति । हृदयाणुना नमोमन्त्रेण । श्लोकस्तु–यद्भक्तिलेशसम्पर्कात् परमानन्दसम्भवः । तस्मै ते चरणाब्जाय पाद्यं शुद्धाय कल्पये" ॥ इति । अत्र नमोमन्त्रमुच्चार्य श्लोकमुच्चार्य "पाद्यं गृहाण नमः" इति शङ्खस्थजलमुत्सृजेत् । यत्र मन्त्रविशेषो नोक्तस्तत्र मूलमन्त्र एव ज्ञेयः । एतदिति । श्यामाकः "साँवा"इति प्रसिद्धः । महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—"दूर्वा च विष्णुपत्नी च श्यामाकं पद्ममेव च, पाद्याङ्गानि च चत्वारि कथितानि समासततः" ॥ इति ॥ ९३ ।

सुधामन्त्रेण वमित्यनेन । श्लोकस्तु—"वेदानामपि वेदाय देवानां देवतात्मने । आचमं कल्पयामीश ! शुद्धानां शुद्धिहेतव" ॥ इति । जाती जातीफलम् । कङ्कोलं कोशफलं "कवाच" इति कान्यकुब्जभाषायाम् । तदुक्तमगस्तिसंहितायाम्—"तथाचमनपात्रेऽपि दद्याज्जातीफलं मुने ! । लवङ्गमपि कङ्कोलं शस्तमाचमनीयकम्" इति । महाकपिलपञ्चरात्रे आचमनीयद्रव्याणि अन्यथोक्तानि—"कर्पूरमगुरुं पुष्पं द्रव्याण्याचमनीयकम्" ॥ इति । अन्यत्रापि विशेषः—"अर्घ्यं त्रिर्ददाति, पाद्यं त्रिर्ददाति, आचमनीयं षट् ददाति" इति । "आगताय तथार्चायां स्नातुमासनगाय च । पूजातो गन्तुकामस्य दद्यादर्घ्यं विचक्षणः ॥ आगते स्नानकाले च नैवेद्योपक्रमे तथा । पाद्यस्यापि समुद्दिष्टः समयस्त्रिविधो बुधैः" ॥ इति ॥ ९४ ।

शिरोमन्त्रेण स्वाहेत्यनेन । महाकपिलपञ्चरात्रे कुशाग्रस्थाने फलमुक्तम्— "सिद्धार्थमक्षतं चैव दूर्वा च तिलमेव च । यवं गन्धं फलं पुष्पमष्टाङ्गं त्वर्घ्यमुच्यते" ॥ इति ॥ ९५ ।

सर्वदेवानामिति । सर्वत्र सम्बध्यते । पाद्याद्युक्तद्रव्याणि सर्वदेवतासु समानानीत्यर्थः । श्लोकस्तु—"तापत्रयहरं दिव्यं परमानन्दलक्षणम् । तापत्रयविनिर्मुक्त !

आज्यं दधिमधून्मिश्रमेतदुक्तं मनीषिभिः ।
तेनैव मनुना कुर्यादद्भिराचमनीयकम् ॥ ९७ ॥
गन्धाद्भिः कारयेत्स्नानं वाससी परिधापयेत् ।
दद्याद्यज्ञोपवीतं च हाराद्याभरणैः सह ॥ ९८ ॥

तवार्घ्यं कल्पयाम्यहम्" ॥ इति । मधुपर्कमिति । श्लोकस्तु —"सर्वकालुष्यहीनाय परिपूर्णसुखात्मक ! । मधुपर्कमिदं देव ! कल्पयामि प्रसीद मे" ॥ इति । यत्रार्घ्यादि प्रोक्तं तत्र द्रव्याभावे केवलतण्डुलानेव निःक्षिपेत् । तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—"द्रव्याभावे प्रदातव्याः क्षालितास्तण्डुलाः शुभाः" । इति । अन्यत्रापि —"तण्डुलान् प्रक्षिपेत्तेषु द्रव्यालाभे तु तत् स्मरन्" । इति ॥ ९६ ।

तेनैव मनुना । सुधाणुनेत्यर्थः । श्लोकस्तु —"उच्छिष्टोऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रतः । शुद्धिमाप्नोति तस्यैते पुनराचमनोयकम्" ॥ इति । मधुपर्कान्ते आचमनमुपलक्षणं तेन स्मृत्युक्तनिमित्तेष्वप्याचमनं दद्यात् । स्नानान्ते, वासोदानान्ते, उपवीतदानान्ते, नैवेद्यान्ते । तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—"स्नाने वस्त्रे तथा भक्षे दद्यादाचमनीयकम्" ॥ इति । एवं षडप्याचमनीयानि । तदुक्तं ज्ञानमालायाम्—"पाद्ये च मधुपर्के च स्नाने वस्त्रोपवीतयोः । भोजने चाचमनं देयमि"ति । स्नानात्पूर्वं महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः—"गन्धतैलमथो दद्यात् देवस्याप्रतिमं ततः" इति । श्लोकस्तु —"स्नेहं गृहाण स्नेहेन लोकनाथ महाशय ! । सर्वलोकेषु शुद्धात्मन् ! ददामि स्नेहमुत्तमम्" ॥ इति । तत उद्वर्त्तनं महाकपिलपञ्चरात्रे—'रजनी सहदेवी च शिरीषो लक्ष्मणापि च । सदा भद्राङ्कुशाग्राणि उद्वर्त्तनमिहोच्यते' ॥ इति । अन्यत्रापि— "अभ्यङ्गोद्वर्त्तने चापि महास्नाने समाचरेत्" ॥ इति ॥ ९७ ।

गन्धाद्भिरिति । तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—"शुद्धतोयाद्गन्धतोयं श्रेष्ठं शतगुणोत्तरम् । गङ्गादितीर्थतोयानां फलं शास्त्रप्रणोदितम् । तत्र तत्राधिगन्तव्यमि"ति । तथा "नाहरेन्मलिनं तोयं केशकीटादिदूषितम् । मलिनेनापि भाण्डेन व्यङ्गेनाशुचिना तथा"॥ इति । तत्रैव विशेषः—"अक्षता गन्धपुष्पाणि स्नानपात्रे तथा त्रयम्" । इति । श्लोकस्तु —"परमानन्दबोधाब्धिनिमग्ननिजमूर्त्तये । साङ्गोपाङ्गमिदं स्नानं कल्पयाम्यहमीश । ते" ॥ इति । एतदनन्तरं शङ्खजलेन देवायाभिषेकं कुर्य्यात् । यदाहुः — "शतं सहस्रमयुतं शक्त्या वाप्यभिषेचयेत् । शङ्खं सम्पूर्य तेनैव सपुष्पेण च देवताम्" ॥ इति । अन्यत्रापि—"स्वशक्त्या गन्धतोयेन संस्नाप्य जगदीश्वरम्" ॥ इति । अत्र विशेषः— "महाभिषेकं सर्वत्र शङ्खेनैव प्रकल्पयेत् । सर्वत्रैव प्रशस्तोऽब्जः शिवसूर्यार्च्चनं विना" ॥ इति । तत्र विशेषस्तन्त्रान्तरे—"प्रतिमा पटयन्त्राणां नित्यं स्नानं न कारयेत् । कारयेत् पर्वदिवसे तथा मलनिवारणम्" ॥ इति । वाससी इति । द्विवचनेनोत्तरीयमपि गृहीतम् । श्लोकौ तु—"माया चित्रपटच्छन्ननिजगुह्योरुतेजसे । निरावरणविज्ञान ! वासस्ते कल्पयाम्यहम् ॥

न्यासक्रमेण मनुना पुटितैर्मातृकाक्षरैः ।
अभ्यर्च्य देवीं गन्धाद्यैरङ्गादीन् पूजयेत्ततः ॥ ९९ ॥
गन्धश्चन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरितः ।
कमले करवीरे द्वे कुमुदे तुलसीद्वयम् ॥१००॥
जातीद्वयं केतके द्वे कह्लारं चम्पकोत्पले ।
कुन्दमन्दारपुन्नागपाटलानागचम्पकम् ॥१०१॥

यमाश्रित्य महामाया जगत्सम्मोहिनी सदा । तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम्" ॥ इति ।

तत्र विशेषो मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—"पीतं कौशेयवसनं विष्णोः प्रीत्यै प्रकीर्त्तितम् । रक्तं शक्त्यर्कविघ्नेषु ईश्वरस्य सितं प्रियम् ॥ मलहीनं तथाऽच्छिद्रं क्षौमं कार्पासमेव च । तैलादिदूषिताद्रोगः सच्छिद्राद्वाच्यता भवेत् ॥ जीर्णाद्दरिद्रता कर्त्तुः मलिनात्कान्ति-हीनता" ॥ इति । यज्ञोपवीतमिति । श्लोकस्तु—"यस्य शक्तित्रयेणेदं सम्प्रोतमखिलं जगत् । यज्ञसूत्राय तस्मै ते यज्ञसूत्रं प्रकल्पये" ॥ इति । हाराद्याभरणैरिति । श्लोकस्तु—"स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशक्त्याश्रयाय ते । भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्य-मरार्चिते" ॥ इति ॥ ९८ ।

न्यासक्रमेणेति । उपचारात्पूर्वं कृतो यो देवदेहे न्यासस्तत्क्रमेण मूलमन्त्रपुटित-मेकैकमक्षरं कृत्वेत्यर्थः । "वर्णैः स्वमूलपुटितैः क्रमशः शतार्द्धन्यासक्रमादभियजेत् सकलासु मन्त्री । गन्धादिभिः प्रथमतो मनुदेवतासु त्रैलोक्यमोहन इति प्रथितः प्रयोगः" ॥ इत्याचार्योक्तेः । अभ्यर्च्य देवीमिति । अत्र देवीमित्युपलक्षणं स्वेष्टदेवतामित्यर्थः । क्वचिद् देवमिति पाठः । संपुटितलक्षणं त्रयोविंशे वक्ष्यति । ततो गन्धाद्यैरभ्यर्च्य पुनरनन्तर-मङ्गादीन्यावरणान्यर्चयेत् । इति क्रमविधायकम् । गन्धाद्यैरित्यादिशब्देन पुष्पम् । अङ्गादीनिति । तत्कल्पोक्ताङ्गावृत्त्यादि । अस्यायमाशयः—मुख्यदेवे गन्धपुष्पे दत्त्वा अङ्गादिलोकपालान् सम्पूज्य धूपादि दद्यादिति ॥ ९९ ।

गन्धाद्यैरित्युक्तं तत्स्वरूपमेवाह—**गन्ध इत्यादिना** । श्लोकस्तु—"परमानन्द-सौरभ्यपरिपूर्णदिगन्तर !॥ गृहाण परमं गन्धं कृपया परमेश्वर" ॥ इति । इदं गन्धदानं कनिष्ठिकयेति ज्ञेयम् । यदाहुः—"शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रैर्दद्यात् कनिष्ठया" इति । ततो गन्धमुद्रां प्रदर्शयेत् । तल्लक्षणं तु—"कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धमुद्रा प्रकीर्त्तिते"ति । कमले इति । द्वे इति श्वेतरक्ते । श्लोकस्तु—"तुरीयवनसम्भूतं नानागुणमनोहरम् । अमन्दसौरभं पुष्पं गृह्यतामिदमुत्तमम्" ॥ इति । ततः पुष्पमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ १०० ।

केतके द्वे इति । श्वेतपीते । मन्दारोऽर्कः । पुन्नागो नागकेसरः ॥१०१॥

आरग्वधं कर्णिकारं पारन्ती नवमल्लिका ।
सौगन्धिकं सकोरण्टं पलाशाशोकमल्लिकाः ॥१०२॥
धत्तूरं सर्जकं बिल्वमर्जुनं मुनिपत्रकम् ।
अन्यान्यपि सुगन्धीनि पत्रपुष्पाणि देशिकैः ॥१०३॥
उपदिष्टानि पूजायामादधीत विचक्षणः ।
मलिनं भूमिसंस्पृष्टं कृमिकेशादिदूषितम् ॥१०४॥
अङ्गस्पृष्टं समाघ्रातं त्यजेत्पर्युषितं गुरुः ।
देवस्य मस्तकं कुर्यात्कुसुमोपहितं सदा ॥१०५॥
पूजाकाले देवताया नोपरि भ्रामयेत्करम् ।
अगुरूशीरगुग्गुलुशर्करामधुचन्दनैः ॥१०६॥

आरग्वधो राजवृक्षः ''धनवदर'' इति कान्यकुब्जभाषायाम् । पारन्ती लताभेदः । सौगन्धिकं कह्लारभेदः । देशिकैः पूजायामुपदिष्टानि इत्यनेनान्येषु पुष्पाध्यायेषु विहितानि ग्राह्याणि तत्तद्देवतानां निषिद्धानि त्याज्यानि इत्युक्तं ज्ञानमालायाम् – ''नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न तुलस्या गणाधिपम् । न दूर्वया यजेद् दुर्गां बिल्वपत्रैर्दिवाकरम् ॥ उन्मत्तमर्कपुष्पं च विष्णौ वर्ज्यं सदा बुधैः । देवीनां चार्कमन्दारावादित्ये तगरन्तथा ॥ गणेशाय च सूर्याय रक्तपुष्पमतिप्रियम् । शिवे कुन्दं मदन्तीं च यूथीं बन्धूकवेतके ॥ जपां रक्तां त्रिसन्ध्ये द्वे सिन्दूरं कुटजानि च । मालतीं घुसृणं रक्तं हयारिं बर्बरीं त्यजेत् ॥ उग्रगन्धमगन्धं च कृमिकेशादिदूषितम् । अशुद्धगात्रपाण्यङ्गवासोभिः कुत्सितात्मभिः ॥ आनीतं नार्पयेच्छम्भोः प्रमादादपि दोषकृत् । कलिकाभिस्तथा नेज्यं विना चम्पकपङ्कजैः ॥ शुष्कैर्न पूजयेद् विष्णुं पत्रैः पुष्पैः फलैरपि । स्नात्वाऽऽनीतैः पर्युषितैर्याचितैः कृष्णवर्णकैः ॥ स्वयंविकसितैः पुष्पैः स्वयं च पतितैर्भुवि । वर्जयेद् बृहतीद्वन्द्वं काञ्चनारं कुरण्टकम् ॥ सर्वपुष्पैः सदा पूजा विहिताऽविहितैरपि । कर्त्तव्या सर्वदेवानां भक्तियोगोऽत्र कारणम् ॥ पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् । दुःखदं तत्समाख्यातं यथोत्पन्नं तथार्पणम् ॥ चित्रपूजासु सर्वासु न विद्धस्यापि दूषणम् । अधोमुखार्पणं नेष्टं पुष्पाञ्जलिविधौ न तत् ॥ लक्षपूजासु सर्वासु पुष्पमेकैकमर्चयेत् । समुदायेन चेत् पूजा लक्षपुष्पार्पणं तु तत्'' ॥ इति ।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—''पुष्पं पञ्चविधं प्रोक्तं मुनिभिर्नारदादिभिः । परापरोत्तमं चैव मध्यमं च तथाधमम् ॥ सौवर्णं तु परं प्रोक्तमपरं चित्रवस्त्रजम् । वृक्षगुल्मलतापुष्पमुत्तमं परिकीर्त्तितम् ॥ अधमं पत्रतोयादि मध्यमं तु फलात्मकम् । उत्सृष्टं न क्रियायोग्यं सदायोग्ये परापरे ॥ पत्रेषु तुलसी श्रेष्ठा बिल्वं दमनकं शुभम् । मरुको देवकह्लारो विष्णुक्रान्ता तथैव च ॥ अपामार्गोऽथ गान्धारी पत्री सुरभिसंज्ञिका ।

धूपयेदाज्यसम्मिश्रैर्नीचैर्देवस्य देशिकः ।
वर्त्या कर्पूरगर्भिण्या सर्पिषा तिलजेन वा ॥१०७॥

नागवल्लीदलं दूर्वा कुशपत्रं तथा मतम् ॥ पत्रं चागस्त्यवृक्षस्य पुण्यं धात्रीदलं तथा । फलेऽप्यामलकं श्रेष्ठं बादरं तिन्तिणीभवम् ॥ दाडिमं मातुलिङ्गं च जम्बीरं पनसोद्भवम् । कदलीचूतसम्भूतं श्रेष्ठं जम्बूफलं तथा । यजेदेतैः सदा विष्णुं पत्रपुष्पफलैरपि" ॥ तथा—"दिवसे दिवसोत्फुल्लैः पुष्पैः पूजा तथा निशि । पुष्पालाभे प्रवालैर्वा पूजयेच्च न कोरकैः" ॥ इति । "अन्यार्थमाहृतं दुष्टं तथैवान्योपभुक्तकमि"ति ॥

गुहरित्यनेन केषुचित्पर्युषितेषु दोषाभाव इत्युक्तम् । यज्ज्ञानमालायाम्—"न पर्य्युषितदोषोऽस्ति जलजोत्पलचम्पके । तुलस्यगस्तिबकुले बिल्वे गङ्गाजले तथा" ॥ इति । पण्डितैर्दिनसंख्यया केषांचित् पर्य्युषितदोषाभाव उक्तः—"बिल्वाऽपामार्गजाती-तुलसिशमि-शता केतकी भृङ्ग-दूर्वामन्दाम्भोजाऽहिदर्भा-मुनितिलतगरा ब्रह्मकह्लारमल्ली । चम्पाऽश्वाराति-कुम्भीमरुवकदमना विश्वताऽहानि च स्युः, त्रिंशत् त्र्येकार्यरीशोदधिनिधिवल्लघुभूयमा भूय एवम्" ॥ इति । शता शतपम्, भृङ्गं भृङ्गराजः । मन्दो मन्दारः । अहिर्द्रोणकलशः । ब्रह्म पलाशः । अश्वारतिः करवोरः । एषां यथायोग्यं पत्रपुष्पाणि ग्राह्याणि । अरयः षट् । यमौ द्वयम् । एवमेकावृत्त्या आहृतानां दिनसंख्या भूय एवम् । अस्यार्थः—द्वितीयावृत्त्या दर्भादीनामियं दिनसंख्येति । स्मृत्यन्तरेऽपि—"पङ्कजं पञ्चरात्रं स्याद्दशरात्रं च बिल्वकम् । तुलस्यैकादशाहात्तु पुनः प्रक्षाल्य पूजयेत्" ॥ इति । तुलस्यां निर्माल्यदोषोऽपि नास्ति । यदाहुः—"सद्यः पर्युषिता वापि निर्माल्या नैव दुष्यति । तथान्यैर्न हरेस्तुष्टिस्तुलस्या तुष्यते यथा" ॥ इति ॥ १०२-१०६ ।

उद्दिष्टमुक्त्वा प्रकृतमाह—**धूपयेदिति** । वामहस्तेन घण्टामन्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् धूपं दद्यादित्यर्थः । देशिक इत्यनेन घण्टामन्त्रेण पूजनमुक्तम् । यदाहुः—"यद्ध्वनिस्ततो मन्त्रमातः स्वाहेत्युदीर्य च । अभ्यर्च्य वादयेद्घण्टामि"ति ॥ शैवागमे तु—"धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदाऽणुना । अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् गुग्गुलं दहेत्" ॥ इति । श्लोकस्तु—'वनस्पतिरसोपेतो गन्धाढ्यः सुमनोहरः । आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम्" ॥ इति । तदुक्तम्—"घण्टां गन्धाक्षतकुसुमकैरर्चितां वादयानः" ॥ इति ।

अन्यत्रापि—"ततः समर्पयेद्धूपं घण्टां वाद्य जयस्वनैरि"ति । तत्र **प्रयोगः—** धूपपात्रमस्त्रेण प्रोक्ष्य नमोमन्त्रेण पुष्पं दत्त्वा वामया तर्जन्या संस्पृशन् मूलमन्त्रं श्लोकं च पठित्वा—"साङ्गाय सपरिवाराय देवाय धूपं समर्पयामि नमः" इति शङ्खजलमुत्सृज्य धूपमुद्रां प्रदर्श्य घण्टामन्त्रेणार्चितां घण्टां वामहस्तेन वादयन् देवतागुणनामयशस्तुत्यादि कीर्त्तयन् देवं धूपयेत् । उक्तं च—"धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्जन्या वामया स्पृशन् । संकल्प्यैवं ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा यशः पठेत्" ॥ इति । बह्वृचपरिशिष्टेऽपि—"धूपस्य व्यजनेनैव धूपेनाङ्गविधूयने । नीराजनेषु सर्वेषु देवनामादि कीर्त्तयेत् ॥ तथा मङ्गलघोषं च जगद्बीजस्य च स्तुतिम्" ॥ इति । मन्त्रतन्त्रप्रकाशे तु—'न दहेद्दूषितं धूपं कार्पासास्थिशिरोरुहैरि"ति ॥ एवं दीपदानेऽपि । घण्टावादनादि सर्वं पूर्ववत् कुर्यात् ।

आरोप्य दर्शयेद्दीपानुच्चैः सौरभशालिनः ।
स्वादूपदंशं विमलं पायसं सहशर्करम् ॥१०८॥
कदलीफलसंयुक्तं साज्यं मन्त्री निवेदयेत् ।
तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ॥१०९॥

विशेषस्त्वयम्—उत्सर्गो वामामध्यमया दीपपात्रस्पर्शः। दीपमुद्रादर्शनं च। श्लोकस्तु—"सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्तिमिरापहः। सबाह्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्"॥ इति। उक्तं च ज्ञानमालायाम्—"सर्वनादप्रिया देवी नैकः कर्त्तुं च तान् क्षमः। सर्वनादमयो घण्टा रवात्मा सर्वनादकृत्" इति॥ नीचैरिति। देवतानाभिदेशे ॥१०७॥

उच्चैरिति। नेत्रदेश इत्याचार्याः। "दृष्ट्याद्यतिविशदधीः पादपर्यन्तमुच्चैरि"त्युक्तेः। बहुवर्त्तिदीपपक्षे विषमा एव वर्त्तिसंख्या ग्राह्या। यदाहुः—'आरात्तिकं तु विषमबहुवर्त्तिसमन्वितमि,'ति। प्रयोगसारे तु—"तैलेन कपिलाज्येन सिक्थकेनापरेण च। स्नेहेन वर्त्तिसंयुक्तं दीपमुच्चैः प्रदर्शयेत्"॥ इति। तत्र सर्पिषा चेद्दीपस्तदा दक्षिणतः। तैलेन चेद्वामत इति सम्प्रदायः। एवं सिता वर्त्तिश्चेद्दक्षिणतः। रक्ता चेद्वामतो निवेदनमिति ॥ १०८।

मन्त्री निवेदयेदिति। अनेनैतदुक्तम्—नैवेद्यमस्त्रमन्त्रजप्तजलेन सम्प्रोक्षयेत्। शैवागमे तु—"ततो मृत्युञ्जयेनैव वौषडन्तेन सप्तधा। जप्तैः सदर्भशङ्खस्थैः सिञ्चेत्तत्तोयबिन्दुभिः"॥ इति। ततश्चक्रमुद्रयाऽभिरक्ष्य वायुबीजेन द्वादशवाराभिमन्त्रितजलेन हविः संप्रोक्ष्य तदुत्थवायुना तद्दोषं संशोष्य दक्षिणकरतलेऽग्निबीजं विचिन्त्य तत्पृष्ठलग्नं वामकरतलं कृत्वा नैवेद्यं प्रदर्श्य तदुत्थाग्निना तद्दोषं दग्ध्वा वामकरतलेऽमृतबीजं विचिन्त्य तत्पृष्ठलग्नं दक्षिणकरतलं कृत्वा नैवेद्यं प्रदर्श्य तदुत्थामृतधारयाऽऽप्लावितं विभाव्य मूलमन्त्रितजलेन सम्प्रोक्ष्य तदखिलममृतात्मकं ध्यात्वा तत् स्पृष्ट्वा मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा धेनुमुद्रां प्रदर्श्य जलगन्धपुष्पैरभ्यर्च्य देवतायै पुष्पाञ्जलिं समर्प्य तन्मुखात्तेजो निर्गतमिति ध्यात्वा वामाङ्गुष्ठेन मुख्यं नैवेद्यपात्रं स्पृष्ट्वा दक्षिणकरेण जलं गृहीत्वा स्वाहान्तं मूलमन्त्रम्—'सत्पात्रसिद्धं सुहविर्विविधानेकभक्षणम्। निवेदयामि देवेश! सानुगाय गृहाण तत्"॥ इति। श्लोकं च जप्त्वा—"साङ्गाय सपरिवाराय देवाय नैवेद्यं समर्पयामि नमः" इति जलमुत्सृज्य नैवेद्यमुद्रां प्रदर्शयेत्। ततः सपुष्पाभ्यां हस्ताभ्यां नैवेद्यपात्रं त्रिः प्रोद्धरन् "निवेदयामि भवते जुषाणेदं हविर्हरे"ति जपेत्। तत्र हरेति पदस्थाने तत्तद्देवतानामोह्यम्। यदाहुः—"अस्त्रोक्षितं तदरिमुद्रिकयाऽभिरक्ष्य वायव्यतोयपरिशोषितमग्निदोष्णा। संदह्य वामकरसौधरसाभिपूर्णमन्त्रामृतीकृतमथाभिमृशन् प्रजप्यात्॥ मनुमष्टशः सुरभिमुद्रिकया परिपूर्णमर्चयतु गन्धमुखैः। हरिमर्चयेदथ कृतप्रसवाञ्जलिरास्यतोऽस्य विसरेच्च महः॥ वीतिहोत्रदयितान्तमुच्चरन् मूलमन्त्रमथ निक्षिपेज्जलम्। अर्प्पयेत्तदमृतात्मकं हविर्दोर्युजा सकुसुमं समुद्धरन्॥ निवेद्यार्पणमन्त्रोऽयं सर्वार्चासु निजाख्यया"॥ इति। ततो वामकरेण ग्रासमुद्राम्, दक्षिणकरेण

प्राणादिमुद्राश्च दर्शयन् "प्राणाय स्वाहे"त्यादि मन्त्राञ्जपेत्। यदाहुः—"ग्रासमुद्रां वामदोष्णा विकचोत्पलसन्निभाम्। प्रदर्शयन् दक्षिणेन प्राणादीनां च दर्शयेत्॥ स्पृशेत्कनिष्ठोपकनिष्ठिके द्वे स्वाङ्गुष्ठमूर्ध्ना प्रथमेह मुद्रा। तथापरा तर्ज्जनिमध्यमे स्यादनामिकामध्यमिके च मध्या॥ अनामिकातर्ज्जनिमध्यमा स्यात्तद्वच्चतुर्थी सकनिष्ठिकास्ताः। स्यात्पञ्चमी तद्वदिहोपदिष्टाः प्राणादिमुद्रा निजमन्त्रयुक्ताः॥ प्राणापानोदानव्यानसमानाः क्रमाच्चतुर्थ्या युक्ताः। ताराधारा बध्वा चेद्धाः कृष्णाध्वनस्त एते मनवः"॥ इति। पुष्पादिमुद्रालक्षणानि च "ज्येष्ठाङ्गुष्ठस्य पुष्पस्य युक्ता धूपस्य तर्ज्जनी। दीपस्य मध्यमानामा नैवेद्यस्य प्रकीर्तिता॥ मुद्रया यद्कृतं कर्म तदक्षयफलप्रदम्"॥ इति।

तत्रेति। उपचाराणामन्तरान्तरा पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा जलं दत्त्वा स्वहस्तं प्रक्षालयेदिति परमगुरवः॥ इदानीं तन्त्रान्तरोक्तो विशेषो लिख्यते—"अनिर्माल्यं सनिर्माल्यमर्चनं द्विविधं मतम्। दिव्यैर्मनोभवैर्द्रव्यैर्गन्धपुष्पैः स्रगादिभिः॥ यदर्चनमनिर्माल्यं दिव्यभोगापवर्गदम्। ग्राम्यारण्यादिसम्भूतैर्थागद्रव्यैर्मनोरमैः॥ भवतैर्यत् क्रियते सम्यक् सनिर्माल्यं तदर्चनम्"॥ इति। तत्र तत्त्वसागरसंहितायां निर्माल्यत्वमुक्तम्—"जातमात्राणि पुष्पाणि घ्रातान्येव निसर्गतः। पञ्चभिश्च महाभूतैर्भानुना शशिना तथा॥ प्राणिभिश्च द्विरेफाद्यैः पौष्पैरेव न संशयः। अतो निर्माल्यमित्युक्तम्"इति। निर्माल्यनिवेदनेन फलं कथमित्याशङ्क्य तत्रैवोक्तम्—"घ्रातपुष्पात्फलं सिध्येदल्पं नो मानसाद्यथा। तस्मादपरिहार्य्यत्वादन्यथा चानुपायतः॥ अल्पबुद्धित्वतो नृणां बाह्यपुष्पैर्भवेत्क्रिया"॥ इति।

तथा—"पुनस्त्रिधा मता पूजा उत्तमाधममध्यमाः। अधिकारिनिमित्ताभ्यां भिद्यते शतधा पुनः॥ यागोपकरणैः कृत्स्नैः क्रियमाणोत्तमा मता। यथालब्धैर्विनिष्पाद्या दृष्टैः पूजा तु मध्यमा॥ पत्रपुष्पाम्बुनिष्पाद्या पूजा चाधमसंज्ञिता। विदिताखिलवेदार्थैर्ब्रह्मर्षिभिरकल्मषैः॥ क्रियमाणा तु या पूजा सात्त्विकी सा विमुक्तिदा। राजर्षिभिस्तपोनिष्ठैर्भगवत्तत्त्ववेदिभिः॥ या पूजा क्रियते सम्यक् राजसी सा सुखप्रदा। स्त्रीबालवृद्धमूर्खाद्यैर्भक्तैरक्षुद्रमानसैः॥ या पूजा क्रियते नित्यं तामसी सा प्रकीर्त्तिता। आतुरी सौतकी चैव त्रासी दौर्बोधिकी तथा॥ साधनाभाविनी चेति पञ्चधा भिद्यते पुनः। यदि लङ्घनपर्यन्तो व्याधिरात्मनि दृश्यते॥ तदा पूजा न कर्त्तव्या स्थण्डिले प्रतिमासु च। न स्नानं दन्तकाष्ठं वा कुर्याद्धोममथापि च॥ रविमण्डलमालोक्य प्रतिमामथवा पुनः। मूलमन्त्रं सकृज्जप्त्वा पुष्पं साक्षतमुत्क्षिपेत्॥ श्रान्तो व्याधिभिरत्युग्रैः क्लान्तश्चैवोपवासकैः। निजसामयिकैर्वापि स्वकर्त्तव्यं समापयेत्॥ स्नात्वा देवमथाग्नींश्च गुरूंन्विप्रान् प्रपूज्य तु। एतावत्कालविच्छिन्ना पूजा युष्मत्प्रसादतः॥ न दोषो मेऽस्त्विति प्रार्थ्य पुनः पूर्ववदाचरेत्। अथ सूतकिनः पूजां वदाम्यागमचोदिताम्॥ स्नात्वा नित्यं च निर्वर्त्य मानस्या क्रियया तु वै। बाह्यपूजा क्रमेणैव स्थानयोगेन पूजयेत्॥ यदि कामी न चेत्कामी नित्यं पूर्ववदाचरेत्। त्रासिनी वक्ष्यते पूजा यथैवागमचोदिता॥ लब्धं वा यदि वाऽलब्धमर्घ्यपात्रादि साधनम्। पूजोदकेन कर्त्तव्या न चेत्तोयं च विद्यते॥ यदि सम्पूजयेद्देवं भावना कुसुमादिभिः। दौर्बोधिकीं प्रवक्ष्यामि पूजामागमचोदिताम्। मूर्खस्त्रीबालवृद्धाद्या दुर्बोधा इति भाविताः॥ रत्नमण्डपधर्म्मादिचतुष्क-

अङ्गादिलोकपालान्तं यजेदावरणान्यपि ।
केसरेष्वग्निकोणादिहृदयादीनि पूजयेत् ॥११०॥
नेत्रमग्रे दिशास्वस्त्रं ध्यातव्या अङ्गदेवताः ।
तुषारस्फटिकश्यामनीलकृष्णारुणार्चिषः ॥१११॥

मुरगोऽम्बुजम् । मूलमूर्त्तेस्तथाङ्गानि तेषां पूजा विधीयते ॥ अन्येषामपि सर्वेषां प्रोक्ता संक्षेपकर्मणि । सर्वोपचारवस्तूनामलाभे भावनैव हि ॥ निर्मलेनोदकेनाथ पूर्णतेत्याह नारदः" ॥ इति । पूजाकरणासमर्थं प्रति—'आराधनासमर्थश्चेद्द्याद्दर्चनसाधनम् । यो दातुं नैव शक्नोति कुर्यादर्चनदर्शनम् ॥ नैकं च यस्य विद्येत सोऽधो यात्येव नान्यथा । यस्तु भक्त्या प्रयत्नेन स्वयं सम्पाद्य चाखिलम् ॥ साधनं चार्चयेद्विद्वान् स समग्रफलं लभेत् । योऽर्च्चयेद्विधिवद्भक्त्या परानीतैश्च साधनैः ॥ पूजाफलार्द्धमेवास्य न समग्रफलं लभेत्" ॥ इति ॥१०९॥

अङ्गादीन् पुनरर्चयेदित्युक्तम् तत्राद्यन्ते समान्ये इति तयोर्ध्यानस्थानप्रयोगान् वक्तुमादिशब्दार्थं च प्रकटयितुं पुनः संगृह्णाति-**अङ्गादीति** । पूजावसरस्य प्रागुक्तत्वात् । अत एव वक्ष्यति —"एवं सम्पूज्य विधवन्निवेद्यान्तमि"ति । अङ्गमङ्गावृत्तिरादौ यत्र तत् । लोकपालावृत्ति रन्ते यत्र तद् अङ्गादिलोकपालान्तमिति क्रियाविशेषणम् । लोकपाल-शब्देनैव स्वास्त्रावृत्तिग्रहणं ज्ञेयम् । एतच्च सम्भवाभिप्रायम्, बहुषु स्थलेषु तथा दर्शनात् । न नियमः । अपिशब्दादत्रापि अन्तराजलं दद्यात् इत्यनुषज्यते । अङ्गपूजायाः सर्व-सामान्यार्चनस्थानमाह —**केसरेष्विति** । अग्निकोणादीत्यादिशब्देन नैर्ऋतवायव्येशान-कोणेषु । तदुक्तम्—"वह्न्यादीशान्तमङ्गानि हृदादिकवचान्तकम् । अर्चयेत्पुरतो नेत्र-मस्त्रं दिक्षु बहिः पुनः" । इति । अन्यत्रापि —"हुतवहनिर्ऋतिसमीरणदिक्षु हृदादि वमन्तिम्" इति । अन्ये तु— 'आग्नेयेशाननिर्ऋतिवायुकोणेष्विति व्याचक्षते ॥ यदाहुः— "इष्ट्वा हृदयमाग्नेय्यामैशान्यां तु शिरो यजेत् । नैर्ऋत्यां तु शिखा पूज्या वायव्यां कवचं यजेत् ॥ अभ्यर्च्य पुरतो नेत्रं दिक्षु शस्त्रमथार्चयेत्" ॥ इति । अन्यत्रापि—"अग्नीशा-सुरवायव्यमध्यदिक्ष्वङ्गपूजनम्" इति । यथागुरूपदेशं च निर्णयः । अत्राग्नेयादीनि पुरः-कल्पितपूर्वदिगपेक्षया न तु प्रसिद्धानीति ॥११०॥

नेत्रमग्र इति । कर्णिकायां देवस्य पुरतः । शिरःप्रभृति पूजायां मन्त्रेषु नमोऽन्तता ज्ञेया । होमे तु हृदयादीनां स्वाहान्तता । आद्यद्वितीययोस्तज्जातियुक्तत्वादेव न तत्प्रयोगः । अधिकरणसिद्धश्चायमर्थः । तथा हि—"मन्त्रे स्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात् स्यादि"त्यत्राधिकरणे स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविर्ददातीति सामान्येन विहितया स्वाहाकारान्ततया "पृथिव्यै स्वाहा", "अन्तरिक्षाय स्वाहे"त्यादिषु मन्त्रेषु न पुनस्तस्यावापः सामिधेनी साप्तदश्यवदुपसंहाराभावान्नान्यमन्त्रेषु बाधश्चेति स्थितम् ॥१११॥

वरदाभयधारिण्यः प्रधानतनवः स्त्रियः ।
पश्चादभ्यर्चनीयाः स्युः कल्पोक्ताऽऽवृत्तयः क्रमात् ॥११२॥
अन्ते यजेल्लोकपालान्मूलपारिषदान्वितान् ।
हेतिजात्यधिपोपेतान्दिक्षु पूर्वादितः क्रमात् ॥११३॥
इन्द्रमग्निं यमं रक्षोवरुणं पवनं विधुम् ।
ईशानं पन्नगाधीशमध ऊर्ध्वं पितामहम् ॥११४॥
पीतो रक्तोऽसितो धूम्रः शुक्लो धूम्रसितावुभौ ।
गौरोऽरुणः क्रमादेते वर्णतः परिकीर्तिताः ॥११५॥

प्रधानतनवः स्त्रिय इति । पक्षद्वयमिति पद्मपादाचार्याः । उक्तं च—"वरदाभयधारिण्यो महिलाकृतयोऽङ्गदेवताः पूज्याः" इति । आवरणानीत्युक्तानां स्थानमाह—पश्चादिति । पश्चादङ्गावृत्त्यनन्तरमित्यर्थः । इदमपि प्रायिकम् । तत्पूर्वमप्यावृत्तीनां सत्त्वात् ॥११२॥

अन्त इति । बाह्ये । चतुरस्रे आवरणान्तत्वस्य पूर्वमुक्तेः । एतच्च व्याख्यानं वैहायसीमन्त्रकोशे वायवीयसंहितायां च तथा दर्शनात् सत्सम्प्रदायाच्च । पूर्वादितो दिक्षु क्रमाच्च । अन्ते इन्द्रमग्निम् इत्यादीन् लोकपालान् यजेदिति सम्बन्धः । तत्र सामान्यत "इन्द्राय नमः" इत्यादिप्रयोगे प्राप्ते विशेषमाह—मूलेत्यादिना । अन्ते इत्यत्रापि सम्बध्यते । तेनेदं पदं सर्वान्ते देयमेवेत्यर्थः । तच्च प्रयोगलिखने स्फुटीभविष्यति । मूलपारिषदान्वितानिति । अस्यायमर्थः—यदा शक्त्यावरणे इन्द्रादिपूजा, तदा प्रत्येकं शक्तिपार्षदायेति लोकपालानां च वज्रादीनां च विशेषणं ज्ञेयम् । एवं शिवपूजायां प्रत्येकं शिवपार्षदायेति । एवं गणेशपूजायां प्रत्येकं गणेशपार्षदायेति । एवं सूर्यपूजायां प्रत्येकं सूर्यपार्षदायेति । एवं विष्णुपूजायां प्रत्येकं विष्णुपार्षदायेति चरणव्यत्ययो गोपनार्थं कृतः ।

हेतीति । अत्रापि अन्त इति सम्बध्यते । इन्द्रायेत्यादेरन्त इत्यर्थः । अत्रापि प्रयोगे जात्यधिपानां पूर्वमुच्चारणं पश्चाद्धेतीनाम् । मूले तु हेतिशब्दस्याल्पाच्त्वात् पूर्वनिपातः । हेतयः । आयुधानि । जातयः सुरतेजः प्रेतरक्षोजलप्राणनक्षत्रभूतनागलोकाः । सवाहनान् सपरिवारानिति ज्ञेयम् । वाहनानि तु—ऐरावत-अज-महिष-नर-मकर-मृग-अश्व-वृषभ-रथ-हंसाः । तदुक्तमाचार्यैः—"जात्याधिपहेतिपरिवारान्ताः क्रमेण यष्टव्याः" इति । वक्ष्यति च स्वयं नित्यामन्त्रे—"लोकपालान् यजेदन्ते वाहनायुधसंयुतान्" इति । सशक्तिकानिति ज्ञेयम् । तदुक्तं वैहायसीमन्त्रकोशे—"लोकेश्वरान् पार्थिवमण्डले सशस्त्रान् सशक्तीन् सहवाहनांश्च । सपार्षदांश्चन्दनपुष्पधूपैर्यजेत् स मन्त्री निजवाञ्छिताय" ॥ इति । स्वबीजाढ्यानित्यपि ज्ञेयम् । बीजानि तु—लं रं मं क्षं वं यं शं हं नं कम् । तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—"यानुलोमतृतीयं तु द्वितीयं त्वविलोमतः । चतुर्थं फानुलोमेन रानुलोमेन चाष्टमम् ॥ तृतीयं रानुलोमेन लविलोमात्

वज्रं शक्तिं दण्डमसिं पाशमङ्कुशकं गदाम् ।
शूलं चक्रं पद्ममेषामायुधानि क्रमाद्विदुः ॥११६॥
पीतशुक्लसिताकाशविद्युद्रक्तसितासिताः ।
कुरविन्दपाटलाभा वज्राद्याः परिकीर्तिताः ॥११७॥
एवं सम्पूज्य विधिवन्निवेद्यान्तं ततो गुरुः ।
दक्षिणे स्थण्डिलं कृत्वा तत्राधाय हुताशनम् ॥११८॥

तृतीयकम् । चतुर्थं सप्तमं वर्णं रानुलोमेन संस्थितम् ॥ चतुर्थं थानुलोमेन तृतीयं गविलोमतः । स्वरोपान्त्यस्थनादाभ्यां भेदितं सर्वमेव तत् ॥ आनुपूर्व्योद्धृतं बीजं ब्रह्मान्तं वासवादिकम्'' ॥ इति । एतानि दीर्घाण्यपीति केचित् । अनन्तब्रह्मणोर्मायापाशबीजे इति केचित् । तदुक्तम्—''पृथ्व्यग्निपवनाद्यान्त्यवरुणानिलसेश्वरैः । अनन्तबिन्दुसंयुक्तै-रर्च्याः पाशेन मायया'' ॥ इति । तत्र रक्ष इति निर्ऋतिम् । पवनं वायुम्, विधुं सोमम् । पन्नागाधीशमनन्तम्, पितामहं ब्रह्माणम् । दिक्षुपूर्वादितः क्रमादिति । अत्र प्रसिद्धा एव पूर्वादयो ग्राह्याः । तदुक्तम्—''प्रयजेत् स्वदिक्ष्वमलधीः स्वजात्यधीश्वरहेतिपत्रपरिवार-संयुतानी'ति । नारायणीये च—''इन्द्रादींश्च स्वदिक्षु'' इति । ''इन्द्रादिकान् लोक-पालान् स्वस्वदिक्षु समर्चयेत्'' इति । तत्राष्टदिक्षु अष्ट पूजयितव्याः । निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये अनन्तम् । इन्द्रेशानयोर्मध्ये ब्रह्माणम् । तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—''विष्णुं नैर्ऋते विधिमैश्वरे । बहिः पद्मस्य वज्राद्यान्यब्जान्तान्यायुधान्यपि । प्रसिद्धरूपास्वाशासु लोकेशानां क्रमाद्यजेत्'' ॥ इति । अत्र नैर्ऋते ईश्वर इति तत्सामीप्यलक्षकमिति ज्ञेयम् । अत्र क्वचिद्ब्रह्माणं पूजयित्वानन्तं पूजयेदिति क्रमः । स पौराणिक इति ज्ञेयम्, न तान्त्रिकः । महाकपिलपञ्चरात्र-प्रपञ्चसारादिबहुतन्त्रविरोधात् । तथा चाचार्याः— ''अनन्तब्रह्मपर्यन्तैः पञ्चमीन्द्रादिभिर्मता । चक्रपद्मान्तिकैः षष्ठी वज्राद्यैरि''ति । प्रयोगो यथा—''ॐ लं इन्द्राय सुराधिपतये सायुधाय सवाहनाय सपरिवाराय सशक्तिकाय विष्णुपार्षदाय नमः'' इति । एवं ''ॐ रं अग्नये तेजोऽधिपतये'' इत्यादि । एषां पूजायां लोकपालमुद्रा दर्शनीयाः । यदाहुः—''पाणिमूले सुसंलग्ने शाखाः सर्वाः प्रसारिताः । लोकेशानामियं मुद्रा तेषामर्चासु दर्शयेत्'' ॥ इति ॥११३-११५॥

असिः खड्गम् ॥११६॥

आकाशो नीलवर्णः । **कुरविन्दः** नीलपुष्पोऽतसीप्रायो वृक्षः । तत्पुष्पवर्ण इत्यर्थः । तदुक्तमाचार्यैः—''कुरविन्दारुणवर्णा'' इति । तत्र प्रयोगो यथा—''ॐ वं वज्राय वज्रलाञ्छितमौलये सायुधाय सवाहनाय सपरिवाराय सशक्तिकाय विष्णु-पार्षदाय नमः'' इत्याद्यूह्यम् । तदुक्तम्—''अर्चाबहिर्निजसुलक्षितमौलियुक्ताः स्वस्वा-युधाभयसमुद्यतपाणिपद्माः'' इति ॥११७॥

मूलेन मूर्त्तिमिष्ट्वेत्यादि (८७श्लो०) निवेद्यान्तमिति नित्यपूजायामपि समानम् ॥११८॥

संस्कृत्य विधिवद्विद्वान्वैश्वदेवं समाचरेत् ।
तत्र सम्पूज्य गन्धाद्यैर्देवतामुक्तविग्रहाम् ॥११९॥
तारव्याहृतिभिर्हुत्वा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
सर्पिष्मता पायसेन पञ्चविंशतिसंख्यया ॥१२०॥
हुत्वा व्याहृतिभिर्भूयो गन्धाद्यैः पुनरर्चयेत् ।
तां योजयित्वा पीठस्थमूर्तौ वह्निं विसर्जयेत् ॥१२१॥
अवशिष्टेन हविषा विकिरेत्परितो बलिम् ।
देवतायाः पार्षदेभ्यो गन्धपुष्पाक्षतान्वितम् ॥१२२॥
ततो नैवेद्यमुद्धृत्य शोधयित्वा स्थलं पुनः ।
पञ्चोपचारैः सम्पूज्य दर्शयेच्छत्रचामरे ॥१२३॥
कर्पूरशकलोन्मिश्रं ताम्बूलं च निवेदयेत् ।
सहस्रावृत्त्या सञ्जप्य मूलमन्त्रमनन्यधीः ॥१२४॥
तज्जपं सर्वसम्पत्त्यै देवतायै समर्पयेत् ।
ततः शम्भोर्दिशि गुरुर्विकिरेत्पूर्वसञ्चिते ॥१२५॥

विद्वान्विधिवत् संस्कृत्येति । अनेन वीक्षणादयश्चत्वारः संस्काराः घृतसंस्कारा अग्नेराज्याहुतिक्रमेण गर्भाधानादिसंस्काराश्च कर्त्तव्या इत्युक्तम् ॥११९॥

तारव्याहृतिभिरिति । अत्राद्याश्चतस्रः सतारव्याहृतिभिः । एका समस्तेन भूयोऽनन्तरं व्याहृतिभिर्हुत्वेति सम्बन्धः । पूर्ववदिति ज्ञेयम् । पुनरनन्तरं गन्धाद्यैस्तां देवतामर्चयेत् । आदिपदेन पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पीठस्थमूर्तौ योजयित्वा तामित्यनुषज्यते ॥१२०-१२२॥

तत इति । अनेनैतदुक्तं भवति—पानार्थं जलं दद्यान्मूलमन्त्रान्ते । श्लोकस्तु—"समस्तदेवदेवेश ! सर्वतृप्तिकरं परम् । अखण्डानन्दसम्पूर्णं गृहाण जलमुत्तमम्" ॥ इति । ततो भोजनशेषोदकं च दत्त्वा निर्गततेजोदेवमुखे संहृत्य नैवेद्यांशं विष्वक्सेनादिभ्यो दत्त्वेति । तदुक्तम्—"मुख्यादीशानतः पात्रान्नैवेद्यांशं समुद्धरेत् । सर्वदेवस्वरूपाय पराय परमेष्ठिने ॥ श्रीरामसेनायुक्ताय विष्वक्सेनाय ते नमः ॥ गणेशे वक्रतुण्डाय सूर्ये चण्डांशवेऽर्पयेत् । शक्तावुच्छिष्टचाण्डाल्यै शिवे चण्डेश्वराय च" ॥ इति । देवतायाः पार्षदेभ्य इति । अत्रापि पार्षदशब्देनैतेषामपि ग्रहणम् ॥१२३-१२४॥

सर्वसम्पत्त्यै देवतायै इति । व्यधिकरणे चतुर्थ्यौ । समर्पयेदिति । अत्र नित्यपूजायां ताम्बूलच्छत्रादर्शचामराणि समर्प्य—"बुद्धिः सवासना क्लृप्ता दर्प्पणं मङ्गलानि च । मनोवृत्तिर्विचित्रा ते नृत्यरूपेण कल्पिता ।। ध्वनयो गीतरूपेण शब्दा वाद्यप्रभेदतः । छत्राणि नवपद्मानि कल्पितानि मया प्रभो ! ॥ सुषुम्णा ध्वजरूपेण प्राणाद्याश्चाम-

हेमवस्त्रादिसंयुक्तां कर्क्करीतोयपूरिताम् ।
संस्थाप्य तस्यां सिंहस्थां खड्गखेटकधारिणीम् ।।१२६।
घोररूपां पश्चिमास्यां पूजयेदस्त्रदेवताम् ।
चलासनेन सम्पूज्य तामादाय गुरुः पुनः ।।१२७।
रक्षेति लोकपालानां नालमुक्तेन वारिणा ।
देवाज्ञां श्रावयन्नन्तः परिवृत्य प्रदक्षिणम् ।।१२८।
अस्त्रमन्त्रं समुच्चार्य्य यथापूर्वं समर्पयेत् ।
अभ्यर्च्य भूयो गन्धाद्यैरस्त्रं तत्र स्थिरासने ।।१२९।

रात्मना । अहङ्कारो गजत्वेन वेगः क्लृप्तो रथात्मना ।। इन्द्रियाण्यश्वरूपाणि शब्दादी रथवर्त्मना । मनः प्रग्रहरूपेण बुद्धिः सारथिरूपतः ।। सर्वमन्यत्तथा क्लृप्तं तवोपकरणात्मना" ।। इति श्लोकान् पठित्वा यथाशक्ति मूलमन्त्रं जप्त्वा—"गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् । सिद्धिर्भवतु मे देव ! त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थिता" ।। इत्यनेन तं जपं देवतायै निवेदयेत् । तदुक्तं शैवागमे—"मन्त्री श्लोकं पठित्वा तु दक्षहस्तेन शम्भवे । मूलाणामर्घ्यतोयेन दक्षहस्ते निवेदयेत्" ।। इति ।। ततः पराङ्मुखार्घ्यं दत्त्वा शङ्खं पूजयेत् । तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—"पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः शङ्खं वै देववद्बुधः" इति । अन्यत्रापि—"त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वासुदेवस्य चाज्ञया । शङ्खे तिष्ठन्ति विप्रेन्द्र ! तस्माच्छङ्खं सदार्चयेत्" ।। इति । ततः प्रदक्षिणं कुर्यात् । तत्र विशेषस्तन्त्रान्तरे—"एकं चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके । चतस्रः केशवे दद्याच्छिवस्यार्द्धप्रदक्षिणाम्" ।। इति । ततः स्तुत्वा नत्वा नित्यहोमं कुर्यात् । तत्र तन्त्रान्तरे विशेषः—"अग्न्याधानादिकं कर्म नित्यहोमे न विद्यते" इति । ततश्चुलुकोदकेन—"इतः पूर्वं प्राणबुद्धिदेहधर्म्माधिकारतो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना यत्स्मृतं यदुक्तं यत्कृतं तत् सर्वं ब्रह्मार्पणं भवतु स्वाहा मां मदीयं च सकलं हरये तत् समर्प्पये ॐ तत्सदि"ति ब्रह्मार्प्पणमन्त्रेणात्मानं समर्प्य स्वहृत्कमले संहारमुद्रया देवमुपसंहरेदिति विशेषः । संहारमुद्रालक्षणमुक्तमेव । प्रसादस्वीकारे च तत्तद्देवताप्रसादः स्वीकर्त्तव्य एव । पञ्चदेवतापूजायां तु विष्णोरेव । शालिग्रामशिलास्पर्शादन्येषां च । तथा च बह्वृचपरिशिष्टे—"पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतम् । अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।। अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्वं याति पवित्रताम्" ।। इति । अन्यो विशेषस्तन्त्रान्तरे—"विक्षेपादथवालस्याज्जपहोमार्चनान्तरा । उत्तिष्ठति तदा न्यासं षडङ्गं विन्यसेत्पुनः" ।। इति । शम्भोर्दिशि इति । ऐशान्याम् ।।१२५।

कर्क्करीति । सनालं जलपात्रम् । तस्यां कर्क्कर्य्याम् । एवंभूतामस्त्रदेवतां पजयेदित्यन्वयः । चलासनेनेति । उच्छ्रितासने । तामिति । गुरुः कर्क्करीमादाय नालमुक्तेन वारिणा लोकपालानां रक्षेति देवाज्ञां श्रावयन् अन्तर्मण्डपान्तर्वेद्याः परितः

ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत्।
अस्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके ॥१३०।
तण्डुलान् शालिसम्भूतान् मूलमन्त्राभिमन्त्रितान्।
प्रसृतीनां पञ्चदश क्षिप्त्वा चास्त्रमनु जपेत् ॥१३१।
प्रक्षाल्य पात्रवदनं पिधाय कवचाणुना।
प्राङ्मुखो मूलमन्त्रेण देशिकेन्द्रश्चरूम्पचेत् ॥१३२।
स्त्रुवेणाज्येन संस्विन्ने दद्यादाज्याभिधारणम्।
मूलेन पश्चात्तत्पात्रं कवचेनावतारयेत् ॥१३३।
अस्त्रजप्ते कुशास्तीर्णे मण्डले विधिवद्गुरुः।
तं विभज्य द्विधा भागमेकं देवाय कल्पयेत् ॥१३४।
अन्यमग्नौ प्रजुहुयादपरं देशिकः स्वयम्।
शिष्येण सार्द्धं भुञ्जीत विहिताचमनस्तदा ॥१३५।

प्रदक्षिणं परिवृत्य यथापूर्वं तां निवेशयेदिति सम्बन्धः। तत्र कर्कर्यम्। अस्थिरासने निश्चलासने उपविष्ट इत्यर्थः ॥१२६-१२९।

संस्कृते वह्नाविति। आचार्येण स्वकुण्डे संस्कृते। यतोऽग्रिमपटले वक्ष्यमाणाग्निजननकर्माचार्येणास्मिन्नेव काले कृतमस्ति तस्यानुवादः संस्कृते वह्नाविति। तदुक्तं प्रयोगसारे—"कुण्डमस्त्रेण सम्प्रोक्ष्य तत्राधाय हुताशनम्। सान्वाधानादिकं देवं यथावत्पूजयेत्ततः ॥ कृत्वा तण्डुलनिर्वापं तस्मिन् क्षीरे पचेच्चरुम्" ॥इति। नारायणीयेऽपि—"तत्र सम्भृतसम्भारः शिवमिष्ट्वा विधानतः। मूलमूर्त्यङ्गविद्याभिस्तण्डुलक्षेपणादिकम् ॥ कृत्वा चरुं पचेत् क्षीरे पुनस्तद्विभजेत्त्रिधा। निवेद्यैकं परं हुत्वा सशिष्योऽन्यद्भुजेद् गुरुः" ॥ इति ॥ १३०।

तण्डुलानिति। "प्रसृतीनां पञ्चदशभिः परिमितानि"ति शेषः। तण्डुलान् मूलमन्त्राभिमन्त्रितान् क्षिप्त्वा मूलमन्त्रेण क्षिप्त्वेत्यर्थः। ततोऽस्त्रमनु जपन् प्रक्षाल्य तत्रैव पात्रे इति ज्ञेयम् ॥ प्रसृतिलक्षणमग्रे वक्ष्यते ॥१३१-१३२।

स्त्रुवेणेति। संस्विन्ने चरौ स्त्रुवेण कृत्वा मूलमन्त्रेणाज्ये तप्ताभिधारणं दद्यादिति सम्बन्धः। विधिवद्गुरुरिति। अनेन मूलेन कुशेन समविभागः कार्य इत्युक्तम् ॥१३३-१३४।

अग्नाविति। कुण्डाग्नौ। देशिकः प्रजुहुयादित्यनेनैतदुक्तम्। साज्येन चरुणा तथेत्यग्रिमपटले मूलेन पञ्चविंशतिवारमुक्तो होमोऽत्रानुसन्धेय इति। भुञ्जीतेति। तत्र विशेषः सोमशम्भौ—"चरोस्तृतीयभागं तु ग्रासत्रितयसम्मितम्। अष्टग्रासप्रमाणं वा दर्शनस्पर्शवर्जितम् ॥ पालाशे पुटके मुक्तौ भुक्तौ पिप्पलपत्रजे। हृदासम्भोजयेन्मन्त्री पूतैराचामयेज्जलैः" ॥ इति ॥१३५।

आचान्तं शिष्यमानीय सकलीकृत्य देशिकः ।
तालप्रमाणं हृज्जप्तं क्षीरवृक्षादिसम्भवम् ॥१३६।
दन्तकाष्ठं तदा दद्याच्छिष्याय नियतात्मने ।
दन्तान्विशोध्य स पुनस्तत्प्रक्षाल्य विसर्जयेत् ॥१३७।
यथाविधि तमाचान्तं शिखाबन्धाभिरक्षितम् ।
विधाय सार्द्धममुना वेद्यां दर्भास्तरे गुरुः ॥१३८।

सकलीकृत्येति । मन्त्रषडङ्गमस्याङ्गे न्यस्येत्यर्थः । तालेति । प्रसृतपाणेरङ्गुष्ठाग्रान्मध्यमाग्रं यावत्तालः । तदुक्तम्—"अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्यौ ये हस्तस्य प्रसारिते । तदग्रयोरन्तरालं तालमाहुर्मनीषिणः" ॥ इति । देशिको दद्यादिति । अनेन मन्त्र उक्तः । यत्पिङ्गलामते—"मायादण्डिनि ठद्वन्द्वं प्रदद्यादमुना च तदि"ति । विसर्ज्जनानन्तरं तत्परीक्षा कर्त्तव्येति विसर्जयेदित्यनेनोक्तम् । "प्रक्षाल्य निक्षिपेद्भूमौ वामतो वामपाणिने"ति । प्रयोगसारे विशेषः । स यथा नारायणीये—"दन्तकाष्ठं हृदा जप्तं क्षीरवृक्षादिसम्भवम् । सम्मार्ज्य दन्तांस्तच्छित्वा प्रक्षाल्यैतद्भुवि क्षिपेत् ॥ दिक्षु पूर्वाद्यधोर्ध्वासु तस्याग्रपतनं क्रमात् । वृद्धिस्तपो मृतिर्वित्तं क्षयं शान्तिर्गदो धनम् ॥ सुखं वृद्धिः परं दुःखं फलान्येतानि शंसति" ॥ इति । अन्यत्रापि—"धीश्रोतापवियोगापमृत्युशुभदुस्थताशमैशादौ। रदधावनाग्रपतने कुफले मूलाहुतिं तिलैर्दिशती"ति । तथा अन्यत्रापि—"अथात्र चूतवृक्षस्य द्वादशाङ्गुलमानतः । दन्तकाष्ठं प्रदातव्यं तद्दन्ताग्रविचर्वितम् ॥ ऊर्ध्वास्यं क्षेपयेत्तत्र मण्डले पीठमुन्नयेत् । पश्चिमोत्तररुद्रे द्वे शुभः पातोऽन्यथाऽशुभः ॥ दुर्निमित्तविनाशाय जुहुयाच्छतमस्त्रतः" । इति । वायवीयसंहितायां तु—"त्यक्तं तदन्तपतनं दृश्यते गुरुणा यदि । प्रागुदक्पश्चिमेशाग्रं शिवमन्यच्छिवेतरम् ॥ अशस्ताशामुखे तस्मिन् गुरुस्तद्दोषशान्तये। शतमर्द्धं तदर्द्धं वा जुहुयान्मूलमन्त्रतः" ॥ इति ॥१३६-१३७।

यथाविध्याचान्तं यथाविधि शिखाबन्धाभिरक्षितं विधायेति सम्बन्धः । तत्राचमने विधिः पूर्वं मयोक्त एव । शिखाबन्धे तु—यथाविधीत्यनेनैतदुक्तं भवति—मूलमन्त्रस्य स जातिशिखामन्त्रेणाघोरादिमन्त्रेण च शिखां बध्नीयादिति। गुरुः शयीतेति । गुरुस्तस्यां वेद्याममुना शिष्येण सार्द्धं दर्भास्तरे तां रात्रिं शयीतेति सम्बन्धः । वेद्यामिति । सामीप्यमधिकरणार्थम् । तदुक्तं नारायणीये—"पुनस्तं शिष्यमाचान्तं शिखाबन्धाभिरक्षितम् । कृत्वा वेद्यां सहानेन स्वपेद्दर्भास्तरे गुरुः" ॥ इति । गुरुरित्यनेन देवदक्षिणभागे पूर्वशिरसा शिष्यं स्वापयेदित्युक्तम्—"स्वप्नमाणवमाश्रित्य स्वापयेत् पूर्वमस्तकमि"ति पिङ्गलामत उक्तेः । सोमशम्भौ तु—"गृहस्थान् दर्भशय्यायां पूर्वशीर्षास्त्ररक्षितान् । हृदा सद्भस्मशय्यायां यतीन् दक्षिणमस्तकान्" ॥ इति । वायवीयसंहितायां तु—"देवस्य दक्षिणे भागे शिष्यं तमधिवासयेत् । अहतास्तरणास्तीर्णे सदर्भशयने शुचिः ॥ मन्त्रिते च शिवं ध्यायन् प्राक्शिरस्को निशि स्वपेत् । शिखाबद्धस्य सूत्रस्य

शयीत तस्यां तां रात्रिमधिवासः समीरितः ।।१३९।

।। इति शारदातिलके चतुर्थः पटलः ।।

शिखायास्तच्छिखां गुरुः ।। आवेष्ट्याहतवस्त्रेण तमाच्छाद्य च वर्म्मणा ।। रेखात्रयं च परितो भस्मना तिलसर्षपैः । कृत्वास्त्रजप्तैस्तद्बाह्ये दिगीशानां बलिं हरेत्'' ।। इति । स्वप्नमाणवमन्त्रो वैष्णवेषु मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—''ॐ हृत्सकललोकाय विष्णवे प्रभविष्णवे । विश्वाय विश्वरूपाय स्वप्नाधिपतये नमः ।। स्वप्नमाणवमन्त्रोऽयं कथितो नारदादिभिः'' ।। इति । शैवशाक्तादौ तु पिङ्गलामते—''तारो हिलिद्वयं शूलपाणये द्विठ ईरितः । स्वप्नमाणवमन्त्रोऽयं शम्भुना परिकीर्त्तितः'' ।। इति । तन्त्रान्तरोक्तो विशेषः—''नमोऽजाय त्रिनेत्राय पिङ्गलाय भवात्मने । वामाय विष्णुरूपाय स्वप्नाधिपतये नमः ।। स्वप्ने कथय मे तथ्यं सर्वकार्येष्वशेषतः । क्रियासिद्धिं विधास्यामि त्वत्प्रसादान् महेश्वर'' ।।इति। मन्त्रेण स्वापकाले देवं सम्प्रार्थ्य स्वपेत्।प्रातश्च स्वप्नपरीक्षा कार्या ।

तदुक्तं पिङ्गलामते—''स्वप्ने शुभाशुभं दृष्टं पृच्छेत्प्रातः शिशुं गुरुः । शुभे शुभं वदेत्तस्य जुहुयादशुभे शतम् ।। अस्त्रेणेति क्रमात् प्रोक्तो विधिः शिष्याधिवासने'' ।। इति । अन्यत्रापि—''क्रूरेऽधमामध्यमा स्याददष्टे तूत्तमाधमा'' ।। इति । महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—''गुरुपादार्च्चनं कृत्वा उपवासी जितेन्द्रियः । दर्भशय्यां गतो रात्रौ दृष्ट्वा स्वप्नं निवेदयेत् ।। कन्याच्छत्रं रथं दीपं प्रासादं कमलं नदीम् । कुञ्जरं वृषभं माल्यं समुद्रं फणिनं द्रुमम् ।। पर्वतं च हयं मेध्यमाममांसं सुरासवम् । एवमादीनि सर्वाणि दृष्ट्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ।। चाण्डालं करभं कारुं गर्त्तं शून्यममङ्गलम् । तैलाभ्यक्तं नरं नग्नं शुष्कवृक्षं सकण्टकम् ।। प्रासादमतलं दृष्ट्वा नरो रोगमवाप्नुयात् । दृष्ट्वा दुःस्वप्नकं चैव होमात्सिद्धिमवाप्नुयात्'' ।। इति । अत्रोपवासीतिरागतः प्राप्तभोजननिषेधः, न तु वचनविहितवरभोजननिषेधः । मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—''अथ प्रातः समुत्थाय स्वप्नं दृष्ट्वा विचारयेत् । भद्रं भद्रे विजानीयादभद्रे जुहुयाच्छतम्'' ।। इत्यादि ।

नारायणीये तु—''स्वप्नात्संवीक्षिताच्छिष्यः प्रभाते श्रावयेद्गुरुम् । शुभैः सिद्धिं परैर्भुक्तिरि''ति । अधिवासः समीरित इति । मन्त्रग्रहणपूर्वदिने । पिङ्गलामते सद्योऽधिवासोऽप्युक्तः—''सद्योऽधिवासमथवा प्रकुर्वीत यथाविधि'' ।। इति । मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—''दिनद्वयेनैव कुर्याद्दीक्षाकर्म विचक्षणः । सद्योऽधिवासनं वा स्यादेकस्मिन् दिवसे यदि'' ।। इति । अधिवासशब्दार्थ उक्तो महाकपिलपञ्चरात्रे—''वसतेरधिपूर्वस्य भावे घञ्प्रत्यये कृते । अधिवास इति ह्येष प्रयोगः सिद्धिमेति च ।। गुर्वादिसहितो वासो रात्रौ नियमपूर्वकः ।। सोऽस्यार्थो हि निपातान.मनेकार्थतया मतः'' ।। इति ।। १३९ ।

।। इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टकृतायां

पदार्थदर्शाभिख्यायां

चतुर्थः पटलः ।।

अथ पञ्चमः पटलः

ततोऽग्निजननं वक्ष्ये सर्वतन्त्रानुसारतः ।
आचार्यकुण्डे विधिवत्संस्कृते शास्त्रवर्त्मना ।। १ ।।
अष्टादश स्युः संस्काराः कुण्डानां तन्त्रचोदिताः ।
वीक्षणं मूलमन्त्रेण शरेण प्रोक्षणं मतम् ।। २ ।
तेनैव ताडनं दर्भैर्वर्मणाऽभ्युक्षणं स्मृतम् ।
अस्त्रेण खननोद्धारौ हृन्मन्त्रेण प्रपूरणम् ।। ३ ।
समीकरणमस्त्रेण सेचनं वर्मणा मतम् ।
कुट्टनं हेतिमन्त्रेण वर्ममन्त्रेण मार्जनम् ।। ४ ।
विलेपनं कलारूपकल्पनं तदनन्तरम् ।
त्रिसूत्रीकरणं पश्चाद्धृदयेनार्चनं मतम् ।। ५ ।
अस्त्रेण वज्रीकरणं हृन्मन्त्रेण कुशैः शुभैः ।
चतुष्पथं तनुत्रेण तनुयादक्षपाटनम् ।। ६ ।

अथाधिवासनदिवस एवास्त्रदेवतापूजानन्तरम् आचार्यकर्त्तव्यकुण्डसंस्कारादिकर्माह - **तत इति** । शास्त्रवर्त्मना विधिवत्संस्कृते आचार्यकुण्डे सर्वतन्त्रानुसारतोऽग्निजननं वक्ष्य इति सम्बन्धः ।। १ ।

तमेव विधिमाह—**अष्टादशेति** । शरेणेत्यस्त्रेण । अत्र सर्वत्रास्त्रादिमन्त्रा देयमन्त्रस्य ज्ञेयाः । "वीक्षणं मूलमन्त्रेणे"ति प्रथमत उक्तेः । केचन जातिमात्रमेवाहुः । तच्चासाम्प्रदायिकम् । प्रोक्षणमित्युत्तानेन हस्ताग्रेण । "उत्तानेन हस्तेन प्रोक्षयेदि"ति सूत्रणात् ।। २ ।।

अभ्युक्षणमिति । मुष्टिबन्धेन सर्वत्र सेचनम् । उद्धारः खातमृदः पूरणमन्यमृदा सेचनमभ्युक्षणमेव । अभेद्धात्विर्थानुवर्त्तनात् । "कश्चित्तमनुवर्त्तत" इत्युक्तेः ।। ३ ।

हेतिमन्त्रेणेति । अस्त्रमन्त्रेण । वर्ममन्त्रेणेति । अग्रिमेषु चतुर्षु सम्बध्यते । तदुक्तं सोमशम्भुना—"सम्मार्जने समालेपं कलारूपप्रकल्पनम् । त्रिसूत्रीपरिधानं च वर्मणाभ्यर्चनं हृदा" ।। इति ।। ४ ।।

कलारूपकल्पनमिति । चन्द्रसूर्याग्निकलारूपकल्पनम् । त्रिसूत्रीकरणमिति । सूत्रत्रयवेष्टनम् ।। ५ ।।

वज्रीकरणमिति । वज्रवद्दृढचिन्तनम् । चतुष्पथमिति । मध्यात् कुशैश्चतुर्दिक्षु

यागे कुण्डानि संस्कुर्यात्संस्कारैरेभिरीरितैः ।
अथवा तानि संस्कुर्याच्चतुर्भिर्वीक्षणादिभिः ।। ७ ।
तिस्रस्तिस्रो लिखेल्लेखा हृदा प्रागुदगग्रगाः ।
प्रागग्राणां स्मृता देवा मुकुन्देशपुरन्दराः ।। ८ ।
रेखाणामुदगग्राणां ब्रह्मवैवस्वतेन्दवः ।
अथवा षट्कोणावृतं त्रिकोणं तत्र संलिखेत् ।। ९ ।
सर्वाण्यभ्युक्ष्य तारेण योगपीठमथार्चयेत् ।
वागीश्वरीमृतुस्नातां नीलेन्दीवरसन्निभाम् ।। १० ।
वागीश्वरेण संयुक्तामुपचारैः प्रपूजयेत् ।
सूर्यकान्तादिसम्भूतं यद्वा श्रोत्रियगेहजम् ।। ११ ।

मार्गचतुष्टयकरणम् । तनुत्रेणेति । कवचमन्त्रेण । अक्षपाटनम् । इन्द्रियोद्घाटनमित्येके । अन्ये तु क्षपाटना राक्षसाः । न विद्यन्ते क्षपाटना यस्मिंस्तत् । हुङ्कारेण राक्षसनिवारणं कुर्यादित्यर्थः । अन्ये तु साम्प्रदायिकाः । अटपटगतौ । गतिर्ज्ञानम् । आदिक्षान्तानां पाटनं व्याप्तिः ।। ६ ।

अशक्तान् प्रत्याह—**अथवेति** ।। ७ ।

तिस्र इति । तिस्रस्तिस्रो रेखा लिखेत् । गा इत्यनेनैतदुक्तं भवति—प्रागग्राणामुदकसंस्थत्वमुदगग्राणां पूर्वसंस्थत्वमिति । सर्वाः प्रादेशमिता इत्यपि सम्प्रदायात् । तदुक्तं सौत्रामणितन्त्रे—"प्राची पूर्वमुदक्संस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् । उदगग्रं पुरःसंस्थं पश्चिमारम्भमालिखेत् ।। तिस्रस्तिस्रो लिखित्वैवं प्रोक्षयेद्वाग्भवेन च" ।। इति । अथवा षट्कोणवृत्तत्रिकोणमिति पाठमपठन् । तदज्ञानविजृम्भितम् । तथा चाचार्याः—"अथवा षट्कोणावृतत्रिकोणके गुरुजनोपदेशेने"ति । तथा च यामले—"षट्कोणेनावृतं देवि ! त्रिकोणं चात्र संलिखेत्" इति । अन्यत्रापि—"कृत्वा रेखाश्च मध्यतः षट्कोणं त्रिकोणं चे"ति ।। ९ ।

सर्वाणीति । एतानि प्रणवेनाभ्युक्ष्य । योगपीठं वागीशीयोगपीठम् । मण्डूकादिपरतत्त्वान्तं सम्पूज्य नवमोक्ताः पीठशक्तीः सम्पूज्य "ह्रीं वागीश्वरीवागीश्वरयोर्योगपीठाय नमः" इति योगपीठं पूजयेत् । अत्र तारशब्देन यथास्वं तत्तन्मन्त्रेषु पञ्चप्रणवानामपि ग्रहणं ज्ञेयम् ।। १० ।

प्रपूजयेदिति । पीठे शक्तिबीजेन वागीशीं साध्यमन्त्रेण वागीशम् । तदुक्तं गणेश्वरविमर्शिन्याम्—"शक्तिबीजेन वागीशीं वागीशं साध्यमन्त्रतः" ।। इति । अन्यत्रापि—"साध्यमन्त्रेण तं देवमि"त्यादिना । सूर्यकान्तादीति । आदिशब्देन अरणिजन्यः ।

आनीय चाग्निं पात्रेण क्रव्यादांशं परित्यजेत् ।
संस्कुर्यात्तं यथान्यायं देशिको वीक्षणादिभिः ।। १२ ।
औदर्यबैन्दवाग्निभ्यां भौमस्यैक्यं स्मरन्वसोः ।
योजयेद्वह्निबीजेन चैतन्यं पावके तदा ।। १३ ।
तारेण मन्त्रितं मन्त्री धेनुमुद्रामृतीकृतम् ।
अस्त्रेण रक्षितं पश्चात्तनुत्रेणावगुण्ठितम् ।। १४ ।

तदुक्तम्—"जातं मार्त्तण्डकान्तादध्युतवहमरणेः श्रोत्रियागारजं चे"ति । श्रोत्रियगेहज-मिति । श्रोत्रियत्वं वेदाध्ययनेन तत्कर्मानुष्ठातृत्वेन च । तेन साग्नित्वे तात्पर्यम् । तदुक्तं वसिष्ठसंहितायाम्—"प्रमथ्य विधिनैवाग्निमाहिताग्नेर्गृहादपि । आनीय चादधी-तात्रे"ति ।। ११ ।

पात्रेणेति । कांस्यादिपात्रेण । पात्रान्तरपिहितेनेत्याचार्याः । अन्यत्र—"श्रोत्रिया-गारजं वापि सूर्य्यकान्तोद्भवं तु वा । अरणीसम्भवं वापि क्षिप्तं स्वर्णादिभाजने" ।। इति । अत्रिरपि—"पात्रान्तरेण पिहिते ताम्रपात्रादिके शुभे । अग्निप्रणयनं कुर्याच्छरावे तादृशेऽपि च" ।। इति । अन्यत्रापि—क्षेत्रान्निःक्षिप्य पात्रे वरकनकमये ताम्रपात्रेऽथ वापि । मृत्पात्रे वा पिधायानलविपुलमतिरि"ति । यत्तु स्मृतिसारे—"शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वोलमुकेऽपि वा । नाग्निप्रणयनं कुर्याद्व्याधिहानिभयावहम्" ।। इति । तस्य मुख्यपात्रशम्भवे शरावो न ग्राह्य इति तात्पर्यम् । क्रव्यादांशं परित्यजेदिति । अस्त्रमन्त्रेण नैर्ऋत्य इति ज्ञेयम् । तदुक्तम्—'अस्त्रेणाग्निं समाधाय कवचेन पिधाय च । क्रव्यादांशं तु चास्त्रेण नैर्ऋत्ये सन्त्यजेत्प्रिये" ।। इति । अन्यत्र वह्निबीजेन क्रव्यादांशत्यागः । तदुक्तम् —"वह्निबीजेन मन्त्री क्रव्यादांशं त्यजेत्तं तदनु च मनुना शोधयेदस्त्रकेने"ति ।

मन्त्रमुक्तावल्यां तु विशेषः - "आनीयास्त्रेण नैर्ऋत्ये क्रव्यादांशं परित्यजेत् । देवांशं मूलमन्त्रेण स्थापयेत्पुरतः सुधीः" ।। इति । यथान्यायमिति । अनेन प्रोक्षणाभ्युक्षणे तथा कार्ये यथा चानीतोऽग्निस्तिष्ठतीत्युक्तम् । वीक्षणादिभिरिति । आदिशब्देन संस्कार-त्रयम् ।। १२ ।

औदर्येति । बिन्दुः प्रसिद्धः । परमात्मरूपः तस्याग्नीषोमत्वात् तद्भवो वह्निर्बैन्दवः । अन्ये बिन्दुर्भ्रूमध्यमिति वदन्ति । भौमस्य पार्थिवस्य वसोरग्नेः ।। १३ ।

तारेणेति । पूर्ववत्तारशब्दार्थः । अमृतीकृतमिति अमृतबीजेनेत्याचार्याः । उक्तं च - "अमृतीकरणन्ततो विदध्याज्जलबीजेन सबिन्दुना कृशानोरि"ति । रक्षितमिति । दिग्बन्धेन । प्रदक्षिणमिति पूर्वेण सम्बध्यते ।। १४ ।

अर्चितं त्रिः परिभ्राम्य कुण्डस्योपरि देशिकः ।
प्रदक्षिणं तदा तारमन्त्रोच्चारणपूर्वकम् ॥ १५ ॥
आत्मनोऽभिमुखं वह्निं जानुस्पृष्टमहीतलः ।
शिवबीजधिया देव्या योनावेव विनिःक्षिपेत् ॥ १६ ॥
पश्चाद्देवस्य देव्याश्च दद्यादाचमनीयकम् ।
ज्वालयेन्मनुनाऽनेन तमग्निमथ देशिकः ॥ १७ ॥
चित्पिङ्गलं हनदहपचयुग्मान्युदीर्य च ।
सर्वज्ञाज्ञापय स्वाहा मन्त्रोऽयं प्रागुदीरितः ॥ १८ ॥
अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।
सुवर्णवर्णममलं समिद्धं विश्वतोमुखम् ॥ १९ ॥

तारमन्त्रोच्चारणेति । तारस्य मन्त्रोच्चारणम् । तदुक्तम् "योनावेनं विन्यसेत्स्वाभिवक्त्रं पश्चादग्निं मूलमन्त्रेण मन्त्री"ति । अत्रापि तारशब्दार्थः पूर्ववत् । "रं वह्निचैतन्याय नमः" इति पद्मपादाचार्याः । अन्ये तु—तारशब्देन हूंकारम् । मन्त्रशब्देन वह्निचैतन्याय नम इत्याहुः । तदुक्तम्—'हूं वह्निपूर्वं चैतन्यं चतुर्थ्यन्तं नमोऽन्वितम् । मन्त्रमुच्चार्य पश्चात्तं वह्निमुत्थाप्य देशिकः ॥ भूमिष्ठजानुको भूत्वा कुण्डस्योर्ध्वं प्रदक्षिणम् । भ्रामयित्वा त्रिधा तत्र वगीशीगर्भगोचरे ॥ शिवबीजमिति ध्यात्वा निःक्षिपेदाशुशुक्षणिम्" ॥ इति ॥ १५ ॥

शिवबीजधियेति । शैवे तत्तन्त्रे तथोक्तेः । स एव वक्ष्यति च—"नामापि शिवाग्निरिति कल्पयेत्" इति । नारायणीयेऽपि—"शिवाग्निं जनयित्वे"ति । अत एव संहितायाम्—"लक्ष्मीमृतुमतीं तत्र प्रभोर्नारायणस्य च । ग्राम्यधर्मेण संजातमग्निं तत्र विचिन्तयेत्" ॥ इति । अत एव ग्रन्थकृदपि—"वह्नेः पितरावि"ति सामान्यतो वक्ष्यति । अग्रे च—"जुहुयाद्वैष्णवे वह्नावि"ति । जान्विति जानुभ्यां स्पृष्टं धरातलं येनेति विग्रहः । वायवीयसंहितायां तु—"वह्निबीजं समुच्चार्य त्वादधीताग्निमासने । योनिमार्गेण वा तद्वदात्मनः सम्मुखेन च" ॥ इति ॥ १६ ॥

आचमनादिकमिति । आदिशब्देन आचमनोत्तरोपचारग्रहणम् । उपचारैः प्रपूजयेदित्युक्तेः । ज्वालयेदिति । अनेन—वक्ष्यमाणेन । तत्र विशेषः—"जुहुपुश्च हुताग्निश्च पाणिशूर्पस्रुवादिभिः । न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्व्यजनादिना ॥ मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेषो ह्यजायत । नाग्निं मुखेनेति तु यत् लौकिके योजयेत्तु तत्" ॥ इति ॥ १७ ॥

चित्पिङ्गलमिति । शब्दकर्मणि द्वितीया । मन्त्रे तु सम्बुध्यन्तम् । हनेत्यादित्रयाणां युग्मानि । "ज्वालयेन्मनुनाऽनेनेति" यो मन्त्रः प्रागुदीरित उद्दिष्टः, स मन्त्रोऽयमीरितः । क्वचित्तु समुदीरित इत्येव पाठः । अत्राग्निज्वालने ज्वालिनीमुद्रां प्रदर्शयेत् ।

उपतिष्ठेत विधिवन्मनुनाऽनेन पावकम् ।
विन्यसेदात्मनो देहे मन्त्रैर्जिह्वां हविर्भुजः ॥ २० ।
लिङ्गपायुशिरोवक्त्रघ्राणनेत्रेषु सर्वतः ।
वह्नीरर्घीशसंयुक्ताः सादियान्ताः सबिन्दवः ॥ २१ ।
वर्णमन्त्राः समुद्दिष्टा जिह्वानां सप्तदेशिकैः ।
जिह्वास्तास्त्रिविधाः प्रोक्ता गुणभेदेन कर्मसु ॥ २२ ।
हिरण्या गगना रक्ता कृष्णाऽन्या सुप्रभा मता ।
बहुरूपाऽतिरक्ता च सात्त्विक्यो यागकर्मणि ॥ २३ ।
पद्मरागा सुवर्णाऽन्या तृतीया भद्रलोहिता ।
लोहितानन्तरं श्वेता धूमिनी च करालिका ॥ २४ ।
राजस्योरसना वह्नेर्विहिताः काम्यकर्मसु ।
विश्वमूर्तिस्फुलिङ्गिन्यौ धूम्रवर्णा मनोजवा ॥ २५ ।
लोहितान्या करालाख्या काली तामस्य ईरिताः ।
एताः सप्त नियुज्यन्ते क्रूरकर्मसु मन्त्रिभिः ॥ २६ ।
स्वस्वनामसमाभाः स्युर्जिह्वाः कल्याणरेतसः ।
अमर्त्यपितृगन्धर्वयक्षनागपिशाचकाः ॥ २७ ।

तल्लक्षणं तु—"मणिबन्धौ समौ कृत्वा करौ तु प्रसृताङ्गुली । मध्यमे मिलिते कृत्वा तन्मध्येऽङ्गुष्ठकौ क्षिपेत् ॥ इयं सा परमा मुद्रा ज्वालिनी होमकर्मणि" ॥ इति ॥१८-१९।

विधिवदिति । अनेनैतदुक्तम्—उत्थाय कृताञ्जलिपुटो भूत्वा मन्त्रं जपेदिति । अनेन अग्निमित्यादिना ॥ २० ।

सर्वत इति । सप्तमं स्थानं सर्वाङ्गे इत्यर्थः । "स सर्वाङ्गेषु जिह्वाश्च" इत्याचार्योक्तेः । इदं च न्यासस्थानं बहुरूपायाः पूजायास्तथा वक्ष्यमाणत्वात् । उक्तं च—"सलिङ्गगुदमूर्द्धास्यनासानेत्रेषु च क्रमात् । विन्यसेदतिरक्तान्ताः सर्वाङ्गे बहुरूपिणीम्" ॥ इति । उद्देशक्रमस्तु बीजोद्धारे सौकर्य्यायेत्यवधेयम् । वह्नी रेफः । इरो यः । अर्घीशः ऊः । एतद्युता । सादियान्ताः सकारादियकारान्ताः वैपरीत्येन । एते वर्णाः सबिन्दवो मन्त्रा भवन्ति । जिह्वानामिति । त्रिविधानामपि । तत्र प्रयोगः—"स्ल्र्यूं हिरण्यायै नमः" लिङ्गे इत्यादि ॥ २१-२६ ।

कल्याणरेतसः । अग्नेः । अधिदेवता आह—**अमर्त्येति** । अत्र जिह्वानामधिदेवताकथनं तत्तत्स्थाने न्यासार्थं च । तेन "सुरेभ्यो नमः" इत्यादि । अन्ये तु "सुराधिपतये हिरण्यायै नमः" इत्यादि वदन्ति । किञ्च तत्तद्देवतां जिह्वामध्यस्थां बुद्ध्वा तस्यां

राक्षसाः सप्त जिह्वानामीरिता अधिदेवताः ।
वह्नेरङ्गमनून् न्यस्येत्तनावुक्तेन वर्त्मना ॥ २८ ।
सहस्रार्चिः सप्तपूर्ण उत्तिष्ठ पुरुषः पुनः ।
धूमव्यापी सप्तजिह्वो धनुर्धर इति क्रमात् ॥ २६ ।
षडङ्गमनवः प्रोक्ता जातिभिः सहसंयुताः ।
मूर्तीरष्टौ तनौ न्यस्येद्देशिको जातवेदसः ॥ ३० ।
मूर्द्धांसपार्श्वकटचन्धुकटिपार्श्वांसके पुनः ।
प्रदक्षिणवशान् न्यस्येदुच्यन्ते ता यथाक्रमात् ॥ ३१ ।
जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहनसंज्ञकः ।
अश्वोदरजसंज्ञोऽन्यः पुनर्वैश्वानराह्वयः ॥ ३२ ।
कौमारतेजाः स्याद्विश्वमुखो देवमुखः स्मृतः ।
तारान्गयेपदाद्याः स्युर्नत्यन्ता वह्निमूर्त्तयः ॥
आसनं कल्पयित्वाग्नेर्मूर्ति तस्य विचिन्तयेत् ॥ ३३ ।

तस्यां तत्तद्द्रव्यैस्तत्तत्कर्मणि क्रियमाणे फलसिद्धिरिति दर्शनार्थम् । तथा चाचार्याः— "जिह्वासु त्रिदशादीनां तत्तत्कार्यसमाप्तये । जुहुयाद्वाञ्छितां सिद्धिं दद्युस्ता देवता मता" ॥इति । गणेश्वरविमर्शिन्यां द्रव्यविशेषोऽप्युक्तः—"एधांसि च हिरण्यायां गगनायां चरुं घृतम् । सिद्धार्थं बहुरूपायां रक्तायां तु यवांस्तथा ॥ कृष्णायां तु हुनेल्लाजान् सुप्रभायां तु सक्तुभिः । तिलांश्चैवातिरक्तायां कनकायां तु सर्वदा ॥ सर्वद्रव्याणि जुहुयात् साधकः सर्वकर्मसु" ॥ इति । कर्माण्यपि तन्त्रान्तरे—"फलं तु कामभेदेन क्रमादासामुदीर्यते । वश्याकर्षणयोराद्या गगनास्तम्भने मता ॥ विद्वेषमोहयो रक्ता कृष्णा मारणकर्मणि । सुप्रभा शान्तिके पुष्टौ सुरक्तोच्चाटने मता ॥ एकैव बहुरूपा तु सर्वकामफलप्रदा" ॥ इति ॥ २७ ।

तनौ स्वात्मन इत्यनुषज्यते । एवमग्रेऽपि । उक्तेन—प्राक्पटलोक्तेन । प्रयोगस्तु "सहस्रार्चिषे हृदयाय नमः" इत्यादि ॥ २८-२६ ।

मूर्तीरिति । अंसपार्श्वकटिषु वामेषु ॥ ३० ।

अन्धु गुदम् । केचन लिङ्गमित्याहुः । पुनः पश्चात्, कटिपार्श्वांसकेषु दक्षिणेषु ॥ ३१-३२ ।

तारागनय इति । तारः प्रणवः । अग्नये इति पदम् । एते आद्ये यासां ता इति विग्रहः । नत्यन्ता इति । न्यासे पूजायां च । होमे तु स्वाहान्तत्वमित्युक्तम् । प्रयोगस्तु— "हुं अग्नये जातवेदसे नमो मूर्ध्नि" इत्यादि । आसनं कल्पयित्वेति । तनावित्यनुषज्यते ।

इष्टं शक्तिं स्वस्तिकाभीतिमुच्चैर्दीर्घैर्दोर्भिर्धारयन्तं जपाभम्।
हेमाकल्पं पद्मसंस्थं त्रिनेत्रं ध्यायेद्वह्निं बद्धमौलिं जटाभिः ॥३४।
परिषिञ्चेत्ततस्तोयैर्विशुद्धैर्मेखलोपरि ॥ ३५ ।
दर्भैरगर्भैर्मध्यस्थं मेखलायां परिस्तरेत् ।
निक्षिपेद्दिक्षु परिधीन् प्राचीवर्जं गुरूत्तमः ॥ ३६ ।
प्रादक्षिण्येन सम्पूज्यास्तेषु ब्रह्मादिमूर्तयः ।
ध्यातं वह्निं यजेन्मध्ये गन्धाद्यैर्मनुनामुना ॥ ३७ ।
वैश्वानरजातवेदपदे पश्चादिहावह ।
लोहिताक्षपदस्यान्ते सर्वकर्माणि साधय ॥ ३८ ।

मण्डूकादिपरतत्त्वान्तं चतुर्दशपटलोक्तपीठशक्तिपूर्वकं "रम् अग्न्यासनाय नमः" इति। एषां देहे न्यास आसनकल्पना ॥ ३३ ।

इष्टमिति। इष्टं वरम्। दक्षाधः कराद्वामाधः करपर्यन्तमिष्टादीनि ध्येयानि। स्वस्तिकेति। स्वस्तिकयुक्ता अभीतिरिति मध्यमपदलोपी समासः। आकल्पो भूषा ॥ ३४।

तत इति। अन्तर्यागक्रमेण स्वहृदये वह्निं सम्पूज्येत्यर्थः॥ ३५ ।

परिस्तरेदिति। प्रागुदगग्रतया। तदुक्तं गणेश्वरविमर्शिन्याम्—"पूर्वाग्रैरुत्तराग्रैश्च दर्भैरग्निं परिस्तरेत्" इति। अन्यत्रापि—"अथ दर्भैर्हरिधनददिशाग्रैः परिस्तीर्य कुण्डमि"ति। गुरूत्तम इति। अनेन एकमेखलादिकुण्डेऽपि परिस्तरणादिकार्यमित्युक्तम्। यदाहुः—"एकमेखलकुण्डे निशितमतिमेखलाधस्तात् परिस्तरेत् द्विमेखले द्वितीयमेखलोपरि त्रिमेखले तदन्तरा मेखलोपरि न्यसेत्" इति। प्राचीवर्ज्जं दिक्षु परिधिन्निःक्षिपेद् इत्यन्वयः। परिधयस्तु कात्यायनोक्ताः—"परिधीन्परिदधात्यार्द्रानिकवृक्षीयान् बाहुमात्रान् पालाशवैकङ्कतकाश्मर्य्यबल्वानी"ति। स्थण्डिलेऽपि परिस्तरणपरिधिक्षेपोऽवश्यं कर्त्तव्यः। मध्यस्थमेखलायामित्युक्तत्वात्। स्थण्डिले मध्यस्थमेखलानामभावात् परिस्तरणाद्यपि न कार्यमिति न मन्तव्यं यतस्तदग्निस्थापनाङ्गं न कुण्डाङ्गम्। ग्रन्थकृता तु स्वोक्तत्रिमेखलकुण्डेषु परिस्तरणादिकर्त्तव्यमित्यपेक्षायां मध्यस्थमेखलायामित्युक्तम्। यदाहुः—"बाह्येऽथ स्थण्डिलं वा त्रिपरिधिसहितं प्रागुदग्रास्तदर्धमि"ति। अन्यत्रापि—स्थण्डिलके सिकतानां बाह्येऽथ त्रिर्न्यसेत्परिधीनि"ति ॥ ३६ ।

मध्ये इति। मण्डूकादिपीठमन्त्रान्तमन्त्रैः पूजितकुण्डमध्य इत्यर्थः। तदुक्तं सौत्रामणितन्त्रे—"कुण्डमध्ये विधानवित्। पद्मासनान्तमाधारशक्त्यादिमनुभिः क्रमात्॥ उपर्य्युपरि सम्पूज्या वह्नेरासनशक्तयः। पूर्वादिदलमूलेषु मध्ये पूज्याः क्रमेण तु"॥ इति ॥ ३७ ।

अग्निमन्त्रमाह—**वैश्वानर इति** ॥ ३८ ।

वह्निजायावधिः प्रोक्तो मन्त्रः पावकवल्लभः ।
मध्ये षट्स्वपि कोणेषु जिह्वाज्वालारुचो यजेत् ॥ ३९ ।
केसरेषूक्तमार्गेण पूजयेदङ्गदेवताः ।
दलेषु पूजयेन्मूर्तीः शक्तिस्वस्तिकधारिणीः ॥ ४० ।

वह्निजाया स्वाहा । अग्न्यावरणपूजामाह—मध्य इति । अनेन षट्कोणकर्णिकमष्टदलमग्निपोठमुक्तम् । ज्वालारुच इति जिह्वाध्यानम् । तदुक्तं प्रयोगसारे—"जिह्वाः सर्वा परिज्ञेया ज्वालाभासाः स्वरूपतः" इति । अपिर्भिन्नक्रमः । तत्र षट्सु कोणेषु मध्येऽपि जिह्वा यजेदिति सम्बन्धः । तत्र षट्सु कोणेषु ईशादिवायुकोणान्तं यथान्यासं षट्जिह्वा सम्पूज्य यथान्यस्तां बहुरूपां मध्ये पूजयेदिति सम्प्रदायविदः । तदुक्तं सोमशम्भौ—"रुद्रेन्द्रवह्निमांसादवरुणानिलगोचरे । हिरण्याद्याः स्थिता वह्नेरसनाः षट्ह्यनुक्रमात् ॥ मध्यतो बहुरूपान्त्वि"ति । गणेश्वरविमर्शिन्यामपि—"मध्ये च कोणषट्के च जिह्वाः सम्पूजयेत्ततः । हिरण्या तप्तहेमाभा शूलपाणिदिशे स्थिता ॥ वैदूर्यवर्णा गगना प्राच्यां दिशि समाश्रिता । तरुणादित्यसङ्काशा रक्ता जिह्वाग्निदिक्स्थिता ॥ कृष्णा नीलाब्जसङ्काशा नैर्ऋत्यां दिशि संस्थिता । सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्यां दिशि संस्थिता ॥ अतिरक्ता जपाभासा वायव्यां दिशि संस्थिता । बहुरूपा यथार्थाभा दक्षिणोत्तरसंस्थिता ॥ एता ज्वाला रुचा पीता वराभययुता अपि" ॥ इति ।

अन्यत्रापि—"कोणषट्के च मध्ये च जिह्वा अङ्गानि केसर" इति । वायवीयसंहितायामपि—"हिरण्या प्रागुदग्जिह्वा कनका पूर्वसंस्थिता । रक्ताऽऽग्नेय्यां नैर्ऋते च कृष्णान्या सुप्रभा मता ॥ अतिरक्ता मरुजिह्वा स्वनामानुगुणप्रभा । त्रिशिखा मध्यमा जिह्वा बहुरूपा समाह्वया ॥ तच्छिखैका दक्षिणतो ज्वलन्तो वामतः परा । स्वबीजानन्तरं वाच्या" इति । यथाश्रुतपाठक्रमादरिणः केचन प्रथमां मध्ये ततः शिवकोणादिप्रादक्षिण्येन वायुकोणान्तं यथान्यस्ता षट् जिह्वाः पूजयेदित्याहुः ।

तेषामयमभिप्रायः—तत्तत्कर्मणि तां तां मध्यस्थामिष्ट्वा ईशादिषु अन्या यजेदिति । तदुक्तम्—"कुण्डस्य मध्ये त्वथ सा प्रशस्ता जिह्वा हिरण्या भुवि कार्मणादौ ॥ स्तम्भनादिषु मता कनकान्तर्द्वेषणादिषु मता खलु रक्ता । मारणे निगदिता भुवि कृष्णा सुप्रभा बुधवरैरिह शान्त्याम्" ॥ उच्चाटनेऽतिरक्तं तदिति सम्प्रदायविदुक्तं तु दीक्षायामेव बहुरूपायाः सर्वकामफलप्रदत्वात् । उक्तं च—"तनुते मध्ये शुभानि सदे"ति । तन्त्रान्तरे तु—"अन्ये त्वागमपारगामलधियः प्राहुर्बुधाः सुप्रभां वृत्रारेः ककुभिस्थिता पितृपतेः कृष्णां हिरण्यां पुनः । वारुण्यां बहुरूपिकां पुरभिदो रक्तामुदीच्यां स्थितामाग्नेय्यामतिरूपकां च कनकां कुण्डस्य मध्ये स्थिताम्" ॥ इति । एतदनन्तरमधिदेवतापूजाऽप्येषु स्थानेषु ज्ञेया ॥ ३९ ।

उक्तमार्गेणेति । पूर्वपटलोक्तेन । एतदनन्तरं मातृभैरवावृत्तिमपीच्छन्ति पद्मपादाचार्याः । मूर्तीः पूजयेदिति यथान्यस्ताः । तत्र पूजाप्रकारः—"सहस्रार्चिषे हृदयाय नमः", "स्वस्तिपूर्णाय शिरसे स्वाहा नमः" इत्यादि ॥ ४० ।

दलाग्रे मातरः पूज्याः सासिताङ्गादिभैरवाः ।
लोकपालांस्ततो दिक्षु पूजयेदुक्तलक्षणान् ॥ ४१ ।
पश्चादादाय पाणिभ्यां स्रुक्स्रुवौ तावधोमुखौ ।
त्रिः सम्प्रतापयेद्वह्नौ दर्भानादाय देशिकः ॥ ४२ ।

दिक्ष्विति । मेखलाश्रितदर्भेष्विति प्रसिद्धपूर्वादिदिक्ष्वित्यपि ज्ञेयम् । यदाहुः— "मध्ये च कोणषट्के च जिह्वाभिः केसरेष्वपि । अङ्गमन्त्रैस्ततो बाह्ये त्वष्टाभिर्मूर्त्तिभिः क्रमात् ॥ मेखलाश्रितदर्भेषु दिक्पतीन् पूर्वतः क्रमात्" ॥ इति । उक्तलक्षणान् प्राक्पटलोक्तस्वरूपान् ॥ ४१ ।

पश्चादिति । अनेन सूचितः तन्त्रान्तरोक्तोऽवश्यकर्त्तव्यो विशेषो लिख्यते— स्ववामभागे प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य तेषामुपरि प्रणीतापात्रे आज्यस्थाल्यां स्रुक्स्रुवौ विन्यासितौ कुशमूलकौ, पञ्च पालाशसमिधः, एवमुक्तान्यन्यान्यपि पात्राणि द्वन्द्वशोऽधोमुखानि निधाय मूलेन पवित्रेण प्रोक्षितानि पात्राण्युत्तानीकृत्य प्रणीतापात्रं जलेनापूर्य तत्र तीर्थान्यावाह्य पवित्रमक्षतादि च निःक्षिप्योत्पूय, उत्तरस्यां दिशि संस्थाप्य तज्जलं किञ्चित्प्रोक्षणीपात्रे निधाय, तेन जलेन नमोमन्त्रेण मूलमन्त्रेण वा सर्वं हवनीयद्रव्यजातं प्रोक्ष्य 'अत्र कर्मणि कृताकृतावेक्षकत्वेन त्वं ब्रह्मा भवे"ति ब्रह्माणमावाह्याभ्यर्च्याऽऽसने उपवेशयेदिति । तदुक्तं संहितायाम्—"पात्राण्यासाद्य विधिवद् द्वन्द्वशश्चापि मन्त्रवित् । तान्यवोक्ष्य पवित्रेण चोत्तानानि विधाय च ॥ पुनः प्रक्षालयेत्पात्रं परिपूर्य शुभाम्बुना । दत्त्वाक्षतान् पवित्रं च तदुत्पूय विधाय तत् ॥ दिश्युत्तरस्यां तत्पात्रं प्रणीतेत्युच्यते बुधैः । ततः किञ्चित्प्रणीताम्बु प्रोक्षण्यादाय तज्जलैः ॥ यज्ञसाधनसम्भारं प्रोक्षयेन्मूलमन्त्रतः । ततो ब्रह्माणमावाह्य ह्यर्चयेन्मूलमन्त्रतः" ॥ इति । तत्राधोमुखेन हस्तेन सेचनमवोक्षणम् । "अवाङ्मुखेन हस्तेनावोक्षयेत्" इति सूत्रणात् । अन्यत्रापि—"वामे चास्तीर्य दर्भान् बलरिपुहरिदग्रास्तदूर्ध्वे निधाय पात्राणि द्वन्द्वशोऽधोवदनमथ तथोत्तानवक्त्राणि कृत्वा । हृन्मन्त्रेणाभिपूर्यान्यतममथजलैर्मन्त्रपूतैरथैभिरभ्युक्ष्योपेतकूर्चैः सकलमपि हृदा सव्यगं हव्यजातमि"ति ।

अन्यत्रापि—"स्ववामभागे प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य चोपरि । यथावित्तानुसारेण सौवर्णादीनि कर्मणि ॥ अधोमुखानि पात्राणि द्वन्द्वरूपाणि विन्यसेत् । उत्तानीकृत्य पात्राणि जलाद्यैः सम्प्रपूजयेत्" ॥ इति ।

अन्यत्रापि—"ततो वामभागे परिस्तीर्य दर्भान्पुलोमात्मजावल्लभाशागताग्रान् । तदूर्ध्वं न्यसेद्द्वन्द्वरूपेण पात्राण्यथाधोगतास्यानि सर्वाणि धीमान् ॥ अथोत्तानितेष्वेषु पात्रेषु पात्रं जलैरेकमापूर्य तीर्थानि तत्र सुसंचिन्त्य तैः प्रोक्षयेत् कूर्चदर्भैर्हृदा सव्यभागे स्थितं द्रव्यजातमि"ति । स्रुक्स्रुवसंस्कारमाह—आदायेति । आदानमूर्ध्वमुखयोरेवेति ज्ञेयम् । "तावधोमुखौ तापयेदि"त्युक्तेः । पाणिभ्यां दक्षिणवामाभ्याम् ॥ ४२ ।

तदग्रमध्यमूलानि शोधयेत्तैर्यथाक्रमात् ।
गृहीत्वा वामहस्तेन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तौ ।। ४३ ।
पुनः प्रताप्य तौ मन्त्री दर्भानग्नौ विनिःक्षिपेत् ।
आत्मनो दक्षिणे भागे स्थापयेत्तौ कुशास्तरे ।। ४४ ।
आज्यस्थालीमथादाय प्रोक्ष्येदस्त्रवारिणा ।
तस्यामाज्यं विनिःक्षिप्य संस्कृतं वीक्षणादिभिः ।। ४५ ।
निरुह्य वायव्येऽङ्गारान् हृदा तेषु निवेशयेत् ।
इदं तापनमुद्दिष्टं देशिकैस्तन्त्रवेदिभिः ।। ४६ ।
सन्दीप्य दर्भयुगलमाज्ये क्षिप्त्वाऽनले क्षिपेत् ।
गुरुर्हृदयमन्त्रेण पवित्रीकरणं त्विदम् ।। ४७ ।

शोधयेदिति । प्रत्येकम् । यथाक्रमादिति । अस्यायमर्थः । दर्भमूलैस्तन्मूलं दर्भमध्यैस्तन्मध्यं दर्भाग्रैस्तदग्रमिति । दक्षिणेन । दक्षिणहस्तेन । प्रोक्षयेदिति । प्रोक्षण्युदकेन । पुनरिति । अनेन पाणिद्वयस्थावधोमुखौ त्रिश इत्युक्तम् । दर्भानग्नौ विनिःक्षिपेद् इति । प्रतिपत्तिकर्म मन्त्रीति । अनेन मूलमध्याग्रेषु क्रमेण इच्छाज्ञानक्रियाशक्तीनां न्यासो नमोमन्त्रेण स्रुचि शक्तिं स्रुवे शम्भुं च विन्यसेदिति सूचितम् । शैवे तु आत्मादि तत्त्वत्रितयम् । यदाहुः—"गृहीत्वा स्रुक्स्रुवावूर्ध्ववदनाधोमुखौ क्रमात् । प्रताप्याग्नौ त्रिधा दर्भमूलमध्याग्रकैः स्पृशेत् ।। पुनस्त्रिशः प्रताप्याधोमुखावग्नौ कुशान् क्षिपेत् । मूलमध्याग्रके न्यस्येच्छक्तीरिच्छादिकाः क्रमात् ।। स्रुचि शक्तिं स्रुवे शम्भुं विन्यसेद् हृदयाणुना" ।। इति । शैवागमे तु—"गृहीत्वा स्रुक्स्रुवावूर्ध्ववदनाधोमुखौ क्रमात् । प्रताप्याग्नौ त्रिधा दर्भमूलमध्याग्रकैः स्पृशेत् ।। कुशभागप्रदेशेषु आत्मविद्याशिवात्मकम् । क्रमात्तत्त्वत्रयं न्यस्य हां हीं हूं शंबरैः क्रमात् ।। स्रुचि शक्तिं स्रुवे शम्भुं विन्यस्य हृदयाणुना । त्रिसूत्रवेष्टितग्रीवौ पूजितौ कुसुमादिभिः ।। कुशानामुपरिष्टात्तु स्थापयित्वा स्वदक्षिणे" ।। इति । एवं स्रुक्स्रुवयोरष्टौ संस्कारा उक्ताः । ताविति । स्रुक्स्रुवौ सर्वत्र पुंस्त्वेन पाठक्रम एवानुसन्धेयः ।। ४३-४४ ।

आज्यसंस्कारमाह—**आज्येति** । अस्त्रवारिणेति । अस्त्रमन्त्रजप्तेन प्रोक्षणीजलेन । वीक्षणादिभिः संस्कृतमाज्यं तस्यामाज्यस्थाल्यां विनिःक्षिप्येत्यन्वयः । अत्राज्यं गव्यादि ज्ञेयम् । तदुक्तं पिङ्गलामते—"उत्तमं गोघृतं प्रोक्तं मध्यमं महिषीभवम् । अधमं छागलीजातं तस्माद्द्रव्यं प्रशस्यते" ।। इति । अत एव ग्रन्थकृत्तत्र तत्र वक्ष्यति "गव्येन सर्पिषा" इति, "महिषीघृतसंप्लुता" इति, "मेषीघृताक्ता" इति च ।। ४५ ।

निरुह्येति । कुण्डाग्नितः पृथक्कृत्वा । हृदा निवेशयेदिति । "आज्यस्थालीमि"ति शेषः । तन्त्रवेदिभिर्देशिकैरिदं तापनमुद्दिष्टमुक्तमित्यर्थः । एतेन पूर्वं मूलमन्त्रेणाभिमन्त्रणं स्वीयब्रह्ममूर्तिभावनमिति संस्कारद्वयं सूचितम् । यदाहुः—"गव्य-

दीप्तेन दर्भयुग्मेन नीराज्याज्यं स वर्मणा ।
अग्नौ विसर्जयेद्दर्भमभिद्योतनमीरितम् ।। ४८ ।
घृते प्रज्वलितान्दर्भान् प्रदर्श्यास्त्राणुना गुरुः ।
जातवेदसि तान्न्यस्येदुद्योतनमिदं मतम् ।। ४९ ।
गृहीत्वा घृतमङ्गारात् प्रत्यूह्याग्नौ जलं स्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां दर्भौ प्रादेशसम्मितौ ।। ५० ।
धृत्वोत्पुनीयादस्त्रेण घृतमुत्पवनं त्विदम् ।
तद्वद्धृदयमन्त्रेण कुशाभ्यामात्मसम्मुखम् ।। ५१ ।
घृते संप्लवनं कुर्युः संस्काराः षडुदीरिताः ।
प्रादेशमात्रं सग्रन्थि दर्भयुग्मं घृतान्तरे ।। ५२ ।

माज्यं समादाय मूलेनैवाभिमन्त्रितम् । स्वकां ब्रह्ममयीं मूर्त्ति संचिन्त्याग्नौ प्रतापयेत्''। इति । शैवागमेऽपि —''गव्यमाज्यं समादाय मूलमन्त्राभिमन्त्रितम् । स्वकां ब्रह्ममयीं मूर्त्ति संचिन्त्य चे''ति । वायवीयसंहितायामपि—''न्यस्य मन्त्रं घृते मुद्रां दर्शयेद्धेनु-संज्ञितामि' ति । एवं संस्कारद्वयं वक्ष्यमाणाश्च षट्संस्कारा एवं घृतेऽप्यष्टसंस्काराः । यदुक्तं पिङ्गलामते—''कुण्डे चाष्टादश ज्ञेयाः संस्काराः शिवशास्त्रतः । घृते स्रुचि स्रुवे चाष्टावि''ति । संदीप्येति । दर्भयुगलं संदीप्य हृदयमन्त्रेणाज्ये क्षिप्त्वा अनले क्षिपेदित्यन्वयः ।। ४७ ।

नीराज्य अभितः परिभ्राम्य । स इति । गुरुः । वर्मणेति । कवचमन्त्रेण । वर्मणाऽऽज्यं नीराज्येति सम्बन्धः । दर्भमिति । दर्भयुग्मम् । अत्र संस्कारत्रये वक्ष्यमाण-संस्कारद्वयेऽपि दर्भाणामग्नौ प्रक्षेपः प्रतिपत्तिकर्म । अत एव मन्त्राभावोऽपि तत्र । ततश्च केनापि कारणेन दर्भनाशे जाते सति अग्निप्रक्षेपरूपं कर्म दर्भाणां न प्रयोजकम् । एतच्चतुर्थाध्याये प्रतिपादितं तान्त्रिकैः । एवं स्रुक्स्रुवसंस्कारेऽपि ।। ४८-४९ ।

घृतं गृहीत्वेति । आज्यस्थालीमुद्वास्येत्यर्थः । आधाराधेययोरैक्योपचारात् । प्रत्यूह्य संयोज्येत्यर्थः । स एतदनन्तरं जलस्पर्शं कुर्यात् । अङ्गुष्ठेति । उपकनिष्ठाऽनामा अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां ''हस्तद्वयस्ये''ति शेषः ।। ५० ।

उत्पुनीयादिति । अग्निसम्मुखमिति ज्ञेयम् । उक्तं च शैवागमे —''प्रादेशमात्र-दर्भाभ्यामङ्गुष्ठानामिकाग्रकैः । घृताभ्यां सम्मुखं वह्नेरवरेत्प्लवमाचरेत्'' ।। इति । तद्वदिति । हस्तद्वयस्य अङ्गुष्ठानामिकाग्राभ्यां धृत्वेत्यर्थः । अत्रापि संस्कारद्वये कुशयो-र्वह्निप्रक्षेपलक्षणं प्रतिपत्तिकर्म ज्ञेयम् ।। ५१ ।

होमविधिमाह—**प्रादेशेति** । घृतान्तरे घृतमध्ये ।। ५२ ।

निःक्षिप्य भागौ द्वौ कृत्वा पक्षौ शुक्लेतरौ स्मरेत् ।
वामे नाडीमिडां भागे दक्षिणे पिङ्गलां पुनः ॥ ५३ ।
सुषुम्णां मध्यतो ध्यात्वा कुर्याद्धोमं यथाविधि ।
स्रुवेण दक्षिणाद्भागादादायाज्यं हृदा गुरुः ॥ ५४ ।
जुहुयादग्नये स्वाहेत्यग्नेर्दक्षिणलोचने ।
वामतस्तद्वदादाय वामे वह्निविलोचने ॥ ५५ ।
जुहुयादथ सोमाय स्वाहेति हृदयाणुना ।
मध्यादाज्यं समादाय वह्नेर्भालविलोचने ॥ ५६ ।
जुहुयादग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति हृदयाणुना ।
हृन्मन्त्रेण स्रुवेणाज्यं भागादादाय दक्षिणात् ॥ ५७ ।
जुहुयादग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति तन्मुखे ।
इति सम्पातयेद्भागेऽथाज्यस्यान्वाहुतिं क्रमात् ॥ ५८ ।
इत्यग्निनेत्रवक्त्राणां कुर्यादुद्घाटनं गुरुः ।
सताराभिर्व्याहृतिभिराज्येन जुहुयात्पुनः ॥ ५९ ।

शुक्लेतरौ । वामे शुक्लपक्षः । दक्षे कृष्णपक्षः ॥ ५३ ।

ध्यात्वेति । तिस्रोऽपि घृत एव । यथाविधीत्युक्तं विधिमाह—**स्रुवेणेति** ॥५४।

तद्वदिति । स्रुवेण हृदयाणुना वामत आदायेति सम्बन्धः ॥ ५५ ।

हृदयाणुनेति । मध्यादाज्यं समादायेति सम्बन्धः ॥ ५६-५७ ।

हेतिं सम्पातयेद्भाग इति केचन पठन्ति । तत्र हेतिराहुतिशेषः । ये तु इति सम्पातयेदिति पठन्ति, तन्मते इतिः समाप्तौ । स्वाहान्तहोमं विधाय स्वाहा इत्यस्यान्ते यस्माद्भागादाज्याहुतिर्गृहीता तस्मिन्नेव भागे तस्य सम्पातं कुर्यादित्यर्थः । साम्प्रदायिकास्त्विममेव पाठमिच्छन्ति । अन्वाहुतिम् । आहुतिमाहुतिमनु प्रत्याहुति इत्यर्थः । तदुक्तं शैवागमे—"स्रुवेणादाय होमयेत् । स्वेत्यग्नौ हेति तद्भागे शेषमाज्यं क्षिपेत्क्रमात्" ॥ इति ॥ ५८ ।

इत्यग्नीति । तेनाहुतिचतुष्टयेन नेत्रत्रयवक्त्राणामुद्घाटनं क्रमेणेत्यर्थः । **सताराभिर्व्याहृतिभिरिति** । व्यस्तसमस्ताभिः । अत एव नारायणीयेऽपि—"पञ्चभिर्मनुभिर्हुनेत्" इति । पुनरनन्तरमिति उत्तरेण सम्बध्यते ॥ ५९ ।

जुहुयादग्निमन्त्रेण त्रिवारं देशिकोत्तमः ।
गर्भाधानादिकां वह्नेः क्रियां निर्वर्तयेत्क्रमात् ॥ ६० ॥
अष्टाभिराज्याहुतिभिः प्रणवेन पृथक् पृथक् ।
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं पुनः ॥ ६१ ॥
अनन्तरं जातकर्म्म स्यान्नामकरणं तथा ।
उपनिष्क्रमणं पश्चादन्नप्राशनमीरितम् ॥ ६२ ॥
चौलोपनयने भूयोमहानाम्न्यं महाव्रतम् ।
अथौपनिषदं पश्चाद्गोदानोद्वाहकौ स्मृतिः ॥ ६३ ॥
शुभेषु स्युर्विवाहान्ताः क्रियास्ताः क्रूरकर्म्मसु ।
मरणान्ताः समुद्दिष्टा वह्नेरागमवेदिभिः ॥ ६४ ॥

अग्निमन्त्रेणेति । वैश्वानरेति पूर्वोक्तेन प्रणवेनेति। पञ्चापि प्रणवा गृहीताः । देशिकोत्तम इति । अनेन तत्तन्मन्त्रे यथास्वं विनियोगो विज्ञेय इत्युक्तम् । गर्भाधानादिका इत्यादिशब्दसंगृहीतमेवाह—**गर्भाधानादिकामिति** । पुनरनन्तरं जातकर्म। अनन्तरं तथा नामकरणं स्यादिति सम्बन्धः। अनन्तरमित्यस्यायमर्थः—वक्ष्यमाणं पञ्चसमिद्धोम-लक्षणं नालापनयनं कर्म कृत्वा सूतकं विशोध्य तथा तत्तद्देवतानाम्नाग्नेर्नामकरणं कुर्यात् । यथा— कृष्णाग्निर्नारायणाग्निर्दुर्गाग्निरिति । ततोऽग्नेः पितरावात्मनि संयोज्योपनिष्क्रमणादिसंस्कारान् कुर्यात्। आदिशब्दकथनार्थमेकप्रक्रमेणोक्तिः। तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—"जातं ध्यात्वैवमाकारं जातकर्म समाचरेत् । नालापनयनं कृत्वा ततः संशोध्य सूतकम् ॥ शिवाग्निरिति नामास्य कृत्वाऽऽहुतिपुरःसरम्। पित्रोर्विसर्जनं कृत्वा चौलोपनयनादिकम् ॥ अथोद्वाहावसानं च कृत्वा संस्कारमस्य तु" ॥ इति । सौत्रामणीतन्त्रे—"……गर्भाधानादिकाः क्रियाः। जातकर्मादिका वह्नेर्वाग्भवेन पृथक् पृथक् ॥ आज्याहुत्यष्टकैः कृत्वा वरो ह्यग्निर्भषेति च । नाम कृत्वा ततो वह्नेरन्नप्राशन-पूर्वकम् ॥ विवाहान्तं वाग्भवेन पूर्वोक्ताष्टाहुतीः क्रमात्" ॥ इति । अत्र गोदानानन्तरं समावर्त्तनमनुक्तमपि कर्त्तव्यमित्याचार्याः। तदुक्तं गणेश्वरविमर्शिन्याम्—"समावर्त्तन-मुद्वाहमाधानं च ततः परम्" ॥ इति ।

अन्यत्रापि—"अनेनैव समावर्त्तनविवाहयोराहुतीर्जुहुयादि"ति । अन्यत्रापि—"कुर्वीत समावर्त्तनमुद्वाहं तेन विधिनैवे"ति । केचित्तु—"तथोपनिषदं स्नानमि"ति पठित्वा स्नानं समावर्त्तनमिति व्याख्यान्ति । तन्मते समावर्त्तनानन्तरम् । प्रयोगस्तु—"ॐ अस्याग्नेर्गर्भाधानसंस्कारं करोमि स्वाहा" इत्यादि ॥ ६०-६४ ।

ततश्च पितरौ तस्य सम्पूज्यात्मनि योजयेत् ।
समिधः पञ्च जुहुयान्मूलाग्रघृतसम्प्लुताः ।। ६५ ।
मन्त्रैर्जिह्वाङ्गमूर्तीनां क्रमाद्वह्नेर्यथाविधि ।
प्रत्येकं जुहुयादेकामाहुतिं मन्त्रवित्तमः ।। ६६ ।
अवदाय स्रुवेणाज्यं चतुः स्रुचि पिधाय ताम् ।
स्रुवेण तिष्ठन्नेवाग्नौ देशिको यतमानसः ।। ६७ ।
जुहुयाद्वह्निमन्त्रेण वौषडन्तेन सम्पदे ।
विघ्नेश्वरस्य मन्त्रेण जुहुयादाहुतीर्दश ।। ६८ ।

तत इति । नामकरणानन्तरं तस्य वह्नेः पितरौ पूर्वोक्तौ । **समिधः पञ्च जुहुयादिति** । नालापनोदाय जातकर्मानन्तरमित्यर्थः । तदुक्तं शैवागमे—"वक्त्राणामस्त्रमन्त्रेण ततो नालापनुत्तये। समिधः पञ्च होतव्याः प्रान्ते मूले घृतप्लुताः" ।। इति। वायवीयसंहितायां तु—"ताः पालाश्यः परा वापि यज्ञियाः द्वादशाङ्गुलाः । अवक्रा न स्वयं शुष्काः सत्वचो निर्व्रणाः समाः ।। दशाङ्गुला वा विहिताः कनिष्ठाङ्गुलिसन्निभाः । प्रादेशमात्रा वाऽलाभे होतव्याः सकला अपि" ।। इति ।। ६५ ।

मन्त्रैरिति । न्यासप्रस्तावोक्तैः । **क्रमादिति** । न्यासक्रमात् । **यथाविधीति** । अनेन होमे स्वाहान्ततेत्युक्तं स्मारयति । प्रयोगस्तु—"स्न्यूं हिरण्यायै स्वाहा" इत्यादि । एतदनन्तरं "ॐ सरेभ्यः स्वाहे"त्याद्यधिदेवताहोमेऽपि "सहस्रार्चिषे हृदयाय नमः स्वाहे"त्यादि । "ॐ अग्नये जातवेदसे स्वाहे"त्यादि । **मन्त्रवित्तम इति** । अनेन लोकपालतदस्त्रावृत्तिग्रहणमुक्तम् । तदुक्तं गणेश्वरविमर्शिन्याम्—"जुहुयादङ्गमन्त्राद्यैस्ताराद्यैश्च सकृत् सकृत् । तत्तत्स्थानेषु शितधीः स्वाहान्तैश्च यथाक्रमम्" ।। इति । प्रयोगसारेऽपि—"सर्वे मन्त्राः प्रयोक्तव्याः स्वाहान्ता होमकर्मसु" । इति ।। ६६ ।

अवदायेति । यतमानसो देशिकः स्रुवेणाज्यं चतुर्द्धा स्रुचि निधाय तां स्रुचं स्रुवेण पिधाय तिष्ठन्नेव वौषडन्तेन वह्निमन्त्रेणाग्नौ जुहुयादित्यन्वयः । यतमानसो देशिक इत्यनेन समपादत्वं शृङ्गाग्रव्यग्रलोचनत्वादिकमुक्तम् ।। ६७ ।

वौषडन्तेनेति । स्वाहापदस्थाने वौषट्पदप्रक्षेप इत्यर्थः । शैवागमे तु विशेषः—"घृतेन स्रुचि पूर्णायां निधायाधोमुखं स्रुवम् । शृङ्गाग्रे पुष्पमारोप्य पश्चाद्वामेन पाणिना ।। पुनः सव्येन तौ धृत्वा शङ्खसन्निभमुद्रया । समुद्गतोर्ध्वकायश्च समपादः समुत्थितः ।। नाभौ तन्मूलमाधाय शृङ्गाग्रव्यग्रलोचनः । वामस्तनान्तरानीय तयोर्मूलमतन्द्रितः" ।। इति । **विघ्नेश्वरस्येति** । महागणपतेर्दशधा विभक्तेन पूर्वपूर्वानुविद्धेनेति ज्ञेयम् । समस्तेनाहुतिचतुष्टयं दद्यादित्यपि । तदुक्तं गणेश्वरविमर्शिन्याम्—"महागणेशमन्त्रेण पूर्वपूर्वयुतेन च । तारादिबीजषट्केषु करणेष्वद्रिवर्णकैः ।। भिन्नेषु दशधा हुत्वा

सामान्यं सर्वतन्त्राणामेतदग्निमुखं मतम् ।
ततः पीठं समभ्यर्च्य देवताया हुताशने ।। ६९ ।
अर्चयेद्वह्निरूपां तां देवतामिष्टदायिनीम् ।
तन्मुखे जुहुयान्मन्त्री पञ्चविंशतिसंख्यया ।। ७० ।
आज्येन मूलमन्त्रेण वह्न्यैकीकरणं त्विदम् ।
वह्निदेवतयोरैक्यमात्मना सह भावयेत् ।। ७१ ।
मूलमन्त्रेण जुहुयादाज्येनैकादशाहुतीः ।
नाडीसन्धानमुद्दिष्टमेतदागमवेदिभिः ।। ७२ ।
जुहुयादङ्गमुख्यानामावृत्तीनामनुक्रमात् ।
एकैकामाहुतिं सम्यक् सर्पिषा देशिकोत्तमः ।। ७३ ।
ततोऽन्येष्वपि कुण्डेषु संस्कृतेषु यथाविधि ।
आचार्यो विहरेदग्निं पूर्वादिषु समाहितः ।। ७४ ।
ऋत्विजो गन्धपुष्पाद्यैरङ्गाद्यावरणान्विताम् ।
तन्त्रोक्तदेवतामिष्ट्वा पञ्चविंशतिसंख्यया ।। ७५ ।

समस्तेन सुरेश्वरि" ।। इति । तथा चाचार्याः—"ताराद्यैर्दशभिर्भेदैः पूर्वपूर्वसमन्वितैः । मनुना गाणपत्येन जुहुयाच्च दशाहुतीः ।। जुहुयाच्च चतुर्वारं समस्तेनैव तेन तु" ।। इति । अन्यत्रापि—"महागणेशमन्त्रेण पूर्वपूर्वयुतेन च । भिन्नेन दशधा हुत्वा समस्तेन सुरेश्वरि" ।। इति ।। ६८ ।

देवताया इति । प्रकृतदेवताया इत्यर्थः ।। ६९ ।

देवतामिति । सावरणाम् । वह्न्यैकीकरणमिति । तदुक्तं शैवागमे—"इतीष्टवक्त्रे वक्त्राणामन्तर्भावस्तु चैकता । अथवा कुण्डमानत्वं यदीष्टवदने स्मरेत् ।। अन्तर्भाव्यानि वक्त्राणि तदेकीकरणं मतम्" ।। इति ।। ७०-७१ ।

नाडीसन्धानमिति । अग्निदेवतात्मनां त्रयाणां नाड्यैकीकरणम् ।। ७२ ।

अङ्गमुख्यानामावृत्तीनामिति । प्रकृतदेयमन्त्रदेवता इत्यर्थः । अत्राप्यङ्गेत्यादिसम्भवाभिप्रायम् । सम्यगिति । अनेन यत्राङ्गावृत्तेराद्यत्वं नास्ति, तत्र यथावृत्तिस्तदादीनामावृत्तीनामित्युक्तम् । देशिकोत्तम इति । अनेन मूलमन्त्रेण दशाहुतयो होतव्या इत्युक्तम् । यदाहुः—"परिवारस्यैकैकां देव्यास्तु दशाहुतीर्जुहुयात्" इति ।। ७३ ।

संस्कृतेष्विति । "ऋत्विग्भिरि"ति शेषः । तेन ऋत्विजः स्वे स्वे कुण्डेऽष्टादशसंस्कारान्यथाविधि कुर्युः । आचार्योऽग्निविहरणं कुर्यात् सर्वत्रैवेत्यर्थः । पूर्वादिषु ईशान्तेषु । समाहित इति । अनेनाविच्छेदेनाग्निविहरणमुक्तम् ।। ७४ ।

देवतामिष्ट्वेति । अत्र पूजानन्तरं तद्देवताङ्गावृत्त्यादीनां पूर्ववदेकैकामाहुतिं हुत्वा मूलदेवताया दशाहुतीर्जुहुयुरिति ज्ञेयम् ।। ७५ ।

मूलेनाज्येन जुहुयुः साज्येन चरुणा तथा ।
प्रातरुत्थाय जुहुयुः पुनराज्यान्वितैस्तिलैः ।। ७६ ।
द्रव्यैर्वा कल्पविहितैः सहस्रं साष्टकं पृथक् ।
ततः सुधौतदन्तास्यं स्नातं शिष्यं समाहितम् ।। ७७ ।
पाययित्वा पञ्चगव्यं कुण्डस्यान्तिकमानयेत् ।
विलोक्य दिव्यदृष्टचा तं तच्चैतन्यं हृदम्बुजात् ।। ७८ ।
गुरुरात्मनि संयोज्य कुर्यादध्वविशोधनम् ।
उक्तं कलाध्वा तत्त्वाध्वा भुवनाध्वेति च त्रयम् ।। ७९ ।
वर्णाध्वा च पदाध्वा च मन्त्राध्वेत्यपरं त्रयम् ।
निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च कलाध्वेति प्रकीर्तिताः ।। ८० ।

साज्येन चरुणा तथेति। पूर्वपटले यश्चरुः कारितस्तस्य भागत्रयं कृतम्, एको भागो देवतायै निवेदितः। अन्यमग्नौ प्रजुहुयादित्युक्तम्। तस्यैवायं होमः। तथेति। मूलेन पञ्चविंशतिवारम्। द्वितीयदिनकृत्यमाह—**प्रातरिति**। जुहुयुरिति। आचार्याः प्रत्येकमृत्विजश्च। तत्र विशेषो वायवीयसंहितायाम्—"स्रुवेणाज्यं समित्पाण्या स्रुचा शेषं करेण वा। तत्र दिव्येन होतव्यं तीर्थेनार्षेण वा तथा" ।। इति ।। ७६ ।

पृथक् प्रत्येकमष्टोत्तरसहस्रम्। तत्र सुसमिद्धेऽग्नौ होतव्यम्, अन्यथा दोषदर्शनात्। तदुक्तं बह्वृचपरिशिष्टे—"अन्धोऽबुधः सधूमे च जुहुयाद्यो हुताशने। यजमानो भवेदन्धः सपुत्र इति च श्रुतिः" ।। इति। छन्दोगपरिशिष्टेऽपि—"योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः। मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते ।। तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कथञ्चन। आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकीं तथा" ।। इति। महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—"अप्रदीप्ते न होतव्यं मध्यमे नाप्यनिन्धिते। प्रदीप्ते लेलिहानेऽग्नौ होतव्यं कर्मसिद्धये" ।। इति। होमानन्तरं गुरुकृत्यमाह—**तत इति** ।। ७७ ।

पञ्चगव्यं पाययित्वेति। मण्डपबाह्य एव। पञ्चगव्यप्रकारं तु एकविंशे वक्ष्यति। तदुक्तं प्रयोगसारे—"पञ्चगव्यं यथा प्रोक्तं पीत्वा चान्ते यथाविधि। द्वारेण दक्षिणेनाथ योगस्थानं प्रवेशयेत्" ।। इति। तच्चैतन्यमिति। तद्धृदोवहन्नाड्या अङ्कुशमुद्रया चैतन्यमाकृष्य स्ववहन्नाडीमार्गेण स्वहृदि संयोजयेदित्यर्थः। तदुक्तम्—"हृदि स्थितं तच्चैतन्यं प्रस्फुरत्तारकाकृति। आदाय स्थापयेत् स्वीये हृदयेऽङ्कुशमुद्रया" ।। इति ।। ७८ ।

अध्वविशोधनमिति। तदुक्तं षडन्वयमहाराात्रे—"शोधनं नाम तत्त्वानां कारणैकत्वचिन्तनम्। वर्णादीनां कलानां च तस्यां विन्द्वैक्यचिन्तनम्" ।। इति ।

तत्त्वाध्वा बहुधा भिन्नः शिवाद्यागमभेदतः ।
षड्विंशच्छिवतत्त्वानि द्वाविंशद्वैष्णवानि तु ॥ ८१ ।
चतुर्विंशतितत्त्वानि मैत्राणि प्रकृतेः पुनः ।
उक्तानि दश तत्त्वानि सप्त च त्रिपदात्मनः ॥ ८२ ।
तत्त्वानि शैवान्युच्यन्ते शिवशक्तिः सदाशिवः ।
ईश्वरो विद्यया सार्द्धं पञ्च शुद्धान्यमूनि हि ॥ ८३ ।
माया कालश्च नियतिः कलाविद्या पुनः स्मृता ।
रागः पुरुष एतानि शुद्धाशुद्धानि सप्त च ॥ ८४ ।
प्रकृतिर्बुद्ध्यहङ्कारौ मनोज्ञानेन्द्रियाण्यथ ।
कर्मेन्द्रियाणि तन्मात्राः पञ्च भूतानि देशिकः ॥ ८५ ।
एतान्याहुरशुद्धानि चतुर्विंशतिरागमे ।
शैवानामिति तत्त्वानां विभागोऽत्र प्रदर्शितः ॥ ८६ ।

उक्तमिति। इति च त्रयमिति च। परं त्रयमुक्तं "तन्त्रविद्भिरि"ति शेषः। आद्यास्त्रयोऽर्थ-रूपाः। परे त्रयः शब्दरूपाः। तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—"तेऽत्र शाब्दास्त्रयोऽध्वा-नस्त्रयस्त्वर्थाः समीरिताः" इति।

अन्यत्रापि—"मन्त्राध्वा च पदाध्वा च वर्णाध्वा चेति शब्दतः। भुवनाध्वा च तत्त्वाध्वा कलाध्वा चार्थतः क्रमात्" ॥ इति। अत्र तु संहारक्रमेणोक्तिः। मूले तु सृष्टि-क्रमेणेति ज्ञेयम् ॥ ७९-८०।

बहुधेति। पञ्चधा। मैत्राणि सांख्यानि। तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—"पौराणानि च तत्त्वानि त्रिपुरायाश्च कानिचित्। सांख्ययोगप्रसिद्धानि तत्त्वान्यपि च कानिचित् ॥ शिवशास्त्रप्रसिद्धानि ततोऽन्यान्यपि कृत्स्नशः" ॥ इति। त्रिपदात्मनः त्रिपुरायाः ॥ ८१-८२।

शुद्धानीति। आणव-कार्म-मायीय-मलत्रयरहितत्वात् शुद्धत्वम्, तत्राणवो नाम सदाशिवस्य स्वस्यानवमर्शः। कार्मो नाम पुण्यपापवानहमिति प्रतीतिः। मायीयो मह-दहङ्कारादावात्मबुद्धिः। उक्तं च वायवीयसंहितायाम्—"शिवः शक्तिस्ततो नादस्तस्मा-द्बिन्दुः सदाशिवः। तस्मान्महेश्वरो जातः शुद्धा विद्या महेश्वरात्" ॥ इति ॥ ८३।

शुद्धाशुद्धानीति। कारणत्वेन मलत्रयराहित्याच्छुद्धत्वम्। कार्यरूपत्वेन तदुक्तत्वादशुद्धत्वम्। तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—"सा वाचामीश्वरी शक्तिर्वागीशाख्यस्य शूलिनः। या सावर्णस्वरूपेण मातृकेति विजृम्भते। अथानन्तसमायोगान्मायां कालमवासृजत्। नियतिं च कलां विद्यां कलातो रागपूरुषौ" ॥ इत्यादि "षट्त्रिंशत् संख्ययोपेतः शुद्धाशुद्धोभयात्मकः" इत्यन्तेन ॥ ८४-८६।

जीवः प्राणाधिपश्चित्तं ज्ञानकर्मेन्द्रियाण्यथ ।
तन्मात्राः पञ्च भूतानि हृत्पद्मं तेजसां त्रयम् ॥ ८७ ।
वासुदेवादयश्चेति तत्त्वान्येतानि शार्ङ्गिणः ।
पञ्च भूतानि तन्मात्रा इन्द्रियाणि मनस्तथा ॥ ८८ ।
गर्वो बुद्धिः प्रधानं च मैत्राणीति विदुर्बुधाः ।
निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च ततो बिन्दुकलाः पुनः ॥ ८९ ।
नादः शक्तिः सदा पूर्वः शिवश्च प्रकृतेर्विदुः ।
आत्मविद्या शिवः पश्चाच्छिवो विद्या स्वयं पुनः ॥ ९० ।
सर्वतत्त्वं च तत्त्वानि प्रोक्तानि त्रिपदात्मनः ।
तत्त्वाध्वा कथितो ह्येष तत्तदागमवेदिभिः ॥ ९१ ।
ईरितो भुवनाध्वेति भुवनानि मनीषिभिः ।
वर्णाध्वेति वदन्त्यर्णानादिक्षान्तान्मनीषिणः ॥ ९२ ।
वर्णसंघः पदाध्वा स्यान्मन्त्राध्वा मन्त्रराशयः ।
क्रमादेतान्पुनः षट् च शोधयेद् गुरुसत्तमः ॥ ९३ ।
पादान्धुनाभिहृद्भालमूर्द्धस्वपि शिशोः स्मरेत् ।
ततः कूर्चेन विधिवत्तं स्पृशञ्जुहुयाद् गुरुः ॥ ९४ ।

ज्ञानकर्मेन्द्रियाणीति। दशपञ्चेत्युभत्र सम्बध्यते। तेजसां त्रयम् अग्नीन्दुसूर्याः। वासुदेवादयश्चत्वारोऽष्टमे वक्ष्यन्ते। इन्द्रियाणि दश, गर्वोऽहङ्कारः। बुद्धिर्महत्तत्त्वम्, प्रधानं प्रकृतिः। स्वयमात्मा ॥ ८७-९० ।

स्वकपोलकल्पितत्वशङ्कां वारयति—**तत्तदागमवेदिभिरिति** ॥ ९१ ।

भुवनानि—आकाशवायुतैजसाप्यपार्थिवभुवनानि पञ्च। वायवीयसंहितायां तु—"आराद्युन्मन्यन्तं च भुवनाध्वा प्रकीर्तितः" इति ॥ ९२ ।

वर्णसंघः सबिन्दुवर्णाः। वायवीयसंहितायां तु—"अनेकभेदसम्भिन्नः पदाध्वा पदसंहितः। महामन्त्रोपमन्त्राणां वर्त्ततेऽवयवात्मना ॥ प्रधानावयवत्वेन सोऽध्वा पञ्चपदात्मकः" ॥ इति। मन्त्रराशयः। अकचटतपयाः सप्तमन्त्राः। मूर्द्धनि ब्रह्मरन्ध्रे। तत्रायं शोधनप्रकारः—पदे कलाध्वानं स्मृत्वा पदगुह्यहृद्वक्त्रशिरःसु स्वबीजादिकाः कला विन्यस्य पश्चात् कलाध्वविशोधनम्। एवं तत्त्वाध्वानमन्धौ स्मृत्वा विलोमेषु पूर्वस्थानेषु तान्विन्यस्य पश्चात्तत्त्वाध्वशोधनम्। एवं भुवनाध्वानं नाभौ स्मृत्वा अनन्तरस्थानेषु स्वबीजाद्यान् विन्यस्य पश्चात्तच्छोधनम्। एवं हृदि वर्णाध्वानं संस्मृत्य

आचार्यकुण्डे संशुद्धैस्तिलैराज्यपरिप्लुतैः ।
शोधयाम्यमुमध्वानं स्वाहेति पृथगध्वनः ॥ ९५ ॥
ताराद्यमाहुतीरष्टौ क्रमात्तां विलयं नयेत् ।
शिवे शिवान्तान्संलीनाञ्जनयेत्सृष्टिमार्गतः ॥ ९६ ॥
विलोकयन्दिव्यदृष्टया तं शिशुं देशिकोत्तमः ।
आत्मस्थितं तच्चैतन्यं पुनः शिष्ये नियोजयेत् ॥ ९७ ॥
स्रुचा पूर्णाहुतिं दत्त्वा मूलमन्त्रेण देशिकः ।
उद्वास्य देवतां कुम्भे साङ्गां सावरणां गुरुः ॥ ९८ ॥

शुद्धान् वर्णान् तद्देशे विन्यस्य पश्चाद्वर्णाध्वशोधनम् । एवं भाले पदाध्वानं संस्मृत्य संविद्वर्णान् विन्यस्य तच्छोधनम् । एवं मूर्द्धनि मन्त्राध्वानं संस्मृत्य सप्तमन्त्रान् तत्तत्स्थानेषु व्याप्य पश्चात्तत्तदध्वविशोधनमिति गुरुसत्तम इत्यनेनोक्तम्—विधिवदिति । अनेन शिष्य इति ज्ञेयम् । तं गुरुः स्पृशेदिति भिन्नं वाक्यम् । तदुक्तं नारायणीये—"ध्यानेनात्मनि तं शिष्यं संहृत्य प्रलयक्रमात् । पुनरुत्पाद्य तत्पाणौ दद्याद्दर्भांश्च मन्त्रितान्" ॥ इति । केचन तं स्पृशन्निति पठन्ति । तदा विधिवदित्यनेन वामकरस्थेनेति ज्ञेयम् । गुरुरष्टावाहुतीरधुना ताराद्यं पृथग् जुहुयादिति सम्बन्धः ॥ ९३-९४ ॥

शोधयामीति । अमुष्येत्यर्थतः संशुद्धैरिति । अवकरं दूरीकृत्य प्रक्षाल्य संशोषितैरित्यर्थः । प्रयोगस्तु—"ॐ अमुष्य कलाध्वानं शोधयामि स्वाहे"त्यादि ॥ ९५ ॥

शिवे सहस्रारस्थिते इति पूर्वेण सम्बध्यते । क्रमादिति । अग्रिमं पूर्वस्मिन्निति । शिवपर्यन्तम् । शिवात्सृष्टिमार्गस्थाञ्जनयेदिति सम्बन्धः । सृष्टिमार्गतः । पूर्वस्मादग्रिमं नियोजयेदिति, यथा आनीतं तथैवेत्यर्थः । अनेनाध्वविशोधनेन शरीरशुद्धिः कृता भवति । यतः षडध्वमयमेव शरीरम् । यदाहुः—"शान्त्यतीतकलामूर्द्धा शान्तिवक्त्रशिरोरुहा । निवृत्तिजानुजङ्घाङ्घ्रिर्भुवनाध्वशिरोरुहा ।। मन्त्राध्वमांसरुधिरा पदवर्णशिरायुता । तत्त्वाध्वमज्जामेदोऽस्थिधातुरेतोयुता शिवे" ॥ इति ॥ ९६-९७ ॥

मूलमन्त्रेण देशिक इति । अनेन वौषडन्तेनेत्युक्तम् । तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—"ततो होमावशिष्टेन घृतेनाऽऽपूर्य वै स्रुचम् । निधाय पुष्पं तस्याग्रे स्रुवेणाधोमुखेन ताम् ॥ सदर्भेण समाच्छाद्य मूलेनाञ्जलिनोत्थितः । वौषडन्तेन जुहुयाद्धारां तु यवसम्मिताम् ॥ इत्थं पूर्णाहुतिं कृत्वे"ति । **उद्वास्य** अग्नित उद्वासनं कृत्वा कुम्भे आनीयेत्यर्थः । देशिको गुरुरित्यनेन देवताया अङ्गावृत्त्यादीनामेकैकामाहुतिं हुत्वा उद्वासनमित्युक्तं भवति ॥ ९८ ॥

पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा जिह्वादीनां विभावसोः ।
एकैकामाहुतिं दत्वा परिषिञ्च्याद्भिरात्मनि ॥ ९९ ।
पावकं योजयित्वा स्वे परिधीन्सपरिस्तरान् ।
नैमित्तिके दहेन्मन्त्री नित्ये तु न दहेदिमान् ॥१००।
नेत्रे शिष्यस्य बध्नीयान्नेत्रमन्त्रेण वाससा ।
करे गृहीत्वा तं शिष्यं कुण्डतो मण्डलं नयेत् ॥१०१।
तस्याञ्जलिं पुनः पुष्पैः पूरयित्वा यथाविधि ।
कलशे देवताप्रीत्यै क्षेपयेन्मूलमुच्चरन् ॥१०२।
व्यपोह्य तं नेत्रबन्धमासीनं दर्भसंस्तरे ।
आत्मयागक्रमाद्भूयः संहृत्योत्पाद्य देशिकः ॥१०३।
तत्तन्मन्त्रोदितान् न्यासान्कुर्याद्देहे शिशोस्तदा ।
पञ्चोपचारैः कुम्भस्थां पूजयित्वेष्टदेवताम् ॥१०४।

व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिः । साम्प्रदायिकास्तु व्याहृतिशब्देनात्र महाव्याहृतय उच्यन्त इत्याहुः । ताश्च –"ॐ भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा" । "ॐ भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा" । "ॐ भूर्भुवः स्वश्चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यः दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा" इति । उक्तं च—"पुनः समापयेद्धोमं महाव्याहृतिपूर्वकम्" ॥ इति । विभावसोर्जिह्वादीनामिति । आदिशब्देनाधिदेवताङ्गमूर्त्तिलोकपालतदायुधानि । परिषिच्येति । पावकमिति सम्बध्यते । अद्भिः प्रोक्षण्युदकैरित्यर्थः । स्वे आत्मनि **पावकं योजयित्वेति** । तत्र प्रार्थनामन्त्रेण सम्प्रार्थ्य पश्चादुद्वासनम् । तदुक्तं गणेश्वरविमर्शिन्याम् – "भो भो वह्ने ! महाशक्ते ! सर्वकर्मप्रसाधक ! । कर्मान्तरेऽपि सम्प्राप्ते सान्निध्यं कुरु सादरम् ॥ इति मन्त्रेण सम्प्रार्थ्य वह्निमुद्वासयेदपि" ॥ इति ॥ ९९-१०० ।

वाससेति । नवेन शुक्लेन । तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—"नवेन शुक्लवस्त्रेण नेत्रे बध्वे"ति । पिङ्गलामते तु विशेषः—"नेत्रवस्त्रेण तन्नेत्रे नेत्रमन्त्रेण बन्धयेत्" इति । मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—"अथ नेत्रेण तन्नेत्रे बध्वा नेत्रेण देशिकः" इति । नारायणीये तु— 'नेत्राद्यैर्नेत्रं नेत्रेण बन्धयेदि"ति । मण्डलं नयेदिति । प्रादक्षिण्येन "पश्चिमद्वारमि"ति शेषः । तदुक्तं नारायणीये—"न्यासं शिष्यतनौ कृत्वा तं प्रदक्षिणमानयेत् । पश्चिमद्वारमानीय क्षेपयेत् कुसुमाञ्जलिम्" ॥ इति ॥ १०१ ।

यथाविधि क्षेपयेदिति । अनेन विशेषः पिङ्गलामतोक्तः सङ्गृहीतः । "पुष्पैरञ्जलिमापूर्य योगपीठे प्रदापयेत् । पश्चिमोत्तरुद्रैन्द्रे पुष्पपातः शुभोऽशुभे ॥ अष्टोत्तरशतं शान्त्यै जुहुयादस्त्रमन्त्रतः" ॥ इति ॥ १०२ ।

आत्मयागक्रमादिति । वक्ष्यमाणप्रपञ्चयागक्रमेणेति केचित् । साम्प्रदायि-

तस्यां तन्त्रोक्तमार्गेण विदध्यात्सकलीकृतिम् ।
मण्डलेऽलङ्कृते शिष्यमन्यस्मिन्नुपवेशयेत् ॥१०५॥
नदत्सु पञ्चवाद्येषु सार्द्धं विप्राशिषा गुरुः ।
विधिवत्कुम्भमुद्धृत्य तन्मुखस्थान्सुरद्रुमान् ॥१०६॥
शिशोः शिरसि विन्यस्य मातृकां मनसा जपन् ।
मूलेन साधितैस्तोयैरभिषिञ्चेत्तमात्मवित् ॥१०७॥

कास्तु—आतमयागः अन्तर्यागः। तत्क्रमात् तन्त्रोक्तभूतशुद्धिक्रमेणेत्यर्थः। तत्र भूतसंहारस्य भूतसृष्टेश्चोक्तत्वात्। देहं संहृत्य भूयोऽनन्तरमुत्पाद्येत्यन्वयः। तदुक्तं प्रयोगसारे—"गुणांशेन पृथिव्यादि भूतानि विलयं नयेत्। यथावत्पिण्डसंस्थानि संहारक्रमयोगतः॥ ततः सृष्टिक्रमेणैव पिण्डं सम्भावयेत्तदा"॥ इति। मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—"उपविश्यासने दिव्ये संहरेत्तस्य विग्रहम्। गन्धादिघ्राणसंयुक्तां पृथिवीमप्सु संहरेत्"॥ इत्यादिना "उत्पन्नं भावयेत्ततः" इत्यन्तेन।

अन्यत्रापि "अथाभिषेकमण्डपे सुखोपविष्टमासने। गुरुर्विशोधयेदमुं पुरेव शोषणादिभिः"॥ इति। नारायणीयेऽपि—"शोषादिना सुखासीनं तत्र सम्बोधयेद्गुरुः" इति। अत्र देवताप्रार्थनमाहुराचार्याः—"कारुण्यनिलये! देवि! सर्वसम्पत्तिसंश्रये!। शरण्यवत्सले मातः! कृपामस्मिन् शिशौ कुरु॥ आणवप्रमुखैः पाशैः पाशितस्य सुरेश्वरि!। दीनस्यास्य दयाधारे! कुरु कारुण्यमीश्वरि!॥ ऐहिकामुष्मिकैर्भोगैरपि सम्बध्यतामसौ। स्वभक्तिः सकला चास्मै दीयतां निष्कलाश्रये!"॥ इति॥१०३-१०४॥

अन्यस्मिन्मण्डल इति। मण्डपाद्बहिरैशान्यम्। तदुक्तं सोमशम्भुना—"यागालयाद्दिगीशस्य रचिते स्नानमण्डपे। कुर्यात्करद्वयायामां वेदिमष्टाङ्गुलोच्छ्रिताम्॥ श्रीपर्ण्याद्यासने तत्र विन्यस्यानन्यमानसम्। शिष्यं निवेश्य पूर्वास्यं सकलीकृत्य पूजयेत्"॥ इति। प्रयोगसारे—"अथैशान्यां दिशि यथामन्त्रविन्यस्तविग्रहम्। पीठस्थं चतुरस्रायां वेद्यां दर्भाग्रपाणिनम्॥ अभिषिञ्चेत् स्वयं शिष्यमात्मतत्त्वानुवर्त्तिनम्"॥ इति। उपवेशयेदिति। भुक्तौ प्राङ्मुखं मुक्तावुदङ्मुखमिति ज्ञेयम्। तदुक्तं सोमशम्भौ—"स्नाने तूदङ्मुखं मुक्त्यै पूर्ववक्त्रं च भुक्तये। ऊर्ध्वकायं समारोप्ये"ति। अन्यत्रापि—"मण्डलं विशदं कृत्वा मुमुक्षूनुत्तराननान्। भुक्तये पूर्ववक्त्रांश्च शिष्यांस्तत्र निवेशयेत्"॥ इति॥ १०५।

विधिवन्मातृकां मनसा जपन् मूलेनाभिषिञ्चेदिति सम्बन्धः। तत्र **विधिवदिति** विलोमपठितां मूलं च तादृग्रूपामिति। तदुक्तमाचार्यैः—"यथा पुरा पूरितमक्षरैर्घटं सुधामयैः शिष्यतनौ तथैव सः। प्रपूरयेन्मन्त्रिवरोऽभिषेचयेदवाप्तये मङ्क्षु यथेष्टसम्पदाम्"॥ इति। अन्यत्रापि—"सुमतिरभिषिञ्चन्नरो मन्त्रजापी"ति। अन्यत्रापि—"अभिषेचयता यथावत् क्षाद्यै रान्तैर्वर्णैरभिपूर्णतनुस्त्विरुक्तमन्त्रान्तैरि"ति॥ १०६-१०७।

पूजितां पुनरादाय वर्द्धनीमस्त्ररूपिणीम् ।
तस्यां सुसाधितैस्तोयैः सिञ्चेद्रक्षार्थमञ्जसा ॥१०८॥
अवशिष्टेन तोयेन शिष्यमाचामयेद् गुरुः ।
ततस्तं सकलीकुर्याद्देवतात्मानमात्मवित् ॥१०९॥
उत्थाय शिष्यो विमले वाससी परिधाय च ।
आचम्य वाग्यतो भूत्वा निषीदेत्सन्निधौ गुरोः ॥११०॥
देवतामात्मनः शिष्ये सङ्क्रान्तां देशिकोत्तमः ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैरैक्यं सम्भावयंस्तयोः ॥१११॥
दद्याद्विद्यां ततस्तस्मै विनीतायाम्बुपूर्वकम् ।
गुरोर्लब्धां पुनर्विद्यामष्टकृत्वो जपेत्सुधीः ॥११२॥

सुसाधितैरित्यनुवादमात्रमुभयत्रापि । पूजितामित्यपि अनुवादः । अञ्जसा तत्त्वेन ॥ १०८ ।

अवशिष्टेनेति । अभिषेकावशिष्टकलशस्थेन । देवतात्मानमभिषेकेण ॥१०९।

सन्निधौ समीपे ॥ ११० ।

सङ्क्रान्तामिति । अभिषेकेण । देशिकोत्तम इत्यनेन गन्धपुष्पाद्यैरित्याद्यशब्देन धूपदोप एव ग्राह्यो इत्युक्तम् । तयोरिति । शिष्यदेवतयोः ॥ १११ ।

तत इत्यनेन शिष्यमूर्द्धनि हस्तं दत्त्वाऽष्टोत्तरशतं मन्त्रं जपेदिति सूचितम् । तदुक्तं वसिष्ठसंहितायाम्—"ततस्तच्छिरसि स्वस्य हस्तं दत्त्वा शतं जपेत् । अष्टोत्तर-शतं मन्त्रं दद्यादुदकपूर्वकम्" ॥ इति ।

अन्यत्रापि—"अथ सम्पादयेन्मन्त्रं हस्तं शिरसि धारयेत् । समोऽस्त्वित्यक्षतान्द-द्यादि"ति । मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—"विश्वात्मा स्वयमाचार्यस्तन्मूर्ध्नि स्वकरं न्यसेदि"ति । **दद्यादिति** । दक्षिणकर्णे त्रिवारं यावत्पाठं वा । तदुक्तम्—"ऋष्यादियुक्तमथ मन्त्रवरं यथावद् ब्रूयात्त्रिशो गुरुरनर्घ्यमवामकर्णः" इति । अम्बुपूर्वकमिति । ब्राह्मण-विषयम् । एतदनन्तरम्—"आवयोस्तुल्यफलदो भवत्वेवमुदीरयेत् । प्रसन्नवदनस्तस्मै शिष्याय मुनिपुङ्गव !॥ स्वतोज्योतिर्मयीं विद्यां गच्छन्तीं भावयेद्गुरुः । आगतां भावयेच्छिष्य ···" ॥ इति । वायवीयसंहितायां तु—"अथ गुर्वाज्ञया शिष्यः शिवाग्नि-गुरुसन्निधौ । भक्त्यैवमभिसन्धाय दीक्षावाक्यमुदीरयेत् ॥ वरं प्राणपरित्यागश्छेदनं शिरसोऽपि वा । न त्वनभ्यर्च्य भुञ्जोयाद् भगवन्तं त्रिलोचनम्" ॥ इति । विद्यादानानन्तरं गुरुरष्टोत्तरसहस्रं मन्त्रं जपेत् । तदुक्तम् - "अष्टोत्तरसहस्रं स्वशक्तिहानानवाप्तये जप्यादि"ति । नारायणीयमहाकपिलपञ्चरात्रयोरपि—"मन्त्रं दत्त्वा सहस्रं वै स्वसिद्ध्यै देशिको जपेत्" ॥ इति ॥ ११२ ।

गुरुविद्यादेवतानामैक्यं सम्भावयन्धिया ।
प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ गुरुं तं देवतात्मकम् ॥११३॥
तस्य पादाम्बुजद्वन्द्वं निजमूर्द्धनि योजयेत् ।
शरीरमर्थं प्राणं च सर्वं तस्मै निवेदयेत् ॥११४॥

प्रणमेदिति । 'त्वत्प्रसादादहं देव ! कृतकृत्योऽस्मि सर्वतः । मायामृत्युमहापाशाद्विमुक्तोऽस्मि शिवोऽस्मि च" ॥ इति । मन्त्रं पठन् इति ज्ञेयम् । तत्र अष्टाङ्गः पञ्चाङ्गो वा प्रणामः कार्य इत्यर्थः । यदाहुः—"दोर्भ्यां पदाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा । मनसा वक्षसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ बाहुभ्यां च सजानुभ्यां शिरसा मनसा धिया । पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् सर्वत्र प्रवराविमौ" ॥ इति ॥ ११३ ।

अर्थं निवेदयेदित्यनेन गुरवे दक्षिणां कुम्भादिकं च दद्यादित्युक्तम् । यदाहुः— "द्रव्यार्द्धं गुरवे दद्याद्दक्षिणां वा तदर्द्धकम्" ॥ इति । मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि– "आचार्यादनभिप्राप्तः प्राप्तश्चादत्तदक्षिणः । सततं जप्यमानोऽपि मन्त्रः सिद्धिं न गच्छति ॥ सर्वस्वं वा तदर्द्धं वा वित्तशाठ्यविवर्जितः । गुरवे दक्षिणां दत्त्वा ततो मन्त्रग्रहो मतः" ॥ इति । वायवीयसंहितायाम्—"मण्डपं गुरवे दद्याद्यागोपकरणैः सहे"ति ।

अन्यत्रापि– "तां वित्तशाठ्यं परिहृत्य दक्षिणां दत्त्वा तनुं स्वां च समर्पयेत् सुधीरि"ति । अन्यत्रापि –"कृतकृत्यस्तथा शिष्यः सर्वं तस्मै निवेदयेत् । यच्च यावच्च तद्भक्त्या गुरोराकृष्टचेतनः ॥ गोभूहिरण्यं विपुलं गृहक्षेत्रादिकं बहु । न चेदर्द्धं तदर्धं वा तद्दशांशमथापि वा ॥ अक्लेशादन्नवस्त्रादि दद्याद्वित्तानुसारतः" ॥ इति । तथा "कुम्भादिकं च सकलं गुरवे समर्प्ये"ति ।

अन्यत्रापि– "विभवानुरूपतोऽसौ दातव्या दक्षिणा च निजगुरवे । प्राणप्रदानकर्त्रे न च कार्यं वित्तशाठ्यममलधिया" ॥ इति । तत्र गुरोः कृत्यं तन्त्रान्तरोक्तं लिख्यते— "स्नानसन्ध्ये सदाचारं नित्यं काम्यं तथैव च । मन्त्रसिद्धिप्रकारांश्च शिष्यायाभिवदेद् गुरुः" ॥ इति । मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽन्यत्रापि– "अभिवन्द्य ततः शृणोतु सम्यक् समयान् भक्तिभराऽवनम्रमूर्त्तिः" ॥ इति । तत्र सदाचार उक्तः प्रयोगसारे – "देवस्थाने गुरुस्थाने श्मशाने वा चतुष्पथे । पादुकासनविण्मूत्रमैथुनानि परित्यजेत् ॥ देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताः । सिद्धिं सिद्धाधिवासांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत् ॥ प्रमत्तामन्त्यजां कन्यां पुष्पितां पतितस्तनीम् । विरूपां मुक्तकेशीं च कामार्त्तां न च निन्दयेत् ॥ कन्यायोनिं पशुक्रीडां दिग्वस्त्रां प्रकटस्तनीम् । नालोकयेत्परद्रव्यं परदारांश्च वर्ज्जयेत् ॥ धान्यगोगुरुदेवाग्निविद्याकोशनरान्प्रति । नैव प्रसारयेत्पादौ नैतानपि च लङ्घयेत् ॥ आलस्यमदसम्मोहशाठ्यपैशून्यविग्रहान् । असूयामात्मसम्मानं परनिन्दां च वर्ज्जयेत् ॥ लिङ्गिनं व्रतिनं विप्रं वेदवेदाङ्गसंहिताः । पुराणागमशास्त्राणि कल्पांश्चापि न दूषयेत् ॥ युगं मुसलमश्मानं दामचुल्लीमुलूखलम् । शूर्पसम्मार्जनीदण्डध्वजं वै

ततः प्रभृति कुर्वीत गुरोः प्रियमनन्यधीः ।
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्वा समग्रां प्रीतमानसः ॥११५॥
ब्राह्मणांस्तर्पयेत्पश्चाद्भक्ष्यभोज्यैः सदक्षिणैः ।
एषा क्रियावती दीक्षा प्रोक्ता सर्वसमृद्धिदा ॥११६॥

तूर्यमायुधम् ॥ कलशं चामरं छत्रं दर्पणं भूषणं तथा। भोगयोग्यानि चान्यानि यागद्रव्याणि यानि च ॥ महास्थानेषु वस्तूनि यानि वा देवतालये। दिव्योक्तानि पदार्थानि भूताविष्टानि यानि वै ॥ लङ्घयेज्जातु नैतानि नैतानि च पदा स्पृशेत्। या गोष्ठी लोकविद्विष्टा या च स्वैरविसर्पिणी ॥ परहिंसात्मिका या च न तामवतरेत् सदा। प्रतिग्रहं न गृह्णीयादात्मभोगविधित्सया ॥ देवतातिथिपूजार्थं यत्नतोऽप्यर्जयेद्धनम्। धारयेदार्जवं सत्यं सौशील्यं समतां धृतिम् ॥ क्षान्तिं दयामनास्थां च दिव्यां शक्तिं च सर्वदा। अत्रोक्तान्यं सदा ह्येतानैहिकामुष्मिकोचितान् ॥ आचारानादृते शान्ति दीक्षितः सोऽधिगच्छति" ॥ इति। तथा—"विभीतकार्ककारञ्जस्नुहीच्छायां न चाश्रयेत्। स्तम्भदीपमनुष्याणामन्येषां प्राणिनां तथा ॥ नखाग्रकेशनिष्टघूतं स्नानवस्त्रवटोदकम्। एतत्स्पर्शं त्यजेद्दूरं खरश्वाजरजस्तथा" ॥ इति मन्त्रतन्त्रप्रकाशे। सोमशम्भौ तु—"न निन्देत्कारण देवं न शास्त्रं तेन निर्मितम्। न गुरुं साधकं चैव लिङ्गच्छायां न लङ्घयेत् ॥ नाद्याल्लङ्घयेन्न निर्माल्यं न दद्याच्छिवदीक्षिते" ॥ इति।

षडन्वयमहारात्रेऽपि—"न लङ्घयेद्गुरोराज्ञामुत्तरं न वदेत्तथा। रात्रौ दिवा च तस्याज्ञां दासवत् परिपालयेत् ॥ असत्यमशुभं तद्वद् बहुवादं परित्यजेत्। अप्रियं च तथालस्यं कामक्रोधौ विशेषतः ॥ अप्रच्छन्नमुखो ब्रूयाद् गुरोरग्रे कदापि न। अभिमानं न कुर्वीत धनजात्याश्रमादिभिः ॥ गुरुद्रव्यं न भोक्तव्यं तेनादत्तं कदाचन। दत्तं प्रसादवद्ग्राह्यं लोभतो न कदाचन ॥ अद्वैतं देवपूजां च गुरोरग्रे परित्यजेत्। पादुकायोगपट्टादिगुरुचिह्नानि सादरम् ॥ न लङ्घयेत्स्पृशेन्नैव पादाभ्यां प्रणमेत्सदा। पर्यङ्कशयनं तद्वत्तथा पादप्रसारणम् ॥ अङ्गभङ्गं च लोलां च न कुर्याद्गुरुसन्निधौ। गमनागमने कुर्यात्प्रणम्य गुरुपादुकाम् ॥ विचार्य कार्यं कुर्वीत गुरुकार्यं प्रसादवान्। छायां न लङ्घयेत्तद्वन्न गच्छेत्पुरतो गुरोः ॥ पश्चात्पादेन निर्गच्छेत्प्रणम्य च गुरोर्गृहात्। गुरोरग्रे न कुर्वीत प्रभावं शिष्यसंग्रहम् ॥ अहङ्कारं न कुर्वीत नोल्वणं धारयेद्वपुः। प्रगुरोः सन्निधौ नैव स्वगुरुं प्रणमेद्बुधः ॥ नमस्काराय चोद्युक्तं गुरुर्दृष्ट्वा निवारयेत्" ॥ इति। तथा -"न नियोगं गुरोर्दद्याद्युष्मदा नैव भाषयेत्" ॥ इति ॥ ११४।

गुरोः प्रियं कुर्वीतेति। अनेन गुरुसन्तोषस्य मुख्यत्वमुक्तं भवति। तदुक्तं दशपटल्याम् —"शिष्येणापि प्रकर्त्तव्या शुश्रूषा च गुरोः सदा। शुश्रूषया विना विद्या न भवेत् सा फलप्रदा ॥ गुरौ तुष्टे शिवस्तुष्टः शिवे तुष्टे जगत्त्रयम्। गुरौ रुष्टे महेशानि ! नाहं त्राता त्वया सह ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरोः कोपं न कारयेत्" ॥ इति। **ऋत्विग्भ्य इति**। ब्रह्मादिभ्यः। तत्र प्रणीतामार्जनं कृत्वा ब्रह्मणे दक्षिणां दत्त्वा ब्रह्माणमुद्वास्य

अथ वर्णात्मिकां वक्ष्ये दीक्षामागमचोदिताम् ।
पुम्प्रकृत्यात्मका वर्णाः शरीरमपि तादृशम् ॥११७॥
यतस्तस्मात्तनौ न्यस्येद्वर्णान् शिष्यस्य देशिकः ।
तत्तत्स्थानयुतान्वर्णान्प्रतिलोमेन संहरेत् ॥११८॥
स्वाज्ञया देवताभावाद्विधिना देशिकोत्तमः ।
तदा विलीनतत्त्वोऽयं शिष्यो दिव्यतनुर्भवेत् ॥११९॥
परमात्मनि संयोज्य तच्चैतन्यं गुरूत्तमः ।
तस्मादुत्पाद्य तान्वर्णान्न्यस्येच्छिष्यतनौ पुनः ॥१२०॥
सृष्टिक्रमेण विधिवच्चैतन्यं च नियोजयेत् ।
जायते देवताभावः परानन्दमयः शिशोः ॥१२१॥

हुतचरुशेषं प्राशयेदिति ज्ञेयम् । तदुक्तं संहितायाम्—"प्रणीतामार्जनं कृत्वा दद्याच्च ब्रह्मदक्षिणाम् । स्वस्ववित्तानुसारेण लोभमोहविवर्जितः ॥ ततो ब्रह्माणमुद्वास्य ब्राह्मणान् भोजयेदथ । आशीर्वचोभिर्विदुषामेधमानः सुखीभवेत् ॥ हुतशेषं ततः प्राश्य कुक्कुटाण्डप्रमाणकम् । मन्त्रितं मन्त्रगायत्र्येति" । अन्यच्च—"त्र्यायुषं जमदग्नेति मन्त्रेण भस्म धारयेत् । पूर्णपात्रं पूर्य तोयैः सप्तकृत्वोऽभिमन्त्रितैः ॥ आत्मानमभिषिञ्चेत्कैः सदूर्वैस्तुलसोदलैः" ॥ इति ॥ ११५-११६ ।

क्रमप्राप्तां वर्णात्मिकां दीक्षामाह—**अथेति** ॥ ११७ ।

तत्तदिति । देशिकोत्तमस्तच्चैतन्यं शिष्यचैतन्यं परमात्मनि संयोज्य देवताभावात् स्वस्य देवतात्वात् । अत एव आज्ञासिद्धत्वात्स्वस्य, स्वाज्ञया विधिना प्रतिलोमेन वर्णस्थानोभयप्रातिलोम्येन । तत्तत्स्थानयुतान् वर्णान् संहरेत् । अग्रिमं स्थानं वर्णं च पूर्वस्मिन् स्थाने वर्णे च संहरेदित्यर्थः । गुरूत्तम इत्युत्तरेण सम्बध्यते । तस्मात् परमात्मनः ॥ ११८-१२० ।

विधिवदिति । पूर्वस्मात् स्थानाद् वर्णादग्रिमस्थानं वर्णं च । चैतन्यं चेति । चकारेण शिष्यतनावित्यनुषज्यते । तदुक्तमाचार्यैः—"अग्नीन्दुयोगविकृता लिपयो हि सृष्टास्ताभिर्विलोमपटिताभिरिदं शरीरम् । भूतात्मकं त्वगसृगादियुतं समस्तं संव्यापयेन्निशितधीर्विधिना यथावत् ॥ अन्त्यावूष्मस्वमून्वादिषु लिपिषु तांस्तांश्चतुर्वर्गवर्णेष्वेतान्न्यस्यम्पदस्तदृति तदपि परेषु स्वरेषु क्रमेण । संहृत्य स्थानयुक्तं क्षपितसकलदेहो ललाटस्थितान्तःप्राप्तिव्याप्तद्विसप्ताधिकभुवनतलो यातु मद्भावमेव ॥ मूलाधारात्स्फुरिततडिदाभाप्रभासूक्ष्मरूपोद्गच्छत्यामस्तकमणुतरा तेजसां मूलभूता । सौषुम्णाध्वावरणनिपुणा सा सवित्रानुविद्धा ध्याता सद्योऽमृतमथ रवेः स्त्रावयेत्सार्द्धसोमात् ॥ शिरसि निपतिताया बिन्दुधारासुधाया भवति लिपिमयी सा नाभिरङ्गं मुखाद्यम् । विरचयतु

एषा वर्णमयी दीक्षा प्रोक्ता संवित्प्रदायिनी ।
ततः कलावती दीक्षा यथावदभिधीयते ॥१२२॥
निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च भूतानां शक्तयो यतः ।
तस्माद्भूतमये देहे ध्यात्वा तां वेधयेच्छिशोः ॥१२३॥
निवृत्तिर्जानुपर्यन्तन्तलादारभ्य संस्थिता ।
जानुनोर्नाभिपर्यन्तं प्रतिष्ठा व्याप्य तिष्ठति ॥१२४॥
नाभेः कण्ठावधि व्याप्ता विद्या शान्तिस्ततः परम् ।
कण्ठाल्ललाटपर्यन्तं व्याप्ता तस्माच्छिखावधि ॥१२५॥
शान्त्यतीता कला ज्ञेया कलाव्याप्तिरितीरिता ।
संहारक्रमयोगेन स्थानात्स्थानान्तरे गुरुः ॥१२६॥
संयोज्य वेधयेद्विद्वानाज्ञया ताः शिवावधि ।
इयं प्रोक्ता कलादीक्षा दिव्यभावप्रदायिनी ॥१२७॥
ततो वेधमयीं वक्ष्ये दीक्षां संसारमोचिनीम् ।
ध्यायेच्छिशुतनोर्मध्ये मूलाधारे चतुर्दले ॥१२८॥
त्रिकोणमध्ये विमले तेजस्त्रयविजृम्भिते ।
वलयत्रयसंयुक्तां तडित्कोटिसमप्रभाम् ॥१२९॥

समस्तं पातितान्तश्च तेजस्यनलदवधृतास्योद्दीपयेदात्मतेजः॥ संहृत्य चोत्पाद्य शरीरमेवं तेजोमयं व्याप्तसमस्तलोकम् । सङ्कल्प्य शक्त्यात्मकमात्मरूपं तच्चिह्नमात्मन्यपि सन्दधीत'' ॥ इति ॥ १२१ ।

कलावतीदीक्षाक्रममाह—**तत इति** । ध्यात्वेत्यत्र यद्ध्यानमुद्दिष्टं तन्निवृत्तिरित्यादि ईरितेत्यन्तेनोक्तम् ॥ १२२-१२३ ।

तलात् पादतलात् । जानुनोर्नाभेः कण्ठात्तस्माल्ललाटादारभ्येति सम्बन्धः । स्थानात् स्थानान्तरे ताः संयोज्य संहारक्रमयोगेन शिशोर्देहे वेधयेदिति सम्बन्धः । पूर्ववदेव स्वस्वकारणे । शिवावधि शिवपर्यन्तम्, शिवात्सृष्टिमार्गेणोत्पत्तिरनुक्तापि पूर्ववदेवानुसन्धेया ॥ १२४-१२७ ।

वेधमयीं दीक्षामाह— **तत इति ।** तनोर्मध्ये मूलाधारे त्रिकोणमध्ये व्यधिकरण्यः सप्तम्यः । शिष्यतनोर्मध्ये चतुर्दले मूलाधारत्रिकोणमध्ये । एवम्भूतां शक्तिं ध्यायेदिति सम्बन्धः । कीदृशीं शक्तिम् ? वलयत्रयसंयुक्ताम् । अत्र यद्यपि शक्तेरपरिमितानि वलयानि, तथापि वेदत्रय्यादेः प्रधानतमसृष्टेर्वलयत्रयादुत्पत्तेस्तदुक्तिः ॥ १२८-१२९ ।

शिवशक्तिमयीं देवीं चेतनामात्रविग्रहाम् ।
सूक्ष्मां सूक्ष्मतरां शक्तिं भित्वा षट्चक्रमञ्जसा ॥१३०॥
गच्छन्तीं मध्यमार्गेण दिव्यां परशिवावधि ।
बादिसान्तदलस्थार्णान्संहरेत् कमलासने ॥१३१॥
तं षट्पत्रमये पद्मे बादिलान्ताक्षरान्विते ।
स्वाधिष्ठाने समायोज्य वेधयेदाज्ञया गुरुः ॥१३२॥
तान्वर्णान्संहरेद्विष्णौ तं पुनर्नाभिपङ्कजे ।
दशपत्रे डादिफान्तवर्णाढ्ये योजयेद्गुरुः ॥१३३॥
तान्वर्णान्संहरेद्रुद्रे तं पुनर्हृदयाम्बुजे ।
कादिठान्तार्कपत्राढ्ये योजयित्वेश्वरे गुरुः ॥१३४॥
तान्वर्णान्संहरेदस्मिंस्तं भूयः कण्ठपङ्कजे ।
स्वराढ्ये षोडशदले योजयित्वा स्वरान्पुनः ॥१३५॥
सदाशिवे तान्संहृत्य तं पुनर्भ्रूसरोरुहे ।
द्विपत्रे हक्षलसिते योजयित्वा ततो गुरुः ॥१३६॥

पुनः कीदृशीम् ? षट्चक्रं भित्त्वा मध्यमार्गेण सुषुम्णामार्गेण परशिवावधि गच्छन्तीम् । षट्चक्राणि तु मूलाधार-स्वाधिष्ठान-मणिपूराऽऽज्ञाऽनाहत-विशुद्धाख्यानि ॥ १३० ।

कमलासने ब्रह्मणि । आधाराधिष्ठातृदेवतायाम् । एवं विष्ण्वादयः स्वाधिष्ठानाद्यधिष्ठातृदेवा ज्ञेयाः ॥ १३१ ।

तं ब्रह्माणम् ॥ १३२ ।

तान्वर्णान् डादिफान्तान् । तं रुद्रम् । अर्कपत्राढ्ये द्वादशदले नाभिपङ्कजे मणिपूरके योजयेत् । ततो वेधयेदित्यनुषङ्गः ॥ १३३ ।

तान्वर्णान् डादिफान्तान् । तं रुद्रम् । अर्कपत्राढ्ये द्वादशपत्राढ्ये । हृदयाम्बुजेऽनाहते । योजयित्वा वेधयेदित्यनुषङ्गः । गुरुस्तान्वर्णान् कादिठान्तान् । ईश्वरे संहरेदित्यन्वयः ॥ १३४ ।

भूयोऽनन्तरम् । तमीश्वरमस्मिन् कण्ठपङ्कजे विशुद्धौ योजयित्वा वेधयेदित्यनुषङ्गः ॥ १३५ ।

तान् स्वरान् । सदाशिवे संहृत्येत्यन्वयः । तं सदाशिवम् । भ्रूसरोरुहे आज्ञायाम् । योजयित्वा वेधयेदित्यनुषङ्गः । अग्रे नियोजयेदित्यादेर्वेधयेदित्यर्थः ॥१३६।

तदर्णौ संहरेद्बिन्दौ कलायां तं नियोजयेत् ।
तां नादेऽनन्तरं नादं नादान्ते योजयेद्गुरुः ।।१३७।
तमुन्मन्यां समायोज्य विधुवक्त्रान्तरे च ताम् ।
तां पुनर्गुरुवक्त्रे तु योजयेद्देशिकोत्तमः ।।१३८।
सहैवमात्मना शक्तिं वेधयेत्परमेश्वरे ।
गुर्वाज्ञया छिन्नपाशस्तदा शिष्यः पतेद्भुवि ।।१३९।
संजातदिव्यबोधोऽसौ सर्वं विन्दति तत्क्षणात् ।
साक्षाच्छिवो भवत्येष नात्र कार्या विचारणा ।।१४०।
एषा वेधमयी दीक्षा सर्वसंवित्प्रदायिनी ।
क्रमाच्चतुर्विधा दीक्षा तन्त्रेऽस्मिन्सम्यगीरिता ।।१४१ ।

तदर्णौ हक्षौ । बिन्दौ शिवे, "बिन्दुः शिवात्मकः" इत्युक्तेः । तं शिवम् । कलादीनि भ्रूमध्यादुपर्युपरि तानि षट्चक्राणि । अत एव सहस्रारस्य द्वादशान्तता ।। १३७-१३८ ।

एवं पूर्वोक्तक्रमेण । आत्मना शिष्यजीवात्मना । शक्तिं कुण्डलिनीम् । परमेश्वरे शिवे । वेधयेदिति सम्बन्धः, शक्तिं विना वेधस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । अत एवादौ मूलाधारे शक्तिं ध्यायेदित्युक्तिः । ततश्च स्वाधिष्ठानादावपि शक्त्यैव वेध इति ज्ञेयम् । छिन्नपाशः पाशत्रयविमुक्त इत्यर्थः । यत्प्रयोगसारे—"पाशस्तु सत्सु वाऽसत्सु कर्मस्वास्था समीरिता । त्रिविधः स तु विज्ञेयः पाशो बन्धैकसाधनः ।। प्रथमः सहजः पाशस्तथा चागन्तुकः परः । प्रासङ्गिकस्तृतीयः स्यादिति पाशत्रयं स्मृतम्" ।। इति । यथा ग्रन्थकृत्परमगुरुसोमानन्दाचार्यकृतवेधेन ग्रन्थकृद्गुरव उत्पलाचार्याः शिवात्मानो जाताः । ग्रन्थकृद्गुरुपङ्क्तिस्तु तृतीयश्लोकव्याख्याने दर्शिता । तथा चन्द्रेश्वराचार्य-कृतवेधेन शिवस्वामी शिवत्वं जातः । तथा च श्रीकण्ठाचार्या ऊचुः—"कालज्ञानं तथा कालवञ्चनान्यतनौ तथा । प्रवेशो वेध इत्यादि प्रसन्ने लभ्यते शिवे" ।। इति ।।१३९-१४०।

उपसंहरति—**क्रमादिति ।** षडन्वयमहारत्ने इयमाणवी दीक्षा दशविधेत्युक्तम् । तद्यथा—"आणवी बहुधा दीक्षा शाक्तेयी शाम्भवी पुनः । एकधैवेति विद्वद्भिः पठ्यते शास्त्रकोविदैः ।। आणवी बहुधेत्युक्ता तद्भेदश्चाधुनोच्यते । स्मार्त्ता मानसिकी यौगी चाक्षुषी स्पार्शनी तथा ।। वाचिकी मान्त्रिकी हौत्री शास्त्री चैत्याभिषेचिकी ।। विदेशस्थं गुरुः स्मृत्वा शिष्यं पाशत्रयं क्रमात् । विश्लेष्य लययोगाङ्गविधानेन परे शिवे ।। सम्यग्योजनरूपैषा स्मार्त्ती दीक्षेति कथ्यते । स्वसन्निधौ समासीनमालोक्य मनसा शुचिः ।। मलत्रयादुपायैर्या मोचिकी सा तु मानसी । योगोक्तक्रमतो योगी शिष्यदेहे

अथात्र होमद्रव्याणां प्रमाणमभिधीयते ।
कर्षमात्रं घृतं होमे शुक्तिमात्रं पयः स्मृतम् ॥१४२॥
उक्तानि पञ्चगव्यानि तत्समानि मनीषिभिः ।
तत्समं मधुदुग्धान्नमक्षमात्रमुदाहृतम् ॥१४३॥
दधि प्रसृतिमात्रं स्याल्लाजाः स्युर्मुष्टिसम्मिताः ।
पृथुकास्तत्प्रमाणाः स्युः सक्तवोऽपि तथोदिताः ॥१४४॥
गुडं पलार्द्धमानं स्याच्छर्करापि तथा मता ।
ग्रासार्द्धं चरुमानं स्यादिक्षुः पर्वावधिर्मतः ॥१४५॥
एकैकं पत्रपुष्पाणि तथाऽपूपानि कल्पयेत् ।
कदलीफलनारङ्गफलान्येकैकशो विदुः ॥१४६॥

प्रविशयतु ॥ गृहीत्वा तस्य चात्मानं स्वात्मना योजितात्मिका । योगदीक्षेति सा प्रोक्ता मलत्रयविनाशिनी ॥ शिवोऽहमिति निश्चित्य वीक्षणं करुणार्द्रया । दृशा सा चाक्षुषी दीक्षा सर्वपापप्रणाशिनी ॥ स्वयं परशिवो भूत्वा निःसन्दिग्धमना गुरुः । शिवहस्तेन शिष्यस्य समन्त्रं मूर्ध्नि संस्पृशेत् ॥ स्पर्शदीक्षेति सा प्रोक्ता शिवाभिव्यक्तिकारिणी" ॥ इति । शिवहस्तलक्षणं सोमशम्भौ —'गन्धैर्मण्डलकं स्वीये विदध्याद्दक्षिणे करे । विधिना चार्चयेद्देवमित्थं स्याच्छिवहस्तकम्"॥ इति । 'गुरुवक्त्रं निजवक्त्रं विभाव्य गुरुरादरात् । गुरुवक्त्रप्रयोगेण दिव्यं मन्त्रादिकं शिशौ ॥ मुद्रान्यासादिभिः सार्द्धं दद्यात्सेयं हि वाचिकी । दीक्षा परा तया मन्त्रन्याससंयुक्तविग्रहः ॥ स्वयं मन्त्रतनुर्भूत्वा सचक्रं मन्त्रमादरात् । दद्याच्छिष्याय सा दीक्षा मान्त्री मलविघातिनी ॥ कुण्डे वा स्थण्डिले वाऽपि निःक्षिप्याग्नि विधानतः । लययोगक्रमेणैव प्रत्यध्वानं यथाक्रमम् ॥ मन्त्रवर्णकलातत्त्वपदविष्टयमेव च । शुद्धयर्थं होमरूपैषा हौत्री दीक्षा समीरिता ॥ योग्यशिष्याय भक्ताय शुश्रूषार्चापराय च । सार्द्धं शास्त्रपदा त्रय्या शास्त्री दीक्षेति सोच्यते ॥ शिवं च शिवपत्नीं च कुम्भे सम्पूज्य सादरम् । शिवकुम्भाभिषेकात्सा दीक्षा स्यादाभिषेचिकी" ॥ इति ॥ १४१ ।

कर्षमात्रमिति । कर्षलक्षणं प्रागुक्तम् । तलस्याप्येतदेव प्रमाणमिति ज्ञेयम् । शुक्तिमात्रमिति । कर्षद्वयं शुक्तिः ॥ १४२ ।

अक्षमात्रं कर्षमात्रम् ॥ १४३ ।

प्रसृतिमात्रं पलद्वयमात्रम् । मुष्टिसम्मिताः पलसम्मिताः । पृथुकाः चिपिटकाः ॥ १४४ ।

पलार्द्धमानं कर्षद्वयम् । ग्रासार्द्धम् अशीतिरक्तिकामितम् । तदुक्तम् 'गुञ्जाभिर्दशभिर्माषः शाणो माषचतुष्टयम् । द्वौ शाणौ घटकः कालो बदरं द्रक्षणश्चयः ॥ तौ द्वौ

मातुलिङ्गं चतुःखण्डं पनसं दशधा कृतम् ।
अष्टधा नारिकेलानि खण्डे तानि विदुर्बुधाः ॥१४७॥
त्रिधा कृतं फलं बिल्वं कपित्थं खण्डितं त्रिधा ।
उर्वारुकफलं होमे चोदितं खण्डितं त्रिधा ॥१४८॥
फलान्यन्यानि खण्डानि समिधः स्युर्दशाङ्गुलाः ।
दूर्वात्रयं समुद्दिष्टं गुडूची चतुरङ्गुला ॥१४९॥
व्रीहयो मुष्टिमात्राः स्युर्मुद्गमाषयवा अपि ।
तण्डुलाः स्युस्तदर्द्धांशाः कोद्रवा मुष्टिसम्मिताः ॥१५०॥
गोधूमरक्तकमला विहिता मुष्टिमानतः ।
तिलाश्चुलुकमात्राः स्युः सर्षपास्तत्प्रमाणकाः ॥१५२॥
शुक्तिप्रमाणं लवणं मरीचान्येकविंशतिः ।
पुरुर्बदरमानः स्याद्रामठं तत्समं स्मृतम् ॥१५२॥
चन्दनागुरु-कर्पूर-कस्तूरी-कुङ्कुमानि च ।
तिन्तिडीबीजमानानि समुद्दिष्टानि देशिकैः ॥१५३॥

पाणितलं कर्षस्सुवर्णं कवलग्रहः । पिचुर्विडालपदकं तिन्दुकोऽक्षश्च तद्द्वयम् । शुक्ति-रष्टमिका ते द्वे पलं बिल्वचतुर्थिका । मुष्टिमात्रं प्रकुञ्चोऽथ द्वे पले प्रसृति-स्तथा" ॥ इति ॥ १४५-१४६ ।

मातुलिङ्गं बीजपूरम् ॥ १४७ ।

उर्वारुकं कर्क्कटी ॥ १४८ ।

समिध इति । तत्र विशेषः—"विशीर्णा द्विदला ह्रस्वा वक्रा स्थूला कृशा द्विधा । कृमिदंष्टाश्च दीर्घाश्च वित्वचः परिकीर्त्तिताः ॥ विशीर्णाऽऽयुःक्षयं कुर्याद्द्विदला व्याधिसम्भवम् । ह्रस्वायां मृत्युमाप्नोति वक्रा विघ्नकरी तथा ॥ स्थूलाभिर्हरते लक्ष्मीं कृशायां याजकक्षयः । द्विधायां नेत्ररोगाः स्युः कीटदंष्टाऽर्थनाशिनी ॥ द्वेषं प्रकुर्वते दीर्घा प्राणघ्न्यो निस्त्वचः स्मृताः । सक्षीरा नाधिका न्यूनाः समिधः सर्वकामदाः ॥ आर्द्रत्वचं समच्छेदां तर्जन्यङ्गुलिवर्त्तुलाम् । ईदृशीं होमयेत्प्राज्ञः प्राप्नोति विपुलां श्रियम् ॥ श्रौते स्मार्ते च तन्त्रोक्ते समिधः परिकीर्त्तिताः" ॥ इति । विशेषान्तरं प्रयोगसारे—"श्लेष्मातकं पिशाचतरुं त्यक्त्वाऽन्येभ्यः समाहरेत् समिधः" इति ॥ १४९ ।

मुष्टिमात्राः पलसम्मिताः । तदर्द्धांशाः कर्षद्वयमिताः ॥ १५० ।

चुलुकमात्राः कर्षमात्राः, पाणितलशब्देन चुलुकग्रहणात् ॥ १५१ ।

शुक्तिः कर्षद्वयम् । पुरुर्गुग्गुलुः । बदरमानम् अशीतिगुञ्जामितम् । रामठं

वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत्समिद्धोमेषु देशिकः ।
शयानमाज्यहोमेषु निषण्णं शेषवस्तुषु ॥१५४॥
सधूमोऽग्निः शिरो ज्ञेयं निर्धूमश्चक्षुरेव हि ।
ज्वलत् कृष्णो भवेत्कर्णः काष्ठमग्रे मनस्तथा ॥१५५॥
प्रज्वलोऽग्निस्तथा जिह्वा एतदेवाग्निलक्षणम् ।
आस्यान्तर्जुहुयादग्नेर्विपश्चित्सर्वकर्मसु ॥१५६॥
कर्णे होमे भवेद्व्याधिर्नेत्रेऽन्धत्वमुदीरितम् ।
नासिकायां मनःपीडा मस्तके धनसंक्षयः ॥१५७॥
स्वर्णसिन्दूरबालार्ककुङ्कुमक्षौद्रसन्निभः ।
सुवर्णरेतसो वर्णः शोभनः परिकीर्त्तितः ॥१५८॥

हिङ्गुः । शैवागमे तु—"खण्डत्रयं तु मूलानां सूक्ष्माणि पञ्च होमयेत् । कन्दानामष्टमं भागं लतानामङ्गुलद्वयम्" ॥ इति ॥ १५२-१५३ ।

स्थितम् उत्थितम् ॥ १५४-१५५ ।

आस्यान्तरिति । आस्यादीनां लक्षणमुक्तमन्यत्र—"सधूमोऽग्निः शिरो ज्ञेयो निर्धूमश्चक्षुरेव च । ज्वलत्कृशो भवेत्कर्णः काष्ठलग्नश्च नासिका ॥ अग्निर्लालायते यत्र शुद्धस्फटिकसन्निभः । तन्मुखं तत्र विज्ञेयं चतुरङ्गुलमानतः" ॥ इति । गुरुप्रोक्ते वनदुर्गाकल्पे तु—"सर्वकार्यप्रसिद्ध्यर्थं जिह्वायां तत्र होमयेत् । चक्षुः कर्णादिकं ज्ञात्वा होमयेद्देशिकोत्तमः ॥ अग्निकर्णे हुतं यत्तु कुर्य्याच्चेद्व्याधितो भयम् । नासिकायां महद्दुःखं चक्षुषोर्नाशनं भवेत् ॥ केशे दारिद्र्यदं प्रोक्तं तस्माज्जिह्वासु होमयेत् । यत्र काष्ठं तत्र श्रोत्रे यत्र धूमस्तु नासिके ॥ यत्राल्पज्वलनं नेत्रं यत्र भस्म तु तच्छिरः । यत्र प्रज्वलितो वह्निस्तत्र जिह्वा प्रकीर्त्तिता" ॥ इति । विपश्चिदिति । अनेनैतदुक्तं भवति—शत्रुनाशकहोमे एतदङ्गेषु हवनात्तदङ्गक्षयो भवति । यदाहुः—"वह्नेः शिरसि नासायां श्रोत्रे चक्षुषि वा तथा । जुहुयाच्चेत्तदा क्षिप्रं तदङ्गानि विनाशयेत्" ॥ इति ॥ १५६-१५७ ।

क्षौद्रं मधु । स्वर्णकुङ्कुमक्षौद्रसन्निभो वर्णः शोभन इति । आकृष्टाविति ज्ञेयम् । यदाहुः श्रीमतङ्गपारमेश्वरे—"दिव्यानामप्यदिव्यानामाकृष्टाविष्यते सदा । ध्मातश्चामीकरप्रख्यो हरितालनिभश्चयः ॥ हरिद्रा कुनटीवर्णो रोचनाभश्च शस्यते" ॥ इति । सिन्दूरबालार्क इति, जयार्थ इति ज्ञेयम् । "पद्मरागद्युतिः श्रेष्ठो लाक्षारससमोऽपि वा । बालार्कवर्णो हुतभुग् जयार्थं शस्यते बुधैः" ॥ इति । अन्यकर्मणि तु तत्रैव—'इन्द्रगोपकसङ्काशः शोणिताभोऽथ पावकः । शक्रचापनिभः शस्तः कुङ्कुमाम्बुनिभस्तथा ॥ रक्तानां पुष्पजातीनां तुल्यो वर्णः प्रशस्यते" ॥ इति ॥ १५८ ।

भेरीवारिदहस्तीन्द्रध्वनिर्वह्ने शुभावहः ।
नागचम्पकपुन्नागपाटला यूथिकानिभः ॥१५९।
पद्मेन्दीवरकह्लारसर्पिर्गुग्गुलुसन्निभः ।
पावकस्य शुभो गन्ध इत्युक्तं तन्त्रवेदिभिः ॥१६०।
प्रदक्षिणास्त्यक्तकम्पाश्छत्राभाः शिखिनः शिखाः ।
शुभदा यजमानस्य राज्यस्यापि विशेषतः ॥१६१।
कुन्देन्दुधवलो धूमो वह्नेः प्रोक्तः शुभावहः ।
कृष्णः कृष्णगतेर्वर्णो यजमानं विनाशयेत् ॥१६२।
श्वेतो राष्ट्रं निहन्त्याशु वायसस्वरसन्निभः ।
खरस्वरसमो वह्नेर्ध्वनिः सर्वविनाशकृत् ॥१६३।
पूतिगन्धो हुतभुजो होतुर्दुःखप्रदो भवेत् ।
छिन्नावर्ता शिखा कुर्यान्मृत्युं धनपरिक्षयम् ॥१६४।
शुकपक्षनिभो धूमः पारावतसमप्रभः ।
हानिं तुरगजातीनां गवां च कुरुतेऽचिरात् ॥१६५।

भेरीत्याद्युपलक्षणम् । "जीमूतवल्लकीशङ्खमृदङ्गध्वनितुल्यकः । शब्दोऽग्नेः सिद्धये होतुरतोऽन्योऽसिद्धिदः स्मृतः" ।। इति । नागेत्याद्युपलक्षकम्, "सुगन्धद्रव्यगन्धोऽग्निर्घृतगन्धश्च शोभनः" इत्युक्तेः । पद्मगन्ध आयुषे । इन्दीवरादिगन्धः सौभाग्ये । तदुक्तम् —"नीलोत्पलसमो गन्धः सौभाग्ये शस्यतेऽञ्जसा । आयुषे पद्मगन्धः स्याद्बिल्वगन्धश्च सुव्रते" ।। इति । विशेषोऽपि—"उग्रगन्धोऽभिचारेऽत्र प्रशस्तः सर्वदाऽनलः" इति । छत्राभ इत्युपलक्षणम्, "छत्राकारभुजः श्रेष्ठो ध्वजचामरसन्निभः" इत्युक्तेः । कृष्णो यजमानम्, श्वेतो राष्ट्रं निहन्तीति यत्र कर्मणि रक्तपीतादिवर्णो विहितस्तत्रेति ज्ञेयम्, न तु सामान्यतः । यदाहुः—"ज्ञात्वा कर्मानुरूपां तां तस्य तस्यानुकूलताम् । कर्मणः सततं ग्राह्यस्त्याज्यो वा तद्विलोमतः" ।। इति । विशेषस्तत्रैव—"मारणोद्घाटनोत्सादकर्मण्यस्मिन् सुशोभनः । कृष्णानां पुष्पजातीनां वर्णो वह्निरिहेष्यते ।। शङ्खस्फटिककुन्देन्दुवर्णेभ्योऽपि सितः शुभः । शान्तिके पौष्टिके वापि विहितः सर्वदानलः" ।। इति । त्याज्यं कृष्णत्वमपि तेनैवोक्तम्—"षट्पदाञ्जननिस्त्रिंशतुल्यो वर्णो न सिद्धिदः" ।। इति । अन्योऽपि विशेषः—"मार्जाराक्षिनिभो ग्राह्यः शुकपिच्छाभ एव च। मयूरकण्ठसदृशश्चित्रपारावतप्रभः" ।। इति ।। १५९-१६३ ।

पूतिगन्धो दुर्गन्धः। मृत्युमित्यादि यथाक्रमम् । एवंविध इत्यनेनैतदुक्तं भवति—"वृषकुञ्जरयानेन तुल्योऽग्निः पुष्टिदः सदा । विमानानां वितानानां प्रासादानां

एवंविधेषु दोषेषु प्रायश्चित्ताय देशिकः ।
मूलेनाज्येन जुहुयात्पञ्चविंशतिमाहुतीः ॥१६६॥

॥ इति शारदातिलके पञ्चमः पटलः ॥

चयो भवेत् ॥ आकारेणाथ हंसानां मयूराणां च शस्यते । सिंहाकृतिः सदा वह्निः सद्यः सिद्धिकरः स्मृतः ॥ शेषाणां दंष्ट्रिणां रूपं न शस्तं होमकर्मणि । खरोष्ट्रमहिषादीनां रूपमत्र न सिद्धये ॥ स्निग्धः प्रदक्षिणावर्त्तः सुशब्दश्चापि यो भवेत् । वेद्यः सोऽर्थप्रसिद्ध्यर्थमन्यथा विघ्नकारकः ॥ रुक्षश्चटचटाशब्दो ह्यपसव्यगतिः सदा । उल्लिखेद्वसुधां यश्च यश्चाधः शिख एव च ॥ नेष्यतेऽसौ मुनिश्रेष्ठ ! शास्त्रेऽस्मिन् परमेश्वरि" ॥ इति । पञ्चविंशतिमिति । दोषद्वयदर्शने वा—"प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तते" इति न्यायात् । तावत्कृत्वः पञ्चविंशतिराहुतयो होतव्या इति ॥ १६४-१६६ ।

॥ इति शारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां
पदार्थादर्शाभिख्यायां
पञ्चमः पटलः ॥

अथ षष्ठः पटलः

अथ वर्णतनुं वक्ष्ये विश्वबोधविधायिनीम् ।
यस्यामनुपलब्धायां सर्वमेतज्जगज्जडम् ।। १ ।
ऋषिर्ब्रह्मा समुद्दिष्टो गायत्रं छन्द ईरितम् ।
सरस्वती समाख्याता देवता देशिकोत्तमैः ।। २ ।
अक्लीबह्रस्वदीर्घान्तर्गतैः षड्वर्गकैः क्रमात् ।
षडङ्गानि विधेयानि देशिकैर्जातिसंयुतम् ।। ३ ।

अथ दीक्षाकथनानन्तरं मन्त्रा वक्तव्याः, अतस्तेषां प्रकृतिभूतां मातृकां वक्तुं प्रतिजानीते —**अथेति** । वर्णतनुं मातृकाम्, विश्वेषां सर्वेषां बोधानां ज्ञानशक्तिप्रसरात्मकानां तदुत्पादकानां वैखरी-मध्यमा-पश्यन्ती-परारूपाणां विधायिनी उन्मीलिनी शक्तिस्तामित्यर्थः ।। १ ।

समुद्दिष्ट इत्यनेन विधिपदयोगः, समाख्यातेत्यनेन मातृकापदप्रयोगः । पद्मपादाचार्यसम्मतमेतत् । देशिकोत्तमैरित्यनेन बीजशक्ती अपि वक्तव्ये इति सूचितम्, तत्र केचिद्धलो बीजानि स्वराः शक्तयः । तदुक्तं दक्षिणामूर्तिसंहितायाम् —"हलो बीजानि शक्तयः । स्वरास्तु परमेशानी"ति । एत एव बीजशक्ती प्रपञ्चयागव्यतिरिक्तभूतलिप्यन्तसर्वमातृकामन्त्राणामिति ज्ञेयम् । अन्यत्रान्ये बीजशक्ती उक्ते । यदाहुः—"बीजमस्य स्मृतं घोषः शक्तिर्जीवः प्रकीर्त्तितः" इति । अन्यत्रान्ये यदाहुः —"अकारं बिन्दुसहितं बीजमस्य प्रकीर्त्तितम् । द्विबिन्दुसहितोऽकारः शक्तिरित्यभिधीयते" ।। इति । विनियोगस्तु -मातृकामन्त्रजपकाले जपे विनियोग इति । अन्यमन्त्राङ्गत्वेन न्यासेऽनुष्ठीयमानामुकमन्त्राङ्गत्वेन न्यासे विनियोग इति ज्ञेयम् ।। २ ।

अक्लीबेति । क्लीबा नपुंसकाः ऋॠऌॡ तद्रहिता अक्लीबा ये ह्रस्वदीर्घाः अइउएओअं एते ह्रस्वाः परे षड्दीर्घास्तदन्तर्गतैस्तन्मध्यस्थैः षट् च ते वर्गाश्च । बहुवचनमाद्यर्थं कादयः कचटतपयास्तैः क्रमाद्धृदयादिजातियुक्तानि "हृदयाय नमः" इत्यादियुक्तानि । प्रयोगस्तु—"अं कं खं गं घं ङं आं हृदयाय नमः" इत्यादिः । देशिकैरिति । अनेनैतदुक्तं भवति—नपुंसकचतुष्टयेन करशुद्धिं विधाय अङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु न्यसेदङ्गैरित्युक्तम् । 'अं कं खं गं घं ङं आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः" इत्यादिकरतलकरपृष्ठान्तं षडङ्गानि विन्यस्य ततो दक्षवामकरतलयोस्तत्पृष्ठयोः करयोः दक्षिणकनिष्ठादिवामाङ्गुष्ठान्तमङ्गुलीषु षोडश स्वरान् विन्यस्य वामतर्जनीमारभ्य दक्षतर्जन्यन्तम् एकैकस्यां पर्वस्वग्रे च चतुरो वर्णान् इति क्रमेण कादिसान्तान्विन्यस्य अङ्गुष्ठयोर्हलौ सर्वाङ्गेषु क्षकारं न्यसेदिति करस्य मातृकान्यासो ज्ञेयः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । यत्प्रयोगसारे—

पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तमुखदोःपन्मध्यवक्षःस्थला
भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम् ।
मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च हस्ताम्बुजै-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये ॥ ४ ।

"तलपृष्ठयोस्तद्व्याप्त्या षडादौ विन्यसेत्ततः। कनिष्ठाङ्गुलिमारभ्य दक्षिणास्वङ्गुलीषु च॥ वामाङ्गुष्ठान्तकं न्यस्य ततश्च व्यञ्जनान्यपि। वामतर्जनीमारभ्य चतुष्टय-चतुष्टयम्॥ यथाङ्गुलिक्रमेणैव यावद्दक्षिणतर्ज्जनी। न्यसेदङ्गुष्ठयोः शेषे करन्यासः समीरितः"॥ इति॥ ३।

पञ्चाशदिति। विभक्तत्वं वक्ष्यमाणन्यासस्थानकथनेनैव स्फुटीभविष्यति। मुद्रा ज्ञानमुद्रा। अङ्गुष्ठतर्जनीयोगरूपा पार्श्वाभिमुखी। यदाहुः—"श्लिष्टाग्रेऽङ्गुष्ठतर्जन्यौ प्रसार्यान्याः प्रयोजयेत्। पार्श्वस्याभिमुखी सेयं ज्ञानमुद्रा प्रकीर्त्तिता"॥ इति। विद्यां पुस्तकं तन्मुद्रेत्यर्थः। "वाममुष्टिः स्वाभिमुखी बद्धा पुस्तकमुद्रिका"॥ इति। विशदप्रभां शुभ्रवर्णाम्। इदं वस्त्राङ्गरागमाल्यानामुपलक्षकम्। एवमग्रेऽपि सर्वत्र वर्णवाचकेषु द्रष्टव्यम्। ऊर्ध्वादि आद्ये दक्षे परे वामे इत्यायुधध्यानम्। अत्र ध्यानानन्तरमायुधमुद्राः प्रदर्शयेत्। एवमग्रेऽपि सरस्वतीमन्त्रान्तं ज्ञेयम्। प्रत्यक्षरं ध्यानं तन्त्रान्तरोक्तं यथा— "चामीकरनिभः शूलगदाराजद्भुजाष्टकः। चतुरास्योऽतिकायः स्यादकारः कूर्मवाहनः॥ पाशाङ्कुशकरा श्वेता पद्मसंस्थेभवाहना। षष्ट्यर्द्धयोजनमिता स्यादा मौक्तिकभूषणा॥ पीतं कराब्जकुलिशं परशुं वैरिनाशनम्। द्व्येकयोजनमानं स्यादिकारं कच्छपस्थितम्॥ दशयोजनदीर्घार्धनाहाऽसौ हंसवाहना। ई स्यात् पुष्टिप्रदा श्वेता मौक्तिकाढ्या सितानना॥ गदाङ्कुशकरं काकवाहनं कृष्णभूषणम्। योजनद्विसहस्राणां मानमुद्वय-मक्षरम्॥ पाशशक्तिभुजं रक्तं वह्निबिम्बस्थितोष्ट्रगम्। उक्तप्रमाणं कालघ्नमृकृवर्णद्वयं भवेत्॥ चतुरस्राब्जहंसस्थं पुष्परागसमप्रभम्। पाशवज्रकरं रौद्रं लृयुगं स्यान्निरोधनम्॥ गदाफलारिपद्माढ्यकरं हरविभूषणम्। चक्रवाकस्थितं श्याममेकारं तु महद्भवेत्॥ नवकुन्दनिभा शूलवज्रवाहा द्विपस्थिता। कोटियोजनमाना स्यादैमूर्त्तिः कविताकरी॥ चिन्मयं सर्वगं शान्तं द्विसहस्रकरोज्ज्वलम्। पीतं गोवृषसंस्थं स्यादोरूपं स्त्रीनरा-त्मकम्॥ तप्तहेमनिभा पाशवज्रबाहुर्विभूतिदा। योजनानां सहस्रेण स्यादौवर्णामि-तौजसा॥ नवकुङ्कुमसंस्थानः पद्मस्थो रक्तभूषणः। चतुर्भुजः स्यादंवर्णः श्रीकरो रिपु-नाशकः॥ वज्रशूलकरं क्षुद्रफलदं खरवाहनम्। सहस्रयोजनमितं स्वरान्तं द्विभुजं स्मरेत्॥ भूबिम्बगजसंस्थः स्यान्नवकुङ्कुमसन्निभः। शूलवज्रकरः कार्णः सहस्रद्वय-योजनः। पाशतोमरहस्तः खो मेषसंस्थो निरोधनः। योजनानां सहस्रेण मितः कृष्णविभूषणः॥ पाशाङ्कुशकरः पद्मफणिसंस्थोऽरुणप्रभः। गकारः सर्वभूषः स्याच्छतयोजनसंस्थितः॥ उष्ट्रोलूखलसंस्थः स्याद् गदावज्रकरोऽमितः। योजनानां सहस्रेण द्विमुखोऽधः सितेतरः॥ कोटियोजनदीर्घार्द्धनाहं कृष्णं ज्वलप्रभम्।

ललाटमुखवृत्ताक्षिश्रुतिघ्राणेषु गण्डयोः ।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्ये दोःपत्सन्ध्यग्रकेषु च ॥ ५ ।
पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेंऽसके ।
ककुद्यंसे च हृत्पूर्वं पाणिपादयुगे तथा ॥ ६ ।

द्विभुजं काकवाहं स्याद्ङार्णं क्षुद्रफलप्रदम् ॥ युगाग्रपद्मसंस्थः स्यात् चतुर्बाहुः सितप्रभः । चः कपर्दी सुगन्धाढ्यः कोटियोजनसंस्थितः ॥ सितस्तावन्मितः पद्मे चतुर्बाहुश्छवर्णकः । जझौ च कोटिमानौ स्तश्चतुर्बाहू सितप्रभौ ॥ योजनानां सहस्रैः स्यात्सम्मितं काकवाहनम् । विद्वेषकरणं ञार्णं कृष्णवर्णं भुजद्वयम् ॥ क्रौञ्चस्थो द्विभुजष्टः स्यान्नागनद्धो महाध्वनिः । धरापद्मगजेन्द्रस्थष्ठवर्णो द्विकरोज्ज्वलः ॥ लक्षयोजनमानः स्याद्गरनाशकरो विभुः । डवर्णोऽप्यष्टबाहुः स्याच्चतुर्वक्त्रः स्वलङ्कृतः । योजनानां सहस्रेण मितः कुवलये स्थितः ॥ अग्निबिम्बोऽजगो ढार्णो दशबाहुर्ज्वलत्प्रभः । सहस्रमानं व्याघ्रस्थं योजनानां द्विणं भवेत् ॥ षष्टिहायनसंस्थः स्याच्चतुर्बाहुः स्वलङ्कृतः । सहस्रमानो गन्धाद्यैः कुङ्कुमाभश्च ताक्षरः ॥ कोटियोजनमानः स्यादष्टबाहुश्चतुर्मुखः । सितवर्णो वृषारूढस्थवर्णोऽपि भयङ्करः ॥ द्विमुखं षड्भुजं कोटिमानं दं महिषस्थितम् । सिंहवाहश्चतुर्बाहुर्धश्चतुर्लक्षसम्मितः ॥ द्विभुजं काकवाहं नं तत्सहस्रैर्मितं भवेत् । विंशद्भुजो दशास्यः पः कोटिमानोऽवकस्थितः ॥ दशकोटिमितः फार्णो योजनानां भुजद्वयः । कण्ठीरवसिताम्भोजे निषण्णश्चञ्चलः सितः ॥ षडास्यो द्विभुजो बः स्याद्दशकोटिमितोऽरुणः । नीलोत्पललसद्धंसवाहनः पुष्टिदायकः ॥ त्रिहस्तं त्रिमुखं व्याघ्रवाहनं भीषणाकृतिम् । दशलक्षमितं भार्णं धूम्राभं स्यान्महाबलम् ॥ चतुर्भुजो मकारः स्यात् सविषोरगसन्निभः । मण्डितो मुण्डमालाभिः शशिखण्डविराजितः ॥ व्याप्तश्चतुर्मुखो धूम्रो यार्णः स्यान्मृगसंस्थितः । त्रिकोणाम्बुजमेषस्थो रार्णो बाहुचतुष्टयः ॥ चतुरस्राब्जदन्तीन्द्रपृष्ठेनोपरिराजिता । चतुर्भुजा लकारस्य मूर्त्तिः स्याद् घुसृणप्रभा ॥ अब्धिस्थपद्मनक्रस्थो द्विभुजो वः सितः स्मृतः । करद्वयाब्जगो हेमवर्णो शीर्णाकृतिस्तथा ॥ सहस्रमानः कृष्णाभो द्विभुजः कार्मणोऽथ षः । कोटिमानः सितः सः स्यात् हयाङ्गो द्विभुजान्वितः ॥ हार्णः श्वेतस्त्रिबाहुः स्याद्व्याप्तः सीतांशुशेखरः । पाशाभयकरालार्णमूर्त्तिः श्वेता गजस्थिता ॥ भूबिम्बशैलसंस्थः क्षो दशबाहुर्मणिप्रभः । मूर्त्तिभेदा यथार्णानां मयात्र प्रतिपादिताः" ॥ इति ॥ ४ ।

अक्षरन्यासस्थानान्याह—**ललाटेति ।** ललाटे केशान्ते "केशान्ताननवृत्त" इत्युक्तेः । मुखवृत्तेत्येकं स्थानम् । दक्षिणावर्त्तेन अक्ष्यादि गण्डान्तं दक्षादि ओष्ठदन्तयोरूर्ध्वादि । आस्ये तदन्तः जिह्वायामित्यर्थः । दोः पदोर्दक्षादि । दोः पत्सन्ध्यग्राणि च पञ्च पञ्च, शेषयोरङ्गुलिसन्धित्वात् ॥ ५ ।

पार्श्वयोर्दक्षादि । अंसक इति । दक्षिणांसे । ककुदि ग्रीवायाम् । अंस इति । वामे । हृत्पूर्वं पाणिपादयुगे इति । स्थानचतुष्टयम् ॥ ६ ।

जठराननयोर्न्यस्येन्मातृकार्णान्यथाक्रमात् ।
त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रात्मकान्विदुः ॥ ७ ॥
वादिहान्तान् न्यसेदात्मपरमज्ञानपूर्वकान् ।
दीक्षितः प्रोक्तमार्गेण न्यसेल्लक्षं समाहितः ॥ ८ ॥
जपेत्तत्संख्यया विद्वानयुतं मधुराप्लुतैः ।
विदधीत तिलैर्होमं मातृकामन्वहं जपेत् ॥ ९ ॥
व्योमेन्द्वौ रसनार्णकर्णिकमचां द्वन्द्वैः स्फुरत्केसरं
पत्रान्तर्गतपञ्चवर्गयशलार्णादित्रिवर्गं क्रमात् ।
आशास्वस्रिषु लान्तलाङ्गलियुजा क्षोणीपुरेणावृतं
पद्मं कल्पितमत्र पूजयतु तां वर्णात्मिकां देवताम् ॥ १० ॥

जठराननयोरिति। अत्रापि हृत्पूर्वमिति सम्बध्यते। तदुक्तं मन्त्रमुक्तावल्याम्—"हृदंसककुदंसेषु हृदादिकरयोर्युगे। त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाभिर्यादिषान्तगान् ॥ हृदादिपादयुग्मे च तदाद्युदरके तथा। तदादि मूर्द्धनि प्राज्ञो न्यसेत् सादीन् कषान्तगान्" ॥ इति। केचनोत्तरांसशब्देन कक्षाद्वयं व्याचक्षते। तन्मते अंसद्वये वर्णद्वयं ककुद्येकं कक्षाद्वये वर्णद्वयं पाण्योर्युगे एकं पादयोर्युगे चैकमिति न्यासः। अयं साम्प्रदायिकः पक्षः। तदुक्तं दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्—"हृदोर्मूलेषु संन्यस्य तथाऽपरगले न्यसेत्। कक्षाद्वये हृदारभ्य पाणिपादयुगे तथा ॥ जठराननयोर्व्याप्त्या न्यसेदित्यर्णरूपिणीम्" ॥ इति। तत्र प्रयोगः—"अं नमः" केशान्ते। "आं नमः" मुखवृत्ते इत्यादि। उक्तञ्च—"ॐ माद्यन्तो नमोऽन्तो वा सबिन्दुर्बिन्दुवर्जितः। पञ्चाशदक्षरन्यासः क्रमेणैव विधीयते" ॥ इति। यथाक्रमादिति। अनेनैतदुक्तं भवति—सौस्थानिकौत्थानिकस्नानभोजनानुष्ठानेषु लिपिर्विन्यस्तव्या इति। तत्र सौस्थानिके उक्तप्रकारेण एकपञ्चाशद्वर्णन्यासः। औत्थानिके सप्तवर्गाणां मुखबाहुपादद्वयनाभिहृत्सु व्यापकत्वेन न्यासः। तद्देवता ब्रह्मसरस्वतीविष्णुश्रीरुद्रोमासर्वेश्वराः। स्नाने अकथादिवर्गत्रयस्य मुखमध्यपादेषु न्यासः। एतद्देवताश्चन्द्रसूर्याग्नयः। भोजनकाले समस्तस्य समस्तकादिपादान्तो न्यासः। देशकालाद्यपेक्षया सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति ॥ ७-८ ॥

तत्संख्ययेति लक्षसंख्यया। एकवारं न्यासं कृत्वा एकवारं जपेदिति ज्ञेयम्। समाहित इत्यनेन कृतपुरश्चरणधर्म इत्युक्तम्। तदुक्तम्—"पञ्चाशद्वर्णमूर्त्तिस्तामेवं ध्यात्वा सुविग्रहे। स्थानेषु क्रमतो न्यस्य पूर्वोक्तेषु जपेल्लिपिम् ॥ पञ्चाशतसंख्या नित्यं यावल्लक्षं प्रपूर्यते" ॥ इति। मधुराप्लुतैः। पयोघृतमधुयुक्तैः। तदुक्तं प्रयोगसारे—"पयोमधुघृतं चेति समन्त्रिमधुरं स्मृतम्" ॥ इति ॥ ९ ॥

व्योमेति। व्योमो हः। इन्दुः सः। औः स्वरूपम्, रसनार्णो विसर्गः। "व्योमादिः सचतुर्दशस्वरविसर्गान्तस्फुरत्कर्णिकमि"त्युक्तेः। अचां स्वराणाम्। अत्र केसरेषु स्वरलिखनं च। अग्रपत्रादिकर्णिकाभिमुखत्वेन वेति ज्ञेयम्। आशासु दिक्षु। अस्रिषु कोणेषु। लान्तो वः। लाङ्गली ठः। अनयो रेखासंलग्नतया लिखनं ज्ञेयम्। तदुक्तं दक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम्—"चतुरस्रं ततः कुर्यात्सिद्धिदं दिक्षु संल्लिखेत्। ठकाराणां

आधारशक्तिमारभ्य पीठशक्त्यन्तमर्चयेत् ।
मेधा प्रज्ञा प्रभा विद्या श्रीर्धृतिस्मृतिबुद्धयः ॥ ११ ।
विद्येश्वरीति सम्प्रोक्ता भारत्या नव शक्तयः ।
वर्णाब्जेनासनं दद्यान्मूर्तिम्मूलेन कल्पयेत् ॥ १२ ।
आवाह्य पूजयेत्तस्यां देवीमावरणैः सह ।
अङ्गैरावरणं पूर्वं द्वितीयं युग्मशः स्वरैः ॥ १३ ।
अष्टवर्गैस्तृतीयं स्यात्तच्छक्तिभिरनन्तरम् ।
पञ्चमं मातृभिः प्रोक्तं षष्ठं लोकेश्वरैः स्मृतम् ॥ १४ ।
लोकपालायुधैः प्रोक्तं वज्राद्यैः सप्तमं ततः ।
विधिनानेन वर्णेशीमुपचारैः प्रपूजयेत् ॥ १५ ।
व्यापिनी लापिनी पश्चात्पाविनी क्लेदिनी तथा ।
धारिणी मालिनी भूयो हंसिनी शङ्खिनी स्मृता ॥ १६ ।
शुभ्राः पत्रेषु सम्पूज्या धृताक्षगुणपुस्तकाः ।
ब्राह्मी माहेश्वरी भूयः कौमारी वैष्णवी मता ।
वाराह्यनन्तरेन्द्राणी चामुण्डा सप्तमी मता ॥ १७ ।

चतुष्कं च रेखान्तं बाह्यतस्ततः ॥ वारुणं च समालिख्य देवीमावाहयेत्सुधीः" ॥ इति । अत्र पूजायन्त्रेऽपि अक्षरादिलिखनस्योक्तेः । केषाञ्चिन्मते इदमेव धारणयन्त्रमिति सूचयति । पद्ममिति श्वेतम्, "स्मरेत्पद्मं तथा सितमि"त्युक्तेः । तेन श्वेतकमलासना ध्येयेत्यर्थः ॥ १० ।

अर्चयेदिति । चतुर्थोक्तप्रकारेण । तत्र मण्डूककालाग्निरुद्रकूर्मशिलाः सम्पूज्य पश्चादाधारशक्त्यादिपूजने पृथिव्यनन्तरं विद्याब्धिं सम्पूज्य अन्ते माया कला विद्या परतत्त्वानि सम्पूज्य पीठशक्तिपूजनमिति सर्वत्र क्रमोऽनुसन्धेयः । पीठशक्तीराह— **मेधेति** । आसां ध्यानं यथा—"कृताञ्जलिद्वयकरास्तत्तदूर्ध्वकरद्वये । दधत्यः पुस्तकं कुम्भं श्वेताः सुन्दरमूर्त्तयः" ॥ इति ॥ ११ ।

पीठमन्त्रमुद्धरति—**वर्णाब्जेनेति** । ह्सौः मातृकायोगपीठाय नमः" इति मन्त्रेणासनपूजा । अयं पीठमन्त्रः सर्वमातृकामन्त्रसाधारण इति ज्ञेयम् । अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते—वर्णाब्जेन वर्णाब्जकर्णिकाबीजादिनाऽऽसनमन्त्रेणेति । तत्र प्रयोगः— "ह्सौः सर्वशक्तिकमलासनाय नमः" । एवमग्रे सरस्वतीमन्त्रेऽपि । पद्मपादाचार्यैस्तु— ॐ ह्रीं वर्णाब्जाय सरस्वत्यासनाय नमः" इति पीठमन्त्रः सूचित इत्युक्तम् ॥ १२ ।

आवाह्येति । पूर्वोक्तप्रकारेण अङ्गैरावरणं कर्णिकामध्ये इति ज्ञेयम् । युग्मशः स्वरैरिति । तत्र प्रयोगः—"अं आं नमः बीजे पूजा स्याद्विभक्त्या वियुक्तैरि"त्याचार्योक्तेः । एवमष्टवर्गेष्वपि । उक्तं च संहितायाम् —"नियोज्य स्वरयुग्मान्ते नमस्कारं पृथक् पृथक् । तथैव कादिवर्गेषु नमस्कारं पृथक् क्षिपेत्" ॥ इति ॥ १३ ।

तच्छक्तिभिरिति । वर्गशक्तिभिः । पत्रमध्योपरि । अनन्तरमिति । चतुर्थं म

अष्टमी स्यान्महालक्ष्मीः प्रोक्ताः स्युर्विश्वमातरः ॥ १८ ।
दण्डं कमण्डलुं पश्चादक्षसूत्रमथाभयम् ।
बिभ्रती कनकच्छाया ब्राह्मी कृष्णाजिनोज्ज्वला ॥ १९ ।
शूलं परश्वधं क्षुद्रं दुन्दुभिं नृकरोटिकाम् ।
वहन्ती हिमसङ्काशा ध्येया माहेश्वरी शुभा ॥ २० ।
अङ्कुशं दण्डखट्वाङ्गौ पाशं च दधती करैः ।
बन्धूकपुष्पसङ्काशा कौमारी कामदायिनी ॥ २१ ।
चक्रं घण्टां कपालं च शङ्खं च दधती करैः ।
तमालश्यामला ध्येया वैष्णवी विभ्रमोज्ज्वला ॥ २२ ।
मुशलं करवालं च खेटकं दधती हलम् ।
करैश्चतुर्भिर्वाराही ध्येया कालघनच्छविः ॥ २३ ।
अङ्कुशं तोमरं विद्युत्कुलिशं बिभ्रती करैः ।
इन्द्रनीलनिभेन्द्राणी ध्येया सर्वसमृद्धिदा ॥ २४ ।
शूलं कृपाणं नृशिरः कपालं दधती करैः ।
मुण्डस्रङ्मण्डिता ध्येया चामुण्डा रक्तविग्रहा ॥ २५ ।
अक्षस्रजं बीजपूरं कपालं पङ्कजं करैः ।
वहन्ती हेमसङ्काशा महालक्ष्मीः समीरिता ॥ २६ ।

मातृभिरिति । पत्राग्रे । लोकेश्वरैरायुधैश्चेति पद्माद्बहिर्भूपुरे । ब्राह्म्यादीनामायुधध्यानं ब्राह्म्यां माहेश्वर्यां च दक्षाद्यूर्ध्वयोराद्ये तदधस्तनयोरान्त्ये कौमार्या वामोर्ध्वादिदक्षिणोर्ध्वपर्यन्तम् । वैष्णव्यां दक्षोर्ध्वतो वामोर्ध्वं यावत् । वाराह्यां दक्षाधस्तनाद्वामाधःपर्यन्तम् । इन्द्राण्यां चामुण्डायां च दक्षवामयोरूर्ध्वादि, महालक्ष्म्यां दक्षोर्ध्वहस्तमारभ्य वामोर्ध्वपर्यन्तम् । माहेश्वर्यान्त्व दक्षाद्यूर्ध्वयोराद्ये तदधस्तनयोरन्त्ये, कौमार्यां वामोर्ध्वादि दक्षिणोर्ध्वपर्यन्तम् । आसां वाहनान्यपि ध्येयानि । तानि तत्तद्देवतानामिति ज्ञेयम् । ब्राह्म्या हंस इति । तत्र वाराह्यां महिषः । तदुक्तम्—"वाराहीं च प्रवक्ष्यामि महिषोपरिसंस्थितामि"ति । चामुण्डायां प्रेत इति ज्ञेयम् । वाराही वराहवक्त्रा । चामुण्डा निर्मांसा ध्येया । आसु च कौमारी वैष्णवी इन्द्राणी महालक्ष्म्यो द्विनेत्राः । अन्यास्त्रिनेत्राः । आसां बीजानि तन्त्रान्तरोक्तानि—"अष्टौ दीर्घाः क्षादयोऽष्टौ सानन्ताश्च विलोमजाः। इन्द्र आकाशसंयुक्तो बीजान्यासां क्रमाद्विदुः"। इति ॥१४-१७।

साधकसत्तम इति । अनेन एवं प्रकारेण साधितां मातृकामन्यमन्त्राङ्गत्वेन विनियुञ्ज्यादित्युक्तं भवति ॥ १८-२६ ।

पूजयेन्मातृकामित्थं नित्यं साधकसत्तमः ।
न्यसेत्सर्गान्वितां सृष्ट्या ध्यात्वा देवीं यथाविधि ॥ २७ ।
सर्गबिन्द्वन्तिकां न्यस्येद् डार्णाद्यां स्थितिवर्त्मना ।
विद्यात्पूर्वोदितान्विद्वानृष्यादीनङ्गसंयुतान् ।
ध्यायेद्वर्णेश्वरीमत्र वल्लभेन समन्विताम् ॥ २८ ।
सिन्दूरकान्तिममिताभरणां त्रिनेत्रां
विद्याक्षसूत्रमृगपोतवरं दधानाम् ।
पार्श्वस्थितां भगवतीमपि काञ्चनाङ्गीं
ध्यायेत्कराब्जधृतपुस्तकवर्णमालाम् ॥ २९ ।
अभ्यर्चनादिकं सर्वं विदध्यात्पूर्ववर्त्मना ।
बिन्दुयुक्तामिमां न्यस्येत्संहृत्याप्रतिलोमतः ॥ ३० ।
विद्यात्पूर्वोदितान्विद्वानृष्यादीनङ्गसंयुतान् ।
ध्येया वर्णमये पीठे देवी वाग्वल्लभा शिवा ॥ ३१ ।

सृष्टिन्यासमाह—**न्यसेदिति**। यदा सृष्ट्या सृष्टिमार्गेण न्यसेत्तदा सर्गान्वितामिति यत्तदोरध्याहारेणान्वयः। एवमग्रेऽपि। यथाविधीति। अनेनैतदुक्तं भवति—अत्र सृष्टिमातृकादेवता पूर्ववद्विसर्गान्तैर्वर्णैः षडङ्गन्यासः। ऋषिच्छन्दसी ध्यानं पूजादिकमपि पूर्ववदेव। न्यासस्थानान्यपि पूर्वोक्तान्येवेति। प्रयोगस्तु—"अः नमः केशान्ते"। "आः नमः मुखवृत्ते" इत्यादि॥ २७।

स्थितिन्यासमाह—**सर्गेति**। **डार्णाद्यामिति**। ठपर्यन्तामित्यर्थः। सर्गबिन्द्वन्तिकामिति। बिन्दुसर्गान्वितत्वं प्रत्यक्षरमिति ज्ञेयम्। विद्वानिति। अनेनैतदुक्तं भवति—स्थितिमातृकादेवताषडङ्गान्यपि पूर्ववदेव सर्गबिन्द्वन्तिकवर्णैः कार्याणीति। तत्र योगः—"डं नमः दक्षिणगुल्फे", "ढं नमः दक्षिणपादाङ्गुलिमूले" इत्यादि क्षान्तं विन्यस्य, "अं नमः केशान्ते" इत्यादि "तं नमः दक्षिणजानुनि" इत्यन्तं न्यसेत्। तदुक्तं शैवे—"डकारादिठकारान्तां योजयेत् परदेवतामि"ति। अत्र केचित् सृष्टौ अकारादितकारपर्यन्तं न्यासं कारयन्ति, स्थितौ डकारादिक्षकारपर्यन्तम्। तदविचारितरमणीयम्। समग्रमातृकावृत्तेर्न्यासत्वात्॥ २८।

अत्रेति। स्थितिन्यासे पार्श्वं वामम्। आयुधध्यानं ऊर्ध्वादिदक्षे। अक्षमालावरौ वामे मृगपोतविद्ये इति शिवे। उक्तं च पद्मपादाचार्यैः—"वाराक्षसूत्रमृगपुस्तकधरं देवमि"ति॥ वर्णमालाम् अक्षमालामियं दक्षे। विद्या वामे। कराब्जेति। उपमासमासः॥ २९॥

संहारन्यासमाह—**बिन्दुयुक्तामिति**। प्रतिलोमतः। क्षकारादि अकारान्तम्।

अक्षस्रजं हरिणपोतमुदग्रटङ्कं विद्यां करैरविरतं दधतीं त्रिनेत्राम् ।
अर्द्धेन्दुमौलिमरुणामरविन्दवासां वर्णेश्वरीं प्रणमते स्तनभारनम्राम् ।। ३२।

न्यासार्चनादिकं सर्वं कुर्यात्पूर्वोक्तवर्त्मना ।
तारोत्थाभिः कलाभिस्तां न्यसेत्साधकसत्तमः ।। ३३ ।
वर्णाद्यास्तारसंयुक्ता न्यस्तव्यास्ता नमोऽन्विताः ।
ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रं समुदाहृतम् ।। ३४ ।
कलात्मा वर्णजननी देवता शारदा स्मृता ।
ह्रस्वदीर्घान्तर्गतैः षडङ्गं प्रणवैः स्मृतम् ।। ३५ ।

स्थानानि तु तान्येव। विद्वानिति। अनेनैतदुक्तं भवति। संहारमातृकादेवता षडङ्गान्यपि पूर्ववदेव बिन्द्वन्तैर्वर्णैः। तदुक्तम्—"ततः सबिन्दुके न्यासे ऋषिश्छन्दस्तु पूर्ववत्। संहारशारदा देवी सबिन्द्वर्णैः षडङ्गकम्"।। इति। प्रयोगस्तु—"क्षं नमः हृदादि मुखे", "लं नमः हृदादि जठरे" इत्यादि ।। ३०-३१ ।

अक्षेति। उदग्रस्तीक्ष्णः ऊर्ध्वाग्रो वा। टङ्कः परशुः। आयुधध्यानं दक्षे। ऊर्ध्वादि वरसुवर्णमाले। परे वामे। उक्तञ्च पद्मपादाचार्य्यैः—"अक्षमालाटङ्कपुस्तकधरां ध्यायेदि"ति ।। अरविन्दवासां श्वेताब्जस्थाम्। का नाम सृष्टिः स्थितिः संहृतिर्वेति ? तदुच्यते—अन्तर्गतस्य बहिरवभासः सृष्टिः। शिवेऽवभासः स्थितिः। संस्कारमात्रशेषतया अन्तरवस्थानं विनाशः। यदाहुः—"चिद्रूपस्यात्मनः सर्वजगतामीशितुः प्रभोः। ग्राह्यग्राहकवैचित्र्यप्रकाशः सृष्टिरीश्वरी ।। अत्र स्थितिः स्याज्जगतामवभासः समीरितः। संस्कारमात्रशेषोऽयं विनाशः संहृतिः शिवे" ।। इति। एवं ध्यानेन न्यासत्रयं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।। ३२ ।

कलान्यासमाह—**तारोत्थाभिरिति।** प्रणवपञ्चभेदसमुत्पन्नाभिः सृष्ट्यादिभिः। कलाभिः सह तां मातृकां न्यसेदित्युक्तस्थानेषु। साधकसत्तम इति। अनेन प्रणवत्रयादित्वमप्युक्तं भवति ।। ३३ ।

वर्णाद्या इति। अकारादिवर्णाद्याः। एवंभूतास्तारसंयुताः। अनेनायं क्रमः—प्रथमतः प्रणवः पश्चादकाराक्षरं पश्चात्कलानाम्, अत एवाद्यसंयुक्तशब्दौ। नमोऽन्विता इति। सम्प्रदायादन्ते नमसा योगाच्चतुर्थ्यन्तत्वम्। न्यसेदित्यनेन नैराकाङ्क्ष्येऽपि पञ्चभेदकलानामादौ न्यासस्थापनमाह—न्यस्तव्यास्ता इति। तत्र "न्यासे तु योजयेदादौ षोडशस्वरगाः कलाः" इत्युक्तत्वात् प्रथमं नादकलानां निवृत्त्यादीनां न्यासः। पश्चादकारोकारमकारबिन्दुजानां सृष्ट्यादीनाम्। प्रयोगस्तु—"ओं अं निवृत्त्यै नमः केशान्ते" इत्यादि। कलात्मा वर्णजननी शारदादेवतेति। कलात्ममातृकादेवतेत्यर्थः। **ह्रस्वदीर्घान्तर्गतैरिति।** अक्लीबह्रस्वदीर्घस्वरमध्यगैरित्यर्थः। "ॐ अं आं हृदयाय नमः" इत्यादि प्रयोगः ।। ३५ ।

हस्तैः पद्मं रथाङ्गं गुणमथ हरिणं पुस्तकं वर्णमालां
टङ्कं शुभ्रं कपालं वरममृतलसद्धेमकुम्भं वहन्तीम् ।
मुक्ताविद्युत्पयोदस्फटिकनवजपाबन्धुरैः पञ्चवक्त्रै-
स्त्र्यक्षैर्वक्षोजनम्रां सकलशशिनिभां शारदां तां नमामि ॥३६।

अर्चयेदुक्तमार्गेण शारदां सर्वकामदाम् ।
तार्तीयपूर्वां तां न्यस्येन्नमोऽन्तां रुद्रसंयुताम् ॥ ३७ ।

हस्तैरिति । रथाङ्गं चक्रं गुणस्त्रिशूलम् । वर्णमालाम् अक्षमालाम्, टङ्कः परशुः । शुभ्रमिति कपालविशेषणम्, दरः शङ्खः । आयुधध्यानं दक्षाधस्तनतो वामाधस्तन-पर्यन्तम्, पुस्तकाक्षमालयोर्विपर्ययः । यदुक्तं पद्मपादाचार्यैः—"पद्मचक्रमृगाक्षसूत्रपुस्तक-टङ्ककपालशङ्खकलशधरा ध्येये"ति । **मुक्तेति** । ऊर्ध्वादिमुखानां वर्णाः । सकलशशि-निभांशुशुभ्रवर्णां सर्वकामदामिति विनियोगोक्तिः । अत एव पद्मपादाचार्याः—"सर्वत्र सर्वं चे"ति ॥ ३६ ।

श्रीकण्ठमातृकामाह—**तार्तीयेति** । तार्त्तीयं भैरव्या द्वादशे वक्ष्यमाणम् । केचन रेफवर्जितं तद्वदन्ति । अयमेव साम्प्रदायिकः पक्षः, यतो मातृकाब्जकर्णिकाबीजमेवं संगृहीतं भवति । भैरवीत्रिंशद्भेदमध्ये एकस्य भेदस्य तार्त्तीयं रेफवर्जितं भवत्येव । अत एव षडङ्गावसरे ग्रन्थकृत्—"हसा षड्दीर्घयुक्तेने"ति वक्ष्यति । न्यसेदिति । उक्त-स्थानेषु । साम्प्रदायिकास्तु प्रणवशक्तिप्रासादपञ्चाक्षरीयोगमाहुः । रुद्रसंयुतामिति । सशक्तिकश्रीकण्ठादिसहिताम् । नमोऽन्तामिति । अनेन चतुर्थीयोगोऽप्युक्तः । ह्सौः । "अं श्रीकण्ठेशपूर्णोदरीभ्यां नमः केशान्ते" इत्यादि प्रयोगः । अयं साम्प्रदायिकः पक्षः । अत्र ग्रन्थकृता छन्दोऽनुरोधादीशशब्दः क्वचिन्न दत्तः । न्यासावसरेऽवश्यं ज्ञेय इति । केचित्तु "पूर्णोदरीसहिताय श्रीकण्ठाय नमः" इति । अन्ये तु "पूर्णोदर्यै श्रीकण्ठाय नमः" इत्याहुः । तदुभयमते रुद्राणां प्राधान्यमिति ते वदन्ति । "पूर्णोदरीश्रीकण्ठाभ्यां नमः" इत्यपि केचिदिच्छन्ति । तत्पक्षत्रयमसाम्प्रदायिकम् । सहितशब्दस्यानुक्तस्या-धिकस्य प्रथमपक्षे प्रयोगः, द्वितीयपक्षे उभयत्र चतुर्थ्यनुपपन्ना । एकत्र नमसो योगात् प्राप्यते, अन्यत्र प्रापकाभावात् । पक्षत्रये च—"रुद्रसंयुतामि"त्युक्तत्वाद् मातृकायां रुद्रैः सहाव्यवधानेन संयोगो न भवति । अतः साम्प्रदायिकः पक्ष एव ज्यायान् । अपेक्षितार्थद्योतनिकाकारस्तु—"श्रीकण्ठेशाय पूर्णोदर्यै नमः" इति प्रयोगमाह स्म । तदप्ययुक्तम् । यतो ध्याने अग्नीषोमादिवत् समुच्चितयोरेव देवतात्वं प्रतीयते । अस्मिंश्च प्रयोगे दैवतयोः समुच्चितत्वम् । पृथक्चतुर्थीनिर्देशेनेतरेतरनिरपेक्षयोरेव तत्प्रतीतेः । किञ्च "यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती"त्यत्र शब्दद्वयकृतपरस्परापेक्षयोः प्रत्येकं क्रियान्वयाभावेऽपि देवतासमुच्चयस्येष्टत्वात् । अत्र तु तदभावेन प्रत्येकं नमोऽन्वयात् सुतरां तत्समुच्चयाप्रतीतिः । तेन होमादावपि "श्रीकण्ठेशपूर्णोदरीभ्यां

सधातुप्राणशक्त्यात्मयुक्तायादिषु ते क्रमात् ।
ऋषिः स्याद्दक्षिणामूर्तिर्गायत्रं छन्द ईरितम् ।। ३८ ।
अर्धनारीश्वरः प्रोक्तो देवता तन्त्रवेदिभिः ।
ह्सा षड्दीर्घयुक्तेन कुर्यादङ्गानि देशिकः ।। ३९ ।

स्वाहा" इत्येकैवाहुतिः। एवं केशवादिकामगणेशन्यासेष्वपि द्रष्टव्यम्। यत्तु क्वचित्केशवाय च कीर्त्यै चेत्युद्धारस्स छन्दोऽनुरोधेनेति ज्ञेयम् ।। ३७ ।

सधात्विति । ते रुद्राः । यादिषु यकारादिषु दशसु व्यापकेषु । धातवः त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि प्राणः शक्तिः आत्मा च एतद्युक्ताः क्रमाज्ज्ञेयाः। अत्र यद्यपि रुद्रपदं समासगर्भितम्, तथापि सर्वनाम्ना परामृश्यते । "सर्वनाम्नां तु वृत्तिर्वृत्तिच्छन्नस्थे"ति वामनसूत्रात् । प्रयोगस्तु—"ह्सौः यं त्वगात्मभ्यां वालीसुमुखीश्वरीभ्यां नमः हृदये" इत्यादिः। अत्रात्मशब्दः सम्प्रदायात्प्रयुज्यते । ग्रन्थान्तरे आत्मशब्दस्थाने क्रोधशब्दमुक्त्वा आत्मशब्दः सर्वत्र प्रयोक्तव्य इत्युक्तम्, यादीन् धातुप्राणशक्तिक्रोधाद्यात्मनेयुतानिति ।

अन्यत्रापि—"जीवं शक्तिं क्रोधमप्यात्मनेऽन्तानि"ति । आचार्यस्तुतावपि—"धातवो याद्याः सप्तसमीरणश्च सपरः क्षः क्रोध इत्यम्बिके" इति । अत्र तु क्षकारस्य नरसिंहबीजत्वात् क्रोधशब्दोक्तिः। पद्मपादाचार्यैः प्रथमपद्यव्याख्याने विरचितेत्यादिना मातृकास्थानोक्तिः। आख्यायते। एभिरिति सप्तधातवः। हृच्छब्देन प्राणः शक्तिश्चाभिहिता । कशब्देन सुखार्थिना परमात्मोक्त इति । यादिन्यासस्थानानीत्युक्तम्। तन्मतानुसारेणेह मूलकारेण आत्मग्रहणं कृतम् । ननु त्वगादिपरमान्तस्य देवतात्मनो यादिन्यासेनैव साधकशरीरे सन्निधाने सति किमवशिष्टाक्षरन्यासेनेति ? देवतावयवविशेषरचनाकल्पनेति ब्रूमः। न च प्रथमं सामान्यकल्पना पुनर्विशेषकल्पनेति नियमोऽस्ति, येन लिपिन्यासस्य क्षकारादित्वं स्यात्सर्वत्र। नित्यसामान्यविशेषरूपं हि देवताशरीरं तस्य साधकशरीरे सन्निधिन्यासेनोत्पाद्यते। अतः प्रथममकारादिन्यासेनावयवविशेषसन्निधिस्मरणे न कश्चिद्दोषः। न च संहारक्रमेण मातृकान्यासे प्रथमं सामान्यसंहारः, पश्चाद्विशेषसंहार इति क्रमकोपः। उभयोरप्यात्मन्येव संहारात्। न च सामान्यसंहारेणैव संहृतत्वाद्विशेषाणां पृथक्संहारणमनर्थकम्, विशेषसंहारक्रमचिन्तायाः कर्त्तव्यत्वात् ।। ३८ ।

षड्दीर्घाः । आ ई ऊ ऐ औ अः, ह्सा हकारसकारेण। देशिक इति। अनेन मिलितेनेत्युक्तम् । प्रयोगस्तु—"ह्सौः हृदयाय नमः" इत्यादिः। अन्ये तु ह्सामादिकानि मातृकाङ्गान्येवेच्छन्ति। साम्प्रदायिकास्तु—"प्रणवो माया लक्ष्मी पञ्चाक्षरी ब्रह्माणी माहेश्वरी कौमारी वैष्णवी वाराही इन्द्राणीति बीजाढ्या रक्षयुग्मान्ता अमुकवाहने प्रमुखरक्षयुग्मान्ताः। अमुकहस्ते प्रमुख मां रक्ष युग्मान्ताः। दीर्घत्रयाऽऽक्रान्तमायापुटितमातृकाङ्गानि तार्तीयं च संजीविनि ऊर्ध्वकेशिनि जटिलकेशिनि

बन्धूककाञ्चननिभं रुचिराक्षमालां
पाशाङ्कुशौ च वरदं निजबाहुदण्डैः ।
बिभ्राणमिन्दुशकलाभरणं त्रिनेत्र-
मर्द्धाम्बिकेशमनिशं वपुराश्रयामः ॥ ४० ।
पूर्वोक्तेनैव मार्गेण पूजयेत्तं यथाविधि ।
स्मराद्यां मातृकां न्यस्येत्केशवादिनमोऽन्विताम् ॥ ४१ ।

विश्वरूपिणि ताराक्षिणि द्विः मारयशब्दानुचार्य हृदादीनुच्चारयेदि"ति । प्रयोगस्तु—"ॐ ह्रीं श्रीं नमः शिवाय नमः ह्लू ब्रह्माणी रक्ष रक्ष हंसवाहने रक्ष पद्महस्ते मां रक्ष रक्ष ह्लां ह्लीं ह्लू अं कं खं गं घं ङं आं ह्लां ह्लीं ह्सौः सञ्जीविनि हृदयाय नमः" इत्यादिः। बीजानि तु मां कं क्रों हुं इ । आयुधानि पद्मशूलशक्तिचक्रगदावज्राणि । व्यापक-मन्त्रस्तु—"ॐ ह्रीं श्रीं नमः शिवाय ह्लू चामुण्डे रक्ष रक्ष वेतालवाहने रक्ष रक्ष पाशहस्ते मम सर्वाङ्गं रक्ष रक्ष ह्लां ह्लीं ह्लू ह्रस्वषट्कम् आदिक्षान्तं दीर्घषट्कमुच्चार्य ह्लां ह्लीं ह्लू ह्सौः सर्वाङ्गव्यापिनि स्वाहे"ति व्यापकं कृत्वा श्रीकण्ठमातृकां न्यसेदिति। अत्रान्ये—मुखादौ अष्टव्यापकमन्त्राः सम्प्रदायतो ज्ञेयाः । यत्प्रयोगसारे—"मातरोऽष्टौ समुत्पन्ना वर्गाणां नायिकाश्च ताः । व्यापिनी पालिनी देवी पावनी क्लेदिनी पुनः ॥ धारिणी मालिनी भूयो हंसिनी शातिनी तथा । वर्गाणां नायकाश्चाष्टौ भैरवाः समुदीरिताः" ॥ इति । अष्टमो व्यापकन्यासस्तु—आदिक्षान्तमुच्चाय "संहारभैरव-शान्तिनीभ्यां नमः" सर्वाङ्गे । आयुधध्यानं दक्षे ऊर्ध्वादि ॥ ३९ ।

अङ्कुशाक्षमाले परे वामे ॥ ४० ।

यथाविधीति । अनेनैतदुक्तं भवति—स्मराद्यां बालाद्यां वा काममातृकां न्यसेत् । "क्लीं कामरतिभ्यां नमः" इति केशान्ते इत्यादिप्रयोगः । ध्यानं च - "रक्ताङ्गराग-कुसुमाऽम्बरमात्रभूषं नीलोत्पलाढ्यकरशक्तिसुभूषिताङ्गम् । ध्यायेत्प्रसूनशरमिक्षुधनुर्द्धरं च सद्दाडिमीकुसुमभासनमङ्गमूर्त्तिम्" ॥ इति । एवं गणपतिबीजाद्यां षड्बीजाद्यां वा गणपतिमातृकां न्यसेत् । तत्र प्रयोगः—"गं विघ्नेश ह्रीं श्रीभ्यां नमः केशान्ते" इत्यादि । ध्यानं च—"तारुण्योन्मदचारुलोहितलसत्कान्ताङ्गरागाम्बरं सद्रक्तोत्पलहस्तया वनितया वामाङ्कमारूढया । हस्ताब्जैर्वरमङ्कुशं गुणमभीति धारयन्तं शुभं ध्यायेयं गणपं गजेन्द्रवदनं नेत्रत्रयोद्भासितम्" ॥ इति । अत्रोभयोर्व्यापकेषु त्वगादियोगोऽप्यनुसन्धेयः । केशवादिमातृकान्यासमाह—**स्मराद्यामिति** । कामबीजाद्याम् । साम्प्रदायिकास्तु त्रिपुटा नारायणाष्टाक्षरयोगमिच्छन्ति । अन्ये प्रणवत्रययोगम्, परे प्रणवत्रयपुटितत्वम् । केचन श्रीबीजयोगमिति यथासम्प्रदायं व्यवहारः । प्रयोगस्तु—"क्लीं अं केशवकीर्त्तिभ्यां नमः केशान्ते" इत्यादि ॥ ४१ ।

सधातुप्राणशक्त्यात्मयुक्ता यादिषु विष्णवः ।
ऋषिः प्रजापतिः प्रोक्तो गायत्रं छन्द ईरितम् ॥ ४२ ।
अर्द्धलक्ष्मीर्हरिः साक्षाद्देवतात्र समीरिता ।
दीर्घयुक्तादिबीजेन षडङ्गानि समाचरेत् ॥ ४३ ।
हस्तैर्बिभ्रत्सरसिजगदाशङ्खचक्राणि विद्या-
पद्मादर्शौ कनककलशं मेघविद्युद्विलासम् ।
वामोत्तुङ्गस्तनमविरलाकल्पमाश्लेषलोभा-
देकीभूतं वपुरवतु वः पुण्डरीकाक्षलक्ष्म्योः ॥ ४४ ।
अत्रार्चनादिकं सर्वं प्राग्वन्मन्त्री समाचरेत् ।
शक्तिपूर्वां तनौ न्यस्येन्मातृकां मन्त्रवित्तमः ॥ ४५ ।
ऋषिः शक्तिः स्मृतं छन्दो गायत्रं देवता बुधैः ।
सम्प्रोक्ता विश्वजननी सर्वसौभाग्यदायिनी ॥ ४६ ।
दीर्घार्द्धेन्दुयुजाङ्गानि कुर्यान्मायात्मना बुधः ॥ ४७ ।

सधात्विति । "यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै नमः । हृदये" इत्यादिः ॥४२।

दीर्घयुक्तेति । दीर्घाः षट् पूर्वोक्ताः । तद्युक्तेनादिबीजेन कामबीजेन । तेन क्लीमित्यादि हृदादिषु ज्ञेयम् । अन्ये तु—क्लीमादिकान् मातृकाङ्गान्येवेच्छन्ति । साम्प्रदायिकास्तु मायानारायणाष्टाक्षरराजपापरमात्ममन्त्रस्वरपुटितैः कादिवर्णैः देवी पद्मिनी विष्णुपत्नी वरदा कमलरूपा शूलिनीयुक्तैर्हृदयादीन्यङ्गानि इति मन्वते । प्रयोगस्तु—"ॐ नमो नारायणाय हंसः सोऽहं अं कं खं गं घं ङं आं ॐ नमो नारायणाय हंसः सोऽहं देव्यै हृदयाय नमः" इत्यादिः ॥ ४३ ।

हस्तैरिति । मेघेत्यादि वपुर्विशेषणम् । आकल्पो भूषा । आयुधध्यानं दक्षिणाधोहस्तमारभ्य वामाधस्तनं यावत् । तेन पुरुषायुधानि दक्षिणतः स्त्र्यायुधानि वामत इति सिद्ध्यति । पद्मपादाचार्याणां सम्मतमेतत् । उक्तं च—"विद्यारविन्द-मुकुरामृतकुम्भपद्मकौमोदकीदरसुदर्शनशोभि हस्तम्" ॥ इति । अत्र वामोर्ध्वान्तं क्रमो ज्ञेयः । अन्यत्र यदस्मिन्न्यासे चतुर्भुजध्यानं तत्केवलविष्णोर्न लक्ष्मीसहितस्येति ध्येयम् । अयमप्यावश्यकः । यदाहुः—"केशवादिरयं न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम् । अच्युतत्वं ददात्येव सत्यं सत्यं न चान्यथे"ति ॥ ४५ ।

ऋषिः शक्तिरिति । शक्तिर्वसिष्ठपुत्रः । सर्वसौभाग्यदायिनीति विनियोग उक्तः ॥ ४६ ।

दीर्घेति । दीर्घाः षड्दीर्घाः । अर्द्धेन्दुर्बिन्दुः । एतद्युक्तेन मायात्मना "बीजेने"ति

उद्यत्कोटिदिवाकरप्रतिभटोत्तुङ्गोरुपीनस्तनी
बद्धार्द्धेन्दुकिरीटहाररसनामञ्जीरसंशोभिता ।
बिभ्राणा करपङ्कजैर्जपवटीं पाशाङ्कुशौ पुस्तकं
दिश्याद्वो जगदीश्वरी त्रिनयना पद्मे निषण्णा सुखम् ॥ ४८ ।
पुरोदितेन विधिना देवीमन्वहमर्चयेत् ।
न्यसेच्छ्रीबीजसम्पन्नां मातृकां विधिना तनौ ॥ ४९ ।
ऋषिर्भृगुः स्मृतं छन्दो गायत्रं देवता स्मृता ।
समस्तसम्पदामादिर्जगतां नायिका बुधैः ॥ ५० ।
प्राक्प्रस्तुतेन बीजेन कुर्यादङ्गानि साधकः ॥ ५१ ।
विद्युद्दामसमप्रभां हिमगिरिप्रख्यैश्चतुर्भिर्गजैः
शुण्डादण्डसमुद्धृतामृतघटैरासिच्यमानामिमाम् ।
बिभ्राणां करपङ्कजैर्जपवटीं पद्मद्वयं पुस्तकं
भास्वद्रत्नसमुज्ज्वलां कुचनतां ध्यायेज्जगत्स्वामिनीम् ॥ ५२ ।
आराधयेदिमां प्रोक्तवर्त्मना कुसुमादिभिः ।
न्यसेत्स्मराद्यां वपुषि मातृकां मङ्गलप्रदाम् ॥ ५३ ।
ऋषिः सम्मोहनः प्रोक्तश्छन्दो गायत्रमुच्यते ।
देवता मन्त्रिभिः प्रोक्ता समस्तजननी परा ॥ ५४ ।

शेषः । प्रयोगस्तु—"हृदयाय नमः" इत्यादिः । केचन ह्लीमादिकानि मातृकाङ्गान्येवेच्छन्ति । एवमग्रेऽपि ॥ ४७ ।

उद्यदिति । मञ्जीरैः नूपुरैः । जपवटीमक्षमालाम् । आयुधध्यानं दक्षे ऊर्ध्वादि । अङ्कुशाक्षमाले परे वामे । उक्तञ्च पद्मपादाचार्यैः—"अक्षसूत्राङ्कुशपाशपुस्तककरा ध्येये"ति ॥ ४८-४९ ।

समस्तसम्पदामादिरिति । विनियोगोक्तिः ॥ ५० ।

प्राक्प्रस्तुतेनेति । पूर्वोक्तेन मार्गेण षड्दीर्घयुक्तेनेत्यर्थः । बीजेन श्रीबीजेनेत्यर्थः । तेन श्रीं श्रीमित्यादि षडङ्गम् । एतदादीनि मातृकाङ्गानि वा । आयुधध्यानं दक्षाधस्ताद्वामाधः पर्यन्तम् ॥ ५१-५२ ।

स्मराद्यामिति । अनेन कामं श्रीशक्त्यादिकामपि न्यसेदित्युक्तम्, तस्य त एव ऋष्याद्याः, द्विरुक्तैर्बीजैरङ्गानि । पञ्चबाणपद्माङ्कुशाक्षमालापुस्तकपाशपद्मधनुर्द्धरारुणा ध्येया । आयुधध्यानं दक्षाधस्तनमारभ्य वामाधस्तनपर्यन्तम् । न्यासपूजादिकं पूर्ववदेव ।

स्मरेण दीर्घयुक्तेन विदध्यादङ्गकल्पनम् ॥ ५५ ॥
बालार्ककोटिरुचिरां स्फटिकाक्षमालां
कोदण्डमिक्षुजनितं स्मरपञ्चबाणान् ।
विद्यां च हस्तकमलैर्दधतीं त्रिनेत्रां
ध्यायेत्समस्तजननीं नवचन्द्रचूडाम् ॥ ५६ ॥
अर्चनादिक्रियाः सर्वाः प्रोक्ताः पूर्वविधानतः ।
शक्तिश्रीकामबीजाद्यां देवीं वर्णतनुं भजेत् ॥ ५७ ॥
ऋषिः पूर्वोदितश्छन्दो गायत्रं देवता बुधैः ।
सम्मोहनी समुद्दिष्टा सर्वलोकवशङ्करी ॥ ५८ ॥
आवर्तितैस्त्रिभिर्बीजैः षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥ ५९ ॥
ध्यायेयमक्षवलयेक्षुशरासपाशान्
पद्मद्वयाङ्कुशशरान्नवपुस्तकञ्च ।
आबिभ्रतीं निजकरैररुणां कुचार्ता
सम्मोहनीं त्रिनयनां तरुणेन्दुचूडाम् ॥ ६० ॥
यजेदावरणैः सार्द्धमुपचारैः सुशोभनाम् ।
प्रपञ्चयागं वक्ष्यामि सच्चिदानन्दसिद्धिदम् ॥ ६१ ॥

सौकर्याय ध्यानश्लोकोऽपि—"सा पञ्चबाणकमलाङ्कुशकाक्षमालाविद्यागुणाब्जधनुरष्टकरा त्रिनेत्रा। रक्तारुणाम्बरविलेपनभूषणाढ्या पायात्तु वर्णजननी शशिशेखरा वः" ॥ इति। मङ्गलप्रदामिति विनियोगोक्तिः ॥ ५३-५४ ।

दीर्घयुक्तेन षड्दीर्घयुक्तेन ॥ ५५ ।

बालेति । विद्यां पुस्तकम् । अक्षमालां पञ्चबाणान् दक्षे अधस्तनादि । वामे पुस्तकचापौ । इत्यायुधध्यानम् । तदुक्तं पद्मपादाचार्यैः—"अक्षस्रक्चापपञ्चबाणपुस्तकधरा ध्येया" इति ॥ ५५-५७ ।

पूर्वोदित इति । सम्मोहनः । सर्वलोकवशङ्करीति विनियोगोक्तिः ॥ ५८ ।

आवर्त्तितैरिति । द्विवारम्, प्रथमाऽतिक्रमे कारणाभावात् । एवं षड्बीजानि भवन्ति । "ह्रीं हृदयाय नमः" इत्यादिप्रयोगः । ध्यायेयमिति । शरासं धनुः । आयुधध्यानम्—दक्षे ऊर्ध्वादि अङ्कुशपद्मशराक्षमालाः । वामे पद्मधनुः पुस्तकानि । तदुक्तं पद्मपादाचार्यैः—"अक्षस्रक्पञ्चशरपद्माङ्कुशपाशपद्मेक्षुधनुपुस्तकधरारुणा ध्येया" ॥ इति ॥ ५९-६० ।

प्रपञ्चेति । सच्चिदानन्दसिद्धिदमिति विनियोगोक्तिः ॥ ६१ ।

वेदादिशक्तिरजपा परमात्ममहामनुः ।
वह्नेर्जाया च कथिताः पञ्चमन्त्राः शुभावहाः ॥ ६२ ।
तारशक्त्यादिकां न्यस्येदजपाऽऽत्मद्विठान्तिकाम् ।
मातृकामुक्तमार्गेण सृष्टया देहे विधानवित् ॥ ६३ ।
ऋषिर्ब्रह्मा समुद्दिष्टश्छन्दो गायत्रमीरितम् ।
समस्तवर्णसंव्याप्तं परं तेजोऽस्य देवता ॥ ६४ ।
स्वाहाद्यैः पञ्चमनुभिः पञ्चाङ्गानि प्रकल्पयेत् ।
अस्त्रं दिक्षु बुधः कुर्याद्भूयो हरिहराक्षरैः ॥ ६५ ।

तारादिपञ्चमनुभिः परिचीयमानं
मानैरगम्यमनिशं जगदेकमूलम् ।
सच्चित्समस्तगमनश्वरमच्युतं त-
त्तेजः परम्भजत सान्द्रसुधाम्बुराशिम् ॥ ६६ ।

वेदादिः प्रणवः। अजपा हंसः। परमात्ममहामनुः सोहं, वह्नेर्जाया स्वाहा। प्रणवो बीजं हृल्लेखा शक्तिः। शुभावहा इत्यनेनास्य स्वातन्त्र्यमप्युक्तम्। यदाहुः—"स्वतन्त्रोऽपि जपात्सिद्धिं कुर्यादष्टाक्षरो मनुः। तस्माद्यथावत् प्रजपेद्धीमान् मोक्षपरः पुमान्" ॥ इति। साम्प्रदायिका वाग्भवहृल्लेखासम्पुटमाहुः ॥ ६२।

तारशक्त्यादिकामिति। आत्मा परमात्ममन्त्रः। अजपायाः पूर्वमुक्तत्वात्। द्विठः स्वाहा। प्रतिवर्णमादौ तारमाये, अन्ते त्वजपादयः "ओं ह्रीं अं हंसः सोहं स्वाहा केशान्ते" इत्यादिप्रयोगः। संहारस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र सृष्टयेत्युक्तिः। विधानविदिति। अनेनैतदुक्तम्भवति—षडङ्गन्यासपूर्वकं सावरणं महागणपतिं ध्यात्वा चतुश्चत्वारिंशद्वारं गणेशबीजम्, सकृद् "गणानान्त्वे"त्येवं चतुरावृत्तमहागणपतिमन्त्रं प्रजप्य यथोक्तां शुद्धमातृकां त्रिर्विन्यस्य अकचटतपयादिपूर्वानर्क्कादीनपि सप्त मुखदोः पदुदरहृत्सु न्यस्येदिति ॥ ६३-६४।

स्वाहाद्यैरिति। विपरीतैः। "स्वाहा हृदयाय नमः", "सोहं शिरसे स्वाहा" इत्यादिप्रयोगः। दिक्ष्विति। छोटिकाभिः। भूयोऽनन्तरं षडङ्गादित्यर्थलभ्यम्। हरिहराक्षरैरिति। यथाश्रुतैः। तदुक्तम्—"जायाग्नेर्हृदयमथो शिरश्च सोहं हंसात्मा त्वथ च शिखा स्वयं च वर्म्म। ताराख्यं समुदितमोक्षणं तथाऽस्त्रं प्रोक्तं स्याद्धरिहरवर्णमङ्गमेवे"ति ॥ ६५।

तारादीति। तत्प्रसिद्धं परतेजो ब्रह्मानिशं सर्वदा भजत अन्येषां तेजसामेतद्व्या-प्यत्वादस्य परत्वम्। सान्द्रसुधाम्बुराशिमिति। व्यस्तरूपकं तेन पुँल्लिङ्गत्वदोषोऽपि न, "अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन्" इतिवत्। एतेनानन्दमयत्वं ध्वनितम्। अच्युतमविकारि।

पञ्चभूतमया वर्णा वर्गेभ्यः प्रागुदीरिताः ।
तस्माज् ज्ञानेन्द्रियात्मनः प्रपञ्चं तन्मयं विदुः ॥ ६७ ।
देहोऽपि तादृशस्तस्मिन्न्यसेद्वर्णान्विलोमतः ।
तत्तत्स्थानयुतान्मन्त्री जुहुयात् परतेजसि ॥ ६८ ।
एवं वर्णमयं होमं कृत्वा दिव्यतनुर्भवेत् ।
न्यस्य मन्त्री यथान्यायं देहे विश्वस्य मातरम् ॥ ६९ ।

अविनश्वरमविध्वंसि । समस्ताङ्गव्यापकं चित्–स्वप्रकाशज्ञानरूपं सत्–सत्तात्मकम् । "विद्धीदं सर्वं सत्सदि"ति । "विद्धीदं सर्वं प्रशस्यत" इति च श्रुतिः । जगदेकमूलं तत्परिणामरूपत्वाज्जगतः । मानैरगम्यम्, "यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इति श्रुतेः । अत एवाह—एतैः परिचीयमानम् । एतेषां जपेन लभ्यमित्यर्थः । तत्र तारस्य पञ्चावयवस्य प्रलीनाशेषविकृतित्वाद् देवीताराव्रयवानामपि तदवयवैरभेदानन्दप्रत्ययार्थे पर्यवसायित्वात् । अजपात्ममन्त्वोरपि जीवपरमात्मतादात्म्यार्थत्वात् । पञ्चद्विठावयवानामपि सर्वत्रानुगतसंविदर्थत्वात् । संहितायां तु–"प्रणवश्चित्कला ज्ञेया माया व्याप्तस्वरूपिणी । हंसःपदेन देवेशि ! साक्षादात्मस्वरूपिणी ॥ तत्रत्यबिन्दुत्रितयात् सृष्टिस्थितिलयात्मिका । प्रसूता बिन्दुनाद्येन वामेयं ब्रह्मरूपिणी ॥ बिन्दुनाथ द्वितीयेन पालयन्ती जगत्त्रयम् । ज्येष्ठेयं वैष्णवी माया चाद्या सत्त्वगुणा प्रिये ॥ अन्त्येन बिन्दुना सर्वं रसन्ती तमसाऽऽवृता । रौद्री बिन्दुत्रयं देवि ! प्रसूते चाम्बिका तदा ॥ आत्मानं दर्शयेदेषा हंसाख्या संहृतिर्यदा । तदेयं दर्पणाकारा ततो ज्योतिर्मयी भवेत् ॥ वर्णाभ्यां वह्निजायायाः परं ज्योतिरिति प्रिये ! । एवं विचारयन्मन्त्री साक्षाद्ब्रह्म भवेत्तु सः" ॥ इति । अत्र प्रपञ्चयागमूर्त्तेः पूजा नोक्ता सा तन्त्रान्तरोक्ता । यथा—"मातृकामन्त्रसम्प्रोक्ते पीठे सल्लिपिपङ्कजे । प्रपञ्चयागमूर्त्तिं तु समावाह्य प्रपूजयेत् ॥ स्वरैराद्यावृतिः प्रोक्ता द्वितीया कादिमूर्त्तिभिः । तृतीया तु समुद्दिष्टा भारत्याद्यष्टशक्तिभिः ॥ चतुर्थी मातृभिः सार्द्धमसिताङ्गादिभैरवैः । वासवादिदिशां नाथैः पञ्चमी त्वायुधैः परा" ॥ इति ॥ ६६ ।

प्रपञ्चयागं वक्ष्यामीत्युक्तं तत्र प्रपञ्च इज्यते हूयते यत्रेति प्रपञ्चयागः । तमेव होमप्रकारं वदन् न्यासान्तरमपि सूचयति—**पञ्चभूतेति** । प्रागिति । द्वितीये । ज्ञानेन्द्रियात्मान इत्युपलक्षणम्, तेनाकाशवर्णाः ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मानः । वाय्वर्णाः तदर्थरूपाः । अग्निवर्णाः प्राणादिदशवायुरूपा इत्यप्यूह्यम् ॥ ६७ ।

तादृश इति । पञ्चभूतमयस्तत्र वर्णान्न्यसेदिति । तत्र प्रकारः—पृथिव्या दशवर्णान् प्रपञ्चयागवदुच्चार्य तलादिजानुपर्यन्तं विन्यसेदेवमाकाशान्तम् । विलोमत इति । पुनराकाशादिवर्णांस्तत्र स्थानेषु भूमिपर्यन्तं विन्यसेत् । **तत्तदिति** । विपरीतन्यासे ध्यानम् । एवं ध्यानं कृत्वा विपरीतं न्यसेत् ॥ ६८ ।

पूर्वोक्तं प्रपञ्चयागेऽप्यतिदिशति—**एवमिति** । तत्र प्रकारः—"ओं ह्रींक्षंहंसः

जपेन्मन्त्रान्भजेद्देवान्यजेदग्निमनन्यधीः ।
द्रव्यैश्च जुहुयादग्नौ मन्त्रवित्तन्त्रचोदितैः ॥ ७० ।
अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधसमिधस्तिलाः ।
सिद्धार्थपायसाज्यानि द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधाः ॥ ७१ ।
अमीभिर्जुहुयाल्लक्षं तदर्द्धं वा समाहितः ।
सर्वान्कामानवाप्नोति परां सिद्धिं च विन्दति ॥ ७२ ।
एभिरर्कसहस्राणि हुत्वा मन्त्री विनाशयेत् ।
रिपून्क्षुद्रग्रहान्भूतान् ज्वराञ्छापांश्च पन्नगान् ॥ ७३ ।

सोहं स्वाहा'' इत्यन्तं विन्यसेत्। तत्र क्षकारं तदधिष्ठातृदेवतां तत्तत्स्थानं च तदवच्छिन्ने चैतन्ये जुहोमि इति ध्यायन्। एवं संहारन्यासं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः। अयं साम्प्रदायिकः पक्षः। तदुक्तम्—''आधारोत्था शक्तिबिन्दूत्थिता या वक्त्रे मूर्द्धेन्दुग्रसन्त्याः प्रियायाः। क्षाद्यान्तार्णान् पातयेद्वह्निसोमप्रोतान्मन्त्री मुच्यते रोगजालैः'' ॥ इति। एवमुक्तसर्वविधमातृकान्यासस्य मन्त्रान्तरादौ कर्त्तव्यतामाह—**न्यस्येति**। मन्त्री यथान्यायमिति। अनेनैतदुक्तं भवति—सर्वान्मातृकान्यासान् कर्त्तुमशक्तः शाक्ते कलामातृकादीन्। शैवे श्रीकण्ठमातृकादीन्। वैष्णवे केशवमातृकादीन्। शुद्धप्रपञ्चयागमातृके सर्वत्र न्यसेदिति। तदुक्तम्—''जपादौ सर्वमन्त्राणां विन्यासेन लिपेर्विना। कृतं तन्निष्फलं विद्यात्तस्मात्सर्वां लिपिं न्यसेत्'' ॥ इति। कादिमतेऽपि—''मातृकायाः षडङ्गं च मातृकान्यासमेव च। सर्वासां प्रथमं कृत्वा पश्चात्तन्त्रोदितं न्यसेत्'' ॥ इति। आचार्यश्च—''लिपिन्यासादिकान्साङ्गानि''ति। नारायणीये च—''अङ्गानि च न्यसेत् सर्वे मन्त्राः साङ्गास्तु सिद्धिदाः'' इति। अन्यत्रापि—''रुद्रैर्युक्तां केवलां वा मनूनां कर्मारम्भे मातृकां विन्यसेद्यः। मन्त्रास्सद्यः कुर्वते तस्य सिद्धिं पापैः सार्द्धं याति नाशं जरा च'' ॥ इति ॥ ६९ ।

अनन्यधीरिति। अनेन मातृकापुटितत्वजपेन सिद्धिरुक्ता। तदुक्तं कुलप्रकाशतन्त्रे—''मन्त्री तु प्रजपेन्मन्त्रं मातृकाक्षरसम्पुटम्। क्रमोत्क्रमात् शतावृत्त्या मासात्सिद्धो भवेन्नरः ॥ मातृकाजपमात्रेण मन्त्राणां कोटिकोटयः। सुसिद्धाः स्युर्न सन्देहो यस्मात् सर्वं तदुद्भवम्'' ॥ इति। प्रयोगसारेऽपि—''मातृकायां तु सिद्धायां सिद्धाः स्युर्मन्त्रजातयः। सर्वे मन्त्रा यतो मग्ना मातृकायामितस्ततः'' ॥ इति। सर्वमातृकामन्त्राणां काम्यकर्माण्याह—**द्रव्यैरिति**। द्रव्याण्याह—**अश्वत्थेति** ॥ ७०-७१ ।

जुहुयाल्लक्षमिति। द्वादशसहस्राणि पञ्चशती एकैकेन द्रव्येण तदर्द्धं चेति षट्सहस्राणि पञ्चाशदधिका द्विशती एकैकेन द्रव्येण। समाहित इत्यनेन तस्याप्यर्द्धमिति सूचितम्। ''मन्त्री तदर्द्धमथवापि तदर्द्धकं यः'' इत्युक्तेः। तदा त्रिसहस्री सपादशतमेकैकेन द्रव्येण ॥ ७२ ।

अर्कसहस्राणीति। तदा सार्द्धसहस्रमेकैकेन। मन्त्रीति। अनेनैतदुक्तम्—

मन्त्राणामयथावृत्तिप्रतिपत्तिसमुद्भवान् ।
विकारान्नाशयेदाशु होमोऽयं समुदीरितः ॥ ७४ ॥
एभिस्त्रिमधुरोपेतैर्जुहुयाल्लक्षमानतः ।
अचिरादेव स भवेत्साक्षाद्भूमिपुरन्दरः ॥ ७५ ॥
अमीभिः साधको हुत्वा वश्यादीनपि साधयेत् ।
हुत्वा लक्षं तिलैः शुद्धैर्मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ७६ ॥
पायसान्नेन जुहुयान्मन्त्री सर्वसमृद्धये ।
पद्मानां लक्षहोमेन महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥ ७७ ॥
घृतेन जुहुयाल्लक्षं प्राप्नुयात् कीर्तिमुत्तमाम् ।
जातीकुसुमहोमेन सर्वलोकं वशं नयेत् ॥ ७८ ॥
संशोधितैस्त्रिमध्वक्तैर्लवणैर्लक्षमानतः ।
जुहुयाद्गुलिकाः कृत्वा वशयेत्सर्वमञ्जसा ॥ ७९ ॥

विद्यादीनामल्पत्वमहत्त्वे विचार्य तद्द्विगुणं चतुर्गुणं वा होमः कार्य्य इति । उक्तं च—"द्वादशसहस्रमथवा तद्द्विगुणं वा चतुर्गुणं वाऽथ जुहुयादि"ति । तदा सहस्रत्रयं सहस्रषट्कं वैकेन । एवमुत्तरत्रापि । अत्यल्पत्वे एकादशशतावृत्त्येत्यपि ज्ञेयम् । तदुक्तम्—"एकद्विकत्रिकचतुष्कशताभिवृद्ध्या तां तां समीक्ष्य विकृतिं प्रजुहोतु मन्त्री" इति । क्षुद्रं नारायणीयोक्तम् –"स्तम्भद्वेषौ तथोत्साद उच्चाटो भ्रममारणे । व्याधिश्चेति स्मृतं क्षुद्रम्" इति ॥ ७३ ।

प्रयोगान्तरमाह—**मन्त्राणामिति**। अयथावृत्तिर्वर्णानामन्यथोच्चारणम्। अप्रतिपत्तिरयं मन्त्रः फलदो नेति ज्ञानम् । तदुद्भवान् विकारान् । तत्र अयथावृत्तेर्विकारो वातकुष्ठादिः । अप्रतिपत्तेर्विकार उन्माद इति नारसिंहे प्रपञ्चितम् । तेन यथावृत्तिश्च प्रतिपत्तिश्च यथावृत्तिप्रतिपत्ती पश्चान्नञा सम्बन्धः । होमः समुदीरित इति । सहस्रावृत्त्येति ज्ञेयम् । "शमयेदचिरात्सहस्रवृत्त्ये"त्युक्तेः ॥ ७४ ।

त्रिमधुरोपेतैरेभिः अष्टभिः । पयोमधुघृतं त्रिमधुरम् । तदुक्तम् –'आज्यं क्षीरं मधु तथा मधुरत्रयमुच्यते" इति । पयः स्थाने शर्करा वा ॥ ७५ ।

अमीभिः अष्टभिः । साधक इत्यनेन लक्षार्द्धमब्दत्रयादर्वागित्युक्तम् । यदाहुः –"लक्षं तदर्द्धकं वा मधुरत्रयसंयुतैर्हुनेदेतैः । अब्दत्रयादथार्वाक् त्रिभुवनमखिले वशीकुरुते" इति । शुद्धैरिति । अवकरं दूरीकृत्य प्रक्षाल्य संशोषितैरित्यर्थः ॥ ७६-७७ ।

जुहुयाल्लक्षमिति । सम्बध्यते । होमेनेति । लक्षमानत इति सम्बध्यते ॥ ७८ ।

संशोधितैस्त्यक्तावकरैः । लवणैर्गुलिकाः कृत्वेति सम्बन्धः । हुत्वा लक्षमित्यादिका संख्या महति कार्ये । "जुहुयाच्च कार्यगुरुतालाघवमभिवीक्ष्य योग्यपरिमाणम्" इत्युक्तेः ॥ ७९ ।

लिखित्वा पत्रखण्डेषु मातृकार्णान्पृथक् पृथक् ।
अभ्यर्च्य जुहुयाद्वह्नौ तत्पत्राक्षरमुच्चरन् ॥ ८० ।
अभिचारहरो होमः सर्वरक्षाप्रसिद्धिदः ।
सहस्रहोमे वितरेद्दक्षिणान्निष्कमानतः ॥ ८१ ।
अर्द्धं वा शक्तितो दद्याद्यथोक्तं फलमाप्नुयात् ।
अनया सप्त सञ्जप्तं पिबेत्प्रातर्दिने दिने ॥ ८२ ।
सलिलं स भवेद्वाग्मी लभते कवितां पराम् ।
ब्राह्मीरसं वचाकल्के पयसा विपचेद् घृतम् ॥ ८३ ।

लिखित्वेति । पत्रखण्डेषु तालपत्रादिखण्डेषु मातृकार्णान् पृथक् प्रत्येकं लिखित्वा पृथक्प्रत्येकमभ्यर्च्य अग्नौ मातृकापीठमिष्ट्वा तत्तन्मन्त्राक्षरमुच्चरन् जुहुयादिति सम्बन्धः । तत्र प्रत्यक्षरमृषिच्छन्दोदेवताशक्तिबीजान्युच्चार्य ध्यानं कृत्वा तेनैवाक्षरेण गन्धादि दद्यात् इत्यर्चनाक्रमः । तत्र ऋष्यादिर्यथा—"अर्जुन्यायनयो मध्ये द्वौ भार्गवस्त्वौ प्रतिष्ठिका । अग्निवेश्यः सुप्रतिष्ठा त्रिशतोऽब्धिषु गौतमः ॥ गायत्रीं च भरद्वाज उष्णिगैकारके परे । लोहितायनकोऽनुष्टुप्वसिष्ठो बृहती द्वयोः ॥ माण्डव्यो दण्डकश्चापि स्वराणां मुनिछन्दसी । मौद्गायनश्च पङ्क्तिः के जस्त्रिष्टुप् द्वितये घङोः । योग्यायनश्च जगती गोपाल्यायनको मुनिः । छन्दोऽतिजगती चे छेन्नषकः शक्वरी ह्यजः । शक्वरीकाश्यपश्चातिशक्वरी झञयोष्टठोः ॥ शुनकोऽष्टिः सौमनस्योऽत्यष्टि-र्डेकारणो धृतिः । ढणोर्लातव्यातिधृती सांकृत्याय नमः कृतिः ॥ त्रिषु कात्यायनस्तु स्यात्प्रकृतिर्नपफेषु वै । दाक्षायणाकृती व्याघ्रायणाभे विकृतिर्मता ॥ शाण्डिल्य-संकृती मेऽथ काण्डल्यातिकृती यरोः । दाण्ड्यायनोत्कृती लेऽथ वे जातायनदण्डकौ ॥ लाट्यायनो दण्डकः शे षसहे जयदण्डकौ । माण्डव्यदण्डकौ लक्षे कादीनामृषि-छन्दसी ॥ एवमुक्ते देवताश्च श्रीकण्ठादय ईरिताः । बीजमस्याश्शक्तयस्तु पूर्णोदर्य्यादयो मताः" ॥ इति । ध्यानं पूर्वोक्तं मदुक्तमनुसन्धेयम् ॥ ८० ।

निष्केति । सुवर्णचतुष्कम् ॥ ८१ ।

अनयेति । अयमत्र प्रयोगक्रमः – स्वयं देवता विग्रहो भूत्वा लिपिपद्मे जलमादाय बालादशाक्षरी विपरीतदशाक्षरी बाला च । एवं क्षान्तं जप्त्वा क्षाद्यान्तमेवं सबिन्दुकं च पुनः सबिन्दुविसर्गमादिक्षान्तं च जप्त्वा भ्रूमध्ये अक्षराणां दीपशिखावद्ध्यासि ध्यायन् पिबेदिति । वर्णानामास्यान्तरुद्गमनम् आस्यात् शास्त्र्याकारेण निर्गमनं च ध्यायन् पुनर्द्विवारं पिबेदिति ॥ ८२ ॥

सलिलमिति । पूर्वेण सम्बध्यते । भवेदिति । अवर्कमासत इति ज्ञेयम् । "अनेन मूकोऽपि कवित्वगर्वितः परां च सिद्धिं लभतेऽर्कमासत" इत्युक्तेः । ब्राह्मीरसमिति ।

अयुतं मातृकाजप्तमर्चितं च विधानतः ।
पिबेत्प्रातः स मेधावी भवेद्वाक्पतिसत्तमः ॥ ८४ ॥
ब्राह्मीं सहस्रसंजप्तां वचां वा पयसा पिबेत् ।
स लभेन्महतीं मेधामचिरान्नात्र संशयः ॥ ८५ ॥
पूर्वोक्तं पङ्कजं कृत्वा कुम्भं संस्थाप्य पूर्ववत् ।
क्वाथेन पूरयेन्मन्त्री यथावत् क्षीरशाखिनाम् ॥ ८६ ॥

अत्र घृतं जीवद्वत्सैकवर्णगोरेव ग्राह्यं दुग्धमपि तादृश्या एव। आयुर्वेदोक्तप्रकारेण च घृतपाकः। तत्र "कल्काच्चतुर्गुणः स्नेह" इति सामान्यतः स्नेहस्य चतुर्थभागः कल्क उक्तः। अत्र त्वयं स्वरसपाक इति कृत्वा स्नेहाष्टमांशः कल्को ग्राह्यः। तदुक्तम्—"स्नेहः सिद्धयति शुद्धाम्बुनिःक्वाथः स्वरसैः क्रमात्। कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम्"॥ इति। अत्र ब्राह्मीरसः स्वरसः। तदुक्तम्—"सपिष्याद्धं वस्तु वस्त्रगालितं स्वरसं विदुरि"ति। कल्क इति। "कल्को दृषदि पेषित" इति। तत्रायं क्रमः—प्रस्थमितं घृतम्, पलद्वयमितः श्वेतवचाकल्कः, घृताच्चतुर्गुणो ब्राह्मीरसश्चतुर्गुणं क्षीरम्। "पञ्चप्रकृति यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसन्निधौ। तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम्"॥ इत्युक्तत्वात्। चतुर्गुणं जलं देयम्। "क्षीरदध्यारनालैस्तु पाको यत्रेरितः क्वचित्। चतुर्गुणं जलं तत्र वीर्याधानार्थमाचरेत्"॥ इति। पाकज्ञानं च—"नाङ्गुलिग्राहिता कल्के न स्नेहोऽग्नेश्च शब्दता। वर्णादिसम्पच्च यदा तदैतं शीघ्रमाहरेत्"॥ इति। तथान्यत्र—"स्नेहस्य पाके कल्कस्तु वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत्" इति। तथा—"घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य च तदुद्भवः। स्नेहस्य तन्तुमत्ताप्सु मज्जनं तरणं न च"॥ इति। इदं घृतं पानार्थमिति। अत्र सम एव पाकः। तदुक्तम् "स्नेहः पक्वो भवेत्सिद्धयै पाकः पाने भवेत् समः। खरोऽभ्यङ्गे मृदुर्नस्ये सामान्येयं प्रकल्पना"॥ इति ॥ ८३ ॥

विधानत इति। ततो घृतं सममुत्तार्य शीतलमयुतं जप्तं मातृकापीठे घृते विभाव्य मातृकोक्तविधानेन पूजितं पिबेदिति। भवेदिति संवत्सरादिति ज्ञेयम्। "कविर्भवति वत्सरतः" इत्युक्तेः। तन्त्रान्तरे तु विशेषः—"पलं श्वेतवचाचूर्णं कर्षं तुरगगन्धि च। कृष्णा हरिद्रा सिन्धूत्थं धात्री रुग्विश्वभेषजम् ॥ प्रतिनिष्कं तु सञ्चूर्ण्य घृतप्रस्थे विनिःक्षिपेत्। ब्राह्मीरसे चतुःप्रस्थे पचेन्मृद्वग्निपाकवित् ॥ ब्राह्मीघृतमिदं प्रोक्तमनयाऽयुतमन्त्रितम्। पिबेत् सूर्योपरागे तु सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ॥ दिनादौ वा लिहेन्नित्यं पञ्चाशदभिमन्त्रितम्। वाग्विलासमसौ विन्देत् कविवृन्देषु सम्मतम्" ॥ इति ॥ ८५ ॥

पूर्वोक्तमिति। मातृकापूजावसरोक्तम्। पूर्ववदिति। तुर्योक्तरीत्या। क्वाथेन कषायेण। यथावदिति। चतुर्थांशावशिष्टेन। सबिन्दुकां मातृकां जपन् पूरयेदिति च। क्षीरशाखिनामिति। तत्त्वचामित्यर्थः॥ ८६ ॥

अष्टगन्धं विलोड्यास्मिन्नवरत्नसमन्विते ।
आवाह्य पूजयेद्देवीं मातृकामुक्तमार्गतः ॥ ८७ ।
सहस्रसाधितैस्तोयैरभिषिञ्चेत्प्रियं नरम् ।
भानुवारे शुभे लग्ने ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥ ८८ ।
गुरवे दक्षिणां दद्याद् भक्तियुक्तः स्वशक्तितः ।
रक्षाकरं विशेषेण कृत्वा द्रोहोपशान्तिदम् ॥ ८९ ।
ऐश्वर्यजननं पुंसां सर्वसौभाग्यसिद्धिदम् ।
अभिषेकमिमं प्राहुर्विश्वसंवननं परम् ॥ ९० ।
पूर्वोक्तं मण्डलं कृत्वा मन्त्री नवपदान्वितम् ।
मध्यादि स्थापयेत्तेषु पदेषु कलशान्नव ॥ ९१ ।
तन्तुभिर्वेष्टितान् शुद्धान् बहिश्चन्दनचर्चितान् ।
सुधूपवासितान् मन्त्री दूर्वाक्षतसमन्वितान् ॥ ९२ ।
आपूर्य शुद्धतोयैस्तु वेष्टयेदंशुकैस्तु तान् ।
मुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ ॥ ९३ ।
पुष्परागं मरकतं गरुडोद्गारमेव च ।
उक्तानि नव रत्नानि तेषु कुम्भेषु निःक्षिपेत् ॥ ९४ ।
विष्णुक्रान्तामिन्द्रवल्लीं देवीं दूर्वाश्च निःक्षिपेत् ।
स्थापयेत्कुम्भवक्त्रेषु कङ्कोलांश्चूतपल्लवान् ॥ ९५ ।

अष्टगन्धमिति । शाक्तम् । नवरत्नानि वक्ष्यन्ते ॥ ८७ ।

सहस्रसाधितैः । सहस्रसंख्यं सञ्जप्तैरित्यर्थः । भानुवारे शुभे लग्ने तोयैरभिषिञ्चेदिति सम्बन्धः । मासमिति ज्ञेयम् । "पञ्चापि मासमि"त्युक्तेः । नरमिति । लिङ्गमविवक्षितम् । "नारी वन्ध्यापि नानाविधगुणनिलयं पुत्रवर्यं प्रसूते" इत्युक्तेः ॥ ८८-८९ ।

संवननमिति । वश्यम् ॥ ९० ।

नवपदान्वितमिति । नवनाभम् ॥ ९१ ।

शुद्धान् व्रणकालिमादिरहितान् । **सुधूपवासितानिति** । अन्तः । यथाक्रमात् ॥ ९२-९३ ।

निःक्षेपेदिति । मध्यादितः सर्वत्र सर्वाणि ॥ ९४ ।

देवीमिति । सहदेवीं **निःक्षिपेदिति** सर्वत्र सर्वाः ॥ ९५ ।

विन्यसेदक्षतोपेतांश्चषकांश्च फलान्वितान् ।
मध्ये कुम्भं समाराध्य देवीं मन्त्री वृषादितः ॥ ९६ ॥
अर्चयेद्दिक्षु कुम्भेषु व्यापिन्याद्याः पुरोदिताः ।
वर्गमन्त्रयुताः प्रोक्तलक्षणाः सर्वसिद्धिदाः ॥ ९७
शर्कराघृतसंयुक्तं पायसं च निवेदयेत् ।
स्पृष्ट्वा कुम्भान् कुशैर्विद्यां जपेत्साग्रं शतं शतम् ॥ ९८ ।
अभिषिञ्चेद्विलोमेन साध्यं तं दत्तदक्षिणम् ।
सर्वपापक्षयकरं शुभदं शान्तिसिद्धिदम् ॥ ९९ ।
कृत्याद्रोहादिशमनं सौभाग्यश्रीजयप्रदम् ।
पुत्रप्रदं च वन्ध्यानामभिषेकमिमं विदुः ॥१००।
ज्वरार्त्तस्य पुरः स्थित्वा जपेत्साग्रं सहस्रकम् ।
ज्वरो नश्यति तस्याशु क्षुद्रभूतग्रहा अपि ॥१०१।
परतेजसि सञ्चिन्त्य शुभ्रं स्रुतसुधामयम् ।
विधुं विद्यां जपेद्योगो विषरोगविनाशकृत् ॥१०२।
बलीपलितरोगघ्नः क्षुत्पिपासाप्रणाशनः ।
पुष्टिदः सर्वसौभाग्यदायी लक्ष्मीशुभप्रदः ॥१०३।
सोमसूर्याग्निरूपाः स्युर्वर्णाः लोहत्रयं तथा ।
रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्यस्ताम्रं हुताशनः ॥१०४।
लोहभागाः समुद्दिष्टाः स्वराद्यक्षरसंख्यया ।
तैर्लोहैः कारयेन्मुद्रामसङ्कुलितसङ्गताम् ॥१०५।

वृषा इन्द्रः । तदादितः । "वासवो वृत्रहा वृषे"ति कोशः ॥ ९६ ।

दिक्षु कुम्भेषु । इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । **वर्गेति** । वर्गा अकाराद्या व्यस्तसमस्तास्त एव मन्त्रास्तद्युतास्तदाद्याः ॥ ९७ ।

विद्यां मातृकां साग्रम् अष्टोत्तरम् । शतं शतमित्यनेन प्रतिकुम्भम् ॥ ९८ ।

विलोमेनेति । ईशानादिस्थितैर्घटैरित्यर्थः । तदुक्तं प्रयोगसारे—"पुनरन्तादिमध्यान्तमभिषिञ्चेत्प्रियां स्त्रियम्" ॥ इति ॥ ९९-१०० ।

परतेजसि । सहस्रारकणिकास्थितपरमशिवे विधुं तत्रत्यमेव ॥ १०१-१०३ ।

त्रिशक्तिमुद्रिकामाह—**सोमेति** । लोहत्रयमिति । "सर्वं तु तैजसं **लोहम्**" इत्युक्तत्वाद् रूप्यहेमताम्राणां लोहशब्देनाभिधानम् । तथेति । सोमसूर्याग्निरूपमित्यर्थः । तदेवाह—**रौप्यमिन्दुरिति** ॥ १०४ ।

स्वरादीति । रौप्यं १६ सुवर्णं २५ ताम्रं १० । केचित्तु वर्गाणां द्वादशकलात्मकत्वात् । सुवर्णभागा द्वादशेति वदन्ति । अयमेव पक्षः साम्प्रदायिकः । शैवागमेऽपि—

साग्रं सहस्रं सञ्जप्य स्पृष्ट्वा तां जुहुयात्ततः ।
तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्वसंख्यया ॥१०६।
निःक्षिप्य कुम्भे तां मुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना ।
आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैः समाहितः ॥१०७।
अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः ।
इयं रक्षः क्षुद्ररोगविषज्वरविनाशिनी ॥१०८।
व्यालचौरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्याद्विशेषतः ।
युद्धे विजयमाप्नोति धारयन्मनुजेश्वरः ॥१०९।
विभजेन्मातृकां मन्त्री नव वर्गान्यथाक्रमात् ।
अष्टावष्टौ स्वराः स्पर्शाः पञ्चशो व्यापका अपि ॥११०।

"ताम्रतारसुवर्णानामर्क्कषोडशखेन्दुभिः"॥ इति। तत्र व्युत्क्रमेण संख्येति व्याख्यातम्। असङ्कलितेति। असङ्कलितामिलिताम्। तत्र प्रकारः—तत्तद्भागमितस्य लोहत्रयस्य मुद्रिकात्रयं कृत्वा पश्चात् संयोजयेदिति ॥ १०५ ।

साग्रमिति। अष्टाधिकम्। सञ्जप्येति। "मातृकामि"ति शेषः। ततो मन्त्री पूर्वसंख्यया अष्टोत्तरसहस्रमितया सर्पिषा जुहुयादिति सम्बन्धः। **तस्यां सम्पातयेदिति।** सम्पातो नाम स्रुवस्थाहुतिशेषाज्यस्य प्रत्याहुतिमुद्रिकायां पातः ॥ १०६ ।

अभिषेकोक्तेति। एककलशप्रोक्तेन। **आवाह्येति**। कुम्भे ॥ १०७ ।

अभिषिच्येति। साध्यम् ॥ १०८ ।

व्यालः सर्पः। मृगो व्याघ्रः ॥ १०९ ।

नवरत्नमुद्रिकामाह—**विभजेदिति**। मन्त्रीत्यनेन नवग्रहन्यासोऽपि सूचितः। तत्र प्रकारः—स्वरानुक्त्वा "सोममण्डलाय नमः" इति मूर्द्धादि गलपर्यन्तं कादिमान्तमुच्चार्य "सूर्यमण्डलाय नमः" इति गलादि-हृदयान्तम्। याद्यानुक्त्वा "वह्निमण्डलाय नमः" इति हृदयादि-पादान्तं व्यापकं न्यसेदिति मण्डलत्रयन्यासः। आदिठान्तमुक्त्वा "सोममण्डलाय नमः" इति मूर्द्धादि-हृदयान्तं डादिक्षान्तमुक्त्वा "अग्निमण्डलाय नमः"इति हृदयादि-पादान्तं न्यसेदित्यग्नीषोमन्यासः। आदिक्षान्तमुक्त्वा "हंसः पुरुषात्मने नमः" इति व्यापकत्वेन न्यसेदिति हंसन्यासः। एते न्यासा यथाक्रमादिति पदेन सूचिताः। ततः "अं आं इं ईं उं ऊं ऋं ॠं सूर्याय भगवते नमः" इत्यादिक्रमेण केत्वन्तं विन्यस्य पुनः प्रथमोक्तन्यासत्रयं वैपरीत्येन कुर्यादिति ग्रहन्यासः। तत्र शेषाष्टस्वरैः सोमः। कवर्गेणाङ्गारकः। चवर्गेण बुधः। टवर्गेण बृहस्पतिः। तवर्गेण शुक्रः। पवर्गेण शनैश्चरः। यवर्गेण राहुः। शवर्गेण केतुः। अयमत्र न्यासक्रमः। स्थानानि तु मूलाधार-लिङ्ग-नाभि-हृदय-गल-लम्बिका-भ्रूमध्य-ललाट-ब्रह्मरन्ध्राणीति। व्यापका यकाराद्याः। अपीति। अपिशब्दात्पञ्चश इत्यत्राप्यन्वेति ॥ ११० ।

नव वर्गाः समुत्पन्ना नवरत्नेश्वरा ग्रहाः ।
अर्केन्दुरक्तज्ञगुरुभृगुमन्दाहिकेतवः ॥ १११ ॥
माणिक्यं मौक्तिकं चारु विद्रुमं गारुडं पुनः ।
पुष्परागं लसद्वज्रं नीलं गौमेदिकं शुभम् ॥ ११२ ॥
वैदूर्यं नव रत्नानि मुद्रान्तैः कल्पयेच्छुभाम् ।
जपहोमादिकं सर्वं कुर्यात्पूर्वोक्तवर्त्मना ॥ ११३ ॥
यो मुद्रां धारयेदेनां तस्य स्युर्वशगा ग्रहाः ।
वर्द्धते तस्य सौभाग्यं लक्ष्मीरव्याहता भवेत् ॥ ११४ ॥
कृत्याद्रोहा विनश्यन्ति नश्यन्ति सकलापदः ।
रक्षोभूतपिशाचाद्या नेक्षन्ते तं भयाकुलाः ॥ ११५ ॥
उपर्युपरि वर्द्धन्ते धनरत्नादिसम्पदः ॥ ११६ ॥
तार्तीयोज्ज्वलकाणकं स्वरयुगैराविर्भवत्केसरं
वर्गोद्भासिवसुच्छदं वसुमतीगेहेन संवेष्टितम् ।
ताराधीश्वरवारिवर्णविलसद्दिक्कोणसंशोभितं
यन्त्रं वर्णतनोः पदं निगदितं सर्वामयघ्नं परम् ॥ ११७ ॥

॥ इति श्रीशारदातिलके षष्ठः पटलः ॥

ग्रहक्रममाह—**अर्केति** । रक्तो मङ्गलः । ज्ञो बुधः । मन्दः शनैश्चरः । अहिः राहुः ॥ १११ ।

चार्विति । अनेनातिलोहितप्रवालस्य ग्रहणमुक्तम् । लसदिति । अनेन षट्कोण-वज्रस्यैव ग्रहणमुक्तम् ॥ ११२ ।

पूर्वोक्तवर्त्मनेति । पूर्वमुद्रोक्तप्रकारेण ॥ ११३-११६ ।

धारणयन्त्रमाह—**तार्तीयेति** । तार्त्तीयं पूर्वोक्तकर्णिकाबीजम् । ताराधीश्वर ठकारः, आकारसाम्यात् । गौडलिपौ तादृक् स्वरूपस्य लिखितत्वात् । वारिवर्णो वकारः । ताभ्यां विलसन्तौ यौ दिक्कोणौ ताभ्यां संशोभितम्, तेनात्र पूर्वयन्त्रादयमेव विशेषः । उक्तं कादिमते—"द्वावाम्बूदिग्विदिक्षु चे"ति । आचार्यैः पूर्वोक्तं पूजायन्त्रमेव धारण-यन्त्रमुक्तम् । इदमपि पद्यं कैश्चित्तदनुसारेण व्याख्यायते—विनालसन्तौ युक्तौ यौ दिक्कोणौ ताभ्यां संशोभितं तेन विदिक् विकोण इति जातम् । ततो विदिक्षु ठकारः । विकोणशब्देन दिश उच्यन्ते । ततो दिक्षु वकार इत्यर्थः । तदुक्तमाचार्यैः—"क्ष्माबिम्बेन च सप्तमार्णवयुजास्त्याशासु संवेष्टितं वर्णाब्जं शिरसि स्मृतं विषगदप्रध्वंसि मृत्यु-ञ्जयम्" इति ॥ ११७ ॥

॥ इति शारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां
पदार्थादर्शाभिख्यायां षष्ठः पटलः ॥

अथ सप्तमः पटलः

अथ भूतलिपिं वक्ष्ये सुगोप्यमतिदुर्लभम् ।
यां प्राप्य शम्भोर्मुनयः सर्वान्कामान्प्रपेदिरे ॥ १ ।
पञ्च ह्रस्वाः सन्धिवर्णा व्योमेराग्निर्जलन्धरा ।
अन्त्यमाद्यं द्वितीयं च चतुर्थं मध्यमं क्रमात् ॥ २ ।
पञ्च वर्गाक्षराणि स्युर्वान्तश्वेतेन्दुभिः सह ।
एषा भूतलिपिः प्रोक्ता द्विचत्वारिंशदक्षरैः ॥ ३ ।
आयम्बरार्णा वर्गार्णाः पञ्चमाः शार्णसंयुताः ।
वर्गाद्या इति विज्ञेया नव वर्गाः स्मृता अमी ॥ ४ ।
व्योमेराग्निजलक्षोणी वर्गवर्णान् पृथग् विदुः ।
द्वितीयवर्गे भूर्न स्यान्नवमे न जलन्धरा ॥ ५ ।

अथ मातृकाविशेषं भूतलिपिमन्त्रमाह—**अथेति** । शम्भोः सकाशाद्यां प्राप्येत्यन्वयः । सर्वान् कामानित्यनेन विनियोग उक्तः ॥ १ ॥

मन्त्रमुद्धरति—**पञ्चेति** । पञ्च ह्रस्वाः । अइउऋऌ प्रथमो वर्गः । सन्धिवर्णाः एऐओऔ द्वितीयः । व्मोम हः । ईरो यः । अग्नी रः । जलं वः । धरा लः । अयं तृतीयः । पञ्चवर्गाक्षराणां क्रममाह—**अन्त्यमिति** । अन्त्यं ङः आद्यं कः । द्वितीयं खः । चतुर्थं घः । मध्यमं गः । अयं क्रमोऽग्रेऽपि चतुर्षु । एवं वर्गाष्टकम् ॥ २ ॥

वान्तं शः । श्वेतः षः । श्रीकण्ठादिपाठात् । इन्दुः सः । अयं नवमः ॥ ३ ॥

नववर्गाद्यक्षराण्याह—**आयम्बरार्णा इति** । अश्च ए च अम्बरार्णश्च इति द्वन्द्वः । तत्र अए अनयोः "वृद्धिरेची"ति वृद्धौ कृतायाम् ऐ ततोऽमित्यस्मिन्परतः "एचोऽयवायावः" इति आयि कृते आयम्बरार्णा इति सिद्धयति । अम्बरार्णो हः । वर्गार्णाः । अकचटतपयशाः ॥ ४ ॥

वर्गवर्णानां भूतात्मकतामाह—**व्योमेति** । पृथक् प्रत्येकं नववर्गाणां प्रथमादयो वर्णा व्योमादिरूपा इत्यर्थः । क्वचिन्नववर्णान् पृथग्विदुरिति पाठः । तत्र नवेति वीप्सा ज्ञेया । पृथक् प्रत्येकं व्योमवाय्वादिरूपान्नववर्णान् विदुरिति योजना । तत्रान्त्ययोः सप्ताष्टाक्षरात्मकत्वात् कथं नववर्णत्वमित्यत आह—प्रथमपाठे प्रत्येकं वर्गवर्णानां पञ्चभूतात्मकत्वमुक्तम्, तद् द्वितीयनवमयोर्न घटत इत्यत आह—**द्वितीयेति** । उभयत्रोभयसम्भवाभिप्रायमिति भावः । द्वितीयवर्गस्य चतुरक्षरात्मकत्वात् । अन्त्यं भ्वात्मकमक्षरं नास्ति, नवमस्य त्रिवर्णात्मकत्वादुभयोरभावः ॥ ५ ।

विरिञ्चिविष्णुरुद्राशिवप्रजापतिदिगीश्वराः ।
क्रियादिशक्तिसहिताः क्रमात्स्युर्वर्गदेवताः ॥ ६ ।
ऋषिः स्याद्दक्षिणामूर्तिर्गायत्रं छन्द ईरितम् ।
देवता कथिता सद्भिः साक्षाद्वर्णेश्वरी परा ॥ ७ ।
हादिषड्वर्गकैः कुर्यात्षडङ्गानि सजातिभिः ।
ध्यायेल्लिपितरोर्मूले देवीं तन्मयपङ्कजे ॥ ८ ।
वदन्ति सुधियो वृक्षं नित्यं वर्णमयं शुभम् ।
परसंविवन्महाबीजं बिन्दुनादमहाशिफम् ॥ ९ ।
पृथिव्यक्षरशाखाभिः सर्वाशासु विजृम्भितम् ।
सलिलाक्षरपत्रैः स्वैस्सञ्छादितजगत्त्रयम् ॥ १० ।
वह्निवर्णाङ्कुरैर्दीप्तं रत्नैरिव सुरद्रुमम् ।
मरुद्वर्णं लसत्पुष्पैर्द्योतयन्तं वपुःश्रियम् ॥ ११ ।
आकाशार्णफलैर्नम्रं सर्वभूताश्रयं परम् ।
परामृताख्यमधुभिस्सिञ्चन्तं परमेश्वरीम् ॥ १२ ।
वेदागमादिभिः क्लृप्तं समुन्नतिमनोहरम् ।
शिवशक्तिमयं साक्षात् छायाश्रितजगत्त्रयम् ॥ १३ ।
एनमाश्रित्य मुनयः सर्वान्कामानवाप्नुयुः ॥ १४ ।

नववर्गदेवता आह—**विरिञ्चीति**। दिगीश्वराः। इन्द्र-यम-वरुण-सोमाः। सर्वे कीदृशाः? क्रियादिशक्तिसहिताः। त्रिरावृत्तक्रियाज्ञानेच्छाशक्तिभिरुपेताः। केचित्तु दिगीश्वर इत्येकः क्रियाशक्त्यादयस्तिस्र इति नव देवता इच्छन्ति ॥ ६-७।

हादीति। तृतीयवर्गेण हृदयम्। एवमन्यैरष्टमान्तैरन्यानि। "हं यं रं वं लं हृदयाय नमः" इत्यादिप्रयोगः। **ध्यायेदिति**। तन्मयपङ्कजे वर्णाब्जे ॥ लिपितरोरित्युक्तं तत्स्वरूपमाह—नित्यमिति। वैयाकरणभाट्टमते वर्णानां नित्यत्वात्। परसंवित् कुण्डलिनी। परब्रह्मेति कश्चित्। शिफा मूलम्, नित्यमित्युक्तं चेत्तस्य कथं बीजादुत्पत्तिः? अभिव्यञ्जकत्वेन बीजवदुपचर्यते ॥ ९।

स्वैरिति। अनेन द्वितीयोक्तभूतवर्णनिरासः। इदं पृथिव्यादिष्वपि योज्यम् ॥ १०-१२।

वेदागमेति। एतद्रूपेण वृक्षस्योच्चत्वमित्यर्थः ॥ १३-१४ ॥

अङ्कोन्मुक्तशशाङ्ककोटिसदृशीमापीनतुङ्गस्तनीं
चन्द्रार्द्धाङ्कितमस्तकां मधुमदादालोलनेत्रत्रयाम् ।
बिभ्राणामनिशं वरं जपवटीं विद्यां कपालं करै-
राढ्यां यौवनगर्वितां लिपितनुं वागीश्वरीमाश्रये ।। १५ ।
आधारदेशेऽधिष्ठाने नाभौ हृदि गले पुनः ।
बिन्दौ नादे ततः शक्त्यां शिवे देशिकसत्तमः ।। १६ ।
नवाधारेषु विन्यस्य स्वरान्नव यथाविधि ।
हादिवर्णांस्तनौ न्यस्येन्मुखे ऊर्ध्वादितः सुधीः ।। १७ ।
ऊर्ध्वमाहैन्द्रयाम्योदक्पश्चिमेषु समाहितः ।
दोः पत्सु पञ्चवर्गाणां वर्णान् देशिकसत्तमः ।। १८ ।
अग्रमूलोपमूलाग्रमध्यदेशक्रमेण तु ।
जठरे पार्श्वयुगले नाभौ पृष्ठे समाहितः ।। १९ ।
गुह्यहृद्भ्रूबिले न्यस्येत् शादिवर्णत्रयं क्रमात् ।
सृष्टौ सर्गावसाना स्यात्स्थितौ वह्निमरुत्पयः ।। २० ।
वियद्भूमिक्रमान्न्यस्येद्बिन्दुसर्गावसानिकाम् ।
संहृतौ प्रतिलोमेन विन्यसेद्बिन्दुभूषिताम् ।। २१ ।

ध्यायेदित्युक्तं ध्यानमाह—**अङ्क इति** । अङ्कः कलङ्कः । तेन उन्मुक्तस्त्यक्तः । आयुधध्यानं वामाद्यधस्तनयोराद्यम्, तदूर्ध्वयोरन्त्ये । अन्ये तूर्ध्वादि दक्षे आद्ये परे वामे इत्याहुः ।। १५ ।

आधारदेशे । गुदमेढ्रान्तराले । अधिष्ठाने लिङ्गे । बिन्दौ भ्रूमध्ये । नादे केशान्ते । शक्त्यां तदूर्ध्वदेशे । शिवे द्वादशान्ते नवाधारेषु । यथाविधीति । अनेन तत्तदाधारभावनां कृत्वेत्युक्तं भवति । अत एव आधारेत्याद्युक्त्वापि पुनर्नवाधारेष्वि-त्युक्तिः । आधारभावना अन्त्यपटले वक्ष्यते । देशिकसत्तम इत्यनेन वर्णानां सबिन्दुकत्व-मुक्तम् ।। १६-१७ ।

ऊर्ध्वादि इति यदुक्तं तदेव विवृणोति—**ऊर्ध्वेति** । स्वस्यैव पञ्चमुखकल्पनया न्यास इति सुधीरित्यनेनोक्तम् । समाहित इति । अनेन वर्णानां सबिन्दुत्वमुक्तम् । **दोः पदिति** । देशिकसत्तमः अग्रमूलापमूलाग्रमध्यदेशक्रमेण दोः पत्सु जठरादिपृष्ठान्तेषु पञ्चवर्गाणां वर्णान् न्यसेदित्युत्तरेण सम्बन्धः । मूलं च अग्रञ्च मूलाग्रे तयोः समीप-मुपमूलाग्रम् । अग्रं च मूलं च उपमूलं च अग्रं च मध्यदेशश्चेति विग्रहः । अग्रमङ्गुल्यन्तः,

आगमोक्तेन मार्गेण दीक्षितः साधकोत्तमः ।
लक्षं न्यसेज्जपेत्तावदयुतं जुहुयात्तिलैः ॥ २२ ।
पूजयेदन्वहं देवीं पीठे प्रागीरिते सुधीः ।
वर्णाब्जेनासनं दद्यान्मूर्तिं मूलेन कल्पयेत् ॥ २३ ।

मूलमंसोरुमूले । उपमूलं कूर्परजानुनी । उपाग्रं करपादाङ्गुलिप्रथमसन्धिः । मध्यदेशो मध्यसन्धिर्मणिबन्धगुल्फे । समाहित इत्युत्तरेण सम्बध्यते । देशिकसत्तम इत्यनेन वर्णानां सबिन्दुत्वमुक्तम् । भ्रूबिले भ्रूमध्ये । समाहित इत्यनेन वर्णानां सबिन्दुत्वमुक्तम् । क्रमादिति स्वरादिषु सर्वत्र सम्बध्यते । तत्र एतन्मन्त्रोक्तक्रमादित्यर्थः । सृष्टाविति सविसर्गावसाना "भूतलिपिरि"ति शेषः । स्थितौ बिन्दुसर्गावसानिकां तां क्रमान्न्यसेदिति सम्बन्धः । कः क्रम इत्यपेक्षायामाह—वह्नीति । तत्र वह्न्यादीनामेकैकं वर्णं विन्यस्य पुनस्तेनैव क्रमेण न्यसेत् । तत्रायं क्रमः—उं इं लृं ओं एं औं एं इत्यादि ॥ १८-२१ ।

आगमोक्तेनेति । कुलप्रकाशतन्त्रप्रोक्तेन । दीक्षितः । तावदिति । लक्षम्, तत्र एको न्यास एका आवृत्तिश्चेति क्रम इति साधकोत्तम इत्यनेनोक्तम् ॥ २२ ।

पूजयेदिति । अत्र कश्चित् प्रागीरिते पीठ इत्युक्तेरष्टपत्र एव षोडशशक्तीनां द्विरावृत्त्या, द्वात्रिंशन्मितानां चतुरावृत्त्या, चतुःषष्टिमितानामष्टावृत्त्या, पूजनमन्यथा पीठे प्रागीरित इति व्याहन्येतेत्युवाच । तदसाम्प्रदायिकम्, तेषां मते अष्टावृत्तित्वं व्याहन्येत । आवृत्तिर्नाम सर्वत आवरणत्वेन पूजनम् । तदेकधाष्टशक्तिपूजनेनैव जातम्, तदतिरिक्तद्वितीयावृत्तिश्चेत् पूज्यते आवृत्यन्तरमेव भवति, न तु तस्यास्तत्रान्तर्भावः। मन्त्रान्तरेषु न च दृष्टपूर्वम् । साम्प्रदायिकपक्षे तु पीठे प्रागीरित इत्यस्यायमर्थः—प्रागुक्तपीठशक्तिपीठमन्त्रानत्रापि पूजयेदिति । इदं सर्वत्रानुसन्धेयम् । तथा च ग्रन्थकृद् महागणपतिपूजावसरे वक्ष्यति—"प्रागुक्ते पूजयेत्पीठे" इति । तत्र यदि पूर्वोक्तमेकाक्षरगणपतिनिर्दिष्टमष्टदलमात्रं पीठं गृह्यते तदा या षट्कोणादिषु पूजा वक्ष्यते साऽनुपपन्ना स्यात् । ध्याने च त्रिकोणषट्कोणमातृकाम्बुजं यत्पीठमुक्तं तदप्यसङ्गतं स्यात् । यद्युच्यते प्रागुक्ते पीठ इति ध्यानोक्त इत्यर्थ इति । तदा पीठशक्तिपीठमन्त्रपूजाप्रापकवचनाभावात् पूजा न स्यादेवेत्यलम् । तेनात्राष्टदलं भूपुरं चतुर्द्वारं च कृत्वा तत्र प्रागुक्ताः पीठशक्तीः सम्पूज्य वर्णाब्जेनासनं दत्त्वा मूर्तिं मूलेन सङ्कल्प्य तत्र देवीमभ्यर्च्य केसरेषु यथापूर्वमङ्गानि चाभ्यर्च्य तदुपरि दिग्दलेषु चतस्रोऽम्बिकाद्याः, तदग्रे ब्राह्म्याद्याः, षोडशदलादिषु कराल्याद्याः पूजयेदिति । **वर्णाब्जेनेति** । "ह्सौः वर्णाब्जाय भूतलिपियोगपीठाय नमः" इति प्रयोगः ॥ २३ ।

देवीं सम्पूजयेत्तस्यामङ्गाद्यावरणान् यजेत् ।
आदावङ्गावृतिः पश्चादम्बिकाद्याभिरीरिता ॥ २४ ।
द्वितीया मातृभिः प्रोक्ता तृतीया द्व्यष्टशक्तिभिः ।
चतुर्थी पञ्चमी प्रोक्ता द्वात्रिंशच्छक्तिभिः पुनः ॥ २५ ।
चतुःषष्ट्या स्मृता षष्ठी शक्तिभिर्लोकनायकैः ।
सप्तमी पुनरेतेषामस्त्रैः स्यादष्टमावृतिः ॥ २६ ।
एवं पूज्या जगद्धात्री श्रीभूतलिपिदेवता ।
स्थानेषु तेषु विधिवदभ्यर्च्याङ्गानि पूर्ववत् ॥ २७ ।
अम्बिका वाग्भवी दुर्गा श्रीशक्तिश्चोक्तलक्षणाः ।
ब्राह्म्याद्याः पूर्ववत् प्रोक्ताः करालो विकराल्युमा ॥ २८ ।
सरस्वती श्रीदुर्गोषा लक्ष्मीश्रुत्यौ स्मृतिर्धृतिः ।
श्रद्धा मेधा मतिः कान्तिरार्या षोडशशक्तयः ॥ २९ ।
खड्गखेटकधारिण्यः श्यामाः पूज्याः स्वलङ्कृताः ।
विद्या ह्रीः पुष्टयः प्रज्ञा सिनीवाली कुहूः पुनः ॥ ३० ।
रुद्रा वीर्या प्रभा नन्दा स्याद्योषा ऋद्धिदा शुभा ।
कालरात्रिर्महारात्रिर्भद्रकाली कपर्दिनी ॥ ३१ ।
विकृतिर्द्दण्डिमुण्डिन्यौ सेन्दुखण्डा शिखण्डिनी ।
निशुम्भशुम्भमथिनी महिषासुरमर्दिनी ॥ ३२ ।
इन्द्राणी चैव रुद्राणी शङ्करार्द्धशरीरिणी ।
नारी नारायणी चैव त्रिशूलिन्यपि पालिनी ॥ ३३ ।

तस्यां मूर्त्तौ । अङ्गादीत्यादिशब्दं विवृणोति—**आदावित्यादि**। अङ्गावृतेः पूजास्थानमाह—**स्थानेष्विति** ॥ २४-२६ ।

उक्तेषु चतुर्थोक्तेषु । विधिवदित्युक्तध्यानानि । अम्बिकाद्येत्यादिशब्दं विवृणोति—**पूजयेदिति**। आसां ध्यानं स्वस्वप्रकरणेऽनुसन्धेयम् । मातृकापूजास्थानमाह—उक्तेति । उक्तलक्षणाः । प्राक्पटलोक्तध्यानाः । पूर्ववदिति । पूर्वोक्तस्थानेषु ॥ २७।

द्व्यष्टशक्त्यादिशब्दान् विवृणोति—**करालीति** । २८-३० ।

रुद्रावीर्येति पाठस्तेन रुद्रा सप्तमी, वीर्या अष्टमी, प्रभा नवमी, नन्दा दशमी। शुभेति विशेषणं न शक्तिनाम । तदुक्तं संहितायाम्—"रुद्रा वीर्या प्रभा नन्दा योषिणी ऋद्धिदा तथा" इति ॥ ३१ ।

दण्डिमुण्डिन्याविति। दण्डिनी मुण्डिनी इति शक्तिद्वयम्। "विकृतिर्दण्डिनी चैव" इत्युक्तेः । निशुम्भमथिनीत्येका ॥ ३२-३३ ।

अम्बिका ह्लादिनी चैव द्वात्रिंशच्छक्तयः स्मृताः ।
चक्रहस्ताः पिशाचास्याः सम्पूज्याश्चारुभूषणाः ॥ ३४ ।
पिङ्गलाक्षी विशालाक्षी समृद्धिर्वृद्धिरेव च ।
श्रद्धा स्वाहा स्वधाऽभिख्या माया संज्ञा वसुन्धरा ॥ ३५ ।
त्रिलोकधात्री सावित्री गायत्री त्रिदशेश्वरी ।
सुरूपा बहुरूपा च स्कन्दमाताऽच्युतप्रिया ॥ ३६ ।
विमला चामला पश्चादरुणी पुनरारुणी ।
प्रकृतिर्विकृतिः सृष्टिः स्थितिः संहृतिरेव च ॥ ३७ ।
सन्ध्या माता सती हंसी मर्द्दिका कुब्जिकाऽपरा ।
देवमाता भगवती देवकी कमलासना ॥ ३८ ।
त्रिमुखी सप्तमुख्यान्या सुरासुरविमर्दिनी ।
लम्बोष्ठी चोर्ध्वकेशी च बहुशीर्षा वृकोदरी ॥ ३९ ।
रथरेखाह्वया पश्चाच्छशिरेखा तथाऽपरा ।
गगनवेगा पवनवेगा च तदनन्तरम् ॥ ४० ।
ततो भुवनपालाख्या ततः स्यान्मदनातुरा ।
अनङ्गाऽनङ्गमदना तथैवानङ्गमेखला ॥ ४१ ।

सम्पूज्या इति । षोडशपत्राग्रतत्सन्धिषु । तदुक्तं संहितायाम्—"पूर्वादिक्रमतः पूज्या दलाग्रेषु च सन्धिष्वि"ति ॥ ३४ ।

स्वधेति । स्वधा अभिख्या यस्याः । मायेति संज्ञा यस्याः सा इति विग्रहः । तथा चाचार्याः—"मायाभिख्या वसुन्धरे"ति । अन्यत्रापि—"श्रद्धा स्वाहा स्वधाख्या च मातृका च वसुन्धरे"ति ॥ ३५-३६ ।

स्थितिः संहृतिरेव चेति । अत्र "संस्थितिः स्थितिरेव चे"ति क्वचित्पाठः । अयमेव साम्प्रदायिकः ॥ ३७ ।

परेति । शक्तिनाम ॥ ३८ ।

सुरेत्येका । असुरविमर्द्दिनीति अपरा । तदुक्तम्—"ससप्तमुख्यथ सुरा तथाऽसुरविमर्दिनी"ति ॥ ३९ ।

तथा अपरेति । शक्तिनाम । तदनन्तरं पवनवेगेति सम्बन्धः ॥ ४०-४१ ।

अनङ्गकुसुमा विश्वरूपाऽसुरभयङ्करी ।
अक्षोभ्यासत्यवादिन्यौ वज्ररूपा शुचिव्रता ।। ४२ ।
वरदाख्या च वागीशा चतुःषष्टिः समीरिताः ।
चापबाणधरा सर्वा ज्वालाजिह्वाः समीरिताः ।। ४३ ।
दंष्ट्रिण्यश्चोर्ध्वकेश्यस्ता युद्धोपक्रान्तमानसाः ।
सर्वाभरणसंदीप्ताः पूजनीयाः प्रयत्नतः ।। ४४ ।
लोकेशाः पूर्ववत्पूज्यास्तद्वद्वज्रादिकान्यपि ।
इत्थं यः पूजयेन्मन्त्री श्रीभूतलिपिदेवताम् ।। ४५ ।
श्रीवाण्योः स भवेद्भूमिर्देवैरप्यभिवन्द्यते ।
कमलैरयुतं हुत्वा राजानं वशमानयेत् ।। ४६ ।
उत्पलैर्जुहुयात्तद्वन्महालक्ष्मीः प्रजायते ।
पलाशकुसुमैर्हुत्वा वत्सरेण कविर्भवेत् ।। ४७ ।
राजी-लवणहोमेन वनितां वशमानयेत् ।
मातृकोक्तानि कर्म्माणि कुर्यादत्रापि साधकः ।। ४८ ।
भूतलिप्या पुटीकृत्य यो मन्त्रं भजते नरः ।
क्रमोत्क्रमाच्छतावृत्त्या तस्य सिद्धो भवेन्मनुः ।। ४९ ।

असुरभयङ्करीति पदच्छेदः । अक्षोभ्या च सत्यवादिनी चेति विग्रहः ।। ४२-४३ ।

पूजनीया प्रयत्नत इति । चतुरस्रान्तरग्रादिप्रादक्षिण्येन । तदुक्तं संहितायाम्— "एताः शक्तीस्तु पूजयेत् । प्रादक्षिण्यक्रमेणैवे"ति ।। ४४ ।

पूर्ववदिति । तुर्योक्तवत् । तदुक्तं संहितायाम् —"तद्बहिर्लोकपालांश्च भूबिम्बे पूजयेत्प्रिये" इति । तद्वदिति । चतुर्थोक्तवत् । तद्वदित्ययुतम् । उत्तरप्रयोगद्वयेऽपीयमेव संख्या मन्त्रान्तरस्यापि ।। ४५-४८ ।

अनयैव सिद्धिमाह—**भूतेति** । क्रमोत्क्रमात् पुटीकृत्येत्यन्वयः । सिद्धो भवेन्मनुरिति । स मन्त्रस्तस्य सिद्ध्यतीत्यर्थः । मासमात्रेणेति ज्ञेयम् । तदुक्तं कुलप्रकाशतन्त्रे— "मासमात्रं जपेन्मन्त्रं भूतलिप्यर्णसम्पुटम् । क्रमोत्क्रमात् सहस्रं तु तस्य सिद्धो भवेन्मनुः" ।। इति । यद्वा, साध्यारिस्थानपतितः सिद्धस्थानगतमन्त्रफलं ददातीत्यर्थः ।।४९।

सुषुप्तभुजगाकारां कुण्डलीमध्यवर्त्मना ।
सङ्गमय्य परं स्थानं प्राणवित्तां परामृतैः ॥ ५० ॥
प्लावयेन्मूर्ध्नि मूलान्तं योगोऽयं सर्वसिद्धिदः ।
अनया न्यस्तदेहस्तु तेजसा भास्करो भवेत् ॥ ५१ ॥
यन्त्रक्रियाविशेषांस्तु ज्ञात्वा कर्माणि साधयेत् ॥ ५२ ॥
बिन्द्वाढ्यं गगनं तदेव शिवयुग् ज्ञानी चतुर्थ्या युतो
नत्यन्तो मनुरेष मध्यविहितः साध्यस्य बन्धवक्षरैः ।
पत्रेष्वक्षरशो हकारपुटितांस्तद्भूतवर्णांल्लिखे-
दन्त्यं चान्त्यदले विलिख्य मतिमान् वृत्तेन संवेष्टयेत् ॥५३॥
विषयन्त्रमिदं प्रोक्तं लाक्षाचन्दननिर्मितम् ।
रोहिण्यामुदये राहोर्विषघ्नं सर्वशान्तिदम् ॥ ५४ ॥

मध्यवर्त्मनेति। सुषुम्णामध्यमार्गेणेत्यर्थः। मूर्ध्नि परं स्थानं सङ्गमय्येति। षट्चक्रभेदनक्रमेण परं स्थानं द्वादशान्तं शिवगृहम्। प्राणविदिति। अनेन योगी उक्तः। मूलान्तं मूलाधारपर्यन्तम्, परामृतैः प्लावयेदिति सम्बन्धः। अस्यान्यमन्त्राङ्ग-त्वमाह—**अनयेति**॥ ५०-५२।

विषयन्त्रमाह—**बिन्द्विति**। गगनं हः। बिन्द्वाढ्यं तदेव सबिन्दुकं गगनं शिव एकारस्तद्युक् तेन हें। अत्रैकादशरुद्रा इति शिवशब्देन एकादशसंख्या लक्षिता। तथा चैकादशस्वरस्तेन एकारः शिवशब्दवाच्यः। ज्ञानीशब्दश्चतुर्थ्या युतश्चतुर्थ्येकवचनेन युतस्तेन ज्ञानिने। नत्यन्तो नमोऽन्तः। एष मनुर्मन्त्रः। मध्यविहितः कर्णिकायां लेख्य इत्यर्थः। साध्यस्य विषादिग्रस्तदेवदत्तादेर्बन्धवक्षरैः "सिद्धार्णा बान्धवाः प्रोक्ताः" इत्युक्तेः सिद्धकोष्ठाक्षरैः। पत्रेषु तद्भूतवर्णान्–एतत्पटलोक्तं व्योमभूतवर्णद्वयं प्रत्येकं हकारपुटितं लिखेत्। मतिमानित्यनेन सर्वाण्यक्षराणि सबिन्दुकानीत्युक्तम्, देवदत्तस्य विषंहरेति क्रिया मध्ये लेख्या॥ ५३।

लाक्षा अलक्तकः। **रोहिण्यामुदये राहोरिति**। अत्र तात्कालिकनक्षत्रमुहूर्त्ते तत्तद्भूतग्रहोदये तत्तद्यन्त्रं लेखनीयम्, तत्र दिवसे नवमं रोहिणीमूहूर्त्तम्, रात्रावप्यष्टमं रोहणीमुहूर्त्तम्, तत्र राहोरुदये वायुभूतोदये राहोरुदयो भवति। यतः प्रतिराशि पञ्च-भूतोदयस्य नियतत्वाद् नवग्रहोदयोऽप्यस्त्येव। यदुक्तम्—"प्राणाग्नीलाम्बुखात्मानः पवनाः स्युर्यथाक्रमम्। गुरुराहू भृगुकुजौ बुधार्कौ चन्द्रसूर्यजौ। क्रमाच्चतुर्षु भूतेषु व्योम सर्वात्मकं भवेत्॥" इति। अन्यत्रापि—"गुरुराहू च वायव्ये चरतोऽग्नौ भृगुः कुजः। भूम्यां बुधरवी ज्ञेयौ जले चन्द्रशनैश्चरौ॥ आकाशं संग्रहं विद्यादेवं सर्वेषु राशिषु। षष्ट्युत्तरैश्च त्रिशतैः श्वासैरेका तु नाडिका॥ पञ्चभिर्नाडिकाभिस्तु

यौ द्वौ साक्ष्यधरेन्दुखण्डशिरसौ स्यातां क्रमान् ङेयुतं
कोपेशं नमसाऽन्वितं विरचयेन्मध्ये दलेष्वष्टसु ।
वायव्यान् यपुटान्विलिख्य विधिना शिष्टार्णमन्त्ये दले
यन्त्रं वायुगृहेण वेष्टितमिदं स्यात्तालपत्रस्थितम् ॥ ५५ ।
स्वात्यां मन्दोदये यन्त्रं वायव्ये निखनेद्रिपोः ।
द्वार्युच्चाटनकृत्तस्य मृतिर्वा भवति ध्रुवम् ॥ ५६ ।

राशिरेकः प्रकीर्त्तितः । दिनं मेषादिमीनान्तैरेकं द्वादशराशिभिः ॥ राशिष्वेतेषु भूतेषु विज्ञातव्या ग्रहोदयाः । एकैकस्मिन् भवन्त्यत्र राशौ भूतानि पञ्च च ॥ वायुर्वह्निस्तथा भूमिरापः खमिति पञ्चमः । एकैकस्मिन् पञ्चसूक्ष्माण्युदयन्ति हि तेषु च ॥ सर्वेषामेव राशीनां वायव्याद्या तु नाडिका । द्वितीया नाडिकाऽऽग्नेयी तृतीया पार्थिवी मता ॥ चतुर्थी वारुणी ज्ञेया व्योमाख्या पञ्चमी स्मृता । पूर्वोदयास्तु सर्वत्र सौम्याः पापास्त्वनन्तराः ॥ राहुः कुजो रविः सौरिरेते दक्षिणतः शुभाः । गुरुर्भृगुर्बुधश्चन्द्रः सव्ये सौम्याः शुभावहाः ॥ एवं राशिषु भूतेषु ग्रहोदय उदीरितः" ॥ इति । भूतोदयमन्त्यपटले वक्ष्यति । नक्षत्रमुहूर्त्तानि उक्तानि ज्योतिःशास्त्रे—"आर्द्राश्लेषानुराधा च मघा चैव धनिष्ठिका । पूर्वाषाढोत्तराषाढे अभिजिद्रोहिणी तथा ॥ ज्येष्ठा विशाखा मूलं च नक्षत्रं शततारिका । उत्तरापूर्वफल्गुन्यौ दिने पञ्चदशक्षणाः ॥ रात्रावार्द्रा तथा चाष्टौ पूर्वाभाद्रपदादयः । पुनर्वसुः क्षणः पुष्यः श्रुतिस्तिस्रः करादिकाः" ॥ इति । श्रुतिः श्रवणम् । करादिका हस्तादिकाः । तिस्रः हस्तचित्रास्वातयः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अन्ये तु—यदा रोहिणीनक्षत्रे राहुर्भवति तदा कर्त्तव्यमित्याहुः ॥ ५४ ।

वायव्ययन्त्रमाह—**यौ द्वाविति** । अक्षि इकारः । "असव्यमविशेषोक्ता"विति परिभाषणात् । शशधर एकारः । इन्दुः खण्डो बिन्दुः । अक्षि च अधरश्च अक्ष्यधरौ एताभ्यां सह वर्त्तमानौ साक्ष्यधरौ तौ च ताविन्दुखण्डशिरसौ चेति विग्रहः । क्रमादित्यस्ति तेन यिं यें इति । कोपेशं ङेयुतं कोपेशाय नमसाऽन्वितम् । नमोयुक्तमिमं मन्त्रं मध्यकर्णिकायां रचयेल्लिखेत् । वायव्यान्—एतत्पटलोक्तवायुभूतवर्णान् विधिना यपुटान्—अक्षरश इत्यर्थः । बिन्द्वन्तानित्यपि । वायुगृहेण "वृत्तं दिवस्तत्षड्बिन्दुलाञ्छितं मातरिश्वन" इत्युक्तेः षड्बिन्दुलाञ्छितेन वृत्तेन वेष्टयेत् । अत्रापि पूर्ववत् कर्म्म लिखनीयम् ॥ ५५ ।

स्वात्यां मन्दोदय इति । स्वातीनक्षत्रमुहूर्त्ते यदामन्दस्य शनैश्चरस्योदय इत्यर्थः । रिपोर्द्वारि वायव्यं यन्त्रं निखनेदित्यन्वयः ॥ ५६ ।

वह्नेर्बीजयुगं क्रमाच्छ्रवणसद्यार्द्धेन्दुयुक् स्यात्स्वरो
रोः फट्हृन्मनुरेष मध्यविहितः पत्रेषु वह्न्युद्भवान् ।
वर्णान्वह्निनिरोधितान् प्रविलिखेत्साध्याक्षरैः पोषकै-
रन्त्यं चान्त्यदले कृशानुपुरगं भूर्जोदरे कल्पितम् ।। ५७ ।
शुभवारर्क्षसंयोगे लाक्षाकुङ्कुमनिर्मितम् ।
रक्षाकृत्सर्वभूतानां यन्त्रमाग्नेयमीरितम् ।। ५८ ।
घातजाक्षरमिश्रं तत्कृत्तिकायां कुजोदये ।
चिताङ्गारेण तद्वस्त्रे लिखितं नाशयेद्रिपुम् ।। ५९ ।
नासार्द्धेन्दुमदम्बु तन्मनुयुतं सार्द्धेन्दुङेऽन्तो विधु-
र्विध्वन्ते तु भुवे नमानिगदितो मध्ये मनुर्वारुणान् ।
वर्णान्पत्रपुटेषु वाक्षरपुटान्साध्यस्य बन्धक्षरै-
रालिख्याप्यपुरेण वेष्टितमिदं यन्त्रं भवेद्वारुणम् ।। ६० ।
भूर्जपत्रे लिखेदेतद्रक्तचन्दनवारिणा ।
तरुणर्क्षोदये काव्ये यन्त्रं वश्यादिकृद्भवेत् ।। ६१ ।

आग्नेयमाह—**वह्नेरिति** । श्रवण उः सद्य ओ । अर्द्धेन्दुर्बिन्दुः । क्रमादेतद्युतं वह्नेर्बीजयुगं रेफद्वयम् । तेन रुं रों इति । अन्यत्स्वरूपम् । हृन्नमः पदम् । एष मनुर्मन्त्रो मध्यविहितः कर्णिकास्थः । वह्निनिरोधितान् रेफपुटितान्, प्रत्यक्षरमिति ज्ञेयम् । अत्र रोध एकाक्षरत्वात् सम्पुटे पर्यवस्यति । साध्याक्षरैः पोषकैः । साध्यस्य पोषकाक्षरैः, "सुसिद्धाः पोषका ज्ञेया" इत्युक्तेः । सुसिद्धकोष्ठाक्षरैरित्यर्थः । कृशानुपुरगम् । सस्वस्तिकत्रिकोणमध्यगं घातकाक्षरमिश्रं पोषकाक्षरस्थान इत्यर्थः । "वैरिणो घातका मताः" इत्युक्तेररिकोष्ठाक्षराणि घातकाक्षराणि ।। ५७-५८ ।

कृत्तिकायां कृत्तिकानक्षत्रमुहूर्त्ते । कुजोदये मङ्गलोदये वह्निभूतोदय इत्यर्थः । तद्वस्त्रे चितावस्त्रे । नाशयेदिति । गृहादिनिखातम् ।। ५९ ।

वारुणयन्त्रमाह—**नासेति** । नासा ऋः । अर्द्धेन्दुर्बिन्दुस्तद्युक्तम्—अम्बु वः, तेन वं तदम्बु वः । मनुरौ तद्युतम्, सार्द्धेन्दुसबिन्दु तेन वौं । अत्र मनुशब्देन चतुर्दशमनव इति चतुर्दशसंख्या लक्षिता तया चतुर्दशः स्वरस्तेन औकारो मनुशब्दवाच्यः । ङेऽन्तो विधुर्विधवे । विध्वन्ते विधुशब्दान्ते—भुवे तेन विधुभुवे नमः । अयं मनुर्मन्त्रः । मध्ये – कर्णिकायां निगदित उक्तः । लेख्यत्वेनोक्त इत्यर्थः । वाक्षरपुटान् वकाराक्षरपुटितान् । प्रत्यक्षरं सबिन्दुकान् । आप्यपुरेण पार्श्वद्वयपङ्कजद्वयसहितार्द्धेन्दुना ।। ६० ।

वारुणर्क्षं शततारका (शतभिषा) तन्मुहूर्त्तम् । काव्ये शुक्रे । उदिते वह्निभूतोदय इत्यर्थः । वश्यादीत्यादिशब्देन आकर्षमोहनादि ।। ६१ ।

गण्डो बिन्दुविभूषितो वसुमती स्यात्तादृशी गण्डयो-
र्मध्यस्थौ तु जगौ लुके नतिरिमं मन्त्रं लिखेन्मध्यतः ।
लान्ताल्लार्णपुटीकृतान्वसुमतीवर्णान् दलेष्वालिखे-
त्सेवावर्णयुतान्यथाविधि भुवोगेहेन संवेष्टयेत् ॥ ६२ ।
ज्येष्ठायामुदिते सौम्ये मृदि गैरिकनिर्मितम् ।
पार्थिवं यन्त्रमचिरात्सर्वत्र स्तम्भकृद् भवेत् ॥ ६३ ।
गुह्याद्गुह्यतरां नित्यां श्रीभूतलिपिदेवताम् ।
यः सेवते शुभैः पुत्रैर्धनधान्यैश्च पूर्यते ॥ ६४ ।
अत्रिर्वरुणसंरुद्धो दवाग्वादिनि ठद्वयम् ।
वागीश्वर्या दशार्णोऽयं मन्त्रो वाग्विभवप्रदः ॥ ६५ ।

पार्थिवयन्त्रमाह—गण्ड इति । बिन्दुविभूषितो गण्डः लं, वसुमती लकार-स्तादृशो बिन्दुमती । तेन लं, गण्डयोर्वर्णयोर्मध्यस्थौ जगौ वर्णौ । तत्र गण्डयोरित्यत्र प्रथमं गकारमात्रमुत्तरत्र परसवर्णयुग्ण्डकारः । तेन गजगण्ड इति सिद्धम्, लुके स्वरूपं नतिर्न्नमः । इमं मध्यतः कर्णिकायां लिखेत् । अत्रैकाक्षरस्य न्यूनत्वात् लान्तानित्युक्तं तेनाष्टमे लकारत्रयं लेख्यमित्यर्थः । लार्णपुटीकृतान् प्रत्यक्षरम् । सेवावर्णयुतान्—"साध्यास्ते सेवकाः स्मृताः" इत्युक्तेः, साध्यस्य साध्यकोष्ठाक्षरैरित्यर्थः । यथाविधीति सबिन्दुकानित्यर्थः ॥ ६२ ।

ज्येष्ठायां ज्येष्ठानक्षत्रमुहूर्त्ते । सौम्ये बुधे । उदिते भूमेरुदय इत्यर्थः । मृदि मृत्पात्रे । सर्वत्र स्तम्भकृदिति । वाय्वग्निजलशुक्रखड्गधारासेनादिस्तम्भनं ज्ञेयम् । तत्र शुक्रादौ धारणं सेनादौ निखननमिति यथायथं ज्ञेयं सुधीभिः ॥ ६३-६४ ।

एवं मातृकामन्त्रानुक्त्वा तद्भेदभूतान्सरस्वतीमन्त्रान्वक्तुकामो दशार्णं वाग्वादि-नीति मन्त्रमुद्धरति—अत्रिरिति । अत्रिर्दकारः । वरुणेन वकारेण संरुद्धः सम्पुटितः । तेन वदव इति ज्ञेयम्, दवाग्वादिनीति स्वरूपं ठद्वयं स्वाहा । वाग्विभवौ प्रकर्षेण ददातीति वाग्विभवप्रद इत्यनेनास्य विनियोगं वदता बहवो भेदाः सूचिताः । तदुक्तं सारस्वतमते—"तारमायासम्पुटोऽयं महासारस्वतप्रदः" इति । वाग्बीजमायाद्य आचार्यस्तुतावुद्धृतः—"वाग्बीजं भुवनेश्वरीं वद वदेत्युच्चार्य वाग्वादिनि स्वाहा वर्ण-विशीर्णपातकभरां ध्यायामि नित्यां गिरमि"ति । वाग्बीजमायापुटित इति केचित् । मायाद्य इत्यन्ये । तन्त्रान्तरे केवलवाग्भवाद्योऽप्युद्धृतः । अत्रैव शिवशक्तियोग इति केचित् । अपरे वैपरीत्यमपीच्छन्ति । प्रयोगसारे बालादिरप्युद्धृतः । पञ्चप्रणवपुटित एकः । आदौ मध्ये स्वाहादौ च बालाबीजयुतोऽपरः । वाग्भवपुटितसम्बोधनः परः ।

ऋषिः कण्वो विराट्छन्दो देवता वाक् समीरिता ।
शिरः श्रवण दृङ्नासावदनान्धुगुदेष्विमान् ॥ ६६ ।
न्यस्यार्णान् प्राग्वदङ्गानि मातृकोक्तानि कल्पयेत् ॥ ६७ ।

बालातार्त्तीयपुटितसम्बोधनोऽन्यः । कामबीजपुटितसम्बोधनः पञ्चमः । स्वाहादौ बालायुतः षष्ठः । एवमस्या अन्येऽपि भूयांसो भेदास्ते ग्रन्थगौरवभयान्नोक्ताः । स्वस्वगुरुसम्प्रदायाज्ज्ञेयाः । तदुक्तमाचार्यस्तवे—"आद्यन्तपञ्चप्रणवप्रभिन्न विद्येश्वरि प्रोज्ज्वलशूलहस्ते । भक्तद्विषां कार्मणयन्त्रविद्यां प्रत्यङ्गिरे त्वं जय संहरेति ॥ वीप्सावसानेऽसमसायकेन युक्ता तथादावपि वाग्भवेन । सम्बोधनान्ते समनुद्विचन्द्रे विद्योत्तमं देवि तवानतोऽस्मि ॥ मध्येस्थितं वाग्भवबीजयोर्वा त्वन्नाम सारस्वतसम्पुटं वा । जात्यापि मूकस्य हठात्कवित्वं वागोशि तन्नौमि पदा तनोति ॥ कामेश्वरीसम्पुटिताय नित्यं नारीनराणामपि मोहकाय । कस्मैचिदस्मै सततं नमोऽस्तु त्वन्नामदेवाय गिरामधीशि । यद्बालया पल्लवितं जडानां त्वन्नामरत्नं रसनाविराजि । उद्दामकाव्यप्रकरप्रभाभिरुद्भासतेऽस्मै नतिमातनोमि" ॥ इति । अन्ये सम्बोधनान्ते वागीश्वरीति सम्बुद्धिमधिकामाहुः । एषां ध्यानविशेषा गुरुमुखाज्ज्ञेयाः ॥ ६५ ।

ऋषिः कण्व इति । धिषणो वा ऋषिर्ज्ञेयः । तदुक्तमीशानशिवेन—"ऋषिस्तु धिषणो मतस्त्वथ परे च कण्वं विदुरि"ति । वागिति बीजम्, स्वाहेति शक्तिः । ब्रह्म बीजं माया शक्तिः । जीवो बीजं बुद्धिः शक्तिः । उदानो बीजं कुण्डलिनी शक्तिः । इदं सूक्ष्मं बीजादित्रयं सर्वमन्त्रेषु ज्ञेयम् । तदुक्तं प्रयोगसारे—"ईश्वरो जगतां बोजं शक्तिर्गुणमयी त्वजा । परमात्मा तथा बुद्धिर्वायुः कुण्डलिनीति च ॥ चतुर्विधे बीजशक्ती सामान्यं त्रितयं त्विदम्" ॥ इति । मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—"चतुर्विधे बीजशक्ती सर्वमन्त्रेषु चिन्तयेत् । त्रितयं तत्र सामान्यं तदिदानीं निरूप्यते ॥ ईश्वरो जगतां बीजमाद्यं ब्रह्म तदुच्यते । तस्य माया समाख्याता शक्तिर्गुणमयी तु या । स एव भगवान्देवो बुद्धिसाक्षी द्वितीयकम् ॥ बीजमत्र समाख्यातं बुद्धिः शक्तिरुदाहृता ॥ उदानश्चितसमायुक्तस्तृतीयं बीजमुच्यते । शक्तिः कुण्डलिनी तत्र सामान्यं त्रितयं त्विदम् ॥ ज्ञातव्यं सर्वमन्त्रेषु बीजशक्तो ततो निजे" ॥ इति । अन्ध्विति लिङ्गम् ॥ ६६ ।

प्राग्वदिति । चतुर्थोक्तप्रकारेण जातियुक्तानि । "अं कं खं गं घं ङं आं हृदयाय नमः" इत्यादि । सम्प्रदायविदस्त्वन्यथाङ्गानि मन्यन्ते—ॐ ह्रां वद ऋग्वेदो हृत् । ॐ ह्रीं वद यजुर्वेदः शिरः । ॐ ह्रूं वाक् सामवेदः शिखा । ॐ ह्रैं वादिनि अथर्ववेदो वर्म । ॐ ह्रौं स्वाहा षडङ्गं नेत्रम् । ॐ ह्रः समस्तमन्त्रमुच्चार्य पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्रेतिहास-कल्प-गाथा-नाराशंसीरित्यस्त्रम् । तदुक्तं सारस्वतमते—"यमनेत्रधरावह्नियुगलार्णैर्मनोः क्रमात् । ह्रामाद्यैश्चैव वेदाद्यैरङ्गानि परिकल्पयेत्" ॥ इति । पद्मपादाचार्यास्तु मातृकाङ्गान्ते वद हृदयाय नम इत्याद्यूचुः ॥ ६७ ।

तरुणशकलमिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्दे ।
निजकरकमलोद्यल्लेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्धयै पातु वाग्देवता नः ॥ ६८ ॥
दशलक्षं जपेन्मन्त्रं दशांशं जुहुयात्ततः ।
पुण्डरीकैः पयोऽभ्यक्तैस्तिलैर्वा मधुराप्लुतैः ॥ ६९ ॥
मातृकोदीरिते पीठे वागीशीमर्चयेत्सुधीः ।
वर्णाब्जेनासनं दद्यान्मूर्तिं मूलेन कल्पयेत् ॥ ७० ॥
आदावङ्गानि सम्पूज्य पश्चाच्छक्तीरिमा यजेत् ।
योगा सत्या च विमला ज्ञाना बुद्धिः स्मृतिः पुनः ॥ ७१ ॥
मेधा प्रज्ञा च पत्रेषु मुद्रापुस्तकधारिणीः ।
दलाग्रेषु समभ्यर्च्या ब्राह्म्याद्यास्ता यथाविधि ॥ ७२ ॥
लोकपाला बहिः पूज्यास्तेषामस्त्राणि तद्बहिः ।
एवं सम्पूजयेन्मन्त्री जपहोमादितत्परः ॥ ७३ ॥
ब्रह्मचर्यरतः शुद्धः शुद्धदन्तनखादिकः ।
संस्मरन्सर्ववनिताः सततं देवताधिया ॥ ७४ ॥
कवित्वं लभते धीमान् मासैर्द्वादशभिर्ध्रुवम् ।
कृत्वा तन्मन्त्रितं तोयं सहस्रं प्रत्यहं पिबेत् ॥ ७५ ॥
महाकविर्भवेन्मन्त्री वत्सरेण न संशयः ।
उरोमात्रे जले स्थित्वा ध्यायेन्मार्तण्डमण्डले ॥ ७६ ॥

तरुणेति । तरुणशकलं बालखण्डम् । करकमलेत्युपमितसमासः । दक्षे लेखनी । वामे पुस्तकमित्यायुधध्यानम्, सुधीरित्यनेनावाहनादिश्लोकेषु स्त्रीलिङ्गयोग उक्तः ॥ ६८-६९ ।

पीठमन्त्रमुद्धरति—**वर्णाब्जेनेति** । "ह्सौः वाग्वादिनीयोगपीठाय नमः" इति प्रयोगः । पश्चाच्छक्तीरिति । पश्चादिति चतुर्थावरणे । तेनादावङ्गावृतिः । कर्णिकायां द्वितीया । स्वरद्वन्द्वाष्टकेन तृतीया । अष्टवर्गैश्चतुर्थी । योगादिशक्तिभिः दक्षिणादित इति यावत् । तासां ध्यानमुक्तमीशानशिवेन—"सपुस्तकजपस्रजोविमलहारमत्युज्ज्वलाः शशाङ्कसदृशप्रभाः प्रतिदलस्थिताः शक्तयः । चतुर्थावृतिगा यजेत्कथितदक्षिणाशादिकाः" इति । आचार्यश्च—"मातृकोक्तविधिनाक्षराम्बुजे" इति । यथाविधीति । पूर्वपटलोक्तध्यानाः । बहिश्चतुरस्रे ॥ ७०-७४ ।

धीमान् तन्मन्त्रितं तोयं पीत्वा द्वादशभिर्मासैः ध्रुवं कवित्वं लभत इत्यन्वयः ।

स्थितां देवीं प्रतिदिनं त्रिसहस्रं जपेन्मनुम् ।
लभते मण्डलात्सिद्धिं वाचमप्रतिमां भुवि ।। ७७ ।
पलाशबिल्वकुसुमैर्जुहुयान्मधुरोक्षितैः ।
समिद्भिर्वा तदुत्थाभिर्यशः प्राप्नोति वाक्पतेः ।। ७८ ।
होमोऽयं सर्वसौभाग्यलक्ष्मीवश्यप्रदो भवेत् ।
राजवृक्षसमुद्भूतैः प्रसूनैर्मधुराप्लुतैः ।। ७९ ।
तत्समिद्भिश्च जुहुयात्कवित्वमतुलं लभेत् ।
एवं दशाक्षरी प्रोक्ता सिद्धये वाचमिच्छताम् ।। ८० ।
हृदयान्ते भगवति वदशब्दयुगं पुनः ।
वाग्देवि वह्निजायान्तं वाग्भवाद्यं समुद्धरेत् ।। ८१ ।
मनुं षोडशवर्णाढ्यं वागैश्वर्यफलप्रदम् ।
मनोः षड्भिः पदैः कुर्यात्षडङ्गानि सजातिभिः ।। ८२ ।

धीमानित्यनेन सप्तवाराभिमन्त्रणं हस्तेन निधानं सप्तवारपानं च सूचितम् । पाने पूर्वोक्तध्यानमनुसन्धेयम् ।। ७५-७६ ।

मण्डलादिति । एकोनपञ्चाशद्दिवसैरित्यर्थः ।। ७८ ।

सर्वसौभाग्यलक्ष्मीवश्यप्रद इति । अत्र सौभाग्यवश्ययोर्बालादित्वम्, लक्ष्म्यै श्रीबीजादित्वमेवं पापविमुक्त्यै नृसिंहबीजादित्वमपि ज्ञेयमिति पद्मपादाचार्याः । **राजवृक्षः** श्योनाकः । कल्पाद्यन्त्रमुच्यते—''वाग्बीजगर्भनरमालिख पङ्क्तियन्त्रपत्रेषु मन्त्रलिपयोर्लिपिभिः परीतम् । आदिक्षकावधिभिरिष्टफलप्रदं तद्यन्त्रं भवेत् करधृतं कविताकरं च'' ।। इति ।। ७९-८० ।

मन्त्रान्तरमुद्धरति—**हृदयेति** । हृदयान्ते नमोऽन्ते । भगवति स्वरूपम् । (अत्र नमःशब्दविसर्गस्य रोरुत्वे गुणे च ओकार इति ज्ञेयम् ।) वदशब्दयुगं वदवदवाग्देवि स्वरूपम् ''इति वदे''ति शेषः । कीदृशं मनुं वह्निजाया स्वाहा अन्ते यस्य । वाग्भवं वाग्बीजम् एतदाद्यं यस्य तम् । अत्र ह्रसंयोगोऽपीति केचित् । वैपरीत्यमित्यन्ये । वागैश्वर्यफलप्रदमित्यनेन विनियोगं वदता श्रीबीजादित्वमपि सूचितम् । अत्र बीजशक्ती पूर्वोक्ते ज्ञेये । ऋष्यादिकमपि पूर्वोक्तमेव ।। ८१ ।।

षड्भिः पदैरिति । बीजमाद्यं पदं च वदवदेति तुर्यम् । अन्ये तु वदवदेति पदमादौ ।। ८२ ।

शुभ्रां स्वच्छविलेपमाल्यवसनां शीतांशुखण्डोज्ज्वलां
व्याख्यामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च हस्ताम्बुजैः ।
बिभ्राणां कमलासनां कुचनतां वाग्देवतां सुस्मितां
वन्दे वाग्विभवप्रदां त्रिनयनां सौभाग्यसम्पत्करीम् ॥ ८३ ।
हविष्याशी जपेत्सम्यग्वसुलक्षमनन्यधीः ।
दशांशं जुहुयादन्ते तिलैराज्यपरिप्लुतैः ॥ ८४ ।
मातृकोक्ते यजेत्पीठे देवीं प्रागीरिते क्रमात् ।
पिबेत्तन्मन्त्रितं तोयं प्रातःकाले दिने दिने ॥ ८५ ।
विद्वान्वत्सरतो मन्त्री भवेन्नास्ति विचारणा ॥ ८६ ।
अभिषिञ्चेज्जलैर्जप्तैरात्मानं स्नानकर्मणि ।
तर्पयेत्तां जलैः शुद्धैरतिमेधामवाप्नुयात् ॥ ८७ ।
पुष्पगन्धादिकं सर्वं तज्जप्तं धारयेत्सुधीः ।
सभायां पूज्यते सद्भिर्वादे च विजयी भवेत् ॥ ८८ ।
तारो मायाऽधरो बिन्दुः शक्तिस्तारः सरस्वती ।
ङेऽन्तो नत्यन्तिको मन्त्रः प्रोक्त एकादशाक्षरः ॥ ८९ ।

वाग्बीजयोगमाह—**शुभ्रमिति** । व्याख्यामिति । व्याख्यानमुद्रा । तल्लक्षणं यथा—"शिलष्टाग्रेऽङ्गुष्ठतर्ज्जन्यौ प्रसार्यान्याः प्रदर्शयेत् । प्रयोज्याभिमुखं सैषा मुद्रा व्याख्यानसंज्ञिता" ॥ इति । अक्षगुणमक्षमालाम्, विद्यां पुस्तकम्, दक्षोर्ध्वतो वामाद्यूर्ध्वपर्यन्तमायुधध्यानम् । कमलासनामिति । श्वेतकमलस्थाम् ॥ ८३ ।

सम्यगिति । वक्ष्यमाणपुरश्चरणनियम उक्तः । वसुलक्षम् अष्टलक्षम्, अनन्यधीर्मन्त्रार्थदत्तमनाः । तदुक्तम्—"जपतु मन्त्रमनन्यः । सार्थसंस्मृतिर्यथाविधी"ति ॥ ८४ ।

प्रागीरिते इति । दशाक्षर्य्युक्तमार्गेण । **पिबेदिति** पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् ॥८५-८६।

अभिषिञ्चेदित्यादि अवाप्नुयादित्यन्तमेकः प्रयोगः ॥ ८७ ।

पुष्पगन्धादिकामिति । अत्र कामादित्वं ज्ञेयम् । तज्जप्तमिति । सप्तवारम् ॥८८।

हंसवागीश्वरीमन्त्रमुद्धरति—**तार इति** । तारः प्रणवः । माया भुवनेश्वरी । अधरः ऐ बिन्दुश्च । तेन वाग्भवम् । सरस्वती ङेऽन्ता सरस्वत्यै नत्यन्तिको नमोऽन्तः । अत्र वाग्भवे हसयोगमाहुः केचित् । परे सहयोगमिच्छन्ति । वाग्भवं बीजं माया शक्तिः । अन्ये प्रणवं बीजमाहुः । ऋषिः पूर्वोक्तस्त्रिष्टुप्छन्दः । हंसवागीश्वरी देवता ॥ ८९ ।

ब्रह्मरन्ध्रभ्रुवोर्मध्ये नवरन्ध्रेषु च क्रमात् ।
मन्त्रवर्णान्न्यसेन्मन्त्री वाग्भवेनाङ्गकल्पना ॥ ९० ।
वाणीं पूर्णनिशाकरोज्ज्वलमुखीं कर्पूरकुन्दप्रभां
चन्द्रार्धाङ्कितमस्तकां निजकरैः संबिभ्रतीमादरात् ।
वीणामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च तुङ्गस्तनीं
दिव्यैराभरणैर्विभूषिततनुं हंसाधिरूढां भजे ॥ ९१ ।
जपेद्द्वादशलक्षाणि तत्सहस्रं सिताम्बुजैः ।
नागचम्पकपुष्पैर्वा जुहुयात्साधकोत्तमः ॥ ९२ ।
मातृकोक्ते यजेत्पीठे वक्ष्यमाणक्रमेण ताम् ।
वर्णाब्जेनासनं कुर्यान्मूर्त्ति मूलेन कल्पयेत् ॥ ९३ ।
देव्या दक्षिणतः पूज्या संस्कृता वाङ्मयी तनुः ।
प्राकृता वामतः पूज्या वाङ्मयी सर्वसिद्धिदा ॥ ९४ ।
इष्ट्वा पूर्ववदङ्गानि प्रज्ञाद्याः पूजयेत्ततः ।
प्रज्ञा मेधा श्रुतिः शक्तिः स्मृतिर्वागीश्वरी मतिः ॥ ९५ ।
स्वस्तिश्चेति समाख्याता ब्राह्म्याद्यास्तदनन्तरम् ।
लोकेशानर्चयेद्भूयस्तदस्त्राणि च तद्बहिः ॥ ९६ ।
इति सम्पूजयेद्देवीं साक्षाद्वाग्वल्लभो भवेत् ।
दशाक्षरीसमुक्तानि कर्माण्यत्रापि साधकः ॥ ९७ ।

नवरन्ध्रेषु कर्णनेत्रनासाद्वयमुखलिङ्गगुदेष्विति मन्त्री क्रमादित्यनेनोक्तम् । वाग्भवेनेति । तारमायासम्पुटेनेति परमगुरवः । अन्ये तु वाग्भवाद्येन षड्दीर्घयुक्तमाया-बीजेनेत्याहुः ॥ ९० ।

वाणीमिति । क्वचिन्मुद्रामिति पाठः । यदा विद्यामिति पाठस्तदाऽऽयुधध्यानं पूर्ववत् । द्वितीयपाठे दक्षोर्ध्वादि अक्षस्रङ्मुद्रे । अन्यत्रान्ये ॥ ९१ ।

साधकोत्तम इति । अनेन जपाव्यवधानेन नियमस्थ एव होमं कुर्यादि-त्युक्तम् ॥ ९२ ।

वर्णाब्जेनेति । "ह्सौ हंसवागीश्वरीयोगपीठाय नमः" इति प्रयोगः ॥ ९३ ।

पूज्या संस्कृतेति । एतयोर्ध्यानमुक्तं सारस्वतमते—"दक्षिणे संस्कृता पूज्या योगमुद्रा करद्वया । सततं निःसरच्छब्दवदनान्या च वामतः" ॥ इति ॥९४।

पूर्ववदिति । तुर्योक्तरीत्या केसरेषु ॥९५-९६॥

वाग्वल्लभ इत्यनेन विनियोग उक्तः ॥९७।

वाचस्पतेऽमृते भूयः प्लुतः प्लुरिति कीर्तयेत् ।
वागाद्यो मुनिभिः प्रोक्तो रुद्रसंख्याक्षरो मनुः ॥ ९८ ।
कुर्यादङ्गानि विधिवद्वागाद्यैः पञ्चभिः पदैः ॥ ९९ ।
आसीना कमले करैर्जपवटीं पद्मद्वयं पुस्तकं
बिभ्राणा तरुणेन्दुबद्धमुकुटा मुक्तेन्दुकुन्दप्रभा ।
भालोन्मीलितलोचना कुचभराक्रान्ता भवद्भूतये
भूयाद्वागधिदेवता मुनिगणैरासेव्यमानाऽनिशम् ॥१००।
रुद्रलक्षं जपेन्मन्त्रं दशांशं जुहुयाद् घृतैः ।
मातृकाकल्पिते पीठे पूजयेत्तां यथा पुरा ॥१०१।
पलाशकुसुमैर्हुत्वा परां सिद्धिमवाप्नुयात् ।
कदम्बकुसुमैस्तद्वत्फलैः श्रीवृक्षसम्भवैः ॥१०२।
अचिराच्छ्रियमाप्नोति वाचां कुन्दसमुद्भवैः ।
नन्द्यावर्तप्रसूनैर्वा हुत्वा वाग्वल्लभो भवेत् ॥१०३।

मन्त्रान्तरमुद्धरति—**वाचस्पत** इति। वागाद्यो वाग्भवाद्यः। एकादशाक्षर इत्युक्तेरमृते परे पूर्वेण सन्धिर्न मन्त्रे । तदुक्तं नारायणीये—"वाक्कूर्मः पार्श्वयुक् सश्च ते केशान्ते मृते प्लुवः। प्लुरन्ता दशवर्णेयं विद्या मुख्या सरस्वती" ॥ इति। ऐं बीजं प्लुं शक्तिः। पूर्वोक्तमृष्यादिकं कुर्यात्। तत्र वाग्भवेन हृत्। अन्यैश्चतुर्भिः पदैश्चत्वार्यङ्गानि। विधिवदिति। अनेन समस्तेनास्त्रमुक्तं भवति। ननु पञ्चभिः पदैः कुर्यादङ्गानि इत्युक्तेरत्र पञ्चाङ्गमेवास्तीति चेत्, नैतत्सारम्, यतः कुर्यादङ्गानीति विधिना षडङ्गमेव प्राप्तं तत्कथनाकाङ्क्षायां पञ्चभिः पदैरित्युक्तिः, वागाद्यैरिति क्रमार्थम्, पदैरित्येतावत्युच्यमानेऽत्र षट्, तानि कथमिति सन्देह एव स्यात्। तत्र गोपनेन व्यस्तसमस्तं बोधयितुं विधिवदित्युक्तिः। पञ्चभिरित्यनेन प्रधानबाधायोगाच्च। किञ्च, यत्र तथैवेष्टं तत्र तथैव विधास्यति—"मन्त्रस्य पञ्चाङ्गमिति कल्पयेदि"-त्यादिना ॥९८-९९।

कमले इति। सिते। दक्षाधस्ताद्वामाधःपर्यन्तमायुधध्यानम् ॥१००।

रुद्रलक्षम् एकादशलक्षम्। यथा पुरेति। एकादशाक्षर्युक्तमार्गेण ॥१०१।

तद्वदिति। वाक्सिद्धिमाप्नुयादित्यर्थः। अचिराद्वाचां श्रियं वाक्सम्पदं प्राप्नोतीति सम्बन्धः ॥१०२।

नन्द्यावर्त्तो गन्धतरङ्गः। वेति। कुन्दसमुद्भवैरित्यनेन सह विकल्पः ॥१०३।

ब्राह्मीरसे स्वकल्काढ्ये कपिलाज्यं पचेज्जपन् ।
पिबेद्दिनादौ तं नित्यं सर्वशास्त्रार्थविद्भवेत् ॥ १०४ ॥
अनया विद्यया जप्तं ब्राह्मीपत्रञ्च भक्षयेत् ।
न विस्मरति मेधावी श्रुत्वा वेदागमान्पुनः ॥ १०५ ॥
बहुना किमियं विद्या जपतां कामदो मणिः ।
तोयस्थं शयनं विष्णोः स केवलचतुर्मुखः ॥ १०६ ॥
बिन्द्वर्धीशयुतो वह्निर्बिन्दुसद्योऽम्बुमान् भृगुः ।
उक्तानि त्रीणि बीजानि सद्भिः सारस्वतार्थिनाम् ॥ १०७ ॥
अङ्गानि कल्पयेद्बीजैर्द्विरुक्तैर्जातिसंयुतैः ॥ १०८ ॥
मुक्ताहारावदातां शिरसि शशिकलालङ्कृतां बाहुभिः स्वै-
र्व्याख्यां वर्णाक्षमालां मणिमयकलशं पुस्तकं चोद्वहन्ती ।
आपीनोत्तुङ्गवक्षोरुहभरविनमन्मध्यदेशामधीशां
वाचामीडे चिराय त्रिभुवननमितां पुण्डरीके निषण्णाम् ॥ १०९ ॥
त्रिलक्षं प्रजपेन्मन्त्रं जुहुयात्तद्दशांशतः ।
पायसेनाज्यसिक्तेन संस्कृते हव्यवाहने ॥ ११० ॥

ब्राह्मीरस इति । अत्रापि स्वरसपाक इति कृत्वा घृतस्याष्टमांशं स्वकल्कं घृतचतुर्गुणो ब्राह्मीरसः । अन्यत् पूर्ववत् । वचाकल्क इति क्वचित्पाठः । जपन् पचेदिति सम्बन्धः । अनया विद्यया जप्तं "सप्तवासरमि"ति शेषः । नित्यं दिनादौ । **पिबेदिति,** त्रिवर्षं पञ्चवर्षं वा अनया विद्ययेत्यादि सर्वं ब्राह्मीपत्रेऽपि योजनीयम् । सर्वेत्यादि मेधावीत्यादि उभयमुभयस्य फलम्, समयप्रमाणभेदेन । तदुक्तं नारायणीये – "ब्राह्मीरसस्य कपिलाज्ययुतं प्रभाते जप्तं तया पिबति यश्चुलुकं त्रिवर्षम् । एकोदितं स खलु धारयति त्रिरुक्तं पञ्चाब्दतो मुखधृतं न तु विस्मरेत्तत् ॥ तत्पल्लवादनमपि स्मृतमेवमि"ति ॥१०४-१०५॥

कामदो मणिरिति । अनेनैतत्सूचितम्—"एतज्जप्तं सुवीरजमपास्यति नेत्ररोगमि"ति, 'मूत्राशी तिथिलक्षं जप्त्वा योऽङ्कोलसर्पिषा जुहुयात् । अष्टसहस्रं वेत्ति स भूतं भव्यं भविष्यच्चे"त्यादिकम् । मन्त्रान्तरमुद्धरति – **तोयस्थमिति** । विष्णोः शयनमनन्त आकारः । तोयस्थं वकारस्थं तेन वा । चतुर्मुखः ककारः स केवलः स्वररहितः, तेन वाक् । अयमेव मन्त्रांश इति केचित् । तदुक्तं नारायणीये—"खड्गीशो यः प्रांशुकः सान्तवेधाः कर्णान्तस्थो यः स दण्डीभुजङ्गः । साभोदन्तो बिन्दुमान्यो भृगुः स्युर्वागीश्वर्यास्त्रीणि बीजान्यमूनि" ॥ इति । तट्टीकाकारेण वागिति मन्त्रांश उक्तः । अन्ये चतुर्मुखः कं स केवलबिन्दुमात्रं तेन वां, एवं सबिन्दुकं बीजत्रयमुपपद्यत इति ते

वागीशीं पूजयेत्पीठे विधिना मातृकोदिते ।
प्राक् प्रस्तुतेन मार्गेण प्रत्यहं साधकोत्तमः ॥१११॥
व्याघातकुसुमैर्हुत्वा वाक्सिद्धिमतुलां लभेत् ।
जातीपुष्पैः सिताम्भोजैः सिक्तैश्चन्दनवारिणा ॥११२॥
नन्द्यावर्तैः शुभैः कुन्दैर्हुत्वा वाक्सिद्धिमाप्नुयात् ।
जपन् बीजत्रयं मन्त्री सभायां जयमाप्नुयात् ॥११३॥
सितां वचां वा ब्राह्मीं वा जप्त्वा खादेद्दिनागमे ।
मेधां काममवाप्नोति साधको नात्र संशयः ॥११४॥
एवमुक्तेषु मन्त्रेषु दीक्षितो यतमानसः ।
एवं यो भजते भक्त्या स भवेद् भुक्तिमुक्तिभाक् ॥११५॥
सुसितैर्गन्धकुसुमैः पूजा सारस्वते विधौ ।
दूर्वाबीजाङ्कुरं पुष्पं राजवृक्षसमुद्भवम् ॥११६॥
उत्पलानि प्रशस्तानि सिन्दुवाराङ्कुराणि च ।
भजेत्सरस्वतीं नित्यमेतानि परिवर्जयेत् ॥११७॥

वदन्ति । सम्प्रदायविदस्तु पूर्वोद्धृतं यद्वाक्पदं तल्लक्षितं वाग्भवं बीजमित्याहुः । एवं बीजत्वमप्युपपन्नं सारस्वतं भवति । अन्ये तु प्रकारान्तरेण वाग्भवबीजोद्धारं कुर्वन्ति । विष्णोस्तोयस्थं शयनमाकारः । कशब्देन शिरस्तेन अकारः । ईति स्वरूपम्, कीदृक्शयनम् ? सके केसहितम् । बलनं बलः सम्मेलनं तस्मिन् जाते चतुर्मुखः कः, तेन शिरः । ततो बिन्दुरिति । अर्धीश ऊ, वह्नो रेफः । सद्यः ओकारः । अम्बु वकारः । भृगुः सः । सारस्वतार्थिनामिति । अनेन विनियोग उक्तः । आद्यं बीजम् । अन्त्यं शक्तिः । पूर्वोक्तमृष्यादिकम् । व्याख्यानमुद्रा पूर्वोक्ता दक्षोर्ध्वपर्यन्तम् आयुधध्यानम् ॥१०९-११०॥

विधिनेति । वक्ष्यमाणश्वेतगन्धपुष्पादिना । **प्राक्प्रस्तुतेनेति** । एकादशाक्षरयुक्तमार्गेण । साधकोत्तमः । सरस्वत्युपासकसमयस्थ इत्यर्थः ॥ १११ ।

व्याघातो राजवृक्षः । "आरग्वधो दीर्घफलो व्याघातश्चतुरङ्गुलः" इति कोषः ॥ ११२ ।

नन्द्यावर्त्तैर्गन्धतगरैः । शुभैः सुगन्धिभिरिति कुन्दविशेषणम् ॥ ११३ ।

काममत्यर्थम् ॥ ११४ ।

दीक्षित इति । ग्रन्थकृदुक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ११५ ।

सारस्वतसमयानाह—**सुसितैरिति** । बीजाङ्कुरं यवाङ्कुरम् ॥ ११६ ।

सिन्दुवारो निर्गुण्डी । एतानि वक्ष्यमाणानि भोजने परिवर्जयेदिति सम्बन्धः ॥ ११७ ।

आम्रातं गृञ्जनं बिल्वं कलञ्जं लशुनं तथा ।
तैलं पलाण्डुं पिण्याकं शाङ्गाष्टमपि भोजने ॥११८॥
सर्वं पर्य्युषितं त्याज्यं सदा सारस्वतार्थिना ।
नाचरेन्निशि ताम्बूलं स्त्रियं गच्छेद्दिवा न च ॥११९॥
न सन्ध्ययोः स्वपेज्जातु नाशुचिः किञ्चिदुच्चरेत् ।
प्रदोषेषु भवेन्मौनी दिग्वस्त्रां न विलोकयेत् ॥१२०॥
न पुष्पितां स्त्रियं गच्छेन्न निन्देद्वामलोचनाम् ।
न मृषा वचनं ब्रूयान्नाक्रमेत्पुस्तकं सुधीः ॥१२१॥
अक्षराढ्यानि पत्राणि नोपेक्षेत न लङ्घयेत् ।
चतुर्द्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्ग्रहणेषु च ॥१२२॥
संक्रमेषु च सर्वेषु विद्यां नैव पठेद् द्विजः ।
व्याख्याने सन्त्यजेन्निद्रामालस्यं जृम्भणं बुधः ॥१२३॥
क्रोधं निष्ठीवनं तद्वन्नीचाङ्गस्पर्शनं तथा ।
मनुष्यसर्पमार्जारमण्डूकनकुलादयः ॥१२४॥
अन्तरा यदि गच्छेयुस्तदा व्याख्यां परित्यजेत् ।
निशासु दीपध्वंसेषु पाठं सद्यः परित्यजेत् ॥१२५॥
ज्ञात्वा दोषानिमान्सम्यग् भक्त्या यो भारतीं यजेत् ।
वाचां सिद्धिमवाप्नोति वाचस्पतिरिवापरः ॥१२६॥

॥ इति श्रीशारदातिलके सप्तमः पटलः ॥

आम्रातमिति। "अकार" इति कान्यकुब्जभाषायाम्। गृञ्जनं "गाजर" इति प्रसिद्धम्। कलञ्जं कृष्णबीजः फलविशेषः, "कलिगडा" इति गुर्जरभाषायाम्, "खर्बूजा" इति गौडभाषायाम्, "रीड" इति कान्यकुब्जभाषायाम्। तैलं प्रत्यक्षम्। व्यञ्जनाद्यसम्पृक्तम्। शाङ्गाष्टं "सिंघाड़ा" इति कान्यकुब्जभाषायाम्, साङ्गुष्ठमित्यपपाठः। साङ्गुष्ठभोजनस्य विहितत्वात्। यदाह—"दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च। साङ्गुष्ठेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत्" ॥ इति ॥ ११८।

सर्वं पर्य्युषितं घृतपक्वमपि। नाचरेन्निशि ताम्बूलमिति। अस्यायमर्थः—रात्रौ मुखे ताम्बूलं धृत्वा न स्वपेदिति। स्मृतिरपि—"ताम्बूलं वदनात्त्यजेत्" इति ॥ ११९।

दिग्वस्त्रां नग्नां स्वीयामपि। नीचाङ्गानि नाभ्यधोवर्त्तीनि। आदिशब्दात्पश्वादयः ॥ १२०-१२६।

॥ इति शारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां
भूतलिपिमन्त्रकथनं नाम सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः पटलः

अथ वक्ष्ये श्रियो मन्त्रान् श्रीसौभाग्यफलप्रदान् ।
यस्याः कटाक्षमात्रेण त्रैलोक्यमपि वर्द्धते ।। १ ।
वान्तं वह्निसमारूढं वामनेत्रेन्दुसंयुतम् ।
बीजमेतत् श्रियः प्रोक्तं चिन्तामणिरिवापरः ।। २ ।
ऋषिर्भृगुर्निचृच्छन्दो देवता श्रीः समीरिता ।
षड्दीर्घयुक्तबीजेन कुर्यादङ्गानि षट् क्रमात् ।। ३ ।
कान्त्या काञ्चनसन्निभां हिमगिरिप्रख्यैश्चतुर्भिर्गजै-
र्हस्तोत्क्षिप्तहिरण्मयामृतघटैरासिच्यमानां श्रियम् ।
बिभ्राणां वरमब्जयुग्ममभयं हस्तैः किरीटोज्ज्वलां
क्षौमाबद्धनितम्बबिम्बलसितां वन्देऽरविन्दस्थिताम् ।। ४ ।

अथ प्रकारपञ्चके केनचित्प्रकारेण मन्त्राणां वक्तव्यत्वे प्राप्तेऽत्र शक्तिमन्त्राणां प्रकृतत्वात् शक्तिमन्त्रादित्वेनैव वक्तुमिच्छन् ब्रह्मशक्तिवाचकान् सरस्वतीमन्त्रानुक्त्वा विष्णुशक्तिवाचकान् लक्ष्मीमन्त्रान् वक्तुमुपक्रमते—**अथेति** । श्रीसौभाग्येति विनियोगोक्तिः । त्रैलोक्यमिति । लक्षणया त्रैलोक्यनिवासिजना उच्यन्ते । यद्विष्णुपुराणम्—"स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः स कुलीनः स बुद्धिमान् । स शूरः स च विक्रान्तो यस्त्वया देवि ! वीक्षितः" ।। इति ।। १ ।

मन्त्रमुद्धरति—**वान्तमिति** । वान्तं शः । वह्नी रेफः । वामनेत्रम् ईकारः । इन्दुः बिन्दुः । चिन्तामणिरिवेत्यनेनैतदुक्तं भवति । प्रणवादित्वं वा, वागादित्वं वा, कामादित्वं वा । तद्योगे तत्तद्देवतानामुपसर्जनत्वं च । यथा प्रणवादित्वे परमात्मस्वरूपिणी श्रीर्देवता । एवं शक्त्यादित्वे शक्तिस्वरूपिणी श्रीर्देवता इत्यादि । शकारो बीजम् । ईकारः शक्तिः ।। २ ।

षड्दीर्घेति । क्लीबरहितैः । नेत्राभ्यां वौषट् इति पञ्चमाङ्गे प्रयोगः । तेन यत्र यत्र नेत्रद्वयं तत्र तत्रायं प्रयोगो ज्ञेयः । तन्त्रान्तरे पञ्चाङ्गान्युक्तानि । महाश्रियै महाविद्युत्प्रभे स्वाहा हृत् । श्रियै विजये स्वाहा शिरः । गौरि महाबले बन्ध बन्ध स्वाहा शिखा । धृतिः स्वाहा वर्म । महाकाये पद्महस्ते हुं फडिति । कल्पान्तरे तु—श्रियै स्वाहा हृत् । श्रीं फट् शिरः । श्रीं नमः शिखा । श्रियै प्रसीद नमोवर्म । श्रीं फट् अस्त्रमिति पञ्चाङ्गम् । उक्तञ्च नारायणीये—"अस्याङ्गानि द्विधोक्तानि तयोरेकं समाश्रयेत्" । इति । क्रमादिति । अनेन शक्त्यादियोगेन दीर्घप्रयोगः । प्रणवादित्वे तद्योग इति सूचितम् ।। ३ ।

कान्त्येति । हिमगिरीति उच्चत्वं श्वैत्यं च । अरविन्देति श्वेतम् । इदं सर्वं

भानुलक्षं जपेन्मन्त्रं दीक्षितो विजितेन्द्रियः ।
श्रियमभ्यर्चयन्नित्यं सुगन्धिकुसुमादिभिः ॥ ५ ।
तत्सहस्रं प्रजुहुयात्कलशैर्मधुरोक्षितैः ।
जपान्ते जुहुयान्मन्त्री तिलैर्वा मधुराप्लुतैः ॥ ६ ।
बैल्वैः फलैर्वा जुहुयात् त्रिभिर्वा साधकोत्तमः ।
अत्र सम्यग्यजेत्पीठं नवशक्तिसमन्वितम् ॥ ७ ।
विभूतिरुन्नतिः कान्तिः सृष्टिः कीर्तिश्च सन्नतिः ।
पुष्टिरुत्कृष्टिर्ऋद्धिश्च सम्प्रोक्ता नव शक्तयः ॥ ८ ।
अत्रावाह्य यजेद्देवीं परिवारसमन्विताम् ।
बीजाढ्यमासनं दत्त्वा मूर्ति मूलेन कल्पयेत् ॥ ९ ।

श्रीमन्त्रे ज्ञेयम् । वामाधस्तादृक्षाधस्तनं यावदायुधध्यानम् । तदुक्तं नारायणीये— "चतुर्भुजां सुवर्णाभां सपद्मोर्ध्वभुजद्वयाम् । दक्षिणाभयहस्तां तां वामहस्तवरप्रदाम्" ॥ इति । अत्र ध्यानानन्तरं लक्ष्मीमुद्रा दर्शनीया । "वक्रमुद्रां तथा बध्वा मध्यमे द्वे प्रसार्य च । कनिष्ठिके तथानीय तदग्रेऽङ्गुष्ठकौ क्षिपेत् ॥ लक्ष्मीमुद्रा परा ह्येषा सर्वसम्पत्प्रदायिका" ॥ इति । द्वयं सर्वलक्ष्मीमन्त्रसाधारणमिति ज्ञेयम् ॥ ४ ।

भानुलक्षं द्वादशलक्षणम् । मन्त्रीत्यनेन नारायणाष्टाक्षरस्य शेषतया दशांशजप उक्तः । अत एव वक्ष्यति—"विष्णुभक्तो दृढव्रतः" इति ॥ ५ ।

जपान्त इति । अनेन जपाव्यवधानेन तन्नियमस्थेन होमः कार्य इत्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

त्रिभिर्वेति । समुच्चितश्चतुर्थः पक्षः । तत्राप्येकैकेन द्रव्येण सहस्रचतुष्कं होतव्यम् । अथ च त्रिभिः साधकोत्तमो जुहुयादित्यनेन कमलवासिनी महालक्ष्मी श्रीसूक्तैः सकृत्सकृद्धुत्वा पश्चान्मूलेन होतव्यमित्युक्तं भवति । साधकोत्तम इति। काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । साधकोत्तमोऽत्र सम्यगित्यनेनैतत्सूचितं भवति । श्रीपूजायां मण्डूकादिपरतत्त्वान्तं चतुर्थपटलोक्तरीत्याऽभ्यर्च्य श्रीबीजाद्या नव पीठशक्तयः प्रागादिदिक्षु मध्ये च पूज्या इति ॥ ७-८ ।

अत्रेति । पत्रे श्रीबीजकर्णिके । तदुक्तं पद्मपादाचार्यैः—"रुचिराष्टपत्रमथ वारिरुहमि"ति । पद्मपादाचार्यैर्व्याख्यातम् । श्रीबीजयोगः कर्णिकायां रुचिरत्वमिति । संहितायामपि—"अष्टपत्रं लिखेद्यन्त्रं बहिर्भूबिम्बभूषितम् । मध्ये बीजं विनिःक्षिप्ये"ति । पीठमन्त्रमुद्धरति—**बीजाढ्यमिति** । श्रीं सर्वशक्तिकमलासनाय नम इति । अयं पीठमन्त्रः सर्वश्रीमन्त्रसाधारण इति ज्ञेयम् । पद्मपादाचार्यैस्तु श्रीं श्रीदेव्यासनाय नमः । श्रीं श्रीदेवीमूर्तये नम इति पीठमूर्त्तिमन्त्रावुक्तौ । अत्र पद्मं श्वेतं ध्येयम् । तदुक्तं प्रयोगसारे—"संकल्प्याम्भोरुहं शुभ्रं कर्णिकायां यजेच्छ्रियमि"ति ॥ ९ ।

यजेत्पूर्ववदङ्गानि दिग्दलेष्वर्चयेत्ततः ।
वासुदेवं सङ्कर्षणं च प्रद्युम्नमनिरुद्धकम् ॥ १० ।
हिमपीततमालेन्द्रनीलाभान् पीतवाससा ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणस्तान् चतुर्भुजान् ॥ ११ ।
विदिग्गतेषु पत्रेषु दमकादीन्यजेद्गजान् ।
दमकं सलिलं चैव गुग्गुलं च कुरण्टकम् ॥ १२ ।
जपेच्छङ्खनिधिं देव्या दक्षिणे दयितान्वितम् ।
मुक्तामाणिक्यसंकाशौ किञ्चित्स्मितमुखाम्बुजौ ॥ १३ ।
अन्योन्यालिङ्गनपरौ शङ्खपङ्कजधारिणौ ।
विलसद्रत्नवर्षाभ्यां शङ्खाभ्यां परिलाञ्छितौ ॥ १४ ।
तुन्दिलं कम्बुकनिधिं वसुधारां घनस्तनीम् ।
वामतः पङ्कजनिधिं प्रियया सहितं यजेत् ॥ १५ ।
सिन्दूराभौ भुजाश्लिष्टौ रक्तपद्मोत्पलान्वितौ ।
निःसरद्रत्नधाराभ्यां पद्माभ्यां मूर्ध्नि लाञ्छितौ ॥ १६ ।
तुन्दिलं पङ्कजनिधिं तन्वीं वसुमतीमपि ।
दलाग्रेषु यजेदेता बलाकाद्याः समन्ततः ॥ १७ ।

पूर्ववदिति । चतुर्थपटलोक्तरीत्या केसरेषु वासुदेवादीनामायुधध्यानं नारायण-मन्त्रे मदुक्तमनुसन्धेयम् ॥ १०-११ ।

विदिग्गतेष्विति । कल्प्यदिगपेक्षया । यत्तु नारायणीये—"आग्नेयादिषु पत्रेषु गुग्गुलुश्च कुरण्टकः । दमकः सलिलञ्चेति हस्तिनो रजतप्रभाः ॥ हेमकुम्भधरा ध्येया" इति । तत्र प्रसिद्धाऽऽग्नेयदिशमङ्गीकृत्येत्यवधेयम् । देव्या दक्षिणे । **वामत इति** । कर्णिकायाः । मुक्तामाणिक्येति । क्रमेण शङ्खनिधिवसुधारयोर्वर्णौ शङ्खपङ्कजधारिणा-वित्युभयत्र । एवमग्रेऽपि । आयुधध्यानमेषां दक्षादि । कम्बुकं शङ्खनिधिम् । वसुधारामिति । शङ्खनिधिः शक्तिनाम । घनस्तनीमित्यन्तं पूर्वं ध्यानम् । पङ्कजनिधिं पद्मनिधिम् ॥ १२-१६ ।

वसुमतीमिति । पङ्कजनिधिमिति शक्तिनाम । अपिशब्दाद् घनस्तनीमित्यपि । एतदन्तं द्वितीयावरणमूर्तीः, "चतुष्कनिधियुगैरपरे"त्युक्तः ॥ १७ ।

बलाकीं विमलां चैव कमलां नवमालिकाम् ।
विभीषिकां मालिकां च शाङ्करीं वसुमालिकाम् ॥ १८ ।
पङ्कजद्वयधारिण्यो मुक्ताहारसमप्रभाः ।
लोकेशान् पूजयेदन्ते वज्राद्यस्त्राणि तद्बहिः ॥ १९ ।
इत्थं यो भजते देवीं विधिना साधकोत्तमः ।
धनधान्यसमृद्धिः स्याच्छ्रियमाप्नोत्यनिन्दिताम् ॥ २० ।
वक्षःप्रमाणे सलिले स्थित्वा मन्त्रमिमं जपेत् ।
त्रिलक्षं संयतो मन्त्री देवीं ध्यात्वाऽर्कमण्डले ॥ २१ ।
स भवेदल्पकालेन रमाया वसतिः स्थिरः ।
विष्णुगेहस्थबिल्वस्य मूलमास्थाय मन्त्रवित् ॥ २२ ।
त्रिलक्षं प्रजपेन्मन्त्रं वाञ्छितं लभते धनम् ।
अशोकवह्नौ जुहुयात्तण्डुलैराज्यलोलितैः ॥ २३ ।
वशयत्यचिरादेव त्रैलोक्यमपि मन्त्रवित् ।
जुहुयात्तण्डुलैः शुद्धैरर्काग्नौ नियुतं वशी ॥ २४ ।

बलाकीमिति। आसां ध्यानं नारायणीये—"बलाकीं वामनां श्यामां श्वेतपङ्कजधारिणीम्। ऊर्ध्वबाहुद्वयां ध्यायेत् श्रीदूतीं द्वारि पूर्वतः॥ ऊर्ध्वीकृतेन हस्तेन रक्तपङ्कजधारिणीम्। श्वेताङ्गीं दक्षिणद्वारि चिन्तयेद्वनमालिकाम्॥ हरितां दोर्द्वयेनोर्ध्वमुद्वहन्तीं सिताम्बुजम्। ध्यायेद्विभीषिकां नाम श्रीदूतीं द्वारि पश्चिमे। तथाब्जमालाधृग् ध्येया क्षौद्राभान्यत्र शाङ्करी"॥ इति। प्रयोगसारे—"विमला कमला वाथ मालिका नवमालिका। बाह्ये विदिक्षु सम्पूज्या दूतीरेता···"॥ इति। अत्र तु कमला-नवमालिकयोर्व्यत्यासः कल्पान्तरत्वेन समाधेयः॥१८-१९।

विधिना साधकोत्तम इत्यनेनावाहनादिशलोकेषु स्त्रीलिङ्गयोग उक्तः॥२०।

संयतो मन्त्रीति।अनेन श्रीं रत्नगर्भायै नम इति मन्त्रस्य शतांशेन जपः सूचितः। ध्यात्वाऽर्कमण्डलेत्यत्राऽभयवरदाभ्यां निधिपात्ररत्नपूर्णकुम्भधराभ्यां रक्ता ध्येयेति ज्ञेयम्। तदुक्तम्—'स्तनमात्रे जले तिष्ठन् रविमण्डलपीठगाम्। नवपावकसङ्काशां श्रियं माणिक्यभूषणाम्॥ निधिपात्रमहारत्नपूर्णकुम्भकरद्वयाम्॥ त्रिलक्षजापी सञ्चिन्त्य न चिरात् स्याद्धनेश्वरः"॥ इति॥ २१-२२।

अशोकवह्नाविति। अशोककाष्ठसमिद्धेऽग्नावित्यर्थः। जुहुयादिति। नियुतमिति सम्बध्यते॥ २३।

मन्त्रविदिति। अनेनात्र प्रयोगे कामादित्वं सूचितम्, शुद्धैरित्यवकरं दूरीकृत्य प्रक्षाल्य शोषितैरित्यर्थः। आज्यलोलितैरित्यत्रापि योज्यम्। अर्काग्नौ अर्ककाष्ठ-

राज्यश्रियमवाप्नोति राजपुत्रो महीयसीम् ।
जुहुयात् खादिरे वह्नौ तण्डुलैर्मधुरोक्षितैः ॥ २५ ।
राजावश्योभवेच्छीघ्रं महालक्ष्मीश्च वर्द्धते ।
बिल्वच्छायामधिवसन् बिल्वमिश्रहविष्यभुक् ॥ २६ ।
संवत्सरद्वयं हुत्वा तत्फलैरथवाम्बुजैः ।
साधकेन्द्रो महालक्ष्मीं चक्षुषा पश्यति ध्रुवम् ॥ २७ ।
हविषा घृतसिक्तेन पायसेन सर्पिषा ।
हुत्वा श्रियमवाप्नोति नियुतं मन्त्रवित्तमः ॥ २८ ।
मधुराक्तारुणाम्भोजैर्जुहुयाल्ल क्षमादरात् ।
न मुञ्चति रमा तस्य वंशमाभूतसंप्लवम् ॥ २९ ।
वाग्भवं वनिता विष्णोर्माया मकरकेतनः ।
चतुर्बीजात्मको मन्त्रश्चतुर्वर्गफलप्रदः ॥
अङ्गानि कुर्याद्दीर्घाढ्यरमाबीजेन मन्त्रवित् ॥ ३० ।

समिद्धेऽग्नावित्यर्थः । नियुतं लक्षम् । तथा च श्रुतिः—"एकं च सहस्रं चार्बुदं च समुद्रं च मध्यश्चान्तं परार्द्धञ्चे"ति । त्रिकाण्ड्यपि –"कोट्या शतादिसंख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तदि"ति ॥ २४ ।

जुहुयादिति । लक्षमिति सम्बद्ध्यते । खादिर इति । खदिरकाष्ठैधिते ॥ २५ ।

शीघ्रमिति । अनेनात्रापि कामयोगः सूचितः ॥ २६ ।

हुत्वेति । अष्टोत्तरं सहस्रं तत्फलैर्बैल्वैः । अम्बुजैरिति । तदभावे ॥ २७ ।

हविषेति । चरुणा ॥ २८ ।

मधुरेति । तत्र ध्यानविशेषस्तन्त्रान्तरे—"दधती मातुलिङ्गं च निधिपात्रं सरोरुहैः । रक्तां सुरतरोर्मूले संस्थितां शोभनां श्रियम् ॥ अलङ्कृतां महारत्नैर्ध्यात्वा रक्ताम्बरान्विताम् । जुहोति लक्षं स्वाद्वक्तैः सरोजैरिन्दिरामयः" ॥ इति । आभूतसंप्लवं कल्पम् ॥ २९ ।

मन्त्रान्तरमुद्धरति—**वाग्भवमिति ।** विष्णोर्वनिता श्रीबीजम् मकरकेतनः कामबीजम्, चतुर्वर्गफलावह इत्यनेन विनियोगं वदतैतदुक्तं भवति—धर्मार्थं वाग्भवादित्वम् । अर्थार्थं लक्ष्मीबीजादित्वम्, मोक्षार्थं मायाबीजादित्वमिति । पूर्वोक्ता ऋष्याद्याः द्वितीयं बीजं तृतीयं शक्तिः **। अङ्गानीति** । दीर्घाढ्यं षड्दीर्घयुक्तं यद् रमाबीजं श्रीबीजं तेनेत्यर्थः ॥ ३० ।

माणिक्यप्रतिमप्रभां हिमनिभैस्तुङ्गैश्चतुर्भिर्गजै-
र्हस्ताग्राहितरत्नकुम्भसलिलैरासिच्यमानां मुदा ।
हस्ताब्जैर्वरदानमम्बुजयुगाभीतीर्दधानां हरेः
कान्तां कांक्षितपारिजातलतिकां वन्दे सरोजासनाम् ॥३१।
भानुलक्षं हविष्याशी जपेदन्ते सरोरुहैः ।
जुहुयादरुणैः फुल्लैः तत्सहस्रं जितेन्द्रियः ॥ ३२ ।
रमायाः कल्पिते पीठे तद्विधानेन पूजयेत् ।
कुर्य्यात्प्रयोगांस्तत्रस्थान्मनुना तेन साधकः ॥ ३३ ।
निधिभिः सेव्यते नित्यं मूर्तिमद्भिरुपासितैः ।
दीर्घा यादिर्विसर्गान्तो ब्रह्मा भानुर्वसुन्धरा ॥ ३४ ।
वान्ते सिन्यै प्रिया वह्नेर्मनुः प्रोक्तो दशाक्षरः ।
ऋषिर्दक्षो विराट्छन्दो देवता श्रीः समीरिता ॥ ३५ ।
देव्यै हृदयमाख्यातं पद्मिन्यै शिर ईरितम् ।
विष्णुपत्न्यै शिखा प्रोक्ता वरदायै तनुच्छदम् ॥ ३६ ।
अस्त्रं कमलरूपायै नमोऽन्ताः प्रणवादिकाः ।
अङ्गमन्त्राः समुद्दिष्टा ध्यायेद्देवीमनन्यधीः ॥ ३७ ।

हस्ताब्जैरिति । उपमितसमासः । वरदानमित्येकम् । आयुधध्यानं पूर्ववत् ॥ ३१-३३ ।

मन्त्रान्तरमाह—**दीर्घेति**। प्रणवोत्थकलासु दीर्घा नकारशक्तिः। यादिर्मः। स विसर्गान्तः सविसर्ग इति मकारविशेषणम् । ब्रह्मा कः । भानुर्मकारः । "अत्र आत्मा रविः स्मृतः" इत्युक्तेः । यथा महाकालो मकारमूर्त्तिः । महाकालशब्दवाच्यं विषं च तद्दक्षिणनासापुटगतम्। तेनादित्यो मः। तदुक्तम्—"रविः पिङ्गलायां चरत्येष तस्माद्विषं दक्षिणे भाग उक्तं मुनीन्द्रैरि"ति । तेन यत्क्वचिदपि विषशब्देन मकारो गृह्यते, तदपि व्याख्यातम्, वसुन्धरा लः। वा स्वरूपम्, सिन्यै स्वरूपम्, वह्नेः प्रिया स्वाहा । अस्मिन्नपि मन्त्रे प्रणवशक्तिवाक्कामादित्वमिति पद्मपादाचार्याः । पूर्ववत्तद्देवतानामुपसर्जनत्वं च । श्रीर्बीजं स्वाहा शक्तिः ।॥ ३४-३५ ।

पञ्चाङ्गमन्त्रानाह—**देव्यै इति**। ॐ देव्यै नमः, हृदयाय नम इत्यादि-प्रयोगः। पञ्चाङ्गत्वान्नेत्राभावः॥ ३६-३७।

आसीना सरसीरुहे स्मितमुखी हस्ताम्बुजैर्बिभ्रती
दानं पद्मयुगाभये च वपुषा सौदामिनीसन्निभा ।
मुक्तादामविराजमानपृथुलोत्तुङ्गस्तनोद्भासिनी
पायाद्वः कमला कटाक्षविभवैरानन्दयन्ती हरिम् ।। ३८ ।
दशलक्षं जपेन्मन्त्रं मन्त्रविद्विजितेन्द्रियः ।
दशांशं जुहुयान्मन्त्रान् मधुराक्तैः सरोरुहैः ।। ३९ ।
श्रीपीठे पूजयेद्देवीमङ्गानि प्रथमं यजेत् ।
बलाकाद्यास्ततः पूज्या लोकशास्त्रावृतीरपि ।। ४० ।
इति सम्पूजयेद्देवीं सम्पदामालयो भवेत् ।
समुद्रगायां सरिति कण्ठमात्रे जले स्थितः ।। ४१ ।
त्रिलक्षं प्रजपेन्मन्त्री साक्षाद्वैश्रवणो भवेत् ।
आराध्योत्तरनक्षत्रे देवीं स्रक्चन्दनादिभिः ।। ४२ ।
नन्द्यावर्तभवैः पुष्पैः सहस्रं जुहुयात्ततः ।
पौर्णमास्यां फलैर्बैल्वैर्जुहुयान्मधुराप्लुतैः ।। ४३ ।
पञ्चम्यां विशदाम्भोजैः शुक्रवारे सुगन्धिभिः ।
अन्यैर्वा विशदैः पुष्पैः प्रतिमासं विशालधीः ।।
स भवेदब्दमात्रेण सर्वदा सम्पदां निधिः ।। ४४ ।
वाग्भवं शम्भुवनिता रमा मकरकेतनः ।
तार्तीयं हि जगत्पार्श्वो वह्निबीजसमुज्ज्वलः ।। ४५ ।

आसीनेति। दानं वरम् । आयुधध्यानं तु पूर्ववत् ।। ३८ ।

मन्त्रविदिति। अनेन नारायणाष्टाक्षरस्य शेषतया दशांशजपः । दशांशेन रत्नगर्भाजपोऽपि सूचितः । मधुरं त्रिमधुरम् ।। ३९-४० ।

सम्पदामिति । अनेन विनियोगोक्तिः । **समुद्रगायामिति** । "साक्षादि"ति शेषः ।। ४१ ।

वैश्रवणः कुबेरः । आराध्येत्यादि सम्पदां निधिरित्येकः प्रयोगः । उत्तरनक्षत्र इति । उत्तरात्रयमपि ज्ञेयम् । **आराध्येति** सहस्रमिति च सर्वत्र सम्बध्यते । मधुराप्लुतैस्त्रिमधुरार्द्रैरिति च । **अन्यैर्वेति** । वाशब्दार्थः समुच्चये । एकत्रोभयसन्निपाते पृथगुभयहोमो न तन्त्रम्, भिन्नद्रव्यत्वात्, भिन्ननिमित्तत्वाच्च ।। ४२-४४ ।

मन्त्रान्तरमाह—**वाग्भवमिति**। शम्भुवनिता मायाबीजम् । तार्तीयं बालायाः

अर्घीशाढ्यो भृगुस्त्यैँहृद् मन्त्रोऽयं द्वादशाक्षरः ।
महालक्ष्म्याः समुद्दिष्टस्ताराद्यः सर्वसिद्धिदः ॥ ४६ ।
ऋषिर्ब्रह्मा समुद्दिष्टश्छन्दो गायत्रमीरितम् ।
देवता जगतामादिर्महालक्ष्मीः समीरिता ॥ ४७ ।
हस्तौ संशोध्य मन्त्रेण तारादिहृदयान्तिकम् ।
बीजानां पञ्चकं न्यस्येदङ्गुलीषु यथाक्रमम् ॥ ४८ ।
मन्त्रशेषं न्यसेन्मन्त्री तलयोरुभयोरपि ।
मूर्धादि चरणं यावन्मन्त्रेण व्यापकं न्यसेत् ॥ ४९ ।
मूर्धादिवक्षोगुह्याङ्घ्रौ पञ्चबीजानि विन्यसेत् ।
शेषान्न्यसेत्सप्तवर्णान् हृदये सप्तधातुषु ॥ ५० ।
अङ्गानि पञ्चभिर्बीजैरस्त्रं शिष्टाक्षरैर्भवेत् ।
ज्ञानैश्वर्यादिभिर्युक्तैश्चतुर्थ्यन्तैः सजातिभिः ॥ ५१ ।
ज्ञानमैश्वर्यशक्ती च बलवीर्ये सतेजसी ।
ज्ञानैश्वर्यादयः प्रोक्ताः षट्क्रमादङ्गदेवताः ॥ ५२ ।
एवं न्यस्तशरीरोऽसौ स्मरेद्ध्यानमुत्तमम् ।
चम्पकाशोकपुन्नागपाटलैरुपशोभितम् ॥ ५३ ।

भैरव्या वा । केचिद्रेफहीनं भैरव्या इति वदन्ति । अयमेव साम्प्रदायिकः पक्षः । जगत् स्वरूपम् । पार्श्वः पकारः । वह्निबीजसमुज्ज्वलः । रेफयुक्तः । तेन प्रः ॥ ४५ ।

अर्घीश ऊः । तेनाढ्यो भृगुः सकारस्तेन सूः । त्यै स्वरूपम्, हृत्तमः, ताराद्यः "त्रयोदशाक्षर" इति शेषः । सर्वसिद्धिद इत्यनेन विनियोग उक्तः । प्रणवो बीजम्, तार्त्तीयं शक्तिः ॥ ४६-४७ ।

हस्तभावनामाह—**हस्तौ संशोध्येति**। हस्तयोर्मूलमन्त्रं व्यापकत्वेन विन्यसेदित्यर्थः । **मन्त्रेणेति** । मूलमन्त्रेण। तारादिहृदयान्तिकमिति । मन्त्रविशेषणं यथाक्रमम् । अङ्गुलीष्विति । अङ्गुष्ठाद्यासु ॥ ४८-४९ ।

मूर्द्धादीति । तत्रापि न्यासे तारादिहृदयान्तिकमिति सम्बध्यते ॥ ५० ।

अङ्गानीति । अत्रापि ज्ञानैश्वर्यादिभिर्युक्तैरिति व्यधिकरणे तृतीया । चतुर्थ्यन्तैर्ज्ञानैश्वर्यादिभिर्युक्तैरिति । बीजैः शिष्टाक्षरैरित्युभयत्र विशेषणम् । अङ्गानीति ।

लवङ्गमालतीबिल्वदेवदारुनमेरुभिः ।
मन्दारपारिजाताद्यैः कल्पवृक्षैः सुपुष्पितैः ॥ ५४ ।
चन्दनैः कर्णिकारैश्च मातुलिङ्गैश्च वञ्जुलैः ।
दाडिमीलकुचाङ्कोलैः पूगैः कुरवकैरपि ॥ ५५ ।
कदलीकुन्दमन्दारनारिकेलैरलङ्कृतैः ।
अन्यैः सुगन्धिपुष्पाद्यैर्वृक्षसंघश्च मण्डितम् ॥ ५६ ।
मालती मल्लिका जाती केतकी शतपत्रकैः ।
पारन्ती तुलसी नन्द्यावर्तैर्दमनकैरपि ॥ ५७ ।
सर्वर्तुकुसुमोपेतैर्नर्मद्भिरुपशोभितम् ।
मन्दमारुतसम्भिन्नकुसुमामोदिदिङ्मुखम् ॥ ५८ ।
तस्य मध्ये सदोत्फुल्लैः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ।
सौगन्धिकैश्च कह्लारैर्नवैः कुवलयैरपि ॥ ५९ ।
हंससारसकारण्डभ्रमरैश्चक्रनामभिः ।
अन्यैः कलकलारावैर्विहगैरुपशोभितम् ॥ ६० ।
महासरसि तन्मध्ये पुलिनेऽतिमनोहरे ।
परितः पारिजाताढ्यो मण्डपं मणिकुट्टिमम् ॥ ६१ ।
उद्यदादित्यसंकाशं भास्वरं शशिशीतलम् ।
चतुर्द्वारसमायुक्तं हैमप्राकारशोभितम् ॥ ६२ ।
रत्नोपक्लृप्तिसंशोभि कपाटाष्टकसंयुतम् ।
नवरत्नसमाक्लृप्तं तुङ्गगोपुरतोरणम् ॥ ६३ ।
हेमदण्डसमालम्बि ध्वजावलिपरिष्कृतम् ।
नवरत्नसमाबद्धस्तम्भराजिविराजितम् ॥ ६४ ।
सहस्रदीपसंयुक्तदीपदण्डविराजितम् ।
तप्तहाटकसंक्लृप्तवातायनमनोहरम् ॥ ६५ ।

"ऐं ज्ञानाय हृदयाय नमः", "श्रीं ऐश्वर्याय शिरसे स्वाहा" इत्यादिः प्रयोगः । केचन सम्प्रदायादात्मनेशब्दमप्याहुस्तन्मते—"ऐं ज्ञानात्मने हृदयाय नमः" इत्यादिः प्रयोगः ॥ ५१-५३ ।

नमेरू रुद्राक्षः । महासरसि तन्मध्ये पुलिने मनसा मण्डपं सञ्चिन्त्य तन्मध्ये पारिजातं भावयेदिति सम्बन्धः ॥ ५४-६५ ।

नानावर्णांशुकोद्बद्धसुवर्णशतकोटिभिः ।
किङ्किणीमालिकायुक्तं पताकाभिरलङ्कृतम् ।। ६६ ।
जातरूपमयै रत्नविचित्रैरतिविस्तृतैः ।
माणिक्यरत्नवैंदूर्य्यस्वर्णमालावलीयुतैः ।। ६७ ।
अन्तरान्तरसम्बद्धरत्नैर्दृष्टिमनोहरैः ।
विचित्रैश्चित्रवर्णैश्च वितानैरुपशोभितम् ।। ६८ ।
सर्वरत्नसमायुक्तं हेमकुट्टिममुज्ज्वलम् ।
केतकीमालतीजातीचम्पकोत्पलकेसरैः ।। ६९ ।
मल्लिकातुलसीजातीनन्द्यावर्तकदम्बकैः ।
एतैरन्यैश्च कुसुमैरलङ्कृतमहीतलम् ।। ७० ।
अम्बुकाश्मीरकस्तूरीमृगनाभितमालकैः ।
चन्दनागरुकर्पूरैरामोदितदिगन्तरम् ।। ७१ ।
एवं सञ्चिन्त्य मनसा मण्डपं सुमनोहरम् ।
तन्मध्ये भावयेन्मन्त्री पारिजातं मनोहरम् ।। ७२ ।
तस्याधस्तात्स्मरेन्मन्त्री रत्नसिंहासनं शुभम् ।
तस्मिन्सञ्चिन्तयेद्देवीं महालक्ष्मीं मनोरमाम् ।। ७३ ।
बालार्कद्युतिमिन्दुखण्डविलसत्कोटीरहारोज्ज्वलां
रत्नाकल्पविभूषितां कुचनतां शालैः करैर्मञ्जरीम् ।
पद्मे कौस्तुभरत्नमप्यविरतं सम्बिभ्रतीं सुस्मितां
फुल्लाम्भोजविलोचनत्रययुतां ध्यायेत्परां देवताम् ।। ७४ ।
सिञ्जन्मञ्जीरसंशोभिपादाम्भोजविराजिताम् ।
नवरत्नगणाकीर्णकाञ्चीदामविभूषिताम् ।। ७५ ।
मुक्तामाणिक्यवैदूर्यसम्बद्धोदरबन्धनाम् ।
विभ्राजमानां मध्येन वलित्रितयशोभिताम् ।। ७६ ।

नानावर्णांशुकेति । पताकाविशेषणम् । जातरूपमयैरित्यादि वितानैरित्यस्य विशेषणम् । अथ च पृथिव्यनन्तरं क्षीरसिन्धुम् । द्वीपम् । उद्यानं महासरो नलिनं मण्डपं पारिजातं रत्नसिंहासनं पूजयेत् । शेषं समानम् ।। ६६-६८ ।

हेमकुट्टिममिति । "कुट्टिमोऽस्त्रीनिबद्धा भूरि"ति कोशः ।। ६९-७० ।

अम्बु सुगन्धिद्रव्यम् । "कुम्कुमा" इति कान्यकुब्जभाषायाम्, कस्तूरी मृगस्य नाभिरिति विग्रहः ।। ७१ ।

एवं सञ्चिन्त्य मनसा मण्डपमिति । पूर्वं मण्डपमित्युक्तं तस्यैवानुवादः । तन्मध्ये इत्यस्य विशेषणैर्व्यवहितत्वेन सम्बन्धस्य बुद्धिस्थत्वात् ।। ७२-७३ ।

कोटीरो मुकुटः । आयुधध्यानं तु पूर्ववत् ।। ७४-७६ ।

जाह्नवीसरिदावर्तशोभिनाभिविभूषिताम् ।
पाटीरपङ्ककर्पूरकुङ्कुमालङ्कृतस्तनीम् ॥ ७७ ।
वारिवाहविनिर्मुक्तमुक्तादामगरीयसीम् ।
वहन्तीमुत्तरासङ्गं दुकूलपरिकल्पितम् ॥ ७८ ।
तप्तकाञ्चनसन्नद्धवैदूर्याङ्गदभूषणाम् ।
पद्मरागस्फुरद्वर्णकङ्कणाढ्यकराम्बुजाम् ॥ ७९ ।
माणिक्यशकलाबद्धमुद्रिकाभिरलङ्कृताम् ।
तप्तहाटकसंक्लृप्तमालाग्रैवेयशोभिताम् ॥ ८० ।
विचित्रविविधाकल्पकम्बुसंकाशकन्धराम् ।
उद्यद्दिनकराकारमणिताटङ्कमण्डिताम् ॥ ८१ ।
रत्नाङ्कितलसत्स्वर्णकर्णपूरोपशोभिताम् ।
जपाविद्रुमलावण्यललिताधरपल्लवाम् ॥ ८२ ।
दाडिमीफलबीजाभदन्तपङ्क्तिविभूषिताम् ।
कलङ्ककार्श्यनिर्मुक्तशरच्चन्द्रनिभाननाम् ॥ ८३ ।
पुण्डरीकदलाकारनयनत्रयसुन्दरीम् ।
भ्रूलताजितकन्दर्पकरकार्मुकविभ्रमाम् ॥ ८४ ।
विलसत्तिलपुष्पश्रीविजयोद्यतनासिकाम् ।
ललाटकान्तिविभवविजितार्द्धसुधाकराम् ॥ ८५ ।
सान्द्रसौरभसम्पन्नकस्तूरीतिलकाङ्किताम् ।
मत्तालिमालाविलसदलकाढ्यमुखाम्बुजाम् ॥ ८६ ।
पारिजातप्रसूनश्रीवाहिधम्मिल्लबन्धनाम् ।
अनर्घ्यरत्नघटितमुकुटाङ्कितमस्तकाम् ॥ ८७ ।
सर्वलावण्यवसतिं भवनं विभ्रमश्रियः ।
तेजसां जन्मभूमिं तां महालक्ष्मीं मनोहराम् ॥ ८८ ।
एवं सञ्चिन्त्य यो देवीं हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
भानुलक्षं जपेन्मन्त्रं दशांशं जुहुयाद्घृतैः ॥ ८९ ।
जुहुयाच्छ्रीफलैः पद्मैः प्रत्येकमयुतं ततः ।
तर्पयेत्सलिलैः शुद्धैः सुगन्धैरयुतं द्वयम् ॥ ९० ।

पाटीरं चन्दनम् ॥ ७७-७९ ।

ग्रैवेयं कण्ठभूषा ॥ ८० ।

कम्बु शङ्खः । मत्तालिमालेव विलसतो येऽलङ्कारा इति विग्रहः । घृतैरेव दशांशहोमः । अयुतद्वयहोमस्त्वधिकः । ८१-९० ।

श्रीबीजस्योदिते पीठे महालक्ष्मीं प्रपूजयेत् ।
श्रीबीजेनासनं दद्यान्मूर्ति मूलेन कल्पयेत् ॥ ९१ ।
पूजयेद्दक्षिणे पार्श्वे देव्याः शङ्करनन्दनम् ।
अन्यतः पुष्पधन्वानं पुष्पाञ्जलिकरे यजेत् ॥ ९२ ।
अङ्गानि पूर्वमुक्तेषु स्थानेषु विधिवद्यजेत् ।
उमाद्याः पत्रमध्यस्थाः शक्तीरष्टौ यजेत् क्रमात् ॥ ९३ ।
अथोमा श्रीसरस्वत्यौ दुर्गा धरणिसंयुता ।
गायत्री देव्युषा चैव पद्महस्ताः सुभूषणाः ॥ ९४ ।
जह्नुसूर्यसुते पूज्ये पादप्रक्षालनोद्यते ।
शङ्खपद्मनिधी पूज्यौ पार्श्वयोर्धृतचामरौ ॥ ९५ ।
धृतातपत्रं वरुणं पूजयेत् पश्चिमे ततः ।
सम्पूज्य राशीन्परितो यजेदथ नवग्रहान् ॥ ९६ ।
अर्चयेद्दिग्गजान् दिक्षु चतुर्दन्तविभूषितान् ।
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ९७ ।
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।
अभ्यर्चयेदथेन्द्रादीन् तदस्त्राणि बहिर्यजेत् ॥ ९८ ।
आगमोक्तेन विधिना सुगन्धैः सुमनोहरैः ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्देवीमन्वहमादरात् ॥ ९९ ।

पीठे अष्टदलद्वादशदलचतुरस्रचतुर्द्वाररूपे ॥ ९१ ।

शङ्करनन्दनं गणेशम् । स्कन्दमित्यपरे । पुष्पाञ्जलिकरे इत्युभयध्यानम् ॥ ९२ ।

पूर्वमुक्तेषु तुर्योक्तेषु । विधिवदिति । शिर आद्यङ्गेषु नमोयोग युक्तः । अथवा यथान्यासमात्मनेपदसहितानीत्युक्तम् । पद्मे हस्तयोर्यस्याः सा पद्महस्ता । पश्चादष्टानां पद्महस्ताशब्दानामेकशेषे बहुवचनं ज्ञेयम् ॥ ९४ ।

'जह्नु' इत्यारभ्य पश्चिम इत्यन्तं तृतीयावरणम् ॥ ९५ ।

सम्पूज्येति । द्वादशदले। राशीनिति । तद्वर्णा आचार्यैरुक्ताः—''चापनीरजयुक्-कन्याः पीताः स्युरुभयास्त्वमो । वणिङ्मकरमेषाह्वकुलीरारक्तरोचिषः ॥ वरावशिष्टा-श्चत्वारः स्थिराः श्वेताः पृथङ्मताः'' ॥ इति । तत्तन्नामानुरूपं च स्वरूपं ज्ञेयम् । इदञ्चतुर्थावरणम् । अथ परितो यजेन्नवग्रहानिति तद्वर्णास्तत्स्वरूपं च चन्द्रमन्त्रे वक्ष्यति ॥ ९६ ।

दिग्गजानिति । श्वेतान् । दिक्ष्विति । स्वस्वदिक्षु ॥ ९७-९९ ।

दूर्वाभिराज्यसिक्ताभिर्जुहुयादायुषे नरः ।
दशरात्रं समिद्धेऽग्नौ अष्टोत्तरसहस्रकम् ॥१००।

गुडूचीराज्यसंसिक्ता जुहुयात्सप्तवासरम् ।
अष्टोत्तरसहस्रं यः स जीवेच्छरदां शतम् ॥१०१।

हुत्वा तिलान् घृताभ्यक्तान्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
आरभ्यार्कदिने मन्त्री दशरात्रं दिने दिने ॥१०२।

आज्याक्तार्कसमिद्धोमादारोग्यं लभते ध्रुवम् ।
कण्ठमात्रोदके स्थित्वा ध्यात्वा देवीं दिवाकरे ॥१०३।

ऊर्ध्वबाहुर्दशशतमष्टोत्तरमिमं हुनेत् ।
आरोग्यं लभते सद्यो वाञ्छितान्यपि मन्त्रवित् ॥१०४।

शालीभिर्जुह्वतो नित्यमष्टोत्तरसहस्रकम् ।
अचिरादेव महती लक्ष्मीः सञ्जायते ध्रुवम् ॥१०५।

प्रसूनैर्जुहुयान्मन्त्री लक्ष्मीवल्लीसमुद्भवैः ।
नन्द्यावर्तसमुत्थैर्वा सिद्धार्थैश्च घृतप्लुतैः ॥१०६।

महतीं श्रियमाप्नोति मान्यते सर्वजन्तुभिः ।
मरीचैर्जीरकोन्मिश्रैर्नारिकेलरजाप्लुतैः ॥१०७।

सगुडैराज्यसंपक्वैरपूपैराज्यलोलितैः ।
जुहुयात्पायसाहारो मन्त्रविद्विजितेन्द्रियः ॥ १०८ ।

अष्टोत्तरशतं नित्यं मण्डलाद्धनदो भवेत् ।
हविषा गुडमिश्रेण जुहुयादर्थवान् भवेत् ॥१०९।

जपापुष्पाणि जुहुयादष्टोत्तरसहस्रकम् ।
गृहीत्वा प्रजपेद्भस्म नागवल्लीसमन्वितम् ॥११०।

तिलकं तनुयात्तेन सर्ववश्यकरं भवेत् ।
ब्रह्मवृक्षसमित्पुष्पैर्ब्राह्मणान्वशयेद्वशी ॥१११।

जातीपुष्पैश्च राजानं वैश्यान् रक्तोत्पलैः शुभैः ।
शूद्रान्नीलोत्पलैर्हुत्वा वशयेन्मन्त्रविन्नरः ॥११२।

अष्टोत्तरसहस्रकमिति । द्वयमपि प्रत्यहं हुत्वेत्यष्टोत्तरसहस्रमिदमुत्तर-प्रयोगेऽपि ॥ १००-१०१ ।

अर्कदिनमादित्यवासरः ॥ १०२-१०५ ।

जुहुयादिति । अष्टोत्तरं सहस्रम् । लक्ष्मीवल्ली तु ताम्बूलाकारपत्रा रक्तमध्यबिन्दुः श्वेतपुष्पा । वाशब्दः समुच्चये ॥ १०६-१०८ ।

मण्डलादेकोनपञ्चाशद्दिनैः । धनदः कुबेरः । प्रजपेदिति । अष्टोत्तरशत-

पुष्पैर्मधूकजैर्हुत्वा वशमानयति स्त्रियः ।
कृत्वा नवपदात्मानं मण्डलं यन्त्रभूषितम् ॥११३॥

अभिषेकं प्रकुर्वीत विधिना सर्वसिद्धये ।
कलशान्स्थापयेत्तेषु पदेषु शुभलक्षणान् ॥११४॥

चन्दनालिप्तसर्वाङ्गान् दूर्वाक्षतसमन्वितान् ।
दुकूलवेष्टितानेतान्पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥११५॥

नवरत्नसमाबद्धं कर्षकाञ्चनकल्पितम् ।
मध्यकुम्भे क्षिपेत्पद्मं यन्त्राढ्यं देशिकोत्तमः ॥११६॥

चन्दनोशीरकर्पूरजातीकङ्कोलकुङ्कुमम् ।
कुष्ठागरुतमालैलायुतं संपिष्य भागतः ॥११७॥

विलोड्य सर्वकुम्भेषु रत्नान्यपि विनिःक्षिपेत् ।
लक्ष्मीर्दूर्वा सदाभद्रा सहदेवी मधुव्रता ॥११८॥

मुशली शक्रवल्ली च क्रान्ताऽपामार्गपत्रकान् ।
प्रियङ्गुमुद्गगोधूमव्रीहींश्च सतिलान्यवान् ॥११९॥

शालितण्डुलमाषांश्च प्रक्षाल्यैतेषु निःक्षिपेत् ।
धात्रीलकुचबिल्वानां कदलीनारिकेलयोः ॥१२०॥

फलान्यपि विनिःक्षिप्य पुष्पाण्येतानि निःक्षिपेत् ।
पद्मं सौगन्धिकं जातिं मल्लिकां वकुलं तथा ॥१२१॥

चम्पकाशोकपुन्नागतुलसीकेतकोद्भवम् ।
पल्लवानि वटाश्वत्थप्लक्षोदुम्बरशाखिनाम् ॥१२२॥

मित्यादिः । भस्मेति । हुतजपाभस्म । ब्रह्मवृक्षः पलाशः । "ब्रह्म वै पलाश" इति श्रुतेः ॥१०९-११२॥

अभिषेकमाह—**कृत्वेति** । नवपदात्मानं तृतीयोक्तनवनाभयन्त्रभूषितं वक्ष्यमाण-यन्त्रं तन्मध्यपद्मकर्णिकायां लिखेदित्यर्थः ॥११३॥

विधिनेति । उद्दिष्टं विधिमाह—कलशानित्यादिना ॥११४-११५॥

कर्षकाञ्चननिर्मितं षष्ट्यधिकशतरक्तिकापरिमितसुवर्णनिर्मितम् । यन्त्राढ्यं यन्त्रयुक्तम् । तेन यन्त्रपद्ममित्यर्थः ॥११६॥

जाती जातीफलम् । भागत इति । समविभागतः ॥११७॥

रत्नानि मातृकापटलोक्तानि नव । सर्वकुम्भेषु इति । अत्रापिना पूर्वोक्तमपि सम्बद्ध्यते । १. लक्ष्मीः पूर्वोक्तलक्षणा, २. दूर्वा, ३. सदाभद्रा मुस्ता, ४. सहदेवी, ५. मधुव्रता भृङ्गराजः, ६. मुसली मुसलीकन्दः, ७. शक्रवल्ली इन्द्रवारुणी, ८. क्रान्ता विष्णुक्रान्ता, ९. अपामार्गपत्रम्, एतानि प्रक्षाल्य एतेषु नवकुम्भेषु प्रत्येकं निःक्षिपेदित्य-

ब्रह्मकूर्चं विनिःक्षिप्य चम्पकैः सफलान्वितैः ।
पिधाय कुम्भवक्त्राणि क्षौमैराच्छादयेत्ततः ॥१२३॥
आवाह्य मध्यकलशे महालक्ष्मीं प्रपूजयेत् ।
यजेदुमाद्याः शिष्टेषु कलशेष्वष्टसु क्रमात् ॥१२४॥
गन्धैर्मनोहरैः पुष्पैर्धूपदीपसमन्वितैः ।
निवेद्य भक्ष्यभोज्यानि तान्स्पृष्ट्वा प्रजपेन्मनुम् ॥१२५॥
त्रिसहस्रं जपस्यान्ते साध्यमानीय संयतम् ।
संस्थाप्य स्थण्डिले पीठं तस्मिंस्तं विनिवेशयेत् ॥१२६॥
रम्यैराभरणैर्वस्त्रैरलङ्कृत्य तमादरात् ।
सुमङ्गलीभिर्नारीभिः क्षिप्तपुष्पाक्षतान्वितम् ॥१२७॥
अर्चितानां द्विजातीनामाशीर्वादपुरःसरम् ।
नदत्सु पञ्चवाद्येषु मुहूर्ते शोभने सुधीः ॥१२८॥
मध्यस्थं कुम्भमुत्सृज्य महालक्ष्मीमनुस्मरन् ।
अभिषिञ्चेत्क्रमादन्यैः कलशैरपि देशिकः ॥१२९॥
करेणास्य शिरः स्पृष्ट्वा प्रयुञ्जीताशिषं गुरुः ।
भद्रमस्तु शिवं चास्तु महालक्ष्मीः प्रसीदतु ॥१३०॥
रक्षन्तु त्वां सदा देवाः सम्पदः सन्तु सर्वदा ।
अथोत्थायाभिषिक्तः सन् वाससी परिधाय च ॥१३१॥
यथाविधि समाचम्य दण्डवत्प्रणमेद्गुरुम् ।
वस्त्रैराभरणैर्धान्यैर्धनैर्गोमहिषादिभिः ॥१३२॥
दासीदासैश्च विधिवत्तोषयेद्देवताधिया ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्दीनान्धकृपणैः सह ॥१३३॥
महान्तमुत्सवं कुर्याद्भुवने बन्धुभिः सह ।
तदा कृतार्थमात्मानं मन्यते मनुजोत्तमः ॥१३४॥
अभिषिक्तो नरपतिः परान् विजयतेऽचिरात् ।
पदेच्छुः पदमाप्नोति राजपुत्रो न संशयः ॥१३५॥
अभिषिक्ता सती वन्ध्या सूते पुत्रं महामतिम् ।
महारोगेषु जातेषु कृत्याद्रोहेषु देशिकः ॥१३६॥

ग्रिमेणान्वयः । प्रियङ्गुः कङ्गुः । निक्षिपेदिति । प्रत्येकम् । फलान्यर्पीति । पल्लवानीति च सर्वकुम्भमुखेषु ॥ ११८-१२२ ।

ब्रह्मकूर्चं – दीक्षापटलोक्तम् ॥ १२३-१२४ ।

तान् स्पृष्ट्वेति । कुशादिना युगपत् सुमङ्गलीभिश्चिरण्टीभिरित्यर्थः ॥ १२५-१२९ ।

आशिषमेवाह—**भद्रमस्त्विति** ॥ १३०-१४० ।

भूतेषु दुर्निमित्तादौ विदध्यादभिषेचनम् ।
सर्वसम्पत्करं पुंसां सर्वसौभाग्यसिद्धिदम् ॥१३७॥
सर्वरोगप्रशमनं सर्वापद्विनिवारणम् ।
गर्भरक्षाकरं स्त्रीणां दीर्घायुर्जनकं परम् ॥१३८॥
प्रसूतानामपि स्त्रीणां सूतिकागाररक्षकम् ।
प्रनष्टपुष्पगर्भाणां पुष्पगर्भाभिरक्षकम् ॥१३९॥
आसन्नशत्रुभीतीनां नाशनं च महीभृताम् ।
अभिषेकमिमं प्राहुरागमार्थविशारदाः ॥१४०॥
वेदादिस्थितसाध्यनाम युगशः श्रीशक्तिमारान्वितं
किञ्जल्केषु दिनेशपत्रविलसन्मन्त्राक्षरं तद्बहिः ।
पद्मं व्यञ्जनकेसरं स्वरलसत्पत्राष्टयुग्मं धरा-
बिम्बाभ्यां वषडन्तया त्वरितया यन्त्रं लिखेद्वेष्टितम् ॥१४१॥
भूपुरद्वयकोणेषु ह्क्षौ लेख्यौ पुनः पुनः ।
महालक्ष्मीयन्त्रमिदं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥१४२॥
सर्वदुःखप्रशमनं सर्वापद्विनिवारणम् ।
बहुना किमिहोक्तेन परमस्मान्न विद्यते ॥१४३॥

यन्त्रमेवाह—**वेदादीति**। पद्मं पद्मरूपं यन्त्रं लिखेदिति सम्बन्धः। किंविशिष्टं ? वेदादिः प्रणवः तत्रस्थं साध्यनाम साध्यसाधककर्मनाम यत्र तत्कर्णिकायामिति ज्ञेयम् । किञ्जल्केष्विति वक्ष्यमाणत्वात् । पुनः कीदृक् ? किञ्जल्केषु केसरस्थानेषु युगशो द्विशः । श्रीशक्तिमारान्वितम् । आद्ये किञ्जल्के श्रीशक्तिः । परे मारश्रियौ । तत्परे शक्तिमारौ इति क्रमेणेति सम्प्रदायविदः। तेन बीजत्रयस्याष्टौ वृत्तयः । पुनः कीदृक् ? दिनेशपत्रेषु द्वादशपत्रेषु विलसन्मन्त्राक्षराणि यत्र तत् । पुनः किंविशिष्टं ? तद्बहिः व्यञ्जनकेसरं व्यञ्जनानि ककारादीनि केसरेषु यत्र तत् । केसराणां द्वित्वाद् व्यञ्जन-द्वयमेकैकस्मिन् केसरस्थाने लेखनीयमित्यर्थः । पुनः कीदृक् ? स्वरैर्लसद्युक्तम्, पत्राष्ट-युग्मं षोडशपत्रं यस्मिंस्तत् । धराबिम्बाभ्यां परस्परव्यतिरिक्ताभ्यां वेष्टितं, त्वरितया सहेति सम्बन्धः । इदं चोपरिष्टात् प्रभृति । तेन त्वरितया संवेष्ट्य पश्चाद्भूगृहाभ्यां वेष्टयेत् । अत्र परस्परव्यतिरिक्तत्वमर्थलभ्यम् । यत उपर्युपरि चतुरस्रकोणे एकेनैव चतुरस्रेण साक्षाद्यन्त्रवेष्टनम् । अन्येन तु चतुरस्रस्यैव वेष्टनं न मन्त्रस्य परम्परया यन्त्रवेष्टनत्वमिति चेन्न, व्यतिरिक्तत्वेन उभयोरपि साक्षादेव यन्त्रवेष्टितत्वसम्भवात्। कीदृश्या त्वरितया ? वषडन्तया। तत्र फट्कारस्थाने वषट्कार इति साम्प्रदायिकाः। अन्ये तु वषट्कारमधिकमाहुः। ह्क्षावित्यष्टधावृत्तौ ॥ १४१-१४३ ।

शम्भुपत्नी श्रिया रुद्धा कमौ भगवती मही ।
ब्रह्मादित्यौ धरादीर्घा लः क्षादिर्भगवान् मरुत् ।।१४४।
प्रसीदयुगलं भूयः श्रीरुद्धा भुवनेश्वरी ।
महालक्ष्म्यै नमोऽन्तः स्यात्प्रणवादिरयं मनुः ।।१४५।
सप्तविंशत्यक्षराढ्यः प्रोक्तः सर्वसमृद्धिदः ।
कमले हृदयं प्रोक्तं शिरः स्यात्कमलालये ।।१४६।
शिखा प्रसीद तेनैव कवचं चतुरक्षरैः ।
अस्त्रमेतैः पदैः कुर्यात्त्रिबीजपुटितैः पृथक् ।।१४७।
सिन्दूरारुणकान्तिमब्जवसतिं सौन्दर्यवारांनिधिं
कोटीराङ्गदहारकुण्डलकटीसूत्रादिभिर्भूषिताम् ।
हस्ताब्जैर्वसुपत्रमब्जयुगलादर्शौ वहन्तीं परा-
मावीतां परिचारिकाभिरनिशं ध्यायेत्प्रियां शार्ङ्गिणः ।।१४८।
लक्षं जपेत्फलैर्बैल्वैर्जुहुयान्मधुरोक्षितैः ।
दशांशं संस्कृते वह्नौ प्राक् प्रोक्तेनैव वर्त्मना ।।१४९।

मन्त्रान्तरमाह—**शम्भ्विति** । शम्भुपत्नी मायाबीजम्, श्रिया रुद्धा श्रीबीज-पुटिता । एकाक्षरत्वाद्रोधः सम्पुटे पर्यवस्यति । कमौ ककारमकारौ । भग एकार-स्तद्युक्तः, मही लः । तेन ले । नागरलिपौ एकारस्य भगाकारत्वात् स भगशब्दवाच्यः । ब्रह्मादित्यौ ककारमकारौ । धरा लकारः दीर्घा दीर्घयुता । तत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावादाकारयुक्ता । तेन ला । क्षादिर्लः । मूर्द्धन्य इत्यर्थः । मेरुर्यकारः, भगवाने-कारयुक्तस्तेन ये । इति । महालक्ष्मीति स्वरूपम् । इदं पद केचन चतुर्थ्यन्तमिच्छन्ति । एभिस्तु यकारस्य कीलकत्वात्तथोद्धृतम् । अन्ये तु द्विरुक्त्यादौ भेदमुद्धृत्याष्टा-विंशतिवर्णमाहुः ।।१४४-१४५।

सर्वसमृद्धिद इति । विनियोगोक्तिः । श्रीं बीजम्, माया शक्तिः, कमलवासिनी चास्या ऋष्यादयः ।। १४६ ।

तेनैवेति । प्रसीदेत्यनेन चतुरक्षरैरेवेति । महालक्ष्मीपदेन । त्रिबीजपुटितैरिति । मन्त्रादिस्थप्रणवव्यतिरिक्तत्रिबीजैः । पृथक् प्रत्येकं, कुर्या"दङ्गानी"ति शेषः । तत्र प्रयोगो यथा—"श्रीं ह्रीं श्रीं कमले श्रीं ह्रीं श्रीं हृदयाय नमः" इत्यादि । आयुध-ध्यानं दक्षाधस्ताद्वामाधःपर्यन्तम् ।। १४७-१४९ ।

श्रीबीजोक्ते यजेत्पीठे वक्ष्यमाणक्रमेण ताम् ।
अङ्गावृत्तेर्बहिः पूज्या मूर्तयः श्रीधरादयः ॥१५०॥
श्रीधराख्यं हृषीकेशं वैकुण्ठं विश्वरूपकम् ।
वासुदेवं सङ्कर्षणं प्रद्युम्नमनिरुद्धकम् ॥१५१॥
दलमूलेषु सम्पूज्य पत्रमध्येषु संयजेत् ।
भारतीं पार्वतीं चान्द्रीं शचीं च दमकादिकान् ॥१५२॥
दलार्द्धेष्वर्चयेद्बाणान् महालक्ष्म्याः क्रमादमून् ।
अनुरागं च संवादं विजयं वल्लभं मदम् ॥१५३॥
हर्षं बलं च तेजश्च लोकनाथाननन्तरम् ।
तदायुधानि तद्बाह्ये पूजयेत्साधकोत्तमः ॥१५४॥
अनेन विधिना देवीं महालक्ष्मीमुपासते ।
ये, तेषु निवसेल्लक्ष्मीरस्मरन्ती निजालयम् ॥१५५॥
उत्पलैर्जुहुयाल्लक्षं चन्दनाम्भसि लोलितैः ।
शत्रूणां लभते राज्यं विना युद्धेन पार्थिवः ॥१५६॥
जपन् राजसभां गच्छेत्सम्भाव्येत तया नरः ।
दूर्वा देवी महालक्ष्मीर्विष्णुक्रान्ता मधुव्रता ॥१५७॥
मुसली शक्रवल्ली च सदाभद्राञ्जलिप्रिया ।
हरिचन्दनकर्पूरचन्दनाङ्कोलरोचनाः ॥१५८॥
मालूरकेसरौ कुष्ठं सर्वं पिष्ट्वा निशारसैः ।
अष्टोत्तरसहस्रं तु जपित्वा तिलकक्रियाम् ॥१५९॥
कुर्वतो मन्त्रिणः सर्वे वशास्तिष्ठन्त्यहर्निशम् ।
श्रियोमन्त्रं जपेन्मन्त्री श्रीसूक्तान्यपि सञ्जपेत् ॥१६०॥

अङ्गावृत्तेर्बहिः। केशरेषु। तेन कर्णिकायामङ्गपूजा। अत एव दलमूलेषु सम्पूज्येत्युक्तिः ॥ १५०-१५१ ।

पत्रमध्येष्विति। दिक्पत्रमध्येषु । **दमकादिकानिति**। विदिक्पत्रमध्ये। तदग्रेषु ये साधकोत्तमा उपासत इति सम्बन्धः। 'साधकोत्तमाः' इत्यनेनैतदुक्तं भवति—सत्यवादित्वादिलक्ष्म्युपासकसमयनिष्ठा इति ॥ १५२-१५६ ।

तयेति। सभया। देवी सहदेवी। मधुव्रता भृङ्गराजः। सदाभद्रा मुस्ता। अञ्जलिप्रिया अञ्जलिनी। "हाथाजोडी"ति कान्यकुब्जभाषायाम्। हरिचन्दनं

पीतचन्दनम् । मालूरं बिल्वम् । केसरो नागकेसरः, निशा हरिद्रा श्रीसूक्तं पञ्चदशर्चं बह्वृचानां प्रसिद्धतरम् । तद्विधानं यथा—

"आद्यायाः श्रीऋषिः प्रोक्तस्तत आनन्दकर्दमौ ।
चिक्लीतश्चेन्दिरापुत्रा मुनयः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥
चतुर्द्दशानां छन्दः स्यादनुष्टुप्तिसृणां पुनः ।
चतुर्थ्यां बृहती पञ्चषष्ठयोस्त्रिष्टुबीरिता ॥
सप्तमादिषु चाष्टानामनुष्टुप् परिकीर्त्तितम् ।
प्रस्तारपङ्क्तिरन्त्याया अग्नीदेवौ प्रकीर्त्तितौ ॥
आद्यन्तौ बीजशक्ती स्तो विनियोगो धनाप्तये ।
मूर्द्धाक्षिकर्णघ्राणेषु मुखग्रीवाकरद्वये ॥
हृन्नाभिलिङ्गपायूरुजानुजङ्घापदे न्यसेत् ।
हिरण्मयी च चन्द्रा च रजताद्या स्रजा तथा ॥
सुवर्णाद्या स्रजा चैव हिरण्यस्रजा च पञ्चमी ।
हिरण्यवर्णा एताभिर्नमोऽन्ताभिरथाङ्गकम् ॥
रक्ताब्जसंस्थां पद्माक्षीं विचित्रानेकभूषणाम् ।
अरुणाब्जरजःपुञ्जवर्णां सद्रत्नशेखराम् ॥
अब्जयुग्मवराभीतीर्धारयन्तीं निजैर्भुजैः ।
देवीं त्रैलोक्यजननीमेवं ध्यायेत्तु देशिकः ॥
शुक्लप्रतिपदाद्येकादश्यन्तं प्रजपेन्मनुम् ।
अर्कसाहस्रमेधैस्तु बिल्वैः पद्मैर्घृतेन च ॥
पायसेन त्रिमध्वक्तैर्द्दशांशं जुहुयात्ततः ।
पुरोदितेन विधिना श्रीपीठे पूजयेच्छ्रियम् ॥
मूर्त्ति मूलेन सङ्कल्प्य उपचारांस्तु षोडश ।
मन्त्रैस्तु पञ्चदशभिर्व्यस्तैः कुर्यात्समस्तकैः ॥
तत आवरणार्चायां केसरेष्वङ्गपूजनम् ।
पद्मा च वर्णपद्मा च पद्मस्यार्द्रा तुरीयका ॥
तर्पयन्ती च तृप्ता च ज्वलन्ती सप्तमी तथा ।
स्वर्णप्रकाराष्टमा स्यादेताः पत्रेषु संयजेत् ॥
लोकेशानायुधैः सार्द्धमेवं पूजा समीरिता" ॥ इति ।

अथ सर्वश्रीमन्त्रान्ते तन्त्रान्तरोक्तं श्रीयन्त्रं लिख्यते—

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि श्रियो यन्त्रं शृणु प्रिये ।
सर्वसिद्धिप्रदं यन्त्रं सर्वसम्मोहनं परम् ॥
तेजस्करं पुष्टिकरं श्रीकरं च यशस्करम् ।
अमृतत्वप्रदं नॄणां सर्वाभीष्टफलप्रदम् ॥
शत्रूणां नाशनं चैव मन्त्रिणां वर्द्धनं परम् ।
स्वसेनाहरणं चैव परसेनापसारणम् ॥
आथर्वणादिभिर्मन्त्रैः शत्रुभिः पीडिते सदा ।
रक्षणं परमन्त्राणां छेदनं च महेश्वरि ! ॥

भूयसीं श्रियमाकाङ्क्षन् सत्यवादी भवेत्सदा ।
प्रत्यगाशामुखोऽश्नीयात्स्मितपूर्वं प्रियं वदेत् ॥१६१॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैरात्मानं नियतः शुचिः ।
शयीत शुद्धशय्यायां तरुण्या सह नान्यया ॥१६२॥

धारणाच्चायुरारोग्यं श्रीसौभाग्यधनप्रदम् ।
अष्टपत्रं महापद्मं कर्णिकाकेसरैर्युतम् ॥
श्रीबीजं नामसंयुक्तं कर्णिकायां समालिखेत् ।
अयुतं वारुणं बिन्दुभूषितं प्राग्दले लिखेत्" ॥ इति ।

अकारयुतं सबिन्दुकं हलमात्रं वकारमित्यर्थः । एवं च वं इति भवति ।

"वैष्णवं बिन्दुमद्बीजं तस्य दक्षिणदिग्दले" ।
अमिति भवति ।
"नान्तं यान्तसमायुक्तं सबिन्दुं वारुणे दले" ।
नान्तः पकारः । यान्तो रेफः । एवं च प्रं इति भवति ।
"विष्णुं बिन्दुसमायुक्तं सौमे वै दिग्दले लिखेत् ।
अमित्यर्थः ।
"जान्तं वह्निसमायुक्तं बिन्दुमद्वह्नि दिग्दले" ।
जान्तो झकारः । वह्नी रेफः । एवं झमिति भवति ।
"वान्तं विष्णुसमायुक्तं बिन्दुमन्नैर्ऋते दले" ।
वान्तः शकारः । विष्णुरकारः । एवं शं इति भवति ।
"ब्रह्मणो द्वादशं बीजं पञ्चमस्वरसंयुतम् ।
बिन्दुनादसमायुक्तं विलिखेत् पावने दले" ॥

ब्रह्मा कस्तस्माद् द्वादशो वर्णः ठकारः । पञ्चमस्वर उकारः । एवं ठुमिति भवति ।

"वर्गाद्यं शान्तसंयुक्तमेकादशसमन्वितम् ।
बिन्दुनादसमायुक्तं न्यसेदीशानदिग्दले" ॥

वर्गाद्यः ककारः । शान्तः षः । एकादश एकारः क्षेमिति भवति ।

"तद्बाह्ये परितो मन्त्री श्रीबीजं प्रथमावृतौ ।
द्वितीयं कामबीजेन शक्तिबीजं तृतीयके ॥
ततो भूगृहमालिख्य प्राङ्मुखः सुप्रसन्नधीः ।
गुरुं सम्पूज्य यत्नेन वस्त्रधान्यधनादिभिः ॥
गन्धपुष्पाक्षताद्यैश्च यन्त्रं सम्पूजयेत्प्रिये ।
सहस्रं च जपं कृत्वा सर्वसिद्धिकरं प्रिये ॥
रौप्ये पत्रेऽथ लोहे वा भूर्जे वाऽऽलिख्य धारयेत् ।
बिन्दुयुक्तेन लान्तेन वेष्टयित्वा निरन्तरम् ॥
पुनरष्टदलं पद्मं श्रीं ह्रीं प्रतिदलं लिखेत् ।
महामायां त्रिकोणाभ्यां वेष्टयित्वा बहिस्ततः ॥
इदं धारयतो नित्यं वर्द्धते श्रीर्न संशयः" ॥ इति ॥ १५७-१६० ।

कमलोपासकस्य धर्मानाह—भूयसीमिति । प्रत्यगाशामुखः पश्चिमास्यः

नग्नो नावतरेदम्भस्तैलाभ्यक्तो न भक्षयेत् ।
हरिद्रां न मुखे लिम्पेन्न स्वपेदशुचिः क्वचित् ॥१६३॥
न वृथा विलिखेद्भूमिं न बिल्वं द्रोणमम्बुजम् ।
धारयेन्मूर्ध्नि नैवाद्याल्लोणं तैलं च केवलम् ॥१६४॥
मलिनो न भवेज्जातु कुत्सितान्नं न भक्षयेत् ।
द्रोणपङ्कजबिल्वानि पङ्क्त्यां जातु न लङ्घयेत् ॥१६५॥
सहदेवीमिन्द्रवल्लीं श्रीवल्लीं विष्णुवल्लभाम् ।
कन्याम्बुजे प्रवालं च धारयेन्मूर्ध्नि सर्वदा ॥१६६॥
इत्याचारपरो नित्यं विष्णुभक्तो दृढव्रतः ।
श्रियमाप्नोति महतीं देवानामपि दुर्लभाम् ॥१६७॥

॥ इति श्रीशारदातिलकेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ।

तरुण्येति । न च वृद्धया । उक्तं च –"वृद्धा तु कुरुते ज्वरमि"ति । पञ्चपञ्चाशद्वर्षोपरि स्त्रीणां वृद्धता । नान्यथा इत्यनेनैतदुक्तं भवति । यदाहुः —

"दुष्टां कुष्ठय्यान्ववायाङ्कलहकलुषितां मार्गदुष्टामनिष्टाम
न्यासक्तामपक्वामतिविपुलकृशाङ्गीमतिह्रस्वदीर्घाम् ।
रोगार्तां भोगलोलां प्रतिपुरुषचलां राजकान्तामकान्तां
काकाक्षीमेकवाराङ्गृहकुसुमयुतां न स्पृशेदिन्दिरार्थी" ॥ इति ॥१६१-१६३॥

द्रोणं "गूमा" इति कान्यकुब्जभाषायाम् । श्रीदेवी श्रीलता विष्णुवल्लभा विष्णुक्रान्ता । कन्या घृतकुमारी ॥ १६४-१६६ ।

इत्याचारेति । तन्त्रान्तरोक्ताचारग्रहणम् । तदुक्तं नारायणीये—

"न जिघ्रेन्नाक्रमेच्चाब्जं तद्बीजं न च भक्षयत् ।
न स्यान्मलिष्ठो न च्छिन्द्याद् बिल्वं भूमौ शयीत न ॥
लवणामलकं वर्ज्यं नागादित्यतिथौ क्रमात् ।
पञ्चम्यामुत्तरे च स्त्री वर्ज्या प्रत्यङ्मुखोऽशने ॥
बिल्वैर्न्न मार्ज्जयेद्दन्तान् त्रिसन्ध्यं प्रणमेच्च तान् ।
प्रातर्भक्ष्यस्तिलास्ते न धार्या लक्ष्मी च भक्षयेत् ॥
धारयेन्मूर्ध्नि तत्पुष्पमुत्तरे मधुरान्नभुक् ।
पायसं बिल्वबीजं च भक्षयेच्छुक्लपर्वणि" ॥ इति ।

प्रयोगसारेऽपि—

"धान्य-गो-गुरु-हुताश-नराणां न स्वपेदुपरि नाप्यनुवंशं,
नोत्तरापरशिरा न च नग्नो नार्द्रपाणिचरणः श्रियमिच्छन् ॥
नाभ्यञ्ज्यादपि तैलमेव रजनीं नैवानुलिम्पेन्मुखे" ॥ इति ॥ १६७॥

॥ इति शारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां पदार्थादर्शाभिख्यायां श्रीमन्त्रनिरूपण नामाष्टमः पटलः ॥ ८ ।

अथ नवमः पटलः

अथ वक्ष्ये जगद्धात्रीमधुना भुवनेश्वरीम् ।
ब्रह्मादयोऽपि यां ज्ञात्वा लेभिरे श्रियमूर्जिताम् ॥ १ ॥
लकुलीशोऽग्निमारूढो वामनेत्रार्द्धचन्द्रवान् ।
बीजं तस्याः समाख्यातं सेवितं सिद्धिकाङ्क्षिभिः ॥ २ ॥
ऋषिः शक्तिर्भवेच्छन्दो गायत्री देवता मनोः ।
कथिता सुरसंघेन सेविता भुवनेश्वरी ॥ ३ ॥
षड्दीर्घयुक्तबीजेन कुर्यादङ्गानि षट् क्रमात् ।
संहारसृष्टिमार्गेण मातृकान्यस्तविग्रहः ॥ ४ ॥
मन्त्रन्यासं ततः कुर्याद्देवताभावसिद्धये ।
हृल्लेखां मूर्ध्नि वदने गगनं हृदयाम्बुजे ॥ ५ ॥

एवं सरस्वतीश्रीमन्त्रानुक्त्वा तदन्तर्गतत्वात्, एतदनन्तरं भुवनेशीमन्त्रान् वक्तुमारभते—**अथेति** । यां ज्ञात्वेत्यनेनास्यास्त्र्यक्षरा नानापि भेदाः सूचिताः । तत्र वाक्पुटितत्वं श्रीपुटितत्वं श्रीकामपुटितत्वं कामश्रीपुटितत्वं च ग्रन्थकार एव वक्ष्यति । एवं कामपुटितत्वम्, श्रीवाक्पुटितत्वम्, वाक्कामपुटितत्वम्, कामवाक्पुटितत्वमिति चत्वारो भेदाः स्वयमूहनीयाः । तदुक्तम्—"कामाद्यन्ता प्रभवति यदा सर्वकामेश्वरी सा साद्यन्तश्रीः सुतधनफला वाक्प्रदा वाग्भवेन । एवं व्यस्तैर्विरचितपुटा कामधुक् सा हि शक्तिरि"ति । अन्यत्रापि—"सम्पुटीकृत्य वा मन्त्रो कामबीजेन सुन्दरि । अभ्यासान्नियताहारस्त्रैलोक्यं वशमानयेत्" ॥ इति । पद्मपादाचार्यैः प्रणवपुटितत्वं बीजचतुष्टयपुटितत्वमिति भेदद्वयमन्यदप्युक्तम् । **श्रियमूर्जितामिति** । विनियोग-सूचनम् ॥ १ ॥

मन्त्रमुद्धरति—**लकुलीश इति** । लकुलीशो हः । अग्नी रः । वामनेत्रम् ई । **अर्द्धचन्द्रो** बिन्दुः । एवं च मिलित्वा बीजमेकम् । **सिद्धिकाङ्क्षिभिः सेवितमिति** । अनेनास्य केवलस्यापि सकलपुरुषार्थसाधनता सूचिता । तथा च भुवनेश्वरीपारिजाते—

"मत्समः पुरुषो नास्ति त्वत्समा नास्ति चाङ्गना ।
मायाबीजसमो मन्त्रो न भूतो न भविष्यति" ॥ इति ॥ २ ॥

शक्तिरिति । वसिष्ठपुत्रः । तदुक्तं संहितायाम्—"ऋषिः शक्तिर्वसिष्ठस्य सुतः" इति । हं बीजम् । ईं शक्तिः । तदुक्तं दशपटल्याम्—"ह्रं बीजमीं शक्तिरस्य इष्टार्थं विनियोजनमि"ति ॥ ३ ॥

षड्दीर्घेति । अत्र तु षडङ्गमन्त्रोद्धारमात्रं कृतम् । न्यासं वक्ष्यति न्यासावसरे ।

रक्तां करालिकां गुह्ये महोच्छुष्मां पदद्वये ।
ऊर्ध्वप्राग्दक्षिणोदीच्यपश्चिमेषु मुखेषु च ॥ ६ ।
सद्यादिह्रस्वबीजाढ्या न्यस्तव्या भूतसप्रभाः ।
अङ्गानि विन्यसेत्पश्चाज्जातियुक्तानि षट्क्रमात् ॥ ७ ।
ब्रह्माणं विन्यसेद्भाले गायत्र्या सह संयुतम् ।
सावित्र्या संयुतं विष्णुं कपोले दक्षिणे न्यसेत् ॥ ८ ।
वागीश्वर्या समायुक्तं वामगण्डे महेश्वरम् ।
श्रिया धनपतिं न्यसेद् वामकर्णाग्रके पुनः ॥ ९ ।

संहारसृष्टिमार्गणेति । अत्राल्पाच्तरत्वात् सृष्टिशब्दस्य पूर्वनिपातः कर्त्तव्यः । स च न कृतस्तेन संहारन्यासं कृत्वा सृष्टिन्यासं कुर्यात् । तदुक्तं संहितायाम्—"अकाराद्यर्णपर्यन्तां विपरीतक्रमेण तु । गुरूपदेशविधिना मातृकां प्रथमं न्यसेत् ॥ संहारमातृकान्यासो ब्रह्मानन्दरसोज्ज्वलः" ॥ इति । आचार्या अपि—"संहृत्य चोत्पाद्य शरीरमेवमि"ति ॥ ४-५ ।

पदद्वये इति । एकदैव एकहस्तेनेति ज्ञेयम् । अन्यथा मन्त्रावृत्तिप्रसङ्गात् ॥ ६ ।

सद्यादीति । सद्य उकारस्तदादयः पञ्चह्रस्वाः । अनेन विलोमप्रकारेण नपुंसकव्यतिरिक्ता गृह्यन्ते—ओ ए उ इ अ । सद्यादयो ह्रस्वा यस्मिन् एवंभूतं यद्बीजं तदाद्या इति सम्प्रदायविदः । तेन ह्रों ह्रें ह्रुं ह्रिं ह्रं इति बीजानि भवन्ति । गूढार्थदीपिकाकारस्तु ऊ ऐ लृ ऋ उ इमान् पञ्चह्रस्वानुक्तवान् । तन्न । सर्वत्राग्रेऽपि सम्प्रदायानुसारेण सद्यादिग्रहणे नपुंसकव्यतिरिक्तानामेव ग्रहणात् । केचन स्वरमात्रं बीजत्वेनाहुः । तदपि न । बीजशब्दोपादानवैयर्थ्यात् । उक्तं च दशपटल्याम्—"सद्योऽष्टश्रुतिनेत्राद्यैर्विद्यां सम्भेद्य मन्त्रवित् ॥ हृल्लेखादीन् प्रविन्यस्येदि"ति । भूतसप्रभा इति । पृथिव्यादिक्रमेणेत्यर्थः । तेन हृल्लेखा पीता । गगना विशदा । रक्ता रक्ता । महोच्छुष्मा कृष्णा । करालिका स्वच्छेति । अङ्गानीति । पूर्वोक्तैः सजातिभिरङ्गमन्त्रैरित्यर्थः । अत एव पश्चादिति । तदुक्तमाचार्यैः—"हृल्लेखायां गगनं रक्तं च करालिकां महोच्छुष्माम् । मूर्ध्नि वदने हृदये गुह्ये पदयोस्तदङ्गैश्चे"ति ॥ ७ ।

योनिन्यासमाह—ब्रह्माणमिति । तत्र ह्रां ह्रीं ह्रूं इति गायत्र्यादीनां बीजानि । ह्रं ह्रिं ह्रुमिति ब्रह्मादीनाम् । अन्येषां स्वस्वबीजानि । निध्योराद्यक्षरं बीजमिति ज्ञेयम् । तत्र प्रयोगः । ह्रां गायत्रीसहिताय ह्रं ब्रह्मणे नम इत्यादि ॥ ८ ।

शक्तीनामादित्वं पूजायां स्फुटीभविष्यति । शास्त्रे वृक्षवद्व्यवहारात् ॥ ९ ।

वामकर्णाग्रके वामकर्णोपरि ।

रत्या स्मरं मुखे न्यस्य पुष्टचा गणपतिं न्यसेत् ।
सव्यकर्णोपरि निधी कर्णगण्डान्तरालयोः ।। १० ।
न्यस्तव्यौ वदने मूलं भूयश्चैतांस्तनौ न्यसेत् ।
कण्ठमूले स्तनद्वन्द्वे वामांसे हृदयाम्बुजे ।। ११ ।
सव्यांसे पार्श्वयुगले नाभिदेशे च देशिकः ।
भालांसपार्श्वजठरपार्श्वांसापरके हृदि ।। १२ ।
ब्रह्माण्याद्यास्ततो न्यस्या विधिना प्रोक्तलक्षणाः ।
मूलेन व्यापकं देहे न्यस्य देवीं विचिन्तयेत् ।। १३ ।
उद्यदिनद्युतिमिन्दुकिरीटां तुङ्गकुचां नयनत्रययुक्ताम् ।
स्मेरमुखीं वरदाङ्कुशपाशाभीतिकरां प्रभजे भुवनेशीम् ।।१४।
प्रजपेन्मन्त्रविन्मन्त्रं द्वात्रिंशल्लक्षमानतः ।
त्रिस्वाद्वक्तैः प्रजुहुयादष्टद्रव्यैर्दशांशतः ।। १५ ।

सव्यकर्णोपरि दक्षकर्णोपरि । वामस्य पूर्वमुक्तेः । निधी । श्रीपटलोक्तस्वरूपौ सशक्तिकौ । कर्णगण्डान्तरालयोरिति । दक्षवामयोः ।। १० ।

मूलं मूलमन्त्रम् । वदन इति तदेकदेशश्चिबुकं लक्षयति । एतानिति । ब्रह्मादीन् मूलान्तान् । अयमेव साम्प्रदायिकः पाठः । केचन एतां तनौ न्यसेदिति पठन्ति । तन्मते एतां भुवनेशीं कण्ठादिस्थानेषु नवसु न्यसेत् । स्तनद्वन्द्वे दक्षवामे ।। ११ ।

सव्यांसे दक्षिणांसे । यद्यपि 'वामं शरीरं सव्यं स्यादि''ति कोशः । तथाप्यत्र सव्यशब्देन दक्षिण एव गृह्यते । वामस्य पूर्वं पृथगुक्तेः तथा च शैवागमे—"विन्यसेत्सव्यवामयोरि"ति बहुषु व्यवहारः । "सव्यं दक्षिणवामयोरि"ति कोशान्तरं च । पार्श्वयुगले । दक्षवामे । देशिक इत्यनेन सबीजत्वमुक्तम् । भालांसेति मातृकान्यासस्थानम् अंसपार्श्वे । वामगते । पार्श्वांसौ दक्षिणौ । अपरकं ककुत् । यद्यप्यपरगलशब्देन ककुदुच्यते । तथाप्यत्र भीमो भीमसेन इतिवत्प्रयोगः । तदुक्तम्—"अलिकांसपार्श्वकुक्षिषु पार्श्वांसापरकहृत्सु च क्रमशः । ब्रह्माण्याद्या विधिवद् न्यस्तव्या मातरोऽत्र मन्त्रितमैः" ।। इति ।। १२ ।

विधिनेति । सबीजाद्याः । प्रोक्तलक्षणा मातृकापटलोक्तध्यानाः । व्यापकमिति । कराभ्यां मस्तकाद्यापादाङ्गुष्ठम् ।। १३ ।

उद्यदिति । इनः सूर्यः । रक्तपद्मस्थामित्यपि । आयुधध्यानम्—वामाधो हस्ते वरम्, दक्षिणोर्ध्वेऽङ्कुशम्, वामोर्ध्वे पाशम्, दक्षाधोऽभयमिति सम्प्रदायविदः । तदुक्तं महासम्मोहने—"दक्षिणे चाङ्कुशं दद्याद्वामे पाशं प्रदापयेत् । वरदं वामतो दद्यादभयं दक्षिणे करे" ।। इति ।। १४ ।

पूजयेदिति । मन्त्रार्थानुसन्धानपूर्वकं हरिहरात्मकप्रकृतिपुरुषाकारेणावस्थितताया

दद्यादर्घ्यं दिनेशाय तत्र सञ्चिन्त्य पार्वतीम् ।
पद्ममष्टदलं बाह्ये वृतं षोडशभिर्दलैः ॥ १६ ।
विलिखेत्कर्णिकामध्ये षट्कोणमतिसुन्दरम् ।
ततः सम्पूजयेत्पीठं नवशक्तिसमन्वितम् ॥ १७ ।
जयाख्या विजया पश्चादजिता चापराजिता ।
नित्या विलासिनी दोग्ध्री अघोरा मङ्गला नव ॥ १८ ।

आद्यशक्तेः प्रतिपादकोऽयं मन्त्रः । तत एव भुवनेशीति नाम । तदुक्तम्—"हरित्वाच्च हरत्वाच्च पुंप्रकृत्योस्तु युक्तयोः । श्लिष्टोच्चारितमेवेदं शब्दतद्रूपमीरितमि' ति । संहितायां तु—"व्योमबीजे महेशानी कैलासादिप्रतिष्ठितम् । वह्निबीजात् सुवर्णादि निष्पन्नं बहुधा प्रिये ! ॥ तेनाय वर्त्तते लोके भूमण्डलसमास्थितः । तुर्यस्वरेण पाताले शेषरूपेण धार्यते ॥ महाभूमण्डलं तस्मात् पातालस्यापि नायिकाम् । अत एव महेशानी भुवनाधीश्वरी प्रिये ! ॥ हकारे व्योमतुर्येण स्वरेणानिलसम्भवः । विकारे सति रेफेण साक्षाद्वह्निस्वरूपिणी ॥ वह्नेर्वीर्यं वसु ज्ञेय तस्माद्रेफो वसुन्धरा । अत एव महेशानी रलयोः समता भवेत् ॥ बिन्दुवंशमृता देवी प्लावयन्ती जगत् त्रयम् । द्रवरूपा भावयेत्तस्माद् द्रवन्ती चार्द्धमात्रया ॥ अत एव महेशानी भुवनेशीति कथ्यते" ॥ इति । मन्त्रविदिति । अनेन सकलो योगः मोक्षार्थं प्रणवयोगोऽपि सूचितः । यद्वा तन्त्रान्तरोक्तं पुरश्चरणं यथा—"एकलिङ्गे शिवागारे दक्षिणामूर्तिमाश्रितः । बद्धपद्मासनो भस्मस्नायी च कुशविष्टरः ॥ कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत्स्यात्तच्चतुर्दशी । नित्यमिष्ट्वा शिवं शक्तिं जपेन्मन्त्रं सहस्रकम् ॥ दधिक्षौद्रघृताभ्यक्तां व्याघातसमिधं हुनेत् । ततः साग्रं सहस्रं च ध्यायेत् सर्वेश्वरीमुमाम्' ॥ इति । अन्ये पयःस्थाने शर्करामाहुः । "जपाद्दशांशं जुहुयाद्दशाष्टद्रव्यैर्गुडक्षौद्रघृतावसिक्तैरि"ति । तट्टीकाकारैर्गुडः शर्करेति व्याख्यातम् । अष्टद्रव्यैरिति । मातृकापटलोक्तैः ॥ १५ ।

दद्यादिति । मूलेन । तत्रेति । सूर्यमण्डले । इयं सौरी शक्तिरिति कृत्वा अत्रार्घ्यदानप्राधान्यादत्रोक्तः । परन्तु सर्वमन्त्रेषु तत्तन्मन्त्रदेवतां सूर्यमण्डले सञ्चिन्त्य सूर्यायार्घ्यः कर्त्तव्य इति ज्ञेयम् । यदाहुः "एवं शक्तिं परां ध्यात्वा सम्यग् मुद्राः प्रदर्शयेत् । पाशाङ्कुशाभयाभीष्टपुस्तकज्ञानयोनयः" ॥ इति । तत्र पाशमुद्रालक्षणं यथा—"वाममुष्टिस्थतर्जन्या दक्षमुष्टिस्थतर्जनीम् । संयोज्याङ्गुष्ठकाग्राभ्यां तर्जन्यग्रे स्वके क्षिपेत् ॥ एषा वा पाशमुद्रेति विद्वद्भिः परिकीर्तिता" ॥ इति । शेषमुद्रालक्षणानि मया पूर्वमुक्तानि । बीजमुद्रा गुरुमुखाज्ज्ञेया । अत्र स्वपूजासाधनप्रोक्षणमन्त्रोऽयं ज्ञेयः । "प्रणवो वाग्भवो माया श्रीबीजं परमामृतम् । रूपे भगवति प्रोक्ता चन्द्रमण्डलवासिनी ॥ चन्द्रामृतेन पूरयेद्द्वितयं द्रव्यमित्यपि । इदं पवित्रयद्वन्द्वं श्रीमायावाग्द्विठस्ततः ॥ तेनामृतेन सम्प्रोक्षेदात्मानं साधनानि च" ॥ इति । पूजायन्त्रमाह—पद्ममिति ॥ १६ ।

षट्कोणमिति । ऊर्ध्वाऽधोऽग्रत्रिकोणे परस्परभेदिते । अतिसुन्दरमिति । अनेन

बीजाद्यमासनं दत्त्वा मूर्ति मूलेन पूजयेत् ।
तस्यां सम्पूजयेद्देवीमावाह्यावरणैः सह ॥ १९ ।
मध्यप्राग्याम्यसौम्येषु पश्चिमेषु यथाक्रमात् ।
हृल्लेखाद्याः समभ्यर्च्याः पञ्चभूतसमप्रभाः ॥ २० ।
वरपाशाङ्कुशाभीतिधारिण्योऽमितभूषणाः ।
स्थानेषु पूर्वमुक्तेषु पूजयेदङ्गदेवताः ॥ २१ ।

यथा समं भवति तथा कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति । तत्र त्रिकोणादीनां समत्वे प्रकार उच्यते—"हित्वा वृत्तप्रागगुणाङ्घ्रि तिर्यगन्यौ तु पार्श्वयोः । त्र्यराः षट् त्वन्यतोऽप्येवं द्वादशारा उदीच्यपि" ॥ इति । समं प्राचीसूत्रं कृत्वा तन्मध्यमालम्ब्य यथेप्सितं वृत्तं कृत्वा तत्र प्राचीसूत्रं चतुर्द्धा विभजेत् । एकस्मादन्यासुर्यांशं संत्यज्य एकं तिर्यक्सूत्रं पातयेत् । पार्श्वयोः सूत्रद्वयदानात् त्र्यस्रम् । एवमन्यतोऽपि कृते षडस्रम् । एवमुदग्-दक्षिणतः कृते द्वादशास्रमित्यर्थः । वृत्तप्रमाणमाचार्यैरुक्तम्—"षडङ्गुलप्रमाणेन वर्त्तुलङ्कर्त्तुरालिखेत् । षडङ्गुलावकाशेन तद्वहिश्च प्रवर्त्तयेत् ॥ वर्त्तुलं तावता भूयस्त-द्वहिश्च तृतीयकम् । मध्यवर्त्तुलमध्ये तु हृल्लेखाबीजमालिखेत् । द्वितीयवर्त्तुलाश्लिष्ट-मीषत्श्लिष्टषडस्रकम् । पुटितं मण्डलं वह्नेरस्पृशन्मध्यवर्त्तुलम् ॥ इन्द्राग्निरक्षोवरुण-वाय्वोशाशास्रकं लिखेत्" ॥ इति । अत्रोपरि वृत्तद्वयमपि षट्कोणसमत्वानयनार्थैवेति ज्ञेयम् । अन्यशक्तिमन्त्रपूजायन्त्रे तथोक्तेः । चतुर्द्वारमित्यपि । तस्य साधारणत्वादत्र नोक्तिः । **तत इति** । नित्यजपानन्तरमित्यर्थः । अन्तर्यागानन्तरं तस्य कृतत्वात् ॥ १७-१८ ।

पीठमन्त्रमुद्धरति—**बीजाद्यमिति** । तत्र प्रयोगः—मूलबीजमुच्चार्य "सर्वशक्ति-कमलासनाय नमः" इति । तदुक्तम्—"सर्वशक्तिपदम्प्रोच्य ङेन्तं च कमलासनम् । नम इत्यासनं पूज्य तत्तद्वीजादिकं शिवे" ॥ इति । अयं पीठमन्त्रः सर्वभुवनेशीमन्त्रसाधारण इति ज्ञेयम् । अस्याः पद्मं रक्तं ध्येयम् । तदुक्तं प्रयोगसारे—"रक्ताम्भोजं समाधाय रत्नसिंहासनोपरि । तत्रावाह्य हृदा देवीमि"ति । तेनैवेति । मध्यादि एता यथाक्रमं समभ्यर्च्या इत्यन्वयः । आदिशब्दार्थमाह—प्रागिति । **हृल्लेखाद्या इति** । यथान्यस्ताः । आसामायुधध्यानं देवीवत् ॥ १९-२० ।

पूर्वमुक्तेषु चतुर्थपटलोक्तेषु आग्नेयादिषु । तानि आग्नेयादीनि कर्णिकान्त-स्थानीति ज्ञेयम् । "अङ्गानि केसरेष्वि"ति यद्वक्ष्यमाणं ग्रन्थकृता, स सामान्योक्तस्यानु-वादः कृतः । अयमाशयः—अङ्गानि केसरेष्विति अन्यत्र, इह तु कर्णिकायामेव पूजेति । तदुक्तमाचार्यैः—"हृल्लेखाद्यास्तदनु च पूर्ववदङ्गानि पूजनीयानी"ति । केचित्तु उभयत्र षडङ्गन्यासस्थलद्वयेऽप्यङ्गपूजनमित्याहुः । तच्च प्रपञ्चसारादि-विरुद्धम् ॥ २१ ।

षट्कोणेषु यजेन्मन्त्री पश्चान्मिथुनदेवताः ।
इन्द्रकोणे लसद्दण्डकुण्डिकाक्षगुणाभयाम् ॥ २२ ।
गायत्रीं पूजयेन्मन्त्री ब्रह्माणमपि तादृशम् ।
रक्षः कोणे शङ्खचक्रगदापङ्कजधारिणीम् ॥ २३ ।
सावित्रीं पीतवसनां यजेद्विष्णुं च तादृशम् ।
वायुकोणे परश्वक्षमालाभयवरान्विताम् ॥ २४ ।
यजेत्सरस्वतीमित्थं रुद्रं तादृशलक्षणम् ।
वह्निकोणे यजेद्रत्नकुम्भं मणिकरण्डकम् ॥ २५ ।
कराभ्यां बिभ्रतं पीतं तुन्दिलं धननायकम् ।
आलिङ्ग्य सव्यहस्तेन वामेनाम्बुजधारिणीम् ॥ २६ ।
धनदाङ्कसमारूढां महालक्ष्मीं प्रपूजयेत् ।
वारुणे मदनं बाणं पाशाङ्कुशशरासनम् ॥ २७ ।
धारयन्तं जपारक्तं पूजयेद्रत्नभूषणम् ।
सव्येन पतिमाश्लिष्य वामेनोत्पलधारिणीम् ॥ २८ ।
पाणिना रमणाङ्कस्थां रतिं सम्यक् समर्चयेत् ।
ऐशाने पूजयेत्सम्यग् विघ्नराजं प्रियान्वितम् ॥ २९ ।
सृणिपाशधरं कान्तावराङ्गस्पृक्कराङ्गुलिम् ।
माध्वीपूर्णकपालाढ्यं विघ्नराजं दिगम्बरम् ॥ ३० ।
पुष्करे विलसद्रत्नस्फुरच्चषकधारिणम् ।
सिन्दूरसदृशाकारामुद्दाममदविभ्रमाम् ॥ ३१ ।
धृतरक्तोत्पलामन्यपाणिना तु ध्वजस्पृशम् ।
आश्लिष्टकान्तामरुणां पुष्टिमर्चेद्दिगम्बराम् ॥ ३२ ।

प्रथममूर्ध्वाग्रत्रिकोणेषु प्रादक्षिण्येन पश्चादीशानान्तां पूजामभिदधदधराग्रत्रिकोणकोणेषु प्रादक्षिण्येन पूजामाह— **षट्कोणेष्विति** । अत एवेत्युक्तिः । वामोर्ध्वादि आद्ये, दक्षोर्ध्वाद्यपरे, इत्यायुधध्यानम् । गायत्र्यां दक्षवामयोराद्ये, अधस्थयोः परे इति । सावित्र्यां वामोर्ध्वाद् वामाधस्तनं यावत् । सरस्वत्यां रत्नकुम्भो वामेऽन्यो दक्षे । दक्षिणाधस्ताद्वामाधःपर्यन्तं वदने, वामदक्षयोरूर्ध्वयोरङ्कुशपाशौ कान्तावराङ्गस्पृगधोवामेन माध्वीत्यादिदक्षिणाध इति । विघ्नराजे पुष्करं करिहस्ताग्रे । उद्दामेत्यादि शक्तिध्यानम् ॥ २२-३१ ।

धृतरक्तोत्पलामिति । दक्षिणे । अन्येति । वामेन ॥ ३२ ।

कर्णिकायां निधी पूज्यौ षट्कोणोभयपार्श्वयोः ।
अङ्गानि केसरेष्वेताः पश्चात्पत्रेषु पूजयेत् ।। ३३ ।
अनङ्गकुसुमा पश्चादनङ्गकुसुमातुरा ।
अनङ्गमदना पश्चादनङ्गमदनातुरा ।। ३४ ।
भुवनपाला गगन-वेगा चैव ततः परम् ।
शशिरेखाथ गगन-रेखा चैवाष्टशक्तयः ।। ३५ ।
पाशाङ्कुशवराभीतिधारिण्योऽरुणविग्रहाः ।
ततः षोडशपत्रेषु कराली विकरालयुमा ।। ३६ ।
सरस्वती श्रीदुर्गोषा लक्ष्मीश्रुत्यौ स्मृतिर्धृतिः ।
श्रद्धा मेधा मतिः कान्तिरार्याः षोडश शक्तयः ।। ३७ ।
खड्गखेटकधारिण्यः श्यामाः पूज्याश्च मातरः ।
पद्माद्बहिस्समभ्यर्च्याः शक्तयः परिचारिकाः ।। ३८ ।
प्रथमाऽनङ्गरूपा स्यादनङ्गमदना ततः ।
मदनातुरा भुवन-वेगा भुवनपालिका ।। ३९ ।
स्यात्सर्वशिशिरानङ्गवेदनाऽनङ्गमेखला ।
चषकं तालवृन्तं च ताम्बूलं छत्रमुज्ज्वलम् ।। ४० ।
चामरे चांऽशुकं पुष्पं बिभ्राणा करपङ्कजैः ।
सर्वाभरणसंदीप्ताल्लोकपालान्बहिर्यजेत् ।। ४१ ।

कर्णिकायामिति । पद्मकर्णिकायाम् । यथान्यस्ताम् । एता इति । अनन्तरं वक्ष्यमाणानङ्गकुसुमाद्याः । आसां ध्यानं देवीवज्ज्ञेयम् । ३३-३९ ।

खेटकं "फरी" इति कान्यकुब्जभाषायाम् । श्यामा इत्यन्तं पूर्वशक्तिध्यानम् । पूज्याश्चेति । चकारो भिन्नक्रमः । मातर इत्येतदनन्तरं द्रष्टव्याः । मातरश्चकाराद् वक्ष्यमाणशक्तयश्च । तेन मातरो यथान्यस्ताः पद्माद्बहिः पूज्याः । पद्माद्बहिः परिचारिका । अथ दिक्षु एता द्विभुजा वामहस्ते रक्तोत्पलम्, परहस्ते चषकादि । तदुक्तं प्रयोगसारे—"रक्ता रक्तोज्ज्वलाकल्पा रक्तान्तायतलोचनाः । रक्तोत्पलकरा ध्येयाः सुन्दराः परिचारिकाः"।। इति । अत्र सर्वत्र तर्पणादीनामन्येषामप्यङ्गानां सत्त्वाद् ध्यानपूजाजपहोमानेवाह, तेनैषां नित्यकर्त्तव्यत्वं सूचितम् । तदुक्तं पिङ्गलामते—"नाध्यातो नार्चितो मन्त्रः सुसिद्धोऽपि प्रसीदति । नाजप्तः सिद्धिदानेच्छुर्नाहुतः फलदो भवेत् ।। पूजां ध्यानं जपं होमं तस्मात्कर्मचतुष्टयम् । प्रत्यहं साधकः कुर्यात् स्वयञ्चेत्सिद्धिमिच्छति ।। जपश्रान्तः शिवं ध्यायेद् ध्यानश्रान्तः पुनर्जपेत् । जपध्यानसमायुक्तः शीघ्रं

वज्रादीन्यपि तद्बाह्ये देवीमित्थं प्रपूजयेत् ।
पूज्यते सकलैर्देवैः किं पुनर्मनुजोत्तमैः ।। ४२ ।
मन्त्री त्रिमधुरोपेतैर्हुत्वाश्वत्थसमिद्वरैः ।
ब्राह्मणान्वशयेच्छीघ्रं पार्थिवान्पद्महोमतः ।। ४३ ।
पालाशपुष्पैस्तत्पत्नीर्मन्त्रिणः कुमुदैरपि ।
पञ्चविंशतिसञ्जप्तैर्जलैः स्नानं दिने दिने ।। ४४ ।
आत्मानमभिषिञ्चेद्यः सर्वसौभाग्यवान् भवेत् ।
पञ्चविंशतिसञ्जप्तं जलं प्रातः पिबेन्नरः ।। ४५ ।
अवाप्य महतीं प्रज्ञां कवीनामग्रणीर्भवेत् ।
कर्पूरागुरुसंयुक्तं कुङ्कुमं साधु साधितम् ।। ४६ ।

सिद्ध्यति मन्त्रवित्" इति षट्कोणेषु यजेन्मन्त्रीत्यत एतदन्तं मन्त्रीति कर्तृपदमनुवर्त्तते । तेन चैतन्मन्त्रं समयाचारज्ञत्वेनैव सूचितम् । यदाहुः—"योगेशीसिद्धिमन्विच्छन् सद्वृत्तानि समाचरेत् । नाद्यादनर्चयन् देवीं नैव स्यान्मलिनाकृतिः । नासत्यं प्रवदेत् किञ्चिन्नोपेयाद्विधवां क्वचित् । धारयेत् सर्वतो रम्यं रक्तालङ्कारमन्वहम् । कन्यां रक्तदिने रक्तां यजेद्देवीमनुस्मरन् । अशुद्धो विचरेन्नैव विविक्ते शयने स्वपन् ।। न निन्दयेत् स्त्रियं जातु विशेषेण तु कन्यकाम्' ।। इति ।। ३८-४१ ।

देवीमित्थं प्रपूजयेदिति । अनेनैतदुक्तं भवति आवरणेषु षोडशशक्त्यनन्तरं द्वात्रिंशच्छक्तयस्तदनन्तरं चतुःषष्टिशक्तयोऽर्च्या इति । ताश्च भूतलिपिमन्त्रे उक्ता ज्ञेयाः । तत्फलमेवाह- **पूज्यते सकलैर्देवैरिति** । किं पुनर्मनुजोत्तमैरिति । अनेनैतदुक्तम्—स्वोक्तं मध्ये यदनङ्गकुसुमाद्यष्टशक्त्यावरणं तदन्तस्य फलं मनुजेति । ततो यत् षोडशशक्त्यावरणं तदेतस्य फलं तदुत्तमैरिति । तदुक्तं महासम्मोहने 'चतुर्भिर्वा त्रिभिर्वाऽपि द्वयेनैकेन वा पुनः । अङ्गावरणैरेवं भोगार्थी विस्तरं यजेत्" ।। इति । तथा "गर्भावरणबाह्यानां मध्ये तेषां प्रपूजनमि"ति तत्रैव । तेनास्याः सप्तावरणाद्यारभ्य एकादशावरणान्ता पूजेति सूचितम्, एवं पञ्चावरणापीत्यपि ।। ४२ ।

मन्त्रीति । अनेनैतदुक्तं भवति—"सिद्धः प्रसिद्धस्तेजस्वी त्यागी योगी जितेन्द्रियः । सर्वज्ञः सुभगः श्रीमान्निराधिः प्रियदर्शनः ।। चौरादिश्यालवेतालगुह्यकव्यन्तरान्तरैः । न भयं जायते तस्य सिद्धमन्त्रस्य देहिनः ।। ग्रामे वा नगरे वापि सभायां राजसन्निधौ । प्रसिद्धः पूज्यते सद्भिर्लभते वाञ्छितं हितम्" ।। इति । **शीघ्रमिति** । अनेनायुतहोम इत्युक्तम् । यत्प्रयोगसारे–"वश्यायाश्वत्थराजीवतिलक्षीरैर्यथाक्रमात् । जुहुयाद् ब्राह्मणादीनां तथैवायुतसंख्यया" ।। इति । साधुसाधितमिति । अष्टोत्तरसहस्रं जप्तम् ।। ४३-४६ ।

गृहीत्वा तिलकं कुर्याद्राजवश्यमनुत्तमम् ।
शालिपिष्टमयीं कृत्वा पुत्तलीं मधुरान्विताम् ॥ ४७ ॥
जप्तां प्रतिष्ठितप्राणां पूजयेद्रविवासरे ।
वशं नयति राजानं नारीं वा नरमेव वा ॥ ४८ ॥
कण्ठमात्रोदके स्थित्वा वीक्ष्य तोयगतं रविम् ।
त्रिसहस्रं जपेन्मन्त्रमिष्टां कन्यां लभेन्नरः ॥ ४९ ॥
अन्नं तन्मन्त्रितं मन्त्री भुञ्जीत श्रीप्रसिद्धये ।
लिखितां भस्मना मायां ससाध्यां फलकादिषु ॥ ५० ॥
तत्काले दर्शयेद्यन्त्रं सुखं सूयेत गर्भिणी ॥ ५१ ॥
शक्त्यन्तः स्थितसाध्यकर्मभवने वह्नेर्वृतं शक्तिभि-
र्बाह्ये कोणगतेयुतं हरिहरैर्वर्णैः कपोलार्पितैः ।
पश्चात्तैः पुनरीयुतैर्लिपिभिरप्यावीतमिष्टार्थदं
यन्त्रं भूपुरमध्यगं त्रिगुणितं सौभाग्यसम्पत्प्रदम् ॥ ५२ ॥

पुत्तलीमिति । द्वादशाङ्गुलाऽऽयामां रचयेदिति । दक्षिणपादाङ्गुष्ठादिवाम-पादाङ्गुष्ठान्तम्, स्त्रियास्तु वैपरीत्यम् । **भस्मनेति** । **योगभस्मना** चतुरस्र इति ज्ञेयम् । पुत्रसम्भावनायां पलाशभस्मनेत्यपेक्षितार्थद्योतनिकायाम् । तदुक्तं नारायणीये—"भस्मना लिखितां हृल्लेखां शक्रवेश्मनि" ॥ इति ॥ ४७-५१ ।

त्रिगुणितं यन्त्रमाह - **शक्त्यन्तरिति** । एवंभूतं त्रिगुणितं यन्त्रं सौभाग्य-सम्पत्प्रदमित्यन्वयः । कीदृक् तत् ? वह्नेर्भवने – ऊर्ध्वाग्रे त्रिकोणे शक्त्यन्तः शक्ति-बीजमध्यस्थितानि । साध्येति साधकोपलक्षकम् । साध्यसाधककर्माणि यत्र तत् । तत्र प्रयोगः—"देवदत्तस्य यज्ञदत्तं वशं कुरु कुरु" इति । तदुक्तं रामपूर्वतापिनीये—"लिखेत् साध्यं द्वितीयान्तं षष्ठ्यन्तं साधकं तथा । कुरुद्वयं च तत्पार्श्वे" इति । तत्र बीजरेफभागे साध्यनाम । चतुर्थस्वरभागे साधकनाम । तयोर्मध्ये साधकांशे कर्म्म लिखेत् । तदुक्तं संहितायाम्–' तच्छक्तिरेफभागे तु साध्यनामाक्षरं लिखेत् । तुरीयस्वर-भागे तु साधकस्य वशं कुरु ॥ साध्यस्योपरि संस्पृष्टं विलिखेत्सर्वसिद्धये' ॥ इति । आचार्याश्च—"मध्यवर्त्तुलसंस्थाया हृल्लेखायाः कपोलयोः । अधरे साध्यनामार्णं साधकस्योत्तरे लिखेत् ॥ अन्तराग्निश्रियोः कर्म साधकांशे समालिखेत्" ॥ इति । अनेनावश्यं वृत्तान्तः शक्तिं लिखेदित्यप्युक्तम् ।

अन्यत्रापि—"ठकारवेष्टितां कृत्वे"ति । बाह्ये त्रिकोणाग्रभागेषु । शक्तिभि-रिति बहुवचनं कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवस्यति । तेन त्रिभिः शक्ति-बीजैर्वृतम् । आवरणं च गण्डद्वयालिखितहरिहरवर्णबहिर्भागे । तदुक्तं "कोणाग्रेषु परं

बीजान्तः स्थितसाध्यनामशरशो मायारमामन्मथै-
र्वीतं वह्निपुरद्वये रसपुटे स्वाख्याढ्यबीजत्रयम् ।
स्वात्मानात्मकमीं शिखं हरिहरै राबद्धगण्डं बहिः
षड्बीजै रनुबद्धसन्धिलिपिभिर्वीतं गृहाभ्यां भुवः ॥ ५३ ।

लिखेत्" इति। आचार्यश्च "शक्त्याविदः साध्यामिन्द्रानिलनिर्ऋतिगबीजानुविपुरेऽग्ने"-रिति । तत्रावरणमित्थम्—एकैकस्य रेफाग्रेण तत्तद्बीजं प्रदक्षिणीकृतान्यस्याधो नीत्वा तदीकाराग्रं बध्नीयादिति । तदुक्तं संहितायाम्—"स्थानत्रयेऽपि बन्धस्तु कथ्यते सिद्धिदायकः। तद्बीजत्रयरेफाग्रं प्रादक्षिण्येन वेष्टयेत् ॥ अधस्तत्त्रितयं चास्य मायाग्रेण च वेष्टयेत् । अन्योन्यकलनारम्यः शक्तिबन्ध उदाहृतः" ॥ इति। कोणगतेषु तत्त्रिकोणान्तःकोणेषु ईं लिखेत् । तदुक्तम्—"त्रिकोणस्यान्तरालेषु वामनेत्रं सबिन्दुकमि"ति । कपोलार्पितैर्हरिहरैर्वर्णैरुपलक्षितम् । कपोलयोस्त्रिकोणपार्श्वयोर्हरिरित्येकत्र हर इत्यपरत्र च । केचन ह्लिह्ल इत्याहुः। तत्र मानाभावात् । तथा च संहितायाम्—"प्रत्येककोणपार्श्वेषु हर्यर्णौ च हराक्षरावि"ति ॥ पश्चात् तदनन्तरं तैर्हरिहरैः ईयुक्तैः। एतेन हरि ई हर ईत्यक्षरैरावृतम् । तदुक्तं संहितायाम्—"पुनरेतद्द्वयोर्मध्ये तुर्यं चैव सबिन्दुकम्। इत्यर्णैर्वेष्टयेद्बाह्ये वृत्तं कुर्याद्बहिस्ततः"॥इति। गौरीतन्त्रेऽपि—"हरबीजं हरानादीन् क्षान्तवर्णांश्च बाधते"॥ इति। आचार्यश्च—"मध्ये समायैरि"ति । पद्मपादाचार्यास्तु प्रत्येकमीं योगमाहुः। हरि ईं हर ईं इति। लिपिभिरकारादिक्षकारान्तैः। अपिशब्दः सर्वसमुच्चये । आवीतं वेष्टितं, भूपुरमध्यगं तद्बहिर्भूपुरं लिखेदित्यर्थः। आचार्यैस्तु इदमेवाष्टदलयुक्तं पूजायन्त्रमप्युक्तम् ॥ ५२ ।

षड्गुणितं यन्त्रमाह—**बीजान्तरिति**। इदं षड्गुणितं यन्त्रं लिखेदिति सम्बन्धः। कीदृग्यन्त्रं ? वह्निपुरद्वये परस्परव्यतिभिन्ने त्रिकोणद्वये तच्चैवमुक्तपरिमाणं वृत्तं कृत्वा प्राक्प्रत्यक्सूत्रमास्फाल्य तदग्रयोः सूत्रमवष्टभ्य वृत्तार्द्धपरिमाणेन सूत्रेण मत्स्यद्वयं कुर्यात् । एवं कृते मत्स्यचतुष्कं निष्पद्यते। पूर्वमत्स्यद्वये पश्चिममत्स्यद्वये च दक्षिणोत्तरगं सूत्रद्वयमास्फाल्य प्राक्सूत्रस्य प्रागग्रे सूत्रादिं निधाय पश्चिममत्स्यद्वयोदरयोस्तिर्यक् सूत्रद्वयमास्फालयेत् । पुनः प्राक्सूत्रस्य पश्चिमाग्रे सूत्रादिं निधाय पश्चिममत्स्यद्वयोदरयोस्तिर्यक्सूत्रद्वयमास्फालयेत् । प्राक्सूत्रं वृत्तं च मार्जयेत् । एवं कृते संपुटितं वह्निपुरद्वयं जायते। तत्र बीजं शक्तिबीजं तदन्तःस्थितं साध्यनाम यत्र तत्तथा। साध्यसाधककर्मनामलिखनं तु पूर्ववदेव। शरशः पञ्चधा । तत्र षट्कोणाभ्यन्तर एव पञ्चभिर्मायाबीजैरेकं तदन्तराल एव पञ्चभिः श्रीबीजैर्द्वितीयं वेष्टनं तदन्तराल एव पञ्चभिः कामबीजैस्तृतीयं वेष्टनम् । एवं पञ्चदशबीजैरेकं वेष्टनं पर्यवसन्नं भवति। तदुक्तं पद्मपादाचार्यैः—"तत्र मायाबीजेन पञ्चधा वृत्तेनैकावृत्तिः। पुनस्तदन्तराल एव श्रीबीजेन तथैव। तदन्तराले मारबीजेने"ति । तदुक्तम्—"पुटितं वह्निमालिख्य मध्ये शक्तिं नियोजयेत् । ठकारवेष्टनं कृत्वा बहिः शक्तिं तु पञ्चधा ॥

चिन्तामणिनृसिंहाभ्यां लसत्कोणमिदं लिखेत् ।
यन्त्रं षड्गुणितं दिव्यं वहतां सर्वसिद्धिदम् ॥ ५४ ।

विलिख्य तद्बहिस्तद्वत् श्रीबीजं कामराजकम्" ॥ इति ॥ आचार्या अपि—"हृरमायाः पञ्चकृत्वः स्युर्बहिर्गर्भवर्त्तुलात् । तद्बहिः शरमायाश्च कमलायाश्च तद्बहिः" ॥ इति ।

अतोऽत्र वृत्तान्तरे च शक्तिबीजं विलिख्य पश्चाद्बीजत्रयवेष्टनं रसपुटेषु षट्सु कोणेषु आख्याद्यबीजत्रयम् । अत्र आख्याशब्देन साध्यसाधककर्म्मनामान्युच्यन्ते । बीजत्रयं पूर्वकृत शक्तिश्रीमन्मथम् । तदुक्तम्—"वह्नेः कोणत्रये श्रीमत्पक्षीये त्रितयं लिखेत् । शक्तिश्रीकामबीजानां सदण्डं साधकार्णवत्" । इति । लिखेदिति द्विरावृत्त्या । सा च सात्मानात्मकशब्दादेव लभ्यते । तत्र सात्मकं सबिन्दु । अनात्मपर्युदासेन सविसर्गम्, तत्रैवं लेखनक्रमः ईकारगते तु ऊर्ध्वभागकोणत्रये साधकनामवन्ति सबिन्दूनि त्रीणि बीजानि लिखेत् । ततः प्रादक्षिण्येन रेफगते अधोभागकोणत्रये साध्यनामकर्मवन्ति सविसर्गाणि लिखेत् । तदुक्तम्—"वह्नेः कोणेषु षट्सु च । ऊर्ध्वभागे सबिन्दूनि त्रीणि बीजानि सँल्लिखेत् ॥ साधकाख्यायुतान्येवमधोभागे तु तान्यपि । विलिख्य सविसर्गाणि कर्मवन्ति च सँलिखेत्" ॥ इति । ईं शिखं कोणान्तराग्रप्रदेशे ईमिति लिखेत् । हरिहराबद्धगण्डं गण्डशब्देन षट्कोणकोणपार्श्वद्वयमुच्यते । तेन पूर्ववद् हरिहरान् वर्णान् लिखेत् । बहिः षट्कोणाग्रेषु षड्भिर्मायाबीजैरनुबद्धसन्धिः । तत्र बद्धसन्धीत्येतावताप्यर्थप्राप्तौ यदनुबद्धसन्धीति वदति । तेनैकान्तरितसन्धिबन्धो विवक्षितो ग्रन्थकृतः । तदाहुराचार्याः—"एकैकान्तरितांस्तांस्तु सम्बन्ध्युरितरेतरम् । शिखाभिरान्तराभिस्तु बाह्या बाह्याभिरान्तरा" ॥ इति । संहितायामपि—"पूर्ववच्छक्तिबन्धस्तु कार्योऽत्रैकान्तरत्वतः" ॥ इति ।

अन्यत्रापि मन्त्रमुक्तावल्यादौ एकैकान्तरितबद्धसन्धित्वमेवोक्तम् । युक्तिश्चात्र एकान्तरितबन्धे स्वस्वत्रिकोणगबीजबन्धो भवति । तत्र प्रकारः । स्वस्वरेफेण तद्बीजं प्रदक्षिणीकृत्यान्यस्याधो नीत्वा एकान्तरितबीजम् ईकाराग्रेण बध्नीयात् । सम्प्रदायविदश्चैवं मन्यन्ते । अन्ये तु सन्धौ बीजलिखनमाहुः । तदुक्तम्—"षट्सु कोणान्तरालेषु हृल्लेखाषट्कमालिखेत्" इति । इदमुत्तरयन्त्रेऽपि । लिपिभिरिति सामान्योक्ते क्रमेण व्युत्क्रमेण च वेष्टनम् । यदाहुराचार्याः—"वर्णाः क्रमगताः शुभाः । तद्बहिः प्रतिलोमाश्चेति" । संहितायामपि—"अनुलोमेन तद्वृत्तमध्ये पञ्चाशदक्षरा । तद्वृत्तबाह्यतस्तद्वद् विलोमेन च मातृका" ॥ इति । भुवोगृहाभ्यां परस्परभेदितदिग्विदिक्कोणाभ्यां वेष्टयेत् । तदुक्तमाचार्यैः—"ततो विदर्भितं भूमेर्मण्डलद्वयमालिखेत्" ॥ इति ॥ ५३ ।

चिन्तामणिनृसिंहाभ्यामिति । ईशानादिलेखनक्रमः । तेन दिक्कोणे नृसिंहबीजम्, विदिक्कोणे चिन्तामणिबीजं शैवम् । तदुक्तम्—"मही दिक् च नृसिंहार्णो चिन्ता रत्नाश्रितालिकमिति" । विशेषश्चायमुक्तो दक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम्—"ततः कोणेषु सन्धिषु विलिख्य शूलान्" इति । आचार्याश्च—"बहिः षोडशशूलाढ्यम्" इति ॥ ५४ ।

बीजं व्याहृतिभिर्वृतं गृहयुगद्वन्द्वं वसोः कोणगं
दीर्गं बीजमनन्तरं लिपियुगैराबद्धगण्डं लिखेत् ।
गायत्र्या रविशक्तिबद्धविवरं त्रिष्टुब्वृतं तत्ततो
वीतं मातृकया धरापुरयुगे स्तिसहचिन्तामणिम् ॥ ५५ ॥
मन्त्रं दिनेशगुणितं प्रोक्तं रक्षाप्रसिद्धिदम् ।
सर्वसौभाग्यजननं सर्वशत्रुनिवारणम् ॥ ५६ ॥

अथ द्वादशगुणितं यन्त्रमाह—**बीजमिति** । वसोरग्नेः गृहयुगं षट्कोणं तद्द्वन्द्वे द्वादशकोणे । क्वचिद् गुहमखद्वन्द्व इति पाठः । अत्र गुहः स्कन्दः तस्य मुखानि षट् तद्द्वन्द्वे द्वादशकोणे । तत्र पूर्वोक्तप्रकारेण षट्कोणे कृते तत्रोत्पन्नयोर्मत्स्ययोर्दक्षिणोद्गतं सूत्रमास्फाल्य तदग्रयोः सूत्रमवष्टभ्य वृत्ताद्धपरिमाणेन सूत्रेण मत्स्यचतुष्टयं दद्यात् । तत्र दक्षमत्स्यद्वये उत्तरमत्स्यद्वये च पूर्वमत्स्यगतं सूत्रद्वयमास्फाल्य दक्षोत्तरसूत्रस्याग्रे सूत्रादिं निधाय उत्तरमत्स्योदरयोस्तिर्यक् सूत्रद्वयमास्फालयेत् । पुनर्दक्षोत्तरसूत्रस्य द्वितीयाग्रे सूत्रादिं विधाय दक्षमत्स्यद्वयोदरयोस्तिर्यक् सूत्रद्वयमास्फालयेत् । दक्षोत्तरसूत्रं मार्जयेत् । एवं द्वादशकोणे कृते बीजं शक्तिबीजं साध्यसाधककर्मसंहितं पूर्ववदालिख्य सप्तव्याहृतिभिर्विलोमाभिरावीतं कुर्यात् । यत् संहितायाम्—"वेष्टयेत्प्रतिलोमतः । सप्तव्याहृतिभिर्मन्त्री"ति । आचार्यश्च—"शक्तिं प्रवेष्टयेच्च प्रातलोमव्याहृतिभिरन्तस्थामिति" । पद्मपादाचार्यैर्व्याख्यातं "सप्तव्याहृतिभिरिति" । कोणगमिति । द्वादशसु कोणेषु दुरिति दुर्गाबीजमालिख्य अन्तरे कोणान्तराग्रभागे ईं इति लिखेत् । तदुक्तं संहितायाम् "दुरात्मकं द्वादशारे सबिन्दुन्तुर्यमेव चे"ति । आचार्यश्च—"कोणान्तर्दुर्गीजकाम"ति । तथा "रविकोणेषु दुर्ग्तां माया विलिखेदथात्र बिन्दुमतीमि"ति । नारायणीये च—"अत्रिस्तद्बीजं शिवसर्गकमि"ति । अपेक्षितार्थद्योतनिकायामृष्यादिकमुक्तम् । काश्यप ऋषिः, गायत्रीच्छन्दः, दुर्गा देवता । अष्टपत्रे कमले दूर्वाश्यामां त्रिनेत्रां शूलबाणखड्गचक्रशङ्खखेटधनुःकपालानि दक्षिणाधः क्रमेण धारयन्तीं ध्यायेत् । दशांशं तिलैर्होमः । पूजादिकं वनदुर्गावज्ज्ञेयम् ।

गायत्र्याः । प्रसिद्धायाः । लिपियुगैरक्षरयुगैः आबद्धगण्डं प्रत्येकं कोणपार्श्वयोर्विलोमतः गायत्र्यक्षरस्य द्वितयं लिखेदित्यर्थः । णियमिति पृथक्करणेन चतुर्विंशताक्षराणि । "इयादिः पूरण" इति पिङ्गलसूत्रात् । यत् संहितायाम्—"द्वन्द्वशो विलिखेद्वर्णान् गायत्र्यास्तु विलोमतः" इति । आचार्या अपि—"गायत्रीं प्रतिलोमतः प्रविलिखेदग्नेः कपोलमि"ति । गायत्रीं द्वाविंशे वक्ष्यति । रविशक्तिभिः कोणाग्रबहिःस्थापितद्वादशशक्तिबीजैः । बद्धविवरम् । अत्रापि पूर्ववदेकान्तरितत्वेन बन्धनम् । यत् संहितायाम्—"पूर्ववच्छक्तिबन्धन्तु कुर्याद्द्वादशधा प्रिये ! । एकैकान्तरितं रम्यमि"ति । आचार्यश्च—"एकैकान्तरितास्ताः परस्परं शक्तयश्च सम्बन्ध्युरि"ति । त्रिष्टुब्वृत्तम्, त्रिष्टुभा "जातवेदस" इति प्रतिलोमेन वेष्टितम् । तदुक्तम्—"तद्बाह"

लिखेत्सरोजं रसपत्रयुक्तं मध्ये दलेष्वप्यभिलिख्य मायाम् ।
स्वरावृतं यन्त्रमिदं वधूनां पुत्रप्रदं भूमिगृहान्तरस्थम् ।। ५७ ।
षट्कोणमध्ये प्रविलिख्य शक्तिं कोणेषु तामेव विलिख्य भूयः ।
ससाध्यगर्भं वसुधापुरस्थं यन्त्रं भवेद्वश्यकरं नराणाम् ।। ५८ ।
वाग्भवं शम्भुवनिता रमा बीजत्रयात्मकम् ।
मन्त्रं समुद्धरेन्मन्त्री त्रिवर्गफलसाधनम् ।। ५९ ।
षड्दीर्घभाजा मध्येन वाग्भवाद्येन कल्पयेत् ।
षडङ्गानि मनोरस्य जातियुक्तानि मन्त्रवित् ।। ६० ।
कुर्यात्पूर्वोदितान्न्यासान् तथैवात्रापि साधकः ।। ६१ ।
सिन्दूरारुणविग्रहां त्रिनयनां माणिक्यमौलिस्फुर-
त्तारानायकशेखरां स्मितमुखीमापीनवक्षोरुहाम् ।
पाणिभ्यां मणिपूर्णरत्नचषकं रत्नोत्पलं बिभ्रतीं
सौम्यां रत्नघटस्थसव्यचरणां ध्यायेत्परामम्बिकाम् ।। ६२ ।

कोणपार्श्वेषु विलोमाग्नेयसन्मनुमि"ति । त्रिष्टुभं द्वाविंशे वक्ष्यति । मातृकया अकारादि-क्षान्तया विलोमया च वीतम् । तदुक्तं संहितायाम्—"अनुलोमां विलोमां च मातृकां वेष्टयेद्बहिरि"ति । आचार्या अपि—"वर्णान् प्रानुगतांश्चे"ति । पूर्ववत्परस्परव्यति-भेदिधरापुटयुग्मं लिखेत् । सर्तिसहचिन्तामणिमिति पूर्वादि । तेन दिक्कोणे नृसिंहबीजम्, विदिक्कोणे शैवं चिन्तामणिबीजम् । इदं दिनेशगुणितं द्वादशगुणितम् । अस्य पूर्व-यन्त्रापेक्षया फलादिद्वैगुण्यं ज्ञेयम् ।। ५५-५६ ।

यन्त्रान्तरमाह—**लिखेदिति** । रसपत्राणि षट्पत्राणि । तदुक्तम्—**मायामिति** । ससाध्यां सप्तसु स्थानेषु । स्वरावृतम् । अकारादिविसर्गपर्यन्तैः स्वरैरावृतम् । नारायणीये त्वत्र चतुरस्रं नोक्तम्—"मध्ये षट्पत्रपद्मस्य लिखेद्देवीं दलेषु च । स्वरावृतमिदं यन्त्रं धारयेत् पुत्रकामिनी" ।। इति ।। ५७ ।

यन्त्रान्तरमाह—**षडिति । ससाध्यगर्भमिति** । सप्तसु स्थानेषु ।। ५८ ।

मन्त्रान्तरमुद्धरति—**वाग्भवमिति** । वाग्भवं द्वादशस्वरः सबिन्दुः । शम्भु-वनिता शक्तिबीजम् । त्रिवर्गेति विनियोगोक्तिः । आद्यं बीजं, मध्यं शक्तिः । ऋषिच्छ-न्दसी पूर्वोक्ते । अत एव पाशादिमन्त्रे ऋष्याद्याः पूर्वमुक्ता इति प्रत्याहारक्रमेणो-क्तम् ।। ५९ ।

षड्दीर्घेति । ऐं ह्रां हृत् । ऐं ह्रीं शिरः । इत्यादिः प्रयोगः । मन्त्रविदित्युत्तरेण सम्बध्यते । तेन साधको मन्त्रविदित्यनेन हृल्लेखादिबीजादौ वाग्भवादित्वमन्ते लक्ष्म्यन्तत्वं वदने मूलमित्यत्रेमं मन्त्रमित्युक्तम् ।। ६०-६१ ।

मौलिर्मुकुटः । शेखरः शिरोभूषणम्, रत्नपूर्णो घटो रत्नघटः । रक्तपद्मस्थामि-त्यपि ।। ६२ ।

रविलक्षं जपेन्मन्त्रं पायसैर्मधुराप्लुतैः ।
दशांशं जुहुयान्मन्त्री पीठे प्रागीरिते यजेत् ॥ ६३ ।
देवीं प्रागुक्तमार्गेण गन्धाद्यैरतिशोभनैः ।
हुत्वा पलाशकुसुमैर्वाक्श्रियं महतीं व्रजेत् ॥ ६४ ।
ब्राह्मीघृतं पिबेज्जप्तं कवित्वं वत्सराद्भवेत् ।
सिद्धार्थान् लवणोपेतान् हुत्वा मन्त्री वशं नयेत् ॥ ६५ ।
नरनारीनरपतीन् नात्र कार्या विचारणा ।
चतुरङ्गुलजैः पुष्पैः चन्दनाम्भः समुक्षितैः ॥ ६६ ।
हुत्वा वशीकरोत्याशु त्रैलोक्यमपि साधकः ।
जुहुयादरुणाम्भोजैरयुतं मधुराप्लुतैः ॥ ६७ ।
राज्यश्रियमवाप्नोति सतिलैस्तण्डुलैस्तथा ।
प्रागुक्तान्यपि कर्माणि मन्त्रेणानेन साधयेत् ॥ ६८ ।
वाग्बीजपुटिता माया विद्येयं त्र्यक्षरी मता ।
मध्येन दीर्घयुक्तेन वाक्पुटेन प्रकल्पयेत् ॥ ६९ ।
अङ्गानि जातियुक्तानि क्रमेण मन्त्रवित्तमः ।
यथा पुरा समुद्दिष्टान् न्यासान्कुर्वीत मन्त्रवित् ॥ ७० ।
श्यामाङ्गीं शशिशेखरां निजकरैर्दानं च रक्तोत्पलं
रत्नाढ्यं चषकं वरम्भयहरं संबिभ्रतीं शाश्वतीम् ।
मुक्ताहारलसत्पयोधरनतां नेत्रत्रयोल्लासिनीं
वन्देऽहं सुरपूजितां हरवधूं रक्तारविन्दस्थिताम् ॥ ७१ ।

रविलक्षं द्वादशलक्षम् । प्रागीरिते भुवनेशीप्रोक्ते । **गन्धाद्यैरिति** । चतुर्थोक्तैः । अतिशोभनैरिति । आवरणाङ्गदेवताभ्यां विविक्तीकृतैरित्यर्थः ॥ ६३-६४ ।

ब्राह्मीघृतमिति । अत्र घृताच्चतुर्गुणे ब्राह्मीरसे घृतं पचेत् । उक्तं च—"अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहो यः साध्यः केवले द्रवे" इति । अन्यन्मातृकापटलोक्तमनुसन्धेयम् । सिद्धार्थाः गौरसर्षपाः ॥ ६५ ।

चतुरङ्गुलो राजवृक्षः ॥ ६६-६८ ।

मन्त्रान्तरमाह—**वागिति** । बीजं **शक्तिः** । ऋषिश्छन्दश्च पूर्ववत् । **मध्येनेति** । मायाबीजेन । दीर्घयुक्तेन षड्दीर्घयुक्तेन । प्रयोगस्तु—"ऐं ह्रां ऐं हृत् । ऐं ह्रीं ऐं शिर" इत्यादिः । मन्त्रविदित्यनेन हृल्लेखादिबीजादौ वाक्पुटत्वमुक्तम् ॥ ६९-७० ।

श्यामाङ्गीमित्यादि । दानं वरः । भयहरमभयम्, **परमुत्कृष्टं चषकविशेषणम्** । **रक्तारविन्दे** स्थितां रक्तपद्मस्थाम् । आयुधध्यानं पूर्ववत् ॥ ७१ ।

तत्त्वलक्षं जपेन्मन्त्रं जुहुयात्तद्दशांशतः ।
पलाशपुष्पैः स्वाद्वक्तैः पुष्पैर्वा राजवृक्षजैः ॥ ७२ ॥
हृल्लेखाविहिते पीठे पूजयेत्परमेश्वरीम् ।
मध्यादि पूजयेन्मन्त्री हृल्लेखाद्याः पुरोदिताः ॥ ७३ ॥
मिथुनानि यजेन्मन्त्री षट्कोणेषु यथा पुरा ।
अङ्गपूजा केसरेषु पूज्याः पत्रेषु मातरः ॥ ७४ ॥
भैरवाङ्कसमारूढाः स्मेरवक्त्रा मदालसाः ।
असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्तभैरवः ॥ ७५ ॥
कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्टभैरवाः ।
शूलं कपालं प्रेतं च बिभ्राणाः क्षुद्रदुन्दुभिम् ॥ ७६ ॥
गजत्वगम्बरा भीमाः कुटिलालकशोभिताः ।
दीर्घाद्या मातरः प्रोक्ता ह्रस्वाद्या भैरवाः स्मृताः ॥ ७७ ॥
पूज्याः षोडशपत्रेषु कराल्याद्याः पुरोहिताः ।
तद्बाह्येऽनङ्गरूपाद्याः लोके शास्त्राणि तद्बहिः ॥ ७८ ॥
एवमाराधयेद्देवीं शास्त्रोक्तेनैव वर्त्मना ।
वशं नयति राजानं वनिताश्च मदालसाः ॥ ७९ ॥
अन्नमाज्येन जुहुयाल्लभते वसु वाञ्छितम् ।
सुगन्धैः कुसुमैर्हुत्वा श्रियमाप्नोति वाञ्छिताम् ॥ ८० ॥
मन्त्रेणानेन सञ्जप्तमश्नीयादन्नमन्वहम् ।
भवेदरोगी नियतं दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ८१ ॥

तत्त्वलक्षं चतुर्विंशतिलक्षम् । स्वाद्वक्तैस्त्रिमधुराप्लुतैः ॥ ७२ ॥

हृल्लेखाविहिते भुवनेशीप्रोक्ते । तदुक्तं भुवनेश्वरीपारिजाते— 'मायाबीजमिदं प्रोक्तं भुवनत्रयमक्षरम् । हृल्लेखे पञ्चयोगेशी''ति । पुरोदिता इति । स्वस्वबीजसंयुक्ताः ॥ ७३ ॥

यथा पुरेति । स्वस्वशक्त्यादिकानि साध्यनामानि । भैरवाङ्केत्यादिना ध्यानविशेष उक्तः । अन्यन्मातृकापटलोक्तमनुसन्धेयम् ॥ ७४-७५ ॥

क्षुद्रदुन्दुभिर्डमरुः । भैरवायुधध्यानं तु दक्षोर्ध्वाद्वामाधःपर्यन्तम् । दीर्घाद्याः । आकाराद्याः । अष्टौ तदाद्या मातरः । अष्टौ यथाक्रमम् । अन्यत् क्षामादिकं पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् । एवं ह्रस्वाद्या इत्यत्रापि । अत्र ए ओ अं इति पारिभाषिकह्रस्वाना-

अनन्तो बिन्दुसंयुक्तो माया ब्रह्माग्नितारवान् ।
पाशादित्र्यक्षरो मन्त्रः सर्ववश्यफलप्रदः ॥ ८२ ।
ऋष्याद्याः पूर्वमुक्ताः स्युर्बीजेनाङ्गक्रिया मता ॥ ८३ ।
वराङ्कुशौ पाशमभीतिमुद्रां करैर्वहन्तीं कमलासनस्थाम् ।
बालार्ककोटिप्रतिमां त्रिनेत्रां भजेयमाद्यां भुवनेश्वरीं ताम् ॥८४।
हविष्यभुग् जपेन्मन्त्रं तत्त्वलक्षं जितेन्द्रियः ।
तत्सहस्रं प्रजुहुयाज्जपान्ते मन्त्रवित्तमः ॥ ८५ ।
दधिक्षौद्रघृताक्ताभिः समिद्भिः क्षीरभूरुहाम् ।
तत्संख्यया तिलैः शुद्धैः पयोक्तैर्जुहुयात्ततः ॥ ८६ ।

मपि ग्रहणम् प्रयोगस्तु—'अ असिताङ्गभैरवाङ्कस्थायै, आं क्षां ब्राह्म्यै नमः'' इत्यादि ॥ ६-८ ।

मन्त्रान्तरमाह—**अनन्त इति**। अनन्त आकारः। बिन्दुसंयुक्तस्तेन आं। ब्रह्मा ककारः। अग्नी रेफः। तारः प्रणवः। ताभ्यां युक्तस्तेन क्रों। प्रथमबीजस्य "पाश" इति नाम। अन्तस्याऽ"ङ्कुश" इति। यदाहुराचार्याः "बिन्द्वन्तिका प्रतिष्ठा सन्दिष्टा पाशबीजमिति मुनिभिः। निजभूर्द्दहनाप्यायनशशधरखण्डान्वितोऽङ्कुशो भवती"ति। अत एव पाशादित्र्यक्षरो मन्त्र इति। सर्ववश्येति। विनियोगोक्तिः। बीजशक्ती पूर्ववत् ॥ २।

बीजेनेति। मायाबीजेन। षड्दीर्घयुक्तेन। पाशाङ्कुशपुटितेनेति परमगुरवः। प्रयोगस्तु—"आं ह्रां क्रों हृत्" इत्यादि। पाशाङ्कुशपुटितबीजाद्यानां हृल्लेखानां न्यासोऽपि कर्तव्यः ॥ ८३।

वरेति। अभीतिमुद्रामभयम्। कमलासनस्थां रक्तकमलासनस्थाम आयुधध्यानं पूर्ववत् ॥ ८४।

तत्त्वलक्षं चतुर्विंशतिलक्षम्। तदुक्तमाचार्यैः—"जपेच्चतुर्विंशतिलक्षमेनं सुयन्त्रितं मन्त्रवरं यथावदि"ति। हविष्यभुक् जितेन्द्रिय इति पुरश्चरणधर्माणामुपलक्षणम्। तत्सहस्रं चतुर्विंशतिसहस्रम्, प्रत्येकं षट्सहस्रमित्याह। क्वचित् षट्सहस्रमित्येव पाठः। तदुक्तमाचार्यैः—"पयोद्रुमाणां च समित्सहस्रं षट्कं दधिक्षौद्रघृतावसिक्तमि"ति। जपान्ते इति जपाव्यवधानेन। नियमस्थ एवेत्यर्थः। 'मन्त्रवित्तम' इत्यनेन होमे स्वाहान्तता सूचिता ॥ ८५ ॥

क्षौद्रं मधु। क्षीरभूरुहामिति। अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटानाम्। **तत्संख्यया** चतुर्विंशतिसहस्रसंख्यया ॥ ८६ ॥

हृल्लेखाविहिते पीठे नवशक्तिसमन्विते ।
अर्चयेत्परमेशानीं वक्ष्यमाणक्रमेण ताम् ॥ ८७ ॥
हृल्लेखाद्या यजेदादौ कर्णिकायां यथाविधि ।
अङ्गानि केसरेषु स्युः पत्रस्था मातरः क्रमात् ॥ ८८ ॥
इन्द्रादयः पुनः पूज्यास्तेषामस्त्राणि तद्बहिः ।
एवं सम्पूजयेद्देवीं साक्षाद्वैश्रवणो भवेत् ॥ ८९ ॥
दृश्यते सकलैर्लोकैस्तेजसा भास्करोपमः ।
अनेनाधिष्ठितं गेहं निशि दीपशिखाकुलम् ॥ ९० ॥
दृश्यते प्राणिभिः सर्वैर्मन्त्रस्यास्य प्रभावतः ।
सर्षपैर्लोणसम्मिश्रैराज्याक्तैर्जुहुयान्निशि ॥ ९१ ॥
राजानं वशयेत्सद्यस्तत्पत्नीमपि साधकः ।
अन्नवानन्नहोमेन श्रीमान्पद्महुताद्भवेत् ॥ ९२ ॥
राजवृक्षसमुद्भूतैः पुष्पैर्हुत्वा कविर्भवेत् ।
अरोगी तिलहोमेन घृतेनायुरवाप्नुयात् ॥ ९३ ॥
प्राक्प्रोक्तान्यपि कर्माणि साधयेत्साधकोत्तमः ॥ ९४ ॥
आलिख्याष्टदिगर्गलान्युदरगं पाशादिकं त्र्यक्षरं
कोष्ठेष्वङ्गमनून् परेषु विलिखेदष्टार्णमन्त्रद्वयम् ।
अच्पूर्वापरषट्कयुग्लयवरान् व्योमासनानर्गले-
ष्वालिख्येन्द्रजलाधिपादिगुणशः पङ्क्तिद्वयं तत्परम् ॥ ९५ ॥

हृल्लेखाविहिते भुवनेशीप्रोक्ते । तत्पीठशक्तयोऽत्रापि पीठे पूज्या इत्यर्थः । नवशक्तिसमन्विते इत्यनेन पीठमन्त्रस्यान्यत्वं तेन पीठमन्त्रे बीजत्रययोग इत्युक्तम् । अत्र षट्कोणकर्णिकमष्टदलं पद्मं षोडशदलं नास्ति । तत्र पूजाया अनुक्तत्वात् ॥ ८७ ॥

यथाविधीति । बीजद्वयपुटितबीजाद्या इत्युक्तम् । मातर इति भैरवाङ्कस्थाः ॥ ८८ ॥

दृश्यत इति । कर्मप्रत्ययेन देवानुग्रह उक्तः । साक्षाद्वैश्रवणः कुबेरोपमः ॥८९-९१॥

वशयेदिति । तत्र जपप्रकार उक्तस्तन्त्रान्तरे—"ह्रींकाराद्यन्तयोर्नाम आं क्रों च विनियोजयेत्" इति ॥ ९२-९४ ॥

घटार्गलं यन्त्रमाह—**आलिख्येति** । अत्राष्टानामर्गलानां साम्यानयनाय प्रकार उच्यते—"कर्णार्धमितया मध्याद्विसूत्राङ्कास्तद्द्वये द्वये । चतुरस्रान्तरे सूत्रैः परिध्ये धनमिच्छया" ॥ इति वास्तुमण्डलोक्तरीत्या एकं चतुरस्रं प्रागुत्तरसूत्रोपेतं कृत्वा तत्र

कोष्ठेष्वष्टयुगार्णमात्मसहितां युग्मस्वरान्तर्गतां
मायां केसरदिग्दलेषु विलिखेन्मूलं त्रिपङ्क्तिक्रमात् ।
त्रिःपाशाङ्कुशवेष्टितं लिपिभिरावीतं क्रमाद्व्युत्क्रमात्
पद्मस्थेन घटेन पङ्कजमुखेनावेष्टितं तद्बहिः ॥ ९६ ।

कोणसूत्रार्द्धमानेन चतुर्द्दिक्षु मध्यात्प्रागुदक्सूत्रे अङ्कयेत् । द्वयोर्द्वयोरङ्कयोः सूत्रदानाद्दिग्गतकोणं पूर्वव्यतिभेदि चतुरस्रान्तरं जायते । ततोऽष्टपरिधीनामिच्छया वर्द्धनं कृत्वा अर्गलाकारं कुर्यात् । सर्वत्र दिक्कर्णगुणा मार्ज्याः । एवमष्टौ दिगर्गलान्यालिख्य मध्ये वृत्तं कृत्वा तत्र पाशादि त्र्यक्षरमालिख्य चतुरस्रद्वयान्तः सन्धिषु वृत्तं कृत्वा तदष्टकोष्ठेषु पूजाप्रकारेण आग्नेयादिविदिक्कोष्ठेषु हृच्छिरःशिखाकवचाणूनालिख्य मध्ये अग्रभागे नेत्रं दिक्कोष्ठेष्वस्त्रमालिखेत् । तदुक्तम्—"षट्सु कोणेषु विलिखेत् षडङ्गानि यथाक्रमम् । अग्नीशासुरवायव्यकोणेषु मनुवित्तमः ॥ कवचान्तानि संलिख्य मध्ये नेत्रं लिखेद्बुधः । चतुर्दिगन्तकोणेषु चतुर्द्धास्त्रं लिखेत् प्रिये" ॥ इति । तदुपर्यष्टकोष्ठेषु पाशाद्यष्टाक्षरमग्रादि लिखित्वा पुनश्च बाह्यसन्धिषु वृत्तं कृत्वा तदुत्पन्नेष्वष्टसु कोष्ठेषु कामित्यष्टाक्षरमालिख्य वर्द्धिताष्टपरिधिसन्धिषु वृत्तं कृत्वा तदुत्पन्नेषु षोडशकोष्ठेषु अष्टयुगार्णं शाक्तं षोडशाक्षरं विलिखेदित्यनेन पूर्वेणान्वय इति । केचन अन्ये चतुरस्रद्वयान्तर्बहिः सन्धिषु वृत्तद्वयमकारयित्वा वर्द्धिताष्टपरिधिसन्धिवृत्ताद्बहिर्वृत्तं कारयन्ति । तत्र कोष्ठेष्वष्टयुगार्णं विलिखेदित्याहुः । अन्ये तु—चतुरस्रबाह्यसन्धीनामुपरि वृत्तमेकम्, वर्द्धिताष्टपरिधिसन्धिषु च द्वितीयं वृत्तं कारयन्ति । तत्पक्षत्रयमप्यसम्बद्धम्, श्रौतस्य क्रमस्य बाधितत्वात् । कर्णिकावृत्तलग्नाधोमुखत्रिकोणाकाराष्टकोष्ठानां शून्यत्वाच्च ।

किञ्च पूर्वपक्षे वृत्तत्रयकल्पनमन्यपक्षयोर्वृत्तद्वयकल्पनं चाप्रामाणिकम् । यावता विना न निर्वाहस्तावदेव कल्पनामर्हति । नाधिकमत एकमेव वृत्तं कल्पनीयम् उपरिवृत्तस्य तु पद्मकर्णिकात्वेन सर्वैरेवाङ्गीकरणात् । अतो वक्ष्यमाणसाम्प्रदायिकार्थानुसरणमेव श्रेयः । तत्परम् अच्पूर्वेत्यालिख्य कोष्ठेष्वष्टयुगार्णमालिख्य केसरगां मायां विलिखेदिति सम्बन्धः । अचां स्वराणां नपुंसकव्यतिरिक्तानां, नपुंसकव्यतिरिक्तत्वं पूर्वापरषट्कशब्देन प्राप्यते । पूर्वषट्कम् अ आ इ ई उ ऊ । अपरषट्कम् ए ऐ ओ औ अं अः, एतद्युक्तान् लयवरान् व्योम्न आसने स्थितिर्येषु ते व्योमासनास्तानिति बहुव्रीहिः कार्यः । "स्यादास्या त्वासना स्थितिरि"ति कोशः । अर्गलेषु इन्द्रजलाधिपादि पूर्वपश्चिमादि—गुणशः—अक्षरत्रितयक्रमेण पङ्क्तिद्वयं लिखेत् । इमानि सर्वाणि सबिन्दूनि । तत्र लेखनप्रकारः । पूर्वार्गलायां वर्द्धितरेखासन्धिकृतं वृत्तमारभ्योत्तरतः ह्लं ह्लां ह्लिं इत्यर्गलान्तमालिख्य पुनर्दक्षिणतोऽर्गलाग्रमारभ्य ह्लीं ह्लुं ह्लूं इति वृत्तान्तमालिखेत् । एवं प्रादक्षिण्यं भवति । तदुक्तं संहितायाम्—

घटार्गलमिदं यन्त्रं मन्त्रिणां प्राभृतं मतम् ।
पाशश्रीशक्तिकन्दर्पकामशक्तीन्दिराङ्कुशाः ॥ ९७ ॥
प्रथमोऽष्टाक्षरो मन्त्रस्ततः कामिनि रञ्जिनि ।
स्वाहान्तोऽष्टाक्षरः सद्भिरपरः परिकीर्त्तितः ॥ ९८ ॥

"शक्तेरजलवह्न्याख्यं बिन्दुव्योमान्वितं कुरु । तद्बीजस्वरसंयुक्तं ऋ ॠ ऌ ॡ विवर्जितम् ॥ एकं द्वादशधा तत्र चतुर्द्धा कुरु सुन्दरि । वृत्तादिवसुकोणान्तं लिखेद वृत्तान्तकं प्रिये ! ॥ आद्यं त्रिकं पूर्वमुख्ये लिखेदुत्तरतः प्रिये । द्वितीयं पूर्वमख्यं त लिखेदुक्षितेः सुधीः" ॥ इति । पश्चिमार्गलायां दक्षिणतो वृत्तमारभ्य ह्लैं ह्लैं ह्लों इत्यर्गलान्तमालिख्य पुनरुत्तरतोऽर्गलाग्रमारभ्य ह्लौं ह्लं ह्लः इति वृत्तान्तमार्गलं लिखेत । तदुक्तम्—"तृतीयं पश्चिमे भागे तथा दक्षिणतो लिखेत् । चतुर्थमार्गले तद्वत् पश्चिमे तूत्तरान्ततः"॥ इति । एवमाग्नेयार्ग्गलायां पूर्वतः पूर्ववद् ह्यं ह्यां ह्यि इत्यालिख्य पश्चिमतः पूर्ववद् ह्यीं ह्युं ह्यूं इति लिखेत् । तदुक्तम्—"भुवं हित्वार्क्कबीजानां तत्र वायुं नियोजयेत् । अग्न्यार्गलायां त्रितयमाद्यं पूर्वत आलिखेत् ॥ तथा पश्चिमतोऽप्यन्यत् त्रिकं संविलिखेत्प्रिये" ॥ इति । एवं वाय्वर्गलायां पश्चिमतः पूर्ववद ह्यें ह्यैं ह्यों इत्यालिख्य पूर्वतः पूर्ववद् ह्यौं ह्यं ह्यः इति लिखेत् । तदुक्तम्—"मारुतार्गलके तद्वत् लिखेत्पश्चिमतस्त्रिकम् । पूर्वतोऽपि च देवेशी"ति । एवं याम्यार्गलायां पूर्वतः पूर्ववद् ह्वं ह्वां ह्वि इत्यालिख्य पश्चिमतः पूर्ववद् ह्वीं ह्वुं ह्वूं इति लिखेत् । तदुक्तम्—"वायुं हित्वार्कबीजानां वरुणं तत्र निःक्षिपेत् । याम्ये त्रिकं पूर्वतस्तु द्वितीयं पश्चिमान्तकम्" ॥ इति । एवमुत्तरार्गलायां पश्चिमतः पूर्ववद् ह्वें ह्वैं ह्वों इत्यालिख्य पूर्वतः पूर्ववद् ह्वौं ह्वं ह्वः इति लिखेत् । तदुक्तम्—"तथोत्तरार्गलायां तु त्रिकं पश्चिमतो लिखेत् । चतुर्थं पूर्वतो देवो"ति । एवं कन्यार्गलायां दक्षिणतः पूर्ववद् ह्रं ह्रां ह्रीं इत्यालिख्योत्तरतः पूर्ववद् ह्रीं ह्रं ह्रं इति लिखेत् । तदुक्तम्—"नीरं हित्वार्क्कबीजानां रेफं तत्र विनिःक्षिपेत् । लिखेद्रक्षोर्गलायां तु त्रिकमाद्यं त्रिकं परम् ॥ दक्षिणोत्तरतो मन्त्री"ति । एवं शैवार्गलायामुत्तरतः पूर्ववद् ह्रें ह्रैं ह्रौं इत्यालिख्य दक्षिणतः पूर्ववद् ह्रौं ह्रं ह्रं इति लिखेत् । तदुक्तम्—"क्रमाच्छैवार्गले पुनः । आदावुत्तरतो देवी पश्चाद्दक्षिणमार्गतः" ॥ इति । पद्मपादाचार्यास्तु—"चतुरस्रद्वयात्मकमष्टकोणं लिखित्वा कोणाष्टगतरेखाद्वयमृजुप्रसारयेत् । यथा रेखाद्वयं मध्ये परस्परं लग्नं क्षुद्रदुन्दुभ्याकारं भवति, तथा प्रसार्य दुन्दुभिमध्योभयभागयोः वृत्तद्वयं विधाय बहिर्वृत्तस्याष्टदुन्दुभ्यग्ररेखाद्वयादारभ्य अर्गलसमाग्राण्यष्टदलानि विरच्य वृत्तत्रयाद्बहिर्बीजपुटितं घटं रचयेदिति यन्त्रशरीरस्य निर्माणस्य प्रकारः । चतुरस्राष्टकोष्ठेष्वङ्गानि तदनन्तरकोष्ठेषु पाशाद्यष्टाक्षरं तदनन्तरकोष्ठेषु कामित्याद्यष्टाक्षरम् अर्गलेषु अच्पूर्वेति । तदन्तरालकोष्ठद्वन्द्वेषु दुन्दुभ्याकारेषु षोडशाक्षरं लिखेत् । इति मन्त्रलेखनस्य एवं श्रौतः क्रमोऽप्यनुगृहीतो भवति । अयं च पक्षः [illegible] । तदुक्तं दक्षिणामूर्तिसंहितायाम् —

"ततो भूबिम्बयुगलं सम्पुटीकृत्य योजयेत्। अष्टकोणं यथा देवि जायते दृङ्मनोहरम्॥ अष्टदिक्षु तदग्राभ्यां रेखे आक्रम्य मान्त्रिकः। रेखाभ्यामर्गलाकारं विदध्याद् देवि! सुन्दरम्॥ एकेनैव तु मानेन रचयेदर्गलाष्टकम्। वृत्तं तदग्रे चन्द्रस्य बिम्बवद्रचयेद्‌-बुधः॥ पुनरन्तः समाकृष्य पूर्ववद्वृत्तमुत्तमम्। विलिख्य साधकेन्द्रस्तु वसुकोष्ठयुग-क्रमात्॥ व्यक्तं यथा भवेद्देवि! कोणानां च वसुद्वयम्। अर्गलानि च रम्याणि यथा सम्यग् भवन्ति हि"॥ इति। ततस्तदुपरि अष्टदलपद्मपत्रेषु केसरगां मायाम्, चतुर्थ-स्वरो मायाशब्दवाच्यः। तथा च निघण्टुकमातृकायाम्—'ईस्त्रिमूर्त्तिर्वामनेत्रे शेखरः कौटिलस्तथा। वाग्मी शुद्धश्च जिह्वाख्यो माया विष्णुः प्रकाशितः"॥ इति। आत्मा आत्ममन्त्रो हंस इति। ताभ्यां सहिताम् उभयपार्श्वयुतां मकाराद्याकाराद्यन्तार्गलां लिखेत्। तेनायमर्थः—प्रतिकेसरं अं हं सः ईं हंसः अमिति सप्ताक्षराणि लिखेत्। तदुक्तम्—"हंसः पदं वामनेत्रं तद्बिन्दुपरिभूषितम्। पुनर्हंसः पदं चैतत्पञ्चार्णं मनुमालिखेत्॥ स्वरद्वन्द्वोदरगतं सप्तार्णं चाष्टधा भवेत्"॥ इति। आचार्यश्च—"पद्मस्य केसरेषु च युगस्वरात्मान्वितां मायामि"ति। पद्मपादाचार्यास्तु "अं हं ईं सः आं एवमादयः केसरेषु लेख्याः" इत्याहुः। दलेषु त्रिपङ्क्तिक्रमाद् मूलं लिखेत्। तत्र पङ्क्तिद्वयं तिर्यग्विलिख्य तदुपर्येकां पङ्क्तिं लिखेदिति सम्प्रदायविदः। अन्ये तु अधोऽधः पङ्क्तित्रयलेखनं वदन्ति। त्रिरिति। तत्रैका पाशाङ्कुशाभ्यां द्वितीया क्रमलिपिभि-स्तृतीया व्युत्क्रमलिपिभिरित्यर्थः। तदुक्तम्—"पाशाङ्कुशाभ्यां तद्बाह्ये वृत्ताकारेण वेष्टयेत्। अनुलोमप्रकारेण मातृकावेष्टनं प्रिये॥ तथैव प्रतिलोमेन मातृकावेष्टनं लिखेत्"॥ इति। आचार्यश्च—"पाशाङ्कुशबीजाभ्यां प्रवेष्टयेद् बाह्यतश्च नलिनस्य। अनुलोम-विलोमगतः प्रवेष्टयेदक्षरैश्च तद्बाह्ये"॥ इति। पद्मस्थेन तदूर्ध्वमुखाब्जकर्णिकास्थेन। घटेन—पङ्कजमुखेन अधोमुखपङ्कजवदनेन आवेष्टितम् आवीतं प्राभृतम् उपदारूपम्। अष्टार्णं मन्त्रमाह—पाशेति। पाशम् आं, कन्दर्पः कामबीजम्। इन्दिरा श्रीबीजम्। अङ्कुशः क्रों, अयमपि स्वतन्त्रो मन्त्रः। अस्य ऋष्यादिकं यथा—"ऋष्याद्या अजगायत्र-शक्तयः समुदीरिताः। षड्दीर्घमाययाङ्गानि सर्वैरष्टाङ्गमिष्यते॥ आनन्दरूपिणीं देवीं पाशाङ्कुशधनुःशरान्। बिभ्रतीं दोर्भिररुणां कुचार्त्तां हृदि भावयेत्॥ अष्टलक्षं जपेत्साज्यैर्दशांशं जुहुयात्तिलैः। शाक्ते पीठे यजेद्देवीं हृल्लेखाद्याभिरङ्गकैः॥ मातृ-भिर्लोकनाथैश्च वज्राद्यैः पञ्चमावृतिः। स्त्रीवश्याकर्षणादौ तु विनियोग उदाहृतः"॥ इति। द्वितीयमष्टाक्षरमुद्धरति—तत इति। अयमपि स्वतन्त्रो मन्त्रः। अस्य ऋष्यादिकं यथा—"ऋषिः संमोहनश्छन्दो निचृत्प्रोक्तास्य देवता। सर्वसंमोहिनी चाङ्गं द्विरावृत्तपदैर्भवेत्॥ श्यामाङ्गीं वल्लकीं दोर्भ्यां वादयन्तीं सुभूषणाम्। चन्द्रावतंसां विविधगानैर्मोहयतीं जगत्॥ पूर्वमेवायुतद्वन्द्वं दशांशं जुहुयात्ततः। मधूकजैस्त्रि-मध्वक्तैः सर्वं मोहयते जगत्॥ पूजामातङ्गिनीपीठे इष्वाद्यास्तु त्रिकोणके। पञ्चकोणे पञ्चबाणाः केसरेष्वङ्गपूजनम्॥ अनङ्गकुसुमाद्यास्तु पत्रेष्वग्रे च मातरः। लोकपालैश्च वज्राद्यैः गुप्तावृत्तिरियं मता"॥ इति। नारायणीये तु—"लाक्षया लिखितं वामहस्तेऽ-ष्टदलपङ्कजे। वश्यं स्याद् दर्शितं यन्त्रं पूर्ववत् क्रिययापि च॥ भूर्जे लिखित्वा चाष्टारे

ह्रीं गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि सवर्म फट् ।
द्विठान्तः षोडशार्णोऽयं मन्त्रः सद्भिरुदीरितः ।। ९९ ।
लिखित्वा भूर्जपत्रादौ यन्त्रमेतद्यथाविधि ।
धारयेद्वामबाहौ वा कण्ठे वा निजमूर्धनि ।।१००।
वशयेत्सकलान्मर्त्यान् विशेषेण महीपतिम् ।
नीलपट्टे विलिख्यैतद् गुटिकीकृत्य तत्पुनः ।।१०१।
साध्यप्रतिकृतौ सिक्थनिर्मितायां हृदि न्यसेत् ।
पात्रे त्रिमधुरापूर्णे निःक्षिप्यैनां विधानतः ।।१०२।

धारयेद्वाथ वश्यकृत् । मन्त्रं विविक्तकुड्यादाविमं संलिख्य साधकः ।। पश्यन्नेव जपेन्मौनी तूर्णमायाति काङ्क्षिता" ।। इति ।। ९५-९८ ।

षोडशार्णमुद्धरति—**ह्रीमिति** । वर्म हुं । अयमपि स्वतन्त्रो मन्त्रः । अस्य ऋष्यादिकं यथा—"ऋषिस्त्वजः समुद्दिष्टश्छन्दोऽनुष्टुप्च देवता । गौरो चण्डकात्यायनी वश्यसम्पत्प्रदायिका । षड्दीर्घमायया कुर्यात् षडङ्गानि मनोरथ । हेमाभां बिभ्रतीं दोर्भिर्दर्प्पणाञ्जनसाधने । पाशाङ्कुशौ सर्वभूषां तां गौरीं सर्वदा भजे ।। एकलक्षं जपेन्मन्त्रं तद्दशांशं हुनेद्घृतैः । धर्मादिकल्पिते पीठे पीठशक्तीरिमा यजेत् ।। प्रभा ज्ञाना च वाग्वागीश्वरी स्याज् ज्वालिनी परा । वामा ज्येष्ठा च····गुह्यशक्तिश्च ता नव ।। ह्रस्वत्रयक्लीबवर्जस्वराढ्यभृगुणान्विता । गौं गौरि मूर्त्तये हृच्च पीठमन्त्रश्च कल्पिते ।। एवं पीठे यजेद्देवीं चन्दनाद्यैर्मनोहरैः । सुभगायै च विद्मान्ते हेऽन्ते स्यात्काममालि च ।। न्यै स्याद्धीमहि तन्नो च गौरी स्यात्तु प्रचोदयात् । गायत्री त्वनया सर्वानुपचारान् प्रकल्पयेत् ।। अङ्गानि पूर्वमभ्यर्च्य सुभगाद्यास्ततो यजेत् । भृगुः साम्बुः सवितुर्यत् षष्ठार्केन्दुस्तदादिकाः । सुभगा ललिता चान्या कामिनी काममालिनी । दिक्ष्वन्यत्राप्यायुधानि लोकपालैस्तदायुधैः ।। वामाक्ष्या नाम निशया वामोरौ विलिखेन्निशि । आच्छादयन्वामदोष्णा तन्मनाः प्रजपेन्मनुम् ।। शतं सहस्रं लोलाक्षीमानयेत्काममोहिताम्" ।। इति । नारायणीये तु—"न वश्ये दक्षिणं बिन्दुरि"ति विशेषः । "एतन्मन्त्रेण सञ्जप्तं गन्धपुष्पं जलादि च । दत्तं संसेवितं सर्वजनतावश्यकारकम् ।। चण्डकात्यायनी विद्या त्रिषु लोकेषु दुर्लभा" ।। इति ।।९९ ।

यथाविधि लिखित्वेति । अनेन पुष्यार्कादौ कृतोपवासादिरित्युक्तम् । "पुष्यार्कस्याष्टमे भागे" इत्युक्तेः ।। १०० ।

नीलपट्टे विलिख्यैतदिति । अनामारक्तादिभिः । तदुक्तम्—"लिखेदनामारक्तेन लाक्षेन्द्रियमलैः सह" । इति ।। १०१ ।

सिक्थं मधूच्छिष्टम् । विधानतः सम्पूज्येति । हस्तमात्रखातां रक्तैर्गन्धादि-

सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्बलिं निःक्षिप्य रात्रिषु ।
मूलमन्त्रं जपेन्मन्त्री नित्यमष्टसहस्रकम् ॥१०३॥
सप्ताहाद्वाञ्छितां नारीमाहरेत्स्मरविह्वलाम् ।
भूर्जपत्रे विलिख्यैतद् गुटकीकृत्य तत्पुनः ॥१०४॥
लाक्षया ताम्ररजतकाञ्चनैर्वेष्टयेत्क्रमात् ।
तत्कुम्भे न्यस्य सम्पूज्य यथावद्भुवनेश्वरीम् ॥१०५॥
संस्पृश्य तज्जपेन्मन्त्रं दिवाकरसहस्रकम् ।
अभिषिच्य प्रियं साध्यं बध्नीयाद्यन्त्रमाशिखम् ॥१०६॥
कान्ति पुष्टि धनारोग्ययशांसि लभते नरः ।
भित्तौ विलिख्य तद्यन्त्रं पूजयेन्नित्यमादरात् ॥१०७॥
भूतप्रेतपिशाचास्तं न वीक्षितुमपि क्षमाः ।
तद्विलिख्य शिरस्त्राणे साधितं धारयेद्भटः ॥१०८॥
युद्धे रिपुन् बहून्हत्वा जयमाप्नोति पार्थिवः ॥१०९॥
वज्राङ्किते वह्निपुरद्वये तां पाशाङ्कुशाभ्यामुदरस्थसाध्यम् ।
मध्येऽथ कोणेष्वथ बाह्यवृत्ते पुनः पुनस्तां विलिखेत्समन्तात्॥११०॥

भिरित्यर्थः । उक्तं च नारायणीये—"काञ्जिकाऽधो निधाप्यैनां रक्तपुष्पैः समर्चयेत्" इति । बलिमिति । पायसादिना । त्र्यक्षरेणैव । निःक्षिप्येति । दत्त्वा । मूलमन्त्रं त्र्यर्णम् आकर्षेदिति प्रकारान्तरेण वा । तदुक्तं नारायणीये—'तापयेत्पुत्तलीं चाग्नौ यथा सा न विलीयते" । इति ॥ १०२-१०४ ।

ताम्रेति । पूर्वोक्तप्रमाणैः । यथावदिति । त्र्यक्षर्युक्तमार्गेण ॥ १०५ ।

तं कुम्भम् । मन्त्रमिति । कर्णिकाख्यम् । दिवाकरेति । द्वादश । भित्तौ विलिख्येति । गैरिकया । तदुक्तम्—"गैरिकया लिखेद्यन्त्रं गृहभित्तौ वरानने । ग्रहाणां चैव सर्वेषां द्विषतां चैव नाशनम् ॥ विलिख्य पूज्यते यत्र सर्वे मूढाः सुमोहिताः । भवन्ति वशगास्तस्य न पुनर्यान्ति विक्रियाम् ॥ शत्रवो दुर्जया दुष्टाः सर्वे ते तस्य किङ्कराः । न तस्य जायते दुष्टो हिंसको न च बाधकः ॥ ग्रहयक्षपिशाचाश्च भूत-वेतालदंष्ट्रिणः" ॥ इति ॥ १०६-१०९ ।

यन्त्रान्तरमाह—"वज्रेति । वह्निपुरद्वये परस्परव्यतिभिन्ने षट्कोणे वज्राङ्किते स्वस्तिकस्थाने । वह्निपुरद्वये मध्ये इति व्यधिकरणसप्तम्यौ । तां मायाम् ॥ ११० ।

भूर्जे लिखितमेतत्स्यात्सर्ववश्यकरं नृणाम् ।
आरोग्यैश्वर्यजननं युद्धेषु विजयप्रदम् ॥१११॥
लिखेत्सरोजे स्वरकेसराढ्ये
वर्गाष्टपत्रे वसुधापुरस्थे ।
पाशाङ्कुशाभ्यां गुणशः प्रबद्धां
मायां लिखेन्मध्यगतां ससाध्याम् ॥११२॥
सर्वोत्तममिदं यन्त्रं धारितं कुरुते नृणाम् ।
आरोग्यैश्वर्यसौभाग्यविजयादीननारतम् ॥११३॥

॥ इति श्रीशारदातिलके भुवनेश्वर्या मन्त्रकथनं नाम नवमः पटलः ॥ ९ ॥

तदिति त्र्यक्षरम् । यन्त्रान्तरमाह—पाशाङ्कुशाभ्यां प्रबद्धां मायां गुणशस्त्रिशो लिखेदिति सम्बन्धः । प्रबद्धां लेखकदोषवशादत्र पद्ये लिखेदिति पदस्य पुनरुक्तिः । **भूर्जे** सरोज इति क्वचित्पाठः । यदा लिखेदित्येव पाठः । तदा—"लिखेत्सरोजं स्वरकेसराढ्यं वर्गाष्टपत्रं वसुधापुरस्थमि"ति पठनीयम् । अन्ये लिखेदित्येव पठित्वा लिखेत् "यन्त्रम्" इति शेषः । तत् कीदृगित्यपेक्षायां सरोजे मायां लिखेदिति वदन्ति ॥ १११-११३ ।

॥ इति शारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां पदार्थादर्शाभिख्यायां भुवनेश्वरीमन्त्रकथनं नाम नवमः पटलः ॥ ९ ॥

अथ दशमः पटलः

ततोऽभिधास्ये त्वरितां त्वरितं फलदायिनीम् ।
तारो माया वर्म बीजमृद्धिरीशस्वरान्विता ॥ १ ।
कूर्मस्तदन्त्यो भगवान् क्षःस्त्रीदीर्घतनुच्छदम् ।
सर्वतो भगवान्मायाफडन्तो द्वादशाक्षरः ॥ २ ।
मुनिरर्जुन आख्यातो विराट्छन्दः समीरितम् ।
त्वरिता देवता प्रोक्ता पुरुषार्थफलप्रदा ॥ ३ ।

एवं भुवनेश्वरीमन्त्रानुक्त्वात्र पाशादिमन्त्रस्य नित्यामन्त्रत्वात् प्रसङ्गादन्यान्त्वरितानित्यादिमन्त्रान् वक्तुमुपक्रमते—**तत इति**। त्वरितं फलदायिनीमिति। त्वरिताशब्दव्युत्पत्तिर्दर्शिता। तदुक्तम्—"भक्तियुतानां त्वरया सिद्धिकरी चेति मन्त्रिणां सततम्। देव्यास्त्वरिताख्या स्यात् त्वरितं क्ष्वेलग्रहादिहरणतये"ति। मन्त्रमुद्धरति—**तार इति**। तारः प्रणवः। माया शक्तिबीजं, वर्मबीजं हुं। ऋद्धिः कलान्यासे खः। ईशस्वर एकादशस्वरः। एतेनान्वितः। तेन खे। कूर्म्मश्चकारस्तदन्तः छः। भगवानेकारयुक्तस्तेन छे। क्षः स्त्रीस्वरूपम्। अत्र क्षकारः सविसर्गो ज्ञेयः, "साठन्तमालयमि"त्युक्तेः। दीर्घं तनुच्छदं हूं। संवर्त्तः क्षः, भगवानेकारयुक्तः। तेन क्षे। अस्याश्च देव्याः शापोऽस्तीति प्रसिद्धिः। केचन क्षे इति वर्णं कीलकं मन्यन्ते तदर्थं च क्षेकारं पूर्वमुच्चार्य हूङ्कारमुच्चारयन्ति। दक्षिणामूर्त्तिसंहितायां तु—"कवचं स्त्रीमिमे बीजकीलके तु प्रकीर्त्तिते" ॥ इति।

केचन पूर्वं हुङ्कारं पश्चात् क्षेकारमिति महती आचार्याणां विप्रतिपत्तिस्तत्र यथा वृक्षादीनां क्वचिद्ग्रन्थयो भवन्ति, तथैव मन्त्राणामपि स्वभावादेव कीलास्याद् ग्रन्थयो भवन्ति। तेन कालविलम्बासिद्ध्यादयो दोषा भवन्ति। स च अक्षरविशेषण एव जायते। तत्र केषुचिन्मन्त्रेषु तदक्षरमुद्धृत्य शास्त्रीयेण केनचिदक्षरेण परिपूर्य जपं कुर्वन्ति। केषुचित्तदनुद्धृत्यैवाक्षरान्तरप्रक्षेपेण जपं कुर्वन्ति। केषुचित्कीलाख्यो विद्यमानोऽपि दोषावहो न। यथा वृक्षादिषु विद्यमाना अपि ग्रन्थयः केषुचिदेव दोषावहाः। केषुचित्तु गुणायैव भवन्ति। यथा—"चन्दनस्य त्रयः श्रेष्ठा ग्रन्थिकर्पटकोटराः" ॥ इति। यदाहुः—"दुष्टोऽणुः कीलको ज्ञातः सिद्धेस्तु प्रतिबन्धकः। अदुष्टः कीलको ज्ञातः स्यात् सुसिद्धिप्रदायकः" ॥ इति। अत्र तु तत्कीलकदोषापहाराय मायाद्वयसहितो मन्त्र उद्धृतः। तदुक्तमाचार्यैः—"तारान्तेऽस्त्रादावपि मायाबीजं प्रयोजयेद् मन्त्री। तेन हि वाञ्छितसिद्धिः भूयादचिरेण मन्त्रविदामि"ति। नारायणीयेऽपि—"फट्तारावन्तयोर्देव्या युक्तं तत्सर्वसिद्धिदमि"ति। प्रणवो बीजं, माया शक्तिः। हुं बीजमिति पद्मपादाचार्याः। पुरुषार्थेति विनियोगोक्तिः ॥ १-३ ।

मायाविवर्जितान्वर्णान्मूर्ध्नि भाले गले हृदि ।
नाभिगुह्योरुयुग्मेषु जानुजङ्घापदेषु च ॥ ४ ।
विन्यस्य व्यापकं कुर्यात्समस्तेनैव साधकः ।
कूर्माद्यैः सप्तभिर्वर्णैः पूर्वपूर्वविवर्जितैः ॥ ५ ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां षडङ्गानि कल्पयेत्साधकोत्तमः ॥ ६ ।
श्यामां बर्हिकलापशेखरयुतामाबद्धपर्णांशुकां
गुञ्जाहारलसत्पयोधरभरामष्टाहिपान् बिभ्रतीम् ।
ताटङ्काङ्गदमेखलागुणरणन्मञ्जीरतां प्रापितान्
कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे ॥ ७ ।
लक्षं सञ्जप्य मन्त्रज्ञो मनुमेनं जितेन्द्रियः ।
दशांशं जुहुयाद्बैल्वैर्मधुराक्तैः समिद्वरैः ॥ ८ ।

अक्षरन्यासमाह— **मायेति** । अनेन दशवर्णानामेव न्यासः । तत ऊरुयुग्मादिस्थानद्वयेऽपि एकैकाक्षरन्यासः । पदेष्विति । पादयोः ॥ ४ ।

साधक इत्यनेन व्यापकमायासहितोच्चारणमुक्तम् । षडङ्गमाह— **कूर्माद्यैरिति** । कूर्मश्चकारस्तस्याद्यः खे । बहुवचनमाद्यर्थं, तेन खेप्रभृतिभिः सप्तभिर्वर्णैः । अत्र कूर्माद्यैः सप्तभिर्वर्णैरिति प्रधानेन पूर्वक्रियान्वये प्रकाराकाङ्क्षायामरुणाधिकरणन्यायेन द्वाभ्यामित्यस्य पार्ष्टिकोऽन्वयः । तेन खे च इति हृत् । च छे शिरः । छे क्षः शिखेत्यादि । तदुक्तं नारायणीये दशाक्षरं मन्त्रमुद्धृत्य—"नवमान्ते तृतीयादिपदस्यावर्णसप्तकम् । तेनाङ्गानि द्विवर्णानि कर्त्तव्यान्युपदेशतः" ॥ इति । केचित्तु—कूर्मश्चकारः, स आद्यो येषां तैः सप्तभिर्वर्णैरिति व्याचक्षते । तन्मते मायाविवर्जितानिति पदमनुवर्त्य पश्चाद्विभक्तिविपरिणामेन विवर्जितैरिति कृत्वा प्रकृते योजनीयम्, तेन चकारादिफडन्तैः षडङ्गम् । तदुक्तं कादिमते दशाक्षरं मन्त्रमुद्धृत्य - 'विद्या चतुर्थवर्णादि सप्तभिस्त्वक्षरेरथ । कुर्यादङ्गानि युग्मार्णैः षट्क्रमेण कराङ्गयोः" ॥ इति । संहितायां च—"चछेयुगं हृच्छिरस्तु छेक्षोयुग्मं शिखा ततः । क्षः स्त्रीयुगं च कवचं स्त्री हुमात्मयुगं तथा ॥ क्षे नेत्रे तु विन्यस्य क्षे फडस्त्रं प्रकीर्त्तितम्" ॥ इति । एतत्पक्षद्वयमपि गुरुसम्प्रदायानुसारेण बोद्धव्यम् ॥ ५ ।

साधकोत्तम इत्यनेन ह्रीमिति कुण्डलिनीबीजस्य षड्दीर्घयुक्तमायाबीजस्य च अङ्गमन्त्रस्य अङ्गमन्त्रेषु योगः सूचितः । अत एव नारायणीये उपदेशत इत्युक्तिः ॥६।

ध्यानमाह— **श्यामामिति** । कलापो बर्हः । इदं वलयादीनामुपलक्षकम् । तदुक्तं नारायणीये—"मायूरवलया पिच्छमौलिः किसलयांशुका । सिंहासनस्था मायूरच्छत्रा बर्हध्वजान्विता" ॥ इति । ताटङ्कादीन् प्रापितानष्टाहिपान् बिभ्रतीम् । तत्रानन्तकुण्डलिकौ ताटङ्कतां गतौ, वासुकिशङ्खपालौ अङ्गदतां गतौ, तक्षकमहापद्मौ

हृल्लेखाकल्पिते पीठे नवशक्तिसमन्विते ।
पूजयेत् त्वरितां देवीं वक्ष्यमाणविधानतः ।। ९ ।
संवर्तको बिन्दुयुतः कवचं सकलं वियत् ।
वज्रदेहं पुरुद्वन्द्वमाभाष्य हिङ्गुलुद्वयम् ।। १० ।
गर्जयुग्मं वियत्सेन्दुवर्माऽन्त्यो दीर्घबिन्दुमान् ।
पञ्चाननाय हृदयं पीठमन्त्रः प्रकीर्तितः ।। ११ ।
दद्यादासनमेतेन मूर्ति मूलेन कल्पयेत् ।
अङ्गैः प्रणीतां गायत्रीं केसरेष्वर्च्चयेत् क्रमात् ।। १२ ।

मेखलतां गतौ । कर्कोटकपद्मनागौ नूपुरतां गतौ ध्येयौ । तदुक्तं नारायणीये—"विप्राहिकुण्डला राजनागकेयूरसंयुता । वैश्यनागकटीबद्धा वृषलो नागनूपुरा" ।। इति । येषां ध्यानमुक्तम्—"अनन्तकुलिकौ विप्रौ वह्निवर्णावुदाहृतौ । प्रत्येकं तु सहस्रेण फणानां समलङ्कृतौ ।। वासुकिः शङ्खपालश्च क्षत्रियौ पीतवर्णकौ । प्रत्येकं तु फणासप्तशतसंख्याविराजितौ ।। तक्षकश्च महापद्मो वैश्यावेतावही स्मृतौ । नीलवर्णौ फणापञ्चशतयुक्तोत्तमाङ्गकौ ।। पद्मकर्कोटकौ शुद्धौ फणात्रिंशतकौ सितौ" ।। इति । आयुधध्यानं वामदक्षिणयोरिति सम्प्रदायविदः । मन्त्रज्ञ इत्यनेन ॐ ह्लीं नमो नित्ये स्वाहेति मन्त्रस्य दशांशजपः । शिवपञ्चाक्षरस्य किङ्करमन्त्रस्य ॐ ह्लीं नमो भगवते शिवाय महाकिरातरूपाय कङ्कालधराय हूं फट् स्वाहेत्यस्य च शतांशं जपः ।। ७-८ ।।

हृल्लेखाकल्पिते भुवनेशीप्रोक्ते । तत्पीठशक्तयोऽत्रापि पूज्या इत्यर्थः । नवशक्तिसमन्वित इत्यनेन पीठमन्त्रस्यान्यत्वं सूचयति । अत्र पीठमष्टदलमेव षोडशदलपूज्यदेवतानाम् । तदुक्तं संहितायाम्—"अष्टपत्रं लिखेत्पद्मं बहिर्भूबिम्बमालिखेत् । प्रत्येकं वसुपत्रेषु कवचं चाष्टधा लिखेत् ।। मध्ये तु भुवनेशानीं वेष्टयेन्मातृकां बहिः । सर्वरक्षाकरं नाम चक्रमेतदुदाहृतम् ।। अत्रावाह्य पुनर्देवीमुपचारैः समर्चयेत्" ।। इति । आचार्यश्च—"अष्टहरिविधृतसिंहासने समावाह्य सरसिजे देवीमि"ति ।। ९ ।

आसनमन्त्रमुद्धरति—**संवर्त्तक इति** । बिन्दुयुतः संवर्त्तकः क्षं, कवचं हुं, सकलं सबिन्दु । कलाशब्देनार्द्धेन्दुः । तेन बिन्दुवाचकत्वम् । वियत् हं, "वज्रदेहं पुरु पुरु" स्वरूपम्, हिङ्गुलद्वं क्षि क्षिमाभाष्येति सम्बन्धः ।। १० ।

सेन्दुः सबिन्दुः वियत् हं, वर्म हुं, अन्त्यः क्षः । दीर्घ आकारः । बिन्दुः । तद्वान् । तेन क्षां हृदयं नमः ।। ११ ।

आवरणपूजामाह—**अङ्गैरिति** । क्रमादित्यादि षट्सु केसरेषु षडङ्गानि सम्पूज्य कौबेरेशानयोः प्रणीतां गायत्रीं च पूजयेद् इति सम्प्रदायविदः । तदुक्तमाचार्यैः—"अङ्गैः सह प्रणीतां गायत्रीं पूजयेद्दिशां क्रमतः" ।। इति । पद्मपादाचार्यैरप्येवमेव व्याख्यातम् । अन्यत्रापि—"अष्टसिंहासने पूज्या दले पूर्वादिके क्रमात् । अङ्गप्रणीतां गायत्रीमि"ति ।

दलेषु पूजयेदेताः श्रीबीजाद्याः सुभूषिताः ।
हुङ्कारीं खेचरीं चण्डीं छेदनीं क्षेपणीं स्त्रियम् ॥ १३ ।
हूङ्कारीं क्षेमकारीं च लोकेशायुधभूषणः ।
फट्कारीमग्रतो बाह्ये कोदण्डशरधारिणीम् ॥ १४ ।
द्वारस्य पार्श्वयोः पूज्ये हैमवेत्रकराम्बुजे ।
जयाख्या विजयाख्या च किङ्कराय पदं ततः ॥ १५ ।
रक्ष रक्षपदस्यान्ते त्वरिताज्ञा स्थिरो भव ।
वर्मास्त्रान्तेन मनुना किङ्करं तद् बहिर्यजेत् ॥ १६ ।
लगुडं बिभ्रतं कृष्णं कृष्णबर्बरमूर्द्धजम् ।
आरण्यैररुणैः पुष्पैरतिमुक्तैः सुगन्धिभिः ॥ १७ ।
पूजयेद् धूपदीपाद्यैर्नृत्यगीतैर्मनोरमैः ।
एवं सिद्धमनुर्मन्त्री नारीनरनरेश्वरैः ॥ १८ ।

त्रोतलामतेऽपि—"यजेत्तत्राष्टपत्रेषु पूर्वाशाद्यङ्गदेवताः । सौम्ये प्रणीतामैशे च गायत्रीमभिपूजयेत्" ॥ इति मन्त्रदेवप्रकाशकारादीनामिदमेव सम्मतम् ॥ १२ ।

दलेष्विति । एता वक्ष्यमाणा मन्त्रार्णशक्तयः सुभूषिता इत्यस्य व्याख्यानम् ॥ १३ ।

लोकेशेति । भूषणशब्दो वर्णवाहनोपलक्षणम्, तेनेन्द्रादीनामिव तासां वर्णायुधभूषणवाहनानीत्यर्थः । उक्तं च त्रोतलामते—"इन्द्रादिलोकपालानां वर्णवाहायुधैः समा" इति । अग्रत इति । देव्याः । केचनात्र लोकपालतदायुधपूजां न कारयन्ति । शक्तीनामेव तद्रूपत्वादिति । अन्ये योषिद्रूपान्पूजयन्ति । तदुक्तं त्रोतलामते—"योषिद्भूतान् दिशां नाथांस्तद्बाह्यावरणे यजेत्" ॥ इति । अन्ये तु दलाग्रेषु भैरवाङ्कस्था मातरः पूज्या इत्याहुः । उक्तं च त्रोतलामते—"तद्बाह्ये भैरवानष्टौ पीठमातृसमन्वितान्" इति ॥ १४ ।

द्वारस्य पार्श्वयोः द्वारबाह्यपार्श्वयोः । "द्वारबाह्ये स्थिता" इत्युक्तेः । एते अपि द्विभुजे देवतासमानवर्णे च । उक्त च—"शक्ता तत्सदृशा" ॥ इति । किङ्करमन्त्रमुद्धरति—किङ्करायेति ॥ १५ ।

वर्म हूं । अस्त्रं फट् किङ्करो नाम देव्याः प्रेष्यभूतो भूतविशेषः । सोऽपि द्विभुज एव तद्बहिर्भागे ॥ १६ ।

वर्बरमूर्द्धजम् उद्धुषितकेशं कुटिलकेशमिति यावद् । त्रोतलातन्त्रे विशेषः—"प्रेतासनगं द्वारबाह्यदेशे विभीषणमि"ति । त्वरितामन्त्रजापी त्वरितागायत्रीं जपेत् । यदाहुः—"त्वरितादेविशब्दान्ते विद्महे तूर्णमुच्चरेत् । विद्या धीमहि च प्रोक्ता तन्नो देवी प्रचोदयात् ॥ गायत्री त्वरितायास्तु जपात् सान्निध्यकारिणी" ॥ इति ॥ १७-१८ ।

मान्यते वत्सरादर्वाक् लक्ष्म्या जितधनेश्वरः ।
योनिकुण्डं प्रकल्प्यात्र कुर्याद्धोमं निजेच्छया ॥ १९ ।
मल्लिकाकुसुमैर्हुत्वा वशयेदखिलं जगत् ।
कृत्याद्रोहादिशमनं पलाशकुसुमैर्हुतम् ॥ २० ।
इक्षुखण्डैः शुभैर्हुत्वा महतीमृद्धिमाप्नुयात् ।
दीर्घमायुरवाप्नोति दूर्वाहोमेन साधकः ॥ २१ ।
धान्यैः प्रक्षालितैर्हुत्वा श्रियमिष्टां समाप्नुयात् ।
यवैर्धान्यसमृद्धिः स्याद्गोधूमैरिष्टसिद्धयः ॥ २२ ।
तण्डुलैरक्षया सिद्धिः स्याद्वृद्धिर्महती तिलैः ।
मन्त्री नीलोत्पलैर्हुत्वा नृपपत्नीं वशं नयेत् ॥ २३ ।
प्रबुद्धैः पङ्कजैर्हुत्वा वशं नयति मेदिनीम् ।
अशोकैः पुत्रमाप्नोति मधूकैरिष्टमाप्नुयात् ॥ २४ ।
फलैर्जम्बूभवैर्हुत्वा लभते धनमीप्सितम् ।
पुष्पैः पाटलिसम्भूतैरिष्टमाप्नोति सुन्दरीम् ॥ २५ ।
पुष्पैर्बकुलसम्भूतैः कीर्तिः स्यादनपायिनी ।
दीर्घमायुर्भवेदाम्रैश्चम्पकैः काञ्चनं लभेत् ॥ २६ ।

निजेच्छयेति । अनेनैतदुक्तं वक्ष्यमाणप्रयोगेषु कार्यगौरवलाघवात् सहस्रं वक्ष्यमाणायुतसंख्या त्रियुता वा होमस्य, जपस्यापि तावतीति । तदुक्तं "हुतसंख्या साहस्री त्रियुता वाथायुतान्तिकी भवति । यावत्संख्यो होमस्तावज्जप्यश्च मन्त्रिणा मन्त्र इति । अन्यत्रापि—"हुतसंख्या च साहस्री सहस्रत्रियुतावपि । लाघवं गौरवं कार्ये विचार्य निपुणश्चरेत्" ॥ इति । एतद्धोमदशांशेन पञ्चाक्षरकिङ्कराभ्यामपि होमः सर्वप्रयोगेष्विति ज्ञेयम् ॥ १९ ।

वशयेदिति कामादित्वम् । कृत्याद्रोहादीत्यत्र नृसिहादित्वम् ॥ २० ।

महतीमृद्धिमिति शक्त्यादित्वम् । **दीर्घमायुरवाप्नोतीति** । मृत्युञ्जयादित्वम् । साधक इत्यनेन त्रिःकृतपुरश्चर्य इत्युक्तम् ॥ २१ ।

प्रक्षालितैरिति । तिलान्तानां विशेषणम् । श्रियमिष्टामिति । **श्रीयोगोऽपि** ॥ २२-२३ ।

पुत्रमाप्नोतीति । कामयोगः । मेदिनीमिति । मेदिनीस्था लोका लक्ष्यन्ते बहुत्वं व्यंग्यम् ॥ २४ ।

इष्टां सुन्दरीमिति बालायोगः ॥ २५ ।

कीर्त्तिः स्यादिति । अजपायोगो ज्ञेयः । **अनपायिनी अविनश्वरा** । लभे-

कुर्वीत सर्षपैर्होमं शत्रोर्नाशकरं सुधीः ।
पत्रैर्वकुलजैर्हुत्वा शीघ्रमुत्सादयेदरीन् ॥ २७ ॥
शाल्मलीपत्रहोमेन सपत्नान्नाशयेद्ध्रुवम् ।
कोद्रवैः कण्डनैस्तद्वन्निम्बैर्विद्वेषयेन्मिथः ॥ २८ ॥
माषैर्होमेन मूकः स्यादुन्मत्तोक्षैर्भवेदरिः ।
(भानुसंख्यान्द्विजान्नित्यं भोजयेन्मधुरान्वितम् ॥
सर्वपापविनिर्म्मुक्तः सर्वरोगविवर्जितः ।
कृत्याद्रोहग्रहान् रोगाञ्जित्वा दीर्घं स जीवति ॥)
अयुतं होमसंख्या स्याज्जपस्तावान्प्रकीर्तितः ॥ २९ ॥
स्नानं तन्मन्त्रितैस्तोयैः सर्वव्याधिहरं स्मृतम् ।
तज्जप्तं चुलुकं तोयं मुखे क्षिप्तं विषापहम् ॥ ३० ॥
आर्ताय भेषजं दद्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।
स भवेद्व्याधिनिर्मुक्तो मन्त्रस्यास्य प्रभावतः ॥ ३१ ॥
त्रिलोही मुद्रिकानेन मनुना साधु साधिता ।
कृत्याद्रोहादिशमनी सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ ३२ ॥
सर्वसम्पत्प्रदा नित्यं सर्ववश्यकरी मता ।
यद्यद्वाञ्छति मन्त्रज्ञस्तत्तदेतेन साधयेत् ॥ ३३ ॥

रात्मनेपदित्वात् कथं लभेदिति ? लभत इति लभः पचाद्यच् । लभ इवाचरेदिति । आचारे नामधातोः क्विप् "सनाद्यन्ता" इति धातुत्वं ततः परस्मैपदं लिङोति समाधिः । क्वचिद्भवेदित्येवं पाठः । आम्रैरिति । अत्र पुष्पैरित्यनुषज्यते ॥ २६ ।

उत्सादयेदिति । वायुबीजादित्वम् ॥ २७ ।

सपत्नान् शत्रून् । कन्डनैस्तुषकणैस्तद्वन्नाशयेदित्यर्थः । निम्बैः निम्बफलेः ॥ २८-२९ ।

विषापहमिति । गरुडबीजयोगः ॥ ३० ।

मन्त्रविदिति । अनेन नृसिंहबीजयोगः ॥ ३१ ।

साधुसाधिता । एतान्मन्त्रान् जप्त्वा कृतसम्पाता च । अत्रापेक्षितार्थद्योतनिकाकारेण लोहानां प्रत्येकं समभागा उक्ताः ॥ ३२ ।

यद्यद्वाञ्छतीति । मन्त्रज्ञ इत्यनेन प्रणवयोगे मुक्तिकरी । वाग्योगे धर्मज्ञानकरी । **कथितयोगे** सर्वकरीति सूचितम् ॥ ३३ ।

मध्ये सरोजे दशपत्रयुक्ते मायां लिखेद्वाञ्छितसाध्यगर्भाम् ।
तारादिवर्णान्दशमन्त्रसंस्थान् षट्कोणबीजं वसुधापुरस्थम् ।।३४।
कृत्याद्रोहादिशमनं व्यालचौरभयापहम् ।
विधृतं त्वरितायन्त्रं विशेषाद्विजयप्रदम् ।। ३५ ।
तारे हुं विलिखेत्सरोजकुहरे साध्याभिधानान्वितं
मन्त्रार्णान्वसुसंख्यकान्वसुबलेष्वालिख्य तद्बाह्यतः ।
शक्त्या त्रिः परिवेष्टितं घटगतं पद्मस्थमब्जाननं
यन्त्रं वश्यकरं ग्रहादिभयहृल्लक्ष्मीप्रदं कीर्तिदम् ।। ३६ ।
कोष्ठानां शतमेकविंशतियुतं कृत्वा ध्रुवं मध्यतः
साध्याढ्यं त्वरिताशिवादि विलिखेन्मायां विना मन्त्रवित् ।
रेखाग्रेषु लसत्त्रिशूलमसकृत्सञ्जप्य सम्पादितं
यन्त्रं क्ष्वेडमहाभिचारशमनं वश्यावहं श्रीप्रदम् ।। ३७ ।

यन्त्रमाह—**मध्ये सरोजे इति** । व्यधिकरणे सप्तम्यौ । वाञ्छितं वश्यादि साध्यश्च तद्गर्भाम् । **तारादीति** । मायाव्यतिरिक्तान् ।। ३४ ।

विशेषाद्विजयप्रदमिति । अनेन मायायां दुर्गाबीजे साध्यलेखनमिति सूचितम् ।। ३५ ।

यन्त्रान्तरमाह—**तार इति** । सरोजकुहरे अष्टदलकर्णिकायाम् । **मन्त्रार्णानिति** । मायाद्वयतारवर्मरहितान् । तेषामन्यत्र विनियोगात् । अब्जाननमिति । घटमितमुखमेवं तद्वत्त्वेन यन्त्रे उपचरितम् । कीर्तिदमिति । अजपायां साध्यनामेति ज्ञेयम् ।। ३६ ।

यन्त्रान्तरमाह—**कोष्ठानामिति** । पूर्वापरायतद्वादशरेखाभिः शतमेकविंशतियुतकोष्ठानि जायन्ते । मध्यत इति । सप्तम्यर्थे तसिः । तत्र **शिवादि**—ईशानादि । प्रदक्षिणक्रमेण द्वादशावृत्ति मन्त्रं लिखेत् । अत्र क्ष्वेडशमने गरुडबीजे साध्यलिखनं महाभिचारशमने नृसिंहबीजे । वश्ये कामबीजे । श्रियै श्रीबीजे । सर्वार्थशक्तावित्यादि ज्ञेयम् । साम्प्रदायिकास्त्वन्यथा व्याचक्षते—ध्रुवं मध्यतः शिवादि विलिखेत् । अत्र पञ्चम्यर्थे तसिः । आदिशब्देनाग्नेयनैऋतवायव्यानि । तेनायमर्थः— मध्ये प्रणवं विलिख्य तत ईशगतपञ्चसु कोणकोष्ठेषु पञ्चप्रणवांल्लिखेत् । एवमाग्नेयादिपञ्चसु कोणकोष्ठेष्वपि । मायां विना साध्याढ्यं यथा स्यात्तथा त्वरितामन्त्रविद्विलिखेदिति । अत्र मन्त्रविच्छब्देन लेखनक्रमः सूचितः । साध्याढ्यमित्यनेन ध्रुवे प्रतिकोष्ठं चैकैकवर्णक्रमेण साध्यलिखनं मध्यध्रुवे सर्वकर्म्मसाध्यलिखनमित्यर्थः ।

अत्राक्षरलेखनक्रमः— तत्रेशानतारपञ्चके आद्यस्य प्रणवस्य पूर्वदिग्गतपद-

एकाशीतिपदेषु टान्तविवरे साध्यं लिखेन्मध्यतः
पश्चात्पङ्क्तिषु दिग्गतासु लिपिशो जूंसः शिखान्तं लिखेत् ।
शिष्टेष्वीशनिशाचरादिविलिखेल्लक्ष्मीमनुं पङ्क्तिशः
शस्त्राविर्वषडन्तया त्वरितया वीतं चतुर्दिक्ष्वपि ।। ३८ ।
लान्तैः प्रवीतं कमलासनेन घटेन वीतं कमलासनेन ।
संसाधितं चक्रमनुग्रहाख्यं दद्याद्यथावत्कनकादिबद्धम् ।।३९।

चतुष्के हूमादि छेन्तं वर्णचतुष्कं विलिख्य तद्दक्षिणकोष्ठे क्षः आलिख्य तत्पश्चात्पद-चतुष्के शेवं वर्णचतुष्कं मध्यप्रणवान्तं लिखेदित्येकावृत्तिः। ततो द्वितीयतारस्य पूर्वपदत्रये हुं खे चेत्येवं विलिख्य पूर्वलिखितानुवाचनेन द्वितीया। एवं तृतीयतारपूर्वपद-द्वये हुं खे विलिख्य पूर्वलिखितोपजीवनेन तृतीया। एवं चतुर्थतारपूर्वपदे हुमालिख्य पूर्वलिखितोपन्यासेन चतुर्थी। पुनः पञ्चमं प्रणवमारभ्य पूर्वलिखितवाचनेनैव पञ्चम्यावृत्तिः। एवमेव प्रणवपञ्चकमारभ्य पूर्ववदावृत्तिपञ्चकम्। एवमेकस्मिन् दशावृत्तयः। एवमाग्नेयादिकोणत्रयेऽपि। तथा चाचार्यवचने "अनुविलिखेद्वे"ति छद कृत्वा वाशब्दः समुच्चये। दशावृत्ति लिखेदिति व्याख्यातम्। नारायणीये—"भूर्जे सकारकपुटे नवशूलदीप्ते कोणेषु तारमुदरे विहितस्य नाम्नः। फड्ला दिशासु च यथा लिखिता तथैषा वामार्णयुक् प्रतिपुटं हरति ग्रहार्त्तिम्" ॥ इति। कारकेति १२१ जवेति ४८ अन्यत्स्पष्टम्। तन्त्रान्तरोक्तं यन्त्रान्तरं "रेखाः पूर्वापरा द्वादशगिरिशमिता दक्षिणोदक् च कृत्वा साध्यं मध्यस्थकोष्ठेष्वथसुरपतिदिक्कोष्ठकेषु ध्रुवः स्यात्। पश्चात्तेष्वस्त्रमन्यामनुभवलिपयः शेषकोष्ठेषु लेख्या बाधन्ते यन्त्रयुक्तं न नरमथ सुराः किं पुनर्मानवौघाः" ।। इति ।। ३७।

यन्त्रान्तरमाह—**एकेति**। दश पूर्वापरायता दश दक्षिणोत्तरायता रेखा विलिखेदेवमेवैकाशीतिकोष्ठानि जायन्ते। तत्र मध्यकोष्ठगतं ठं विलिख्य तन्मध्ये साध्यं लिखेत्। साध्यमित्युपलक्षणं साधकादीनामपि। **दिग्गतासु पङ्क्तिष्विति**। मध्यकोष्ठात्पूर्वापरदक्षिणोत्तरचतुःकोष्ठात्मकचतुःपङ्क्तिषु। जूं सः स्वरूपं, शिखान्तं वषडन्तन्तेन जूं सः वषट् इति। लिपिश एकैकाक्षरक्रमेण लिखेत्। लक्ष्मीमनुं वक्ष्य-माणम्। श्रीशेत्यादिकं **शस्त्रेति**। शस्त्रं फट् तस्मिन्नाविर्भवद्यत् वषट् तदन्ते यस्याः सा तया त्वरितया त्वरितामन्त्रेण चतुर्दिक्षु दिशि दिशि एकैकावृत्त्या वेष्टयेत्। तदुक्तम्—"दिक्दिक्संस्थामस्त्रपदादिर्वषडन्तामि"ति। **अन्यत्रापि**—'वषडन्ता बहिःशीघ्रा दिक्षु ठं कलशं बहिरि"ति। अत्र केचन अन्यथा व्याचक्षते—अस्त्रं च आविर्भवदधिकं वषट् यत्रेति। तेन फट्कारं समुच्चार्य वषट्कारमुच्चारयेदिति। तदयुक्तं तन्त्रान्तरविरोधात्। तदुक्तम्—"त्वरिता वषडन्ता स्यात् फट्कारपरिवर्जिते"ति ॥ अत्र वेष्टने अग्रे च माया-सहितो मन्त्रः ।। ३८ ।

लान्तैरिति वकारैः। प्रकर्षेण वीतमिति मालाकारेणेत्यर्थः। तदुक्तमाचार्यैः—"भेदोमालावेष्टितबिम्बमि"ति। दध्याद् धारयेत्। यथावदित्युक्तप्रमाणेन। कनकादी-

कृत्यापमृत्युरोगादीन्क्ष्वेडभूतमहाग्रहान् ।
जीवेद्वर्षशतं पुत्रैः पौत्रैर्लक्ष्म्या च नन्दति ।। ४० ।
श्री सामाया यामा सा श्री सानो याज्ञे ज्ञेया नोसा ।
माया लीला लाली यामा याज्ञे लाली लीला ज्ञेया ।। ४१ ।

लिखेच्चतुःषष्टिपदेषु विद्वा-
नीशादिकान्यादि रमामनुं तम् ।
बाह्ये यथावत्स्वरिताभिवीतं
लान्तैश्च वीतं वरकाञ्चनस्थम् ।।४२।
देशे पुरे वा नगरे गृहे वा
विनिःक्षिपेच्चक्रमिदं यथावत् ।
तत्र ध्रुवं गोमहिषाभिवृद्धिः
सम्यक् प्रजासस्यसमृद्धयः स्युः ।।४३।
कवचं भगवांश्चण्डो मेरुः सर्गसमन्वितः ।
त्रिकण्टकी समाख्याता विद्या वर्णत्रयात्मिका ।
द्विरुक्तैर्मन्त्रवर्णैः स्यादङ्गक्लृप्तिरुदीरिता ।। ४४ ।

त्यादिशब्देन रजतताम्रे । तन्त्रान्तरेऽस्य फलमुक्तम्—"यमेन तु धृतं यन्त्रं ब्रह्मणा विष्णुना पुरा। बुधेन भैरवेणापि हेरम्बेन गुहेन च ।। सर्वे ते वशमायान्ति विद्यायाश्च प्रभावतः। त्रिलोके यानि दुःखानि कृत्रिमाकृत्रिमान्यपि ॥ क्षीयन्ते तान्यसन्देहो विद्याराज्ञीप्रभावतः। कुड्ये समे खटिकया भवने लिखित्वा सम्पूजयेत्परमनुग्रहचक्रमेतत् । सर्वो नरो भवति तत्र कुटुम्बवर्गः सर्वात्मना वशयतीह मनुष्यलोकम्" ।। इति ।। ३६-४१ ।

यन्त्रान्तरमाह—**लिखेदिति** । प्रागपरदक्षिणोत्तरायता नव रेखा विलिख्य चतुःषष्टिपदं कुर्यात् । कन्यादि नैर्ऋत्यादि । रमामनुं श्री सेत्यादि । यथावदिति वषडन्तया चतुर्दिक्ष्वपि । अत्र मध्यगतचतुर्षु कोष्ठेषु ठकारमालिख्य तन्मध्ये साध्यसाधककर्मनामानि लिखेत् । यथावद्विनिःक्षिपेदिति । हस्तमात्रप्रमाणे क्षिप्तं पूजितमित्युक्तम् ।। ४२-४३ ।

मन्त्रान्तरमाह—**कवचमिति** । कवचं हुं । चण्डः खः । भगवानेकारयुक्तः । तेन खे । मेरुः क्षः । अत्र अकारादिलान्तानां पञ्चाशदर्णानामक्षरमालात्वान्मेरुस्थानीयः क्षकारो मेरुशब्दवाच्यः । सर्गसमन्वितो विसर्गयुक्तः । इदमेव पूर्वमन्त्रेऽप्ययं विसर्ग इति द्योतयति । तदुक्तं नारायणीये—"यन्त्रोत्तरायाश्च दशाक्षराया बीजं द्वितीयं सतृतीयषष्ठम् । त्रिकण्टकीनाम तदाशु सिध्येदि"ति । आद्यं बीजम् । अन्त्यं शक्तिः ।। ४४ ।

नीला नाभेरधस्तादरुणरुचिरधः कण्ठदेशात्सिताऽऽस्या-
द्वक्त्रैर्दंष्ट्राकरालैरुदरपरिगतैर्भीषणाङ्गी चतुर्भिः ।
दीपौ कम्बू रथाङ्गं करसरसिरुहैर्धारयन्ती जटान्तः-
स्फूर्जच्छीतांशुखण्डा भवतु भयहरी देवता वस्त्रिनेत्रा ।। ४५ ।

त्रिलक्षं प्रजपेदेनमाज्येनान्ते दशांशतः ।
हुत्वा पूर्वोक्तमार्गेण पूजयेत्तां त्रिकण्टकीम् ।। ४६ ।

त्रिशूलमुद्रां पाणिभ्यां बध्वात्मानं त्रिकण्टकीम् ।
ध्यायन्स्पृष्ट्वा जपेद्ग्रस्तं सद्यस्तं मुञ्चति ग्रहः ।। ४७ ।

क्षे रुद्धा स्त्री त्रिवर्णेयं विद्या वश्यत्रिकण्टकी ।
मन्त्रार्णैर्वीप्सितैः कुर्यादङ्गषट्कं यथा पुरा ।। ४८ ।

पूर्वोक्तां देवतां ध्यायन्मन्त्रं त्रिनियुतं जपेत् ।
दशांशं सर्पिषा हुत्वा वशयेद्वनितां नरान् ।। ४९ ।

तारो माया वाग्भवान्ते नित्यक्लिन्ने मदद्रवे ।
वाङ्मायावह्निजायान्तो मन्त्रः पञ्चदशाक्षरः ।। ५० ।

द्वाभ्यां द्वाभ्यां पुनर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां पञ्चभिरक्षरैः ।
वाचं विना समस्तेनाथाङ्गषट्कं समाचरेत् ।। ५१ ।

नीलेति । आस्यात्सितेत्यन्वयः । दंष्ट्राकरालैरुदरपरिगतैश्चतुर्भिर्वक्त्रैर्भीषणाङ्गीति सम्बन्धः । उदरपरिगतैरिति । उदरचतुःपार्श्वे । कम्बुः शङ्खः । आयुधध्यानमूर्ध्वयोर्दक्षाद्ययोराद्ये तदधस्तनयोरन्त्य इति ।। ४५-४६ ।

त्रिशूलमुद्रामिति । सा तु "कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयोगात् शेषाणां तु प्रसारणात्" इति । एतन्मन्त्रस्यान्त्याक्षरद्वयं छेयुक्तमन्ते विषहा त्रिकण्टकी ज्ञेया । तदुक्तं नारायणीये— "तस्याः त्रिपञ्चमपुटो विषहा च षष्ठः" इति । ऋष्यादि सर्वं पूर्वेण समानं त्रितयस्य ।। ४७ ।

मन्त्रान्तरमाह—**क्षे इति** । वश्येति विनियोगोक्तिः । आद्यं बीजं मध्यं शक्तिः । वीप्सितैर्द्विरुक्तैः । त्रिनियुतं त्रिलक्षम् ।। ४८-४९ ।

नित्यामन्त्रमाह—**तार इति** । वाग् वाग्भवम् । अनन्तरवक्ष्यमाणनित्यामन्त्रोक्तच्छन्दऋष्यादि ज्ञेयम् । प्रणवो बीजं स्वाहा शक्तिः । श्रिये श्रीबीजादित्वं रोगशमनादौ दुर्गाबीजादित्वम् । दुःखदौर्भाग्यशमने कामबीजादित्वम्, जरापमृत्युशमने— मृत्युञ्जयादित्वम् । मदद्रवे इत्यतः पूर्वं साध्यनामप्रयोगोऽपि । एवं वक्ष्यमाणमन्त्रयोरपि ज्ञेयम् ।। ५० ।

वाचं विनेति । इदमुभयत्र सम्बध्यते तेन त्रयोदशभिरक्षरैरुक्तरीत्या पञ्चा-

द्वीपं त्रिकोणविपुलं सुरद्रुममनोहरम् ।
कूजत्कोकिलनादाढ्यं मन्दमारुतसेवितम् ।। ५२ ।
भृङ्गपुष्पलताकीर्णमुद्यच्चन्द्रदिवाकरम् ।
स्मृत्वा सुराब्धिमध्यस्थं तस्मिन्माणिक्यमण्डपे ।। ५३ ।
रत्नसिंहासने न्यस्ते त्रिकोणोज्ज्वलकर्णिके ।
पद्मे सञ्चिन्तयेद्देवीं साक्षात्त्रैलोक्यमोहिनीम् ।। ५४ ।
नित्यां भजेद्बालशशाङ्कचूडां पाशाङ्कुशौ कल्पलतां कपालम् ।
हस्तैर्वहन्तीमरुणां त्रिनेत्रामास्फालयन्तीं करवल्लकीं ताम्।।५५।
त्रिलक्षं प्रजपेन्मन्त्रमाज्येन जुहुयात्ततः ।
दशांशं पूजयेत्पीठं चतुःशक्तिसमन्वितम् ।। ५६ ।
आंपूर्वां द्राविणीं वामां शम्भुकोणे समर्चयेत् ।
आह्लादकारिणीं ज्येष्ठामोंकाराद्यां हुताशने ।। ५७ ।

ङ्गानि कृत्वा शिष्टं समस्तेनास्त्रमित्यर्थः । अथ अनन्तरम् । अनेन वाग्भवेन पुनरङ्गानि कुर्याद् इत्युक्तम् । तदुक्तं नारायणीये—''रात्रिक्रूरांशसंख्यैः स्ववर्णैः खेन च वाग्विना। न्यस्याङ्गषट्कं वाचैव पुनश्चाङ्गानि विन्यसेत्'' ।। इति ।। ५१ ।

द्वीपमिति । सुराब्धिमध्यस्थं त्रिकोणं द्वीपं स्मृत्वा । तस्मिन्द्वीपे माणिक्यमण्डपे रत्नसिंहासने पद्मे देवीं चिन्तयेदित्यन्वयः । व्यधिकरणसप्तम्यः । उभयत्र त्रिकोणमित्यधोमुखम् ।। ५२ ।

सुराब्धीति । अनेनैतदुक्तम्—पृथिव्यनन्तरं सुराब्धि त्रि-कोणं द्वीपं माणिक्यमण्डपं रत्नसिंहासनं पीठन्यासे न्यस्येदिति । शेषं समानम् । इदमग्रिममन्त्रेऽपि ज्ञेयम् ।। ५३ ।

त्रैलोक्यमोहिनीमिति । अनेन विनियोगोक्तिः ।। ५४ ।

करवल्लकीमास्फालयन्तीमिति । अनेन षट्करेत्युक्तं भवति । आयुधध्यानं तु पूर्ववत् ।। ५५ ।

चतुःशक्तिसमन्वितमिति । पीठशक्त्यश्चतस्रः । तत्र द्राविणीमित्यादीनि तु वामा-ज्येष्ठा-रौद्रीणां विशेषणानि । अत्र शक्तित्रयमीशादिकोणेषु । विन्यस्य तुर्यां मध्ये न्यसेदित्यर्थः । तदुक्तं नारायणीये—''कोणेष्वीशादिमध्ये च तत्र शक्तीर्न्यसेदिमाः'' ।। इति ।। ५६-५७ ।

पूजयेत्क्षोभिणीं रौद्रीमुकाराद्यां निशाचरे ।
वायौ यजेद्गुह्यशक्तिं वाग्भवाद्यां विचक्षणः ॥ ५८ ।
मायाढ्यमासनं दत्त्वा मूर्तिं मूलेन कल्पयेत् ।
अत्र सम्पूजयेद्देवीं वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥ ५९ ।
अङ्गार्चनं केसरेषु दलेष्वेताः समर्चयेत् ।
आद्या नित्या सुभद्रान्या मङ्गला नरबीरिणी ॥ ६० ।
सुभगा दुर्भगा भूयः सप्तमी स्यान्मनोन्मनी ।
अष्टमी रुद्ररूपा च वीणावादनतत्परा ॥ ६१ ।
रक्ता मनोरमा दूत्यः सुवेषा मदमन्थराः ।
आद्यान्तयुग्मरहिताः स्वराः क्लीबविवर्जिताः ॥ ६२ ।
बिन्द्वन्ता मनवस्तासामनङ्गस्मरमन्मथाः ।
कामो मारश्च पञ्चेषुः पाशाङ्कुशधनुर्भृतः ॥ ६३ ।
अपराङ्गनिषङ्गाढ्या रक्ताः पूज्याः सुभूषणाः ।
मान्मथं व्योमसर्गाढ्यं तेषां बीजमुदाहृतम् ॥ ६४ ।
रतिः स्याद्विरतिः प्रीतिर्विप्रीतिर्मतिर्दुर्मती ।
धृतिश्च विधृतिस्तुष्टिर्वितुष्टिश्च दश स्मृताः ॥ ६५ ।
रक्ता वीणाकरा द्वे द्वे कामानां पार्श्वयोः स्थिता ।
सर्वाभरणसम्पन्नाः पूज्याः स्मेरमुखाम्बुजाः ॥ ६६ ।
क्लीबौष्ठद्वयनिर्मुक्तस्वराढ्यश्चतुराननः ।
बिन्दुमान्बीजमेतासां क्रमाल्लोकेश्वरान्बहिः ॥ ६७ ।

मध्ये यजेद्गुह्यशक्तिमिति पाठः । वायाविति पाठो ज्ञानेनोपस्कृतो मन्तव्यः ॥ ५८ ।

मायाढ्यमिति । भुवनेशीबीजमुच्चार्य सर्वशक्तीत्यादिना पीठपूजेत्युक्तम् ॥५९।

आद्येति । नित्या आद्या प्रथमा ॥ ६०-६१ ।

आद्येति । स्वराणामाद्यन्ते ये युग्मे क्लीबाश्च तद्रहिता अन्ये अष्टौ बिन्दुयुतास्तासां मन्त्राः । अनङ्गेत्यादीनां पञ्चानामष्टदलोपरितः पूजा । आयुधध्यानम् । दक्षाधस्ताद्वामाधःपर्य्यन्तम् ॥ ६२-६३ ।

अपराङ्गनिषङ्गाढ्याः पृष्ठस्थतूणीराः । मान्मथं कामबीजम् । व्योमसर्गाढ्य हकारविसर्गयुक्तम् ॥ ६४-६६ ।

क्लीबेति । क्लीबचतुष्टयम् ओष्ठद्वयम् एऐ एतन्निर्मुक्ता ये दशस्वरास्तदास्त्र-

एवं सम्पूजयेद्देवीं देवानामपि दुर्ल्लभाम् ।
परमैश्वर्य्यमाप्नोति प्रार्थ्यते वनिताजनैः ।। ६८ ।
वाग्भवं मान्मथं बीजं नित्यक्लिन्ने मदौ पुनः ।
द्रवे वह्निवधूर्मन्त्रो द्वादशार्णोऽयमीरितः ।। ६९ ।
ऋषिः सम्मोहनश्छन्दो निवृन्नित्या च देवता ।
वाचा कृत्वा षडङ्गानि नित्यां ध्यायेन्निजेष्टदाम् ।। ७० ।
अर्धेन्दुमौलिमरुणाममराभिवन्द्या–
मम्भोजपाशसृणिपूर्णकपालहस्ताम् ।
रक्ताङ्गरागवसनाभरणां त्रिनेत्रां
ध्यायेच्छिवस्य वनितां मदविह्वलाङ्गीम् ।। ७१ ।
चतुर्लक्षं जपित्वान्ते मधुराक्तैर्मधूकजैः ।
कुसुमभरयुतं हुत्वा तोषयेद्गुरुमात्मनः ।। ७२ ।
शक्तिपीठे यजेद्देवीं वक्ष्यमाणेन वर्त्मना ।
अङ्गान्यर्चेद्यथापूर्वं ततः शक्तीरिमा यजेत् ।। ७३ ।
नित्या निरञ्जना क्लिन्ना क्लेदिनी मदनातुरा ।
मबद्रवा द्राविणी च द्रविणेत्यष्टशक्तयः ।। ७४ ।
नीलोत्पलकपालाढ्यकरा रक्ताम्बुजेक्षणाः ।
लोकपालान्यजेदन्त्ये वाहनायुधसंयुतान् ।। ७५ ।
सिद्धं मन्त्रं जपेन्मन्त्री सहस्रं शयनस्थितः ।
यां विचिन्त्य स्त्रियं रात्रौ सा समायाति तत्क्षणात् ।। ७६ ।

स्तद्युक्तश्चतुराननो जकारस्तेन जं जां जिं जीं जुं जूं जों जौं जं जः इति मन्त्राः। क्रमादिति। पूर्वत्रान्वेति। लोके शास्त्राण्यनुक्तानि अपि पुजनीयानि **चतुर्थपटले** सामान्यत उक्तेः ।। ६७-६८ ।

मन्त्रान्तरमाह—**वागिति**। मदौ मकारदकारौ। **क्लीं बीजं स्वाहेति** शक्तिः ।। ६९ ।

वाचेति। वाग्भवेन षड्दीर्घकामयुक्तेनेति परमगुरवः ।। ७० ।

अर्द्धेन्द्विति। सृणिरङ्कुशः **पूर्णेति**। सुरापूर्णम्। आयुधध्यानं **पूर्ववत्**। **निजेष्ट-दामिति** विनियोगोक्तिः ।। ७१-७२ ।

शक्तिपीठ इति। शक्तिपीठोक्ता नव शक्तयोऽत्र पूज्या **इत्यर्थः**। **यथापूर्वमिति**। **तुर्योक्त**रीत्या ।। ७३-७६ ।

वाङ्मायानन्तरं नित्यक्लिन्ने भूयो मदद्रवे ।
द्वितान्तो रविसंख्यार्णो मनुर्वश्यप्रदायकः ।। ७७ ।
अङ्गिराः स्यादृषिस्त्रिष्टुप्छन्दो मुनिभिरीरितम् ।
वज्रप्रस्तारिणी प्रोक्ता देवताऽभीष्टदायिनी ।। ७८ ।
वाग्भवेन षडङ्गानि विदध्यान्मन्त्रवित्तमः ।
वज्रप्रस्तारिणीं ध्यायेत्समाहितमनास्ततः ।। ७९ ।
रक्ताब्धौ रक्तपोते रविदलकमलाभ्यन्तरे सन्निषण्णां
रक्ताङ्गीं रक्तमौलिस्फुरितशशिकलां स्मेरवक्त्रां त्रिनेत्राम् ।
बीजापूरेषु[1] पाशाङ्कुशमदनधनुः सत्कपालानि हस्तै-
र्बिभ्राणामानताङ्गीं स्तनभरभरणादम्बिकामाश्रयामः ।।८०।

वज्रप्रस्तारिणीमन्त्रमाह—**वागिति** । वाग् वाग्भवम् । अन्ये एवं योजयन्ति । मायानन्तरं क्लिन्ने, भूयः पश्चाद्वाक् । ततो नित्येति अविभक्तिको निर्देशः । ततो मदद्रवे । द्वितः बिन्दुद्वयं ''विसर्गः सर्गः शक्तिरि''त्युक्तेर्भुवनेशीबीजम्, रविसंख्यार्णो द्वादशाक्षर इत्युक्तेर्वाग्भवाऽनन्तरमङ्कुशबीजम् । एतेनैवमुक्तं भवति प्रथमतो माया ततः क्लिन्ने ततो वाग्भवाङ्कुशौ ततो नित्यमदद्रवे ततो मायाबीजम् (क्लीं क्लिन्ने ऐं क्रों नित्यमदद्रवे क्लीं १२) तदुक्तमाचार्यैः—''स्मरदीर्घ-ऽधराकाग्न्यो दीर्घेत्पक्षे मदद्रलान्त्यशिवाः । अभितः शक्तिनिरुद्धो द्वादशवर्णोऽयमीरितो मन्त्रः'' ।। इति । नारायणीयेऽपि—''क्लिन्ने वागङ्कुशौ नित्यशब्दः कालश्च दद्रवे । वज्रं शीर्शावत-रुद्धेषे''ति । अन्ये वाग्भवरहितं मायाद्यमेकादशाक्षरमाहुः । तदुक्तं नारायणीये—''नतो साक्षि त्वचौ क्लिन्ने कालोऽत्रिश्च द्रवे शिरः'' इति । आचार्यश्च – ''निद्रयोर-न्तरा त्वक्लिन्ने मदाः स्युश्च वे शिरः । मायादिक'' इति । मन्त्रद्वयमपि साम्प्रदायिकमेव वक्ष्यमाणविधिस्त्रयाणां समान एव । प्रथममन्त्रे वाग्बीजं स्वाहा शक्तिः । द्वितीयमन्त्रे वाग्बीजं मायाशक्तिः । तृतीये मायाबीजं स्वाहा शक्तिः । वश्येति अभीष्टदेति च विनियोगोक्तिः ।। ७७-७८ ।

वाग्भवेनेति । षड्दीर्घमायायुक्तेनेति परमगुरवः । द्वितीयमन्त्रे तु—''द्वाभ्यां वाचैकेन च द्वाभ्यां द्वाभ्यां तथा पुनर्द्वाभ्याम् । मन्त्राक्षरैर्विदध्याद् अङ्गविधिं जाति-संयुतैर्मन्त्री''ति । अस्मिन् पक्षे वाग्भवेन शिर इति विशेषः । एवं षडङ्गानीति श्लोक-योजना । मन्त्रवित्तम इत्यनेन तन्त्रान्तरोक्तान्यङ्गानि सूचितानि । आह्लादिनी हृत् । क्लिन्ने शिरः । क्लेदिनि शिखा, नित्ये वर्म, मदं नेत्रम्, द्रवेऽस्त्रमित्येतानि ।। ७९ ।

रक्ताब्धाविति । अनेनैतदुक्तं भवति—पृथिव्यनन्तरं रक्तसमुद्रं रक्तपोतं

१. बीजपूरेषु० इति समुचितः पाठः । आकारस्तु छन्दःपूर्त्तये प्रयुक्तः, ''अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेत्'' इत्यभियुक्तोक्तेः ।

मन्त्री मन्त्रं जपेल्लक्षं जपान्ते जुहुयात्ततः ।
अयुतं राजवृक्षोत्थैर्घृतसिक्तैः समिद्वरैः ।। ८१ ।
शक्तिपीठे यजेद्देवीमरुणैः कुसुमादिभिः ।
अङ्गानि केसरेषु स्युरर्चनीया दलेष्विमाः ।। ८२ ।
हृल्लेखा क्लेदिनी क्लिन्ना क्षोभिणी मदनातुरा ।
निरञ्जना रागवती सप्तमी मदनावती ।। ८३ ।
मेखला द्राविणी पश्चाद्वेगवत्यपरा स्मृता ।
कपालोत्पलधारिण्यः शक्तयो रक्तविग्रहाः ।। ८४ ।
मातरो दिग्विदिक्ष्वर्च्याः पुनः पूज्या दिगीश्वराः ।
भजेन्मन्त्री मनुं नित्यमर्चनादिभिरादरात् ।। ८५ ।
दारिद्र्यरोगनिर्मुक्तः स जीवेच्छरदां शतम् ।
अस्मिन्मन्त्रे रतो मन्त्री वशयेदखिलं जगत् ।। ८६ ।
नित्यामन्त्रैर्बुधः कुर्यान्मुखलालनमन्वहम् ।
अञ्जनं तिलकं पुष्पं धारयेन्मन्त्रितं सुधीः ।। ८७ ।

पीठन्यासे न्यसेदिति । शेषं समानम् । इषुर्बाणः । मदनधनुरिक्षुचापम् । आयुधध्यानं वामोर्ध्वतः अङ्कुशशरबीजपूराणि । केचन द्वितीयमन्त्रे बीजपूरस्थाने दाडिममाहुः। स्तनभरस्य भरणमाधिक्यं तस्मादानताङ्गी । आदिशब्देन रक्तगन्धः । स्वयमप्येतादृशवेष एव । तदुक्तम्—"शक्तेः पीठे पूज्या देवी कुसुमानुलेपनैररुणैः । स्वयमप्यलङ्कृताङ्ग" इति । तृतीयेऽङ्गानि ध्यानं च यथा—"वर्णद्वन्द्वैश्चाङ्गविधिः स्मृतः । पूर्वोक्तरूपामभयपाशाङ्कुशकपालिनीम्" ।। इति । **समिद्वरैः** श्रेष्ठसमिद्भिः ।। ८०-८१ ।

आवरणपूजामाह—**अङ्गानीति** । केसरेषु यान्यङ्गानि सामान्यत उक्तानि तानि स्युः । त्रिकोणोपरि कर्णिकायामिति शेषः। ध्यानस्य नारायणीये तथोक्तेः। "रक्तसिन्धुचरत्पोतमांसपात्रातयोनिगे"ति । तदुक्तम्—"अङ्गैः शक्तिभिराभिर्मातृभिराशाधिपैः क्रमात्पूज्ये"ति । तन्त्रान्तरेऽपि त्रिकोणषट्कोणद्वादशदलं पीठमुक्त्वा "अङ्गानि पूजयेदादौ त्रिकोणस्थास्तु पूजयेत् । इच्छाज्ञानक्रियासंज्ञाः षट्कोणेष्वर्चयेत्ततः।। डाकिन्याद्या द्वादशसु हृल्लेखाद्याः समर्चयेत्" ।। इति । स्मरो द्वादशः। पुस्तकेषु बिन्दुद्वयस्य रेखात्मकता लेखकदोषवशात् । उक्तं च नारायणीये—"मेखला द्राविणी वेगवती कामश्च ताः स्मृताः" इति । आचार्या अपि—"सस्मरा द्वादशैते" ।। इति । अत एव शक्तय इत्युक्तिः। अन्यथा ध्यानमात्रमेव वदेत् । तेन शक्तीनामिदं ध्यानम्, स्मरस्तु प्रसिद्धध्यान इति भावः । रक्तविग्रहा अरुणदेहाः । मातरो दिग्विदिक्ष्विति द्वादशदलाद्बहिः। स्थानमात्रनिर्देशः । तेन पुरोभागादिप्रादक्षिण्येन चतुरस्रा-

ताम्बूलं मन्त्रितं भक्षेन्मन्त्री स स्याज्जगत्प्रियः ।
श्रीमायामदनैः प्रोक्तो मन्त्रो बीजत्रयात्मकः ।। ८८ ।
ऋषिः सम्मोहनश्छन्दो गायत्रं देवता मनोः ।
त्रिपुटाख्या द्विरुक्तैस्तैर्बीजैरङ्गानि षट् क्रमात् ।। ८९ ।
पारिजातवने रम्ये मण्डपे मणिकुट्टिमे ।
रत्नसिंहासने सौम्ये पद्मे षट्कोणशोभिते ।।
अधस्तात्कल्पवृक्षस्य निषण्णां देवतां स्मरेत् ।। ९० ।
चापं पाशाम्बुजसरसिजान्यङ्कुशं पुष्पबाणान्
बिभ्राणां तां करसरसिजै रत्नमौलिं त्रिनेत्राम् ।
हेमाब्जाभां कुचभरनतां रत्नमञ्जीरकाञ्ची-
ग्रैवेयाद्यैर्विलसिततनुं भावयेच्छक्तिमाद्याम् ।। ९१ ।
चामरादर्शताम्बूलकरण्डकसमुद्गकान् ।
वहन्तीभिः कुचार्ताभिर्दूतीभिः परिवारिताम् ।। ९२ ।

न्तरदिक्षु तत्र पूजनम् । दिगीश्वरा इति । तदस्त्रोपलक्षकम् । तृतीये तु आवरणपूजा । अङ्गैः पूर्वमन्त्रोक्ताष्टशक्तिभिर्लोकपालैस्तदस्त्रैश्च । "दीक्षितः प्रजपेल्लक्षं मनुर्येन हुनेत्ततः । मधूकपुष्पैः स्वाद्वक्तैरयुतं हविषाथवा" ।। इति ।। ८२-८७ ।

त्रैपुटमन्त्रमाह—श्रीति । सम्मोहन इत्युपलक्षणं भृगुशक्तिसम्मोहना **ऋषय** इति ज्ञेयम् । आद्यं बीजं द्वितीयं शक्तिः ।। ८८-८९ ।

पारिजातेति । पारिजातवने मण्डपे कल्पवृक्षस्याधस्तान् मणिकुट्टिमे रत्नसिंहासने पद्मे निषण्णां देवतां स्मरेदित्यन्वयः । व्यधिकरण्यः सप्तम्यः । पद्मे चतुःपत्रे अमृतपत्रे च । तत्र षट्कोणकर्णिकायां चतुष्पत्रमन्यत्तत्कर्णिकम् । उक्तञ्च नारायणीये—"यजेदेनां चतुष्पत्रे षट्कोणस्थाम्बुजे च तामि"ति । अथवैतदुक्तं भवति—अनन्तानन्तरं सुवर्णभूमिपारिजातवनं रत्नमण्डपं मणिकुट्टिमं रत्नसिंहासनं पूजयेत् । **शेषं** समानम्, "नवकनकभासुरोर्वीविरचितमणिकुट्टिमे सकलतरावि"त्याचार्योक्तेः ।। **९०** ।

चापमिति । चापमिक्षुचापम् । आयुधध्यानं वामाधस्ताद्दक्षाधःपर्यन्तम् । तदुक्तमाचार्यैः—"ध्यायेद्धृताब्जयुगपाशवराङ्कुशेक्षुचापां सपुष्पविशिखां नवहेमवर्णामि"ति ।। ९१ ।

ताम्बूलकरण्डकमिति । एकं समुद्गकः सम्पुटकः । गन्धादिस्थापनपात्रम् । दूतीभिरिति । घृणिनी सूर्या आदित्या प्रभावतीति चतस्रः सौम्यादिचतुर्दलस्थाः । एता अपि द्विभुजाः । दक्षिणहस्ते चामरादि, वामहस्तेऽभयम् । तदुक्तम्—'निरायुधे करे प्रोक्तो वरः साधारणः सदा । अभयं चे"ति । नारायणीये तु कृताञ्जलि-

करुणामृतवर्षिण्या पश्यन्ती साधकं दृशा ।
भानुलक्षं जपेन्मन्त्रं हुनेत्तावत्सहस्रकम् ॥ ९३ ।
बिल्वारग्वधसम्भूतैर्मधुराक्तैः समिद्वरैः ।
जपापुष्पैश्च जुहुयात्तोषयेद्वमुना गुरुम् ॥ ९४ ।
हृल्लेखाविहिते पीठे पूजयेत्तां विधानतः ।
अग्न्यादिषट्सु कोणेषु लक्ष्म्याद्याः परिपूजयेत् ॥ ९५ ।
लक्ष्मीं हेमप्रभां तन्वीं सवराब्जयुगाभयाम् ।
चक्रशङ्खगदाम्भोजधरं हेमनिभं हरिम् ॥ ९६ ।
पाशाङ्कुशाभयाभीष्टधरां गौरीं जपारुणाम् ।
मृगटङ्काभयाभीष्टधरं स्वर्णनिभं हरम् ॥ ९७ ।
नीलोत्पलकरां सौम्यां रतिं काञ्चनसन्निभाम् ।
धृतपाशाङ्कुशेष्वासपुष्पेषुमरुणं स्मरम् ॥ ९८ ।
पूर्ववन्निधियुग्मं तद्यजेदुभयपार्श्वयोः ।
बहिरङ्गानि सम्पूज्य पूज्याः पत्रेषु मातरः ॥ ९९ ।
लोकेशान्वनितारूपानर्चयेत्सौम्यविग्रहान् ।
इत्थं यः पूजयेद्देवीं नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥१००।
सम्प्राप्य कवितां दिव्यां प्राप्य लक्ष्मीमनन्तरम् ।
सौभाग्यमतुलं लब्ध्वा विहरेत्सुचिरं भुवि ॥१०१।

मुक्तम् । 'तद्दूतीश्च कृताञ्जलीः । सौम्यादि घृणिनीं सूर्यामादित्यां च प्रभावतीमि''ति ॥ ९२ ।

भानुलक्षं द्वादशलक्षम् ॥ ९३ ।

आरग्वधो राजवृक्षः । विधानत इत्यमेन तन्त्रान्तरोक्तं यन्त्रे बीजलिखनं सूचितम् । तदुक्तं संहितायाम्—''षट्कोणं पूर्वमालिख्य मध्ये विद्यां लिखेत्सुधीः । वीप्सया तां तु षट्कोणे कोणेषु क्रमतो लिखेत् ॥ बाह्ये वसुदलं कुर्याद्दीर्घस्वरविभूषितम् । चतुरस्रं चतुर्द्वारभूषितं मण्डलं लिखेत्'' ॥ इति ॥ ९४-९६ ।

टङ्कः परशुः । इष्वासो धनुः । आयुधध्यानं स्वस्वप्रकारेणानुसन्धेयम् ॥९७-९८।

पूर्ववदिति । सशक्तिकध्यानम् । उभयपार्श्वयोः षट्कोणपार्श्वयोः । एतदन्तमावरणम् । बहिरिति । षट्कोणादष्टदलकेसरेषु ॥ ९९ ।

सौम्यविग्रहानिति । अनेन ''उत्तुङ्गयौवनोन्मत्ता देव्याराधनगर्विता'' इति तन्त्रान्तरोक्तमुक्तं भवति ॥ १०० ।

कवितामिति । अत्र वाग्भवादित्वम् । प्राप्य लक्ष्मीमिति श्रीबीजादित्वम्, तदुक्तं

पाशाङ्कुशपुटा शक्तिर्झिण्टीशो गगनं सदृक् ।
परमे पूर्वशब्दान्ते द्विठान्तः प्रणवादिकः ॥१०२॥
अश्वारूढा मनुः प्रोक्तस्त्रयोदशभिरक्षरैः ।
द्वाभ्यामेकेन चैकेन द्वाभ्यां पञ्चभिरक्षरैः ॥
द्वाभ्यामङ्गानि षट् कुर्यात्ततो देवीं विचिन्तयेत् ॥१०३॥
रक्तामश्वाधिरूढां शशधरशकलां बद्धमौलिं त्रिनेत्रां
पाशेनाबध्य साध्यां स्मरशरविवशां दक्षिणेनानयन्तीम् ।
हस्तेनान्येन वेत्रं वरकनकमयं धारयन्तीं मनोज्ञां
देवीं ध्यायेदजस्रं कुचभरनमितां दिव्यहाराभिरामाम् ॥१०४॥

नारायणीये—"श्रीकामशक्तिबीजात्मा श्रीकरो वश्यकृन्मनुरि"ति । **सौभाग्यमिति ।** कामादित्वं मायामध्यत्वं मायान्तत्वे तु त्रिपुरामन्त्रान्तर्भावः ॥ एवमुभयशक्त्यादित्वे यशस्करं ज्ञेयम् । यद्बोजादिको मन्त्रस्तदादिकान्यङ्गान्यपि कुर्यात् ॥ १०१ ।

अश्वारूढामन्त्रमाह—**पाशेति ।** पाश आं, अङ्कुशः क्रों, शक्तिर्मायाबीजं, तेन पाशादित्र्यक्षरः । त्रयोदशभिरक्षरैरित्युक्तेराद्यन्तयोः पाशाभ्यां पुटितत्वं न गृह्यत इति ज्ञेयम् । झिण्टीशः ए । गगनं हः । सदृगिकारसहितं, तेन हि । साम्प्रदायिका अस्य द्विरुक्ति वागादित्वं च वदन्ति । अन्ये तु अब्धितः शरतो बाणतः ऋष्यादीन् त्रीन् पठित्वा अन्ते द्विठाङ्कुशमायापाशप्रणवा इति । "यदद्यकच्चवृत्रहन्नुदगाँ अभिसूर्यः । सर्वं तदिन्द्र ते वशे" इति ऋक् । अस्य ब्रह्मा ऋषिः, विराट् छन्दः, प्रणवो बीजं स्वाहा शक्तिः । अन्ये पूर्वोद्धृतामेव दशाक्षरीं मन्यन्ते—"मूर्द्धालिकाक्षिनासाग्रवक्त्रकण्ठेषु च क्रमात् । हृन्नाभिध्वजमूलाग्रेष्वक्षराणि प्रविन्यसेत्" ॥ इति ।

त्रयोदशाक्षरेऽक्षरन्यासो यथा—"मूर्द्धालिकाज्ञाकर्णाक्षिनासाग्रास्याङ्गुलेषु च । हृन्नाभिध्वजमूलाङ्घ्रिष्वक्षराणि प्रविन्यसेत्" ॥ इति । षड्दीर्घमायया दशाक्षर्या षडङ्गं ग्रन्थोक्तषडङ्गेष्वपि षड्दीर्घमायायोगमाहुः साम्प्रदायिकाः । दशाक्षर्या ध्यानम्—"अरुणामरुणाब्जस्थामरुणाम्बरभूषणाम् । चतुर्भुजां त्रिनेत्रां च प्रसन्नवदनां शिवाम् ॥ खड्गं चर्म च यष्टिं च दधानां दक्षवामयोः । अधस्ताद्धेमवेत्रं स्यात्पाशस्तस्योर्ध्वतः स्थितः ॥ कण्ठे बध्वाऽथ पाशेन साध्यं वेत्रसमाहृतम् । बद्धाञ्जलिकरं व्योम्नि भ्रमन्तं पातितं पदे ॥ आकर्षयन्तीं ध्यायेत्तामि"ति ॥ १०२-१०३ ।

त्रयोदशाक्षर्या ध्यानमाह—**रक्तामिति । अश्वेति ।** रक्तोऽश्वः स्मर शरविवशां साध्यां पाशेनाबध्य कण्ठे इति ज्ञेयम्, "कण्ठे बध्वाथ पाशेन" इत्युक्तेः । अन्येन वामेन हस्तेनानयन्तीम् । पुनः किं विशिष्टाम् ? दक्षिणेन वेत्रं धारयन्तीम् । तदुक्तम्—"अश्वारूढा करा़ग्रे नवकनकमयी वेत्रयष्टिं दधाना दक्षेऽन्येनानयन्ती"ति ॥१०४॥

बाणलक्षं जपेन्मन्त्रमाज्येनान्ते जितेन्द्रियः ।
दशांशं जुहुयाद्देवीं शक्तिपीठे समर्चयेत् ॥१०५॥

पाशादित्र्यक्षरोक्तेन विधानेन समाहितः ।
आज्याढ्यान्नाहुतान्मन्त्री लभते वाञ्छितं फलम् ॥१०६॥

लवणैर्मधुरासिक्तैर्होमेन वशयेन्नृपान् ।
तेनैव विधिना मन्त्री वशयेद्वनितामपि ॥१०७॥

आलिख्य काष्ठानि विकारसंख्यान्यतश्चतुष्के प्रणवं ससाध्यम् ।
अन्येष्वपि द्वादशमन्त्रवर्णांल्लिखेदिदं यन्त्रमशेषवश्यम् ॥१०८॥

मायाहृद्भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं वदेत् ।
अन्नपूर्णे ठयुगलं मनुः सप्तदशाक्षरः ॥
अङ्गानि मायया कुर्यात्ततो देवीं विचिन्तयेत् ॥१०९॥

रक्तां विचित्रवसनां नवचन्द्रचूडा-
मन्नप्रदाननिरतां स्तनभारनम्राम् ।
नृत्यन्तमिन्दुशकलाभरणं विलोक्य
हृष्टां भजेद्भगवतीं भवदुःखहन्त्रीम् ॥११०॥

बाणलक्षं पञ्चलक्षम् । दशाक्षर्यास्तु—"हविष्याशी जपेद्वर्णलक्षं होमं दशांशतः । विदध्यात्तु पलाशैर्वा जपापुष्पैश्च वा प्रिये ॥ कुसुम्भकुसुमैर्वाज्यैरन्यैर्वा रक्तपुष्पकैः" ॥ इति । पूजा तु—"पञ्चपत्राब्जयुगलं षट्कोणाष्टदलाब्जयुक् । चतुरस्रद्वयं द्वारद्वययुक्तमिति प्रिये ॥ चक्रं विधाय तां देवीमावाह्यात्र प्रपूजयेत् । **अङ्गै**-र्बाणैश्च शब्दाद्यैराकर्षण्यन्तिकैः परम् ॥ श्रोत्रादिभिश्च बुध्यन्तैराकर्षण्यन्तिमैः परम् । प्राणात्मशक्तिचैतन्यं मनोऽहङ्कारभावकान् । शरीरं चाष्टपत्रेष्वाकर्षणीपदपश्चिमान् । ब्राह्म्याद्या लोकपालाश्च तदस्त्राणि च तद्बहिः" ॥ इति । यन्त्रं च—"त्रिकोणषट्कोण-वृत्तं यन्त्रं कृत्वा सवृत्तकम् । तन्मध्ये विलिखेत्पूर्वं विद्याद्यं च ततः परम् ॥ वर्णत्रयं त्रिकोणेषु षट्कोणेषु षडक्षरान् । तद्बाह्यवृत्तवीथ्यां तु मातृकां वेष्टयेत्क्रमात् ॥ एवं मध्ये प्रविन्यासाद्दृशयन्त्राणि कल्पयेत् । जपपूजनसम्पातैर्वश्याकृष्टिवसुस्त्रियः । भूरत्न-कीर्त्तिसौभाग्यनिधिकान्तीश्च साधयेत्" ॥ इति ॥ १०५-१०७ ।

यन्त्रमाह—**आलिख्येति**। विकाराः षोडश लिखेदिति । अप्रादिप्रादक्षिण्ये ॥१०८।

अन्नपूर्णामन्त्रमाह—**मायेति** । हृन्नमः । अत्र नमः शब्दसकारस्य रोरुत्वे गुणे च उकार इति ज्ञेयम् । ठयुगलं स्वाहा । अत्र सप्तदशाक्षर इत्युक्तेरि अ इत्यत्र न यणादेशः । केचनास्य प्रणवादित्वमाहुः । ब्रह्मा ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । माया बीजम्, स्वाहा शक्तिः । माययेति । षड्दीर्घयुक्तया ॥ १०९ ।

अन्नप्रदाननिरतामिति । विनियोगोक्तिः । इन्दुशकलाभरणं शिवम् । **यथा**-

यथाविधि जपेन्मन्त्रं वसुयुग्मसहस्रकम् ।
साज्येनान्नेन जुहुयात् तद्दशांशमनन्तरम् ॥१११॥
शक्तिपीठे यजेद्देवीमङ्गलोकेश्वरायुधैः ।
प्रातरेनं जपेन्मन्त्रं नित्यमष्टोत्तरं शतम् ॥११२॥
एतस्यान्नसमृद्धिः स्याच्छ्रिया सह महीयसी ।
माया पद्मावतिपदं ततः पावकवल्लभा ॥११३॥
सप्तार्णो मनुराख्यातः सर्ववश्यप्रदायकः ।
अङ्गानि मायया कुर्याद्ध्यायेत् त्रैलोक्यमोहिनीम् ॥११४॥
पद्मासनस्थां करपङ्कजाभ्यां रक्तोत्पले सन्दधतीं त्रिनेत्राम् ।
आबिभ्रतीमाभरणानि रक्तां पद्मावतीं पद्ममुखीं भजामि॥११५॥
पक्षलक्षं जपेन्मन्त्रं दशाशं जुहुयाद्घृतैः ।
शक्तिपीठे यजेद्देवीमङ्गाद्यावरणैः सह ॥११६॥
किञ्जल्केष्वङ्गपूजा स्यात्पूज्याः पत्रेषु मातरः ।
लोकपाला बहिः पूज्यास्तदस्त्राणि ततो बहिः ॥११७॥
इत्थं यो भजते मन्त्री जपहोमार्चनादिभिः ।
सुभगः सर्वनारीणां भवेत्काम इवापरः ॥११८॥
षडस्रमध्ये प्रविलिख्य शक्तिं कोणेषु शिष्टानि षडक्षराणि ।
तद्बाह्यतो मातृकयाभिवीतं पद्मावतीयन्त्रमिदं प्रशस्तम् ॥११९॥
तारं शिरसि विन्यस्य देवीं सञ्चिन्त्य भारतीम् ।
शक्तिबीजं न्यसेद्भाले संस्मृत्य भुवनेश्वरीम् ॥१२०॥
अमसौ नेत्रयोर्न्यस्येद् ध्यात्वा सूर्यं हुताशनम् ।
मुखवृत्तेन विन्यस्येट्टान्तं चन्द्रमनुस्मरन् ॥१२१॥

विधीति । पुरश्चरणोक्तमार्गेण । वसुयुग्मसहस्रं षोडशसहस्रम् ॥ ११०-११२।

पद्मावतीमन्त्रमाह- **मायेति** । सर्ववश्येति विनियोगोक्तिः । त्रैलोक्यमोहिनीमित्यपि । ब्रह्मा ऋषिः, गायत्री च्छन्दः, माया बीजम्, स्वाहा शक्तिः । अत्रापि माययेति पूर्ववत् । **पक्षलक्षं** लक्षद्वयम् ॥ ११३-११६ ।

अमठन्यासमाह—**तारमिति** ॥ १२० ।

अमसौ अं बिन्दुः । अः विसर्गः । मुखवृत्तेन मुखवृत्त इत्यर्थः । क्वचिन्मुखे वृत्तेनेति पाठः । वृत्तेन वृत्तरूपेण मुखे न्यसेदिति । टान्तं ठकारं तद्गजेन्द्रधिया

जिह्वायां विन्यसेद्बीजं रमायास्तां विचिन्तयन् ।
स्वाहार्णौ गण्डयोर्न्यस्येत्तद्गजेन्द्रधिया सुधीः ॥१२२॥
अमठं न्यासमाख्यातं कुर्वन्प्रतिदिनं नरः ।
कीर्तिश्रीकान्तिमेधानां वल्लभो भवति ध्रुवम् ॥१२३॥

॥ इति श्रीशारदातिलके दशमः पटलः ॥

लक्ष्मीगजेन्द्रबुध्या विचिन्त्येत्युक्तेः तत् प्रकरणे तद्ध्यानमनुसन्धेयम् । तत्र तर्जन्यनामिकाकनिष्ठाः समाकुञ्च्य युक्ताभ्यां मध्यमाङ्गुष्ठाभ्यां गजशुण्डाकाराभ्यामयं न्यासः कर्त्तव्य इत्युपदेशः साम्प्रदायिकानाम् । गजेन्द्रध्यानं यथा—"तारकुन्देन्दुधवलो मलगण्डमदोत्कटो । वसत्पुष्करशोभाढ्यो स्फुरद्दन्तो गजो भजे" ॥ इति ॥१२१-१२२॥

कीर्तिश्रीरित्यनेनास्य स्वातन्त्र्यमुक्तम् । तत्र प्रयोगः—ॐ सरस्वत्यै नमः । ह्रीं उमायै नमः । अं सूर्यमण्डलाय । अः वह्निमण्डलाय । वं सोममण्डलाय । श्रीं श्रियै । स्वां दन्तिने । हां दन्तिने । अस्य ऋष्यादिकं यथा—अमठश्रीमन्त्रस्य लक्ष्मीनारायण ऋषिः, बृहती च्छन्दः, अमठश्रीर्देवता, ह्रीं बीजम्, श्रीं शक्तिः, सर्ववश्यार्थे विनियोगः । ॐ श्रीं हृत् । श्रीकरि शिरः । धनकरि शिखा । धान्यकरि वर्म । ऋद्धिकरि नेत्रम् । पुष्टिकरि अस्त्रम् ॥ १२३ ।

॥ इति शारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां पदार्थनिर्णयायां त्वरितामन्त्रकथनं नाम दशमः पटलः ॥ १० ।

अथैकादशः पटलः

ततो दुर्गामनुं वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदम् ।
मायाऽत्रिः कर्णबिन्द्वाढ्यो भूयोऽसौ सर्गवान्भवेत् ॥ १ ।
पञ्चान्तकः प्रतिष्ठावान्मारुतो भौतिकासनः ।
तारादिर्हृदयान्तोऽयं मन्त्रो वस्वक्षरात्मकः ॥ २ ।
ऋषिश्च नारदश्छन्दो गायत्रं देवता मनोः ।
दुर्गा समीरिता सद्भिर्दुरितापन्निवारिणी ॥ ३ ।
नमस्कारवियुक्तेन मूलमन्त्रेण साधकः ।
ह्रामाद्यैः सह कुर्वीत षडङ्गानि यथाविधि ॥ ४ ।
सिंहस्था शशिशेखरा मरकतप्रख्यैश्चतुर्भिर्भुजैः
शङ्खं चक्रधनुःशरांश्च दधती नेत्रैस्त्रिभिः शोभिता ।
आमुक्ताङ्गदहारकङ्कणरणत्काञ्चीरणन्नूपुरा
दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु वो रत्नोल्लसत्कुण्डला ॥ ५ ।

एवं नित्यामन्त्रानुक्त्वा द्वादशगुणिते दुर्गाबीजस्योक्तत्वाद् दुर्गामन्त्रान्वक्तुं **प्रक्रमते—तत इति**। मन्त्रमुद्धरति—**मायेति**। माया शक्तिबीजम्। अत्रिर्हकारः। कर्ण उकारः। बिन्दुरनुस्वार एतदाद्य इत्यनेन दुं, भूयोऽसौ दुकारः। सर्गवान् विसर्गयुक्तः। अनेन एतादृशमपि बीजमिति सूचितम्। एतदर्थमेव सर्गवानित्युक्तिः। मन्त्रे तु रेफ एव। उपसर्गस्य तादृग्रूपत्वात् ॥ १ ।

पञ्चान्तको गकारः। प्रतिष्ठावानाकारयुक्तः। तेन गा इति। मारुतो यकारः। भौतिक ऐकारस्तदासनस्तेन यै। तदुक्तम्—"तारं माया स्वबीजानि दुर्गायै हृदयान्तिक" इति। साम्प्रदायिका मायाबीजानन्तरं कामबीजमाहुः। दुं बीजं, माया शक्तिः। दुरितेत्यादिना विनियोगोक्तिः ॥ २-३ ।

नमस्कारेति। मूलमन्त्रेण नमस्कारवियुक्तेन। ह्रामाद्यैः ह्रां ह्रीमित्याद्यैः सह षडङ्गानि कुर्वीतेति सम्बन्धः। प्रयोगस्तु—'ॐ ह्री दुं दुर्गायै ह्रां हृदयाय नमः"। "ॐ ह्री दुं दुर्गायै ह्रीं शिरसे स्वाहा" इत्यादि। तदुक्तम्—'तारो माया च दुर्गायै ह्रामाद्यन्ताङ्गकल्पना" इति। अत्र चकारेण दुर्गाबीजस्य समुच्चय इति तट्टीकाकारैर्व्याख्यातम्। यथाविधीति। शक्तिषडङ्गमुद्रासूचनम् ॥ ४ ।

सिंहस्थेति। आयुधध्यानं वामाद्यूर्ध्वयोराद्यं। अधस्थयोः परे। आमुक्ता धृता अङ्गदादयो ययेति विग्रहः। दर्गातिः दुष्टा गतिर्दारिद्र्यं च। सर्वदुर्गामन्त्रेषु ध्याना-

वसुलक्षं जपेन्मन्त्रं तिलैर्मधुरलोलितैः ।
पयोऽन्धसा वा जुहुयात्तत्सहस्रं जितेन्द्रियः ॥ ६ ।
पीठमित्थं यजेत्सम्यक् नवशक्तिसमन्वितम् ।
प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी पुनः ॥ ७ ।
सुप्रभा विजया सर्वसिद्धिदा नव शक्तयः ।
अज्भिर्ह्रस्वत्रयक्लीबरहितैः पूजयेदिमाः ॥ ८ ।
प्रणवानन्तरं वज्रनखदंष्ट्रायुधाय च ।
महासिंहाय वर्मास्त्रं नतिः सिंहमनुर्मतः ॥ ९ ।
दद्यादासनमेतेन मूर्ति मूलेन कल्पयेत् ।
तस्यां सम्पूजयेन्मूर्त्तौ देवीमावाह्य मन्त्रवित् ॥ १० ।
अङ्गावृतिं पुराभ्यर्च्य शक्तीः पत्रेषु पूजयेत् ।
जया च विजया कीर्तिः प्रीतिः पश्चात्प्रभा पुनः ॥ ११ ।
श्रद्धा मेधा श्रुतिः प्रोक्ता स्वनामाद्यक्षरादिकाः ।
पत्राग्रेष्वर्चयेदष्टावायुधानि यथाक्रमात् ॥ १२ ।
चक्रशङ्खगदाखड्गपाशाङ्कुशशरान्धनुः ।
लोकेश्वरांस्ततो बाह्ये तेषामस्त्राण्यनन्तरम् ॥ १३ ।

नन्तरमियं मुद्रा दर्शनीया—"मुष्टिं बध्वा कराभ्यां तु वासस्योपरि दक्षिणम् । कृत्वा शिरसि सम्पूज्या दुर्गामुद्रेयमीरिता" ॥ इति । आयुधमुद्रादर्शनं च ॥ ५ ।

वसुलक्षम् अष्टलक्षम् । **पयोऽन्धसा** पायसेन । तत्सहस्रम् **अष्टसहस्रम्** ॥ ६ ।

इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ७ ।

सर्वसिद्धिदेति । शक्तिनाम । आसां ध्यानमन्यत्रोक्तम्—"आदिस्वरैर्बिन्दुयुतैरेकाराद्यैः षडक्षरैः । एताः सार्द्धं जपापुष्परक्तवर्णाः सिताननाः ॥ चापबाणाञ्जलिकराः शुक्लमाल्यानुलेपनाः । आत्मत्रयान्ते सम्पूज्या दलमध्येष्वनुक्रमात्" ॥ इति । **अज्भिरिति** । ह्रस्वत्रयम् अ इ उ क्लीबाश्च । तद्रहितैरेभिः स्वरैर्नवाज्भिरित्यर्थः । प्रयोगस्तु—"आं प्रभायै नमः" इत्यादि ॥ ८ ।

सिंहमन्त्रमाह—**प्रणवेति** । प्रणवानन्तरं प्रणवमुच्चार्य वज्रनखदंष्ट्रायुधायेति स्वरूपम्, सिंहाय इति स्वरूपम्, वर्म हुं, अस्त्रं फट् । नातनमःपदम् ॥ ९-१० ।

अभ्यर्च्येति । तुर्योक्तरीत्या । **जयेति** । आसां ध्यानमुक्तमन्यत्र—"भ्राजन्मरकतप्रख्याः सर्वाश्च शशिभूषणाः । दधत्यः सायकं हस्तैः शूलकार्मुकतर्ज्जनीः ॥ जयाद्याः पूजनीया स्युर्ज्जमित्याद्यर्णसंयुताः" । इति ॥ ११-१३ ।

इत्थं जपादिभिर्मन्त्री मन्त्रे सिद्धे विधानवित् ।
कुर्यात्प्रयोगानेतेन मनुना स्वमनीषितान् ।। १४ ।
प्रतिष्ठाप्य विधानेन कलशान्नव शोभनान् ।
रत्नहेमादिसंयुक्तान्पदेषु नवसु स्थितान् ।। १५ ।
मध्यस्थे पूजयेद्देवीमितरेषु जयादिकाः ।
सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैरभिषिञ्चेन्नराधिपम् ।। १६ ।
राजा विजयते शत्रून्साधको विजयश्रियम् ।
प्राप्नोति रोगी दीर्घायुः सर्वव्याधिविवर्जितः ।। १७ ।
वन्ध्याभिषिक्ता विधिना लभते तनयं वरम् ।
मन्त्रेणानेन सञ्जप्तमाज्यं क्षुद्रज्वरापहम् ।
गर्भिणीनां विशेषेण जप्तं भस्मादिकं तथा ।। १८ ।
मध्ये तारे बीजमन्तस्थसाध्यं पत्रेष्वष्टौ मन्त्रवर्णान्विलिख्य ।
त्रिष्टुप्वीतं वेष्टितं मातृकार्णैर्यन्त्रं दौर्गं भूपुरस्थं विदध्यात् ।।१९।
क्षुद्रभूतमहारोगचौरसर्पनिवारणम् ।
विजयश्रीप्रदं पुंसां गर्भिणीनां सुखप्रदम् ।। २० ।

विधानवित्प्रयोगान् कुर्यादिति । अनेनैतदुक्तं भवति । श्रीबीजादिः श्रिये । मृत्युञ्जयादिदीर्घायुषि । नृसिंहबीजादिर्वैरिजये । सर्वपुटितत्वे सर्वकामावाप्तिः। कामादित्वे पुत्रावाप्तिरिति । एतद्बीजयोगः शक्त्यनन्तरं ज्ञेयः ।। १४ ।

प्रतिष्ठाप्य विधानेनेति । मातृकापटलोक्तविधिना । हेमादीत्यादिशब्देन शाक्तं गन्धाष्टकम् । पदेषु नवसु इति । नवनाभमण्डलस्येति शेषः ।। १५ ।

गन्धपुष्पाद्यैरिति । आद्यशब्दाद्धूपदीपनैवेद्यानि । सम्पूज्येत्युपलक्षणं तेन सम्पातयुक्ताः जप्ताश्चेति ज्ञेयम् । यदाहुः—"कषायसलिलैः कुम्भानभिपूर्य यथाविधि । त्रिसहस्रं जपेन्मन्त्रं घृतसम्पातसंयुतम् ।। तैश्चाभिषिक्तः शुद्धात्मा पूर्वद्युः समुपोषितः । जयेच्छत्रून् क्षणाद्राजा प्राप्नोति विजयं श्रियम् । रोगी तु ग्रहपीडाभ्यां मुच्यते व्याधिभिस्तथा" ।। इति । १६-१७ ।

आज्यं भक्षितमिति शेषः । भस्मादिकं धृतमिति शेषः । **आदिशब्दाद्गन्ध**पुष्पादि । तथेति । क्षुद्रग्रहापहमित्यर्थः ।। १८ ।

यन्त्रमाह—**मध्य इति** । मध्ये तारे इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ मध्ये कर्णिकायाम्, तारे प्रणवे, बीजं दौर्गम् । अन्तःस्थितसाध्यं मध्यस्थितसाध्यसाधकनाम कर्मसहितं विलिख्येति सम्बन्धः । त्रिष्टुप् जातवेदाः स द्वाविंशे वक्ष्यते ।। १९-२० ।

भान्तं वियत्सनयनं श्वेतो मर्द्दिनि ठद्वयम् ।
अष्टाक्षरीयमाख्याता विद्या महिषमर्द्दिनी ॥ २१ ।
महिषहिंसिके हुं फट् हृदयं परिकीर्तितम् ।
महिषशत्रो शार्ङ्गि हुंफट् शिरोऽङ्गं समुदाहृतम् ॥ २२ ।
महिषं भीषयद्वन्द्वं हुंफडन्तः शिखामनुः ।
महिषं हनयुग्मान्ते देवि हुंफट्तनुच्छदम् ॥ २३ ।
महिषान्ते सूदिनि हुंफडन्तमस्त्रमीरितम् ।
मन्त्रैरेतैर्जातियुक्तैः पञ्चाङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥ २४ ।
गारुडोपलसन्निभां मणिमौलिकुण्डलमण्डिताम् ।
नौमि भालविलोचनां महिषोत्तमाङ्गनिषेदुषीम् ॥ २५ ।
चक्रशङ्खकृपाणखेटकबाणकार्मुकशूलकान् ।
तर्ज्जनीमपि बिभ्रतीं निजबाहुभिः शशिशेखराम् ॥ २६ ।
अष्टलक्षं जपेन्मन्त्रं तत्सहस्रं तिलैः शुभैः ।
हुत्वा प्रागीरिते पीठे यजेन्महिषमर्दिनीम् ॥ २७ ।
सम्पूज्याङ्गानि पत्रेषु दुर्गाख्यां वरवर्णिनीम् ।
आर्याह्वयां तृतीयां च चतुर्थीं कनकप्रभाम् ॥ २८ ।

महिषमर्द्दिनीमन्त्रमाह—**भान्तमिति**। भान्त मकारः। वियद् हकारः। सनयनमिकारसहितं तेन हि। श्वेतः षः। मर्द्दिनि स्वरूपम्. ठद्वयं स्वाहा। उक्तं हि नारायणीये—"विषं हि मज्जा कालोऽग्निरत्रिर्निष्ठानि ठद्वयमि"ति। मं बीजम्, स्वाहा शक्तिः। अस्य शाकवत्सो नाम ऋषिः। प्रकृतिश्छन्दः। अन्ये मार्कण्डेयमृषिमाहुः। शिखावर्म्मणोर्म्मन्त्रेऽपि महिषशब्दो द्वितीयान्तो ज्ञेयः ॥ २१-२४ ।

अथ ध्यानमाह—**गारुडेति**। गारुडोपलः गरुडोद्गारमणिः। आयुधानि दक्षाद्यूर्ध्वयोराद्ये, तदधोऽधस्तयोः परे परे ॥ २५ ।

तर्ज्जनीमिति। तर्ज्जनीमुद्रा। लक्षणं यथा—"तर्ज्जन्येकाकिनी तूर्ध्वा ज्ञेयाः सम्मिलितास्त्वधः। मुद्रेयं तर्ज्जनी प्रोक्ता वक्तृश्रोत्रोस्त्वभीतिदा" ॥ इति। तदुक्तमीशानसंहितायाम्—"ध्यायेच्छ्यामां महादुर्गां सर्वाभरणभूषिताम्। जटामुकुटशोभाढ्यां स्फुरच्चन्द्रकलान्विताम् ॥ पीताम्बरधरां देवीं पीनोन्नतकुचद्वयाम्। चक्रशङ्खलसद्धस्तां तदधः खड्गखेटकौ ॥ बाणचापौ च तदधः सशूलां तर्जनीमधः" ॥ इति ॥ २६ ।

प्रागीरिते अव्यवहिते दौर्गे पाठे ॥ २७ ।

सम्पूज्याङ्गानीति। केसरेष्विति शेषः। पत्रेष्वित्यग्रिमेण सम्बध्यते ॥ २८ ।

पञ्चमीं कृत्तिकासंज्ञां षष्ठीमप्यभयप्रदाम् ।
कन्यां सुरूपां प्रभजेन्मन्त्री दीर्घस्वरैः क्रमात् ॥ २९ ।
यजेदग्रेष्वायुधानि चक्रशङ्खासिखेटकान् ।
बाणं बाणासनं शूलं कपालं यादिभिः क्रमात् ॥ ३० ।
लोकपालाः पुनः पूज्यास्तदस्त्राणि ततः परम् ।
वशयेत्तिलहोमेन नरान्नरपतीनपि ॥ ३१ ।
सिद्धार्थैर्हुयान्मन्त्री रोगान्मुच्येत तत्क्षणात् ।
पद्मैर्हुत्वा जयेच्छत्रून्दूर्वाभिः शान्तिमाप्नुयात् ॥ ३२ ।
पलाशकुसुमैः पुष्टिं धान्यैर्धान्यश्रियं व्रजेत् ।
काकपक्षैः कृतो होमो द्वेषं वितनुते नृणाम् ॥ ३३ ।
मरीचहोमान्मरणं रिपुराप्नोति सर्वथा ।
क्षुद्रादिचोरभूताद्यान्ध्यात्वा देवीं विनाशयेत् ॥ ३४ ।
तारो दुर्गेयुगं रक्तमन्त्यं ठान्तं सलोचनम् ।
द्विठान्ता जयदुर्गेयं विद्या वेद्या दशाक्षरी ॥ ३५ ।

दीर्घस्वरैरिति । क्लीबद्वयान्त्यरहितैरिति शेषः । दीर्घशब्देन पारिभाषिकग्रहणम्, तेन आ ई ऊ ए ऐ ओ औ अं एभिरष्टभिरित्यर्थः । नारायणीये पूर्वपटले अनन्तश्चार्घियोन्यादिरित्युक्तोत्तरपटले "आद्यैः स्वरैः क्रमादि"त्युक्तम् । एतदभिप्रायेणैवापेक्षितार्थद्योतनिकायां व्याख्यातम्—आद्यैः आ ई ऊ ए ऐ ओ औ अं इति स्वरैरिति ॥ २९ ।

अग्रेषु यन्त्राग्रेषु । यादिभिरिति । हान्तैरित्यर्थः ॥ ३० ।

वशयेदिति । कामबीजादित्वम् ॥ ३१ ।

मन्त्रीति । अनेन मृत्युञ्जयादित्वं सूचितम् । जयेदिति । स्वबीजादि । शान्तिमिति नृसिंहादित्वम् ॥ ३२ ।

पुष्टिमिति । तार्त्तीयादित्वम् । धान्यश्रियमिति । श्रीबीजादित्वम् ॥ ३३ ।

मरीचेति । मरीचशब्दो दीर्घमध्योऽप्यस्ति । तथा च शब्दभेदप्रकाशे—"मरीचं मरिचं तथे"ति । मरणमिति । स्वबीजादित्वम् ॥ ३४ ।

जयदुर्गामन्त्रमाह—**तार इति** । तारः प्रणवः । दुर्गेयुगं दुर्गे दुर्गे रक्तं रेफः । अन्त्यं क्षः । ठान्तं णः । सलोचनम् इकारसहितमित्युभयविशेषणम् । तेन क्षिणि । द्विठान्ता स्वाहान्ता । तदुक्तं नारायणीये—"तारं दुर्गेद्वयं वह्निरन्त्यं ठान्तं सदृक्शिरः" इति । अपेक्षितार्थद्योतनिकायां व्याख्यातम्—सदृगित्युभयविशेषणं तेन क्षिणीत । मार्कण्डेयो मुनिर्बृहती च्छन्दः । प्रणवो बीजम्, स्वाहा शक्तिः ॥ ३५ ।

तारादिदुर्गे हृदयं दुर्गे शिर उदाहृतम् ।
दुर्गायै स्याच्छिखा वर्म भूतरक्षिणि कीर्तितम् ।
तारादिदुर्गे युगलं रक्षिण्यस्त्रं समीरितम् ।। ३६ ।
कालाभ्राभां कटाक्षैररिकुलभयदां मौलिबद्धेन्दुरेखां
शङ्खञ्चक्रं कृपाणं त्रिशिखमपि करैरुद्वहन्तीं त्रिनेत्राम् ।
सिंहस्कन्धाधिरूढां त्रिभुवनमखिलं तेजसा पूरयन्तीं
ध्यायेद्दुर्गां जयाख्यां त्रिदशपरिवृतां सेवितां सिद्धिकामैः ।।३७।
बाणलक्षं जपेन्मन्त्रं घृतेन जुहुयात्ततः ।
दशांशं संस्कृते वह्नौ ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।। ३८ ।
अष्टाक्षरोदिते पीठे पूजयेत्पूर्ववत्सुधीः ।
मन्त्रं जपन् विशेद्युद्धे शत्रून्हन्याद्विशेषतः ।। ३९ ।
प्रजपेद्व्यवहारादौ तत्रापि विजयी भवेत् ।
अर्चयेदस्त्रशस्त्राणि जयार्थी विद्ययाऽनया ।। ४० ।
ज्वलज्वलपदान्ते स्याच्छूलिनीति पदं वदेत् ।
दुष्टग्रहं हुमस्त्रान्तो वह्निजायावधिर्मनुः ।। ४१ ।
भूतेन्द्रियाक्षरैः प्रोक्तो ग्रहक्षुद्रारिनाशकः ।
ऋषिर्दीर्घतमाः प्रोक्तः ककुप्छन्द उदाहृतम् ।। ४२ ।

तारादीति । वर्मान्तं सम्बध्यते ।। ३६ ।

कालेति । त्रिशिखं त्रिशूलम् । आयुधध्यानमष्टाक्षरीवत् । सिद्धीति विनियोगोक्तिः ।। ३७ ।

बाणलक्षं पञ्चलक्षम् । ब्राह्मणानपि भोजयेदित्यनेन पुरश्चरणे ये दश प्रकारास्ते सूचिताः । तदुक्तम्—"जपो होमस्तर्पणं च स्वाभिषेकोऽघमर्षणम् । सूर्यार्घ्यं जलपानं स्यात्प्रणामं देवपूजनम् ।। ब्राह्मणानां भोजनं च पूर्वपूर्वदशांशतः" ।। इति । इदं सर्वमन्त्रपुरश्चरणे ज्ञेयम् । केचन प्रकारपञ्चकमेवाहुः—"जपो होमस्तर्प्पणं च पूजा ब्राह्मणभोजनमि"ति । सर्वत्र जपादिभिरित्यादिशब्दार्थोऽयमेव ज्ञेयः ।। ३८ ।

अष्टाक्षरोदिते दुर्गाष्टाक्षरोदिते । अत्रापि प्रयोगे प्रणवान्तरं स्वबीजादिप्रक्षेप इति ज्ञेयम् ।। ३९ ।

अस्त्रं बाणादि **शस्त्रं** खड्गादि ।। ४० ।

शूलिनीदुर्गामन्त्रमाह—**ज्वलेति** ।। ४१ ।

भूतेन्द्रियाक्षरैः पञ्चदशाक्षरैः । हुं बीजं स्वाहा शक्तिः । **ग्रहेत्यादि ग्रहाणाम**-

शूलिनी देवता प्रोक्ता समस्तसुरवन्दिता ।
दुर्गे हृद्वरदे शीर्षं विन्ध्यवासिनि तच्छिखा ।। ४३ ।
वर्म्माऽसुरान्ते मर्द्दिनि युद्धपूर्वप्रिये पुनः ।
त्रासयद्वितयञ्चास्त्रं देवसिद्धसुपूजिते ।। ४४ ।
नन्दिनी स्याद्रक्षयुगं महायोगेश्वरि क्रमात् ।
शूलिन्याद्या हुंफडन्ताः पञ्चाङ्गमनवः स्मृताः ।। ४५ ।
अध्यारूढां मृगेन्द्रं सजलजलधरश्यामलां हस्तपद्मैः
शूलं बाणं कृपाणमरिजलजगदाचापपाशान्वहन्तीम् ।
चन्द्रोत्तंसां त्रिनेत्रां चतसृभिरसिना खेटकान् बिभ्रतीभिः
कन्याभिः सेव्यमानां प्रतिभटभयदां शूलिनीं भावयामि ।।४६।

ष्टादशानां क्षुद्राणां स्तम्भविद्वेषोत्सादोच्चाटनभ्रममारणव्याधीनामादिशब्दाद्भूतप्रेत-डाकिन्यादीनाम् । विनाशन इति । अनेन विनियोगं वदता प्रणवशक्तिनृसिंहदुर्गाबीज-पुटितत्वं वषडन्तत्वमपि सूचितम् ।। ४२ ।

हृद् हृदङ्गमन्त्रः । एवं शीर्षेऽपि । तच्छिखेति । तस्य मन्त्रस्य शिखामन्त्र इत्यर्थः ।। ४३ ।

युद्धपूर्वप्रिये युद्धप्रिये । देवेत्यादिमहायोगेश्वरिपर्यन्तम् अस्त्रमिति शेषः । ''वर्म्मासुरान्ते मर्द्दिनि **युद्ध**पूर्वप्रिये पुनः । त्रासय द्वितयं चास्त्रमि''ति पाठः ।। ४४ ।

पञ्चाङ्गमनवः । क्रमात्प्रत्येकं शूलिन्याद्या हुंफडन्ताः स्मृता इति सम्बन्धः । प्रयोगस्तु — ''शूलिनि दुर्गे वरदे हुंफट् हृदयाय नमः'' इत्यादि । साम्प्रदायिकास्तु पूर्वपूर्वानुविद्धत्वमङ्गानां वदन्ति तेन—''शूलिनि दुर्गे वरदे हुंफट्शिरसे स्वाहा'' इत्यादि प्रयोगः । अन्ये तु— गणनाविशेषेऽन्याङ्गान्याहुः —''दुर्गे हृदयमाख्यातं वरदे तच्छिरः शिखा । विन्ध्यवासिनि वर्म स्यादसुरान्ते तु मर्द्दिनि ॥ युद्धप्रिये युतं चास्त्रं त्रासयद्वितयं भवेत् । एषामादौ शूलिनीति परन्तारादिकं वदेत् ।। अवसाने तु सर्वेषां देवसिद्धसुपूजिते । नन्दिनि रक्षयुग्मं च महायोगेश्वरीमपि ॥ वर्मास्त्रबीजे चाग्नि ग्रहरक्षाकराणि हि । पञ्चाशदावृतिन्यासाज्ज्वरस्तीव्रोऽपि नश्यति'' ।। इति । तत्र प्रयोगः—''ॐ शूलिनि दुर्गे देवसिद्धसुपूजिते नन्दिनि रक्ष रक्ष महायोगेश्वरि हुंफडि''-त्यादि । एतदभिप्रायेणैवाचार्यैः—''वर्म चासुरमर्द्दिन्या युद्धपूर्वप्रिये तथा । त्रासय-द्वितयं चास्त्रमि''ति पठित्वा देवेत्यादि पठित्वा—''अङ्गकर्म्मैव रक्षाकृत्प्रोक्तं ग्रह-निवारणमि''ति पठितम् । अत्रापि मल्लिखितपाठे सर्वं समञ्जसम् । क्रमादिति । अनेन साम्प्रदायिकानुसारिपूर्वपूर्वानुविद्धत्वमपि सूचितमेव ।। ४५ ।

अध्यारूढामिति । मृगेन्द्रं सिंहम् । अराणि विद्यन्ते यत्र तद् अरिचक्रम्, जलजः शङ्खः । आचार्याश्च—''बिभ्राणा शूलबाणास्यरिसदरगदाचापपाशान्कराब्जैः''

मनुमेनं जपेन्मन्त्री वर्णलक्षं विचक्षणः ।
सर्पिषान्नेन होमस्तु तद्दशांशमितो भवेत् ॥ ४७ ।
प्रागुक्ते पूजयेत्पीठे वक्ष्यमाणेन वर्त्मना ।
विधाय पूजामङ्गानां पूज्याः पत्रेषु शक्तयः ॥ ४८ ।
दुर्गाद्या वरदा विन्ध्यवासिन्यसुरमर्द्दिनी ।
युद्धप्रिया पञ्चमी स्याद्देवसिद्धसुपूजिता ॥ ४९ ।
सप्तमी नन्दिनी प्रोक्ता महायोगेश्वरी परा ।
दलाग्रेषु तदस्त्राणि शङ्खञ्चक्रमसिं पुनः ॥ ५० ।
गदेषु चापशूलानि पाशं पश्चाद्दिशाधिपान् ।
इत्थं जपादिभिः सिद्धः कुर्यात्कर्म निजेप्सितम् ॥ ५१ ।
अष्टोत्तरसहस्रं यस्तिलैस्त्रिमधुराप्लुतैः ।
नित्यं प्रजुहुयात्तस्य शक्तिः स्यादतिमानुषी ॥ ५२ ।
अष्टोत्तरशतां नित्यं सर्पिषा जुहुयान्नरः ।
वाञ्छितां वत्सरादर्वाक् प्राप्नुयान्महतीं श्रियम् ॥ ५३ ।
दूर्वाहोमो भवेन्नृणां सर्ववाञ्छितसिद्धिदः ।
छुरिकाद्यानि शस्त्राणि जप्तानि मनुनाऽमुना ।
सम्पाताज्यविलिप्तानि वितरन्ति जयश्रियम् ॥ ५४ ।

इति । ग्रन्थकृच्च पूजावसरे—"दलाग्रेषु तदस्त्राणि चक्रं शङ्खमसिं पुनरि"ति । शङ्खपूजामेव वक्ष्यति । चतसृभिरिति । जया विजया भद्रा शूलकात्यायन्याख्याभिरित्यर्थः । असितेति । सहार्थे तृतीया । तद्योगाभावेऽपि "वृद्धो यूने"ति वत् । दक्षिणहस्ताद्वामाधःपर्यन्तमायुधध्यानम् ॥ ४६ ।

वर्णलक्षं मन्त्रवर्णपरिमितलक्षम् । विचक्षण इति । पुरश्चरणे ये नियमास्तज्ज्ञ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

प्रागुक्ते दुर्गाष्टाक्षरोक्ते । विधायेति केसरेष्विति शेषः ॥ ४८-४९ ।

परेति । अष्टमी । आसां ध्यानमुक्तमन्यत्र—"अम्बुदाभा धनुर्बाणकरा दुर्गादिका यजेदि"ति ॥ ५०-५१ ।

त्रिमधुराप्लुतैः पयोमधुघृतैःप्लुतैः । पयःस्थाने शर्करेति केचित् । **शक्तिः स्यादतिमानुषीति** । वत्सरादर्वागिति ज्ञेयम् । तदुक्तम्—"अप्रतिहतास्य शक्तिर्भूयात्प्रागेव वत्सरतः" इति ॥ ५२ ।

दूर्वाहोम इति । अष्टोत्तरशतमित इति ज्ञेयम् । तदुक्तम्—"दूर्वया त्रिकयुजे-

अश्वत्थार्कसमिद्भिर्वा तिलैस्त्रिमधुरोक्षितैः ।
होमो वशयति क्षिप्रमीप्सितान्मन्त्रिणो नरान् ।। ५५ ।
उद्यदायुधहस्तां तां देवीं कालघनप्रभाम् ।
ध्यात्वाऽऽत्मानं जपेन्मन्त्रं स्पृष्ट्वार्तं मुञ्चति ग्रहः ।। ५६ ।
सर्पाखुवृश्चिकादीनां विषमाशु विनाशयेत् ।
मनुनानेन विधिवन्मन्त्रविद्देवताधिया ।। ५७ ।
मन्त्रेणाऽनेन सञ्जप्तान्बाणानादाय साधकः ।
विमुञ्चेत्प्रतिसेनायां सा द्रुतं विद्रुता भवेत् ।। ५८ ।

प्सितं लभेत्सम्यगष्टशतसंख्यया हुतादि''ति । छुरिकाद्यानीति । आदिशब्देन कृपाण-नखराद्यानि ग्राह्याणि । सम्पाताज्यविलिप्तानि, पश्चादमुना मनुना जप्तानीति सम्बन्धः । सम्पातार्थं होमः पञ्चसहस्रो जप्तानीति । दशसाहस्रम् । तदुक्तम्—''खड्गे तीक्ष्णे समावाह्य गन्धाद्यैरभिपूज्य ताम् । आज्येन जुहुयात्पञ्चसहस्रं प्रोक्त-मार्गतः ।। सम्पाताज्यविलिप्तोऽसौ प्रजप्तो मनुनाऽमुना । पङ्क्तिसंख्यासहस्रेण शक्तो मन्त्रविशेषवित् ।। तत्खड्गहस्तो योद्धा स्याद्रिपुसेनाविमर्दकः'' ।। इति । अत्र खड्ग इत्यायुधोपलक्षणम् । ''छुरिकाकृपाणनखरा'' इत्याचार्योक्तेः ।। ५४ ।

अश्वत्थेति । होमसंख्या द्वादशसहस्रं ज्ञेयम् । तदुक्तम्—''आर्कैर्मन्त्री त्रिमधुर-युतैरर्कसाहस्रमिध्मैराश्वत्थैर्वा त्वतिविशदचेतास्तिलैर्वा जुहोती''ति । क्षिप्रमित्यनेनै-तदुक्तं भवति—''रक्तवर्णो पाशाङ्कुशधनुर्बाणधरां देवीं ध्यात्वा पाशेन साध्यस्य बन्धोऽङ्कुशेनाकर्षणमिति । मन्त्रिण इति षष्ठी । नरानिति लिङ्गमविवक्षितम् ।। ५५ ।

उद्यदिति । एवम्भूतदेवीरूपमात्मानं ध्यात्वा आर्त्तं स्पृष्ट्वा मन्त्रं जपेदिति सम्बन्धः । मुञ्चतिग्रह इति । आवेश्य सन्त्याजित इति शेषः । ''आविश्य क्षणमिवे''-त्युक्तेः । ग्रह इति वचनमविवक्षितम् । तेनाष्टादशग्रहा इत्यर्थः । आवेशनप्रकारस्तु—''सम्प्रोक्तलक्षणैः सम्यग्विज्ञायाष्टादशग्रहान् । ग्रस्तमूर्ध्नि विचिन्त्यैतान् द्विभुजान् स्रस्तलोचनान् ।। ज्वालामयैर्मन्त्रजापी पातयेच्चुलुकोदकैः । आविष्टान् क्षणमात्रेण त्याजयेदखिलान् ग्रहान्'' ।। इति । सन्त्याजनप्रकारस्तु—आत्मरोगिणोर्मध्ये उक्तरूपां दुर्गां ध्यात्वा कनिष्ठादित्रयमङ्गुष्ठेनावष्टभ्य दृढमुष्टिं कृत्वा तर्जनीं दक्षिणकर्णपार्श्वे प्रसार्यातिद्रुतं चक्रवद्भ्रामयेदित्यनया चक्रमुद्रया मोचयेदिति । तदुक्तम्—''अन्तराथ पुनरात्मरोगिणोरम्बिकामपि निजायुधाकुलाम् । संविचिन्त्य जपतोऽरिमुद्रया विद्रव-न्त्यवशविग्रहा ग्रहाः'' ।। इति ।। ५६ ।

सर्पेति । आदिशब्देन श्वादीनां ग्रहणम् । मन्त्रविद्विधिवद्देवताधिया । आत्मन इति शेषः ।। ५७ ।

अनेन मनुना विषं विनाशयेदिति सम्बन्धः । विधिवद्देवताबुद्धिस्तु ध्यान-

शूलपाशधरां देवीं ध्यात्वात्मानमनाकुलः ।
प्रविशेद्युद्धदेशं यो जित्वाऽऽयाति स निर्व्रणः ।। ५९ ।
जुहुयात्तिलसिद्धार्थैर्लक्षमेकं यथाविधि ।
नामयुक्तं जपेन्मन्त्रं यस्यासौ मृत्युमेष्यति ।। ६० ।
गुटिका गोमयोत्पन्ना हुत्वाऽष्टशतसंख्यया ।
सप्ताहात्कुरुते मन्त्री विद्वेषं स्निग्धयोर्मिथः ।। ६१ ।
गृहीत्वा गोमयं व्योम्नि त्रिसहस्रं जपेत्ततः ।
गमिष्यतो द्वारदेशे निखातं स्तम्भनं भवेत् ।। ६२ ।

विशेषेण । तदुक्तम्—"अहिमूषिकवृश्चिकादिजं वा बहुपात्कुक्कुरलूतिकोद्भवं वा । विषमाशु विनाशयेन्नराणां प्रतिपत्त्यैव च विन्ध्यवासिनी"ति । ध्यानविशेषस्त्वन्यत्रोक्तः—"शरच्छशाङ्कसङ्काशां स्मितवक्त्राम्बुजोज्ज्वलाम् । चक्रशङ्खसुधाकुम्भयुग्महस्ताम्बुजां शुभाम् ।। मुग्धञ्च विषमेतेन सिञ्चन्तीं सितभूषणाम् । अमृतार्द्रामिमां दुर्गां ध्यायन् हन्याद्विषं नरः" ।। इति । सञ्जप्तान्बाणानिति । बाणाग्रे तां देवीं ध्यात्वेति ज्ञेयम् । तदुक्तम्—"आधाय बाणे निशिते च देवीं क्षेमङ्करीं मन्त्रमिमं जपित्वे"ति ।। ५८ ।

प्रविशेदिति । मन्त्रं जपन्निति शेषः । तदुक्तम्—"आत्मानमार्यां प्रतिपद्य शूलपाशान्वितां वैरिबलं प्रविश्य । मन्त्रं जपन्नाशु परायुधानि गृह्णाति मुष्णाति च बोधमेषाम्" ।। इति । निर्व्रणत्वं मोहनेनायुधग्रहणादिति ज्ञेयम् । तन्त्रान्तरेषु—"श्यामवर्णा महाकाया ज्वलद्वह्निविलोचना । पाशं डमरुकं शूलं चूर्णं मोहनसंज्ञितम् ।। हस्तैश्चतुर्भिर्बिभ्राणा नागेन्द्रैः समलङ्कृता । अतिदीर्घैर्महाकेशैराकीर्णैः परितश्चमूम् ।। आच्छादयन्ती कृष्णाभैरट्टहासपरायणा । ध्याता दुर्गाऽचिरेणैव मोहयेच्छत्रुवाहिनीम्" ।। इति ।। ५९ ।

यथाविधि नाममन्त्रयुक्तं जपन् जुहुयादिति सम्बन्धः । **यथाविधीति** । पल्लवप्रकारेण जपे । होमे स्वाहादावित्यर्थः । तदुक्तम्—"पल्लवे साध्यनामादौ भवेन्मन्त्रपदक्रमः । मारणे चैतदुद्दिष्टमि"ति । उक्तं च गौतमेन—"ससर्वजनमन्त्रेषु तत्र नामानि योजयेत् । होमे स्वाहापदात्पूर्वम्मन्त्रान्ते जपकर्मणि" ।। इति ।। ६० ।

अष्टशतेति अष्टोत्तरशतम् । विद्वेषमित्यत्र वियोगमित्यपि । "द्विष्टौ मिथो वियोगिनौ भवतः" इत्युक्तेः । ध्यानविशेषोऽन्यत्र—"दधती मुसलं शूलं गरकुम्भद्वयं करैः । कृष्णा दिगम्बरा ध्येया मूर्त्तिर्विद्वेषकारिणी" ।। इति ।। ६१ ।

गोमयमिति । आनडुहमित्युपदेशात् । व्योम्नि गोमयं गृहीत्वेति । भूमिस्पृग्गोमयं न ग्राह्यमित्यर्थः । तदुक्तम्—"अस्पृष्टकु गोमयमन्तरिक्षे" इति ।। ६२ ।

बहुनोक्तेन किं सर्वं साधयेन्मनुनाऽमुना ।
उत्तिष्ठ पदमाभाष्य पुरुषि स्यात्पदं ततः ॥ ६३ ॥
पितामहः सनेत्रेन्दुः स्वपिषि स्याद्भयं च मे ।
समुपस्थितमुच्चार्य यदि शक्यमनन्तरम् ॥ ६४ ॥
अशक्यं वा पुनस्तन्मे वदेद्भगवति ततः ।
शमयाग्निवधूः सप्तत्रिंशद्वर्णात्मको मनुः ॥ ६५ ॥
ऋषिरारण्यकश्छन्दो प्रत्यनुष्टुबुदाहृतम् ।
देवता धनदुर्गा स्यात्सर्वदुर्गविमोचनी ॥ ६६ ॥
पादाष्टसन्धिषु गुदलिङ्गाधारोदरेषु च ।
पार्श्वहृत्स्तनकण्ठेषु पुनर्बाह्वष्टसन्धिषु ॥ ६७ ॥
मुखनासाकपोलाक्षिकर्णभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
मन्त्राक्षराणि विन्यस्येद्देवताभावसिद्धये ॥ ६८ ॥
षड्भिश्चतुर्भिरष्टाभिरष्टाभिः षड्भिरिन्द्रियैः ।
मन्त्रार्णैरङ्गक्लृप्तिः स्याज्जातियुक्तैर्यथाक्रमम् ॥ ६९ ॥

वनदुर्गामन्त्रमाह—**उत्तिष्ठेति** । ततः पुरुषि पदं स्यादित्यन्वयः ॥ ६३ ॥

पितामहः ककारः । सनेत्रेन्दुः इकारबिन्दुसहितः । तेन किमिति । भयं च मे इति चकारो न मन्त्रमध्ये । यदि शक्यमशक्यञ्चेति अमन्तमेव स्वरूपम् । भगवतिमिति । शब्दकर्मणि द्वितीया । मन्त्रे तु सम्बुद्धिः । अत्र वा तन्मे अक्षराणि कीलकानि । हुं दुर्गे इत्यकीलकानि । तदुक्तमीशानसंहितायाम्—"गुणबीजं समुद्धृत्य उत्तिष्ठेति पदं ततः । पुरुषीति समुद्धृत्य ब्रह्माणं सूक्ष्मसंयुतम् ॥ सबिन्दुकं समुच्चार्य स्वपिषीति पदं वदेत् । भयं मे च समाभाष्य तथा च समुपस्थितम् ॥ यदि शक्यमिति प्रोच्य अशक्यं समुदीर्य च । वर्मबीजं समुद्धृत्य दुर्गे भगवतीति च ॥ शमयेति समुद्धृत्य तथा स्वाहा पदं वदेत् । एवमेषा महादेवी निष्कीला सर्वसिद्धिदा ॥ गुणान्ते भुवनेशानीं दुर्गाबीजं नियोजयेत् । वर्मणोऽन्तं स्वकम्बीजमुक्त्वा चान्ते विलोमतः ॥ पूर्वोक्तबीजत्रितयं योजयेत् क्रौञ्चदारणा । तदा प्रदीपिता विद्या निष्कीला सर्वसिद्धिदा" ॥ इति । उकारो बीजम् । स्वाहा शक्तिः । दुरतिबीजमिति पद्मपादाचार्याः । सर्वेत्यादिविनियोगोक्तिः ॥ ६४-६६ ।

अक्षरन्यासमाह—**पादेति** । पादसन्धयः प्रत्येकं चत्वारः । अत्र पार्श्वस्तननासाकपोलाक्षिकर्णानां स्थानद्वयं ग्राह्यम् ॥ ६७-६८ ।

इन्द्रियैः पञ्चभिः । यथाक्रममिति । अनेनैतदुक्तं—प्रत्येकं दुर्गायै रक्ष रक्षेत्येतद-

सौवर्णाम्बुजमध्यगां त्रिनयनां सौदामिनीसन्निभां
चक्रं शङ्खवराभयानि दधतीमिन्दोः कलां बिभ्रतीम् ।
ग्रैवेयाङ्गदहारकुण्डलधरामाखण्डलाद्यैः स्तुतां
ध्यायेद्विन्ध्यनिवासिनीं शशिमुखीं पार्श्वस्थपञ्चाननाम् ॥७०।

एवं ध्यात्वा जपेल्लक्षचतुष्कं तद्दशांशतः ।
जुहुयाद्धविषा मन्त्री शालिभिः सर्पिषा तिलैः ॥ ७१ ।
प्रागीरिते जपेत्पीठे देवीमङ्गादिभिः सह ।
अङ्गपूजा यथापूर्वं दलमूलेष्विमा यजेत् ॥ ७२ ।
आर्या दुर्गा च भद्राख्या भद्रकाली ततोऽम्बिका ।
क्षेमान्या वेदगर्भाख्या क्षेमङ्कर्य्यष्टशक्तयः ॥ ७३ ।
अस्त्राणि पत्रमध्येषु शङ्खचक्रासिखेटकान् ।
बाणकोदण्डशूलानि कपालान्तानि पूजयेत् ॥ ७४ ।
ब्राह्म्याद्याः स्युर्दलाग्रेषु लोकपालास्ततः परम् ।
सिद्धमन्त्रः प्रयोगेषु देवीमित्थं विचिन्तयेत् ॥ ७५ ।

न्तैरङ्गमिति । तदुक्तमीशानसंहितायाम्—"ऋतुवेदाहिवस्वङ्गभूतसंख्यान्तरान्तितैः । दुर्गायै रक्षरक्षेति युक्तैरङ्गान्यथाचरेत्" ॥ इति ॥ ६९ ।

आयुधध्यानं दक्षाद्यूर्ध्वयोराद्य तदधस्तनयोरन्त्ये । अन्येतु दक्षोर्ध्वादिदक्षाधस्तनं यावत् ॥ ७० ।

तद्दशांशत इति । अयुतचतुष्टयम् । तत्र चत्वारि द्रव्याणि एकैनैकैकमयुतमित्यर्थः । हविषा पायसेन । शालिभिर्हैमन्तिकैः । सर्पिषा घृतेन तिलैश्चेति चतुर्भिः ॥७१।

यथापूर्वमिति । आग्नेयादिकोणेषु पुरतो दिक्षु चेति । एतच्च पूजनं कर्णिकान्तःकेसरेष्वग्रे शक्तिपूजाया उपदिष्टत्वादिति ॥ ७२ ।

अष्टशक्तय इति । आसां ध्यानमन्यत्रोक्तम्—"आर्यादिशक्तयः खेटखड्गचापधनुर्द्धराः । अहिभिर्भूषिताङ्ग्यस्ताः पूजनीया भयानकाः" ॥ इति ॥ ७३-७४ ।

ततः परमिति । वज्रादिपूजोक्ता । प्रयोगेष्विति । बहुवचनाच्छान्त्यादौ नृसिंहबीजादिपुटितत्वं. युद्धमारणयोः षोडशभुजाध्यानम् । साम्बुमेघश्यामत्वमहिषोत्तमाङ्गस्थत्वं च । रक्षायामष्टभुजत्वं दूर्वाश्यामलत्वं महिषोत्तमाङ्गस्थत्वं वा ध्येयमित्युक्तम् । तदुक्तमाचार्यैः —"चक्रदरखड्गखेटकशरकार्मुकशूलसंज्ञककपालैः । ऋष्टिमुशलकुन्तनन्दकवलयगदाभिण्डिपालशक्त्याख्यैः ॥ उद्यद्द्विकृतिभुजाढ्या माहिषके सजलजलदसङ्काशा । अरिशङ्खकृपाणखेटकबाणान्सधनुः । शूलकतर्ज्जनीदधाना ॥ भवतां महिषोत्तमाङ्गसंस्था नवदूर्वासदृशी श्रियेऽस्तु दुर्गे"ति । अन्यत्रापि—"ज्वलद-

कालपावकसन्निभां कलितार्द्धचन्द्रशिरोरुहाम् ।
भालनेत्रविभूषणां भयदायिसिंहनिषेदुषीम् ॥ ७६ ॥
चक्रशङ्खकृपाणखेटकचापबाणकरोटिकां,
शूलबाहिभुजां भजे विजिताखिलासुरसैनिकाम् ॥ ७७ ॥
प्रातः स्नानरतो नित्यमष्टोत्तरसहस्रकम् ।
जपेत्तस्याशु सिद्ध्यन्ति धनधान्यादिसम्पदः ॥ ७८ ॥
अनेनैव विधानेन ग्रहक्षुद्ररिपूञ्जयेत् ।
नाभिमात्रोदके स्थित्वा देवीमर्कगतां स्मरन् ॥ ७९ ॥
जपेदष्टोत्तरशतं लभेत महतीं श्रियम् ।
अयुतं वटवृक्षोत्थैः सभृङ्गैरर्चितेऽनले ॥ ८० ॥
होमं समिद्वरैः कुर्यान्नाशयत्यापदां कुलम् ।
घोराभिचारान्भूतादीन् शमयेद्विधिनाऽमुना ॥ ८१ ॥
अपामार्गसमिद्भिर्वा तिलैर्वा काननोद्भवैः ।
सर्षपैर्वा कृतो होमः क्षुद्रापस्मारनाशनः ॥ ८२ ॥

ग्निनिभां सिंहस्कन्धारूढां भयावहाम् । ध्यायेत् षोडशबाहुं तां सम्यग्वैरिविमर्द्दने । श्यामलाङ्गीमष्टबाहुं महिषासुरसंस्थिताम् । आयुः सिध्यै चिन्तयेत्तामि'ति ॥ ७५ ।

कालपावकः । **प्रलयाग्निः ।** करोटिका कपालम् । आयुधानि । दक्षैरूर्ध्वतः चक्रखड्गशरशूलानि । वामैरूर्ध्वतः शङ्खखेटकधनुःकपालानि ध्येयानि । इदं ध्यानं रक्षार्थमितिज्ञेयम् ॥ ७६-७८ ।

अनेनैवेति । तत्र विधानं प्रातःस्नानादिकं जपस्त्वयुतम् । तदुक्तम्—"सौम्ये कर्मफलावाप्त्यै सहस्रं प्रजपेन्मनुम् । उच्चाटनादिक्षुद्रेषु विशेषात्तं तथायुतम्" ॥ इति । अत्र मन्त्रे भयशब्दात्पूर्वं ग्रहपदादिदानं ज्ञेयम् । ग्रहभयं क्षुद्रभयं, रिपुभयम् । एवमग्रेऽपि चोरभयमित्यादि । क्षुद्रशब्दार्थ उक्तो नारायणीये—"स्तम्भोविद्वेषणोच्चाटावुत्सादो-भ्रममारणे । व्याधिश्चेति स्मृतं क्षुद्रमि"ति । नाभिमात्रोदक इति । नद्यादौ । देवीं स्मरेदिति । तन्त्रान्तरोक्तं ध्यानं, यदाहुः—"शङ्खारिनिधिपात्रेष्टकरां रक्तां स्वलङ्कृताम् । भानुबिम्बसरोजस्थां दुर्गामितां स्फुरत्प्रभाम् ॥ अष्टोत्तरशतं नद्यां नाभिमात्रे जले स्थितः । संयतः प्रजपेन्मन्त्रमचिराच्छ्रीप्रसिद्धये" ॥ इति ॥ ७९ ।

महतींश्रियमिति । श्रीबीजादित्वमपि ज्ञेयम् । अर्चिते अनले सभृंगैः साग्रभागैर्वटवृक्षोत्थैः समिद्वरैरयुतं होमं कुर्यादितिसम्बन्धः ॥ ८०-८१ ।

काननोद्भवैस्तिलैर्जर्त्तिलैः ॥ ८२ ।

अभीष्टसिद्धयै जुहुयादार्कैर्मन्त्री समिद्वरैः ।
सहस्रमर्कवारादिदिवसान् दश संयतः ॥ ८३ ।
सारान् शुद्धान् समादाय शकलान्मनुनामुना ।
जुहुयादेधिते वह्नौ सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥ ८४ ।
साधयेदखिलं शश्वदभीष्टं मन्त्रवित्तमः ।
कुमुदैर्वशयेद्विप्रान्नृपतीन् पद्महोमतः ॥ ८५ ।
तत्पत्नीरुत्पलैः फुल्लैर्वैश्यान्कह्लारहोमतः ।
शूद्रान् लवणहोमेन जातीपुष्पैः समान् बुधः ॥ ८६ ।
व्रीहिभिर्जुहुयान्नित्यं वत्सराद् व्रीहिमान्भवेत् ।
दूर्वाहोमेन दीर्घायुर्मधुना रत्नवान्भवेत् ॥ ८७ ।
अन्नैरन्नसमृद्धिः स्यादाज्येन लभते धनम् ।
गोदुग्धेन गवां वृद्धिमाप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ८८ ।
ज्वरे ग्रहे गरे सर्पे तर्जन्या संस्पृशञ्जपेत् ।
स्मृत्वा शूलकरां देवीं तत्क्षणादेव तान्हरेत् ॥ ८९ ।
गर्भितं साध्यनामार्णैः पत्रे मनुमिमं लिखेत् ।
कुलालमृत्कृतायां तत्प्रतिमायां हृदि न्यसेत् ॥ ९० ।

मन्त्रीति । सूर्यचतुरक्षरादित्वं सूचितम् । सहस्रमिति प्रत्यहम् ॥ ८३ ।

सारानिति । खादिरान् । अतन्द्रित इति । त्रिदिनमित्यप्युक्तं भवति । तदुक्तम्—"शुद्धैः खदिरसारैस्त्रिदिनं वा सप्तरात्रकं वापी"ति ॥ ८४ ।

अखिलमिति । सौम्यं क्रूरं च । तत्र विशेषस्तन्त्रान्तरे—"नवकुम्भनिभां देवीं शूलं डमरुकं भुजैः । शरं चापं सौधकुम्भयुगलं दधतीं पराम् ॥ ध्यात्वा दुर्गां महाकायां भीषणास्यां सुभूषिताम् । आज्येन जुहुयान् मध्ये मध्ये पौष्टिककर्मणि ॥ यदि क्षुद्रविधौ क्ष्वेलरसघृपूर्णघटद्वयम् । दधतीं चिन्तयेद्देवीं षड्भुजां प्रोक्तलक्षणाम् ॥ विलोममनुना विद्वान् कलशैस्तत्संयुतैः । सारैर्विशुद्धैर्जुहुयात् पश्चिमाशामुखः सुधीः" ॥ इति । **मन्त्र-वित्तम** इत्यनेनात्रापि सूर्यचतुरक्षरादित्वं सूचितम् ॥ ८५-८८ ।

तर्जन्येति । वामया । तान्—ज्वरादीन् ॥ ८९ ।

गर्भितमिति । तत्प्रकारस्त्रयोविंशे वक्ष्यते । पत्र इति । भूर्जे । **कुलालमृदिति** । कुम्भकारस्य पात्रघटनसमये करतलगतमृत्तिका, तया कृतायां द्वादशाङ्गुलायां हृदि । तदिति । लिखितमन्त्रं यन्त्रं न्यसेत् ॥ ९० ।

कृतप्राणप्रतिष्ठान्तां पूजितां कुसुमादिभिः ।
निधायाग्रे जपेन्मन्त्रमष्टोत्तरसहस्रकम् ।। ९१ ।
सन्ध्यासु पक्षमात्रेण वशमायाति वाञ्छितम् ।
अभ्यर्च्य देवीमनले तीक्ष्णतैलेन मन्त्रवित् ।। ९२ ।
हुत्वायुतं निधायाग्रे तीक्ष्णांस्त्रिशच्छरान्पुनः ।
तेषु सम्पातयेद्भूयः स्पृष्ट्वा तान्नियुतं जपेत् ।। ९३ ।
वेधयेत्परसेनायां क्षणान्नष्टा दिशो दश ।
प्राप्नुयान्नष्टसंज्ञा सा पलायनपरायणा ।। ९४ ।
जपित्वा सितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये ।
विकिरेच्छत्रुसेनायां गूढः सन्नापणादिषु ।। ९५ ।
ज्वरमारी महारोगैः पीडिता सैन्यनायकैः ।
परस्परविरोधेन नश्येद्गच्छेन्म्रियेत सा ।। ९६ ।

निधायाग्रे इति । पीठादेरुपरि स्वपादतलाधः ।। ९१ ।

सन्ध्यास्विति । पञ्चदशदिनसायंकालसन्ध्यास्वित्यर्थः । वशमायातिवाञ्छिता इति क्वचित् पाठः । **अभ्यर्च्येति** । वन्यकुसुमचन्दनैः । तीक्ष्णतैलेनेति । कटुतैलेन । राजिकातैलेनेति केचित् । हुत्वेति सम्बन्धः । मन्त्रविदिति । अनेनैतदुक्तं भवति—स्वस्तिकादौ दुकूलादिवृत्तं पीठं संस्थाप्य तत्र शरान्निधाय तेषु देवीमावाह्य सम्पूज्य ततस्त्रिकाणकुण्डेऽग्निमाधाय तत्रापि देवीमभ्यर्च्य हुनेदिति । तदुक्तम्—''पीठे स्वस्तिकमध्यस्थे मायाचक्रगतेऽपि वा । विधिवत् पूजयेत्सूक्ष्मदुकूलादिसमावृते । निधाय निशितान् स्वर्णपुङ्खांस्त्रिशच्छिलीमुखान् । कात्यायनीं समावाह्य गन्धाद्यैः प्रवरैर्यजेत् । त्रिकोणकुण्डे पूर्वोक्तक्रमोत्पन्नविभावसौ । आवाह्य षोडशभुजां तामिष्ट्वा चन्दनादिभिः ।। सिद्धार्थतैलं जुहुयात्सहस्रमथवायुतम् । नियुतं तत्र लब्धेन सम्पातेन विलेपयेत् ।। उद्वास्य देवीं तत्रैव हुतसंख्यं जपेदिति । रक्तेन तन्तुना पुङ्खसविधे वेष्टयेद्दृढम् ।। तेषु विद्धेषु दक्षेण धन्विना वैरिवाहिनी । विनष्टसंज्ञा शक्रेण पालिताऽप्यनुधावति'' ।। इति । नियुतं लक्षम् ।। ९२-९३ ।

वेधयेदिति । एतादृश क्रूरकर्म प्रतिलोममन्त्रेणेति पद्मपादाचार्याः । स्वबीजाद्येनानुलोमेन वा ।। ९४ ।

कुडवमिति । पलचतुष्टयम् । ''कुडवं चतुःपलं स्यादि''त्युक्तेः । कुलिकोदये विकिरेदिति । कुलिकस्य कालविशेषस्योदये । तल्लक्षणं ज्योतिषरत्नमालायाम्—मन्व-१४ कं १२ दि १० ग्वस्वृ ८ तु ६ वेद ४ पक्षे २ रर्कान्मुहूर्त्तैः कुलिका भवन्ति । दिवा निरेकैरथ यामिनीष्वि''ति ।। ९५ ।

सैन्यनायकैः परस्परविरोधेन पीडितेत्येव । पूर्वहेतोर्नश्येद् भ्रश्येत्, द्वितीयहेतोर्गच्छेदिति । निसृत्य गच्छेदित्यर्थः । समुच्चयेन तृतीयम् ।। ९६ ।

सेनासंस्तम्भने मन्त्री कारस्करसमुद्भवैः ।
पुष्पैः सहस्रं जुहुयात्तत्पत्रैस्तां निवर्तयेत् ॥ ९७ ।
अङ्गारवारे कुलिके जप्त्वा भस्म चितोद्भवम् ।
विनिःक्षिपेद्रिपोर्मूर्ध्नि विद्विष्टो देशतो व्रजेत् ॥ ९८ ।
मरुन्निपातितैः पत्रैः कारस्करसमुद्भवैः ।
तस्य पादरजोयुक्तैर्होमादुच्चाटयेदरीन् ॥ ९९ ।
कारस्करमयीं कृत्वा प्रतिमां च सुशोभनाम् ।
जप्तां प्रतिष्ठितप्राणां छेदयेदङ्गशः पुनः ॥१००।
काकोलूकवसायुक्तमष्टोत्तरसहस्रकम् ।
कृष्णपक्षचतुर्दश्यां श्मशाने हव्यवाहने ॥१०१।
जुहुयान्म्रियतेऽरातिरेवमेव दिनत्रयात् ।
उन्मत्तसमिधां होमान्मृताः स्युः शत्रवः क्षणात् ॥१०२।

मन्त्रीति। पृथिवीबीजादित्वं सूचितम्। ध्यानविशेषश्च—"पीतां पाशगदाशूलसायकमुष्टिलसद्भुजाम्। क्रूरास्यां देवतामूर्ति ध्यायेत्स्तम्भनकर्मणि" ॥ इति। **कारस्करेति**। कारस्कारो विषतिन्दुकः। "कुचिला" इति कान्यकुब्जभाषायाम्। **तत्पत्रैस्तां निवर्त्तयेदिति**। कारस्करसहस्रपत्रैर्होमेन सेनानिवर्त्तनं कुर्यादित्यर्थः॥ ९७।

अङ्गारेति। अङ्गारे भौमे। तत्र च दशमो मुहूर्त्तः कुलिको भवति। तस्मिन् समये रिपोर्मूर्ध्नि भस्म विनिःक्षिपेदिति सम्बन्धः। जप्त्वेति अष्टोत्तरशतमित्यादि। "अष्टोत्तरशतं जप्तं यच्छिरसि प्रक्षिपेच्चिताभस्मे"त्युक्तेः। **विनिःक्षिपेदिति**। देवीं ध्यायन्। तत्र ध्यानविशेषस्तन्त्रान्तरे—"कृष्णां करालवदनां भुजगैरभिमण्डिताम्। मारीचूर्णादिदहनशूलराजद्भुजाकुलाम् ॥ दिगम्बरां महादुर्गां चिन्तयेद्द्वेषणादिषु। उत्सादभ्रमणोच्चाटकृत्येच्छाधावनोद्यताम्" ॥ इति ॥ ९८।

तस्य पादरजोयुक्तैरिति। तस्य वैरिणः पादरजो वामपादरज इति परमगुरवः। उच्चाटयेदिति। वायुबीजादि ज्ञेयम् ॥ ९९।

प्रतिमामिति। षण्णवत्यङ्गुलाम्। यदाहुः—"मारणे दारुरूपां तां द्वादशाङ्गुलसम्मिताम्। षण्णवत्यङ्गुलां वापि कुर्यान्मात्राङ्गुलेः क्रमात् ॥ होमार्थं कल्पितायास्तु तस्याः प्रोक्तो विधिः परः। वश्याकर्षणयोः प्रोक्तां तां कुर्याद्द्वादशाङ्गुलेः" ॥ इति। **जप्ताम्** अष्टोत्तरशतावृत्त्या। छेदयेदिति। अष्टोत्तरसहस्रम्। **अङ्गश इति**। दक्षिणाङ्गुष्ठादिवामाङ्गुष्ठान्तम् ॥१००।

श्मशाने हव्यवाहन इति। व्यधिकरणे सप्तम्यौ ॥१०१।

एवमेवेति। तदुक्तम्—"द्रुमकुड्यनिपातेन निर्वातिनारिखड्गतः। सलिले

उलूककाकयोः पत्रैः स्ववसारक्तसंयुतैः ।
जुहुयान्निशि कान्तारे शत्रुः कालातिथिर्भवेत् ॥१०३॥
शत्रोः प्रतिकृतिं मन्त्री प्रतिष्ठितसमीरणाम् ।
शोषणेन विलिप्ताङ्गीमत्युष्णां निःक्षिपेज्जले ॥१०४॥
ज्वराक्रान्तो भवेच्छीघ्रं दुग्धसेकाच्छमं नयेत् ।
तर्जनीं त्रिशिखं दोर्भ्यां धारयन्तीं भयङ्कराम् ॥१०५॥
रक्तां ध्यात्वा रवेर्बिम्बे प्रजपेदयुतं मनुम् ।
मारयेदचिरादेव रिपून्बन्धुसमन्वितान् ॥१०६॥
खड्गखेटकसन्नद्धां संक्रुद्धां भानुमण्डले ।
ध्यात्वा मन्त्रं जपेन्मन्त्री नाशयेदचिरादरीन् ॥१०७॥

पावके सर्प्पदंशान्मत्तद्विपाद्धटात् ॥ यक्षराक्षसगन्धर्वपिशाचब्रह्मराक्षसैः । अन्यैर्वा **कारणैः क्षिप्रं** नाशमेति रिपुर्ध्रुवम्" ॥ इति । दिनत्रयादिति । चतुर्द्दशीत्रयादित्यर्थः । "त्रिचतुर्द्दशीप्रयोगादर्वाङ्म्रियते रिपुर्न सन्देहः" इत्युक्तेः ॥ मारणे ध्यानविशेषोऽपि **तन्त्रान्तरे**—"कालमेघनिभां दुर्गां दन्दशूकविभूषिताम् । निशितं दधतीं खड्गं **निजदक्षिणपाणिना** ॥ सव्येन पाणिना साध्यं केशं संगृह्य कर्षतीम् । सिंहस्कन्धस्थितां **ध्यायेन्मन्त्री मारणकर्मणि**" ॥ इति । अन्योऽपि विशेषः—"शान्तिके पौष्टिके वापि **वश्ये स्तम्भनकर्मणि** । जपेत्स्वमन्त्ररक्षायै मन्त्रमष्टोत्तरं शतम् ॥ उच्चाटने मादने च **द्वेषणे मोहने भ्रमे** । मारणे च जपेन्मन्त्री मनुं तद्दशसहस्रकम्" ॥ इति । मादने चेत्यत्र **ध्यानविशेषः**—"शतभङ्गाह्वयं चूर्णं कपालं गरपूरितम् । दधाना शाम्बरी दुर्गा ध्येया **मादनकर्मणि**" ॥ इति । **उन्मत्तेति** । उन्मत्तो धत्तूरः ॥१०२॥

पत्रैरिति पक्वैः । स्ववसारक्तम् । उलूककाकवसारक्तम् । कान्तार इति । **वने** ॥१०३॥

शत्रोः प्रतिकृतिमिति । यदि शत्रोर्जन्मनक्षत्रं ज्ञायते तदा तन्नक्षत्रवृक्षकाष्ठ**मयीम्** । तदज्ञाने कारस्करमयीं द्वादशङ्गुलाम् । नक्षत्रवृक्षा द्वाविंशे वक्ष्यन्ते । प्रतिष्ठित**समीरणामिति** । कृतप्राणप्रतिष्ठाम् । **शोषणेनेति** । शोषणं मरिचम् । "मरिचं श्यामलं **प्रोक्तं** वल्लीजं शोषणं स्मृतमि"ति रुद्रः ॥१०४॥

प्रतिकारमाह—दुग्धेति । तर्ज्जनीमिति । तर्ज्जनीमुद्रां प्रागुक्ताम् । त्रिशिख**मिति** । त्रिशूलम् ॥१०५-१०६॥

सन्नद्धाम्—कृतसन्नाहाम् । भानुमण्डले ध्यात्वा पूर्ववदयुतं मन्त्रं जपेदिति **सम्बन्धः** । मन्त्रीति । वेलाकालाभिज्ञः ॥१०७॥

चापबाणधरां भीमां सिंहस्थां ज्वलनोपमाम् ।
सृजन्तीं बाणनिवहान्धावन्तीं तादृशं रिपुम् ।। १०८।
ध्यात्वा जपेन्मनुमिममयुतं तोयमध्यगः ।
रिपुं च परसेनां च द्रुतमुच्चाटयेद्ध्रुवम् ।।१०९।
आनित्यकसमिद्धोमान्मुच्यते रोगशोकतः ।
पुष्पैस्तदीयैर्वशयेन्मधुराक्तैर्मतङ्गजान् ।।११०।
रक्षाय पञ्चगव्येन लिम्पेज्जप्तेन दन्तिनः ।
गव्याज्यतिलसिद्धार्थैरानित्यकसमिद्वरैः ।।१११।
दुग्धान्नपञ्चगव्याभ्यां तण्डुलेन घृतेन च ।
एतैः पृथक् पृथग् द्रव्यैरष्टोत्तरसहस्रकम् ।।११२।

तादृशमिति । धावन्तम् ।।१०८।

तोयमध्यग इति । जान्वधोभागपर्यन्तम् । कारस्करमयीं कृत्वेति, उलूककाकयोः पत्रैरिति, तर्जनीं त्रिशिखं दोर्भ्यामिति, खड्गखेटकसन्नद्धामिति, द्रुतमुच्चाटयेद्ध्रुवमित्यादि क्रूरकर्मवेलाकालकलातिथिनक्षत्ररिक्तास्तस्य ग्रहर्क्षाष्टवर्गप्रातिलोम्यं पातालादियोगांश्च ज्ञात्वा तत्समये कृतं शीघ्रसिद्धिदं भवति । तत्र वेलानाम चन्द्रोदयमारभ्य पञ्चदशघटिकापर्यन्तं समुद्रस्य क्षोभो भवति । सा चन्द्रवेला। तदा क्रूरकर्माणि न कुर्यात् । तदनन्तरं पुनः पञ्चदशघटिकापर्यन्तं वेला नास्ति । तदा क्रूरकर्म कुर्यात् । पुनस्तदनन्तरं पञ्चदशघटिकापर्यन्तं वेला । पुनस्तावत्कालं सा नास्ति । कालस्तु—"कुलिकः स्थविरो योगस्तारा वैनाशिकी कुजः । अष्टमो राशिरित्याद्यास्ताराः स्युः क्षुद्रकर्मणि" ।। इति । कला नाम चन्द्रकला सा शुक्ले वर्द्धते कृष्णे त्रुट्यति (क्षीयते)। तदष्टमीमारभ्यामावास्यापर्यन्तं कुर्यात् । तिथिरिक्ताः प्रसिद्धाः । नक्षत्ररिक्ता विषनाड्यः । अन्यत्र तु—"आयुर्दायं रिपोर्ज्ञात्वा लग्नोक्तार्क्षानुगुण्यतः । तदात्मिकग्रहाणां च स्थितिमष्टकवर्गकम् ।। त्रयाणामानुकूल्येन कुर्यात्तदभिचारकम् । अन्यथा क्रूरकर्माणि कुर्वाणं नाशयन्ति हि ।। तान्येव कर्माणि ततस्तत्र यत्प्रातिकूल्यतः । विदध्यादन्यथा शक्त्या नैष्फल्यं चात्मनाशनम् ।। रिपोरष्टमलग्ने च काले त्वष्टमराशिगे । स्थाने कुर्यादनिष्टानि तद्विनाशाय साधकः ।। पातालयोगनीचाख्ये विषयोगे च मृत्युजे । नाशयोगे च दिनजे मृत्यौ क्रकचयोगके ।। चण्डीशचण्डायुधके महाखले च काणके । रक्तस्थूणे कण्टकाख्ये स्थूणे पञ्चादिसंज्ञके ।। कुर्यात्प्रयोगान्प्रत्यर्थिभङ्गाय निधनाय च । निग्रहाय निरीक्ष्यैवं कुर्यात्सिद्धिमवाप्नुयात्" ।। इति । अष्टमो राशिश्चक्रमन्त्रे वक्ष्यते । अन्ये योगाः ज्योतिःशास्त्रतो ज्ञेयाः ।।१०९।

आनित्यकमिति । कान्यकुब्जभाषायाम्—"एरछि" इति प्रसिद्धम् । **गव्याज्यमित्येकम्** ।।११०-१११।

एतैरिति । अष्टभिर्द्रव्यैः । दिनशः प्रत्यहम् । पृथग्जुहुयादिति क्रमेण प्रथमदिने प्रथमद्रव्येण, द्वितीये द्वितीयेनेति ज्ञेयम् ।।११२।

जुहुयाद्दिनशो विप्रान्भोजयेन्मधुरादिभिः ।
गुरवे दक्षिणां दद्याद्वस्त्राभरणसंयुताम् ॥११३॥
मातङ्गाश्च तुरङ्गाश्च वर्द्धन्ते विधिनाऽमुना ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्ताः क्षुद्रपीडाविवर्जिताः ॥११४॥
कारयेद् ब्रह्मवृक्षेण शिल्पिनाऽऽयुधपञ्चकम् ।
शङ्खखड्गरथाङ्गानि शार्ङ्गं कौमोदकीं क्रमात् ॥११५॥
पञ्चगव्येषु निःक्षिप्य तानि स्पृष्ट्वा मनुं जपेत् ।
सम्यक् पञ्चसहस्राणि तेषु सम्पातयेत्पुनः ॥११६॥
तावदाज्येन जुहुयान्मन्त्रैः स्वैः पूजयेत्क्रमात् ।
उद्धृत्य पञ्चगव्येभ्यः पूर्ववत्प्रजपेन्मनुम् ॥११७॥

दिनश इति । विप्रान् भोजयेदित्यत्राप्यन्वेति ॥११३-११४॥

कारयेदिति । तालप्रमाणम् । ब्रह्मवृक्षेणेति । पलाशेन । द्विजभूमिस्थेन सफलेनेति ज्ञेयम् । शिल्पिनेति । निपुणतरेणेति शेषः । तदुक्तमाचार्यैः —"साधुशिल्पविदे"ति । रथाङ्गं चक्रम् । शार्ङ्गं धनुः । कौमोदकीं गदाम् । क्रमादिति । अस्यायमर्थः — महान्तं पलाशं दिक्षु । अङ्कयित्वा छित्वा, क्रकचेन पञ्चधा निर्भिद्य मध्यभागेन शङ्खं पूर्वादिचतुर्दिग्भागैः खड्गादीनि कारयेदिति । तदुक्तमाचार्यैः —"द्विजभूरुहं महान्त छित्वा निर्भिद्य पञ्चधा भूयः । आशाक्रमेण पञ्चायुधा" इति ॥११५॥

पञ्चगव्येषु निःक्षिप्येति । पलाशस्यैव पात्रं कृत्वा तन्मध्ये पञ्चगव्यं विनिःक्षिप्य तत्र तानि निःक्षिप्येत्यर्थः । मनुं मूलमन्त्रम् । पञ्चसहस्राणीति । समुदायेन । सम्यगिति । प्रत्येकं सहस्रजपम् । तेषु आयुधेषु । सम्यक्सम्पातयन् । तावत् पञ्चसहस्रेण । जुहुयात् सम्यगिति । प्रत्यायुधमेकैकसहस्ररीत्या । मन्त्रैः स्वैरिति । सप्तदशे वक्ष्यमाणैः । पूजयेदिति । प्राणप्रतिष्ठापूर्वं पात्र एव । क्रमादिति । मध्यस्थशङ्खप्रभृतीत्यर्थः । पूर्ववदिति । पुनस्तानि स्पृशन् तावत्संख्यम् । ईशानसंहितायां तु—"द्विजभूम्यां स्थितं छित्वा फलाढ्यं विप्रभूरुहम् । मूलाग्रहीनं निर्भिद्य पञ्चधा सर्वतः समम् ॥ मध्याद्यंशैः क्रमाच्छङ्खं नन्दकं चक्रमेव च । शार्ङ्गं कौमोदकीं तालप्रमाणं परिकल्पतेत् ॥ सपञ्चगव्ये तत्पात्रे निःक्षिपेत्तं निधाय च । स्वस्तिके सम्यगभ्यर्च्य जपेत्पञ्चसहस्रकम् ॥ घृतेन तावद्धुत्वाज्यसम्पातेन यथाविधि । आलिप्य तावद्भूयोऽपि जपेन्मन्त्रमिमं सुधीः ॥ खातावटान् हस्तमानान् मध्ये पूर्वादिदिक्षु च । तत्र पीठं समभ्यर्च्य मूलमन्त्रेण विन्यसेत् ॥ तानि शङ्खे महादुर्गामावाह्यास्मिन् स्थितां यजेत् ।

अवटान्पञ्च निखनेद्दिक्षु मध्यादिषु क्रमात् ।
अवटेष्वेषु पूर्णेषु पञ्चगव्येन साधकः ॥११८॥
आयुधानि प्रजप्तानि पञ्च घोषपुरःसरम् ।
विन्यसेत्तेषु मध्यादिपूजां कुर्याद्यथा पुरा ॥११९॥
बालुकाभिः समापूर्य मृद्भिः कुर्यात्समस्थलम् ।
बलिं च विकिरेत्तत्र तेषां मन्त्रैर्यथाक्रमम् ॥१२०॥
दिक्पतिभ्यो बलिं दत्त्वा ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः ।
दीनान्धकृपणादींश्च तोषयेद्भोजनादिभिः ॥ १२१॥
गुरवे दक्षिणां दद्यादात्मवित्तानुसारतः ।
यत्रैवं विहिता रक्षा देशे वा नगरे पुरे ॥१२२॥
ग्रामे गेहेऽथवा तत्र वर्द्धन्ते सम्पदः सदा ।
अश्मपातादयो दोषा भूतप्रेतादिसंयुताः ॥१२३॥
अभिचारकृताः कृत्यारिपुचौराद्युपद्रवाः ।
नेक्षन्ते तां दिशं भीतास्तर्जिता देवताज्ञया ॥१२४॥
पद्मं भानुदलान्वितं प्रविलिखेत्तत्कर्णिकायां पुन-
स्तारं शक्तिगबीजसाध्यसहितं तत्केसरेषु क्रमात् ।
मर्द्दिन्या मनुसम्भवान् युगलशो वर्णान्पुनः पत्रगा-
न्मन्त्रार्णान्गुणशो विधाय विलिखेदन्त्यं तदन्त्ये दले ॥१२५॥
मातृकावर्णसंवीतं भूपुरद्वयमध्यगम् ।
यन्त्रं विन्ध्यनिवासिन्याः प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम् ॥१२६॥

तत्तदायुधमूर्तींश्च यथासूदितलक्षणाः । अस्त्रमन्त्रेण परितः प्राकारं परिकल्पयेत्" ॥ इति ॥११६-११७॥

अवटानिति । हस्तमानान् । साधक इत्यनेन मूलमुच्चरन् विन्यसेदित्यप्युक्तम् । प्रजप्तानीत्यनुवादः ॥११८॥

यथा पुरेति । स्वस्वमन्त्रैः ॥११९॥

यथाक्रममिति । मध्यादि ॥१२०-१२४॥

यन्त्रमाह—**पद्ममिति** । भानुदलान्वितं । द्वादशदलान्वितं पद्मं लिखेत् । तत्कर्णिकायां शक्तिगम् । मायाबीजगं यद्बीज दोगं सविसर्गं तत्र यत्साध्यं तेन सहितं तारं लिखेत् । एतेन द्वादशदलपद्मकर्णिकायां प्रणवं विलिख्य तत्र मायाबीजं तत्र दोगं बीजं

रक्षाकरं विशेषेण क्षुद्रभूतादिनाशनम् ।
राज्यदं भ्रष्टराज्यानां वश्यदं वश्यमिच्छताम् ॥१२७॥
सुतार्थिनीनां सुतदं रोगिणां रोगशान्तिदम् ।
बहुना किमिहोक्तेन यन्त्रं तत्कामदो मणिः ॥१२८॥

॥ इति श्रीशारदातिलके एकादशः पटलः ॥

तत्र साध्यं लिखेदित्युक्तं भवति । मर्द्दिन्या इति । महिषमर्द्दिन्याः । युगलश इत्यनेन महिषमर्द्दिनीमन्त्रस्यावृत्तित्रयमुक्तम् । मन्त्रार्णान्मूलमन्त्रार्णान् । गुणशस्त्रिशः । अन्त्यमेकमक्षरमन्त्ये द्वादशे लिखेत् ॥१२५-१२८॥

॥ इति शारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां पदार्था-
दर्शाभिख्यायामेकादशः पटलः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशः पटलः

अज्ञानतिमिरध्वंसि संसारार्णवतारकम् ।
आनन्दबीजमवतादतर्क्यं त्रैपुरं महः ॥ १ ॥
अथ वक्ष्ये परां विद्यां त्रिपुरामतिगोपिताम् ।
यां ज्ञात्वा सिद्धिसङ्घानामधिपो जायते नरः ॥ २ ॥
वियद्भृगुहुताशस्थो भौतिको बिन्दुशेखरः ।
वियत्तदादिकेन्द्राग्निस्थितं वामाक्षिबिन्दुमत् ॥ ३ ॥
आकाशभृगुवह्निस्थो मनुः सर्गेन्दुखण्डवान् ।
वाग्भवं प्रथमं बीजं कामबीजं द्वितीयकम् ॥ ४ ॥

एवं दुर्गामन्त्रानुक्त्वा मातृकापटले तार्तीयस्योद्दिष्टत्वाद् भैरवीमन्त्रं वक्तुमुपक्रमते—**अज्ञानेति** । त्रिपुराशब्दव्युत्पत्तिरुक्तान्यत्र—"त्रिमूर्त्तिसर्गाच्च पुराभवत्वात् त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्या । लये त्रिलोक्या अपि पूरणत्वात्प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नामे"ति । सिद्धेश्वरीमते तु—ब्रह्मविष्णुमहेशानैस्त्रिदेवैरर्चिता पुरा । त्रिपुरेति तदा नाम कथितं दैवतैः पुरा" ॥ इति ॥ १ ।

अतिगोपितामिति । अनेनैतदुक्तं भवति—मयापि गुप्तमेव स्वरूपमुद्धृतमिति । अन्यथा विद्यां वक्ष्ये इति प्रतिज्ञाय विद्या वेद्येत्युपसंहारः । अथ च मन्त्र उद्धृतः, इदमसङ्गतं स्यात् । यतः "शक्त्याद्या तु भवेद्विद्या शिवाद्यो मन्त्र उच्यते" इत्युक्तेः । तदुक्तम्—"एषा सा शाम्भवी विद्या गुप्ता कुलवधूरिव । कर्णात्कर्णोपदेशेन सञ्चरत्यवनीतले" ॥ इति । सिद्धीत्यादिविनियोगोक्तिः ॥ २ ।

मन्त्रमुद्धरति—**वियदिति** । वियद् हः, भृगुः सः, हुताशो रेफः, ते तिष्ठन्त्यत्र सः "सुपि स्थ" इति बाहुलकादधिकरणे कः । भौतिक ऐ, बिन्दुरनुस्वारः । इत्याद्यं कूटम् । वियद् हः, तदादिः सः, क स्वरूपम् । इन्द्रो लः । अग्नी रः । एते स्थिता यत्रेत्याहिताग्न्यादिः । वामाक्षि, बिन्दुरनुस्वारः । इति द्वितीयं कूटम् ॥ ३ ।

आकाशो हः । भृगुः सः । वह्नी रेफः । मनू रौ । सर्गो विसर्गः । इन्दुखण्डः अनुस्वारः । इति तृतीयं कूटम् । आद्यन्तयो रेफः कीलकम् । तदुक्तमाचार्यैर्भैरवीस्तवे—"आद्यं तृतीयमनलोर्जितमेव बीजं कूटं द्वितीयमनलेन विराजमानमि"ति । एषां प्रत्येकं नामान्याह—**वाग्भवमिति** ॥ ४ ।

तृतीयं कामराजाख्यं त्रिभिर्बीजैरितीरिता ।
पञ्चकूटात्मिका विद्या वेद्या त्रिपुरभैरवी ॥ ५ ॥
ऋषिः स्यद्दक्षिणामूर्तिश्छन्दः पङ्क्तिः समीरितम् ।
देवता देशिकैरुक्ता देवी त्रिपुरभैरवी ॥ ६ ॥
नाभेराचरणं न्यस्येद्वाग्भवं मन्त्रवित्पुनः ।
हृदयान्नाभिपर्यन्तं कामबीजं प्रविन्यसेत् ॥ ७ ॥

पञ्चकूटात्मिकेति। हसकलरेति पञ्चव्यञ्जनसंयोगात्पञ्चकूटात्मकत्वं रेफरहितत्वेन चतुष्कूटत्वम्। रेफोपरि नादयोगे षट्कूटत्वं ज्ञेयम् । अस्यास्त्रिशत्प्रस्तारभेदा ग्रन्थगौरवभयान्नोक्ताः, ते तन्त्रान्तराद्द्रष्टव्याः। आद्यं बीजं, मध्यं शक्तिः। अन्त्यं वा शक्तिः। व्यस्तबीजध्यानफलमुच्यते सारस्वतमतात्—"नवकुन्दनिभां देवीं मुक्ताजालविभूषणाम् । मुद्राकपालविद्याक्षमालाराजन्महाभुजाम् ॥ वाग्भवं यो महेशानि लक्षं जपति संयतः। कविता जायते तस्य नानावृत्तार्थशोभना ॥ रक्तां सुरतरोर्मूले विलसन्मणिपीठगाम् । सृणिपाशकपालेषु मातुलिङ्गधनुःकराम् ॥ रक्तैरलङ्कृतां पुष्पैर्मदाघूर्णितलोचनाम । हेलाविलाससम्पन्नां नवयौवनसुन्दरीम् ॥ देवीं ध्यात्वा जपेल्लक्षं यो बीजं मध्यमं वशी। त्रैलोक्यं क्षोभयेदाशु पुरावत्सिद्धिभागसौ ॥ अक्षमालासुधाकुम्भमुद्रापुस्तकधारिणीम् । नवकुन्देन्दुसङ्काशां राजन् मौक्तिकभूषणाम् ॥ शक्तिं संविन्मयीं ध्यात्वा बीजं सारस्वतं वशी। यो जपेज्जायते तस्य कविता भुवि सम्मता" ॥ इति। तन्त्रान्तरे च—"विद्याकामो वाग्भवाख्यं शुक्लवस्त्रानुलेपनः। मौक्तिकाभरणो भूमिगृहे जप्यात्त्रिलक्षकम् ॥ गद्यपद्यान्युद्गिरन्तीं स्वां वाणीमिति भावयन् । पालाशैरेव जुहुयात्पुष्पैस्त्रिमधुराप्लुतैः ॥ स जायते कविश्रेष्ठः सुन्दरीणां च वल्लभः। त्रिलोकी वश्यकामश्चेत्कामराजं द्वितीयकम ॥ कस्तूरीकुङ्कुमामोदमधुरोऽरुणभूषणः। रक्तक्षौमाम्बरधरो जपेल्लक्षत्रयं सुधीः ॥ नेत्राञ्चलैर्मदालोलैर्वशे विदधतीं जगत् । अम्बिकेति स्वकं रूपं ध्यायन् हृष्टेन चेतसा ॥ जुहुयान्मालतीपुष्पैः शीतकर्पूरसम्प्लुतैः। जगन्ति तस्य वश्यानि भवन्ति बहुनात्र किम् ॥ वाग्विलासमधिगन्तुमना यो बीजमन्त्यमपि पुष्करलक्षम् । सञ्जपेद्विमलभूषणवस्त्रोऽपी भवेत्कविवरोऽमितकीर्त्तिः ॥ मालतीमुकुलजैर्द्दलैश्चन्दनाम्भसि घनैर्निमज्जितैः। श्रीकरीकुसुमकैर्हुतक्रिया सैव चाशु कविताकरी मता" ॥ इति।

अत्र ग्रन्थकृतातिगुप्ततरत्वाद्बीजत्रयस्य दीपन्युद्धारो न कृतः। तेन च विनेयं विद्या न सिद्धिदा। अतस्तदुद्धारः सिद्धेश्वरीतन्त्राल्लिख्यते—"वामीश्चर्य्यास्तु मन्त्रे हुतवहदयितास्थानगं वाग्भवाख्यं क्लिन्ने क्लेदिन्यपि स्यादिह तदनु महाक्षोभमित्येव योज्यम् ।तस्मात्कुर्वित्यसो चन्मनुरयमुदितोरुद्धवर्णस्त दन्तस्तारान्मोक्षं तदन्ते कुरुपदसहितं स्याच्च सम्भोहनाख्यम् ॥ बीजानां दीपनानि स्युरिह हिमनत्रोयैःसुदीप्तः सदैव

शिरसो हृत्प्रदेशान्तं तार्तीयं विन्यसेत्ततः ।
आद्यं द्वितीयं करयोस्तार्तीयमुभयोर्न्यसेत् ॥ ८ ॥
मूर्ध्न्याधारे हृदि न्यस्येद् भूयो बीजत्रयं क्रमात् ।
नवयोन्यात्मकं न्यासं कुर्याद् बीजैस्त्रिभिः पुनः ॥ ९ ॥
कर्णयोश्चिबुके भूयः शङ्खयोर्वदने पुनः ।
नेत्रयोर्नसि विन्यस्येदंसयोः पिठरे पुनः ॥ १० ॥
ततः कूर्परयोः कुक्षौ जानुनोर्ध्वजमूर्धनि ।
पादयोर्गुह्यदेशे च पार्श्वयोर्हृदयाम्बुजे ॥ ११ ॥
स्तनयोः कण्ठदेशे च रत्यादिमथ विन्यसेत् ।
मूले रतिं हृदि प्रीतिं भ्रुवोर्मध्ये मनोभवाम् ॥ १२ ॥

त्रैबीजो मन्त्रराजा भवति जपविधौ सर्वसम्पत्तिकारी । विद्यानां पारगा मीतिवर्यं-जनमनःक्षोभकारी विहारी मन्त्री स्यात्सर्वसम्पन्नरपतिसदृशोमुक्तबाधश्चिराय:" ॥ इति । चेतिनीआह्लादन्युद्धारः प्रथमश्लोकव्याख्याजोक्तोऽनुसन्धेयः । उत्तरषट्केतु—आदिमेन तु सा लुप्ता मध्यमेन तु कीलिता । अन्तिमेन तु सा छिन्ना तेन विद्या न सिध्यति ॥ आदिमादिमनादिं च मध्यमध्यममध्यमम् । अन्त्यमन्त्यमनन्त्यं च त्रिपुरा शीघ्रसिद्धिदा ॥ आदिमध्ये तु मध्यादावन्त्यमध्येतु संस्थितौ । पुरःक्षोभाय जप्तव्यं विधिनानेन साधकैरि"ति । अन्यत्र तु—"आद्यं बीजं मध्यमे मध्यमादावन्त्यं चान्त्ये योजयित्वा जपेद्यः । त्रैलोक्यान्तःपातिनो भूतसङ्घा वश्यास्तत्यैश्वर्यभाजो भवेयुः ॥ आद्यं कृत्वा चावसानेऽन्त्यबीजं मध्ये मध्यं चादिमे साधकेन्द्रः । कुर्यान्नित्यं यो जपेन्मन्त्रमेनं जीवन्मुक्तः सोऽश्नुते दिव्यसिद्धिम्" ॥ इति ॥ ५-७ ॥

करयोरिति । वामदक्षिणयोः । तदुक्तम्—"हस्ततले च सव्ये दक्षाह्वये द्वितीयः" ॥ इति ॥ ८-९ ॥

नवयोन्यात्मक इति । यदुक्तं तमेवाह—**कर्णेति** । त्रित्रिस्थानैरेकैका योनिः । अत्र वामाङ्गादिन्यास इति केचित् । अत एव पूजायां वामकोण इत्याद्युक्तिः । **शङ्खयोरिति** । ललाटपार्श्वोच्चप्रदेशयोः । त्रिकाण्डयामपि—"शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नी"ति । नसीति नासिकायाम्, पिठरे उदरे । उच्चाकारत्वात्तस्य ॥ १० ॥

कुक्षाविति । अनेन नैकट्याद्योन्याकारतासिद्धये नाभिभागो लक्ष्यः । तदुक्तम्—"कौर्परयोर्नाभिमण्डले न्यसेदि"ति । क्वचिन्नाभाविति पाठः । ध्वजो लिङ्गम् ॥ ११ ॥

रत्यादीति यदुक्तं तदेवाह—**मूल इति** । विलोमतस्त्रिभिर्बालाबीजैर्विन्यसेदिति सम्बन्धः । स्थानेष्वेष्विति—उत्तरत्र सम्बध्यते । तत्राविलोमत्वं नामेदं रतेर्वाग्भवं प्रीतेरन्त्यं मनोभवाया मध्यमिति । यदाहुः—"कामस्य कामबीजं रतिबीजं वाग्भवं समुद्दिष्टम् । सम्मोहनाख्यमन्त्यं प्रीतेर्बीजं तथा प्रोक्तमि"ति ॥ १२ ॥

बालाबीजैस्त्रिभिर्न्यस्येत्स्थानेष्वेषु विलोमतः ।
अमृतेशीं च योगेशीं विश्वयोनिं क्रमादिमाः ॥ १३ ॥
विलोमबीजैर्विन्यस्येन्मूर्तिन्यासमथाचरेत् ।
स्वस्वबीजादिकं पूर्वं मूर्ध्नीशानमनोभवम् ॥ १४ ॥
न्यसेद्वक्त्रे तत्पुरुषं मकरध्वजमात्मवित् ।
हृद्यघोरकुमारादिं कन्दर्पं तदनन्तरम् ॥ १५ ॥
गुह्यदेशे प्रविन्यस्येद्वामदेवादिमन्मथम् ।
सद्योजातं कामदेवं पादयोर्विन्यसेत्ततः ॥ १६ ॥
ऊर्ध्वप्राग्दक्षिणोदीच्यपश्चिमेषु मुखेषु तान् ।
प्रविन्यसेद्यथापूर्वं भृगुर्व्योमाग्निसंस्थितः ॥ १७ ॥
सद्यादिपञ्चह्रस्वस्थो बीजमेषां प्रकीर्तितम् ।
षड्दीर्घयुक्तेनाद्येन बीजेनाङ्गक्रिया मता ॥ १८ ॥
पञ्चबाणांस्तनौ न्यस्येन्मन्त्री त्रैलोक्यमोहनान् ।
द्राङाद्यां द्राविणीं मूर्ध्नि द्रीङाद्यां क्षोभिणीं पदे ॥ १९ ॥
क्लीं वशीकरिणीं वक्त्रे गुह्ये ब्लूंबीजपूर्विकाम् ।
आकर्षिणीं हृदि पुनः सर्गान्तभृगुसंयुताम् ॥ २० ॥

एष्विति । पूर्वोक्तस्थानेषु विलोमबालाबीजैः सह अमृतेश्याद्या न्यसेदित्यन्वयः । अत्रापि विलोमत्वं पूर्ववदेव ॥ १३ ॥

स्वस्वबीजादिकमिति । मूर्त्तीनां वक्ष्यमाणानि बीजानि मनोभवादीनां क्रमेण वनिता चतुर्थबाणवाग्भवकाममायाबीजानि ज्ञेयानि । उभयत्रादिशब्दस्तत्पूर्वत्वमात्रं बोधयति नैकपद्यम् । तेनायं प्रयोगः—"ह्स्रौं ईशानाय स्त्रीं मनोभवाय नमः" इत्यादि ॥ १४-१६ ॥

यथापूर्वमिति । स्वस्वबीजादिकमिति च यदुक्तं तानि बीजान्युद्धरति—**भृगुरिति** । भृगुः सः, व्योमो हः, अग्नी रेफः, ताभ्यां सम्यग् युक्त इति । ऊर्ध्वाधोभागे क्रमेण ॥ १७ ॥

सद्यादिपञ्चह्रस्वा विलोमेन ओ ए उ इ अ । **षडिति** । षड्दीर्घयुक्तेन बीजेन मध्यमबीजेन । आद्येन बीजेन । मन्त्राद्येन । सम्प्रदायात् शाक्ताद्येनेत्यपि ज्ञेयम् । तेयायं प्रयोगः । सौः हस्क्लह्रां ह्स्रैं हृत् । सौः ५ ह्रीं ह्स्रैं शिरः । सौः ५ ह्रूं ह्स्रैं शिखा । सौः ५ ह्रैं ह्स्रैं वर्म्म । सौः ५ ह्रौं ह्स्रैं नेत्रम् । सौः ५ ह्रः ह्स्रैं अस्त्रम् ॥ १८ ।

द्राङाद्यामिति । अत्र सर्वत्राचार्येण मस्थाने ङः पठितः । अन्यत्र तु द्रां द्रीं क्लीं ब्लूं स आदिका वाणा इति । अन्यत्रापि—"अत्रीशो मुखवृत्तवह्निसहितस्त्वाद्यं

सम्मोहनीं क्रमादेवं बाणन्यासोऽयमीरितः ।
भालभ्रूमध्यवदनलम्बिकाकण्ठहृत्सु च ॥ २१ ॥
नाभ्यधिष्ठानयोः पञ्च ताराद्याः सुभगादिकाः ।
न्यस्तव्या विधिना देव्यो मन्त्रिणा सुभगा भगा ॥ २२ ॥
भगसर्पिण्यथ परा भगमालिन्यनन्तरम् ।
अनङ्गानङ्गकुसुमा भूयश्चानङ्गमेखला ॥ २३ ॥
अनङ्गमदना सर्वा मदविभ्रममन्थराः ।
प्रधानदेवता वर्णभूषणाद्यैरलङ्कृताः ॥ २४ ॥
अक्षस्रक्पुस्तकाभीतिवरदाढ्यकराम्बुजाः ।
वाक्कामं ब्लूं पुनस्स्त्रीं संस्ताराः पञ्चोदितास्त्वमी ॥ २५ ॥
न्यासं कुर्याद्भूषणाख्यं ततः साधकसत्तमः ।
न्यसेच्छिरसि भालभ्रूकर्णाक्षियुगले नसि ॥ २६ ॥
गण्डयोरोष्ठयोर्दन्तपङ्क्त्योरास्ये न्यसेत्स्वरान् ।
चिबुकेऽथ गले कण्ठे पार्श्वयोः स्तनयुग्मके ॥ २७ ॥
दोर्मूलयोः कूर्परयोः पाण्योस्तत्पृष्ठदेशतः ।
नाभौ गुह्ये पुनश्चोर्वोर्जानुनोर्जङ्घयोस्ततः ॥ २८ ॥

सदण्डस्त्रिमूर्त्याक्रान्ताननुवृत्तमेव खलु तद्बीजं भवेत् । मुखान्तःस्थितं देवराजाधिरूढं सवामेक्षणं वक्त्रपूर्वेण युक्तम् । भपूर्वं सवृत्रारिषष्ठस्वरार्द्धक्षपेशं कतुर्यं कपूर्वेण युक्तम्" ॥ इति । हृदीत्युत्तरत्र सम्बध्यते । सर्गान्तो भृगुः सः ॥ १९-२० ।

लम्बिकेति । मुखमध्ये स्थानविशेषः । क्वचित्कर्णिकेति पाठस्तदा "कर्णिका कर्णभूषणमि"ति त्रिकाण्डी ॥ २१ ।

विधिनेति । चतुर्थी नमोऽन्तत्वम् । **मन्त्रिणेति** । अनेन समुच्चितपूर्वा इत्युक्तं भवति ॥ २२-२४ ।

तारानेवाह—**वागिति** । वाक् वाग्भवम्, कामः कामबीजम् । अन्यत् स्वरूपम् ॥ २५ ।

भूषणाख्यमिति । भूषणरूपैर्वर्णैर्न्यासो भूषणन्यासः । तमेवाह—ततः साधकसत्तमो न्यसेदिति । "मातृकावर्णानि"ति शेषः । साधकसत्तम इत्यनेन वर्णानां सबिन्दुत्वं तत्तत्स्थाने भूषणरूपत्वेन ध्यानं चोक्तम् । न्यासस्थानान्येवाह—**शिरसीति** । **कण्ठस्तन्मणिर्गलस्तदधोभागः** । अत्र कर्णादिषु द्वि द्वि वर्णन्यासः । भ्रूस्थाने एकम्, पाण्योरेकम् । तत्पृष्ठदेशे एकमिति सम्प्रदायविदः ॥ २६-२८ ।

स्फिचोः पत्तलयोः पश्चाच्चरणाङ्गुष्ठयोर्द्वयोः ।
कादिरान्तान्न्यसेद्वर्णान् स्थानेष्वेषु समाहितः ॥ २९ ।
काञ्च्यां ग्रैवेयके पश्चात्कटके हृदि गुह्यके ।
कर्णकुण्डलयोर्भौलौ वलशान् षाक्षसान् सहौ ॥ ३० ।
अष्टाविमान्प्रविन्यस्येदेवं देशिकसत्तमः ।
एवं न्यस्तशरीरोऽसौ ध्यायेत्त्रिपुरभैरवीम् ॥ ३१ ।
उद्यद्भानुसहस्रकान्तिमरुणक्षौमां शिरोमालिनीं
रक्तालिप्तपयोधरां जपवटीं विद्यामभीतिं वरम् ।
हस्ताब्जैर्दधतीं त्रिनेत्रविलसद्वक्त्रारविन्दश्रियां
देवीं बद्धहिमांशुरत्नमुकुटां वन्देऽरविन्दस्थिताम् ॥ ३२ ।
दीक्षां प्राप्य जपेन्मन्त्रं तत्त्वलक्षं जितेन्द्रियः ।
पुष्पैर्भानुसहस्राणि जुहुयाद्ब्रह्मवृक्षजैः ॥ ३३ ।
त्रिमध्वक्तैः प्रसूनैर्वा करवीरसमुद्भवैः ।
पद्मं वसुदलोपेतं नवयोन्याढ्यकर्णिकम् ॥ ३४ ।
इच्छादिशक्तिभिर्युक्तं भैरव्याः पीठमर्चयेत् ।
इच्छाज्ञाना क्रिया पश्चात्कामिनी कामदायिनी ॥ ३५ ।
रती रतिप्रिया नन्दा नवमी स्यान्मनोन्मनी ।
वरदाभयधारिण्यः सम्प्रोक्ता नव शक्तयः ॥ ३६ ।

स्फिक्-शब्देनोच्चत्वसाम्याद् गुल्फौ लक्ष्येते । कटके मूर्द्धन्यो लः । हृदि तालव्यः शः । कर्णकुण्डलयोर्मूर्द्धन्यदन्त्याविति विवेक इति देशिकसत्तम इत्यनेनोक्तम् ॥२९-३१।

उद्यदिति । शिरसां मुण्डानां माला यस्यां सा । तामिति विग्रहः । **रक्तेति** । रक्तचन्दनम् । आयुधध्यानं दक्षाद्यूर्ध्वयोराद्ये, तदधस्थयोरन्त्ये । दक्षोर्ध्वतो दक्षाधःपर्यन्तमिति केचित् । अत्र ध्यानानन्तरं बाणबीजपूर्वकं पञ्चमुद्रा गुरुवक्त्रगम्या दर्शयेत् ॥ ३२ ।

दीक्षां प्राप्येति । शक्तिदीक्षां प्राप्येत्यर्थः । सा च शक्तितन्त्रात्सिद्धेश्वरीमतादितो ज्ञेया । तत्त्वभानुशब्दयोः "सरूपाणामि"त्येकशेषः । तत्त्वलक्षं षड्त्रिंशल्लक्षम्, होमस्तु षड्त्रिंशत्सहस्रं पलाशकुसुमैः । इयं चतुःकूटस्य संख्या ॥ **त्रिमध्वक्तैः** । पयोमधुघृतयुक्तैः । केचित्पयः स्थाने शर्करामाहुः । इदमुभयत्र सम्बध्यते । तत्त्वलक्षं चतुर्विंशतिलक्षम्, होमस्तु चतुर्विंशतिसहस्रं करवीरैः । इयं संख्या पञ्चकूटस्य ।

वाग्भवं लोहितो रायै श्रीकण्ठो लोहितोऽनलः ।
दीर्घवान्यै परा पश्चादपरायै हसौः पुनः ॥ ३७ ।
सदाशिवमहाप्रेतं ङेऽन्तं पद्मासनं नमः ।
अनेन मनुना दद्यादासनं श्रीगुरुक्रमम् ॥ ३८ ।
प्राङ्मध्ययोन्यन्तराले पूजयेत्कल्पयेत्ततः ।
पञ्चभिः प्रणवैर्मूर्त्तिं तस्यामावाह्य देवताम् ॥ ३९ ।

तत्त्वलक्षं द्वादशलक्षम्, तन्त्रान्तरे द्वादशतत्त्वानामप्युपदिष्टत्वात् । तदुक्तं प्रयोगसारे—"अतो द्वादशतत्त्वानि वदन्त्येके विपश्चितः" ॥ इति। तन्मते प्रसूनैर्वेति **वाशब्दः** समुच्चये। मिलित्वोभयैर्द्वादशसहस्रं होमः। इयं च संख्या षट्कूटस्येति **ज्ञेयम्**। तदुक्तमाचार्यैः —"दीक्षां प्राप्य विशिष्टलक्षणयुतः सत्सम्प्रदायाद्गुरोर्लब्ध्वा **मन्त्रममुं** जपेत्सुनियतस्तत्त्वार्द्धलक्षावधि । स्वाद्वक्तैश्च नवैः पलाशकुसुमैः सम्यक्समिद्धेऽनले मन्त्री भानुसहस्रकं प्रतिहुनेदश्वारिसूनैरपि" ॥ इति।

तत्र तत्त्वानि षट्त्रिंशच्चतुर्विंशतिः। अर्द्धं द्वादश। भान्तीति भानवः। षट्त्रिंशतत्त्वानि चतुर्विंशतितत्त्वानि द्वादशादित्याश्चेति पद्मपादाचार्य्यैर्व्याख्यातम्। अत्रापि भानुशब्दार्थोऽयमेव ज्ञेयः। पूजायन्त्रमाह— **नवयोनीति**। नवयोन्याढ्यकर्णिकं पद्ममस्याः "पूजायन्त्रमि"ति शेषः। तदुद्धार उच्यते—"द्वितीयादिद्विद्विभागे योनी सन्ध्येयधनाग्निना। भित्त्वाब्ध्यंशगुणान्वृत्तान्बहिः पद्मं सभूगृहम् ॥ अस्यार्थः—यथेच्छाप्रमाणं वृत्तं कृत्वा तत्प्राक्सूत्रं चतुर्द्धा विभज्य तत्रैकं भागम्। ऊर्ध्वतस्त्यक्त्वा द्वितीयं भागमारभ्य तृतीयभागान्तम् अधराग्रं त्र्यस्रं कृत्वा ततो मध्यादारभ्य चतुर्थान्तं द्वितीयमधराग्रं त्र्यस्रं कृत्वा तदुभयसन्धिभेदि प्रथमभागमारभ्य ऊर्ध्वाग्रं तृतीयान्तपर्यन्तं त्र्यस्रं कुर्यादिति। तदुक्तम् —'वह्नेः पुर द्वितयत्रासवयोनिमध्यसम्बद्धवह्निवरुणेशसमाश्रितास्रा"ति। **वरदाभयधारिण्य इति**। स्मरणमात्रं चतुर्थपटल एवासां ध्यानस्योक्तत्वात् ॥ ३३-३६।

पीठमन्त्रमुद्धरति—**वागिति**। वाग्भवं बालाद्यबीजम्। लोहितः पः। रायै स्वरूपम्। श्रीकण्ठः अकारः। अनलो रः। दीर्घवानाकारयुक्तः। तेन रा इति। **यै परा** इति स्वरूपम्। अपरायै स्वरूपम्। (मन्त्रे) पराऽपराया इत्यत्र तु सन्धिः। **हसौ इति पिण्डम्** ॥ ३७।

सदाशिवमहाप्रेतान्तं स्वरूपम्। प्रेतमिति द्वितीया शब्दकर्मणि। ङेऽन्तं चतुर्थ्येकवचनान्तं पद्मासनम्, तेन पद्मासनाय ॥ ३८।

प्राङ्मध्ययोन्यन्तराले श्रीगुरुक्रमं पूजयेदिति सम्बन्धः। श्रीगुरुक्रमस्तु त्रिविधः—दिव्यौघः सिद्धौघो मानवौघश्चेति। तत्र पर-(तत्त्वप्रकार) प्रकाशानन्द-परमेशानन्द-परमशिवानन्द-कामेश्वर्यानन्द-मोक्षानन्द-कामानन्दाऽमृतानन्दा दिव्यौघः। ईशानतत्पुरुषाघोरवामसदानन्दाः सिद्धौघः। मानवौघस्तु स्वस्वगुरुसम्प्रदायाज्ज्ञेयः।

पूजयेदागमोक्तेन विधानेन समाहितः ।
तारवाक्शक्तिकमला हसखफ्रेंहसौं स्मृतः ।। ४० ।
वामकोणे यजेद्देव्या रतिमिन्दुसमप्रभाम् ।
रतिं पाशधरां सौम्यां मदविभ्रमविह्वलाम् ।।
प्रीतिं दक्षिणकोणस्थां तप्तकाञ्चनसन्निभाम् ।
अङ्कुशं प्रणतिं दोर्भ्यां धारयन्तीं समर्चयेत् ।। ४१ ।
अग्रे मनोभवां रक्तां रक्तपुष्पाद्यलङ्कृताम् ।
इक्षुकार्मुकपुष्पेषून्धारयन्तीं शुचिस्मिताम् ।। ४२ ।
अङ्गान्यभ्यर्चयेत्पश्चाद्यथापूर्वं विधानवित् ।
दिक्ष्वग्रे च निजैर्मन्त्रैः पूजयेद्बाणदेवताः ।। ४३ ।
हस्ताब्जैर्धृतपुष्पेषुप्रणामा भूतसप्रभाः ।
अष्टयोनिष्वष्टशक्तीः पूजयेत्सुभगादिकाः ।। ४४ ।
मातरो भैरवाङ्कस्था मदविभ्रमविह्वलाः ।
अष्टपत्रेषु सम्पूज्या यथावत्कुसुमादिभिः ।। ४५ ।

पीठस्योत्तरभागे गुरुपङ्क्तिं पूजयेत् । इति सामान्यविधेरपवादौ प्राङ्मध्ययोन्यन्तराल इति ।। ३९ ।

आगमोक्तेनेत्युत्तरषट्कप्रोक्तेन । आगमशब्दव्युत्पत्तिरुक्ता तन्त्रान्तरे—"आगतं शिववक्त्राब्जाद् गतं तु गिरिजामुखे । मतं च वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते" ।। इति । अत एव समाहितः सावधान इत्युक्तिः । पञ्चभिः प्रणवैरिति यदुक्तं तानेवाह—**तारेति** । तारः प्रणवः । वाग्वाग्भवम्, शक्तिर्मायाबीजम्, कमला श्रीबीजम् । अन्त्यत्पिण्डद्वयम् ।। ४० ।

रतिप्रीत्योर्ध्याने एकहस्तेऽस्त्रम् । द्वितीये नमस्कारः ।। ४१-४२ ।

यथापूर्वमिति । आग्नेयादिषु केसरेषु मध्ययोन्यन्तरे चतुर्दिक्षु च । विधानविदित्यनेन मध्ययोनिबाह्यदेश इत्युक्तम् ।। ४३ ।

हस्ताब्जैरिति । सव्यहस्ते बाणः । अन्यहस्ते नमस्कारः । तदुक्तम्—"द्राविण्याद्याः क्रमशः सर्वाभरणशोभिताः समदाः । सव्यकरकलितबाणाः शेषकरे कृतनमस्काराः" इति । भूतसप्रभा इति । पृथिव्यादिवर्णतुल्यवर्णा इत्यर्थः । सुभगादिका इति । यथान्यस्ताः ।। ४४ ।

मातर इति । चण्डिकान्ताः । तदुक्तमाचार्यैः—"मातृगणं सचण्डिकान्तन्दलेष्वपि यजेदसिताङ्गकाद्यैरि"ति । यथावदिति । अनेन दीर्घाद्या मातरो ह्रस्वाद्या भैरवा इत्युक्तम् ।। ४५ ।

लोकपालांस्ततो दिक्षु तेषामस्त्राणि तद्बहिः ।
पूर्वजन्मकृतैः पुण्यैर्ज्ञात्वैनां परदेवताम् ।। ४६ ।
यो भजेदुक्तमार्गेण स भवेत्सम्पदां पदम् ।
एवं सिद्धमनुर्मन्त्री साधयेदिष्टमात्मनः ।। ४७ ।
जुहुयादरुणाम्भोजैरदोषैर्मधुराप्लुतैः ।
लक्षसंख्यं तदर्द्धं वा प्रत्यहं भोजयेद्द्विजान् ।। ४८ ।
वनिता युवती रम्याः प्रीणयेद्देवताधिया ।
होमान्ते धनधान्याद्यैस्तोषयेद्गुरुमात्मनः ।। ४९ ।
एवं कृते जगद्वश्यो रमाया भवनं भवेत् ।
रक्तोत्पलैस्त्रिमध्वक्तैररुणैर्वा हयारिजैः ।। ५० ।
पुष्पैः पयोऽन्नैः सघृतैर्होमो विश्वं वशं नयेत् ।
वाक्सिद्धिं लभते मन्त्री पलाशकुसुमैर्हुतात् ।। ५१ ।
कर्पूरागुरुसंयुक्तं गुग्गुलुं जुहुयात्सुधीः ।
ज्ञानं दिव्यमवाप्नोति तेनैव स भवेत्कविः ।। ५२ ।
क्षीराक्तैरमृताखण्डैर्होमः सर्वापमृत्युजित् ।
दूर्वाभिरायुषे होमः क्षीराक्ताभिर्दिनत्रयम् ।। ५३ ।

सम्पदां पदमिति । अनेनास्याः सम्पत्प्रदेत्यपि नामेति सूचितं भवति ।।४६-४९।

जगदिति । जगन्ति वश्यानि यस्येति बहुव्रीहिः । रमाया भवनं भवेदिति । तत्र ध्यानविशेषः—"मातुलिङ्गलिपिपात्रपङ्कजः शोभमानकरपङ्कजां शिवाम् । संविचिन्त्य खलु पौष्टिकक्रियां कुर्वतीं भवति भूतिरञ्जसे"ति । हयारिजैरिति । करवीरजैः सघृतैः ।। ५० ।

पयोऽन्नैरिति । तृतीयः पक्षः। वशं नयेदिति। ध्यानविशेषो यथा—"पाशाङ्कुशोद्यतकरामरुणां प्रसन्नां माणिक्यवज्रहरितैरपि भूषिताङ्गीम्। मूर्ति विचिन्त्य विदधीत पुरोक्तमार्गाद्वश्यक्रियां च नयनाञ्जनकानि मन्त्री" ।। इति ।। ५१ ।

भवेत्कविरिति। ध्यानविशेषः संविच्छास्त्रे—"सारस्वतमयीं मूर्तिम् आदिमूर्त्तिसमन्विताम् । यः स्मरेद्द्वादशान्ते सोऽचिराद्वाक्पतिर्भवेत्" ।। इति ।। ५२ ।

अमृता गुडूची । अपमृत्युजिदिति । ध्यानविशेषो गौतमेनोक्तः—"कुर्याच्छान्तिककर्माणि शुक्लवस्त्रां विचिन्त्य ताम् । वराभयसुधाकुम्भपुस्तकायुधपाणिनीम्" ।। इति ।। ५३ ।

गिरिकर्णीभवैः पुष्पैर्ब्राह्मणान्वशयेद्ध्रुतात् ।
कह्लारैः पार्थिवान् पुष्पैस्तद्वधूः कर्णिकारजैः ॥ ५४ ।
मल्लिकाकुसुमैर्हुत्वा राजपुत्रान् वशं नयेत् ।
कोरण्टकुसुमैर्वैश्यान्वृषलान्पाटलोद्भवैः ॥ ५५ ।
अनुलोमविलोमान्तः स्थितसाध्याह्वयान्वितम् ।
मन्त्रमुच्चार्य्य जुहुयान्मन्त्री मधुरलोलितैः ॥ ५६ ।
सर्षपैः पटुसम्मिश्रैर्वशयेत्पार्थिवान् क्षणात् ।
अनेनैव विधानेन तत्पत्नीस्तत्सुतानपि ॥ ५७ ।
जातीबिल्वफलैः पुष्पैर्मधुरत्रयलोलितैः ।
नरनारीनरपतीन् होमतो वशयेद्ध्रुवम् ॥ ५८ ।
मालतीबकुलोद्भूतैः पुष्पैश्चन्दनलोलितैः ।
जुहुयात्कवितां मन्त्री लभते वत्सरान्तरे ॥ ५९ ।
मधुरत्रयसंयुक्तैः फलैर्बिल्वसमुद्भवैः ।
जुहुयाद्वशयेल्लोकं श्रियमाप्नोति वाञ्छिताम् ॥ ६० ।
पाटलैः कुमुदैः कुन्दैरुत्पलैर्नागचम्पकैः ।
नन्द्यावर्तैर्विकसितैः कृतमालैर्जुहोति यः ॥ ६१ ।
जायते वत्सरादर्वाक् श्रिया विजितपार्थिवः ।
साज्यमन्नं प्रजुहुयाद्भवेदन्नसमृद्धिमान् ॥ ६२ ।
कस्तूरीकुङ्कुमोपेतं कर्पूरं जुहुयाद्वशी ।
कन्दर्पादधिकं सद्यः सौन्दर्यमधिगच्छति ॥ ६३ ।
लाजान् प्रजुहुयान्मन्त्री दधिक्षीरमधुप्लुतान् ।
विजित्य रोगानखिलान् स जीवेच्छरदां शतम् ॥ ६४ ।
पादद्वयं मलयजं पादं कुङ्कुमकेसरम् ।
पादं गोरोचनायाश्च तानि पिष्ट्वा हिमाम्भसा ॥ ६५ ।
विदध्यात्तिलकं भाले यान्पश्येद्यैर्विलोक्यते ।
यान्स्पृशेत्स्पृश्यते यैर्वा वश्याः स्युस्तस्य तेऽचिरात् ॥ ६६ ।

गिरिकर्णी अपराजिता । पटु लवणम् । नन्द्यावर्तैर्गन्धतगरैः । **कृतमालैः राजवृक्षजैः** । पाटलैरित्यादीनां विकसितैरिति विशेषणात् पुष्पैरिति लभ्यते ॥ ५४-६४ ।

हिमाम्भसा नीहारोदकेन ॥ ६५-६६ ।

कर्पूरकपिचोराणि समभागानि कल्पयेत् ।
चतुर्भागा जटामांसी तावती रोचना मता ।। ६७ ।
कुङ्कुमं सप्तभागं स्याद्दिग्भागं चन्दनं मतम् ।
अगुरुर्नवभागः स्यादिति भागक्रमेण च ।। ६८ ।
हिमाद्भिः कन्यया पिष्टमेतत्सर्वं सुसाधितम् ।
आदाय तिलकं भाले कुर्याद्भूमिपतीन्नरान् ।। ६९ ।
वनितां मदगर्वाढ्यां मदोन्मत्तमतङ्गजान् ।
सिंहव्याघ्रान्महासर्पान् भूतवेतालराक्षसान् ।।
दर्शनादेव वशयेत्तिलकं धारयन्नरः ।। ७० ।
मध्वाढ्यं नवयोनिषु प्रविलिखेद्बीजानि वर्णांस्त्रिशो
गायत्र्याः पुनरष्टपत्रविवरेष्वालिख्य लिप्यावृतम् ।
भूबिम्बद्वितयेन मन्मथयुजा कोणेषु संवेष्टितं
यन्त्रं त्रैपुरमीरितं त्रिभुवनप्रक्षोभकं श्रीप्रदम् ।। ७१ ।
अस्मिन्यन्त्रे समावाह्य सम्यक् सम्पूज्य देवताम् ।
होमेन कृतसम्पातं लाक्षालोहत्रयावृतम् ।। ७२ ।
विधृतं बाहुना यन्त्रं युद्धेषु विजयावहम् ।
वादे वाग्विजयं कुर्यात्कवित्वं पुष्कलं दिशेत् ।।
आयुरारोग्यमित्राणि पुत्रान्पौत्रान्विवर्द्धयेत् ।। ७३ ।
कामं षट्कोणमध्ये लिखतु पुनरिमं षट्सु कोणेषु पश्चा-
त्पत्रेषु द्व्यष्टसंख्येष्वमुमथ पुरतो व्योमबीजेन वीतम् ।
क्षोणीबिम्बान्तरस्थं भुजदललिखितं रोचनाकुङ्कुमाभ्यां
प्रोक्तं सौभाग्यसम्पन्निरुपमकविताकीर्तिदं यन्त्रमेतत् ।। ७४ ।

कपिः रक्तचन्दनम् । चोरं कचूरम् । सठीति यावत् ।। ६७ ।

दिग्भागं दशभागम् ।। ६८ ।

कन्यया पिष्टमिति । कृष्णचतुर्दशीरात्रौ श्मशाने सम्प्रदायेन पिष्टम् । **सुसाधितमिति** । एतन्मन्त्रजप्तम् ।। ६९-७० ।

यन्त्रमाह—**मध्वेति** । प्रविलिखेत्प्रादक्षिण्येन । एवं त्रिरावृत्तिर्भवति । **गायत्र्याः**स्त्रिपुरागायत्र्याः । **लिप्या** मातृकया । **भूबिम्बद्वितयेन** परस्परव्यतिभिन्नेन । **मन्मथबीजं** भैरव्या एव ।। ७१-७२ ।

यन्त्रान्तरमाह—**काममिति** । **कामं** भैरव्या मध्यमबीजम् । **इमं** **कामम्** ।

वह्नेर्गेहयुगान्तरस्थमदने मायां लिखेद्वाग्भवं
षट्कोणेष्वथ सन्धिषु प्रविलिखेद्धुङ्कारमावेष्टयेत् ।
स्त्रींबीजेन समीरितं त्रिभुवनप्रक्षोभकं त्वपुरं
यन्त्रं पञ्चमनोभवात्मकमिदं सौन्दर्यसम्पत्करम् ॥ ७५ ॥
अधरो बिन्दुमानाद्यो ब्रह्मेन्द्रस्थः शशीयुतः ।
द्वितीयं भृगुसर्गाढ्या मनुस्तार्तीयमीरितम् ॥ ७६ ॥
एषा बालेति विख्याता त्रैलोक्यवशकारिणी ।
जपपूजादिकं सर्वमस्याः पूर्ववदाचरेत् ॥ ७७ ॥

द्व्यष्टसंख्येषु षोडशसंख्येषु । अमुं कामम् । व्योमबीजं हं । भुजदलं भूर्जपत्रम् ॥ ७४ ।

यन्त्रान्तरमाह—**वह्नेरिति**। मदने प्रसिद्धे । वाग्भवं प्रसिद्धम् । सन्धिष्विति । कोणानभितो वृत्तमध्ये । स्त्रीं बीजेनेत्येकत्वं विवक्षितम् । सर्वं स्त्रींबीजमध्ये लिखेदित्यर्थः । तदुक्तम्—'मनोभवस्य सकलं कुक्षौ तदेतत् क्षिपेदि"ति । पञ्चमनोभवात्मकमिति । पञ्चभिः कामबीजैर्यन्त्रस्योद्धृतत्वात् । पञ्चकाममन्त्रा यथा—'कपञ्चमं शुचिनयनान्तसंयुतं सवामदृक्पवनगुणान्वितः करः । रविस्वरो हरिहयविष्णुषष्ठवद्वानन्ततस्त्रिपरान्वितो भृगुः । तेषां शिरःसु विदधीत बुधोऽर्धचन्द्रानेवं मया निगदिताः खलु पञ्चकामाः"॥ इति । कं जलं वः । तत्पञ्चमो हः । शुची रेफः । नयनान्त ई तेन मायाबीजम् । वामदृगीकारः । पवनात्सकाराद्गुणस्तृतीयो लः । तदन्वितः करः ककारस्तेन कामबीजम् । रविस्वर ऐ । हरिहरो लः । विष्णुरकारस्तस्मात्षष्ठ ऊकारस्तद्युक्तं वनं वकारस्तेन ब्लूं । तरः स्वरूपम् । उः परो यस्मात्तेन ई । तद्युक्तो भृगुः सकारस्तेन स्त्रो । सर्वे सानुस्वाराः ॥ ७५ ।

बालाबीजस्त्रिभिरित्युद्दिष्टम् । बालामन्त्रमुद्धरति—**अधर इति** । अधरो बिन्दुमान् । ब्रह्मा ककारः । इन्द्रो लः । शशी बिन्दुः । इ स्वरूपम् । तेन क्लीं । भृगुः सः । सर्गो विसर्गस्तेनाढ्यो मनुरौ । तेन सौः इति । अन्यत्र सबिन्दुरुक्तः । तदुक्तं सनत्कुमारे—"अष्टमस्य तृतीयं तु चतुर्दशसमन्वितम् । दण्डकुण्डलमेतद्धि सारस्वतमुदाहृतम्"॥ इति । अस्या विद्यायाः शाप इति तदुद्धारो यथा—"देव्या शप्ता येन विद्येयमाद्या पूर्वं तेन प्राणहीनाऽभवत्सा । शिवशक्तिबीजमत एव शम्भुना निहितं तयोरुपरि पूर्वबीजयोः ॥ अकुलं कुलोपरि च मध्यमाधरे दहनं ततः प्रभृति सोऽर्जिजताऽभवदि"ति । पूर्ववदित्युक्तत्वात्प्रथमबीजस्य वाग्भवमिति नाम । मध्यस्य कामबीजमिति । तृतीयस्य शाक्तमिति । एतत्प्रसिध्यैव पूर्वमग्रेऽपि वाग्भवकामशब्देनोभयोर्व्यवहार इति ज्ञेयम् । अत एवांशतोऽत्रोद्धारः । व्यस्ताव्यस्तजपध्यानादिपूर्वोक्तमत्राप्यनुसन्धेयम् ।

अन्त्यं सबिन्दु—बीजं, मध्यं शक्तिः । तदुक्तम्—"अमुष्य मन्त्रस्य रदान्तयुक्तं बीजं सदण्डं लकुलीशपूर्वम् । शक्तिस्तु साखण्डलकर्णपूर्वं सहार्द्धजैवातृकमाननान्तम्"॥

मान्मथं त्रिपुरा देवि विद्महे पदमीरयेत् ।
उक्त्वा कामेश्वरिपदं प्रवदेद्धीमहि ततः ॥ ७८ ।

तदन्ते प्रवदेद्भूयस्तन्नः क्लिन्ने प्रचोदयात् ।
गायत्र्येषा समाख्याता त्रैपुरी सर्वसिद्धिदा ॥ ७९ ।

स्तुत्यानया त्वां त्रिपुरे स्तोष्येऽभीष्टफलाप्तये ।
यया व्रजन्ति तां लक्ष्मीं मनुजाः सुरपूजिताम् ॥ ८० ।

ब्रह्मादयः स्तुतिपदैरपि सूक्ष्मरूपां
जानन्ति नैव जगदादिमनादिमूर्तिम् ।
तस्माद्वयं कुचनतां नवकुङ्कुमाभां
स्थूलां स्तुमः सकलवाङ्मयमातृभूताम् ॥ ८१ ।

सद्यः समुद्यतसहस्रदिवाकराभां
विद्याक्षसूत्रवरदाभयचिह्नहस्ताम् ।
नेत्रोत्पलैस्त्रिभिरलङ्कृतपद्मवक्त्रां
त्वां तारहाररुचिरां त्रिपुरे ! भजामः ॥ ८२ ।

सिन्दूरपुञ्जरुचिरं कुचभारनम्रं
जन्मान्तरेषु कृतपुण्यफलैकगम्यम् ।
अन्योऽन्यभेदकलहाकुलमानभेदै-
र्जानन्ति किं जडधियस्तव रूपमन्त्रम् ॥ ८३ ।

इति । अन्यैस्त्वेतन्मध्यमबीजस्य नित्यामन्त्रत्वमप्युक्तम् । यदाहुः—"नित्या भूत्वा जपेत्कामबीजमिष्टार्थसिद्धये । पञ्चह्रस्वाद्यबीजेन विन्यसेन्मुखपञ्चके ॥ षड्दीर्घेण षडङ्गानि कृत्वा नित्यां निजेष्टदाम् । मदिराम्भोधिमध्यस्थरक्तपङ्कजमध्यगाम् ॥ सुरूपां कुङ्कुमप्रख्यामाकुञ्चितशिरोरुहाम् । चतुर्भुजां महादेवीं पाशाङ्कुशधरां शिवाम् ॥ वामेतरकरासक्तकशालापूरितासवाम् । वामहस्तसमासक्तकपालासवदायिनीम् ॥ आत्माभेदेन तां ध्यात्वा मन्त्रं लक्षं शनैर्जपेत् । मधूकपुष्पैर्जुहुयाद्दशांशं मन्त्रसिद्धये ॥ नित्यक्लिन्नोक्तमार्गेण पूजां कुर्यादतन्द्रितः । राजानं राजपत्नीं च वशीकर्त्तुं य इच्छति ॥ स तस्योरः समारुह्य मनसा तन्मयो जपेत् । यन्नामसहितं कृत्वा नित्यां विद्यां जपेन्नरः ॥ तामाकर्षयते नित्यं वशीकुर्याच्च भूपतिम् ॥ अनया मातृकां देवीं ग्रथित्वा नियुतं जपेत् । त्रैलोक्यमखिलं तस्य वशे तिष्ठति दासवत् ॥ न्यस्तमन्त्राङ्गुलीं बध्वा क्षोभिणीं नामपुष्कलाम् । शय्यागतं स्मरन्नित्यमिष्टामाकर्षकृज्जपेत्" ॥ इति ॥ ७६-७७ ।

गायत्रीमुद्धरति - **मान्मथमिति** । मान्मथं प्रसिद्धम् । अन्यतस्वरूपम् ॥७८-७९।

त्रिपुरास्तुतिमारभते—**स्तुत्येति** । यया स्तुत्या ॥ ८०-८१ ।

तार उज्ज्वलो यो हारस्तेन रुचिराम् । "मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यादि"त्यमरः॥८२।

अन्योऽन्येति । अन्योन्यं परस्परं यो भेदकलहस्तेनाकुलानि यानि मानानि प्रमा-

स्थूलां वदन्ति मुनयः श्रुतयो गृणन्ति
सूक्ष्मां वदन्ति वचसामधिवासमन्ये ।
त्वां मूलमाहुरपरे जगतां भवानि
मन्यामहे वयमपारकृपाम्बुराशिम् ।। ८४ ।

चन्द्रावतंसकलितां शरदिन्दुशुभ्रां
पञ्चाशदक्षरमयीं हृदि भावयन्ति ।
त्वां पुस्तकं जपवटीममृताढ्यकुम्भं
व्याख्यां च हस्तकमलैर्दधतीं त्रिनेत्राम् ।। ८५ ।

शम्भुस्त्वमद्रितनयाकलितार्द्धभागो
विष्णुस्त्वमम्ब ! कमलापरिबद्धदेहः ।
पद्मोद्भवस्त्वमसि वागधिवासभूमि-
स्तेषां क्रियाश्च जगति त्रिपुरे त्वमेव ।। ८६ ।

आश्रित्य वाग्भवभवांश्चतुरः परादी-
न्भावान्परेषु विहितार्थमुदीरयन्तीम् ।
कण्ठादिभिश्च करणैः परदेवतां त्वां
संविन्मयीं हृदि कदापि न विस्मरामि ।। ८७ ।

आकुञ्च्य वायुमवजित्य च वैरिषट्क-
मालोक्य निश्चलधिया निजनासिकाग्रम् ।
ध्यायन्ति मूर्ध्नि कलितेन्दुकलावतंसं
त्वद्रूपमम्ब ! कृतिनस्तरुणार्कबिम्बम् ।। ८८ ।

णानि तद्भेदस्तद्विशेषैः ।। ८३-८६ ।

वाग्भवेति । वाग्भवबीजेनाकारसाम्यात्त्रिकोणमाधारमण्डलमुच्यते । तत्र भवान् तदुत्पन्नान् । तत्र यद्यपि पराया एवोत्पत्तिस्तथापि अन्यासामपि तत्स्थूलरूपत्वात्तथोक्तिः । यद्वा वाग्भवं कुण्डलिनो तद्भवांस्तदुत्पन्नान् । "शक्तिः कुण्डलिनीति या निगदिता ......" इत्युक्तेः । एवंभूतांश्चतुरः परादीन् परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीरूपान् भावान् पदेषु स्थानेषु आधार-नाभि-कण्ठ-मुखेषु क्रमादाश्रित्य कण्ठादिभिः करणैर्विहितार्थमीप्सितार्थम् उदीरयन्तीम् ।। ८७ ।

वायुं प्राणापानरूपम् । **वैरिषट्कम्** । कामक्रोधलोभमोहमदमत्सररूपम् ।।८८।

त्वं प्राप्य मन्मथरिपोर्वपुरर्द्धभागं
सृष्टिं करोषि जगतामिति वेदवादः ।
सत्यं तदद्रितनये ! जगदेकमात-
र्नो चेदशेषजगतः स्थितिरेव न स्यात् ।। ८९ ।

पूजां विधाय कुसुमैः सुरपादपानां
पीठे तवाम्ब ! कनकाचलगह्वरेषु ।
गायन्ति सिद्धवनिताः सह किन्नरीभि-
रास्वादितासवरसारुणनेत्रपद्माः ।। ९० ।

विद्युद्विलासवपुषः श्रियमुद्वहन्तीं
यान्तीं स्ववासभवनाच्छिवराजधानीम् ।
सौषुम्णमार्गकमलानि विकासयन्तीं
देवीं भजे हृदि परामृतसिक्तगात्रीम् ।। ९१ ।

आनन्दजन्मभवनं भवनं श्रुतीनां
चैतन्यमात्रतनुमम्ब समाश्रयामि ।
ब्रह्मेशविष्णुभिरभिष्टुतपादपद्मं
सौभाग्यजन्मवसतिं त्रिपुरे यथावत् ।। ९२ ।

शब्दार्थभावभवनं सृजतीन्दुरूपा
या तद्बिभर्ति पुनरर्कतनुः स्वशक्त्या ।
वह्न्यात्मिका हरति तत्सकलं युगान्ते
तां शारदां मनसि जातु न विस्मरामि ।। ९३ ।

नारायणीति नरकार्णवतारिणीति
गौरीति खेदशमनीति सरस्वतीति ।
ज्ञानप्रदेति नयनत्रयभूषितेति
त्वामद्रिराजतनयेति बुधा वदन्ति ।। ९४ ।

मन्मथरिपोः । पुरुषस्य ब्रह्मणो वाऽर्द्धभागं सन्निधि, तत् सत्यं, वेदवादत्वात् । विपक्षे प्रतिकूलं तर्कमाह—**नो चेदिति** । त्वदधिष्ठानाभावादिति भावः ।। ८९-९० ।

स्वावासभवनात् । **मूलाधारात्** । शिवराजधानीं सहस्रदलकमलम् । **सुषु-**म्णायां भवं सौषुम्णं तदेवमाद्यं येषां तानि । क्वचित्सौषुम्णसद्मकमलानीति पाठः । **कमलान्याधारादीनि** सहस्रान्तानि ।। ९१ ।

आनन्दजन्मभवनम् आनन्दजन्मनां श्रुतीनां भवनमिति व्यस्तं रूपकद्वयम् ।।९२।

शब्दार्थयोर्भावः सत्ता यत्र तत् । शारं कर्म्मफलं द्यति खण्डयतीति **शारदा** **चिच्छक्तिः** ।। ९३-९४ ।

ये स्तुवन्ति जगन्मातः श्लोकैर्द्वादशभिः क्रमात् ।
त्वामनुप्राप्य वाक्सिद्धिं प्राप्नुयुस्ते पराङ्गतिम् ।। ९५ ।
वाङ्माया कमला तारो नमोऽन्ते भगवत्यथ ।
श्रीमातङ्गेश्वरि ! वदेत्सर्वजनमनोहरि ! ।। ९६ ।
सर्वादिसुखराज्यन्ते सर्वादिमुखरञ्जिनि ।
सर्वराजवशं पश्चात्करि ! सर्वपदं वदेत् ।। ९७ ।
स्त्रीपुरुषवशं ब्रह्मा नेत्रमग्न्यासनं पुनः ।
सर्वदुष्टमृगवशङ्करि ! सर्वभृगुस्तव ।। ९८ ।
शाङ्करि स्यात्सर्वलोकानाममुकं शिवयुग्रविः ।
वशमानय जायाग्नेरष्टाशीत्यक्षरो मनुः ।। ९९ ।
न्यासान्मन्त्री तनौ कुर्याद्वक्ष्यमाणान्यथाक्रमम् ।
शिरो ललाटभ्रूमध्ये तालुकण्ठगलोरसि ।।१००।
अनाहते भुजद्वन्द्वे जठरे नाभिमण्डले ।
स्वाधिष्ठाने गुह्यदेशे पादयोर्दक्षिणान्ययोः ।।१०१।
मूलाधारे गुदे न्यस्येत्पदान्यष्टादश क्रमात् ।
गुणैकद्विचतुःषड्भिर्वसुषट्पर्वताष्टभिः ।।१०२।
दशपङ्क्त्यष्टवेदाग्निचन्द्रयुग्मगुणाक्षिभिः ।
पदक्लृप्तिरियं प्रोक्ता मन्त्रवर्णैर्यथाक्रमम् ।।१०३।

द्वादशभिरिति । सद्य इत्यादिभिः स्मरामीत्यन्तैः । आद्यपद्यद्वयस्य मुखरूपबन्ध-रूपत्वाच्छेषयोरपि स्वरूपफलनिर्देशात् । अथ च द्वादशभिरिति पदेन कोशभेदाद्द्युमणि-मालानामकः प्रबन्ध उक्तः । तल्लक्षणमुक्तं भामहेन—“अथ द्युमणिमाला स्यात्पद्यै-र्द्वादशभिः समैः । प्रत्येकं नायकोत्कर्षप्रकाशनपरायणैः ।। सुखबन्धे श्लोकयुग्मं तथा शेषे द्वयं मतम् । कृता द्युमणिमालेयं कीर्त्तिवृद्धिमती नृणाम्” ।। इति ।। ९५ ।

राजमातङ्गिनीमन्त्रमुद्धरति—**वागिति** । वाग् वाग्भवम्, माया शक्तिबीजम् । **कमला** श्रीबीजम्, तारः प्रणवः । नमोऽन्ते नम इत्यस्यान्ते ।। ९६-९७ ।

ब्रह्मा कः । नेत्रमिकारः । अग्न्यासनं रि । भृगुः सः । तव स्वरूपम् ।। ९८ ।

रविर्मकारः । शिवयुगेकारयुक्तः । तेन मे । दक्षिणामूर्त्तिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दः, **माया बीजम्**, स्वाहा शक्तिः । कण्ठस्तनमणिर्गलस्तदधोभागः ।। ९९-१०० ।

अनाहते हृदये । गुह्यदेशे लिङ्गे । दक्षिणान्ययोरिति सार्वत्रिकोऽपि क्रमः क्वचिद्वक्तव्य इत्यत्रोक्तः । पदविभागमाह—गुणेति । गुणास्त्रयः, पर्वताः सप्त ।

रत्याद्या मूलहृदयभ्रूमध्येषु विचक्षणः ।
वाक्शक्तिलक्ष्मीबीजाद्या मातङ्गयन्त्याः प्रविन्यसेत् ॥१०४॥
शिरोवदनदृग्गुह्यपादेषु विधिवन्न्यसेत् ।
हृल्लेखां गगनां रक्तांभूयो मन्त्री करालिकाम् ॥१०५॥
महोच्छुष्मां स्वनामादिवर्णबीजपुरःसराः ।
मातङ्गयन्ताः षडङ्गानि ततः कुर्वीत साधकः ॥१०६॥
वर्णैश्चतुर्भिर्विशत्या स्यात्त्रयोदशभिः शिरः ।
शिखाष्टादशभिः प्रोक्ता वर्म तावद्भिरक्षरैः ॥१०७॥
स्यात्त्रयोदशभिर्नेत्रं द्वाभ्यामस्त्रं समीरितम् ।
विभक्तैर्मूलमन्त्रार्णैर्वर्णन्यासमथाचरेत् ॥१०८॥
मूर्द्धपादास्यगुह्येषु हृदम्भोजे प्रविन्यसेत् ।
द्राविणीं शोषिणीं भूयो बन्धनीं मोहनीं पुनः ॥१०९॥
आकर्षणीं स्वनामादिबीजाद्याः शुभलक्षणाः ।
मातङ्गयन्तां ततो न्यस्येन्मन्मथान्वदनांसयोः ॥११०॥
पार्श्वकटयोर्नाभिदेशे कटिपार्श्वांसके पुनः ।
बीजत्रयादिकान्मन्त्री मन्मथं मकरध्वजम् ॥१११॥

पङ्क्तिर्दश । वेदाश्चत्वारः । अग्नयस्त्रयः । चन्द्र एकः । अक्षि द्वयम् । रत्याद्या इत्यादि-शब्देन प्रीतिमनोभवे । विचक्षण इति । समुच्चितबीजाद्या इत्युक्तम् । मातङ्गयन्ता इति प्रत्येकम् ऐं ह्रीं श्रीं रत्यैः मातङ्गिन्यै नम इत्यादिप्रयोगः । एवमग्रेऽपि । विधिवदिति । एवं पञ्चमुखेष्वपि न्यसेदित्युक्तम् ॥१०१-१०५॥

स्वनामेति । स्वनाम्नां ये आदिवर्णास्तान्येव बीजानि तत्पुरःसरास्तदाद्या इति । पूर्वोक्तबीजापवादः । मातङ्गयन्ता इत्यस्य पश्चात्तनेन सम्बन्धः । ततः साधको विभक्तैर्मूलमन्त्रार्णैः षडङ्गानि कुर्वीतेति सम्बन्धः । साधक इत्यनेन ज्ञानैश्वर्यादियोगः सूचितः ॥१०६॥

विभागमाह—**वर्णैरिति** ॥१०७-१०९॥

स्वनामेति । स्वनामादौ बीजाद्याः पूर्वोक्तद्रामादिबीजादिका मातङ्गयन्ता न्यसेदिति सम्बन्धः । शुभलक्षणा इत्यन्वर्थाभिधानाद् इत्यर्थः । ततो मातङ्गयन्तान् मन्मथान् न्यसेदिति सम्बन्धः । वदनांसयोरिति । वामांसादारभ्य न्यासः ॥११०॥

बीजत्रयादिकानिति । मन्त्राद्यबीजत्रयाद्यान् । समीरितापूता मातङ्गयन्ताः

मदनं पुष्पधन्वानं पञ्चमं कुसुमायुधम् ।
षष्ठं कन्दर्पनामानं मनोभवरतिप्रियौ ॥११२॥
मातङ्ग्यन्तांस्ततो न्यस्येत्स्थानेष्वेतेषु मन्त्रवित् ।
प्रथमानङ्गकुसुमा भूयोऽन्यानङ्गमेखला ॥११३॥
अनङ्गमदना तद्वदनङ्गमदनातुरा ।
अनङ्गमदनवेगा भूयश्चानङ्गसम्भवा ॥११४॥
सप्तम्यनङ्गभुवनपालिनी स्यादथाष्टमी ।
अनङ्गशशिरेखाऽन्या मातङ्ग्यन्ताः समीरिताः ॥११५॥
विन्यस्तव्यास्ततो मूलेऽधिष्ठाने मणिपूरके ।
हृत्कण्ठास्ये भ्रुवोर्मध्ये मस्तके मन्त्रिणा ततः ॥११६॥
आद्ये लक्ष्मीसरस्वत्यौ रतिः प्रीतिश्च कृत्तिका ।
शान्तिः पुष्टिः पुनस्तुष्टिर्मातङ्गीपदशेखराः ॥११७॥
मूलमन्त्रं प्रविन्यस्येन्निजमूर्द्धनि मन्त्रवित् ।
आधारदेशेऽधिष्ठाने नाभौ पश्चादनाहते ॥११८॥
कण्ठे वक्त्रे भ्रुवोर्मध्ये मस्तके विन्यसेत्क्रमात् ।
ब्राह्म्याद्याः पूर्वमुद्दिष्टा मातङ्गीपदपश्चिमाः ॥११९॥
एषु स्थानेषु विन्यस्येदसिताङ्गादिभैरवान् ।
मातङ्ग्यन्ता न्यसेन्मन्त्री मूलमन्त्रं स्वमूर्द्धनि ॥१२०॥
आधारदेशेऽधिष्ठाने नाभौ पश्चादनाहते ।
कण्ठदेशे भ्रुवोर्मध्ये बिन्दौ भूयः कलापदे ॥१२१॥
निरोधिकायामर्द्धेन्दौ नादनादान्तयोः पुनः ।
उन्मन्यादिषु वक्त्रे च भ्रुवमण्डलके शिवे ॥१२२॥

तनौ एतेषु पूर्वोक्तस्थानेषु न्यसेदिति सम्बन्धः ॥१११-११५॥

मूले मूलाधारे । अधिष्ठाने लिङ्गमूले । मणिपूरके नाभौ । मातङ्गीपदशेखरा मातङ्ग्यन्ता एता मन्त्रिणा तनौ विन्यस्तव्या इति सम्बन्धः ॥११६-११८॥

पूर्वमिति षष्ठे । मातङ्गीति । मातङ्गीपदं पश्चिममन्तिमं यासां ताः ॥११९॥

एषु पूर्वोक्तस्थानेषु । मातङ्ग्यन्तानसिताङ्गादिभैरवान[illegible]न्यसेदिति [illegible] ॥१२०॥

भ्रुवोर्मध्य [illegible] । मातङ्ग्यन्ता

मातङ्ग्यन्ताः प्रविन्यस्येद्वामां ज्येष्ठामतः परम् ।
रौद्रीं प्रशान्तां श्रद्धाख्यां पुनर्माहेश्वरीमथ ॥१२३॥
क्रियाशक्तिं सुलक्ष्मीं च सृष्टिसंज्ञां च मोहिनीम् ।
प्रथमां श्वासिनीं विद्युल्लतां चिच्छक्तिमप्यथ ॥१२४॥
ततश्च सुन्दरानन्दानन्दबुद्धिमिमाः क्रमात् ।
शिरोभालहृदाधारेष्वेता बीजत्रयादिकाः ॥१२५॥
मातङ्ग्यन्ता प्रविन्यस्येद्यथावद्देशिकोत्तमः ।
मातङ्गीं महबाद्यन्तां महालक्ष्मीपदादिकाम् ॥१२६॥
सिद्धलक्ष्मीपदाद्यन्तां मूलमाधारमण्डले ।
न्यस्येत्तेनैव कुर्वीत व्यापकं देशिकोत्तमः ॥
एवं न्यस्तशरीरोऽसौ चिन्तयेदात्मदेवताम् ॥१२७॥
ध्यायेयं रत्नपीठे शुककलपठितं शृण्वतीं श्यामलाङ्गीं
न्यस्तैकाङ्घ्रिं सरोजे शशिशकलधरां वल्लकीं वादयन्तीम् ।
कह्लाराबद्धमालां नियमितविलसच्चोलिकां रक्तवस्त्रां
मातङ्गीं शङ्खपात्रां मधुमदविवशां चित्रकोद्भासिभालाम् ॥१२८॥

इमाः प्रविन्यसेदिति सम्बन्धः ॥१२१-१२३॥

क्रियाशक्तिमित्येका । सृष्टिसंज्ञामित्येका । सुन्दरानन्दामित्येका । एता वक्ष्यमाणाः ॥१२४-१२५॥

यथावद्देशिकोत्तम इति । अनेन "बीजत्रयादिकान्मन्त्री" इत्यादौ "एता बीजत्रयादिका" इत्यन्ते मध्ये च मन्त्रविन् मन्त्रिणा मन्त्रविन् मन्त्रीति चोक्तत्वान्मध्ये या देवतास्तासामपि बीजत्रयादित्वं ज्ञेयमित्युक्तम् । मादिशब्दार्थमाह—मातङ्गीमिति । महबाद्यन्तां महामातङ्गीम् ॥१२६॥

तेनैवेति मूलेन ॥१२७॥

ध्यायेयमिति । चूलिका केशबन्धः । शङ्खपत्रं शङ्खताटङ्कम् । चित्रकं तिलकम् । तथा च त्रिकाण्ड्याम्—"तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकमि"ति । अत्र ध्यानानन्तरं वीणायोनिमुद्रे दर्शयेत् ॥१२८॥

अयुतं प्रजपेन्मन्त्री तद्दशांशं मधूकजैः ।
पुष्पैस्त्रिमधुरोपेतैर्जुहुयान्मन्त्रसिद्धये ॥१२९॥
त्रिकोणकर्णिकं पद्ममष्टमन्त्रं प्रकल्पयेत् ।
अष्टपत्रावृतं बाह्ये वृतं षोडशभिर्दलैः ॥१३०॥
चतुरस्त्रसमायुक्तं कान्त्या दृष्टिमनोहरम् ।
एतस्मिन्पूजयेत्पीठे नव शक्तीः क्रमादिमाः ॥१३१॥
बिभूतिरुन्नतिः कान्तिः सृष्टिः कीर्तिश्च सन्नतिः ।
व्युष्टिरुत्कृष्टिरर्द्धिश्च मातङ्गी पदपश्चिमाः ॥१३२॥
सर्वान्ते शक्तिकमलासनाय नम इत्यथ ।
वाक्शक्तिलक्ष्मीबोजाद्यो मनुरासनसंज्ञकः ॥१३३॥
मूलेन मूर्त्तिसङ्कल्प्य तस्यामावाह्य देवताम् ।
अर्च्चयेद्विधिनानेन वक्ष्यमाणेन मन्त्रवित् ॥१३४॥
रत्याद्यास्त्रिषु कोणेषु पूजयेत्पूर्ववत्सुधीः ।
हृल्लेखाद्याः पञ्च पूज्या मध्ये दिक्षु च मन्त्रिणा ॥१३५॥
पाशाङ्कुशाभयाभीष्टधारिण्यो भूतसप्रभाः ।
अङ्गानि पूजयेत्पश्चाद्यथापूर्वं विधानवित् ॥१३६॥
बाणानभ्यर्चयेद्दिक्षु पञ्चमं पुरतो यजेत् ।
दलमध्येषु सम्पूज्या अनङ्गकुसुमादयः ॥१३७॥
पाशाङ्कुशाभयाभीष्टधारिण्योऽरुणविग्रहाः ।
पत्राग्रेषु पुनः पूज्या लक्ष्म्याद्या वल्लकीकराः ॥१३८॥
बहिरष्टदलेष्वर्च्या मन्मथाद्या मदोद्धताः ।
अपराङ्गे निषङ्गाढचाः पुष्पास्त्रेक्षुधनुर्द्धरः ॥१३९॥

त्रिकोणकर्णिकमिति । योनिकर्णिकम् ॥१२९-१३४॥
पूर्ववदिति । यथान्यस्ता वामकोणादि । एवमग्रेऽपि । यथान्यासमेव पूज्या सा ॥१३५॥
यथापूर्वमिति । तुर्य्योक्तस्थानेषु । विधानविदिति । कर्णिकायाम् ॥१३६॥
दिक्ष्विति । दिक्केसरेषु ॥१३७॥
पुनरनन्तरम् । वल्लकी । वीणा ॥१३८॥
बहिरष्टदलेषु दलमूलेषु । अपराङ्गे पृष्ठभागे । निषङ्गस्तूणीरस्तेनाढ्याः ।

पत्रस्था मातरः पूज्या ब्राह्म्याद्याः प्रोक्तलक्षणाः ।
तदग्रेष्वर्चयेद्विद्वानसिताङ्गादिभैरवान् ।।१४०।

पुनः षोडशपत्रेषु पूज्याः षोडश शक्तयः ।
वामाद्याः कलवीणाभिर्गायन्त्यः श्यामविग्रहाः ।।१४१।

चतुरस्रं चतुर्दिक्षु चतस्रः पूजयेत्पुनः ।
मातङ्ग्याद्या मदोन्मत्ता वीणाललितपाणयः ।। १४२।

आग्नेयकोणे विघ्नेशं दुर्गान्नैशाचरे यजेत् ।
वायव्ये वटुकं पश्चादैशान्ये क्षेत्रपं यजेत् ।।१४३।

लोकपाला बहिः पूज्या वज्राद्यैरायुधैः सह ।
मन्त्रेऽस्मिन्साधिते मन्त्री साधयेदिष्टमात्मनः ।।१४४।

मल्लिकाजातिपुन्नागैर्होमाद्भोगालयो भवेत् ।
फलैर्बिल्वसमुद्भूतैस्तत्पत्रैर्वा हुताद्भवेत् ।।१४५ ।

राजपुत्रस्य राज्याप्तिः पङ्कजैः श्रियमाप्नुयात् ।
उत्पलैर्वशयेद्विश्वं लक्ष्मीपुष्पैस्तथा नरः ।।१४६।

बन्धूकपुष्पैर्बकुलैर्जयोत्थैः किंशुकोद्भवैः ।
वश्याय जुहुयान्मन्त्री मधुना सर्वसिद्धये ।।१४७।

लवणैर्मधुरोपेतैर्हुत्वा कर्षति सुन्दरीम् ।
वञ्जुलस्य समिद्धोमो वृष्टिं वितनुतेऽचिरात् ।।१४८।

क्षीराक्तैरमृताखण्डैर्होमो नाशयति ज्वरम् ।
दूर्वाभिरायुराप्नोति कदम्बैर्वश्यमाप्नुयात् ।।१४९।

अन्नवानन्नहोमेन तण्डुलैर्धनवान्भवेत् ।
सर्वं त्रिमधुरोपेतं होमद्रव्यमुदाहृतम् ।।१५०।

नन्द्यावर्त्तभवैः पुष्पैर्होमो वाक्सिद्धिदायकः ।
निम्बप्रसूनैर्जुहुयादीप्सितां श्रियमश्नुते ।।१५१।

पुष्पास्त्रेति । पुष्पास्त्रं पुष्पबाणाः । प्रोक्तलक्षणाः । षष्टपटलोक्तध्यानाः ।।१३९-१४२।

आग्नेयकोण इति । इयं पूजा सर्वशक्तिमन्त्रसाधारणीति ज्ञेयम् । अत एव सर्वशक्तिमन्त्राणामन्त उक्ता ।।१४३-१४४।

मल्लिकेति । त्रितये पुष्पैरिति ज्ञेयम्, फलैरित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।।१४५।

बन्धूकपुष्पैरिति । पुष्पपदोपादानाद् बकुलादित्रयमपि पुष्पम् । कदम्बैरित्यपि पुष्पः ।।१४६-१४९।

सर्वमिति । अन्यगुणानवरुद्धं पूर्वोक्तमग्रिमं च ।।१५०-१५१।

पलाशकुसुमैर्होमात्तेजस्वी जायते नरः ।
चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमादिभिः ॥१५२॥
वश्याय जुहुयान्मन्त्री वशयेदखिलं जगत् ।
एतानि जप्त्वा तिलकं कुर्याल्लोकप्रियो भवेत् ॥१५३॥
निर्गुण्डीमूलहोमेन निगडान्मुच्यते नरः ।
निम्बतैलान्वितैर्लवणैर्होमः शत्रुविनाशनः ॥१५४॥
हरिद्राचूर्णसम्मिश्रैर्लवणैः स्तम्भयेत्परान् ।
रसवद्भिः फलैः पक्वैः पुष्पैः परिमलान्वितैः ॥
हुत्वा सम्यगवाप्नोति साधकः सर्वमीप्सितम् ॥१५५॥
देवतां जगतामाद्यां मातङ्गीमिष्टदायिनीम् ।
अवाप्तुमिष्टां तां वाचं भूषयेद्रत्नमालया ॥१५६॥
आराध्यमातश्चरणाम्बुजं ते ब्रह्मादयो विश्रुतकीर्तिमापुः ।
अन्ये परं वाग्विभवं मुनीन्द्राः परां श्रियं भक्तिभरेण चान्ये ॥१५७॥
नमामि देवीं नवचन्द्रमौलेर्म्मातङ्गिनीं चन्द्रकलावतंसाम् ।
आम्नायवाग्भिः प्रतिपादितार्थं प्रबोधयन्तीं शुकमादरेण ॥१५८॥
विनम्रदेवासुरमौलिरत्नैर्नीराजितं ते चरणारविन्दम् ।
भजन्ति ये देवि ! महीपतीनां व्रजन्ति ते सम्पदमादरेण ॥१५९॥

चन्दनेति। शक्तिगन्धाष्टकम्, तेन आदिशब्देन जटामांसीकचूररक्तचन्दनानि ॥१५२॥

वशयेदिति। अष्टद्रव्यहोमसमुदायफलम् । **एतानीति**। कर्पूरकपिचोरादीनि समभागानीति । पूर्वमन्त्रप्रयोगोक्तभागक्लृप्तानीत्यर्थः । तिलकमिति । कन्यया हिमोदकेन कृष्णचतुर्दश्यां निशि पिष्टेनैतन्मन्त्रजप्तेन कृतम् ॥१५३॥

निम्बतैलान्वितैरिति। तत्तैलाकृष्टिप्रकारो यथा—"बीजानि जलपिष्टानि कांस्यपात्रे खरातपे । स्थापयेत्तस्य तत्तैलं निःसरत्येव नान्यथा" ॥ इति । परान् शत्रून् ॥१५४-१५५॥

मातङ्गीस्तुतिमारभते—**देवतामिति**। रत्नमालेति प्रबन्धनाम। तद्योगात्स्तुतिनामापि । तल्लक्षणमुक्तं भामहेन—"नेतृप्रसिद्धनामाङ्कश्लोकयुग्मं शुभावहम् । कुर्यादाद्यन्तयोस्तस्य शिखाबन्धं समाधिना ॥ सुभङ्गिः शोभना सा स्याद् रत्नमाला नवाधिका । मालायां नवरत्नादौ रचितायामिति क्रमात् ॥ भवन्त्येकादश श्लोकाः पण्डितप्रमदाकराः" ॥ इति ॥१५६-१५७॥

नवचन्द्रमौलेर्देवीं पट्टराज्ञीमिति सम्बन्धः ॥१५८-१५९॥

मातङ्गि ! लीलागमने भवत्याः सिञ्जानमञ्जीरमिषाद्भजन्ते ।
मातस्त्वदीयं चरणारविन्दमकृत्रिमाणां वचसां निगुम्फाः ॥१६०॥
पदात्पदं सिञ्जितनूपुराभ्यां कृतार्थयन्ती पदवीं पदाभ्याम् ।
आस्फालयन्ती कलवल्लकीं तां मातङ्गिनी मद्धृदयं धिनोतु ॥१६१॥
नीलांशुकाबद्धनितम्बबिम्बां तालीदलेनार्पितकर्णभूषाम् ।
माध्वीमदाघूर्णितनेत्रपद्मां घनस्तनीं शम्भुवधूं नमामि ॥१६२॥
तडिल्लताकान्तमनर्घ्यभूषं चिरेण लक्ष्यं नवलोमराज्या ।
स्मरामि भक्त्या जगतामधीशं वलित्रयाङ्कं तव मध्यबिम्बम् ॥१६३॥
नीलोत्पलानां श्रियमावहन्तीं कान्त्या कटाक्षैः कमलाकराणाम् ।
कदम्बमालाञ्चितकेशपाशां मातङ्गकन्यां हृदि भावयामः ॥१६४॥
ध्यायेयमारक्तकपोलकान्तं बिम्बाधरन्यस्तललामरम्यम् ।
आलोलनीलालकमायताक्षं मन्दस्मितं ते वदनं महेशि ! ॥१६५॥
स्तुत्यानया शंकरधर्मपत्नीं मातङ्गिनीं वागधिदेवतां ताम् ।
स्तुवन्ति ये भक्तियुता मनुष्याः परां श्रियं नित्यमुपाश्रयन्ति ॥१६६॥

॥ इति श्रीशारदातिलके द्वादशः पटलः ॥ १२ ॥

अकृत्रिमाणां वचसां विगुम्फा वेदाः । पदात्पदमिति । पदे पदे इत्यर्थः । कृतार्थयन्ती "स्वगमनेने"ति शेषः । धिनोतु प्रीणयतु ॥१६०-१६२॥

कदाचिल्लक्ष्यं कदाचिदलक्ष्यमिति तडिल्लताकान्तम् । अनर्घ्यभूषं निश्चितस्य वपुषा करणात् । इत्थञ्चेत् शरीरस्थितिः कथमित्याह—चिरेणेति । लक्ष्यमनुमेयम्, न प्रत्यक्षदृश्यमिति भावः ॥१६३॥

कान्त्या देहकान्त्या । नीलोत्पलानां श्रियमाहरन्ती कटाक्षैः कमलाकराणां श्रियमाहरन्तीति सम्बन्धः । मातङ्गकन्यामिति । मातङ्गपुत्रीरूपामित्यर्थः ॥१६४॥

बिम्बाधर एव न्यस्तं ललाम भूषाविशेषस्तेन रम्यम् ॥१६५-१६६॥

॥ इति श्रीशारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां पदार्थादर्शाभिख्यायां द्वादशः पटलः ॥ १२ ॥